श्रीहर्षचरितम्।

महाकवि-श्रीबाणभट्ट-विरचितम्।

पण्डितकुलपतिना

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया,

तथा तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्त्तितया परिवर्द्धितया च
टीकया समलङ्कृत्य प्रकाशितम्।

चतुर्थसंस्करणम्।

कलिकातामहानगर्य्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितम्।

ई १९३९।

सर्वे स्वत्वं संरक्षितम्।

मूल्यं मुद्रात्रयम्।

HERBERT COLLEGE KOTAH
1942
B84
502
CHECKED 3608
CHECKED APR
Checker

प्रकाशक—{ पण्डित श्रीआशुबोध विद्याभूषण
तथा
पण्डित श्रीनित्यबोध विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान—{ २न०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट्
आम्हार्ष्ट ष्ट्रीट् पोष्ट अफिस, कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।
२न०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट्, कलिकाता ।

संक्षिप्तश्रीहर्षचरितम् ।

प्रथम उच्छ्वासः ।

यत्प्रभावात् सतो विद्या साधूना भासते हृदि ।
तां विश्ववन्द्यां परमां वाग्देवीं प्रणमाम्यहम् ॥
बाणभट्टकृतं गद्यं सङ्क्षिप्य क्रियते मया ।
सङ्क्षिप्तहर्षचरितं श्रीजीवानन्दशर्म्मणा ॥

पुरा किल भगवान् विश्वपतिः परमेष्ठी इन्द्रादिभिः देववृन्दैः, महर्षिभिश्च सह संलपन् स्वं लोकम् अधितष्ठौ । तत्र महर्षिषु वेदान् पठत्सु कदाचित् कलिकोपनो मुनिः दुर्व्वासा द्वितीयेन सहचरेण मन्दपालनाम्ना मुनिना सह विरोधम् आचरन् क्रोधात् विस्वरं साम जगौ । तत् आकर्ण्य शापभयात् अन्येषु दोषम् अकथयत्सु देवेषु मुनिषु च, अवधीरयति च अन्यासङ्गव्याजेन देवे पद्मसम्भवे, भगवती कुमारी तत्र चामरेण पितामहम् उपवीजयन्ती वाग्देवी मन्दमन्दम् अहसत् । स च मुनिः तां तथा हसन्तीम् अवलोक्य "रे पापे ! दुर्व्वाससं माम् उपहससि ?" इत्युक्त्वा कमण्डलुजलेन उपस्पृश्य शप्तुं प्रचक्रमे । अत्रान्तरे तत्र स्थिता देवी सावित्री तर्ज्जनीम् उत्क्षिप्य "आः पाप ! दुर्व्विनीत ! ब्राह्मणापसद ! सुरासुरवन्द्यां देवीं सरस्वतीं शप्तुमिच्छसि ?" इत्यभिदधाना क्रोधात् स्वासनात् उदतिष्ठत । ततो देवैः स्वशिष्यैश्च सततं प्रसाद्यमानोऽपि, पित्रा अत्रिणा "पुत्र ! मा तपःक्षयं कुरु, स्खलितम् अस्या एकं क्षमस्व' इति निषिध्यमानोऽपि दुर्व्वासा, "दुःशीले ! मर्त्य-

भूमिं गच्छ" इति तां शशाप। ततश्च प्रतिशापोद्यतां सावित्रीं देवी वाग्देवी एव "सखि! संहर कोपं, स्वत एव द्विजन्मानो माननीयाः" इत्युक्त्वा न्यवारयत्।

अथ तां सरस्वतीम् अभिशप्ताम् आलोक्य विरिञ्चिः धीरेण स्वरेण उवाच,—"ऋषे! नायं सज्जनाचरितः पन्था येन प्रवृत्तो ऽसि, क्षमा हि तपसो मूलं, क्रोधेन बुद्धिः विक्रियते, विकृतबुद्धयश्च अन्धा इव हिताहितं न पश्यन्ति, तस्मात् क्रोधम् अपहाय चरितव्यं विशेषतः तापसैः" इत्युक्त्वा अब्रवीत्,—"वत्से सरस्वति! मा विषीद, भवितव्यता अत्र बलवती, एषा त्वाम् अनुचरिष्यति सावित्री, विनोदयिष्यति च अस्मद्विरहिताम्। शापश्च अयं सुताननकमलालोकनावसानः" इति। एवं सान्त्विता पितामहेन सा सह सावित्र्या विषण्णा गृहम् आजगाम।

अथ प्रदोषे सावित्री विषादसागरपतिता सबाष्पा सरस्वतीम् आह,—"सखि! त्वं हि त्रिलोकशिक्षादायिनी, तव पुरतः किमहं ब्रवीमि? विदितवृत्तान्ताऽसि दैवहतकस्य। यत् सत्यं दुःसहो बन्धुजनविरहः तापयतितराम्, तदत्र अप्रतिविधेये किं कर्तुम् अर्हसि? नात्र अनुशोचितव्यम्, कथय, इदानीं कतमं भूतलविभागम् अलङ्कर्तुम् इच्छसि अवस्थानेन? इतः प्रभृति एव देवदेवं स्रष्टारं मनसा स्मर, अचिरेण एव कालेन गतशापा पुनः स्वधाम प्रतिपत्स्यसे" इति।

तया अभिहिता सा प्रत्यब्रवीत्—"सखि! त्वया सह वसन्त्या न मे स्वस्थानभ्रंशः मर्त्यलोकवासदुःखं वा अतिपीडाम् आवहति, केवलं पद्मयोनिचरणसेवासुखं विगलयति मे चित्तम्, तत् त्वमेव मर्त्यभूमौ धर्म्यक्षेत्राणि पुण्यतीर्थानि जानासि, यदेव स्थानं तुभ्यं रोचते, तत्रैव वत्स्यामि" इत्युक्त्वा अनिमीलितनेत्रैव रजनीम् अनयत्।

अथ अपरेद्यु' उदिते भगवति सवितरि मुनिशापसमुद्विग्ना सावित्र्या सह महीतलम् अवततार। अवतीर्य च भूतले उपशोणं तत्तीरदेशस्य रामणीयकेन आकृष्टहृदया तत्रैव वासम् अरोचत, अवदत् च सावित्रीं,—"सखि! रोचते मे तटभुवः अस्य महानदस्य, तदत्र एव स्थातुम् अभिलषति हृदयम्" इति। सावित्री च तथा अनुमोदमाना तस्य नदस्य पश्चिमे तीरे कस्मिंश्चित् शुचौ शिलातलसनाथे लतामण्डपे सरस्वतीम् अवासयत्।

अथ कदाचित् तत्र स्थिता प्रतिदिवसम् इष्टदेवम् आराधयन्ती, प्रहरमात्रोदिते सवितरि उत्तरस्यां दिशि अश्वक्षेपितम् आकर्ण्य लतामण्डपात् निर्गत्य, सहस्रमात्रेण पदातिसैनिकेन सह आगच्छत् अश्वसैनिकं, मध्ये च तस्य निरुपम विधातुः सर्गमिव अष्टादशवर्षदेशीयं तरुणं, तत्पार्श्वे च स्थविरमेकम् असिचर्मधरं पुरुषम् अद्राक्षीत्। स च युवा अग्रयायिनां, तत् कन्यायुगलम् अवलोकयतां पदातीनां मुखात् श्रुत्वा तत् दिव्याकृति कन्यारत्नयुगलं सञ्जातकौतुकः स्वयं दिदृक्षुः तूर्णजवेन वाजिना तत्प्रदेशम् आययौ, अवततार च तुरगात् तेन द्वितीयेन परिणतवयसा सह पुरुषेण। ततश्च तौ चरणाभ्यामेव सविनयं तत् लतामण्डपम् आगतौ सह सावित्र्या सरस्वत्या वनवासोचितेन आतिथ्येन यथार्हम् उपचरितौ। अथ क्षणमिव विश्रान्तं तं द्वितीय प्रवयसं सावित्री ईषद्व्रीडितेव सविनयम अवादीत्,—"आर्य्य! कुत आगम्यते? क्व वा गमिष्यते ससैन्याभ्यां भवद्भ्याम्? अद्य आश्रमोऽयमागमनेन भवतोश्चरितार्थ इव संवृत्त', न चेत् रहस्यं दोषो वा, तदाख्यातुम् अर्हति भवान्, कोऽयं महाभागः? त्रिभुवनरमणीयं रूपम् इदम् अवलोक्य मर्त्यभूमेः स्वर्गातिशायिताम् इव पश्यामि" इति।

इत्थम् अभिहितोऽसौ पुरुष सप्रश्रयम् अवादीत् —
'देवि। साधव एव प्रियवदा भवन्ति, तत्र अतिविस्मयाय
इदं भवद्वचनामृतम्। शृणोतु भवती — अयं हि भृगुकुल-
तिलकस्य भगवत च्यवनस्य बहिर्जीवित दधीचो नाम कुमार।
माता च अस्य शर्यातस्य नृपते कन्या त्रिभुवनललामभूता
सुकन्या नाम। स च राजर्षि दौहित्रम् इमम् अतिप्रियम्
अस्य पितु अनुमत्या स्वगृह एव लालितवान्, अशिक्षयच्च
सर्वा विद्या सकलाश्च कला। मातुश्च अस्य नरपति भ्रातरम्
जानीहि विकुक्षिनामानम्।

अथ प्राप्ते सर्वविद्याऽधिगमे मातामह शर्याति अस्य
पितु आश्रमम् एव कृतविद्य प्रदर्शयिष्यन् मद्द्वितीय सहाश्व
वृन्दै सपदातिभिश्च प्राहिणोत्। इतश्च न अतिदूरे उपशोणं
तस्य भगवत च्यवनस्य आश्रमपद च्यावन नाम काननम्। एष
तावत् अस्मद्वृत्तान्त। साम्प्रतं शुश्रूषवो वयम् आयुष्मत्यो
वृत्त, न इयमाकृति कदाचित् मानवी भवितुमर्हति, तत्
आवेदयतु भवती पर कौतुकम् अत्र नौ वर्त्तते' इति।

सा अब्रवीत् —"भद्र। श्रोतव्यमावयो वृत्तं कालेन, बहून्
दिवसान् अत्र आवां स्थास्याव। न च विस्मर्तव्योऽयम्
अस्मत्परिचय आर्येण" इति। दधीचस्तु धीरमधुरम् अवादीत्,
—'आर्ये। करिष्यति एव आर्या नो प्रसाद, तिष्ठतु तावत्
अधुना, तातमेव शीघ्र द्रष्टुम् अभिलषति मे मन, तत् उत्तिष्ठ,
व्रजाव' इति।

अथ सरस्वती अश्वमारूढं प्रयान्त त युवान प्रति अनि
मिषनयना यावन्नात्येति दृष्टिपथात् तावत् व्यलोकयत्।
क्रमेण च शोणम् उत्तीर्य दधीच पितु आश्रमम् अवाप,
उवास च कियतो दिवसान् पित्राऽऽनन्दित तस्मिन् कानने।

अथ सरस्वती त युवानम आलोक्य कुसुमशरशरविद्धा अभवत्। अथ अपरेद्युः च्यवनाश्रमात् त देशमागत्य कृतासन-परिग्रह दधीचसहचर विकुक्षि दृष्ट्वा प्रीत्या पप्रच्छ सावित्री,— "आर्य्य। कुशली तावत् कुमार दधीच ?" इति। सोऽवदत,— "देवि। कुशली कुमार, स्मरति च आयुष्मत्या अमीषु दिवसेषु। वृत्तान्तञ्च कुमारस्य समाख्यातु मालती नाम काचित् किङ्करी अचिरेण एव आगमिष्यति युवयो सकाशम्" इति। इत्युक्त्वा यथाऽभिलषित प्रदेशम् अयासीत् विकुक्षि। तत परेद्यु, एव मालती दधीचवार्त्ता समादाय तयो आश्रमम् अभ्याययौ।

अथ शोणम् अवतीर्णाया सावित्र्या स्नातु रहसि मालती सरस्वतीम् अवोचत्,—"देवि। विदितमेव भवत्या माधुर्य्य विषयस्य, लोलुपता च इन्द्रियाणाम्। किमुच्यते, लज्जाऽह वक्तु, तथाऽपि स्वामिनिदेशोऽपरिहरणीय इति विवक्षा मा बाधते। तत् आकर्णयतु भवती, यदा एव दृष्टाऽसि कुमारेण, तत एव आरभ्य आधय किमिव त न व्यथयन्ति ? न अकार्य्यमस्ति कुसुमायुधस्य. किमधिकेन विज्ञापनेन, यदि न अनुकम्पसे, तदा अनिष्टमपि घोरम् आपतिष्यति कुमारस्य इति हृदयमाशङ्कते, तत अधुना अनुग्राह्य देव्या वर इति मातम मावेदयामि, इति श्रुत्वा देवी प्रमाणम्" इत्युक्त्वा व्यरसीत्। सरस्वती तु अब्रवीत्,—"अयि मालति। किमत्र प्रतिवच्मि, नात्र बहु भाषितुम अवसरोऽस्ति मे, तदिदानी ते वचनकारी अयम जन अनुकम्प्यताम कुमारसमागमेन" इति। ततश्च मालती प्रीता दधीचम् आनेतु च्यवनाश्रमम् अगात्। सावित्री च स्नाताऽऽगता विदितवृत्तान्ता हृष्टा आसीत्।

अथ आगत्य दधीच मालतीवचनानन्दित तम् आश्रम तया मनोरमया रमण्या सह सङ्गत यथासुखम् अधिक संवत्सरकालम्

एक दिवसम् इव रममाणोऽतिवाहयाञ्चकार। दधार च गर्भं सरस्वती, असूत च सर्व्वलक्षणसम्पन्नं कुमारम्। ततश्च तस्मै "सर्व्वे सरहस्या वेदाः साङ्गोपाङ्गाः, सर्व्वाणि च अन्यानि शास्त्राणि, सर्व्वाश्च कलाः स्वयम् आविर्भविष्यन्ति" इति वरं दत्त्वा सह सावित्र्या गतशापा ब्रह्मलोकं प्रत्याजगाम। तस्याञ्च गतायां दधीचः तद्विरहकातरः स्वतनयस्य संवर्द्धनाय भार्गववंशसमुत्पन्नस्य भ्रातुः ब्राह्मणस्य पत्नीम् अक्षमालां नाम नियुज्य, जातवैराग्यः तपश्चरणाय वनम् अगात्, यस्मिन् एव दिने सरस्वती प्रसूतवती, तस्मिन्नेव दिने अक्षमालाऽपि तनयमेकं प्रासोष्ट। सा तु अक्षमाला तौ अभिनवजातौ कुमारौ निर्व्विशेषं सम्पपोष। तयोः एकः सारस्वतो नाम, द्वितीयो वत्सनामा आसीत्। द्वौ एव सोदरौ इव परस्परम् अकृत्रिमसद्भावौ तौ एकत्र ऊषतुः।

अथ गच्छता कालेन सारस्वतः मातृवरप्रभावेण यौवनारम्भ एव सर्व्वविद्यापारगः तस्मिन् समवयसि प्रियतमे भ्रातरि वत्से सर्व्वं वाङ्मयं सङ्क्रामयामास, स्थापयामास च तं कृतदारपरिग्रहं तत्रैव प्रदेशे प्रीतिकूटाभिधाने नगरे। स्वयन्तु नैष्ठिकब्रह्मचर्य्यपरः तपस्यतः पितुः अन्तिकम् अगमत्।

एतस्माच्च वत्सात् प्रादुरभवत् महत्तरो वंशः। तथा च प्राक् तस्मात् एव वंशात् वात्स्यायना नाम गृहधर्म्मिणो मुनयः समजायन्त। क्रमेण कलौ सम्प्रवृत्ते अस्मिन्नेव विश्रुते कुले कुबेरो नाम कश्चित् द्विजः समुद्बभौ, तस्य चत्वारः सुताः आसन् अच्युत, ईशान, हर, पाशुपताः इति। तस्माच्च पाशुपतात् एक एव कुमारो जज्ञे अर्थपतिर्नाम। तस्य च एकादश सूनवः समभवन्,—भृगु, हंस, शुचि, कवि, महीदत्त, धर्म्म, जातवेदाः, चित्रभानु, त्र्यक्ष, अहिदत्त, विश्वरूपश्चेति। चित्रभानुश्च तेषां राजदेव्याख्यायां पत्न्यां बाण नाम सुतम् अजीजनत्। स तु

बाण शैशव एव मातृहीन चतुर्दशवर्षदेशीयश्च पित्रा व्ययुज्यत। ततश्च पितृशोकेन दग्धहृदय कथमपि कालेन विरलता गते च शोके, चापलतया यौवनारम्भस्य सर्व्वदोषाकरतया च स्वातन्त्र्यस्य अनेकानि चापलानि आचरन् तुल्यशीलवयोभि बहुभि सुहृद्भि सह देशान्तरदर्शनाकृष्टचेता देशात् देशान्तर गच्छन् अलभत सता निन्दनीयताम्। अथ शनै शनैः राजकुलानि पश्यन्, विद्यालाभार्थं गुरुगृहाणि अधितिष्ठन, सहृदयगोष्ठीषु निषेवमाण बुधमण्डलानि च उपचरन् भूयोऽपि स्वकुलोचिता वैदुषी प्रकृति मापत्। एवञ्च सुबहो कालात् ताम् एव जन्मभूमि पुनरागात्।

द्वितीय उच्छ्वासः।

एकदा निदाघेऽतीवोग्रे काले चन्द्रसेननामा कश्चिदस्य पारशव भ्राता स्वगृहस्थित तम् आगत्य अब्रवीत्,—"आर्य्य! द्वारि स्थितो दीर्घाध्वगो भवताम अन्तिक श्रीहर्षदेवस्य महा राजाधिराजस्य कृष्णाभिधानेन भ्रात्रा प्रेषित कश्चित" इति। बाणोऽवदत— भ्रात। अविलम्बेन एव प्रवेशयैनम्" इति। ततश्च प्रविशन्त लेखहारक दृष्ट्वा अभ्यभाषत,—"भद्र। कुशलमत्रभवत कृष्णस्य भस्मिप्रबन्धो ?" स तु "कुशलम" इत्युक्त्वा "लेख एष स्वामिना प्रहित" इत्यर्पयामास। बाणस्तु सादर लेखमादाय स्वयमत्र वाचयित्वा विदितलेखार्थं सन्देशमपृच्छत। मेखलको नामासौ लेखहर प्रत्यवादीत,—"ब्रह्मन्। एवमाह अस्मत् स्वामी,—'यत् अदृष्टे त्वयि विना कारण किमपि आशङ्कते मे स्निग्ध हृदय, तत् भवता अक्षतकालक्षेपेण एव राजकुलम आगन्तव्यम्' इति"। अथ बाण त लेखहर "विश्रामय" इति

भ्रातरं चन्द्रसेनम् आदिश्य कथमपि तदहः समुत्सुक एव अत्यवाहयत्।

अथ अन्येद्युः प्रातः स्नात्वा कृतदेवार्चनः तस्मात् प्रीतिकूटात् निर्गत्य सद्य एव मल्लकूटाख्य ग्राममासमाद। तत्र सुहृदा जगत्पतिनामधेयेन कृतातिथ्य. सुखोषितः परेद्युः यष्टिगृहकनामानं वनग्रामं गत्वा निशामयापयत्। ततोऽपरस्मिन् दिने राजभवनसन्निधौ विश्रान्तः मेखलकेन तेन सह अपराह्णसमये राजद्वारं प्राप। मेखलकस्तु "तिष्ठतु तावत् क्षणमात्रम् अत्र भवान्" इत्यभिधाय एक एव पुरमविशत्। क्षणेन च पुनः निर्गच्छता तेन सह समागतः पारियात्राख्यः प्रतीहारः मधुरभाषा सविनयम् अभ्यभाषत,—"ब्रह्मन्! आगच्छतु, प्रविशतु च अभ्यन्तरं भवान्, दर्शनाय कृतप्रतीक्षो देवः प्रसादेन" इति।

बाणस्तु "कृतार्थोऽस्मि" इत्यभिधाय पुरं प्रविशन् प्रथममेव दर्पशातनामानं गजेन्द्रम् आलोक्य विस्मयाकृष्टचेताः क्षण तदवलोकनकौतुकी समतिष्ठत। ततश्च "पुनरपि समये एनं द्रक्ष्यसि, साम्प्रतं प्रतीक्षमाणं देवं तावत् पश्य" इत्यभिधीयमानो दौवारिकेण, समतिक्रम्य कक्ष्याऽन्तराणि त्रीणि, चतुर्थे आस्थानमण्डपस्य पुरतः चत्वरे राजभिः परिवृतम्, अमात्यैश्च समुपास्यमानं, दर्शनीयतमं, राजाधिराजं हर्षदेवं पश्यन् समुपेत्य कृताशीर्वादः स्वस्तिशब्दम् अकारोत्। राजा तु तं दृष्ट्वा गम्भीरेण स्वरेण "किम् अयं स बाणः?" इति अभ्यधात्। दौवारिकेण तु "देव। स एव अयम्" इति निवेदिते "न तावदेनम् अकृतप्रसादः पश्यामि" इति चक्षुषी प्रत्यावर्त्तयन् पृष्ठतो निषण्णस्य अतिप्रियस्य मालवेन्द्रसूनो अवदत्,—"महान् अयं विट" इति। एतत् आकर्ण्य सर्व्वस्मिन् एव राजलोके निःशब्दे मुहूर्त्तम् इव तूष्णीं स्थितो बाणः समभ्यधात्,—"देव! अविदिततत्त्व इव

अज्ञानलोकवृत्त इव कथमेवम् आज्ञापयसि ? संसारेऽस्मिन् विचित्रमेव लोकानां चरितं स्वभावश्च, तत अत्र साधुभिः यथार्थदर्शिभि एव भाव्यम। विचारे यदि अहं दोषी इति प्रमीयते, तदा एव माम् अधिक्षेप्तुमर्हति महाभाग । न तु अकारण माम् अन्यथा सम्भावयतु देव । ब्राह्मणोऽस्मि, महति वात्स्यायने कुले जात , मया साङ्गा वेदा सम्यक् पठिता, अन्यानि शास्त्राणि यथाशक्ति समालोचितानि । तत कथं मम विटत्वम् अवधार्यते देवेन ? सर्व्वथा समयेन मां यादृश यथा ऽहञ्च ज्ञास्यति महाराज स्वयमेव" इति। अथ नरपति "एवम् अस्माभि श्रुतम्" इति अभिदधान समुचितसमादरादिना वहिर्नं एनम् अभ्यनन्दत्, केवलं सस्नेहेन दृष्टिपातेन एव प्रीतिं प्रकटयन् विसर्ज्जितराजलोकोऽभ्यन्तरमेव प्राविशत् ।

अनन्तर भूपतेः तादृशेन आचरणेन व्यथितो वाण तस्मात् राजभवनात निर्गत्य तावत् बान्धवानां भवनेषु विमना एव अतिष्ठत्, यावत अस्य कृतप्रसादो महीपति एनम् अभिनन्दन् स्वयं न आह्वयत। अथ कालेन नरेन्द्रेण तथा अस्य प्रसादः कृत, यथा असौ राजभवने स्थितो देवस्य हर्षवर्द्धनस्य परम-प्रेमास्पदम् अतीव विश्रम्भभाजनं मित्रत्वम् आसाद्य परं सुखमन्वभवत् ।

तृतीय उच्छ्वासः ।

अथ एकदा शरदारम्भे वाणो हर्षसकाशात् बन्धून् द्रष्टुं तमेव ब्राह्मणनिवासम् आजगाम , आगत्य च ज्ञातिभिरभिनन्दित तै सह समयोचितम् आलपन् परं मुमुदे। अत्रान्तरे सुदृष्टि नाम पुस्तकवाचक तत्रागत्य श्रोतृचित्त समाकर्षन् पुराणम्

अपठत्। तदानीञ्च नातिदूरवर्त्ती बन्दी सूचीबाण तारमधुरेण स्वरेण इदम् आर्य्यायुगलं पठितवान्,—

"तदपि मुनिगीतमतिपृथु तदपि जगद्व्यापि पावनं तदपि।
हर्षचरितादभिन्नं प्रतिभाति हि मे पुराणमिदम् ॥ १ ॥
वंशानुगमविवादि स्फुटकरणं भरतमार्गभजनगुरु।
श्रीकण्ठविनिर्यातं गीतमिदं हर्षराज्यमिव" ॥ २ ॥

एतत् आकर्ण्य बाणस्य चत्वार पितृव्यपुत्रा परस्परं मुखम् अवलोकयामासु। तेषु सर्व्वकनीयांश्च श्यामलो नाम प्रियतरं सप्रणयम् अवादीत्,—"भ्रात। यदि एवं तदा भवता वर्द्धमानस्य अस्य पवित्रकीर्त्तेः चक्रवर्त्तिनो हर्षदेवस्य पूर्व्व-वंशानुक्रमसहितम् आमूलात् चरितस्य श्रवणे सकौतुका वयम्, तच्च द्वितीयं महाभारतमिव कस्य कीर्त्त्यमानं न आवहति प्रीतिम्? तदाख्यातु भवान्' इति। तदाकर्ण्य विहस्य बाणोऽब्रवीत्,—"आर्य्य। न युक्तम् उक्तं भवता, यत. को हि पुरुषायुषशतेनापि समग्रम् अस्य चरितम् आख्यातुं शक्नुयात्? कियति अपि वर्णिते यदि व कौतुकं, तत् कथयामि। अद्य प्रायेण अतिक्रान्तो दिवस, तत् परेद्यु आरप्स्यते वर्णयितुम्" इति। ते च सर्व्वे भ्रातर तथा एव अन्वमोदन्त।

अथ परस्मिन् अहनि सर्व्वे बाणस्य ज्ञातय सुहृदश्च सकौतुका समागमन्। स चापि बाण तेषां पुरत हर्ष-चरितम् आख्यातुम् उपचक्रमे।—

"अस्ति श्रीकण्ठो नाम पुण्यकृतां निवासोऽपरो वासवावास इव वसुधां गत कश्चित् जनपद, वर्त्तते च तत्र स्थाण्वीश्वराख्यो नगरविशेष। तत्र पुष्पभूति नाम राजाधिराज प्रादुरासीत्। तस्य भगवति भूतभावने भवे सहजा भक्ति आसीत्। एकदा असौ परमशैवो भूपति लोकमुखात् भैरवाचार्य्यनामानम् एकं

महापाशुपत स्वजनपदमागतम् अश्रौषीत्। श्रुत्वा एव तन्नाम तस्मिन् महती भक्ति बभूव अस्य भूपतेः।

कदाचित् परिणते वासरे प्रतीहारी राजानमेत्य व्यज्ञापयत्,—'देव। द्वारि स्थित परिव्राट् भैरवाचार्य्यादेशात् अनुप्राप्तो देव द्रष्टुम् इच्छति'। तदाकर्ण्य राजा अभ्यधात्,—'अविलम्ब प्रवेश्यताम् एष' इति। ततश्च प्रविष्ट तम् अपृच्छत् नरपति,—'क्व भैरवाचार्य्य ?' इति। प्रीतमना परिव्राट् उपनगर सरस्वतीतटैकदेशे वनान्तर्वर्त्तिनि शून्याऽऽयतने स्थित तमाख्यातवान्। पुनश्च अकथयत्,—'देव। स भगवान् तत्र स्थितो महाभागम अर्चयति आशीर्वचसा' इत्युक्त्वा प्रादात् योगकरण्डात् आकृष्य पञ्च राजतानि रत्नोज्ज्वलानि कमलानि भैरवाचार्य्यप्रहितानि।

राजा तु सादर तानि आदाय अब्रवीत्,—'योगिन्। मनोरथदुर्लभफलप्रसविनी शिवभक्ति इयम् अस्माक, यया एवम् अस्मासु प्रसीदति भगवान् भैरवाचार्य्य, तत् परेद्यवि भगवन्त साक्षात्करिष्यामि' इत्युक्त्वा त परिव्राज विससर्ज।

अथ अन्यद्यु प्रातरुत्थाय अश्वारूढ कतिपयैरेव राजपुत्रै अनुसृत भैरवाचार्य्यसकाश प्रायात्। गत्वा च तम् आश्रम तत्र स्थित शिष्यमेक तदीय दृष्ट्वा अपृच्छत्,—'क्व इदानी भगवान् भैरवाचार्य्य ?' इति। सोऽब्रवीत —'महाभाग। एतस्य जीर्णमातृगृहस्य उत्तरेण बिल्ववाटिकाम अधितिष्ठति' इति। तथोक्तश्च असौ नरपति गत्वा ताम एव बिल्ववाटिकाम् प्रविशत, अपश्यच्च तत्र प्रात स्नात, हुतहुताशन, व्याघ्राजिनमधितिष्ठन्त, कार्पटिकगणै परिवृत प्रमथगणवृत भगवन्त विरूपाक्षमिव भैरवाचार्य्यम्। स आचार्य्य दृष्ट्वैन त राजान प्रत्युज्जगाम, समवर्द्धयञ्च स्वस्तिगिरा गम्भीरया। राजा तु दूरत,

कृतप्रणामोऽब्रवीत्,—'भगवन्। मनोरथमित्योऽयं जनो भवता समागत' इति। तदाकर्ण्य भैरवाचार्य्यः परमप्रीतः आसनदानेन तम् अभ्यर्च्य स्वयं व्याघ्राजिन एव निषसाद। राजा तु तत्र नानाविधाभिः कथाभिः चिरं स्थित्वा तेनानुमतः पुनः राजधानीं प्रत्याजगाम।

अन्येद्युश्च भैरवाचार्य्योऽपि राजानं द्रष्टुं तदीयं राजभवनम् अगात्। आगताय च तस्मै राजा परमया भक्त्या सर्व्वं सपरिजनं सकोषं सान्तःपुरम् आत्मानं न्यवेदयत्। योगी विहस्य अब्रवीत्,—'राजन्। क्व वयं वनवासिनः फलमूलाशनाः निःस्पृहाः? क्व वा भोगविभवाः? विभवमदो हि नाशयति मनस्विताम्, तत् भवादृशा एव एतान् भोक्तुमर्हाः, न वयम्' इति उक्त्वा कियन्तं कालं विविधाभिः वाग्भिः राजानम् अभिनन्द्य स्वम् एव आश्रयं प्रत्यागमत्।

एवञ्च असौ परिव्राट् अन्यानि तादृशानि पञ्च पञ्च कमलानि अन्तरा अन्तरा राज्ञः उपायनानि प्राहिणोत्। एकदा स श्वेतकर्पटावृतं किमपि आदाय राजभवनम् आगत्य राजानम् अब्रवीत्,—"महाभाग! भगवान् भैरवाचार्य्यः भवन्तमेवम् आह यत्,—'मम एकेन शिष्येण पातालस्वामिना कस्यचित् ब्रह्मराक्षसस्य हस्तात् महाऽसिः अट्टहासो नाम अधिगतः, सोऽयं भवद्भुजमेव अलङ्कर्तुमर्हः गृह्यताम्' तत् तमिममसिं गृहाण" इत्युक्त्वा तस्मात् श्वेतकर्पटात् आकृष्य कृपाणं प्रादात्। नृपतिस्तु आयुधप्रियतया तत् आदाय पश्यन् परमां प्रीतिम् अवाप अवोचत् च समयोचितं सविनयं किञ्चित्। स च परिव्राट् सपरितोषं 'स्वस्ति भवते' इत्यभिधाय स्वमेव आश्रमम् अयासीत्।

अथ गच्छत्सु कालेषु कदाचित् भैरवाचार्य्यः स्वयमागत्य रहसि राजानम् अवदत्—"तात! कमपि महामन्त्रं सेवितवान्

अस्मि महाश्मशाने कोटिजपेन, तस्य सिद्धिस्तु वेतालसाधनावसाना, सा च असहायेन न कदाचित् लभ्यते। त्वमेव अस्य साहायकत्वे, त्वयि च अङ्गीकृतभारग्रहणे अपरे च त्रयः सहायाः सम्भविष्यन्ति, एक स खलु पातालस्वामी, अपरः स एव परिव्राट् टीट्टिभनामा अस्मच्छैशवसुहृत्, अन्यश्च कर्णतालो नाम शिष्य'। अथ 'तथा' इति स्वीकृतवचसि भूपतौ भैरवाचार्य्यः प्रहृष्टः चकार सङ्केतम्,—'आगामिन्या कृष्णचतुर्दश्याम् अर्द्धरात्रे महाश्मशानेऽस्मिन् शून्याऽऽयतने शस्त्रधारिणा भवता साह्याकरणीया वयम्' इति।

अथ तस्यां कृष्णचतुर्दश्याम् आगतायां निशीथे नरपतिः शस्त्रमात्रसहायः तमेव उद्देशमगच्छत्। ते च त्रयः पातालस्वामिप्रभृतयः तं प्रत्युदगमन् विकटवेशाः। तमसाऽऽच्छन्नतया तत्प्रदेशस्य अदृष्टशरीरत्वात् तेषां राजा 'के कोऽत्र भोः!' इति तान् अपृच्छत्, अब्रुवंश्च ते त्रयः स्वं स्वं नाम इति। अथ नृपतिः तैः अनुगम्यमानः तामेव साधनभूमिम् अगच्छत्। तत्र गत्वा च महतो मण्डलस्य मध्ये कमपि जपन्तम् आचार्य्यम् अपश्यत्, प्राणमच्च। ततश्च पूर्व्वसङ्केतानुसारेण पातालस्वामी प्राचीं दिशं, कर्णतालः कौबेरीं, परिव्राट् पश्चिमां, राजा दक्षिणाम् आश्रित्य तस्थौ।

एवमवस्थितेषु तेषु, विस्रब्धम् आचरति च स्वं कर्म भैरवाचार्य्ये, निवृत्तेषु च जनितकर्णज्वरेषु अतिचिरं कृतकलकलेषु विफलप्रयासेषु विघ्नकारिषु यातुधानेषु, समतिक्रामति च निशीथसमये, मण्डलस्य उत्तरेण भूः अदीर्य्यत, उज्जगाम च सहसा तस्मात् विदीर्णात् भुवो भागात् कश्चित् कुवलयश्यामः पुरुषः, उच्चैः जगाद च विहस्य,—'भो! किमयं विद्याऽवलेपः!! सहायमदो वा!! यत् मह्यम् अविधाय बलिं जाल्म इव

त्वमिदम् अभिवाञ्छसि ? दुर्मतिरियम्, एतद्देशाधिपतिरहं श्रीकण्ठो नाम नागाधिपतिः, प्रतिकूलवर्तिनि मयि का शक्तिः पक्षिणामपि गगनमार्गं सञ्चरितुम् ? अनुभूयताम् अस्य दुर्नयस्य फलमिदानीं महायवताऽपि' इत्यभिधाय प्रकोष्ठप्रहारैर्बलेनापि तान् पातालस्वामिप्रभृतीन् असिचर्मवतोऽपि न्यपातयत्। नरपतिस्तु भावहेलमब्रवीत्,—'रे काकोदराधम ! कातर ! जीवति मयि राजहंसे बलिमादातुं न जिह्रेषि ? परुषभाषिते का श्लाघा ? भुजे एव वीर्यं वसति, न वचने। गृहाण शस्त्रं, यदि एव प्रतिपत्तिस्ते' इति। नागस्तु अनादृत्य तद्वचनम्— 'आगच्छ, किं शस्त्रेण, भुजाभ्याम् एव शातयामि ते दर्पम्' एवमभिदधानः समास्फोटयामास। राजा तु तथाऽधिक्षिप्तः परिकरं बध्नन् युद्धार्थमुद्यतस्तम् आक्रम्य केशेषु जग्राह, पातयामास च तत्क्षणमेव भूतले तं पापं नागम्। अथ आकृष्य तम् अट्टहासं शिरश्छेत्तुम् उपक्रममाणः सोपवीतं तदङ्गं पश्यन् अब्रवीत,—'पाप ! दुर्विनीत ! पश्यामि ते दुर्नयनिर्वाहबीजमिदं, यतो निःशङ्कमेवाचरसि अविनयम्, ब्रह्मबधोऽकर्तव्य एव' इति वदन् तं सुदूरं समुत्ससर्ज।

अनन्तरञ्च सहसा एव ददर्श महान्तमालोकम् अजिघ्रच्च आपतद्दिव्यमतिसौरभम् आमोदं, शुश्राव च नूपुरनिस्वनम्। नूपुरशब्दानुसारेण च व्यापारितचक्षुः अभिमुखम् आपतन्तीं कामपि कामिनीं दृष्ट्वा राजा असम्भ्रान्त एव अप्राक्षीत्,—'भद्रे ! काऽसि ? किमर्थं कुतो वा दृष्टिपथम् आगता ?' इति।

अथ सा अब्रवीत् — 'महाभाग ! जानीहि मां भगवतो विष्णोर्वक्षःस्थलविहारिणीं लक्ष्मीम्। प्रसन्नाऽस्मि ते निरुपमेण अनेन साहसेन दुर्जयनागनिपातिना, वृणीष्व इदानीं स्वाभिलषितं वरम्' इति। परोपकारपरायणस्तु राजा

सा प्रणम्य स्वार्थनिस्पृह एव आचार्यस्य सिद्धिमेव अयाचत। सा तु लक्ष्मी 'तथा अस्तु' इत्यभिधाय पुनरब्रवीत्—'राजन्! अनेन तव सत्त्वोत्कर्षेण, असाधारणया च शिवभक्त्या, स्वार्थनिस्पृहतया च भृश प्रीताऽस्मि, ददामि ते अपरम् अभीष्टं,—भविष्यति भवान् महतो राजवंशस्य कर्त्ता, यस्मिन् उत्पत्स्यते महाराजाधिराज आदिराज पृथु इव हर्षो नाम, सेविष्यते हि य मदीयमिद करकमल कमलमपहाय गृहीतचामरम्' इत्युक्त्वा तिरोबभूवे।

अथ राजा तत्प्रसादेन नितरा प्रीतिमवाप हृदयेन। भैरवाचार्योऽपि राजप्रसादात् विद्याधरत्वमधिगत प्राब्रवीत्,—'नरनाथ! प्रीतोऽस्मि ते महासत्त्वतया परोपकारितया च स्वप्नेऽपि असम्भाविता कोऽन्यो भवन्तमपहाय गुरवे ईदृशी दक्षिणा दातुमलम॥ तदिच्छामि केनचित् कार्य्योपयोगेन आत्मानम् अनृणीकर्त्तु भवत' इति। राजनि तु,—भवत्स्वेव कृतकृत्योऽस्मि, नान्यत किमपि कामये, साधयतु यथासमीहित स्थानम् आचार्य' इत्यभिहितवति आचार्य स्वाभीष्ट विद्याधरचेत्र जिगमिषु समालिङ्ग्य तान् शिष्यान् पातालस्वामिप्रभृतीन्—'तात! साधयामि इति न स्नेहानुरूप वचन, स्मर्त्तव्योऽय स्वार्थपरो जन सर्व्वथा कथाऽन्तरेषु' इत्यादिक तत्कालोचित राजान व्याहरन् उत्पपात गगनतल, प्राप च सिद्धिलभ्य स्थानम्। श्रीकण्ठोऽपि नागराज,—'राजन! पराक्रमक्रीतोऽय जन स्मर्तव्य' इत्यभिदधान एव भुवो विवरं प्राविशत्।

क्षितिपतिस्तु अवसितायां रजन्यां त्रीनपि तान् पातालस्वामिप्रभृतीन् सहायीकृत्य वनवापीसलिले अङ्गानि प्रक्षाल्य स्व नगर प्रत्यागमत्। कियता कालेन तेषु त्रिषु परिव्राट्

वनमाश्रयत्। पातालस्वामि-कर्णतालौ तु शौर्य्यरसानुरागिणौ तमेव राजानम् आश्रित्य तस्थतुः।

चतुर्थ उच्छ्वासः।

अथ असौ पुष्पभूतिः सूर इव हरिवंशं महान्तं राजवंशम् अजीजनत्। तस्माच्च राजवंशात् क्रमेण बहवो राजानः समजायन्त। तेषु च तथाविधेषु धरणिं पालयत्सु उदभूत् प्रभाकरवर्द्धनो नाम भूपतिः; यशोवती नाम तस्य राज्ञः महादेवी पार्व्वती इव भगवतः शङ्करस्य परमप्रेयसी आसीत्। असौ च नरपतिः प्रकृत्यैव सूर्य्यभक्तः प्रत्यहम् अजपत् मन्त्रम् आदित्यहृदयम् अपत्यकामः त्रिकालम्। कदाचित् स ग्रीष्म-रजन्यां यदृच्छया यशोवत्या सह प्रियया हर्म्यपृष्ठे सुष्वाप। गत-भूयिष्ठायाञ्च निशायां राजमहिषी यशोवती सहसा एव 'परि-त्रायस्व परित्रायस्व आर्य्यपुत्र!' इति व्याहरन्ती, भूषणरवेण आह्वयन्ती इव परिजनं वेपमानाङ्गयष्टिः उदस्थात्। तेन रवेण सहसा प्रबुद्धो राजा 'देवि! न भेतव्यं न भेतव्यं, किमेतत्?' इति आलपन् सहसा उदतिष्ठत्; चतुर्दिक्षु दत्तदृष्टिः यदा न किमपि दृष्टवान्, तदा तां भयकारणम् अपृच्छत्।

क्षणेन च साध्वसे प्रशान्ते सा देवी प्रावर्त्तत,—'आर्य्यपुत्र! दृष्टवत्यस्मि स्वप्ने—भगवतः सवितुर्मण्डलात् निर्गत्य द्वौ कुमारौ ज्योतिर्म्मयौ आलोकेन पूरयन्तौ दिङ्मुखानि, अशेषेण जगती-तलेन अभिवन्द्यमानौ, कन्यया एकया च चन्द्रकलया इव अनुगम्यमानौ भुवं गतौ विलपन्त्या मे शस्त्रेण उदरं विदार्य्य प्रविशन्तौ' एवम् आलोकयन्त्येव भीता प्रबुद्धास्मि आर्य्यपुत्रम् आक्रोशन्ती क्रन्दमाना' इति। तत् आकर्ण्य राजा ताम्

अवादीत्,—'प्रिये ! हर्षे विषादम् अनुभवसि, पूर्णमनोरथौ आवां, प्रसन्नोऽस्माकं रवि भगवान् अचिरेण एव अपत्यरत्न-त्रयप्रदानेन प्रीणयिष्यति देवीम्' इति ।

अथ गच्छता कालेन देवी यशोवती राज्यवर्द्धनं नाम प्रथमं तनयम् असूत । ततश्च समतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् काले लब्धे, देवक्या इव भगवान् चक्रपाणि, यशोवत्या हृदये गर्भे च सममेव प्रादुरासीत् हर्ष । सम्प्राप्ते च ज्येष्ठामूलीये मासि, बहुलासु बहुलपक्षद्वादश्यां व्यतिक्रान्तायां प्रदोषवेलायां साम्राज्यलक्षणाक्रान्तमूर्त्ति देवी हर्षं समजायत । अत्रान्तरे मौहूर्त्तिक तारको नाम राज्ञ परमसम्मत समागत्य 'मान्धाता किल एवंविधे व्यतीपातादिदोषविरहिते वासरे सर्वेषु उच्चस्थानावस्थितेषु च ग्रहगणेषु, ईदृशि एव लग्ने प्रादुरासीत्, ततोऽनन्तरं पुन ईदृशि लग्ने चक्रवर्त्तिजनने नान्य कोऽपि समजायत । सप्तचक्रवर्त्तिनृपाणां धुरीण, महारत्नानां चक्रवर्त्तिलक्षणानाञ्च भाजनं, सप्तसागराधिपति सुतोऽयं देवस्य जात' इति राजानं व्यज्ञापयत् । अथ गच्छति च काले धात्र्या कराङ्गुलिम् अवलम्ब्य पञ्चषाणि पदानि प्रक्षिपति हर्षे, षष्ठञ्च वर्षम् अनुप्रविशति राज्यवर्द्धने देवे, सा यशोवती गौरीमिव हिमाद्रिजाया प्रासोष्ट राज्यश्रियं नाम कन्यकाम् ।

अत्रान्तरे च यशोवत्या भ्राता पुत्रं भण्डिनामानम् अष्टवर्षवयसं मनोभवमिव पुनरुत्पन्नं परमसुन्दरम् अनुचरं कुमारयो समर्पयामास । राजा तु तस्मिन् पुत्रयो इव समदृष्टिरासीत् । राजपुत्रौ तेन मधुमाधवौ इव मलयमारुतेन परां शोभां प्रापतु । क्रमश्च च यौवनपदवीमारुरुहतु तौ पित्रो आनन्देन सम वर्द्धमानौ ।

कदाचित् अन्त पुरवर्त्ती राजा सस्नेहनिर्भरम् अभाषत,—

'वत्सौ! दुर्लभा सद्भृत्या तदेव तावत् प्रथमं राज्याङ्गम्, धूर्त्ता हि क्रीडारसप्रसङ्गेन पार्थिवं रञ्जयन्त जनयन्ति स्वप्ना इव मिथ्यादर्शनेषु सद्बुद्धिं, भ्रमयन्ति च क्रमेण बहुविधाभि उपधाभि सम्पदाम्। तत एतौ सर्व्वै एव दोषाभिषङ्गै अनाघ्रातौ बहुधा अस्माभि विप्रलम्भेन परीक्षितौ विशुद्धप्रकृती विनीतौ, विक्रमशालिनौ, अभिरूपौ च मालवेन्द्रतनयौ भुजौ इव मे शरीरादभिन्नौ कुमारगुप्तमाधवगुप्ताभिधानौ अस्माभि भवतो अनुचरौ निर्दिष्टौ। अनयो उभयोरपि भवद्भ्यां सोदरदृष्टिभ्यां वर्त्तितव्यम्' इत्युक्त्वा तयो आह्वानाय दौवारिकम् आदिदेश।

अचिरेणैव तौ तेन प्रतीहारेण समभ्यागतौ प्रविश्य अभ्यन्तरं राजानं यथाविनयं प्रणेमतु उपविविशतुश्च नरपतिनिर्दिष्टे अनुरूपे आसने। भूपति तौ आदिदेश तथास्थितौ — 'वत्सौ! अद्य प्रभृति भवद्भ्यां कुमारयो अनुचराभ्यां भवितव्यम्' इति। तौ च 'यथा आज्ञापयति देव' इत्युक्त्वा कुमारौ राज्यवर्द्धनहर्षौ सविनयं प्रणम्य तत प्रभृति नक्तन्दिवं तौ अनुचरन्तौ तस्थतु।

अथ राज्यश्री अपि राज्यश्री इव क्रमेण अवर्द्धत। अल्पै एव दिवसै तरुणीभूता तां राजान दूतसम्प्रेषणादिभि अयाचन्त। एकदा राजा केनापि पठ्यमानाम् आर्यामिमाम् अशृणोत —

'उद्वेगमहाऽऽवर्त्ते पातयति पयोधरोन्नमनकाले।
सरिदिव तटमनुवर्षं विवर्द्धमाना सुता पितरम्॥' इति।

एतां च आकर्ण्य रहसि राज्ञीं यशोवतीं प्राह राजा — देवि! यौवनसीमाम् अनुप्राप्ता न दुहिता। तुल्यायामपि अपत्यताया दुहितु जनने हि तप्यन्ते गृहिण। अपत्यविरह तु सह्यमपि

सहमाना कथञ्चित् प्राणाधिकामपि दुहितरं पात्रसात् कृत्वा सुखिनो भवन्ति सन्त । सकलभुवनवन्द्यो हि मौखरो वंश', तस्मात् उत्पन्न अवन्तिवर्म्मसुतो ग्रहवर्म्मा एनाम् अस्मत्सुतां कामयते, यदि भवत्या अनुमोदितमेतत, तदा अस्मै एव सुता राज्यश्रिय समर्पयामि' इति। देवी प्राह,—'आर्य्यपुत्र ! धात्रीनिर्व्विशेषा हि भवन्ति जनन्य कन्यापुत्राणा प्रतिपालन-मात्रक्षमा, दाने तु प्रमाण पितर । तदेतदेव ब्रवीमि—यथा यावज्जीवमावयो व्यथा न जनयति, सत्पात्रम आसाद्य सुखेन काल नेष्यति च दुहिता, तथा आर्य्यपुत्र एव अव-धारयतु' इति।

अथ नरपति ग्रहवर्म्मणे दाने कृतनिश्चय, शुभे दिवसे शुभे च लग्ने ग्रहवर्म्माणम आहूय सुता राज्यश्रिय सम्प्रददौ। जामाता च ता परमसुन्दरी भार्य्याम अधिगम्य, तया एव सह श्वशुरकुले कियन्ति दिनानि स्थित्वा, कथमपि श्वश्र्वा श्वशुरेण च कौतुकादिभि सत्कृत्य विसर्ज्जित ता राज्यश्रियम् आदाय स्वराज्यमयासीत्।

पञ्चम उच्छ्वासः।

एकदा राजा राज्यवर्द्धन युवराज कृत्वा हूणान् जेतुम् उत्तरापथ प्रजिघाय। देवोऽपि हर्षवर्द्धन त सौभ्रात्रेण कियन्तम अध्वान तुरङ्गारूढोऽनुससार। अथ प्रविष्टे भ्रातरि कैलासप्रभोद्भासिनीसानौ, बहिरेव कियन्त काल मृगयाव्यप-देशेन व्यलम्बत। एकदा तु रजन्या परिणतायामेव स्वप्ने दुरन्तेन दावानलेन दह्यमान केशरिणम अद्राक्षीत्। तस्मिन् एव च दहने समुत्सृज्य सुतस्नेह, भाविन पतिविरहस्य दुर्वि-

पश्यता चिन्तयन्ती केसरिणीम् आत्मानं पातयन्तीम् अद्राक्षीत्। समुदितश्च अस्य चेतसि,—'संसारेऽस्मिन् लोहेभ्योऽपि कठिनतराः प्रणयपाशाः, यन्निबद्धाः समाचरन्ति तिर्यञ्चोऽपि एवमेवम्'। अथ प्रबुद्धस्य 'किमेतत् ?' इति भावयतः पस्पन्दे मुहुर्मुहुः दक्षिणेतरं चक्षुः, चलितमिव अभूत् हृदयम्। इत्थं विपन्न एव शून्येन चेतसा प्रभाते मृगयां विजहार, मध्याह्ने च वेत्रपट्टिकाशयनम् अधिशयानः साशङ्क एव अतिष्ठत्।

अत्रान्तरे कश्चिल्लेखहरः कुरङ्गकनामा दीर्घाध्वगः समुपेत्य कृतप्रणामः शुष्केण एव मुखेन स्वान्तर्दुःखम् उद्गिरन् लेखम् उपानयत्। तञ्च आदाय देवो हर्षः स्वयमेव अवाचयत्। विदितलेखार्थश्च 'किं मान्द्यं तातस्य ?' इति तम् अप्राक्षीत्। स च 'महान् दाहज्वरः' इति प्रत्युवाच। श्रुत्वा एव एतत् निदारुणं वचः समुत्पन्नवेपथुः पितुरारोग्यकामः विप्रेभ्यः अमितसुवर्णरत्नादिकं दत्त्वा, तस्मिन् एव दिने अकृताहार एव प्रयाणशङ्खमादिशन् एकाकी एव अश्वमारुह्य नगराय गन्तुम् उपचक्रमे। सहचराश्च राजलोकाः ससैनिकाः तम् अनुवव्रजुः। पथि गच्छंश्च महद्भिः दुर्निमित्तशतैः अनभिनन्द्यमानगमनः साशङ्क एव नक्तन्दिवं चलन्, अन्येद्युः मध्याह्नसमये स्कन्धावारम् आससाद; प्रविश्य तत्र यमपट्टकेन केनचित् गीयमानं श्लोकमिमं शुश्राव,—

'मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च।
युगे युगे व्यतीतानि कस्य ते कस्य वा भवान् ?॥' इति।

अथ क्रमेण राजद्वारम् आगत्य अन्तःपुरात् बहिरागच्छन्तं सुषेणनामानं वैद्यकुमारं वैद्यकशास्त्रपारगं पितुः प्रियम् अपृच्छत्,—'सुषेण ! अपि तातस्य कश्चित् विशेषः ?' इति। सोऽवदत्,—'कुमार ! नास्ति, इदानीं यदि कुमारं दृष्ट्वा भवेत्'

इति। अथ प्रविश्योऽभ्यन्तरं माता यशोवत्या 'आर्यपुत्र! स्वपिषि कच्चित्?' इति व्याहरन्त्या सविषादं सर्वाङ्गेषु संवाह्यमानं, प्रबलदाहज्वरेण विकृतिमापद्यमानं पितरम् अवलोकयामास। राजा तु दूरादेव पुत्रं कनीयासमागतं दयिततमम् आलोक्य तदवस्थोऽपि 'एहि एहि वत्स!' इति प्रसार्य बाहू शरीरार्द्धेन शयनात् उदतिष्ठत्, अस्पृशच्च पुनरेनं कम्पमानेन करतलेन सर्वाङ्गेषु, अब्रवीच्च कृच्छ्रात् इव क्षयक्षामकण्ठ,—'वत्स! कृशोऽसि' इति।

भण्डिस्तु अब्रवीत्,—'देव! अद्य तृतीयं दिनम् अस्य कृताहारस्य' इति। तदाकर्ण्य वाष्परुद्धकण्ठ कथङ्कथमपि दीर्घं निश्वसन् पुनरवादीत्,—'वत्स! वेद्मि त्वां पितृवत्सलं, सुकोमलहृदयञ्च। अवस्था च एतादृशी विधुरयति धीरस्य अपि धियम्। बन्धुजनस्नेहोऽतीव प्रमाथी संसारे अस्मिन् मानवानां, तथाऽपि, 'आत्मानं सततं रक्षेत्' इति नीतिम् अनुसृत्य सर्वथा शोकप्रसरो न दातव्यः। उत्कटदाहज्वरदग्धोऽपि वत्सस्य अनेन क्लेशवार्त्ताश्रवणेन अतिमात्रं दह्ये। त्वां तनुताम् आपन्नं दृष्ट्वा अतीव व्यथते मे हृदयम्। मदीयं सुखं, राज्यं, कुलञ्च, जीवितञ्च, त्वदधीनम्। तव एव जन्मना अस्मि चरितार्थः। साम्प्रतं निराशोऽस्मि संवृत्तो जीविते, केवलं भिषजाम् अनुरोधः पाययति मां भेषजम्; तत् अविलम्बम् उत्तिष्ठ, कुरु आहारं, कृताऽऽहारे च त्वयि अहं यथायुक्तं पथ्यं करिष्यामि' इति। श्रुत्वा च पितुर्वचनं देवस्य हर्षस्य शोकानलः सुतराम् अदीप्यत। क्षणं स्थित्वा पित्रा पुनः आहारार्थम् आदिष्टः तस्मात् पितुर्गृहात् अवततार, अचिन्तयच्च चेतसि,—"अकाण्डे एवायं समापतितः महान् अनर्थः निर्मेघ इव अशनिसम्पातः, किमत्र करवाणि?' इति। अथ गत्वा

च स्वं धाम परिजनैः अनुगम्यमानः कथञ्चित् कतिपयान् कवलान् गृहीत्वा पुनरपि पितुरन्तिकमागात्। तत्र पितुरवस्थाम् अतीव शोचनीयाम् आकर्णयन् पश्यंश्च जाग्रदेव दीर्घदीर्घां निशाम् अयापयत्, प्राहिणोच्च प्रत्युषसि एव भ्रातुरन्तिकं दूतान्।

अथ अन्यस्मिन् अहनि 'क्व असौ कुमारो हर्षः?' इति आलपन्ती वेलाभिधाना यशोवत्याः प्रतीहारी तम् उपेत्य व्यज्ञापयत्,—'कुमार। परित्रायस्व परित्रायस्व, जीवति एव पत्यौ किमपि अध्यवसितं भवज्जनन्या' इति। तदाकर्ण्य हर्षः सत्वरं प्रविशन् अन्तःपुरं मर्तुं कृतव्यवसायां मातरम् अद्राक्षीत्, अभ्यधाच्च दूरादेव सवाष्पदृष्टिः उच्चैः,—'मातः! किमिदं व्यवस्यति भवती? मन्दभाग्यान् अस्मान् त्वमपि त्यक्तुमिच्छसि? प्रसीद, निवर्तस्व अस्मात् दुर्व्यवसितात्' इति अभिधाय पादयोः न्यपतत्।

देवी च ससम्भ्रमं सस्नेहञ्च तमुत्थाप्य सुतं वाष्पनिरुद्धकण्ठी पुनः पुनः निरीक्ष्य आचष्ट,—'वत्स। नासि त्वम् अप्रियो निर्गुणो वा, येन त्वां परित्यजामि; स्तन्येन सह एव त्वया पीतम् अस्मद्धृदयम्; परं कुलवधूः अहं चारित्रवती, धर्मोज्ज्वले च कुले जाता। किं न जानासि, महावीरस्य पुरुषप्रवरस्य महिषीं मां केशरिण इव केशरिणीम्? वीरपत्नी, वीरजननी, वीरकन्या च अहम् अविधवा एव मर्तुम् अभिलषामि। किं बहुना वत्स। यश एव चिरस्थायि, भौतिकं कलेवरन्तु न; तत् माम् अस्मात् व्यवसायात् निवर्तयितुं न अर्हसि, कथम् एतादृशी सुभगा भूत्वा भर्तृविरहानलदग्धा चिरं स्थास्यामि?' इति।

स तु दुर्निवारतां तादृशस्य शोकस्य समवधार्य, कलाङ्गना-

नाम् उचिता श्रेयसीत्थ ता गति मन्यमान तूष्णीम् एवाधोमुख तस्थौ। यशोवती च सन्त्यक्तसुतस्नेहा चरणाभ्यामेव च अन्तःपुरात निर्गत्य अनुसरस्वतीतट चिताऽग्निम् आरुरोह।

हर्षस्तु मातुर्मरणेन नितरा विह्वल पुन पितु अन्तिकम् आगच्छन् तञ्च स्वल्पावशेषजीवितम अश्रुस्रोतसा वर्षन् विमुक्तकण्ठमतिचिर प्रारोदीत। राजा तु चिरात् चक्षुरुन्मील्य पुत्र तथाविध दृष्ट्वा प्रक्षीणस्वरेण कथञ्चित उवाच,—'वत्स ! कथमेव विक्लवीभवस्त्वम् आत्मान न रुणत्सि ? त्वादृशा हि न असहासत्त्वा, न अल्पमतयश्च, क्व त्वद्विधा ? क्व च वैक्लव्यम् ? भूरियं तव इति सार्व्वभौमलक्षणवन्त पुनरुक्ताम् एति। अव सम्प्राप्ता लक्ष्मी, इति लक्ष्म्या स्वय गृहीतपाणे न युज्यते। निगृह्यता चापलम्, इति स्वभावधीरस्य निरर्थकोपदेश' इत्येव ब्रुवन् एव पञ्चत्वम् अगात् राजसिंह ।

अत्रान्तरे अस्तमयासीत वासरमणि। प्रकाशमाने च प्राच्या दिशि तारापतौ, स्वयमेव समर्पितस्कन्धै सामन्तै पौरजनैश्च पुरोध पुरःसरै गृहीत्वा प्रवरशिविकाम् उपसरस्वतीतट, चिताया नरनाथार्हया वह्निसत्कारेण कीर्त्तिमात्रावशेषता निन्ये यशोधन औशीनर इव राजेन्द्र। अथ उदिते च सवितरि देवो हर्ष स्नात्वा पित्रे अददुदकाञ्जलिम्। अपश्चातधार्द्रमस्तक एव पिधाय उद्गमनीय दुकूलवसने पादचारेणैव क्षितितलनिहितनयन उष्णं निश्वसन् प्रत्याजगाम भवनम्।

एव देवो हर्ष सममेव पितृभ्यां विहीन नितान्तविह्वल, किङ्कर्त्तव्यविमूढोऽपि आत्मगतहृदय समचिन्तयत्,—'अपि नाम आर्य्ये ईदृश पितृमरण महाप्रलयसमम आकर्ण्य गतधैर्य्यो वाष्पधारिक्लन्नवाणी वनमाश्रयेत् ? उत राज्यपद परित्यजेत् ? न आद्रियेत वा राजलक्ष्मीमुपसर्पन्तीम् ? अतीव पितृवत्सल,

आर्य्य, सर्व्वदा तात श्लाघमान माम् आह स्म,—'वत्स हर्ष! कस्यचिदपरस्य अस्ति, आसीत्, भविष्यति वा तातसदृशं कलेवरम्? मुखकमलस्य एतादृशम्? भुजदण्डौ च इत्थम्भूतौ? क्व वा दृश्यन्ते ईदृशानि विचेष्टितानि? कश्च अपरो मानी विक्रान्त दानशौण्डो वा तातादन्य?' एतानि नानाविधानि चिन्तयन् भ्रातुरागमन प्रतीक्षमाण कथमपि शोकार्त्त तस्थौ।

षष्ठ उच्छ्वासः।

अथ भुक्ते प्रथमप्रेतपिण्डादके विप्रे, अतीतेषु च अतिवैक्लव्य जननेषु अशौचकालेषु, चित्रार्पितकलेवर कार्य्यार्पिताश्रे च नृपतौ, कुमारो हर्ष कदाचित् शोकाकुलचेता सहसा महाजनसङ्घातसमागम दृष्ट्वा मनसि अचिन्तयत—'किमन्यत् भवितुमर्हति कारणमेषामागमनस्य? मन्ये, आर्य्यम् एव सम्प्राप्तम् आवेदयति अय शोकाकुलो जनगण' इति अपृच्छत् कञ्चित् प्रविशन्त पुरुष,—'किमार्य्य समागत?' इति। स तु शनै रवादीत्—'देव। यथा आज्ञापयसि'। ततश्च अचिरेण एव प्रविशन् देवो राज्यवर्द्धन दूरादेव प्रिय भ्रातर दृष्ट्वा, चिरसञ्चित वाष्पवेगेण निरुद्धकण्ठो बाहुयुगलेन कण्ठे गृहीत्वा मुक्तकण्ठ प्रारोदीत्।

अथ पर्जन्य इव निरवशेषनयनाम्बु, सुचिराच्च कथङ्कथमपि प्रशान्तमन्युवेग देवो राज्यवर्द्धन परिजनानीतेन सलिलेन मुखादिक प्रक्षाल्य सुचिर तूष्णीं स्थित्वा स्नानागार मगच्छत्। तत्र स्नात्वा वित्रस्तकुन्तल विमुक्ताभरण शयनीये निपत्य मौनमतिष्ठत्। अथ अन्येद्यु प्रभाते समागत्य समुपविष्टेषु राजलोकेषु भ्रातर हर्षवर्द्धनमब्रवीत्,—

'तात! पात्रमसि गुरुवचनानाम्। शैशवत एव भवता चित्तवृत्तिम् अनुसरता सम्यक् आराधितः तातः; तत् एवं गते वचनस्थितं त्वां किमपि विवक्षुः अस्मि, नात्र चापल्यात् विमतिः अवलम्बनीया, न च अत्र मदीहिते प्रत्यूहलवोऽपि विधेयः। ज्ञायत एव भवता लोकवृत्तं बहुदर्शनेन; पश्य,—मान्धातरि निधनं गते किमध्यवसितं पुरुकुत्सेन तदात्मजेन? दिलीपे वा रघुणा? दशरथे च रामेण? दुष्मन्ते वा भरतेन? सन्तु तावदेते, तातेन अपि पितरि सुगृहीत-नाम्नि स्वर्गं गते नाकारि किं राज्यम्? नावलम्बितं किं गार्हस्थ्यम्? न रक्षिता वा प्रजाः? शोकपरिभूतत्वं जनः कापुरुषम् आचक्षते विद्वांसः, अबला एव विषयः शोकसम्भाराणाम्; तथाऽपि किं करोमि? अहन्तु स्वभावदुर्बलतया कापुरुषतया वा शोकविह्वलः किङ्कर्त्तव्यविमूढोऽस्मि। मम हि, एवं विपर्य्यस्ते संसारे प्रनष्ट एव प्रज्ञाऽऽलोकः, विच्युतमेव धैर्य्यम्; किं बहुना, सर्व्वथा निरुत्सुकोऽस्मि विषयेषु। राज्यं विषमिव चकोरस्य चक्षुर्मे विरज्जीकरोति। वंशलक्ष्मीमुद्वोढुं न अभिलषति मे मनः। तदहम् इच्छामि, पुरुरिव आज्ञया गुरोर्जरां, गृहाण मे राज्य-लक्ष्मीम् इति। त्यक्त्वा च सर्व्वाणि बालक्रीडितानि हरिः इव लक्ष्म्या विहर। त्यक्तं मया अद्य प्रभृति शस्त्रम्' इत्यभिधाय निजं खड्गं खड्गधारिणो हस्तात् आकृष्य भूमौ न्यपातयत्।

तत् आकर्ण्य देवो हर्षः सुतरां विदीर्णहृदयः सञ्चिन्तित-वान्,—'किम् अयम् आर्य्यः मां ब्रवीति॥ किमसौ केनचित् माम् अन्तरेण कोपितः? अथवा एव मां परीक्षते? उत शोकजः कोऽपि चेतोविकार एषः? आहोस्वित् शोकविमूढ-धिया एकं विवक्षितम् अन्यत् मुखात् निर्गलितम्? केन हि ईदृशे भ्रातरि ज्यायसि त्यक्तराज्ये नववयसि लक्ष्मीः काम्येत

चाण्डालेनापि ? कथं वा सम्भावितम् इदम् अतीव अनुचितं चित्तवता आर्य्येण ? किं वा अनेन विस्मृतः सौमित्रिः ? अथवा भीमसेनादयः पाण्डवाः ? यत् भवतु, आर्य्ये मां विहाय तपोवनं विशति नाहं क्षणमपि जीवितुं शक्नोमि' इति।

इत्थं चिन्तयति तस्मिन्, सहसा राज्यश्रियः परिजनः संवादको नाम समेत्य, मुक्तकण्ठं विरुदन् सभायाम् आत्मानं न्यपातयत्। ततश्च सम्भ्रान्तो देवो राज्यवर्द्धनः सह भ्रात्रा 'किम् ?' इति तं पप्रच्छ। स तु कथमपि संहृतवाष्पवेगः प्राब्रवीत्,—'देव। पिशाचस्य इव नीचस्य चरितं रन्ध्रप्रहारि। यस्मिन् दिने राजाधिराजः प्रभाकरवर्द्धनो देवभावं गत इति *वार्त्ता आसीत्, तस्मिन्नेव दिने दुरात्मना मालवेन्द्रेण ग्रहवर्मा* व्यापादितः कूटकारिणा। देवी च राज्यश्रीः सयता कान्यकुब्जदुर्गे कारायां निहिता। जनश्रुतिश्च एषा यत्—अराजकं राज्यमिदं मन्यमानोऽसौ दुर्मतिः एतामपि भुवम् आत्मसात् कर्त्तुम् आजिगमिषति' इत्युक्त्वा विरराम।

श्रुत्वा एतत् आकस्मिकम् अनुपेक्षणीयम् अपरं दुर्घटनं परपरिभवस्य अनाकर्णितपूर्व्वतया, तेजस्वितया नवयौवनस्य, स्वस्नेहवशंवदतया च सद्य एव अस्य तादृशः शोको व्यरंसीत्। कोपावेगश्च गभीरं हृदयम् आचक्राम। पुनरपि परित्यक्तं शस्त्रं ग्रहीतुं, समूलमालवोन्मूलनाय प्रससार दक्षिणोऽस्य करः।

ततश्च कनीयांसम् अब्रवीत् भ्रातरम्,—'आयुष्मन्! राजकुलमिदं, बान्धवा इमे, परिजनोऽयं, भूश्च भूयः रक्ष्यताम्, गत एव अहम् अद्यैव मालवराजविध्वंसनाय। इदमेव तावत् मे तपः दुर्विनीतारिनिर्मूलनम्। कुरङ्गकैः कचग्रहः केसरिण इव, भेकैः करप्रहारः कालसर्पस्य इव, मालवैः परिभवोऽस्मादृशस्य, तिष्ठन्तु अन्यानि साधनानि, एक एव मयं भङ्गिः

अयुतमात्रेण अश्वानां मया सह प्रयातु' इत्यभिधाय प्रयाणार्थं पटहम् आज्ञापयत्।

तथा प्रक्रान्त तम् आह स्म सविनयं देवो हर्षः,—'आर्य! माम् अनुगन्तुम् आदिशतु, नाहं भवता विना क्षणमपि अत्र अवस्थातुम् उत्सहे, प्रसीदतु भवान्, न वञ्चितोऽस्मि कदाचिदपि प्रसादेषु आर्य्येण' इत्यभिदधान एव पादयोः अपतत्। तं पुनश्चरणपतितम् उत्थाप्य सस्नेहं प्रोवाच देवो राज्यवर्द्धन,—'वत्स! कथम् एवम् अतिगमारम्भसमुद्योगेन गौरवम् आरोप्यते क्षुद्रीयान् अरातिः? न हि कुलाद्रिसमुत्पाटनक्षमा प्रभञ्जनाः समुज्जृम्भन्ते अतिचपले तूलराशौ। अचिरात् एव द्रक्ष्यसि वत्स! दिश्यां विजये। साम्प्रतं रक्ष्यन्ताम् अनाथाः प्रजा,' इत्यभिधाय तस्मिन्नेव दिने प्रायात् मालवेन्द्रनिर्मूलनाय।

अथ देवो हर्षः भ्रातरि तथा प्रयाते खिद्यमानहृदय. परिणतप्रायायां रजन्याम् एकदा स्वप्ने अभ्रङ्कषं लोहस्तम्भं भज्यमानम् अद्राक्षीत्। सहसा प्रबुद्धश्च व्यचिन्तयत्,—'किम् एवं माम् एषः दुःस्वप्नः एतदवश्यमपि विधुरयति॥ स्फुरति च निरन्तरम् अशुभसूचनाकुशलं सव्यं नयनम्; सुदारुणाश्च विविधा उत्पाताः पुनः प्रबलपार्थिवनाशमाचक्षाणा' मुहूर्त्तमपि न प्रशाम्यन्ति; सर्व्वथा स्वस्ति अस्तु सङ्ग्रामविजयिने आर्य्याय'। इत्थं मनसा अभिध्यायन् समुत्थाय आस्थानम् उपगत एव सहसा प्रविशन्तं कुन्तलं नाम अश्ववारं राज्यवर्द्धनस्य प्रीतिभाजनम् अद्राक्षीत्; अश्रौषीच्च तस्मात् वाष्पपूर्णनयनात्,—अवज्ञानिर्ज्जितमालवराजमपि गौडाधिपेन अलीकोपचारजनितविश्वासम् अशस्त्रं स्वभवनगतम् एव भ्रातरं निहतम्। श्रुत्वा एव शोकक्रोधाभ्यां सममेव समाक्रान्तहृदयः अब्रवीत्,—'कः खलु तादृशं महापुरुषम् अकाण्डे गर्हितेन उपायेन मृत्युवशं नयेत् अनार्य्यात् गौड़ाधिपात्

अपर ? न जाने, स खलु दुरात्मा कां गतिं वा योनिं गमिष्यति ? कस्मिन् वा निरये पतिष्यति ? चाण्डालोऽपि क इदं विगर्हितम् अकार्य्यम् आचरेत् ? नामग्रहणमपि यस्य पापकारिण पाप जनयति। क इदानीं गमिष्यतेऽनेन दुरात्मना ?' इत्येव वदत एव अस्य समीपगत, पितु मित्र सेनापति सिंहनादनामा गम्भीरया वाचा सैनिकानां समररसम् उत्तेजयन् समभ्यधात्,—'देव ! न कश्चित् छलाश्रयया मलिनया मलिनतरा कोकिलया काका इव कापुरुषा हतलक्ष्म्या विप्रलभ्यमानम् आत्मानं न खलु चेतयन्ते। स्त्रियो हि दीपशिखा इव कामला विकारा , आतपत्रा हतश्रयो हि न स्मरन्त्यपरं तेजस्विनं क्रोधय , किं वा करोतु वराक ? येनातिभीरुणा नित्यसमरविमुखेन नावलोकितान्येव कुपितानां शूराणामाननानि ? नासौ मूढ जानाति एव यत्, —अभिचारा इव अपमानिता सद्य एव समग्रवंशविनाशं विदधति मनस्विन । चौरसमाजावहेलितस्य निर्घृणस्य तस्यैव उचितमिदं दुर्जनस्य दुष्पारनरकनिपातकुशलं कर्म्म। न खलु कदाचित तेजस्विन स्प्रष्टुं शक्नोति शोक । त्वन्तु सत्त्ववतां प्राग् हरोऽसि, किम् एकेन गौडाधिपेन,—तथा कुरु, अन्योऽपि कश्चित् कदाचित् एव यथा नाचरेत् इति। समाश्वास्यन्तां समग्रा प्रजा । समर्प्यन्तां भूपतीनां शिर सु शारदीयेन सूर्य्येण इव ललाटन्तपा पादन्यासा ' इति।

तत आकर्ण्य देवो हर्षस्त प्रत्यवोचत्—'करणीयमेव इदम् अभिहितम आर्य्येण। शृणु तावत् प्रतिजाने आर्य्यस्य पाद रज स्पर्शेन—यदि अल्पीयसा एव कालेन निर्गौडां न करोमि पृथ्वीं, ततो जातवेदसि ज्वलति पतङ्ग इव महापातकी पातयामि कलेवरम्' इति।

एवं कृतशपथश्च सभां त्यक्त्वा रात्रौ शयनतलनिलीनगात्र:

शोकानलदह्यमानान्त:करण: चेतसि अकरोत्,—'कथमिव अस्य हतजीवितकामस्य आर्य्यविरहे क्षणमपि शुक्तम उच्छ्वसितुम् ॥ क्व गता सा प्रीति: भक्ति: अनुवृत्ति वा ? क: खलु आर्य्यविरहे मम जीवित सम्भावयेत् ? तथाविधम ऐक्यम एकपद एव विलीनम ॥ अभिन्नोऽपि हतविधिना सहसा विभिन्न: कृत: । दग्धरोषाऽऽविष्टचेतसा शोकात् रुदितमपि न मुक्तकण्ठ निर्घृणेन मया ॥ पर इव अहम् आर्य्ये मा विहाय स्वर्ग गते स्वस्थ इव तिष्ठामि ॥' इत्येव बहुविधानि चिन्तयन् निर्निद्र एव क्षपा नीत्वा प्रभातायाम् एव शर्व्वर्य्या सकलगजसैन्याध्यक्ष स्कन्दगुप्त माहूय विजयप्रयाणाङ्गपूरणाय समादिशत् ।

सप्तम उच्छ्वास: ।

अथ अन्येद्यु: देवो हर्ष चतसृणाम् अपि दिशा विजयाय शुभे लग्ने कृतमङ्गलाचार: प्रातिष्ठत । उपसरस्वति तृणनिर्म्मितं मन्दिरम अधितिष्ठति तस्मिन्, कोऽपि समागत्य ग्रामाक्षपटलिका काञ्चनमयी मुद्राम अर्पयामास । जग्राह च राजा । समुप स्थापिते च आदावेव सा करात परिभ्रश्य मृत्पिण्डे अवनत मुखी महीतले पपात । मृदुमृत्तिकाया प: नेन अस्या वर्णा वलय स्फुटतया अराजन्त । अशुभशङ्किषु अपि परिजनेषु देवस्य हर्षस्य मनसि भूयसी प्रतीति एषा जाता—'यस्मादिय वर्णराजिर्द्दृश्यते, अनेन एकशासनमुद्रिता भूर्भविष्यति इति निवेदित निमित्तेन शुभेन' इति ताम् अभिनन्द्य मनसा राजा हर्षदेव तत्रैव त दिवसम् अयापयत । अथ राजा परिणताया प्रधाणपटह समताड्यत । पूरितञ्च राजद्वारम् उद्घोष्यमाणनाम धेये भूपतिभि: ।

अथ उदित एव भगवति मरीचिमालिनि प्रयियासुः नरपतिः प्रणमतां राजलोकानां सुभटानाञ्च यथायथं सम्मानेन प्रयाण-मर्यादां विभज्य प्रतस्थे। ततः कियन्तम् अध्वानं गत्वा शिबिर-सन्निविष्टं तं प्रविश्य प्रतीहारो व्यजिज्ञपत्,—'देव! द्वारि स्थितः प्राग्ज्योतिषेश्वरकुमारेण प्रेषितो हंसवेगो नाम दूतः' इति। राजा 'शीघ्रमेनं प्रवेशय' इति तम् आज्ञापयत्। अथ प्रविशन्तं तम् अपृच्छत्,—'हंसवेग! अपि कुशलं कुमारस्य?' इति। स प्रत्यवादीत्,—'साम्प्रतम् असौ कुशली, येन देवेन एवं स्नेह-स्निग्धया वाचा पृच्छ्यते' इति।

क्षणं स्थित्वा असौ पुनः अब्रवीत्,—'यदि च दुर्लभं देवस्य अनुरूपं जगति प्राभृतं, तथाऽपि सन्देशम् अगृह्य करणीयम् इति अस्मात् कारणात् प्रभुणा पूर्वपुरुषोपार्जितं वारुणम् आतप-त्रम् आभोगाख्यं प्रेषितं, तत् इदम् अनुरूपस्थानन्यासेन कृपया प्रतिगृह्यताम्। अस्य च बहूनि आश्चर्याणि सन्ति,— प्रतिदिनं प्रविशति अस्मिन् चन्द्रमसः किरणावलितः एकैकः रश्मिः शैत्याय छायायाः। प्रविष्टे च चन्द्रकिरणे प्रच्यवन्तेऽस्य मणिमयशलाकाभ्योऽम्भसां धाराः सोमसमूहानां बहुशः। यः पुनः वरुण इव चतुर्णाम् अम्भोधीनाम् अधिपतिः भूतो भावी वा, तमेव सेवते छायया, न इतरमिदम्। नैतद् जातवेदसा दह्यते, पृषदश्वेन न ह्रियते, नोदकेन आर्द्रतां नीयते, न रजोभिः मालिन्यं प्राप्यते, नापि जरया जीर्यति। तदेतत् अनुगृह्यतां देवेन कटाक्षपातेन सन्देशः कामपि सविश्वासं नीयते' इत्यभिधाय पश्चादवस्थितं पुरुषं प्राब्रवीत्,—'भद्र! दर्शय एतत् देवस्य' इति।

अथ तेन तत् निधानकोशात् निष्कोषितं राजा सानन्दमप्र-तिहतेन आश्चर्येण अवलोकयन् 'त्रिभुवनरत्नम् एतदद्भुतम्' इति

नन्द। दृष्टे च तस्मिन् राज्ञा, अपराण्यपि उपायनानि प्रदर्शयामास सः। 'प्रथमे प्रयाणे शोभनं निमित्तमिदम्' इति मनसा प्रीयमाणो हंसवेगमाबभाषे,—'भद्र। एतस्य आतपत्ररत्नस्य कुमारात् लाभोऽतीव प्रीतिं जनयति, तत् विश्रम्यताम्' इत्यभिधाय स्वयम् आभोगस्य तस्य छायाम् अधितष्ठौ। एवम् आनन्दम् अनुभवन् तं दिवसम् अनयत्।

अथ रजन्यां विसर्जितपरिजनो हंसवेगम् आहूय आदिदेश सन्देशकथने। स च प्रणम्य कथयितुम् आरेभे — 'देव! आसीत् पुरा नरको नृपतिः महावीरः। स इदं वरुणस्य प्राणसमं छत्ररत्नं जहार। तस्य महासत्त्वस्य अन्वये भगदत्तप्रभृतयो राजानः समभवन्, तेषु च कालेन व्यतिगतेषु भूतिवर्म्मा नाम नरपतिः अजायत। तस्मिन् पुनः देवभावं गते, चन्द्रमुखवर्म्मा तत्पुत्रः तदीयं सिंहासनम् अभजत। तस्मिंश्च स्वर्गते तत्पुत्रः स्थितिवर्म्मा राज्यम् अवाप। ततः सुस्थिरवर्म्मा नाम तत्पुत्रो महाराजपदवीं लेभे, यं मृगाङ्क इति लोका आहुः। तस्य च सुगृहीतनाम्नः देवस्य श्यामाऽभिधानायां महादेव्यां भास्करवर्म्माऽपरनामा तनयः कुमारः समजायत। सोऽयं कुमारः जगदेकवीरेण देवनिभेन देवेन सख्यम् इच्छति तत् आज्ञादानेन अनुमोदतां देवः, अनुभवतु साम्प्रतं देवस्य गाढालिङ्गनसुखं कामरूपेश्वरः। न अभिनन्दति चेत् एतं प्रणयम् अस्य देवः,—तत् आज्ञापयतु, किमस्य कथनीयम्?' इति।

अथ भूपतिः तं सादरम् अब्रवीत्,—'हंसवेग! कथमिव तथाविधे गुणवतां प्रवरे मादृशस्य अन्यथा स्वप्नेऽपि प्रवर्त्तेत हृदयम्? अतिशुभः सङ्कल्पः कुमारस्य। स्वयम् असौ बाहुवीर्य्यशाली मया च समालम्बितशरासनेन सख्या किमिव न

अधिकरिष्यति ? तत् तथा यतस्व,—यथा न चिरम् इय क्लेश-यति अस्मान् कुमारदर्शनोत्कण्ठा' इति।

अथ प्रभाते प्रभूतानि प्रतिप्राभृतानि प्रधानप्रतिदूताधिष्ठि-तानि दत्त्वा हंसवेग व्यसर्जयत्। स्वयमपि तत आरभ्य अवि-रतैः प्रयाणैः अभ्यमित्रम् अयासीत्।

प्रयाश्च कियन्तम् अध्वान राज्यवर्द्धनभुजोपार्जितम् अशेषं मालवराजसैनिकम् आदाय समागच्छन्तं भण्डिं शुश्राव। तत्र च अभिनवेन पुनः भ्रातृशोकस्मरणेन सम्पीड्यमानहृदयस्य शिविरं प्रविशतः सहसा भण्डिरागत्य अधोमुखो मुक्तकण्ठ रुदन् पादयोः पपात। राजा च सुचिरम् अतिकरुण प्रारोदीत्। अथ कथञ्च-मिव प्रशान्ते मन्युवेगे देवो हर्षः क्षणं स्थित्वा भ्रातृमरणवृत्ता-न्तम् अपृच्छत्, अब्रवीच्च यथावृत्तं भण्डिः। अथ राजा पुनः अकथयत्—'राज्यश्रीवृत्तमाख्याहि'। सोऽवदत्—'देव! देव-भूयं गते राज्यवर्द्धने, गुप्तनाम्ना च गृहीते कुशस्थले, राज्यश्री परिभ्रश्य बन्धनात् विन्ध्याटवीं सपरिजना प्रविष्टेति लोक-मुखात् श्रूयते वार्त्ता। अन्वेषणार्थञ्च तस्याः प्रहिताः कतिपये जना नाद्यापि निवर्त्तन्ते' इति। तदाकर्ण्य राजा अवादीत्,— 'यत्र सा, तत्र अहमपि गमिष्यामि। भवान् कटकम् आदाय प्रवर्त्तता गौडाभिमुखम्'।

अथ अन्यद्यु स्वसारम् अन्वेष्टु हयसाधनैः कतिपयैः प्रातिष्ठत विन्ध्याचलम्, प्रापच्च कतिपयैः एव अहोभिः तम्। प्रविश्य दूरतो वनग्रामम् अद्राक्षीत्, प्राविक्षच्च तत्रैव इति।

अष्टम उच्छ्वासः।

अथ अन्येद्यु देवो हर्षः, तस्मात् वनग्रामात् निर्गत्य विन्ध्या-

टवीम् अविशत्, पर्य्यटच्च तत्र समन्तात् बहून् दिवसान्। कदाचित् परिभ्रमतः तस्य भूपतेः व्याघ्रकेतुः नाम कश्चित् आटविकसामन्तस्य शरभकेतोः सूनुः कुतोऽपि शबरयुवानम् एकम् आदाय सन्निकर्षम् आगच्छत्, व्यज्ञापयच्च,—'देव ! एतस्य खलु विन्ध्यस्य स्वामी शबरसेनापतिः भूकम्पो नाम। तस्य अयं निर्घातनामा स्वीयः सर्व्वस्य अस्य विन्ध्यारण्यस्य पर्णानामपि अभिज्ञः, किमुत तत्तत्प्रदेशानाम्' इति। नृपतिः तम् अपृच्छत्,—'भद्र ! काचित् रूपवती नारी दर्शनपथम् आगता तव ?' इति। स प्रत्यवोचत्—"न एवंरूपा काऽपि दृष्टिपथं गता, इदानीं तावत् देवादेशात् अन्वेष्टुं यतिष्ये। इतश्च न अतिदूरे दिवाकरमित्राख्यः कोऽपि पाराशरी गिरिनदीम् आश्रित्य प्रतिवसति, स यदि विन्देत वार्त्ताम्' इति। तत् आकर्ण्य राजा चिन्तयामास,—'श्रूयते—स्वर्गतस्य ग्रहवर्म्मणः शैशवमित्रं दिवाकरमित्रो नाम युवा एव सौगतधर्म्मम् आश्रित्य काषायपरिवीतो व्यचारीत्' इति। प्रकाशम् अवादीत्,—'भद्र! उपदिश्यतां तन्निवासस्थानं, यत्रासौ प्रतिवसति'।

अथ नरपतिः तेन निर्घातेन सह गत्वा तरुषण्डमध्यवर्त्तिनं दिवाकरमित्रं दृष्ट्वा,शिरसा मनसा वाचा च वन्दित्वा व्यजिज्ञपत्,—भगवन् ! मम हि विनष्टनिखिलप्रियजनस्य जीवितनिबन्धनं एकैव यवीयसी भगिनी अवशिष्टा। साऽपि भर्त्तृवियोगात् वैरिपरिभवम् असहमाना विन्ध्याटवीम् अविशत् इति वार्त्ता। ताञ्च अन्वेष्टु वयम् अविरतम् इमाम् अटवीं पर्य्यटामः, न च एषा अधिगम्यते। तत् कथयतु गुरुदेवः, यदि कदाचित् वनं पर्य्यटतो दृष्टिपथं गता सा भवतः श्रुतिपथं वा' इति।

तत् आकर्ण्य जातानुकम्पः पाराशरी समभ्यधात्,—'भद्र ! न अधिगतः कश्चित् वृत्तान्त एवंरूपः' इति ब्रुवति एव तस्मिन्,

कश्चिज्जातकरुण इव भिक्षुः सन्निधानम् आगत्य उपरचिताञ्जलिः समभाषत,—'भगवन् भदन्त! महत् खलु कारुण्यं वर्त्तते, परित्रायस्व,—बाला काचित् बलवद्व्यसनाभिभूता दूयमाना कल्याणरूपा वैश्वानरं प्रवेष्टुम् उद्यता' इति। तत् आकर्ण्य राजा सञ्जातानुजाशङ्कः प्राह,—'भद्र! कियद्दूरे सा? कथं वा आर्य्यस्य दृष्टिपथं गता?' इति।

तयाऽभिहितोऽसौ भिक्षुः प्राब्रवीत्,—"महाभाग! श्रूयताम्,—अहम् अद्य प्रत्यूष एव यदृच्छया गतवान् अतिदूरम्; गत्वा च एकस्मिन् वनलतागहने नारीणां रुदितम् अशृणवम्; सञ्जातकरुणश्च तम् उद्देशं गतोऽस्मि; दृष्टवान् च अस्मि परं कारणं करुणायाः योषितमेकाम्; अचिन्तयञ्च 'चित्रमिदम्!! ईदृशीमपि आकृतिम् अभिभवति दारुणः सन्तापः!!' इति। सन्निहिता च मां काऽपि अन्यतरा योषित् तस्मात् स्त्रैणादुत्थाय समब्रवीत्,—'भगवन्! सर्व्वभूतानुकम्पनपरा प्रायेण प्रव्रज्या श्रूयते, तत् इयं नः स्वामिनी पितुः अवसानेन, भर्त्तुः वियोगेन, भ्रातुः अकालमृत्युना, शेषस्य बान्धववर्गस्य भ्रंशेन च सवाष्पनयनं भृत्यवर्गं विहाय अग्निं प्रविशति, परित्रातुम् अर्हति'। अहन्तु तत् आकर्ण्य समुद्विग्नतरः शनैः अवदम्,—'आर्य्ये! यथा कथ्यते, तथा, शक्यते चेत् मुहूर्त्तमात्रमपि त्रातुं, तदा न व्यर्थेयं प्रार्थना भविष्यति। मम आचार्य्यः सन्निहित एव। तदन्तिकम् अस्मिन् वृत्तान्ते कथिते, अवश्यमेव असौ समागत्य प्रतिविधास्यति। सुकोशलेन कुशलशीलामिना कियन्तं कालं प्रबोध्य रक्षतु भवती, अहम् अविलम्बेनैव गत्वा व्यतिकरम् इमं गुरवे निवेदयिष्यामि' इत्युक्त्वा भवदन्तिकम् उपागाम्"।

तदाकर्ण्य राजा अ[illegible]णात् [illegible]ब्रवीत्—'भगवन्! नियतं सा एव इयम् अनार्य्यस्य [illegible] स्वसा इति विदीर्य-

मामेव इदं हतहृदयम् आवेदयति, तत् सत्वरं परित्रायताम्' इत्युक्त्वा तमपि भिक्षुम् अब्रवीत्,—'आर्य्य! दर्शय पन्थानं, क्व असौ? तत्र गच्छामः, यदि कथमपि जीवितां पश्याम'।

अथ सर्व्वे ते गतवन्तः तम् उद्देशम्; दृष्टवन्तश्च वैश्वानर-प्रवेशोद्यतां राज्यश्रियम्। अथ भ्राता हर्षस्तां ससम्भ्रमम् अग्नि-सान्निध्यात् आक्षिप्य तरुतलम् आनीतवान्। दृष्ट्वा च भ्रातरं सुचिरमतिकरुणं विललाप सा। परिजनैश्च महता प्रयत्नेन प्रबोध्यमाना कथञ्चिदपि निवर्त्तितवती। ततः स्वसारं शनैः अब्रवीत् राजा,—वत्से! वन्दस्व भगवन्तं श्रमणाचार्य्यम्, एष ते भर्त्तुर्हृदय द्वितीयं, गुरुश्च अस्माकम्' इति। ततश्च भ्रातृवच-नात् पतिवार्त्ताऽऽकर्णनप्रसङ्गेन पुनरपि अश्रुपूर्णलोचनाया राज्यश्रिया नमन्त्या आचार्य्यः दीर्घं निश्वसन् सुहृच्छोकेन, क्षणं स्थित्वा मधुरया वाचा समभ्यधात्,—'वत्से! अलमति-रुदितेन' इति राज्यश्रियमुक्त्वा राजानं पुनरवादीत्,—'वत्स! गम्यतां पुन मदीया आवासभूमिः' इति।

ततो राजा सपरिजनो भगिनीमादाय तमेव देशं गत्वा आसन्धनात् पावकप्रवेशोद्योगपर्य्यन्तं सर्व्वं वृत्तान्तं स्वसुः परिजनात् शुश्राव। तथा श्रवणकातरश्च तं देव हर्षं श्रमणा-चार्य्यं सान्त्वयन् प्रोवाच,—'श्रीमन्! श्रूयतां तावत्, वक्तव्यमस्ति किञ्चित्,—एकदा नागार्जुनेन नाम भिक्षुणा नागराजात् अद्भुतप्रभाभासिनी विषसन्तापशमनी मन्दाकिनी नाम एकावली लेभे। स च शातवाहनाभिधानाय राज्ञे सख्ये तां दत्तवान्। सा च इयं कालेन शिष्यपरम्परया अस्माकं हस्तं गता। यदि च परिभव इव भवादृशां दक्षिण उपचार, तथाऽपि औषधिबुद्ध्या धीमता सर्व्वसत्त्वरक्षाप्रवृत्तेन विषसन्तापात् रक्षितुकामेन गृह्यताम्' इत्युक्त्वा तां मन्दाकि-

राज्ञे प्रादात्। राजा च तां प्रभूतैः मयूखैः भासमानां सर्व्वाशापूरणीं दृष्ट्वा सादरम् अग्रहीत्। गते च एकावली-प्रसङ्गे प्रासविष्यन्त्या राज्यश्रीः ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या पत्रलेखया हर्षं विज्ञापयामास,—'काषायग्रहणानुज्ञया अनुकम्पनीता-मियम् अपुण्यभाजनं ते भगिनी' इति। राजा तु तदाकर्ण्य किमपि नाभ्यधात्। अथ आचार्य्यः विविधैः प्रबोधवचनैः सान्त्वयामास ताम्। ततश्च भूपतिः सविनयम् आबभाषे श्रमणाचार्य्यं,—'प्रार्थनाऽस्ति काचित् विधेयस्यास्य, इय-मस्माकं भगिनी सर्व्वकार्य्योपरोधेनापि पालनीया नित्यम्; अत अद्यावधि यावदहं लघयामि प्रतिज्ञाभार, तावदिमाम् अत्रभवतः धर्म्याभिः कथाभिः अस्मत्पार्श्ववर्त्तिनीमेव प्रतिबोध्यमानामिच्छामि। इयं पुनः अवसितकृत्येन मयैव सम ग्रहीष्यति काषायाणि' इति उक्त्वा तूष्णीम्बभूव भूपतिः। अथ आचार्य्ये तस्मिन् 'तथा' इति अभिनन्दितप्रणये प्रीय-माणः राजा तत्र तां रजनीम् अतिवाह्य, प्रभाते वसनाल-ङ्कारादिभिः परितोष्य विसर्ज्य च निर्वातम् आचार्य्येण सह स्वसारम् आदाय कटकम् अनुजाह्नविनिविष्टं प्रत्या-गमत्।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्यविरचितं

सचित्रश्रीहर्षचरितं समाप्तम्।

श्रीहर्षचरितम् ।

प्रथम उच्छ्वासः ।

चतुर्मुखमुखाम्भोज-वनहंसवधूर्मम ।
मानसे रमतां नित्यं सर्व्वशुक्ला सरस्वती ॥ १ ॥

प्रणम्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दशर्म्मणा ।
श्रीहर्षचरितस्यैषा विवृतिः क्रियतेऽमला ॥

प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामः तत्रभवान् महाकविर्बाणभट्टः आशङ्कितविघ्नव्यूह-विनाशाय अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तं वाग्देवतास्मरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं ग्रन्थादौ निबध्नाति, चतुर्मुखेत्यादि —चतुर्मुखस्य—चतुराननस्य, ब्रह्मण इत्यर्थः, मुखानि—चत्वारि आननानीवेत्यर्थः, अम्भोजानि—पुण्डरीकाणि तेषां यत् वनं—काननं, तत्र हंसवधूः —हंसी, चतुराननवदनकमलवनविहारिमरालवधूस्वरूपेत्यर्थः, सर्वशुक्ला—सर्वेण—सकलेन शरीरेण वसनेन स्वाधिष्ठानेन चेत्यर्थः, पक्षे,—श्रुतसत्त्वाद्यभावरूपेण सर्व्वप्रकारेणेत्यर्थः, शुक्ला—श्वेतवर्णा, पक्षे,—परिशुद्धा, सरस्वती —वाग्देवी, पक्षे,—संस्कृतभारती, मम मानसे—चित्ते पक्षे — मानसाभिधेयसरसि, (यथा हि मानससरोविहारिण्यः मानसौकसः कामिन्यः स्वर्गसुखभागुपभोग्यं स्वभवनं मानसं विहाय रमणीयमपि अन्यत् किमपि सरः गन्तुम् अनिच्छन्त्यः चिरतरं तत्रैव शोभां प्रकाशयन्ति, तथैव विद्वत्कुलकमलकाननलक्ष्मीः भगवती भारती मन्मानसमन्दिरमनियतकालमेव अधिष्ठाय अखिलं मदर्थजातं तत्र समुद्भासयिष्यति इति श्लेषतात्पर्यम्, मानससरोविषय एव मरालानुरागः कविसमयसिद्धः, तथा हि,—"अस्ति यद्यपि सर्व्वत्र नीरं नीरजमण्डितम् । रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥" इति) नित्यं—सर्व्वदा, अनियतकालमित्यर्थः, रमतां—विहरतु, [प्रार्थनायां लोट्] ।

नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बि चन्द्रचामरचारवे।
त्रैलोक्यनगरारम्भ मूलस्तम्भाय शम्भवे ॥ २ ॥

मानसाभिधेये सरोवरे कमलकानने हंसीव या चतुराननाननकमलवने नित्यं शुक्लस्वरूपेण विहरति, साऽतिविशुद्धवागधिष्ठात्री देवी मम मानसमन्दिरे नियतं निवसतु इति निष्कृष्टार्थः। अत्र भगवत्याः सरस्वत्यां हंसवध्वाः, तथा चतुर्मुखमुखेषु अम्भोजानां तादात्म्याध्यासात्, तथा श्लेषमहिम्ना मानसं-सरस्वत्यादपदानां चित्तवागाद्यर्थान्तरावगमाच्च श्लिष्टं समस्तवस्तुविषयं साङ्गं रूपकमलङ्कारः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १ ॥

अथेदानीं जन्मान्तरीणान् प्रत्यूहव्यूहान् बलवत्तरसैंहिकान् विघ्नान् वा सम्भाव्य तान् समूलमुन्मूलयितुं भूयसा स्वाभीष्टदेवममितप्रभावं शिवं स्तौति, नम इति।—तुङ्ग—कदाऽपि कुत्राप्यनवनततया सदा समुन्नतमित्यर्थ, शिरः,—मस्तकं, चुम्बति—स्पृशति, तत्र तिष्ठति इत्यर्थः य तथाविधः सततसमुन्नतोत्तमाङ्गसलग्न इत्यर्थः, यः चन्द्रः,—शशाङ्कः स एव चामरः—चमरमृगधवलपुच्छविनिर्मितव्यजनं, तेन चारुः,—मनोहरः तस्मै त्रैलोक्य—त्रिभुवनमेव नगरं—पुरं, तस्य आरम्भः,—निर्माणोपक्रमः, तस्य मूलस्तम्भः—धवलशिलामयस्थूणाविशेषः तस्मै, शम्भवे—शिवाय, नमः,—बहुतरं प्रणतिरस्त्वित्यर्थः। यथा हि कश्चिदपूर्व्वकारुः लोकातिशायिनीं महानगरीं निर्मातुं प्रवृत्तः गोपुरपुरतः विरचय्य तत्र विशालस्थूणास्तम्भनाय कृत्वा तस्योपरि अपूर्व्वशोभासम्पत्तये श्वेतपताकामिव कौमुदीरुचिं धवलचामरं निदधाति तद्वत् यस्तावत् त्रिभुवननगरानामारम्भतया स्वयमेव मूलस्तम्भस्वरूपतामुपगतः सितचारुचामरोपमं चन्द्रमसं शिरसा दधत् परमरमणीयतामुपलेभे त्रिलोकीमूलस्तम्भरूपाय तस्मै शम्भवे नमः इति समुदितार्थः। ननु कोऽस्मिन् "स्वयम्भुः शम्भुरादित्यः" इति हरिनामसहस्रे भगवतो नारायणस्यापि शम्भुनामदर्शनात् केचित् अस्य श्लोकस्य विष्णुनमस्कारपरत्वमपि वदन्त एव व्याचक्षते तथा हि "हरेः शिरो हि द्युलोकः, यस्याशिरास्थ द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ मही" इति वचनात् तथा च तुङ्गम्—उन्नतं यत् शिरः—द्युलोकः तच्चुम्बी चन्द्र एव चामरं तेन चारवे अन्यत् सर्व्वं पूर्व्ववदिति। अत्र त्रैलोक्ये नगरतादात्म्याध्यासात् शम्भौ मूलस्तम्भतादात्म्याध्यासस्य मस्तकस्थचन्द्रे चामरतादात्म्याध्यासस्य कारणमिति परम्परितरूपं रूपकमलङ्कारः तदुक्तं दर्पणे—"यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्। तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ॥" इति। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २ ॥

हरकण्ठग्रहानन्दमीलिताक्षीं नमाम्युमाम्।
कालकूटविषस्पर्शजातमूर्च्छागमामिव ॥ ३ ॥
नमः सर्व्वविदे तस्मै व्यासाय कविवेधसे।
चक्रे पुण्यं सरस्वत्या यो वर्षमिव भारतम् ॥ ४ ॥

पूर्व्वश्लोकेन सर्व्वाधारभूतं शम्भुं, स्त्रीजनसुलभेन सारल्येन वात्सल्येन च अचिरादेव वाञ्छितार्थप्रपूरणं सम्भाव्य च तत्करोदाईजाया तदाश्रया पार्व्वतीं स्तौति, हरेति।—हरस्य—पशुपतेरित्यर्थः, कण्ठग्रह—कण्ठाश्लेष, यः आनन्द,—आह्लाद निरतिशय सुखमित्यर्थः, तेन मीलिते—सङ्कुचिते तदुपभोगात् ईषन्मुकुलिते इत्यर्थ, अक्षिणी—नेत्रे यस्याः ताम्, स्वप्रियाश्लेषसुखप्रणयगाढीमित्यर्थं, अत एव कालकूटस्य—कालकूटाभिधेयस्य, कालकूटेति स्वनामप्रसिद्धस्येति यावत, हरकण्ठस्थितस्येति भाव, ("काकोलकालकूटहलाहला विषभेदा अमी नव" इत्यमर) विषस्य—गरलस्य [अत्र कालकूटस्यैव विषविशेषार्थकतया तेनैव प्रकृतार्थसङ्गतौ पुन विषपदोपादानं पौनरुक्त्यदोषमावहतीति नाशङ्कनीयं, गौबलीवर्द्दन्यायेनैव झटिति अर्थप्रतीतिसौकर्य्यार्थं सामान्यविशेषार्थपरशब्दद्वयप्रयोगस्य सुधीसम्मतत्वात, यथा हि बलीवर्द्दस्य गोविशेषत्वे पि तस्य झटिति गोत्वेन बोधनार्थे "बलीवर्द्दमानय" इति उक्त्वाऽपि पुन 'गामानय' इति कथयति, तथाऽत्र कालकूटस्य विषविशेषत्वेऽपि झटिति तस्य विषत्वेन बोधनार्थं पुनर्विषशब्दप्रयोग समाहृत इति सुधीभिर्विभाव्यम्। कालकूटेति विशेषणं च विषस्य निरतिशयौत्कट्य प्रकटीकरणम्] स्पर्शेन—संश्लेषेण, सम्पर्केणेत्यर्थ, जात,—उद्भूत, मूर्च्छागम,—मोहावेश यस्या तथाभूतामिव, उमां—गौरीं नमामि—वन्दे, विषाक्तद्रव्यसंसर्गे हि दारुणगरलप्रभावेण श्वासप्रश्वासवशात संसृष्ट शरीरेऽपि विषक्रियासम्भवात् मूर्च्छा नासम्भवनीया तेन हि विषकण्ठस्य स्वामिन सकण्ठग्रहालिङ्गनजनितानन्दविगलितज्ञानवरायाः सुन्दर्या पर्व्वतदुहितु विशेषहेतवत् अक्ष्णोः निमीलनं सुसङ्गतमेवेति कविना सम्प्रणयालिङ्गनसुखोपभोगजातनयननिमीलनेऽपि पतिकण्ठसङ्क्रमितविषक्रियाजातमोहावशत्वेन उत्प्रेक्षितमिति बोध्यम्। अत्र प्रकृते पतिकण्ठालिङ्गनजनितानन्दकृते नेत्रनिमीलने विषसम्पर्कजनितत्वेन सम्भाव्यमानत्वात् उत्प्रेक्षालङ्कार । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३ ॥

अथ आत्मन प्रकृष्टकविताभिमानप्रकाशनाय कविकुलशिरोमणिं भगवन्तं महर्षिं श्रीकृष्णद्वैपायनं स्तौति, नम इति।—सर्व्वविदे—सर्वं—सकलं वेदादिकं गीतादिकं कलाकलापञ्चेत्यर्थं, वेत्ति—जानातीति तस्मै आय योगजसन्निकर्षेण सर्व्वज्ञायेत्यर्थं,

प्रायः कुकवयो लोके रागाधिष्ठितदृष्टयः।
कोकिला इव जायन्ते वाचालाः कामचारिणः ॥ ५ ॥

विभुसमायेति यावत्, कविवेधसे—कवीनां—काव्यरचयितॄणां, वेधाः,—विधाता तस्मै, कविभ्यः अभिनवमहाकाव्यरचनापद्धतिप्रदर्शनेन शिक्षाविधायिने इति यावत्, "अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः" इति स्मरणात्, तस्मै—प्रसिद्धाय, व्यस्यति—विभजति, ऋग्यजुःसामाथर्वलक्षणान् वेदानिति व्यासः तस्मै, नमः,—प्रह्वता प्रणतिः रस्त्वित्यर्थः। [प्रथमतो वेदराशिम् अविभक्तवाङ्मयरूपेणावस्थितं तत्र पराशरसुतो द्वैपायनः ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यया मन्त्र-ब्राह्मण-उपनिषदादिरूपया विभज्य, पञ्चमवेदभूतमहाभारतेन तथा वेदार्थोपनिबन्धना पुराणादिना बहुधा विततवान् इत्यस्य व्यासपदवीति प्रसिद्धिः]। प्राक्कथितकविविधातृत्वञ्चास्य रचितग्रन्थाध्यापनेन विशिनष्टि, चक्रे इति।—यः,—कविवेधा व्यास इत्यर्थः, भारतं—तदाख्यं महाकाव्यं भारतं वर्षमिव—भरत-राजाधिकृतप्रदेशमिवेत्यर्थः, [अत्र "भारतम्" इत्येकस्यैव पदस्य श्लेषमहिम्ना उभयार्थपरतया "वर्षमिव" इत्यनेनाप्यन्वेति इति बोध्यम्] सरस्वत्या—वागधिष्ठात्र्या देव्या, पक्षे,—ब्रह्मावर्तजनपदैकदेशप्रवाहिण्या स्वनामप्रसिद्धया नद्येत्यर्थः, पुण्यं—पवित्रं, चक्रे—कृतवान्, तदुक्तं,—"भारताध्यापनात् पुण्यादपि पादमधीयतः। श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्व्वपापानि देहिनः ॥" इति। यथा विधाता निजनिर्माणकौशलस्य परां कोटिमेकत्र प्रदर्शयितुं सर्व्वगुणमनोहरं विविधमूल्यरत्नाकरं सर्व्वतः समधिकं समुत्कर्षं भारतवर्षं बहिःप्रकटिताखिलकल्मषनाशायैव अन्तःसलिलशालिन्या परमपवित्रप्रवाहिण्या सरस्वत्या स्रोतस्वत्या पवित्रीचकार, तथाऽयमपि योगबललब्धाखिलविद्याप्रकाशो वेदव्यासः सर्व्वसारसमलङ्कृतम् अशेषकाव्यगुणसमन्वितं स्वप्रणीतं महाभारतं लोकातिशायिना अन्तर्निगूढभावप्रसविना वागधिदेवतायाः कलाविलासेन पवित्रतामनयदिति निष्कृष्टार्थः। अत्र महाभारतस्य भारतवर्षेण सह सर्व्वैर्धर्म्मैः साम्यकथनादुपमालङ्कारः, तेन च व्यासस्य विधातृतादात्म्यं व्यज्यते तथा च उपमालङ्कारेण रूपकालङ्कारध्वनिरिति बोध्यम्। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४ ॥

अथेदानीं श्लोकषट्केन लौकिककवीनां स्वभावं पर्यालोचयन्नाह, प्राय इति।—रागः, असदभिनिवेशः तेन अधिष्ठिता—आक्रान्ता, दृष्टिः,—ज्ञानं येषां तथाविधाः, अत एव कुकवयः,—कु—कुत्सिताः कवयः,—काव्यप्रणेतारः, असत्काव्यरचयितारः इति यावत्, प्रायः,—बाहुल्येन लोके—जगति, दृश्यन्ते इति शेषः, विषयरागान्धतया अज्ञानोपहतदृष्टीनां कुकवीनां यानि हि भूयांसि काव्यानि इह लोके दृश्यन्ते, तानि तु आलङ्कारिकादिप्रदर्शितलक्षणाननुगततया केवलमसारतर-

सन्ति श्वान इवासङ्ख्या जातिभाजो गृहे गृहे।
उत्पादका न बहवः कवयः शरभा इव ॥ ६ ॥

विषयसम्बद्धतया च प्रचारवतां काव्यानुशीलनप्रवृत्ते विघातकराणीति सर्व्वथा तानि सर्व्वेषामेवानिष्टसम्पादकतया हेयानीति भावः, तथा हि—ते तु केवलं कोकिला इव वाचालाः,—श्रुतिमधुरया वाचा भाषमाणा चित्ताकर्षिणः, असम्बद्धप्रलापिन इति यावत्, कामचारिणः,—आलङ्कारिकमार्गमननुसृतश्शैलीमाश्रित्य यथाकामं विचरन्तः, सदाचारानभिज्ञाः स्वेच्छाचारिणश्च असन्तः कवय इति भावः, जायन्ते—समुद्भवन्ति, ते तु न चेतश्चमत्कृत् किमपि (इति असत्कविनिन्दा), कोकिला यथा कुहुरवेण श्रुतवतां जनानां चेतांसि उन्मादयन्ति, तथैव पूर्व्वाचार्य्यैः परिशीलितं मार्गमननुसरन्तः स्वेच्छया काव्यकान्तारसञ्चरणपरायणा ये हि केवलं वाङ्माधुर्य्येण जनानां मानसानि प्रीणयितुं यतन्ते अर्थतत्त्वाः सदनुमतेषु कृत्येषु प्रवृत्तिं तथा अकृत्याच्च निवृत्तिं विधातुमसमर्थानां तेषां कवीनां काव्यालापोऽपि वर्ज्जनीय इति तात्पर्य्यम्। एतानि विशेषणानि कोकिलपक्षेऽपि व्याख्यायन्ते, तथा हि,—रागः—लौहित्यं तेन अधिष्ठिता—आक्रान्ता तद्विशिष्टा इत्यर्थः दृष्टिः—चक्षुः येषां तथाभूताः वाचालाः,—वाचा—गिरा, कुहुरवेणेत्यर्थः आलान्ति—आ—समन्तात्, लान्ति—आदधति, वशीकुर्व्वन्तीति यावत्, [लातेः कर्त्तरि ड] चेत इति शेषः, ये ते तादृशाः, कामचारिणः—कामः—मनसिजः सम्भोगेच्छामित्यर्थः चारयन्ति—विस्तारयन्तीति तादृशाः कामोद्दीपकाः, जायन्ते—कामोद्दीपनविभावतां यान्तीत्यर्थः। ["वाचालाः" इत्यत्र "अवाचालाः" इति पाठे—केचित् कवयः कोकिलाः इव अवाचालाः—मधुरवाचः इति यावत्, तथा कामचारिणः,—यथाकामं विचरन्तः, स्वप्रतिभानुसारेण अभिनवं काव्यं कुर्व्वाणा इत्यर्थः, जायन्ते सुकवयः इति शेषः। अस्मिन् पक्षे सुकविप्रशंसैवेद-मिति बोध्यम्]। अत्र कुकविषु कोकिलानामवधर्म्यसाम्यप्रतीतेः श्लिष्टविशेषणकृतश्लेषानु-प्राणितोपमालङ्कारः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५ ॥

पुनरपि असङ्ख्यातान् असतः कवीन् निन्दति सन्तीति।—गृहे गृहे—प्रतिगृहम्, असङ्ख्याः—बहवः इत्यर्थः जातिः—जन्म ("जातिः सामान्यजन्मनोः" इत्यमरः) तन्मात्रं भजन्ते इति तथोक्ताः केवलमुत्पत्तिभाजः न तु अभिनवप्रबन्ध-रचनया किमपि जगत् उपकर्त्तुं क्षमाः वैदग्ध्यातिभूयिष्ठा निरतिशयचमत्कारित्वात् धर्षिका वाच विश्वस्तुमनीषा इत्यर्थः, श्वान इव—सारमेया इव सन्ति—विद्यन्ते, ते हि यथा भुक्तोच्छिष्टभोजनप्रियाः इतिविरणपटवश्च सन्ति तथैव अभिध्यभोजनेषया यथा-

अन्यवर्णपरावृत्त्या बन्धचिह्ननिगूहनैः ।
अनाख्यातः सतां मध्ये कविश्चौरो विभाव्यते ॥ ७ ॥

काम विचरन्ति तद्वत् अगणनीया कुकवयः कुकाव्यरचनया कामं नयन्ति बालोपम परकीयाथप्रतिपादनपरायणाः काव्यकलापे विहरन्तीति मन्तव्यम् इत्यन्त एवम्भूतास्तु नियतं निन्दनीया एवेति भावः । यदि हि अन्यदीयवर्णितवस्तुप्रतिभान निष्ठा स्यु महि के ख्यातिमन्तः ? इत्याशयेनाह उत्पादका इति —किन्तु बहव,—भूयांस कवयः —कवित्वख्यातिमधिगन्तुमिच्छन्तः काव्यकलाप्रणयनोत्सुकाः पुरुषाः शरभा इव—अष्टापदमृगविशेषा इव न उत्पादकाः —न अभिनवरचनानिपुणाः इत्यर्थं सन्तीति पूर्वेणान्वयः अन्यल्प एवते विद्यन्त इति तात्पर्यम् । अष्टपादूर्ध्वनयनः ऊर्ध्वपाद चतुष्टय इत्युक्तलक्षणाक्रान्ता शरभा नाम केचन अष्टपादः ऊर्ध्वपादाश्च मृगविशेषाः पुरा आसन् अद्यापि कुत्रचिदेव विद्यन्त इति अनुमीयते ते तु यथा दृष्टचरा इदानीन्तु प्रायः कैरपि कुत्रापि अदृष्टतया कल्पनामात्रपर्यवसायिनः [illegible] तद्वत् अलौकिकप्रतिभाबलेन अपूर्वकाव्यसौन्दर्यसाधनेश्वराः कवयस्तु दुर्लभा एव तथा च ये पुनः अनुच्छिष्टकाव्यकामिनीलास्यलीलाविन्यासपटीयांस त एव सत्कविता [illegible] भवन्तीति कवेराशय अथ कुकविषु शुनां सुकविषु च [illegible] अन्योऽन्यनिरपेक्षतया स्थितेऽशानयो [illegible] । [illegible] ॥ ६ ॥

अथार्थप्रवृत्तानां कवीनां चौर्यापराधं विमर्शयन् [illegible] भवति ।—अन्यस,—अपरेषां ये वर्णाः—[illegible] विरचिता [illegible] भावः परा वृत्ति —विपर्यासेन रचनं तया अथवा —अन्ये वर्णाः —गौरकृष्णादयः तेषां परा वृत्तिः,—[illegible] तिरोधानं तया तथा बन्धानां [illegible] चिह्नानां— [illegible] निगूहनैः —गोपनैः अथवा —बन्धचिह्नस्य— बन्धन [illegible] निगूहनैः अनाख्यातः —अकथितः (अपरवाच्य [illegible]) अयं च —[illegible] इति यावत् [illegible] —सज्जन परि चितः कविः —काव्यकर्ता सतां—सहृदयानां मध्ये चौरः —तस्करः विभाव्यते —ज्ञायते [illegible] यथा हि तस्कराः [illegible] [illegible] निगडादिपूर्वोपात्तबन्धनजनितं लक्षचिह्नं [illegible] निगूहन्ति तद्वत् [illegible] वाचामपहारकाः [illegible] तथा [illegible]

श्लेषप्रायमुदीच्येषु प्रतीच्येष्वर्थमात्रकम् ।
उत्प्रेक्षा दाक्षिणात्येषु गौडेष्वक्षरडम्बरः ॥ ८ ॥
नवोऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः ।
विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुष्करम् ॥ ९ ॥

विशोभिता पद्यादिसन्दर्भोपनिबद्धा सत्कविभणितिः यथाकामं विदग्धमध्ये रमणीयतया जनान् विमोहयन्तीति भावः । अत्र कवौ चौरतादारोपात् श्लेषविशेषणकृतेन श्लेषानुप्राणितं रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७ ॥

काव्योत्कर्षापकर्षविचारविरहितानां मन्दधियां विभिन्नदेशीयानां कवीनां रुचिवैचित्र्यं विपरीतं तत्कल्पितकृतिषु श्लेषादिबाहुल्यं प्रदर्शयति, श्लेषेति । उदीच्येषु उदीच्याम् उत्तरस्मिन् देशे भवा ये तथाभूताः, शरावत्या नद्याः पश्चिमोत्तरदेशवासिष्वित्यर्थः तेषु, कविषु इति शेषः, श्लेषप्रायम्—श्लेषाणाम्—अनेकार्थाभिधायकानां, प्रायः—बाहुल्यं यस्मिन् तथाभूतं, बह्वर्थाभिधायकपदोपनिबद्धमिति यावत्, काव्यमिति शेषः, अभीष्टतया परिगृहीतमिति दृश्यते इति शेषः उदीच्याः कवयः प्रायः श्लेषालङ्कारभूयिष्ठं काव्यं प्रणयन्तीति भावः, प्रतीच्येषु—पश्चिमदेशीयेषु पाश्चात्येष्वित्यर्थः, अर्थमात्रकम्—अर्थस्य—वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यभेदेन भिन्नस्य, मात्रकं—बाहुल्यं यस्मिन् तथाभूतम् अर्थगाम्भीर्यपूर्णपदनिबन्धनमित्यर्थः तथा च प्रतीच्यानाम् अर्थविशेषादर एव न तु उदीच्यानामिव तथा श्लेषालङ्कारादिषु प्रयाससमाकुल्यमिति भावः इदम् उक्तं स्यात्, दाक्षिणात्येषु—आ विन्ध्याचलात् महासागरं यावत् ये भूमिभागाः तेषु तदधिष्ठितेषु इत्यर्थः उत्प्रेक्षा—संशयमूलकः प्रकृतस्य अप्रकृतरूपतया तादात्म्याध्यासः, तथा हि— "भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना" इत्युक्तलक्षणालङ्कारविशेषः इत्यर्थः, आद्रियते इति शेषः गौडेषु—वङ्गदेशात् प्रभृति उत्कलदेशसीमान्तरालवर्तिनी सुवर्णरेखां नदीं यावत् विस्तृतजनपदेषु प्राच्येष्विति भावः अक्षराणां—वर्णानां डम्बरः—ओजोगुणवतां समासभूयिष्ठानां पदानां बन्धकृतं रचनाचातुर्यमित्यर्थः, अत एव रीतिषु गौडी नाम एका पदसङ्घटना दृश्यते तथा हि—"ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः । समासबहुला गौडी" इत्यालङ्कारिकाः, एतेन एतदुक्तं भवति यत्, एकैकेषु कविषु कश्चित् कश्चित् गुणो वर्तते, स तु न सहृदयप्रीतिकरः यत्र तु सर्वे एव गुणाः पूर्णतया वर्तन्ते स एव सत्कविषु प्रधानः अन्यः केवलं तदाख्यामात्रभाग् इति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८ ॥

साम्प्रतं सहृदयप्रीतिकररचनाप्रकारे विरलाः साधारणकविभिरुपनिबद्धेषु

किं कवेस्तस्य काव्येन सर्ववृत्तान्तगामिनी ।
कथेव भारती यस्य न प्राप्नोति दिगन्तरम् ॥ १० ॥

काव्येषु सामाजिकजनानामभीप्सितगुणसमुदायानां सम्पत्ता अतीव दुर्लभेत्याह नव इति।—नवः—नूतनः अन्यैः कविभिरनिबद्ध इति यावत् अर्थः—अभिधेयं अभिनवोपनिबद्धं वस्त्वित्यर्थः ("अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः) अग्राम्या—अधमजनप्रयुज्यमानो वाक्प्रपञ्चः ग्राम्यः स च दोषविशेषस्तया त्यक्ता वर्जिता जातिः—काव्यानामुत्पत्तिः अभिनवदोषविरहितकाव्यरचनमित्यर्थः, श्लेषः—शब्दार्थोभयवृत्ति श्लिष्टपदप्रयोजनाजनितालङ्कारविशेषः, अक्लिष्टः—अदुर्बोधः, अगूढतया स्फुटविभावानुभावादिभिः व्यक्तीकृतः इति यावत् रसः—शृङ्गारादिः, स्फुटः—सुखसंवेद्यतया श्रवणसमकालमेव सुव्यक्तः तथा विकटः—वैकट्यं हि पदानां नृत्यप्रायत्वं तद्गुणविशिष्टः अक्षरः—ककारादिवर्णः तेन बन्धः—ओजोगुणप्रकाशकैः शृङ्गारबहुलैः गौडरीतिप्रयुक्तैः वर्णैः गुम्फनमित्यर्थः एतत् कृत्स्नं—सर्वम्, अभिनववस्तुविरचितत्वं ग्राम्यादिदोषविनिर्मुक्तत्वं सुबोध्यश्लेषान्वितत्वं स्फुटरसत्वं, गौडरीतिरचनत्वं च एकत्र—एकस्मिन् क्वचिदिति शेषः दुष्करम्—दुर्लभमिति यावत् एते काव्योत्कर्षविधायका गुणा एकस्मिन् साधारणकविनिबद्धे काव्ये न दृश्यन्ते, सत्कवीनां काव्यन्तु प्रोक्तसर्वगुणशालितया सहृदयप्रीतिकरमिति तदेव सुपाठ्यमिति भावः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ९ ॥

प्रागुक्तगुणवती रचनैव सर्वैरादियते अत एव ये हि कवयः प्रोक्तगुणग्रामयुक्तं काव्यं रचयितुमनीशाः तेषां कवित्वख्यातिलाभाय काव्यप्रणयनप्रयासो वृथैवेति प्रकटयति किमिति।—यस्य—मन्दबुद्धेः कवियशःप्रार्थिनः काव्यरचयितुः कथा—सन्दर्भः वाक् सर्ववृत्तान्तगामिनी—सर्वविषयप्रकाशिनी यद्वा सर्वाणि यानि वृत्तानि—वर्णमात्रागण-समार्द्धसमविषमात्मकानि विविधानि छन्दांसि तेषाम् अन्तम्—अवसानं गच्छति या तथाभूता न तद्वृत्तविशेषेण सामाजिकजनहृदयाह्लादिनी इत्यर्थः भारतपक्षे—दीपवदखिलगूढार्थप्रकाशिनी यथार्थानुभूततया च [illegible] सत्यादिसर्वगुणोद्भासिनी च भारतीव—महाभारतकथा इव दिगन्तरम्—अन्यां दिशं न प्राप्नोति—न गच्छति अभिनवया प्रतिभया असीमया सुव्यक्तया च झटिति [illegible] मानसानि नाकर्षति [एतेनायं भावः इदम् अनवद्यं काव्यं भारतीया कथा इव प्रोक्तगुणगणयोगात् सर्वोत्कर्षतामागतमिति ध्वनितम्] भगवतः द्वैपायनस्य महाकाव्यस्य सर्वलोकसमादृतत्वं दृश्यते, तथा हि—"नारदोऽश्रावयद्देवानसितः

उच्छ्वासान्तेऽप्यखिन्नास्ते येषां वक्त्रे सरस्वती ।
कथमाख्यायिकाकारा न ते वन्द्याः कवीश्वराः ? ॥ ११ ॥
कवीनामगलद्दर्पो नूनं वासवदत्तया ।
शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥ १२ ॥

देवत्वं पितॄन् । गन्धर्वत्वं चरत्यसि आख्यानाय वै शुक्र ।" इति । ["न प्राप्नोति दिगन्तरम्" इत्यत्र "न व्याप्नोति जगत्त्रयम्" इति पाठान्तरम्] तस्य कवेः काव्येन किम् ?—कविस्वयशोऽधिगतये काव्यविरचने यतमानस्य दुर्मेधसः कवेः काव्येन न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, यत् सर्वैरेव न समाद्रियते, तत् काव्यं विफलमेवेति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १० ॥

अधुना वृन्दारकवन्दितगुणान्, केवलं लोकस्थितये एव न तु यशसे सतां काव्यानां विधातॄन् कवीनामीश्वरान् सुकवीन् षड्भिः श्लोकैः प्राधान्येन स्तोतुं प्रवृत्तः, प्रथमं स्वानौद्धत्यप्रदर्शनाय तानभिवन्दते, उच्छ्वासेति ।—येषां वक्त्रे—वदने, सरस्वती—वाग्देवी, नियतं नृत्यतीति शेषः, उच्छ्वासस्येव—सुदीर्घनिश्वासमारुतत्यागस्येव उच्छ्वासस्य—आख्यायिकाविश्रान्तिस्थानस्य, परिच्छेदसमाप्तेरित्यर्थः, अन्ते—अवसानेऽपि, अखिन्नाः,—अनलसाः, रचने अभिनवस्वप्रतिभाप्रसूतानां विन्यासेऽपि अश्रान्ता इति यावत्, आख्यायिकाकाराः,—आख्यायिकाम्—इतिवृत्तं कुर्वन्तीति तथोक्ताः, कथारचयितारः इति यावत्, ते—प्रसिद्धाः, कवीश्वराः,—कविश्रेष्ठाः, ते—सदा, कथं न वन्द्याः ?—न पूज्याः ? अपि तु सर्वतोभावेन त्वया सर्वैः गुणग्राहिभिः समुचितचेतसा अर्चनीयाः खलु, अभ्यर्थना न हि वयं दोषमात्रानुसन्धातारः, परन्तु गुणिषु आदरप्रदर्शनपरा इति कवेराशयः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ११ ॥

इदानीं सुकविकुलावतंसमभिनवसर्वगुणभूषितकथारचयितारं महाकविं सुबन्धुं तद्विरचितग्रन्थप्रशंसया प्राधान्येन प्रथमतः स्तौति, कवीनामिति ।—कर्णस्य—राधेयस्य दुर्योधनसुहृदः स्वनामख्यातस्य च वीरविशेषस्य एव, गोचरं,—स्थानं तं, कर्णसमीपं एकपुरुषघातिनी शक्तिरस्तीति पाण्डुतनयानां श्रुतिपथपतनमात्रकालमिति यावदिति वा अथवा,—कर्णं,—कवीनां स्वीयं स्वीयं श्रवणमेव, गौः,—इन्द्रियं, तस्य चरं—विषयं कवीनां श्रवणपथातिथिं चापि इत्यर्थ गतया प्राप्तया, वासव,—इन्द्रः, तेन दत्ता तया, शक्त्या—तदाख्येन अभयकवचग्रहणावसरे प्रीतेन इन्द्रेण कर्णाय प्रदत्तेन अस्त्रविशेषेणेत्यर्थः, पाण्डुपुत्राणां—पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनामिव वासवदत्तया—वासवदत्ताचरिताख्यापक-तदाख्यग्रन्थविशेषेण, कवीनां दर्पः,—

पदबन्धोज्ज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः ।
भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥ १३ ॥
अविनाशिनमग्राम्यमकरोत् सातवाहनः ।
विशुद्धजातिभिः कोषं रत्नैरिव सुभाषितैः ॥ १४ ॥

अहङ्कारः नूनं—निश्चितम् अगलत्—ध्वंसमवापेत्यर्थः । इन्द्रदत्तामिकपुरुषघातिनीं शक्तिमवेक्ष्य पाण्डवा यथा विजयाशारहिता हतदर्पा आसन् तथा महाकवेः सुबन्धोः कृते श्लेषगुणराशिभूषितस्य वासवदत्तासन्दर्भस्य चारुतामवलोक्य सर्वे कवयः तत्समुत्कर्षं मनसापि कर्तुमक्षमा हताहङ्कारा अभवन्निति निष्कर्षः । [एतेन वासवदत्तासरसप्रबन्धस्यातीव समुत्कर्षं उक्तः, तथा महाकविसुबन्धुविरचितकथावत् एषा श्रीहर्षचरितकथाऽपि श्लेषगुणालङ्कृता सहृदयानां हृदयग्राहिणी च इत्यभिप्रायो व्यज्यते]। उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२ ॥

अथ सुकवीनामग्रेसरस्य कविकुलतिलकस्य महाकवेः हरिचन्द्रस्य गद्यकाव्यस्य प्राधान्यं प्रतिपादयति पदेति ।—पदानां—सुप्तिङन्तानां बन्धः वैदर्भ्यादिरीत्या रचनाविशेषः, दण्डपदे—समण्डलावष्टम्भश्च तेन उज्ज्वलः—समुद्भासितः, हारी—मनोहरः, हारालङ्कारशाली च ["अहारी" इति पा०—नास्ति हारो—हर्षो यस्मात् तथाभूतः, अथवा,—न हरति कस्यापि धर्ममित्यहारीत्यर्थः] कृता—सम्पादिता वर्णानाम्—अक्षराणां, ब्राह्मणादीनाञ्च, क्रमेण—रीतिपरिपाट्या मर्यादानुसारेण च, स्थितिः,—सन्निवेशः, अवस्थानञ्च यस्मिन् येन वा तथोक्तः, भट्टारः,—पूज्यः, हरिचन्द्रः—तदाख्यः कश्चन कविविशेषः तस्य गद्यबन्धः,—गद्यग्रन्थः, ["पद्यबन्धः" इति पाठान्तरं] नृपः,—राजा, स इवाचरतीति नृपायते—राजवत् समुद्भासते सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः । हरिचन्द्रकवेः काव्यं सर्वश्रेष्ठमिति तात्पर्यम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३ ॥

अपरमपि कविश्रेष्ठं सातवाहनं प्रशंसति अविनाशिनमिति ।—सातवाहनः,—तदाख्यः कविः, विशुद्धा—निर्दोषा जातिः—अभिनवकाव्यार्थानामुत्पत्तिः, अलङ्कारविशेषो वा येषु तथाविधैः, सुभाषितैः,—हृदयग्राहिभिः वाक्यैः रत्नैरिव—मण्यादिभिरिव, परत्वसम्भूतैरित्यर्थः अविनाशिनम्—अनश्वरम्, अतिरमणीयत्वेन चिरस्थायिनमिति भावः, अग्राम्यम्—ग्राम्यदोषवर्जितं, कोषं—काव्यमञ्जूषाम् अकरोत्—विदधौ, अत्र रत्नैः सह सुभाषितानामेकधर्मसाम्यप्रतीतेरुपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १४ ॥

कीर्त्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला।
सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना॥ १५॥
सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः।
सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव॥ १६॥

प्रवरसेननामकमपरमपि कवीन्द्रं प्रशंसति कीर्त्तिरिति।—प्रवरसेनस्य—तदाख्यस्य कवेः, अन्यत्र,—प्रवे—स्वशरीरकत्वात् प्लवे इत्यर्थः, रसः,—रागो येषां ते प्रवरसाः—वानराः, तेषामिनः,—स्वामी तस्य वानरराजस्य सुग्रीवस्येत्यर्थः, ("इनः पत्यौ नृपार्कयोः" इति मेदिनी) कुमुदवत्—कैरववत्, उज्ज्वला—प्रदीप्ता धवला च, यद्वा,—कुः,—पृथिवी, तस्याः मुत्—आनन्दः तया उज्ज्वला—भासुरा, कीर्त्तिः—एकत्र—काव्यग्रथनजम्, अपरत्र—वैदेह्या समुद्धरणजनितं यशः, ("यशः कीर्त्तिः समज्ञा च" इत्यमरः) कुमुदोज्ज्वला—कुमुदेन—तदाख्येन वानरसेनापतिना, उज्ज्वला—प्रशस्ता, तस्य शौर्य्यसमुद्भासिता इत्यर्थः, कपिसेनेव—वानरचमूरिव, सेतुना—तदाख्यकाव्यग्रन्थेन, अन्यत्र—तदाख्यया प्रासिद्धेन श्रीरामकृतमार्गेण सागरस्य परं पारं प्रयाता—गता। यथा वानरसेना सेतुबन्धेन सागरमुत्तीर्य्य अपरपारस्थिता लङ्कां गता, तथा प्रवरसेनस्य यशः तदीयकाव्यग्रन्थस्य प्रचारेण सागरमपि उत्तीर्य्य देशान्तरं गतमिति निर्गलितोऽर्थः। अनुष्टुप् वृत्तम्॥ १५॥

अथ दृश्यकाव्यरचयितारमतीव प्राचीनं भासकविं प्रस्तौति सूत्रेति।—भासः,—तदाख्यः कविः, सूत्रं—नाटकीयप्रयोगानुष्ठानं, धारयतीति सूत्रधारः,—नाटकाभिनेतृ-प्रधानपुरुषविशेषः, स्थपतिश्च, तेन कृतः आरम्भो येषां तैः, बह्वी भूमिका—अनुकरणार्थं वस्त्राविभूषण वेशपरिवर्त्तं, रचना च, भित्तिकौमलमिति यावत् येषु तथाभूतैः, पताका—"बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्य्यमेव च। अर्थप्रकृतयः पञ्च" इति पञ्चविधानां तृतीया अर्थप्रकृतिः, सा च 'यत् वृत्तन्तु परार्थं स्यात् प्रधानस्योपकारकम्। प्रधानवच्च कल्प्येत सा पताकेति कीर्त्त्यते॥" इत्युक्तलक्षणा, वैजयन्ती च, तया सहितैः, देवकुलैरिव—देवमन्दिरैरिव, नाटकैः,—रूपकभेदैः, तल्लक्षणं दर्पणकारेण,—"तद्रूपारोपात्तु रूपकम्" इति, "नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम्। विलासर्द्ध्यादिगुणवद्युक्तं नानाविभूतिभिः॥ सुखदुःखसमुद्भूति नानारसनिरन्तरम्। पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्त्तिताः॥ प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान्। दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः॥ एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा। अङ्गमन्ये रसाः, सर्वे कार्य्यो निर्वहणेऽद्भुतम्॥ चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्य्यव्यापृत

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ? ॥ १७ ॥
समुद्दीपितकन्दर्पा कृतगौरीप्रसाधना ।
हरलीलेव नो कस्य विस्मयाय बृहत्कथा ? ॥ १८ ॥

पूरुषः । नीपुष्कलप्रसमायनु भवन तस्य कीर्त्तिरम् ।" इति च, यशः,—कीर्त्तिं, लेभे—प्राप । यथा हि कश्चिदवरः विविधसूक्ष्मकारुकार्य्यसमन्वितं सुमनोहरं देवमन्दिरं निर्म्माय अपूर्वशोभासम्पत्त्यै उपरि पताकां स्थापयति, तद्वत् नाट्यरचनाकुशलः महाकविः भासः बहुभिः शैलूषैः अभिनेयमानं पताकास्थानोपशोभितमभिनवनाटकं विरचय्य जगति स्वीयामसीमां कीर्त्तिमस्थापयदिति तात्पर्य्यम् । उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १६ ॥

अथ कविकुलकलहंसः महाकाव्ये नाटके च अनिर्वचनीयां प्रतिभां प्रदर्श्य जगति समस्तमेव सर्वजनवन्दनीयतामधिगतवन्तं महाकविं कालिदासं प्रशंसति, निर्गतास्विति ।—निर्गतासु—स्वभावकवितया पदार्थचिन्तनप्रयासं विनैव स्वतः स्वमुखात् समुच्चरितासु, अभिनवमुद्भिन्नासु च, मधुरा,—मनोहारिण्यः, यासां तावदर्थावगतिः, उच्चरितसमकालमेवानन्दजनन्य इत्यर्थः, सान्द्राः,—घनाः, गाढतया प्रयुक्ताः सुरसाः इति यावत्। अन्यत्र—मधु विद्यते यासु ता मधुराः,—मकरन्दवाहिन्य इत्यर्थः, सान्द्राः,—घनाः, पूर्णावस्थां गता इत्यर्थः, मकरन्दपरिपूर्णा इति भावः मधुराश्च ताः सान्द्राश्च तथाविधासु, मञ्जरीष्विव— कुसुमवल्लरीष्विव, कालिदासस्य—तन्नामकस्य सर्वजनप्रसिद्धस्य महाकवेः सूक्तिषु—शोभनेषु काव्येषु, मनोहरपरमार्थशोभितासु इत्यर्थः, कस्य—जनस्य वा, प्रीतिः न जायते ?—न सम्पद्यते ? अपि तु सर्वस्यैव सहृदयस्य असहृदयस्य च मनः प्रीतिर्भवत्येवेत्यर्थः। ["मधुरसान्द्रासु" इत्यत्र "मधुरसार्द्रासु" इति पाठे—मधु—क्षौद्रं, तद्वत् अतीव सुस्वादः इति भावः, रसः —शृङ्गारादिः, अन्यत्र—मधुरसः,—मकरन्दः तेन आर्द्रासु—स्निग्धासु पूर्णास्विति भावः]। उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १७ ॥

इदानीं बृहत्कथारचयितारं प्राधान्येन प्रशंसति, समुद्दीपितेति ।—समुद्दीपितः,—प्रज्वालितः, कन्दर्पः,—कामः यया तथोक्ता, बहूनां कामिजनानां वर्णनश्रवणात् सहृदयानां मन्मथोद्रेकात् रतिस्थायिभावकः शृङ्गाररसः समुद्भवति हि, तथा चोक्तम्,—"ऋतुमाल्यालङ्कारप्रियजनगान्धर्वकाव्यसेवाभिः । उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवतीति ॥" अन्यत्र,—समुद्दीपितः,—नेत्रानलेन दग्धः, कन्दर्पः,—

आढ्यराजकृतोत्साहैर्हृदयस्थैः स्मृतैरपि ।
जिह्वाऽन्तः कृष्यमाणेव न कवित्वे प्रवर्तते ॥ १९ ॥
तथाऽपि नृपतेर्भक्त्या भीतो निर्वहणाकुलः ।
करोम्याख्यायिकाऽम्भोधौ जिह्वाप्लवनचापलम् ॥ २० ॥

काम यस्या तथोक्ता, यद्वा,—समुद्दीपित,—प्रज्वलित, कन्दर्प,—काम यस्या तथाभूता, मदनप्रकटीकृतविविधविलासा इत्यर्थ, (पुरा हि भगवत शङ्करस्य समाधिभङ्गाय मनसिजेन विविधस्य विलासस्य अनुष्ठापितत्वादिति) कृतम्—अनुष्ठितं, गौर्य्या,—ईर्ष्यया, प्रसाधनम्—आराधन, नायकेन नरवाहनदत्तेनेति भाव यस्या तथाभूता, अथवा,—कृतम्—अनुष्ठित, गौर्य्या—पार्वत्या, (कर्तृभूतया) प्रसाधनम—आराधन, हरस्येति भाव, यद्वा —गौर्य्या (कर्मभूताया) प्रसाधनम—अलङ्करण, हरेण कृतमिति भाव यस्या तथाभूता, बृहत्कथा—तदाख्यम् इतिहासशास्त्र, हरलीलेव —शिवविलास इव, कस्य—जनस्य, विस्मयाय—आश्चर्याय, गर्वपरिहाराय वा, नो भवतीति शेष, अपि तु सर्वस्यैव कवे सामाजिकजनस्य च विस्मयाय भवतीत्यर्थ । उपमाऽलङ्कार । अनुष्टुप् वृत्तम ॥ १८ ॥

अधुना आढ्यराजनामान कवि प्रस्तौति, आढ्येति ।—आढ्यराजो नाम कश्चित् कवि, तेन कृता,—प्रणीता, ये उत्साहा,—लोकातीतमाध्यवसायफलभूता सन्दर्भविशेषा तै, हृदयस्थै,—चित्तनिहितै, मनसा पर्य्यालोचितैरित्यर्थ, अपि—किंवा, स्मृतै,—कदाचित् स्मरणपदवीं गतै सद्भि, जिह्वा—रसना, मदीयेति भाव, अन्तः कृष्यमाणेव—केनचित् बलात् हृदयाभ्यन्तरं नीयमानेवेत्यर्थ, तथा तत्र बाङ्निःसरण-प्रयास एतेषाम् उत्साहाना पुरस्तादित्याशयेनेति भाव, कवित्वे—कवित्व प्रकटयितुमित्यर्थ, न प्रवर्तते—नोत्सहते, उत्साहसन्दर्भ ईदृशगौरव यत्, तदग्रे मम सन्दर्भ न खलु प्रतिभातु शक्नोतीति भाव । ["आढ्यराजकृतोत्साहै" इत्यत्र "आढ्यराजकृतोच्छ्वासै" इति पाठ—उच्छ्वासा,—तदाख्यकाव्यभेदास्तैरित्यर्थ । अत्र प्रकृतायाः कवित्वप्रकटनाप्रवृत्ताया जिह्वाया अप्रकृतेन अन्त कृष्यमाणत्वेन सम्बन्धमूलकतादात्म्याध्यासादुत्कटैककोटिकसन्देहोदयात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कार । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १९ ॥

इदानीं पूर्वोक्तसम्बन्धापेक्षया आत्मनो न्यूनत्वेऽपि काव्यप्रणयने हेतु प्रकटयति, तथाऽपीति ।—तथापि—तथा सत्यपि मे जिह्वाया अन्त कृष्यमाणत्वेऽपि, नृपते,—राज्ञ श्रीहर्षस्य, स्वचरितवर्णने मम प्रवर्तकस्येति भाव, भक्त्या—अनुरागपारवश्येनेति भाव, निर्वहणे—परिसमाप्तौ, आकुल,—महाराजस्य चरितकथाया, परिसमाप्ति-

सुखप्रबोधललिता सुवर्णघटनोज्ज्वलैः ।
शब्दैराख्यायिकाऽऽभाति शय्येव प्रतिपादकैः ॥ २१ ॥

भवन् वर्तितुमर्हामि इति यावत् अत एव भीतः—सहृदयसमाजे महाराजस्य सन्निधौ वा किमु अप्रतिभो भविष्यामीति शङ्कितः सन् ["भक्त्याभीतः" इत्यत्र भक्त्या अभीत इति विशेषणपदं तु—भक्त्या, अहम् अभि—समन्तात् इतः—युक्तः, यद्वा—अकपट-राजभक्तिवशेन प्रेमाप्लावितया असङ्कुचितचेता इत्यर्थः] आख्यायिका—इतिहास एव अम्भोधिः,—समुद्रः, तत्र सुविस्तृतवर्तिरूपे इत्यर्थः तस्मिन् जिह्वया—रसनया, प्लवनं—सन्तरणमेव चापलं—चपलत्वम् चापल्यं वा करोमि—विदधामि, इदमेव मर्यादितरूपवत् जिह्वया वर्णितादाधिक्येन अत्यन्तमसम्भवितमपि महिमवर्णनमाश्रित्य केवलं तव महतो भक्त्यैवेति तात्पर्यम्। अत्र आख्यायिकायामुपमानभूतस्य अम्भोधेः तादात्म्याध्यासात् रूपकमलङ्कारः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २० ॥

अथ प्रस्तावितामाख्यायिकां मनसि कल्पयन् तां सामान्येन सौन्दर्यरूपसम्पत्त्या विवृणोति सुखेति।—सुखस्य—आलोचनाजनितस्य निरतिशयानन्दस्य प्रबोधः,—प्रकटानुभवः, यद्वा—सुखेन प्रबोधः—प्रकृष्टः व्यवहारबोधो ज्ञानम् यस्याः,—कान्तासम्मिततया च कोमलया हृदयङ्गमया न तु श्रुतिस्मृत्यादिवत् कठोरया भाषया सदसदुपदेशजनितो बोधः (उक्तञ्च मम्मटभट्टेन—"काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे।" इति) तेन ललिता—मनोहारिणी अथवा—सुखस्य—निधुवनानन्दस्य प्रबोधः—विभावनेन रतिरसोद्दीपक इत्यर्थः ललितं—शृङ्गाराद्युपचेष्टाविशेषः यस्यां शय्याभूतायां आख्यायिका—उपलब्धार्थकथात्मकं गद्यकाव्यं (तथा हि आलङ्कारिकाः,—"आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वंशादिकीर्तनम्। अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं पद्यं क्वचित् क्वचित्।" इति) सुवर्णानाम्—सु—सम्यगुक्तानां वर्णानाम्—अक्षराणाम् (उक्तञ्च वेदे—"एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति" इति) अथवा—सुवर्णस्य—हेम्नः घटनया—योजनया, उज्ज्वलैः—प्रदीप्तैः मनोहरैरित्यर्थः प्रतिपादकैः—विवक्षितार्थबोधकैः शब्दैः अथवा—प्रतिपादकैः—खट्वापादैः पादकाष्ठैः शय्येव—शयनमिव भाति—राजते। ["प्रतिपादकैः" इत्यत्र "प्रतिपादुकैः" इति पाठान्तरम्]। अत्राख्यायिकायाः शय्यया सह शब्दच्छलेनोपमानोपमेयभावात् श्लिष्टविशेषणकोपमालङ्कारः अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २१ ॥

दर्शयन्ती मुखे खेदं प्रस्खलन्ती पदे पदे।
कथञ्चित् नीयते शय्यां कथा नववधूरिव ॥ २२ ॥
जयति ज्वलत्प्रतापज्वलनप्राकारकृतजगद्रक्षः।
सकलप्रणयिमनोरथसिद्धश्रीपर्व्वतो हर्षः ॥ २३ ॥

अथ चिकीर्षितव्याख्यायिकायां सर्वेषां सामाजिकानां युगपत्सामुख्यकरणं दुष्करमेवेत्याह, दर्शयन्तीति।—मुखे—प्रारम्भे, वदने च, खेद—विमनायमानानां सामाजिकानां विरागमिति यावत् अन्यत्र,—सुरतविधौ अनिच्छाजनितम् अननुराग-मित्यर्थः, दर्शयन्ती—प्रकटयन्ती, तथा पदे पदे—प्रतिपदप्रयोगान्ते इति भावः, अन्यत्र,—प्रतिपादविक्षेपमित्यर्थः, प्रस्खलन्ती—व्याकरणालङ्कारादिष्वदनुशीलितपदात् अनियतं प्रच्यवमाना, अन्यत्र,—नववधूचितलज्जया सङ्गमसाध्वसेन वा पतिमुपगन्तु-मनिच्छन्ती, अत एव नववधूरिव—नवोढा कामिनीव, कथा—आख्यायिकाकाव्यं, कथञ्चित्—महता कष्टेन, अतिप्रयत्नेनेत्यर्थः, शय्या—सहृदयहृदयरूपविश्रान्तिस्थानम्, अन्यत्र,—शयनं, नीयते—प्राप्यते। अत्र नववध्वा सह कथायाः साम्यप्रदर्शनात् श्लिष्टविशेषणोत्थापिततया श्लेषानुप्राणितोपमालङ्कारः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २२ ॥

साम्प्रतं स्ववर्णनीयकाव्यनायकमाशिषा सवर्द्धयति, जयतीति।—ज्वलन्—दीप्य-मानः, प्रताप एव ज्वलनम्—अग्निः, तदेव प्राकारः,—सालः, प्राचीरम् इत्यर्थः, ("प्राकारो वरणः सालः प्राचीरं प्रान्ततो वृतिः" इत्यमरः) तेन कृता जगतां रक्षा येन तथाभूतः, प्राकारवेष्टिता पुरी यथा अनायासेन सरक्षितुं शक्यते तथा विशालमपि साम्राज्यं महाप्रतापेन येन एकपुरमिव सुखं पालयाञ्चक्रे, एतेनास्या-प्रतिमशौर्य्यशालित्वं प्रतिपादितमिति, तथा सकलानां—समग्राणां, प्रणयिनाम्—अर्थिनां, मनोरथस्य—अभीष्टस्य, सिद्धौ—सम्पूर्त्यै श्रिया—सम्पदा, पर्व्वतः,—गिरिः, लक्ष्मीनिवासभूताचल इत्यर्थः, लक्ष्मीसम्भूत अनन्तरत्नप्रसव गिरि यथा समागतानां धनार्थिनामीप्सितं पूरयति, तदेव यो हि अकातरमर्थिषु धनं तोयवत् विकीर्य्य प्रार्थिसार्थमनोरथमपुपूरत्, एतेनास्याक्षीणदानशौण्डत्वं प्रतिपादितमिति ज्ञेयम्, हर्षयति—आनन्दयति जनानिति हर्षः,—तदाख्यः नृपतिः, जयति—सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते। [जयति ज्वलत्" इत्यत्र "जय ज्वलत्" इति पाठे—त्वं जय इति व्याख्यायते]। अत्र प्रतापे ज्वलनतादात्म्याध्यासात्, तथा राजनि हर्षे च श्रीपर्व्वताभेदारोपात् निरङ्ग रूपकमलङ्कारः। आर्य्या वृत्तम् ॥ २३ ॥

एवमनुश्रूयते,—(१) पुरा किल भगवान् स्वलोकमधितिष्ठन् परमेष्ठी विकासिनि पद्मविष्टरे समुपविष्टः सुनासीरप्रमुखैर्गीर्वाणैः परिवृतो ब्रह्मोद्याः कथाः कुर्वन् अन्याश्च निरवद्या विद्यागोष्ठीर्भावयन् कदाचिदासाञ्चक्रे। (२) तथाऽऽसीनञ्च तं त्रिभुवनप्रतीक्ष्यं मनुदक्षचाक्षुषप्रभृतयः प्रजापतयः सर्व्वे च सप्तर्षिपुरःसरा महर्षयः सिषेविरे। केचिद् ऋचः स्तुतिचतुराः

---

(१) एवमिति।—अनुश्रूयते—परम्परया आकर्ण्यते। किलेति—प्रसिद्धौ। भग,—ऐश्वर्य्यादिषट्कं विद्यते अस्येति भगवान्, तदुक्तम्,—"ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना॥" इति। स्वस्य—आत्मनः लोकः स्वलोकः—ब्रह्मलोकमित्यर्थः। अधितिष्ठन्—समादरेण तदुद्योगक्षेमादिकमादधन्। परमे—सर्वोत्कृष्टे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी—ब्रह्मा। विकासिनि—विकस्वरे। पद्ममेव—कमलमेव, विष्टरः,—आसनं तस्मिन् पद्मविष्टरे। सुनासीरप्रमुखैः,—इन्द्रप्रभृतिभिः, ["वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः" इत्यमरः। सुष्ठु नासीरः,—अग्रगं सैन्यं यस्य सः, इन्द्र इति व्युत्पत्तिः]। गीर्वाणैः,—देवैः, ("गीर्वाणा दानवारयः" इति देवपर्य्यायेष्वमरः)। परिवृतः,—चतुर्दिक्षु परिवेष्टितः, तस्य चतुराननत्वात्। ब्रह्मोद्याः,—ब्रह्म—वेदः, ("वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म" इत्यमरः) परमात्मा वा, उद्यते—कथ्यते, कीर्त्यते इति यावत् याभिः तथाभूताः, ["वद सुपि क्यप् च" (३।१।१०६ पा०) इति भावे क्यप्, कर्म्मणि प्रत्यय इत्येके, तथा च उक्तम्,—"ब्रह्मोद्या सा कथा यस्यामुच्यते ब्रह्म शाश्वतम्" इति, तासां वक्ष्यमाणगोष्ठ्यनुकूलत्वेन प्रधानतया तस्य प्रतिपादनम्। "ब्रह्मोदिताः" इति पाठे—ब्रह्मणा—वेदेन उदिताः—उक्ता इत्यर्थः]। अन्याः,—वेदबाह्या इत्यर्थः, निरवद्याः,—अनिन्द्याः, विद्यागोष्ठीः,—ज्ञानालोचिनीः सभाः, समानविद्यावित्तशीलबुद्धिवयसामनुरूपैरालापैरेकत्रोपवेशनरूपा इति यावत्, तथा च वात्स्यायनीये,—"या गोष्ठी लोकविद्विष्टा या च स्वैरविसर्पिणी। परहिंसात्मिका या च न तामवतरेद्बुधः॥ लोकचित्तानुवर्त्तिन्या क्रीडामात्रैककार्य्यया। गोष्ठ्या सह चरन् विद्वान् लोकसिद्धिं नियच्छति॥" इति। भावयन्—सम्पादयन्। आसाञ्चक्रे—तस्थौ।

(२) तथाऽऽसीनमिति।—तथा—तेन प्रकारेण, आसीनम्—उपविष्टं, त्रिभुवनप्रतीक्ष्यं—त्रिलोकीपूज्यं, ("प्रतीक्ष्यः पूज्यः" इत्यमरः)। ऋचः,—ऋग्वेदाः।

समुदचारयन्, केचिदपचितिभाञ्जि यजूंषि अपठन्, केचित् प्रशंसासामानि जगुः; अपरे विहतकर्म्मक्रियातन्त्रान् मन्त्रान् व्याचचक्षिरे। विद्याविसंवादकृताश्च तत्र तेषाम् अन्योऽन्यस्य विद्याविवादाः प्रादुरभवन्।

(३) अथातिरोषणः प्रकृत्या महातपा मुनिः अत्रेः तनयः तारापतेः भ्राता नाम्ना दुर्व्वासा द्वितीयेन मन्दपालनाम्ना मुनिना सह कलहायमानः साम गायन् क्रोधान्धो विस्वरम् अकरोत्। सर्व्वेषु च शापभयप्रतिपन्नमौनेषु मुनिषु, अन्याऽलापलीलया अवधीरयति कमलसम्भवे, कुमारी किञ्चिदुन्मुक्त-

---

स्तुतिचतुराः,—स्तुतिषु—स्तोत्रपाठेषु, चतुराः,—दक्षाः। समुदचारयन्—सम्यक् उदात्तादिस्वरैस्त्र्यादिप्राधान्येन उच्चारितवन्तः। अपचितिभाञ्जि—अपचितिः—पूजा, भजन्ते इति तथोक्तानि, पूजासम्बद्धानीत्यर्थः, ("पूजा नमस्याऽपचितिः" इत्यमरः)। यजूंषि—मन्त्रात्मकवेदभागानित्यर्थः। प्रशंसासामानि—स्तुतिपराणि सामानि, सङ्गीतप्रधान वेदभागानित्यर्थः। जगुः,—गीतवन्तः। विहतकर्म्मक्रियातन्त्रान्—विहतानि—प्रकटितानि, कर्म्मक्रियाणां—कार्य्यानुष्ठानानां, तन्त्राणि—प्रकरणानि यैः येषु वा तान्। ["वितत्क्रतुक्रियातन्त्रान्" इति पाठान्तरे—विहतानि क्रतुक्रियाणां—यज्ञकर्म्मणां, तन्त्राणि यैस्तान्] विद्याविसंवादकृताः,—विद्यानां—दर्शनादीनां, विसंवादेन—मतभेदेन, कृताः,—जनिताः, न तु मात्सर्य्यादिना।

(३) अतिरोषणः,—अतिकोपनः। प्रकृत्या—स्वभावेन, अन्यथा ब्रह्मसंसदि कथमेवमाचरेत् स्यात्। तारापतेः,—चन्द्रस्य। ["मन्दपालनाम्ना" इत्यत्र "मन्दपालनाम्ना" इति पाठान्तरम्]। कलहायमानः,—कलहं कुर्व्वन्। गायन्—सङ्गीतस्वरेण पठन्। विस्वरं—विकृताः स्वराः,—उदात्तादयः यस्मिन् तथाभूतं यथा तथा। दुर्व्वाससि तथा विस्वरं साम गायति यदि कश्चित् दोषमुत्कीर्त्तयति, तदा तं प्रति अनेन शापोत्सर्गः क्रियते इत्याशयेनाह, शापेति।—शापभयप्रतिपन्नमौनेषु—शापात् भयं शापभयं, तेन प्रतिपन्नम्—अङ्गीकृतं, मौनं यैः तथाभूतेषु। अन्यालापलीलया—अपरकथाच्छलेनेत्यर्थः। अवधीरयति—अवज्ञां कुर्व्वति, दुर्व्वाससं प्रतीति शेषः। कमलसम्भवे—पद्मयोनौ, ब्रह्मणीत्यर्थः। कुमारी—अनूढा बाला, कौमारव्रतं—ब्रह्मचर्य्यं तरती वा। ["कुमारी" इत्यत्र प्राक् "भगवती" इति विशेषणत्वेन क्वचित् पाठः

बालभावे भूषितनवयौवने वयसि वर्त्तमाना, गृहीत-चामरप्रचलभुजलता पितामहमुपवीजयन्ती, (४) निर्भर्त्सन-ताडनजातरागाभ्यामिव स्वभावारुणाभ्यां पादपल्लवाभ्यां समुद्भासमाना, शिष्यद्वयेनेव पदक्रममुखरेण नूपुरयुगलेन वाचालितचरणा, मदननगरतोरणस्तम्भविभ्रमं बिभ्राणा जङ्घाद्वितयं, सलीलम् उत्कलकलहंसकुलकलाऽऽलापप्रलापिनि मेखलादाम्नि विन्यस्तवामहस्तकिसलया, विद्वन्मानसनिवास-लग्नेन गुणकलापेनेव अंसावलम्बिना ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृत-काया, भास्वन्मध्यनायकम् अनेकमुक्ताऽनुयातम् अपवर्गमार्ग-

—सैव भगवती—षाड्गुण्यैश्वर्यशालिनीत्यर्थः]। किञ्चिदनुमुक्तबालभावे—ईषद्विगत-शैशवे इत्यर्थः। गृहीतचामरप्रचलभुजलता—गृहीतेन चामरेण—वालव्यजनेन, प्रचला—चञ्चली, भुज एव लता यस्या तथोक्ता, ["प्रचलभुजलता" इत्यत्र "प्रचलद्भुज-लता" इति पाठान्तरे—प्रचलन्ती भुज एव लता यस्या सा]। पितामह—ब्रह्माणम्। उपवीजयन्ती—वीजनेन आराधयन्तीत्यर्थः।

(४) निर्भर्त्सनेति।—निर्भर्त्सनाय—विश्वामित्रस्य दुर्वाससः प्रति तिरस्काराय, ताडन—प्रहार, भूमिहननमित्यर्थः, तेन जात,—उद्भूत, राग,—लौहित्य ययो तथाभूताभ्याम्, स्वभावारुणाभ्याम्—सहजरक्ताभ्याम्। समुद्भासमाना—सम्यक् विद्योतमाना। पदक्रममुखरेण—पदयो क्रम,—विक्षेप, तेन मुखरं—सशब्दं, तदि-त्यर्थः तेन। वाचालितचरणा—वाचालितौ—नदन्तौ, चरणौ यस्या तथोक्ता। मदननगरतोरणस्तम्भविभ्रमं—मदनस्य—कामस्य, नगरम्—अवस्थानस्थान, तस्य तोरण —बहिर्द्वार, ("तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्" इत्यमर) तस्य स्तम्भौ तयो विभ्रम इव विभ्रम,—विलास यस्य तथाभूतम्। जङ्घाद्वितयम्—जङ्घायुगलम्। ["मदन" इत्यत्र "धर्म" इति पाठान्तरम् असङ्गतत्वादुपेक्ष्यम्]। उत्केति।—उत्कानाम्—उत्सुकानां, कलहंसानां कुलस्य कल —मधुरास्फुटरव, स एव आलाप,—आभाषणं, तद्वत् प्रलापिनि—मधुरास्फुटमन्द्रायमाने इत्यर्थः। मेखला-दाम्नि—काञ्चीस्रजि। विद्वन्मानसनिवासलग्नेन—विदुषां मानस—हृदयं, तत्र निवास,—अवस्थिति, तेन लग्न—संसक्तं तेन, गुणकलापेनेव—दाक्षिण्यशौचादि-गुणसमूहेनेव। अंसावलम्बिना—स्कन्धविलम्बमानेन, ब्रह्मसूत्रेण—यज्ञोपवीतेन। भास्व-

मिव हारमुरसा समुद्वहन्ती, (५) वदनप्रविष्टसर्वविद्यावधूचरणालक्तकरसेनेव पाटलेन स्फुरता दशनच्छदेन विराजमाना, सङ्क्रान्तकमलासनकृष्णाजिनप्रतिमां मधुरगीताऽऽकर्णनावतीर्णशशिहरिणाम् इव कपोलस्थलीं दधाना, तिर्यक् सावज्ञम् उन्नमितैकभ्रूलता, श्रोत्रमेकं (६) विस्वरश्रवणकलुषितं प्रक्षालयन्तीव अपाङ्गनिर्गतेन लोचनाश्रुजलप्रवाहेण इतरश्रवणेन च विकसितसितसिन्धुवारमञ्जरीजुषा हसन्तीव

मध्यनायकं—भास्वान्—दीप्यमानः, मध्यनायकः,—मध्यमणिः यस्य तम् तथा तम्; पक्षे—भास्वतः,—सूर्यस्य, सूर्यमण्डलस्येत्यर्थः, मध्यं तेन नयति सः, यदुक्तम्,—"परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः। द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ॥" इति। अनेकमुक्तागुणानन—अनेकाभिर्मुक्ताभिः,—मुक्ताफलैः, अनुस्यूतं—ग्रथितम्, पक्षे,—अनेकैः मुक्तैः,—मोक्षगामिभिः, अनुयातम्—गतम्। अपवर्गमार्गमिव—मुक्तिपथमिव, अपवर्गमार्गस्य मुक्ताजालस्य च विशदत्वसम्बन्धात् तदौचित्यम्। हारं—मुक्ताकलापं, हृदयस्थितम् अपवर्गम्, तत्प्रसादप्राप्यत्वम् इति सङ्केतः।

(५) वदनेति।—वदने—मुखे, प्रविष्टानां सर्वासां विद्यानामेव वधूनां—नारीणां, चरणेषु यः अलक्तकरसः,—लाक्षारसः तेनेव, अलक्तकरसरञ्जितेनेत्यर्थः, पाटलः,—रक्तः तेन। स्फुरता—विलसता। दशनच्छदेन—ओष्ठाधरेणेत्यर्थः। सङ्क्रान्तेति।—सङ्क्रान्ता—प्रतिफलिता, कमलासनस्य—ब्रह्मणः, कृष्णाजिनस्य—कृष्णमृगचर्मणः, प्रतिमा—प्रभा यस्मिन् तथाभूताम्, अत एव मधुरेति।—मधुरस्य गीतस्य आकर्णनाय—श्रवणाय, अवतीर्णः,—अवरूढः, उपस्थित इत्यर्थः, शशिनः,—चन्द्रस्य, हरिणः,—कलङ्करूपो मृगो यत्र तादृशीं, कपोलस्थलीं—गण्डदेशम्। तिर्यक्—कुटिलं यथा तथा। सावज्ञम्—अवज्ञया, विस्वरपाठक दुर्वासस प्रति जनितया भावेन सह वर्त्तमानं यथा तथा। उन्नमितैकभ्रूलता—उन्नमिता—ऊर्द्ध्वं नीता, एका भ्रूलतेव यया तथोक्ता। श्रोत्रं—कर्णम्।

(६) विस्वरेति।—विस्वरश्रवणम्—विकृतस्वराकर्णनेन, कलुषितं—दूषितम्, अपवित्रमिति यावत्। अपाङ्गनिर्गतेन—नेत्रप्रान्तनिर्गलितेन। लोचनाश्रुजलप्रवाहेण—लोचनस्य—नयनस्य, अश्रव,—विरला एव जलानि तेषां प्रवाहः,—स्रोतः, तेन, ["लोचनाश्रु" इत्यत्र "लोचनाम्बु" इति पाठान्तरम्]। इतरश्रवणेन—अपर

प्रकटितविद्यामदा, श्रुतिप्रणयिभिः प्रणवैरिव कर्णावतंसकुसुम-मधुकरकुलैः उपास्यमाना, सूक्ष्मविमलेन प्रज्ञाप्रतानेनेव अंशुकेनाच्छादितशरीरा, वाङ्मयमिव निर्मलं दिक्षु दशनज्योत्स्नालोकं विकिरन्ती देवी सरस्वती शुश्रा जहास।

(७) दृष्ट्वा च तां तथा हसन्तीं स मुनिः,—"आः पापे! दुर्गृहीतविद्यालवावलेपदुर्विदग्धे। माम् अपि उपहससि?" इत्युक्त्वा शिरःकम्पविशीर्य्यमाणबन्धविसरैः उन्मिषत्तडित्तन्तु-पिङ्गलिम्नो जटासञ्चयस्य रोचिषा सिञ्चन्निव रोषदहनद्रवेण

कर्णेन। विकसितेति।—विकसिता—विकाशं गता, या सितसिन्धुवारस्य—शुक्लपुष्पतरुविशेषस्य, मञ्जरी—वल्लरी, तदनुषा—तच्छालिना, अत एव हसतेव—दुर्वाससं प्रति अवहेलनजनितं हासं कुर्वतेव। प्रकटितेति।—प्रकटितः,—प्रकाशितः, विद्यामदः,—विद्याजनिताऽहङ्कारः यया तादृशी। श्रुतिप्रणयिभिः,—श्रुतिभिः,—कर्णैः सह, यः प्रणयः स विद्यते येषां तैः, श्रुतिसङ्गैः जनशब्दैरिति यावत्, मधुरध्वनिभिर्वादिभिः भावः, अन्यत्र,—श्रुतिषु—वेदेषु, प्रणयः,—सर्वोत्कर्षेण प्रियता, अनुरागः इत्यर्थः, तद्वद्भिः। प्रणवैरिव—ब्रह्मप्रतिपादकमन्त्रविशेषैरिव। कर्णावतंस-कुसुममधुकरकुलैः,—कर्णभूषणीकृतपुष्पलग्नभ्रमरवृन्दैः, उपास्यमाना—सेव्यमाना। प्रज्ञाप्रतानेन—प्रज्ञा—प्रकृष्टं ज्ञानं, तस्याः प्रतानः—प्रसरः तेनेव। अंशुकेन—वसनेन। वाङ्मयमिव—विद्यामिव। दशनज्योत्स्नालोकं—दन्तचन्द्रिकाप्रकाशमिव। विकिरन्ती—वर्षन्ती।

(७) दृष्ट्वेत्यादि।—स मुनिः तां तथा हसन्तीं दृष्ट्वा शापजलं जग्राहेत्यन्वयः। तथेति।—चरणताडनभ्रूकुटिसहकारपूर्वकमित्यर्थः। स मुनिः,—पूर्वकथितस्वरूपः। आः इति कोपार्थकमव्ययम् [पापे" इत्यत्र "पापकारिणि" इति पाठान्तरम्]। दुर्गृहीतेति।—दुर्गृहीतः,—दुरभ्यस्तः, यः विद्यालवः,—विद्यालेशः, स्वल्पमात्रा विद्येत्यर्थः, तेन अवलेपः—गर्वः, तेन दुर्विदग्धा—दुर्विनीता, तत्सम्बुद्धौ। मामपि—त्रिजगत्प्रसिद्धतेजसं दुर्वाससमपीत्यर्थः। शिरःकम्पेति।—शिरसः कम्पेन—विधूननेन, विशीर्य्यमाणाः—विक्षिप्यमाणाः, ये बन्धविसराः,—बन्धनसञ्चयाः तैः। उन्मिषत्—उद्यन्, तडित्तन्तुः—विद्युद्दामा, पिङ्गलिमा—पिङ्गलं यस्य तथाभूतस्य। जटासञ्चयस्य—जटासमूहस्य। ['शिरःकम्पशीर्य्यमाणबन्धविसरारी-

दश दिशः, (८) कृतकालसन्निधानामिव अन्धकारितललाटपट्टाष्टापदाम् अन्तकान्तःपुरमण्डनपत्रभङ्गमकरिकां भ्रुकुटिमाबध्नन्, अतिलोहितेन चक्षुषा अमर्षदेवतायै रुधिरोपहारमिव प्रयच्छन्, निर्दयदष्टदशनच्छदो दन्तांशुच्छलेन भयपलायमानां वाचमिव निरुन्धन्, अंसस्रंसिनः शापशासनपट्टस्येव ग्रथ्नन् ग्रन्थिम् अन्यथा कृष्णाजिनस्य, स्वेदकणप्रतिबिम्बितैः

रुन्मिषत्पिङ्गलिम्नो जटाकलापस्य" इति पाठे,—शिरःकम्पेन प्रेर्यमाणौ यौ चम्पतेन विसरावी,—विसृमरस्य, इतस्ततः इति यावत्, अत एव उन्मिषन् उद्यन्, पिङ्गलिमा—पिङ्गलत्वं यस्य तथाभूतस्य, जटाकलापस्य—जटासमूहस्येत्यर्थः]। रोचिषा—अर्चिषा ("शोचिषा" इति पाठेऽपि स एवार्थः, "रोचिः शोचिरुभे क्लीबे" इत्यमरः)। सिञ्चन्निव वर्षन्निव रोषदहनद्रवेण—कोपाग्निप्रस्रवेण।

(८) कृतेति।—कृतं कालस्य—अन्तकस्य, कृष्णवर्णस्य वा सन्निधानम्—उपस्थितिर्यया तथाभूताम्। अन्धकारितेति।—अन्धकारितम्—आकुञ्चितत्वेन दुष्प्रेक्ष्यं, ललाटपट्टमिव अष्टापदं—हेम यया तादृशीम्, [एतेन भ्रुकुटिरूपाप्रकटीकृतस्वरूपत्वेन एतस्याद्दर्शनीयत्वं विख्यातम्]। अन्तकेति।—अन्तकस्य—यमस्य, अन्तःपुरम्—अवरोधकामिनीत्यर्थः तस्य मण्डनाय—अलङ्करणाय, पत्रभङ्गस्य मकरिका—मकराकारकमुच्चाच्छेद इत्यर्थः ताम्, रूपकमलङ्कारः। ['अन्तकमण्डन—' इति पाठस्तु तन्मण्डनमकरिकाया अयुक्तत्वादुपेक्ष्यः]। भ्रुकुटिः—भ्रूभङ्गिम्, ("भ्रुवोर्मूलसमुत्क्षेपाद् भ्रुकुटिः परिचक्ष्यते" इति कोषः)। आबध्नन्—कुर्वन्नित्यर्थः। अतिलोहितेन—अतिरक्तेन। अमर्षदेवतायै—अमर्षः,—क्रोधः, तस्य अधिष्ठात्री या देवता तस्यै। रुधिरोपहारं—रक्तरूपपूजाद्रव्यम्। ["रुधिरोपहारम्" इत्यत्र "सरुधिरोपहारम्" इति पाठान्तरम्]। प्रयच्छन्—अर्पयन्। निर्दयेति।—निर्दयं—दृढं यथा तथा, दष्टः दशनच्छदः,—ओष्ठः, अधरोष्ठ इति यावत् येन तथाभूतः। दन्तांशुच्छलेन—दशनकिरणनिर्गमनव्याजेन। भयपलायमानां—भयात्—शापादिनवधानादिति भावः, पलायमानां—प्रतिष्ठमानाम्। निरुन्धन्—निरुद्धां कुर्वन्। ["निर्दयदष्टदशनच्छदभयपलायमानामिव वाचं रुन्धन् दन्तांशुच्छलेन" इति पाठे—निर्दयं यथा तथा दष्टः यो दशनच्छदः तस्मात् भयेन पलायमानामिवेति समासः]। अंसस्रंसिनः,—स्कन्धात् स्रंसिनः, संरम्भादिति भावः। ["अंसस्रंसिनः" इत्यत्र "अंसावस्रंसिनः" इति पाठान्तरम्]। कृष्णाजिनस्य—कृष्णमृगचर्मणः। शापस्य शासनपट्ट,—सनन्दनकृ

मुनिमनुजवृन्दवन्दनीयां त्रिभुवनमातरं भगवतीं सरस्वतीं असममभिलपसि ?" इत्यभिदधाना, (११) रोषविमुक्तवेत्रासनैः ओङ्कारमुखरितमुखैः उत्क्षेपदोलायमानजटाभारभरितशिरोभिः परिकरबन्धभ्रमितकृष्णाजिनच्छायाश्यामायमानदिवसैः (१२) अमर्षनिश्वासदोलाप्रेङ्खोलितब्रह्मलोकैः सोमरसमिव स्वेदविसरव्याजेन स्रवद्भिः अग्निहोत्रपवित्रभस्मस्मेरललाटैः

दूरीकरणमित्यर्थः यस्य तथोक्त, तत्सम्बुद्धि । क्वचित् पुस्तके "मुनिखेट ! अपसद ! निराकृत !" इति प्रत्येकं पृथक् पृथक् सम्बोधनपदं दृश्यते, तत्र निराकृत !—अस्वाध्याय इत्यर्थः]। आत्मस्खलितेति ।—आत्मनः,—स्वस्य, स्खलितं—दोषः, विस्वरपठनजनितमिति भावः, तेन विलक्ष,—लज्जित, लज्जा प्राप्तुं योग्य इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धि । सकलसुरेति ।—परस्परं निरुद्धस्वभावानां सुरासुरमुनिमानवानामपि इत न कश्चिद्विशेष इति भावः । ["आत्मस्खलितविलक्ष ! कथं सकलसुरासुर—" इत्यत्र 'कथमात्मस्खलितविलक्ष सुरासुर—' इति पाठान्तरे—आत्मनः स्खलितेन विलक्ष,—लज्जा प्राप्तुं योग्योऽपि त्वमित्यर्थः]।

(११) रोषेति ।—रोषेण—दुर्वाससं प्रति क्रोधेन, विमुक्तानि—त्यक्तानि, वेत्रासनानि—वेत्रनिर्मितानि आसनानि यैः तथोक्तैः । ओङ्कारेति ।—ओङ्कारेण मुखरितं—ध्वनितं, मुखं येषां तैः, सततं प्रणवमुच्चरद्भिरिति भावः । उत्क्षेपेति ।—उत्क्षेपेण—उत्थानेन, दोलायमाने,—चलद्भिरित्यर्थः, जटाभारे,—जटासमूहे, भरितानि—आपूरितानि, शिरांसि येषां तैः । ["जटाभारभरितशिरोभिः" इत्यत्र "जटाभारभरितदिग्भिः" इति पाठान्तरे—जटाभारैः, भरिताः,—व्याप्ताः दिशः यैः तैः]। परिकरेति ।—परिकरबन्धः,—कटिबन्धः, तेन भ्रमितं—घूर्णितं, यत् कृष्णाजिनं तस्य छायया—कान्त्या, प्रभया इत्यर्थः ("छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः" इत्यमरः) श्यामायमाना—कालिमानमापद्यमानाः, दिवसाः यैः तथाभूतैः, ["—कृष्णा—" इत्यत्र "कृष्णाजिनाटोपच्छाया" इति पाठान्तरम्]।

(१२) अमर्षेति ।—अमर्षेण—क्रोधेन, यः निश्वासः स एव दोला—दोलनयन्त्रं, पुरःप्रेरणस्वरूपत्वात् निश्वासस्येति भावः, तया प्रेङ्खोलितः,—आन्दोलितः, ब्रह्मलोकः यैः तथाभूतैः । सोमरसमिव—सोमो नाम लताविशेषः, तस्य रसं तमिव । स्वेदविसरव्याजेन—घर्मप्रसरच्छलेन । स्रवद्भिः,—क्षरद्भिः । अग्निहोत्रेति ।—अग्निहोत्रस्य पवित्रं—विशुद्धं यत् भस्म तेन स्मेराणि—विकस्वराणि, ललाटानि येषां तैः ।

कुशतन्तुचारुचामरचीरचीवरिभिः आषाढिभिः प्रहरणीकृतदण्डकमण्डलुमण्डलैः मूर्तैश्चतुर्भिर्वेदैः सह बृषीमपहाय सावित्री समुत्तस्थौ।

(१२) ततः "मर्षय भगवन्! अभूमिरेषा शापस्य" इत्यनुनाथ्यमानोऽपि विबुधैः, "उपाध्याय! स्खलितमेकं क्षमस्व" इति बद्धाञ्जलिपुटैः प्रसाद्यमानोऽपि स्वशिष्यैः, "पुत्र! मा कृथास्तपसः प्रत्यूहम्" इति निवार्यमाणोऽप्यत्रिणा रोषावेशविवशो दुर्वासा "दुर्विनीते! व्यपनयामि ते विद्यालवावलेपविजृम्भजनिताम् उन्नतिमिमाम्; अधस्तात् गच्छ मर्त्यलोकम्" इत्युक्त्वा तच्छापोदकं विससर्ज। ततः प्रतिशापदानोद्यतां सावित्रीं "सखि! संहर रोषम्, असंस्कृतमतयोऽपि जात्यैव द्विजन्मानो माननीयाः" इत्यभिदधाना सरस्वती एव न्यवारयत्।

कुशेति।—कुशानां तन्तवः,—सूत्राणि एव, चारूणि—मनोज्ञानि, चामराणि येषां तथाभूताः कुशतन्तुचारुचामराः, तथा चीराणि—वस्त्रखण्डानि, चीवराणि—कौपीनानि च सन्ति येषां तथोक्ताः तैः। आषाढिभिः,—पालाशदण्ड आषाढः तद्वद्भिः, तथा चोक्तम्,—"आषाढस्त्री दण्डस्तु पालाशो व्रतचारिणाम्" इति। प्रहरणीकृतेति।—प्रहरणीकृताः,—प्रहरणार्थम् उद्धृताः, क्रोधादिति भावः, दण्डाः, कमण्डलुमण्डलानि—कमण्डलुसमुदायः यैः तथाभूतैः। मूर्तैः,—देहवद्भिः। बृषीम्—आसनम् ("व्रतिनामासनं बृषी" इत्यमरः)।

(१२) ततः इत्यादिके तच्छापोदकं विससर्ज इत्यन्वयसम्बन्धः। मर्षय—क्षमस्व। अभूमिः—अस्थानम्, अयोग्यस्थानमित्यर्थः। अनुनाथ्यमानः,—प्रार्थ्यमानः। ["अनुशास्यमानः" इति पाठे—उपदिश्यमान इत्यर्थः]। उपाध्याय।—आचार्य। इति सम्बोधनम्। स्खलितम्—अपराधमित्यर्थः। प्रत्यूहं—विघ्नम्, शापदाने तपसः क्षयादिति भावः। अत्रिणा—महातपसा स्वपित्रा इत्यर्थः। दुर्विनीते।—दुष्टे। व्यपनयामि—नाशयामि। विद्येति।—विद्यालवः,—विद्यालेशः, अल्पमात्रा विद्येत्यर्थः, तेन यः अवलेपविजृम्भः,—गर्वाविर्भावः, तज्जनिता—तत्सम्भूताम्। उन्नतिमिति।—उच्चदेशस्थाया नयनेन समुचितोऽयं वाक्यविशेषः। अधस्तात्—अधोभूमिम्। विससर्ज—तत्याज, शपितवान् इत्यर्थः। असंस्कृतेति।—न संस्कृता—न

(१४) अथ तां तथा शप्तां सरस्वतीं दृष्ट्वा पितामहो भगवान् कमलोत्पत्तिलग्नमृणालसूत्रामिव धवलयज्ञोपवीतिनीं तनुमुद्वहन्, उद्गच्छदच्छाङ्गुलीयकमरकतमयूखलताकलापेन त्रिभुवनोपप्लवप्रशमकुशापीडधारिणेव दक्षिणेन करेण निवार्य शापकलकलम्, अतिविमलदीर्घैर्भाविकृतयुगारम्भसूत्रपातमिव दिक्षु पातयन् दशनकिरणैः, सरस्वतीप्रस्थानमङ्गलपटहेनेव पूरयन्नाशाः स्वरेण सुधीरमुवाच,—"ब्रह्मन्! न खलु साधुसेवितोऽयं पन्थाः, येनासि प्रवृत्तः; निहन्त्येष परस्तात्।

विशुद्धा, न संस्कृतेति यावत्, मतिः,—चित्तं येषां तथाभूताः। ["असंस्तुतमतयः" इत्यत्र "असंस्कृतमतयः" इति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः]।

(१४) अथेत्यादिके भगवान् पितामहः सुधीरमुवाच इत्यन्वयसम्बन्धः। तथेति।—तेन प्रकारेण इत्यर्थः निर्दोषां सरस्वतीम् इत्याशयः। कमलेति।—कमलात्—नारायणनाभिपद्मात् या उत्पत्तिः,—जन्म, तस्येति भावः, तया हेतुभूतया लग्नं—सक्तं, मृणालसूत्रं योनिपद्मस्येति भावः यस्याः तथाभूतामिव। धवलेति।—"भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥" इति प्रशंसार्थे नित्ययोगार्थे वा "अत इनिठनौ" (५।२।११५ पा०) इति मत्वर्थीयः प्रत्ययः "विशिकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः" इत्यादाविव बोध्यः, न चात्, कर्मधारयानन्तरम् एकपदानुमानात्मके बहुव्रीहौ प्रतिपत्तिः सम्पद्यते, अन्यत्र तु बुद्धिदयोग इति नियमबलस्य लक्ष्यानुवादिनम्। उद्गच्छदिति।—उद्गच्छन्—उदयमानः, अच्छस्य—विशदस्य अङ्गुलीयकमरकतस्य—मरकतनिर्मिताङ्गुलीयकस्येत्यर्थः, मयूखलताकलापः,—किरणावलीसमूहः यस्मात् तथाभूतेन। त्रिभुवनेति।—त्रिभुवनस्य—विश्वकस्य, उपप्लवः,—सङ्कटः तस्य प्रशमाय—शान्तये कुशापीडः—कुशतन्तुसमूहः धारयतीति तथोक्तेनेव, कुशानां माङ्गलिकत्वेन अमङ्गलनाशकत्वादिति भावः। भावीति।—भाविनः—भविष्यतः, कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य, आरम्भे यः सूत्रपातः—सूत्रविन्यासः तमिव। पातयन्—कुर्वन् इह कैरवधावल्यवशात् शातरात्रिक क्रियार्थं, "सवत्सा चाक्षित वत्सा" इत्युदाहरणवज्ज्ञेयः। दशनकिरणैः,—दन्तमयूखैः। सरस्वतीति।—सरस्वत्याः,—प्रज्ञायाः इति भावः, प्रस्थानं—ब्रह्मलोकात् मर्त्यलोके गमनमित्यर्थः, तस्य मङ्गलपटहः,—माङ्गलिकवाद्यविशेषः, तेन। सुधीरं—सुगम्भीरम्। येनासि प्रवृत्तः,—येन पथा प्रवृत्तः,—प्रचलितः

(१५) उद्दामप्रसृतेन्द्रियवाजिसमुत्थापितं हि रजः कलुषयति दृष्टिम् अनक्षजिताम्। कियद्दूरं वा चक्षुरीक्षते? विशुद्धया हि धिया पश्यन्ति कृतबुद्धयः सर्व्वानर्थान् असतः सतो वा। निसर्गविरोधिनी चेयं पयःपावकयोरिव धर्म्मक्रोधयोः एकत्र वृत्तिः। आलोकमपहाय कथं तमसि निमज्जसि? क्षमा हि मूलं सर्व्वतपसाम्। परदोषदर्शनदक्षा दृष्टिरिव कुपिता बुद्धिर्न ते आत्मरागदोषं पश्यति। क्व महातपोभारवैवधिकता? क्व पुरोभागित्वम्? अतिरोषणश्चक्षुष्मान् अन्ध एव जनः। न हि कोपकलुषिता विमृशति मतिः कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं वा। कुपितस्य हि प्रथमम् अन्धकारिणी भवति विद्या, ततो भ्रुकुटिः। आदौ इन्द्रियाणि रागः समास्कन्दति, चरमं चक्षुः। आरम्भे तपो गलति, पश्चात् स्वेदसलिलम्।

मुच्यते, अपि—भवसि। निरुन्धेथ,—एषु,—पन्थाः, निरुन्धि, गच्छन्तमिति शेषः।

(१५) उद्दामेति।—उद्दामम्—उत्कटत्वं यथा तथा, प्रसृतानि—प्रवृत्तानि, प्रचलितानीत्यर्थः, इन्द्रियाण्येव वाजिनः,—अश्वाः तैः समुत्थापितं समुद्धतम्। रजः—राग धूलिश्च। कलुषयति—आविलयति, कार्य्याकार्य्यदर्शनसामर्थ्यनाशं करोतीति भावः। अनक्षजिताम्—अक्षाणि—इन्द्रियाणि जयन्तीति अक्षजितः, ते न भवन्तीति अनक्षजितः तेषाम् अजितेन्द्रियाणामित्यर्थः। कृतबुद्धयः—संस्कृतमतयः। निसर्गविरोधिनी—स्वभाववैरिणी। पयःपावकयोरिव—जलानलयोरिव। महातपोभारवैवधिकता—महतां तपसां भारस्य वैवधिकः,—वाहः तस्य भावः तत्ता, ("वोढा भारस्य यौगिकोऽर्जने वैवधिकः स्मृतः" इति कोषः)। पुरोभागित्वम्—दोषैकदर्शित्वम्। ("दोषैकदृक् पुरोभागी" इत्यमरः)। विमृशति—विचारयति। प्रथमा—सर्व्वप्रथमा, अन्धकारिणी—अन्धकाराच्छन्ना, कलुषिनीति भावः। ["कुपितस्य प्रथममन्धकारीभवति विद्या" इति पाठे—कुपितस्य विद्या—ज्ञानं, प्रथमम्—आदौ, अन्धकारीभवति—आच्छन्नीभवतीत्यर्थः] ततः,—तदनन्तरं, भ्रुकुटिः,—भ्रूभङ्गः, भवतीति शेषः। रागः,—समासक्तिः, लौहित्यञ्च। समास्कन्दति—आक्रमति। चरमं—पश्चात्, चक्षुः समास्कन्दतीत्यन्वयः। आरम्भे, कोपस्येति

पूर्वमयशः स्फुरति, अनन्तरमधरः। कथं लोकविनाशाय ते विषपादपस्येव वल्कलानि जातानि? अनुचिता खल्वस्य मुनिवेशस्य हारयष्टिरिव वृत्तमुक्ता चित्तवृत्तिः। (१६) शैलूष इव वृथा वहसि कृत्रिमम् उपशमशून्येन चेतसा तापसाकल्पम्। अल्पमपि न ते पश्यामि कुशलजातम्। अनेनातिलघिम्ना अद्याप्युपर्येव प्लवसे ज्ञानोदन्वतः। न खलु अनेडमूकाः एडा जडा वा सर्वे एते महर्षयः। रोषदोषनिषद्ये! स्वहृदये निग्राह्ये किमर्थमसि निगृहीतवाननागसं सरस्वतीम्? एतानि तानि आत्मस्खलितवैलक्ष्याणि, यैर्याप्यतां

र्थः। गलति—क्षरति अधोमुखीभवतीत्यर्थः। पूर्वं—प्राक्। अयशः,—अकीर्त्तिः। विषपादपस्येव—विषवृक्षस्येव। ["वल्कलानि" इत्यत्र "जटावल्कलानि" इति पाठे—जटा,—शिखा, निर्यासमिश्रितत्वेन परस्परं लग्नकेशाः इत्यर्थः मूलानि च। वल्कलानि—मुनिवस्त्राणि त्वचश्च। वृत्तमुक्ता—सुचरितच्युता, सुवर्त्तुलमुक्ताफला च।

(१६) शैलूष इव—नट इव, "जायोपजीवी हि जनः शैलूषः कथितो बुधैः" इत्युक्तलक्षणो वा। उपशमशून्येन—शान्तिरहितेन। तापसाकल्पं—मुनिवेशम्। कुशलजातं—मङ्गलसमूहम्। अतिलघिम्ना—अतिलाघवेन। ज्ञानोदन्वतः,—ज्ञानसमुद्रस्य, उपरि एव प्लवसे—सन्तरसि न तु अभ्यन्तरं विशसीति भावः। अनेडमूकाः,—श्रोतुं वक्तुञ्चासमर्थाः। एडाः,—श्रुतिहीनाः। जडाः,—मूर्खाः। तदुक्तं,—"कथिता अनेडमूकाः श्रोतुं वक्तुञ्च खलु न ये शक्ताः। एडास्तु श्रुतिविहीना जडास्तु मूर्खा बुधैः प्रोक्ताः" इति। ["अनेडमूकाः" इत्यत्र "अनेलमूकाः" इति पाठान्तरम्]। रोषेति।—रोषः,—क्रोध एव, दोषः रस्य निषीदति अस्यां निषद्या—आपणस्थली, तत्सम्बुद्धौ, हे रोषदोषाश्रय। इत्यर्थः, यद्वा—रोष एव दोषः तस्य निषद्या—आवास इव तादृशि। स्वहृदये—निर्दये। निग्राह्ये—निग्रहीतुमर्हे सतीत्यर्थः। अनागसं—निरपराधाम्, ("आगः पापमपराधयोः" इति कोषः)। आत्मस्खलितेति।—आत्मनः—स्वस्य, स्खलितानि—प्रमादाः, तैः वैलक्ष्याणि—लज्जितानि, साधुसमाने मुखाकर्त्तिविशयकभावविशेषाः ["आत्मस्खलितवैलक्ष्याणि" इत्यत्र "आत्मप्रमादस्खलितवैलक्ष्याणि" इति पाठान्तरे—आत्मनः प्रमादेन—अनवधानतया, यत् स्खलितम्, प्रमाद एव स्खलितम् इत्यर्थो वा]। याप्यता—गर्हणीयताम्।

याति अविदग्धो जनः" इत्युक्त्वा पुनराह,—"वत्से सरस्वति! विषादं मा गाः, एषा त्वामनुयास्यति सावित्री, विनोदयिष्यति च अस्मद्विरहिताम्। आत्मजमुखकमलावलोकनावधिश्च ते शापोऽयं भविष्यति" इति। एतावदभिधाय विसर्जितसुरासुरमुनिमनुजमण्डलः ससम्भ्रमोपगतनारदस्कन्धविन्यस्तहस्तः समुचिताह्निककरणाय उदतिष्ठत्। सरस्वत्यपि शप्ता किञ्चिदधोमुखी (१७) धवलकृष्णशारां कृष्णाजिनलेखामिव तपसे दृष्टिमुरसि पातयन्ती सुरभिनिश्वासपरिमलतग्नैर्मूर्त्तैः शापाक्षरैरिव षट्चरणचक्रैराकृष्यमाणा शोकशिथिलितहस्ता अधोमुखीभूतेनोपदिश्यमानमर्त्यलोकावतरणमार्गेव नखमयूखजालकेन नूपुररवव्याहारहूतैः भवन-

---

अविदग्धः,—मूढः। पुनराहेति।—वाच्यतानिवृत्तये एव अप्रस्तुतेऽपि वाक्यक्रमे पुनरित्युपादानम्। विनोदयिष्यति—आनन्दयिष्यति। ["अस्मद्विरहिताम्" इत्यत्र "अस्मद्विरहदुःखिताम्" इति पाठान्तरम्]। समुचिताह्निककरणाय—समुचितं यत् आह्निकं—दिवसकार्य्यं, तस्य करणं तस्मै। सरस्वतीत्यादिके,—सरस्वत्यपि शप्ता इहमगादित्यन्वयसम्बन्धः।

(१७) धवलकृष्णशारा—धवलं,—श्वेतं, कृष्णं,—नीलं ताभ्यां शारा—शबला, मिश्रितेत्यर्थः ताम्, शारशब्दो धवलकृष्णामिति कथनेऽपि शारपदेन सम्मिश्रवर्णद्वयप्रतीतिः स्फुटा। कृष्णाजिनलेखामिव—कृष्णमृगचर्मश्रेणीमिव। तपसे—तपश्चरणाय। षट्चरणचक्रैः,—भ्रमरनिवहैः। ["षट्चरणचक्रैः" इत्यत्र "षट्चरणकदम्बकैः" इति पाठान्तरम्]। शोकेति।—शोकेन—शापजनितेन दुःखेनेत्यर्थः, शिथिलितौ—स्रस्तौ, बलहीनौ इत्यर्थः, हस्तौ यस्याः सा। ["शोकशिथिलित—" इत्यत्र "शापशोकशिथिलित—" इति पाठान्तरम्]। अधोमुखीभूतेन—अधोमुखतां गतेन, यः आश्रितोऽपि मर्त्याधोपदेशं ददाति, स त्रपया अवश्यमधोमुखो जायते इति भावः। नखेति।—नखमयूखाः—नखकिरणाः, जालकं—समूहः तेन। नूपुरेति।—नूपुरयोः रवाः—निस्वनाः एव, व्याहाराः—वचनानि, ("व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः" इत्यमरः) तैः, हूताः,—आकृष्टा तैः। ["नूपुररवव्याहारहूतैः" इत्यत्र "नूपुरव्याहाराहूतैः" इति पाठान्तरम्]।

कलहंसकुलैः ब्रह्मलोकनिवासिहृदयैरिवानुगम्यमाना समं सावित्र्या गृहमगात्।

अत्रान्तरे सरस्वत्यवतरणवार्तामिव कथयितुं (१८) मध्यलोकमवततार अंशुमाली। क्रमेण च मन्दायमाने मुकुलितविसिनीविरहव्यसनविषण्णसरसि वासरे, मधुमदमुदितकामिनीकोपकुटिलकटाक्षक्षिप्यमाणे इव क्षेपीयः क्षितिधरशिखरमवतरति (१९) तरुणतरकपिलपललोहिते लोकैकचक्षुषि भगवति सवितरि, प्रस्नुतमहिषीयूथक्षरत्क्षीरधाराधवलितेषु आसन्नचन्द्रोदयोद्दामक्षीरोदक्षालितेषु इव दिक्षु

(१८) अंशुमाली—सूर्यः। मध्यलोकम्—मर्त्यभूमिम्। ["मध्यलोकम्" अथवा "मध्यमं लोकम्" इति पाठान्तरम्]। क्रमेणेत्यादिके,—सावित्री सरस्वतीमवादीत् इत्यन्वयसम्बन्धः। मन्दायमाने—प्राबल्यं विजहतीति यावत्। मुकुलितेति।—मुकुलितानां—मुकुलतां गतानां सङ्कुचितानामिति यावत्। विसिनीनां—पद्मिनीनां, विरह एव—कान्तस्य सूर्यस्य विच्छेद एव इति यावत्, व्यसनं—दुःखं, तेन विषण्णं—विषादं गतम्, निष्प्रभाणमिव सौन्दर्यविहीनानां पद्मिनीनां दर्शनादिति भावः, सरः—सरोवरं यस्मिन् तथाभूते। ["मुकुलितविसिनीविसरव्यसनविषण्णसरसि" इति पाठे—विसरः,—समूह इत्यर्थः]। मधुमदेति।—मधुमदेन—मद्यपानजनितमत्ततया, मुदिताः,—हृष्टाः, उद्दीपितमन्मथा इति यावत् सम्भोगार्थिन्य इति भावः, या कामिन्यः,—शृङ्गारार्थिन्यः प्रमदाः, तासां कोपेन—कथमयमिदानीमपि न सम्भोगान्तरायो न अस्तमेति इति कोपेन, कुटिलः—वक्रः यः कटाक्षः,—अपाङ्गवीक्षणं, तेन क्षिप्यमाणे इव—दूरीक्रियमाणे इव। क्षेपीयः,—अतिक्षिप्रम्, अतिशीघ्रमित्यर्थः। क्षितिधरशिखरम्—अस्ताचलचूडाम्।

(१९) तरुणेति।—तरुणतरः—अतियुवा यः कपिः—वानरः, तस्य पलम्—मुखं तद्वत् लोहिते,—रक्ते तस्मिन्। लोकैकचक्षुषि—लोकानां—जगताम्, एकम्—अद्वितीयं चक्षुः तस्मिन्, [लोकैकेत्यादिना सुरतान्तरायकर्तृत्वं सूच्यते]। प्रस्नुतेति।—प्रस्नुतानि—प्रस्नुतानि, महिष्याः ऊधसः,—स्तनात्, क्षरन्ति यानि क्षीराणि—दुग्धानि, तेषां धारावत् धवलितानि—शुभ्राणि तेषु। आसन्नेति।—आसन्नः,—सन्निहितः, यः चन्द्रोदयः, तेन उद्दामः,—उद्वेलः, यः क्षीरोदः,

ग्रामसीमोपशल्यकेषु अपराह्णप्रचारप्रचलिते, चामरिणि चामीकरतटताडनरटितरदने रदति (२०) सुरस्रवन्तीरोधांसि स्वैरम् ऐरावते, प्रस्तुतानेकविद्याधराभिसारिकासहस्रचरणालक्तकरसानुलिप्त इव प्रकटयति च तारापथे पाटलतां, तारापथप्रस्थित सिद्धदत्तदिनकरार्घ्यावर्जिते रञ्जितककुभि, कुसुम्भभासि स्रवति पिनाकिप्रणतिमुदितसन्ध्यास्वेदसलिल इव

क्षीरसागर, तेन क्षालितानि—धौतानि तेषु इव। ["प्रस्तुतमुखमाहेयीयूथक्षरत्क्षीरधाराधवलितेषु आसन्नचन्द्रोदयोद्दामक्षीरोदलहरीक्षालितेष्विव" इति पाठे माहेयी—गौ "माहेयी सौरभेयी गौः" इत्यमरः]। दिग्ग्रामसीमोपशल्यकेषु—दिशा ग्रामसीमानाम् उपशल्यकानि—प्रान्तभागा तेषु, ("ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्" इत्यमरः)। अपराह्णेति।—अपराह्णे—अह्नोऽपरभागे पश्चिमभागे इत्यर्थः, यः प्रचारः—प्रकर्षेण चरणं, तस्मै प्रचलिते,—प्रवृत्ते जाते यावत् तस्मिन्। चामरिणि—चामरशालिनि। चामीकरेति।—अत्र चामीकरशब्देन सुमेरुर्लक्ष्यते, तथा च चामीकरस्य—सुवर्णस्य, सुमेरोरित्यर्थः, तटेषु यत् ताडनं—वप्रक्रीडेत्यर्थः, तेन रटिता—ध्वनिता, रदना—दन्ता यस्य तथाभूते। ["रटितरदने" इत्यत्र "रणितरदने" इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः]। रदति—विलिखति।

(२०) सुरस्रवन्तीरोधांसि—मन्दाकिनीतटानि। स्वैरं—यदृच्छयेत्यर्थः। प्रस्तुतेति।—प्रस्तुतानां—प्रचलितानां कान्तं प्रति अभिसरन्तीनामित्यर्थः, अनेकासां—बह्वीनां विद्याधराभिसारिकाणाम्—अभिसारिणीनां विद्याधरीणामित्यर्थः, ("या दूतिकागमनकालमपाहरन्ती धीरा स्मरज्वरभरादिव पीडितेव। निर्याति सद्मगवाक्षपथान्निमेषात् सा कथ्यते कविवरैरभिसारिकेति॥" इत्युक्तेः) सहस्रस्य चरणालक्तकरसैः,—चरणनिहितलाक्षाद्रवैः, अनुलिप्त इव—अनुरञ्जित इव। प्रकटयति—प्रकाशयति। पाटलतां—रक्तताम्। तारापथे—नक्षत्रमार्गे, गगनवर्त्मनीत्यर्थः। तारापथेति।—तारापथेषु—गगनमार्गेषु, प्रस्थितैः,—प्रचलितैः, सिद्धैः—देवयोनिविशेषैः, दत्तानि दिनकराय—सूर्याय, यानि अर्घ्याणि—अर्घ्यजलानि, तैः आवर्जिते,—प्रकीर्णे तस्मिन्। रञ्जितककुभि—रक्तीकृतदिशि। कुसुम्भभासि—कुसुम्भ—रक्तपुष्पविशेष, तद्वत् भा,—दीप्ति यस्य तादृशे। स्रवति—क्षरति सति। पिनाकीति।—पिनाकिने—हराय, या प्रणति,—प्रणाम, तत्र मुदिता—हर्षं गता, या सन्ध्या तस्याः स्वेदसलिल इव—घर्माम्बु इव।

रक्तचन्दनद्रवे, वन्दारुमुनिवृन्दारकवृन्दबध्यमानसन्ध्याञ्जलिवने, (२१) ब्रह्मोत्पत्तिकमलसेवासमागतसकलकमलाकर इव राजति ब्रह्मलोके, समुच्चारिततृतीयसवनब्रह्माणि ब्रह्मणि, (२२) ज्वलितवैतानज्वलनज्वालाजटालाजिरेषु आरब्धधर्मसाधनशिबिरनीराजनेष्विव सप्तर्षिमन्दिरेषु अघमर्षणमुषितकिल्बिषगदोल्लाघलघुषु यतिषु सन्ध्योपासनासीनतपस्विपङ्क्तिपूतपुलिने प्लवमानपद्मयोनियानहंसदन्तुरोर्मिणि मन्दाकिनी-

---

वन्दारुमुनीति।—वन्दारुभिः,—वन्दनशीलैः, मुनिवृन्दारकाणां—मुनिमुख्यानां, वृन्दैः,—समूहैः, बध्यमानं—संयुज्यमानं, सन्ध्यायाम् अञ्जलिवनम्—अञ्जलिसमूहः यस्मिन् तथाभूते मुनिभिः सन्ध्यावन्दनार्थं क्रियमाणाञ्जलिपुटे इत्यर्थः।

(२१) ब्रह्मेति।—ब्रह्मणः उत्पत्तिः—जन्म यस्मात् तत् कमलं—नारायणनाभिपङ्कजमित्यर्थः, तस्य सेवार्थं समागताः सकलाः कमलाकराः—कमलसमूहाः, यद्वा—कमलाकराः—कमलश्रेष्ठाः, उत्कृष्टकमलानि इत्यर्थः यस्मिन् तथाभूते इव ("आकरो निकराप्तिस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यते" इति मेदिनी)। राजति—दीप्यमाने। समुच्चारितेति।—समुच्चारितं तृतीयसवनं सायंकालिकस्नानं शतमख्याङ्गं सायञ्च सोमयागैकदेशो वा तत् ब्रह्म—वेदः येन तथाभूते।

(२२) ज्वलितेति।—ज्वलितस्य—प्रदीप्तस्य वैतानज्वलनस्य—यज्ञीयाग्नेः ज्वालाभिः,—शिखाभिः जटालानि—व्याप्तानि अजिराणि—अङ्गनानि येषां तादृशेषु। आरब्धेति।—आरब्धं—कृतारम्भं, धर्मसाधनं—धर्मार्जनहेतुः शिबिरस्य—स्कन्धावारस्य, नीराजनं—शान्तिकर्मविशेषः, यद्वा—आरब्धे, धर्मसाधनशिबिरे—सत्कर्मोपकरणसाधनस्कन्धावारे, नीराजनानि शान्तिकर्माणि येषु तथोक्तेषु सत्कर्मोपकरणसाधनादौ दोषाः शान्तिस्वस्त्ययनमुत्पादयेयुरिति इव इति भावः। अघमर्षणेति।—अघानि—पापानि, मर्षयति—नाशयतीति अघमर्षणः,—वैदिकमन्त्रविशेषः, ("ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यादि जप्यं त्रिरघमर्षणम्" इति स्मृतिः) तेन मुषितानि—हृतानि किल्बिषाणि—पापानि गदाः—रोगाश्च तैः उल्लाघाः—स्वस्थाः, अत एव लघवः,—स्वच्छदेहाः इत्यर्थः तेषु, ["किल्बिषगदोल्लाघलघुषु" इत्यत्र "किल्बिषविषगदोल्लाघलघुषु" इति पाठान्तरे—किल्बिषाणि एव विषाणि, गदाः,—रोगाश्च इत्यर्थः]। यतिषु—संन्यासिषु। सन्ध्येति।—सन्ध्योपासनार्थम् आसीनानाम्—उपविष्टानां तपस्विनां पङ्क्तिभिः पूतानि—पवित्रीकृतानि, पुलिनानि

जले, जलदेवताऽऽतपत्रे पत्ररथकुलकलत्रान्तःपुरसौधे, निज-मधुरसामोदिनि मधुकृतमधुपमुदि मुमुदिषमाणे कुमुदवने, दिवसावसानताम्यत्तामरसमधुरसपीतिव्रते, (२३) सुप्यति मृदुमृणालकाण्डकण्टककण्डूयनकुण्डलितकन्धरे धुतपक्षराजि-

---

—सैकतानि तथा नीरपरित्यक्ततटानि अव्यये यस्य तादृशी। प्लवमानेति।—प्लवमानः—सन्तरन्, यः पद्मयोनेः—ब्रह्मणः, यानहंसः—वाहनमरालः, तेन दन्तुराः—सञ्जातदन्ता इवेत्यर्थः, ऊर्मयः,—तरङ्गा यस्य तथोक्ते। ["प्लवमाननलिनयोनियानहंसहासदन्तुरितोर्मिणि" इति पाठे—प्लवमानः यः नलिनयोनेः—पद्मयोनेः यानहंसः तस्य हासेन—उल्लासेन प्रभया वा दन्तुरिताः,—सञ्जाता स्फुटदन्तावभासाः दन्तुरा इवालोक्यन्ते इति भावः, ऊर्मयः,—तरङ्गा यस्य तथाभूते इति विग्रहः]। जलदेवतेति।—जलदेवतायाः—जलाधिष्ठात्र्या देव्या आतपत्रः—छत्रं तस्मिन् तथाभूते इत्यर्थः। पत्ररथेति।—पत्ररथानां—पक्षिणां कुलं—समूहः तस्य कलत्राणि—स्त्रियः, पक्षिण्य इत्यर्थः, तेषाम् अन्तःपुरस्य सौधः—हर्म्यभूतमित्यर्थः तस्मिन्। निजेति।—निजेन स्वकीयेन, मधुरसेन—मकरन्देनेत्यर्थः आमोदते—सुवासयतीति तथोक्ते। मध्विति।—मधुना कृता मधुपानां—भ्रमराणां, मुत्—आनन्दो यत्र तथाभूते। ["निजमधुरसामोदिनि मधुकृतमधुपमुदि" इत्यत्र "निजमधुमधुरामोदिनि कृतमधुपमुदि" इति पाठे,—निजमधुना—स्वकीयमकरन्देन स्वीयसौरभेण वा मधुरः—मनोज्ञः, आमोदः—उल्लासः यस्य तथोक्ते कृता मधुपानां—भ्रमराणां मद्यपानां वा मुत् यत्र तथाविधे इति बोध्यम्]। मुमुदिषमाणे—विकाशं जिगमिषतीत्यर्थः, अन्यत्र—मोदितुमिच्छति प्रारिप्समान-गानवाद्यादिगोष्ठीके इति यावत्, "मघा क्रोशन्ति" इत्यादिवत् अर्थोऽयम्। दिवसेति।—दिवसस्य अवसानेन ताम्यन्ति—क्लिश्यन्ति यानि तामरसानि—रक्तपद्मानि तेषां मधुरसस्य पीतिः—पानं तेन सह वर्त्तमाना सपीतिः [अनेन समोत्कर्षं सूच्यते] व्रतं—नियमः यस्य तथाभूते युगपत् ताम्यत्तामरसमधुरसं पीतवतीत्यर्थः। ["दिवसावसानताम्यत्तामरसमधुरमधुसपीतिपीते" इति पाठे—दिवसावसानेन ताम्यताम्—अचिरं क्लिश्यतां तामरसानां मधुरस्य मधुनः सपीतिः,—सहपानं यथा तथा पीतं—पानं येन तथाभूते। "सपीतिपीते" इति पाठे—सपीतिः,—सहपानं तथा पीतं तथाभूते]।

(२३) सुप्यति—निद्रायति। मृद्विति।—मृदुना—कोमलेन, मृणाल-

वीजितराजीवरजसि राजहंसयूथे, तटलताकुसुमधूलिधूसरितसरिति सिद्धपुर-पुरन्ध्रिधम्मिल्लमल्लिकागन्धग्राहिणि मायन्तनि (२४) तनीयसि निशानिश्वाससन्निभे नभस्वति, सङ्कोचोदञ्चत्केसरकोटिसङ्कटकुशेशयकोशकुटीकुटिलशायिनि षट्चरणचक्रे, नृत्योद्धूतधूर्जटिजटाऽटवीकुटजकुड्मलनिभे नभस्तले

काण्डस्य—नालदण्डस्य, कण्टकेन यत् कण्डूयनं—कण्डूतिः तेन कुण्डलिता—वक्रीकृतेत्यर्थः कन्धरा—ग्रीवा येन तादृशे। धुतेति।—धुताभिः—कम्पिताभिः, पक्षराजिभिः—पक्षसमूहैः, वीजितं—सञ्चालितम् उत्पातितमित्यर्थः राजीवानां—नीलकमलानां, रजः—परागः येन तथोक्ते। ["राजीवरजसि" इत्यत्र "राजीवसरसि" इति पाठान्तरे—राजीवसरः—पद्मसरोवरः येन तथोक्ते] तटेति।—तटेषु या लताः तासां कुसुमानि तेषां धूलिभिः—परागैः धूसरिता—धूसरा नीला, सरित्—नदी येन तथोक्ते। सिद्धेति।—सिद्धानां—देवयोनिविशेषाणां पुरे—नगरे, याः पुरन्ध्र्यः,—स्त्रियः, तासां धम्मिल्लेषु—संयतकेशेषु, ("धम्मिल्लाः संयताः कचाः" इत्यमरः) याः मल्लिकाः,—मदाख्यकुसुमानि, तासां गन्धग्राही—सौरभग्राहीत्यर्थः तस्मिन्।

(२४) तनीयसि—मन्दसञ्चारिणि इत्यर्थः। निशानिश्वाससन्निभे—निशा—रजनी, नायिकेति भावः, तस्याः निश्वासः, तन्निभे—तत्सदृशे। सङ्कोचेति।—सङ्कोचे—निमीलने उदञ्चताम्—उद्गच्छताम् उदञ्चत्केसराणाम्—उद्गतकिञ्जल्कानां ("किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः) कोटिभिः—अग्रभागैः सङ्कटानि—आकीर्णानि, यानि कुशेशयानि—कमलानि, तेषां कोशाः,—अभ्यन्तरभागा एव कुट्यः—क्षुद्रगृहाणि, तेषु कुटिलं—कुञ्चितं यथा तथा शेते इति तथाभूते। ["कुशेशयकोशकुटीकुटिलशायिनि" इत्यत्र "कुशेशयकोशकोटरकुटीरशायिनि" इति पाठे—तादृशा ये कुशेशयकोशाः,—पद्ममुकुलानि तेषां कोटराण्येव—अभ्यन्तरा एव, कुटीराणि—क्षुद्रगृहाणि तेषु शेते इति तथोक्ते इत्यर्थः]। षट्चरणचक्रे—भ्रमरवृन्दे। नृत्येति।—नृत्येषु—नर्तनेषु उद्धूतानि—उत्पतितानि धूर्जटेः,—हरस्य जटाऽटव्याः,—जटाकलापात् अरण्यात् इत्यर्थः, यानि कुटजकुड्मलानि तन्निभे—तत्सदृशे नृत्यतो हरस्य जटाजूटात् स्खलितकुटजकुड्मलसदृशे इत्यर्थः। ["नृत्योद्धूतधूर्जटिजटाटवीकुटजकुड्मलनिभे" इत्यत्र "नृत्योद्धूतधूर्जटिजटाटवीकुटजकुड्मलनिकरनिभे" इति पाठान्तरे—नृत्येषु उद्धूतानि—उच्छलितानि, धूर्जटेः जटाटव्याः यानि कुटज-

(२५) स्तवकयति तारागणे, सन्ध्याऽनुबन्धताम्रे परिणमत्तालफलत्विषि कालमेघमेदुरे, मेदिनीं निमीलयति नववयसि तमसि तरुणतरतिमिरपटलपाटनपटीयसि समुन्मिषति यामिनीकामिनीकर्णपूरचम्पककलिकाकदम्बके प्रदीपप्रकरे, (२६) प्रतनुतुहिनकिरणालोकपाण्डुनि आश्याननीलनीरमुच्यमानकालिन्दीकूलवालुपुलिनायमाने शातक्रतवे, कथयति

कुड्मलनिकराणि — कुटजाना — गिरिमल्लिकाकुसुमाना, कुड्मलनिकराणि — कोरकसमूहा तानि]।

(२५) स्तवकयति — पुष्पस्तवकवदाचरतीत्यर्थे । सन्ध्येति ।— सन्ध्याया अनुबन्धेन — अनुसरणेन, ताम्रे — ताम्रवर्णे तस्मिन्, अत एव परिणमदिति ।— परिणमत् — परिपक्वतां गच्छत् यत् तालफलं तस्य त्विषः इव त्विषः,— कान्तयः यस्य तथाभूते । ["परिणमत्तालफलत्वक्त्विषि" इति पाठान्तरे,— तालफलस्य या त्वक् — वल्कलं तस्या त्विष इव त्विष इत्यर्थः]। कालमेघमेदुरे — कालमेघ,— कृष्णमेघ, तद्वत् मेदुर,— स्निग्धः तस्मिन् । निमीलयति — छादयति, आच्छादयतीत्यर्थः । ["निमीलयति" इत्यत्र "मीलयति" इति पाठेऽपि — स एवार्थः]। नववयसि — अभिनवजाते इत्यर्थे । तमसि — तिमिरे । तरुणेति ।— तरुणतराणाम् — अभिनवजाताना, तिमिरपटलानाम् — अन्धकारसमूहाना, पाटने — निरसने, पटीयान् — अतिशयेन पटु तस्मिन् । समुन्मिषति — ज्वलति । यामिनीति ।— यामिनी एव कामिनी तस्या कर्णपूर,— कर्णभूषणम् एव, चम्पककलिकाकदम्बक तस्मिन् तन्निभे इति भाव । प्रदीपप्रकरे — प्रदीपनिचये ।

(२६) प्रतन्विति ।— प्रतनुभि,— अचिरोदितत्वात् स्वल्पै तुहिनकिरणस्य — शीतरश्मे चन्द्रस, आलोकै,— उद्योतै ("आलोकौ दर्शनोद्योतौ" इत्यमर) पाण्डु तस्मिन्, पाण्डुवर्ण इत्यर्थः । ["प्रतनुतुहिनकिरणकिरणलावण्यालोकपाण्डुनि" इति पाठे — तुहिनकिरणस्य किरणाना — रश्मीना, लावण्यालोकै — प्रभाप्रकाशै, पाण्डु तस्मिन्नित्यर्थः]। आश्यानेति ।— आश्यानम् — ईषच्छुष्क, नीलनीर — कृष्णवर्णसलिलै, मुच्यमान — त्यज्यमान, ["मुच्यमानम्" इत्यत्र "मुक्त" इति पाठे — मुक्त — त्यक्तम्] कालिन्दीकूलस्य — यमुनातीरस्य वालुपुलिन — नदीपुलिन सैकत तद्वदाचरतीति तस्मिन् । शतक्रतु,— यज्ञा यस्य स शतक्रतु, — इन्द्र, तस्य इद, यद्वा,— स अधिष्ठाता यस्य तत् शातक्रतवम् — ऐन्द्र-

तिमिरम् आशामुखे समुचि मेचकितविकचितकुवलयसरसि (२७) शशधरकरनिकरकचग्रहाविले विलीयमाने (२८) मानिनी मनसीव शर्वरीचिकुरचये चापचलेपि तमसि उदिते, भग वति (२९) उदयगिरितटनिकटकुहरहरिखरनख मुख निवह-हेतिनिहत निजहरिणगलगलितरुधिरचयनिचितमिव लोहितं

वपुः उदयरागधरमिव विभावरीवध्वा धारयति श्वेतभानौ, (२०) अचलच्युतचन्द्रकान्तजलधाराधौत इव ध्वस्ते ध्वान्ते, (२१) गोलोकगलितदुग्धविसरवाहिनि दन्तमयमकरमुख-महाप्रणाले इव पूरयितुं प्रवृत्ते पयोनिधिमिन्दुमण्डले, स्पष्टे प्रदोषसमये सावित्री शून्यहृदयामिव किमपि ध्यायन्तीं सरस्वतीमवादीत्,—"सखि! त्रिभुवनोपदेशदानदक्षायाः तव पुरो जिह्वा जिह्रेति मे जल्पन्ती। जानासि एव या दुर्वंशाः (२२) विसंष्ठुलाः गुणवत्यपि जने दुर्जनवन्निपतन्ति निर्दाक्षिण्याः क्षणभङ्गिन्यो नातिक्रमणीया न रमणीया दैवस्य

निचयेन निचितमित्यर्थः] अत एव लोहित—रक्तम्। उदयरागधरम्—उदये यो रागः,—लौहित्यं, तस्य धरतीति धरम्। ["उदयरागधरमिव" इत्यत्र "उदयरागधरमधरमिव" इति पाठान्तरे—उदयरागधरम्—उदयकालिकरक्तप्रकाशम्, अधरमिव—निम्नोष्ठपुटमिव इत्यर्थः]। विभावरीवध्वा,—विभावरी—रात्रिरेव, वधूः तस्याः। श्वेतभानौ—श्वेतकिरणे, चन्द्रमसीत्यर्थः।

(२०) अचलेति।—अचलात्—उदयगिरेरित्यर्थः, च्युताना—निर्गलिताना, चन्द्रकान्ताना—मणिविशेषाणा, (ये चन्द्रोदये प्रस्रवन्तीति प्रसिद्धिः) जलधाराभिः धौतमिव—क्षालितमिव तस्मिन्, अत एव ध्वस्ते—ध्वंसं गते। ध्वान्ते—तमसि।

(२१) गोलोकेति।—गोलोकात्—गवां लोकात्, गोस्थानात् गोष्ठादित्यर्थः, मयूखनिचयाद् वा, ("स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः" इत्यमरः। घृणि—मयूख इत्यर्थः) गलितान्—निःसृतान्, दुग्धविसरान्—क्षीरप्रस्रवान्, वहतीति तथाभूते। दन्तेति।—दन्तमयं—गजदन्तनिर्मितमित्यर्थः, यत् मकरमुखं—मकराख्यजलजन्तुवदनं, तदेव महान् प्रणालः,—जलनिःसरण-मार्गः तस्मिन्निव। प्रवृत्ते—प्रवृत्ते। पयोनिधिं—सागरम्, ["पयोनिधिम्" इत्यत्र "पयोधिम" इति पाठान्तरम्] पूरयितुं—भर्तुम्, ["पूरयितुम्" इत्यत्र "आपूरयितुम्" इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः]। ध्यायन्तीम्—अश्रुमुखीमित्यर्थः। पुरः,—अग्रतः। जिह्रेति—लज्जते। जल्पन्ती—आलपन्ती। दुर्वंशाः,—वश्यताम् आपादयितुमशक्याः। ["या दुर्वंशाः" इत्यत्र "यान्त्या" इति पाठान्तरम्]।

(२२) विसंष्ठुलाः,—निर्मर्यादाः। निर्दाक्षिण्याः,—निष्ठुराः। दैवस्य—

वामा वृत्तयः। निष्कारणा च निकारकणिकाऽपि उद्वेजयति मनस्विनोऽपि मानसम् असदृशजनात् आपतन्ती। अनवरत नयनजलधारासिच्यमानः तरुरिव विपल्लवोऽपि सहस्रधा प्ररोहति। अतिसुकुमारञ्च जनं सन्तापपरमाणवो मालती कुसुममिव म्लानिम् आनयन्ति। महताञ्च उपरि निपतन् अणुरपि सृणिरिव करिणां क्लेशः कदर्थनाय अलम्। (२२) सहजस्नेहपाशग्रन्थिबन्धनाय बान्धवभूता दुस्त्यजा जन्मभूमयः। दारयति दारुणः क्रकचपात इव हृदयं संस्तुतजनविरहः। सा न अर्हसि एवं भवितुम्। अभूमि खलु असि दुःखक्ष्वेडाङ्कुरप्रभवाणाम्। अपि च पुराकृते कर्मणि बलवति शुभेऽशुभे वा फलकृति तिष्ठति अधिष्ठातरि

अदृष्टस्य। वामा—प्रतिकूला, या क्षणभङ्गिन्य,—क्षणमात्रा विध्वंसिन्य, नातिक्रमणीया,—अतिक्रमितुमशक्या, ["नातिक्रमणीया" इत्यत्र "दुरतिक्रमणीया" इति पाठे—दुःखेनातिक्रमितुं शक्या इत्यर्थः]। वृत्तय—व्यवहारा, ता दुर्जनवत् गुणवत्यपि जने निपतन्तीति जानासीत्यन्वय। निष्कारणा—अहेतुका निकारकणिका—परिभवलेश इत्यर्थ। उद्वेजयति—व्यथयति। ["उद्वेजयति" इत्यत्र "कलुषयति" इति पाठेऽपि स एवार्थ]। असदृशजनात्—अयोग्यजनात्। विपल्लव,—विपदो लेश, पल्लवशून्यश्च। सन्तापपरमाणव,—खेदलवा, उष्णबिन्दवश्च। आनयन्ति—प्रापयन्ति। अणुरपि—अल्पोऽपि। सृणिरिव—अङ्कुश इव। कदर्थनाय—व्यथनाय।

(२२) सहजेति।—सहज—स्वाभाविक, य स्नेहपाश,—स्नेह,—प्रणय एव, पाश,—रज्जु, तेन ग्रन्थिबन्धन यासां तथाभूता। क्रकचपात,—क्रकच,—करपत्रं, तस्य पात,—अङ्गेषु पातन, स इव संस्तुतजनविरह,—संस्तुता,—परिचिता, प्रणयिन इति यावत, ("संस्तव स्यात् परिचय" इत्यमर) जना तेषां विरह,—विच्छेद। एवं भवितुम्—इत्थं स्वजनविरहिणी भवितुमित्यर्थ। अभूमि,—अयोग्यस्थानमित्यर्थं। दुःखेति।—दुःखमेव क्ष्वेड,—विष, तस्य अङ्कुरा—प्ररोहा, तेषां प्रभवा,—पराक्रमा, वेगा इत्यर्थ तेषाम्, ["प्रभवाणाम्" इत्यत्र "प्रसवानाम्" इति पाठे—प्रसवान—जन्मनामित्यर्थ]। पुराकृते—प्राक्तने इति यावत्।

प्रष्ठे पृष्ठतस्थ कोऽवसरो विदुषि शुचाम्? इदन्तु ते त्रिभुवनमङ्गलैककमलम् अमङ्गलभूताः कथमिव मुखम् अपवित्रयन्ति अश्रुबिन्दवः? तदलम् अनया कथया; अधुना कथय, कतमं भुवो भागम् अलङ्कर्त्तुम् इच्छसि? कस्मिन् (२४) अवततीर्षति पुण्यभाजि प्रदेशे ते हृदयम्? कानि वा तीर्थानि अनुग्रहीतुम् अभिलषसि? केषु वा धन्येषु तपोवनधामसु तपस्यन्ती स्थातुम् अभिवाञ्छसि? सज्जोऽयम् अनुसरणचतुरः सहपांशुक्रीडापरिचयपेशलः प्रेयान् सखीजनः। कृतक्षितितलावतरणसङ्कल्पा अनन्यशरणा चाद्यैव प्रभृति प्रपद्यस्व मनसा वाचा क्रियया च सर्वविद्याविधातारं धातारञ्च स्वश्रेयसाय (२५) स्वचरणरजःपवित्रितत्रिदशासुरमौलिं सुधासूतिकलिकाकलितावतंसकं

फलदातरि—शुभाशुभफलदातरि। अधिष्ठातरि—ईश्वरे। प्रष्ठे—सर्व्वश्रेष्ठे, नियन्तरीत्यर्थः; तिष्ठतीत्यनेनान्वयः। विदुषि—विद्वज्जने, शुचां—शोकानाम्, अवसरः,—स्थानं, कः?—न कोऽपीत्यर्थः, ईश्वरेच्छया शुभाशुभकर्म्मफलानि सर्व्वैरेव भुज्यन्ते, अतएव विद्वांसो न शोचन्तीति तात्पर्य्यम्। ["इदन्तु" इत्यत्र "इदञ्च" इति पाठान्तरम्] अपवित्रयन्ति—अपवित्रं कुर्व्वन्ति।

(२४) अवततीर्षति—अवतरितुमिच्छति। तीर्थानि—पुण्यक्षेत्राणि। सज्जः,—प्रस्तुतः, सह गन्तुमिति शेषः। अनुसरणचतुरः,—आनुगत्यनिपुणः। ["अनुसरणचतुर" इत्यत्र "उपचरणचतुर" इति पाठे—सेवाचतुर इत्यर्थः]। सहेति।—सह पांशुक्रीडायां—सहैव धूलिक्रीडने यः परिचयः,—समासक्तिः, तेन पेशलः,—प्रवणः इत्यर्थः, त्वदधीन इति यावत्। कृतेति।—कृतः,—विहितः, क्षितितले—भूमण्डले, अवतरणसङ्कल्पो यया तथाभूता। ["प्रेयान् .. सङ्कल्पा" इत्यत्र 'प्रेयान् सखीजनः चिन्तितमावर्त्तनाय' इति पाठान्तरम्]। अनन्यशरणा—नास्ति अन्यत् शरणं—रक्षिता यस्याः तादृशी, ("शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः)। प्रपद्यस्व—प्राप्नुहि, आश्रयेत्यर्थः, ["प्रपद्यस्व" इत्यत्र "प्रतिपद्यस्व" इति पाठान्तरम्]। धातारं—रक्षितारम्। स्वश्रेयसाय—निजमङ्गलाय। ["धातारञ्च स्वश्रेयसाय" इत्यत्र "धातारं च श्रेयसश्च" इति पाठे—श्रेयसः—मङ्गलस्य, दातारमित्यन्वयः]।

(२५) स्वचरणेति।—स्वस्य चरणरजसा—पदरेणुना, पवित्रिता,—शोधिता,

देवदेव त्रिभुवनगुरुं त्र्यम्बकम् अम्बिकापतिम्। अल्पीयसैव कालेन स ते शोकविरतिं करिष्यति" इति।

(२६) मुक्तमुक्ताफलधवललोचनजललवा सरस्वती प्रत्यवादीत्,—"प्रियसखि! त्वया सह विचरन्त्या न मे काचिदपि पीडाम् उत्पादयिष्यति ब्रह्मलोकविरहः, शापशोको वा, केवलं कमलासनसेवासुखमार्द्रयति मे हृदयम्। अपि च, त्वमेव वेत्सि मे भुवि धर्म्मसाधनानि सर्व्वयोगयोग्यानि स्थातुम् स्थानानि" इत्येवमभिधाय विरराम। रणरणकोपनीयमानप्रजागरा च उन्मीलितलोचनैव तां निशामनयत्।

त्रिदशानां—देवानाम् असुराणाञ्च मौलयः—किरीटाः, धम्मिल्ला वा येन तथोक्तम्; ("मौली किरीटधम्मिल्लौ" इत्यमरः)। ["स्वचरणरज पविचितत्रिदशासुरमौलिम्" इत्यत्र "चरणरजःपवित्रितत्रिदशासुरम्" इति पाठान्तरम्]। सुधेति।—सुधा—पीयूषं सूते अस्मात् इति सुधासूतिः,—चन्द्रः तस्य कला एव कलिका तया कल्पितः अवतंसकः—ललाटभूषणमिति यावत् येन तं, ["कलितावतंसकम्" इत्यत्र "कल्पितकर्णावतंसम्" इति पाठे—कर्णावतंसः,—कर्णभूषणमित्यर्थः]। तं,—त्र्यम्बकं शोकविरतिं—शोकशान्तिं ["शोकविरतिं करिष्यति" इत्यत्र "शापशोकविरतिं वितरिष्यति" इति पाठान्तरम्]।

(२६) मुक्तेति।—मुक्ताः—पातिताः मुक्ताफलवत् धवलाः,—शुभ्राः, लोचनजललवाः—अश्रुबिन्दवः यया तथाभूता। ["मुक्तमुक्ताफल" इत्यादेः प्राक् "एवमुक्ता" इत्यधिकः पाठः क्वचित् पुस्तके दृश्यते]। आर्द्रयति—खेदयति। "धर्म्मसाधनानि" इत्यत्र "धर्म्मधामानि" इति पाठे—धर्म्मधामानि—धर्म्माचरणानीत्यर्थः। "सर्व्वयोगयोग्यानि" इत्यत्र च "समाधिसाधनानि योगयोग्यानि" इति पाठे—समाधिः,—चित्तैकाग्र्यं, तत्साधनानि योगः,—जीवात्मनो ऐक्यचिन्तनं, तद्योग्यानि। तदुक्तं—"आदौ समाधिमातिष्ठेत् ततो योगमुपाचरेत्" इति]। रणरणकेति।—रणरणकेन—उत्कण्ठया, उपनीयमानः,—जायमानः, ["उपनीयमान" इत्यत्र "उपनीत" इति पाठे—जातः] प्रजागरः यस्याः तथोक्ता। ["उन्मीलितलोचनैव" इत्यत्र "अनिमीलितलोचनैव" इति पाठान्तरम्]।

(३७) अन्येद्युः उदिते भगवति त्रिभुवनशेखरे तुरङ्गमुख-खणखणायितखरखलीनकर्षणचलच्चरत्क्षतजेनेव पाटलित-वपुषि उदयाचलशिखरचूडामणौ जरत्कृकवाकुचूडारुणारुण-पुरःसरे विरोचने रोचमाने (३८) नातिदूरवर्त्ती पितामह-विमानहंसपालः पर्यटन् अपरवक्त्रम् उच्चैः अगायत्,—

"तरलयसि दृशं किमुत्सुकामकलुषमानसवासलालिते।
अवतर कलहंसि! वापिकां पुनरपि यास्यसि पङ्कजालयम्॥२४॥"

---

(३७) अन्येद्युः,—अन्यस्मिन् दिवसे। ["अन्येद्युः" इत्यत्र "अपरेद्युः" इति पाठान्तरे—अपरदिवसे, तत्परदिने इत्यर्थः]। त्रिभुवनशेखरे—त्रिलोकीशिरोभूषणभूते इत्यर्थः। तुरङ्गेति।—तुरङ्गाणाम्—अश्वानां, सप्तानामिति शेषः, (अरुणसमाश्वादिति भावः) मुखेषु खणखणायिताः—खणखणशब्दवन्त इति यावत्, खराः,—तीक्ष्णाः, ये खलीनाः,—कविकाः, तेषां कर्षणेन चरत्—निःसरत्, अश्वानां मुखेभ्य इति भावः, यत् क्षतजम्—रक्तं तेनेव। [अत्र "खुरखण्यमानखलीनरक्तलोहित-निजतुरगमुखच्छिन्नेन क्षतजेनेव" इति पाठे—खणखणायमानाः खलन्तः ये खलीनाः तैः क्षतानि निजानां तुरगाणां मुखानि तेभ्यः छिन्नं—विकीर्णं, निर्गतमिति यावत् तेन]। पाटलितवपुषि—रक्तकलेवरे। ["उदयाचलशिखरचूडामणौ" इत्यत्र "उदयाचलचूडामणौ" इति पाठान्तरम्] जरदिति।—जरन्—स्थविरः, यः कृकवाकुः—ताम्रचूडः, तस्य चूडा—शिखा, तद्वत् अरुणः,—रक्तवर्णः, अरुणः,—निजसारथिः यस्य तथाभूते। विरोचने—सूर्य्ये। रोचमाने—दीप्यमाने।

(३८) नातिदूरवर्त्ती—अनतिदूरस्थः। पितामहेति।—पितामहस्य—ब्रह्मणः, विमानहंसस्य—वाहनभूतमरालस्य, पालः,—रक्षकः। [अत्र "नातिदूरवर्त्ती विविधः पितामहवाहनहंसकुलपालः" इति पाठान्तरम्]। अपरवक्त्रं—तदाख्यम् आख्यायिकासु प्रसिद्धं वृत्तम्, तथा चाह भामहः,—"वक्त्रं चापरवक्त्रञ्च काले काव्यार्थशंसिनि" इति।

तरलयसीति।—अकलुषम्—अनाविलं, सितं स्वच्छमित्यर्थः, मानसम्—तदाख्यं सरः इत्यर्थः, अन्यत्र,—अकलुषं—निर्मलं मानसं यस्य सः अकलुषमानसो ब्रह्मा तस्मिन्, अथवा—अकलुषं मानसं येषां ते अकलुषमानसाः,—विद्वांसः तेषु, वासेन लालिता—विलासिता, तत्सम्बुद्धि हे अकलुषमानसवासलालिते! कलहंसि!—हे राजहंसि!

तच्छ्रुत्वा सरस्वती पुनरचिन्तयत्,—(३९) "अहमिवानेन पर्यनुयुक्ता। भवतु, मानयामि मुनेर्वचनम्" इत्युक्त्वा उत्थाय कृतमहीतलावतरणसङ्कल्पा परित्यज्य वियोगविक्लवं स्वपरिजनं ज्ञातिवर्गमपरिगणय्य त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य चतुर्मुखं कथमप्यनुनयन्ती निवर्त्तितानुयायिव्रतिव्राता ब्रह्मलोकतः सावित्रीद्वितीया निर्जगाम।

ततः क्रमेण (४०) ध्रुवपदप्रवृत्तां धर्मधेनुमिव अधो

अन्वय—कलहंसीव शुभाङ्गि। कमलवनविहारिणि। सरस्वति। किं—कथम्, उत्सुकाम्—उत्कण्ठाव्याकुलामिति यावत्, कातरामिति भावः, हृद—हृदि, तरलयसि?—इतस्ततो विक्षिपसि? वापिकां—दीर्घिकाम्, अन्यत्र,—उप्यन्ते कर्माणि अस्यामिति वापिका—कर्मभूमिरित्यर्थः ताम्, मर्त्यलोकमित्यर्थः, अवतर—अवतीर्णा भव। न चास्यां चिरस्थितिरित्याह, पुनरिति।—पुनरपि पङ्कजानां—स्वर्णकमलानाम्, आलयं तत्, मानसं सर इत्यर्थः, अन्यत्र—पङ्कजालयं—पद्मयोनिं, यास्यसि—प्राप्स्यसि। अत्र श्लिष्टविशेषणमहिम्ना कलहंस्या वापिकाऽवतरणरूपात् अप्रस्तुतात् सरस्वत्या भूतलावतरणरूपस्य प्रस्तुतस्यावगमात् अप्रस्तुतप्रशंसा नाम अलङ्कारः। अपरवक्त्राख्यं वृत्तम्॥ २४॥

(३९) अहमिवेति।—अनेन—यानहंसपालेन, अहं पर्यनुयुक्तेव—व्यङ्ग्येन बोधितेव। मुनेः—दुर्वाससः। वचनं—शापवाक्यम्। मानयामि—अङ्गीकरोमि, प्रतिपालयामीत्यर्थः। वियोगविक्लवं—वियोगेन—सम्बन्धच्छेदेन, विक्लवं—विह्वलं, कातरमित्यर्थः, ["वियोगविकृतम्" इति पाठान्तरम्] अपरिगणय्य—अगणयित्वा। ["अगणय्य" इति पाठान्तरम्। "अवगणा" इत्यधिकः पाठः क्वचित्, तत्र—अवगणा—सावित्रीं विना नान्यपरिजनेत्यर्थः]। चतुर्मुखं—ब्रह्माणम्। अनुनयन्ती—सान्त्वयन्ती। निवर्त्तितेति।—निवर्त्तिता,—मया सह मा गच्छेति निषिद्धा, अनुयायिनः,—अनुगच्छन्तः, व्रतिनः—तापसाः, व्राता—सङ्घा यया तथोक्ता। ["अनुनयनिवर्त्तितानुयायिव्रतिव्राता" इति पाठान्तरम्]।

(४०) ध्रुवेति।—ध्रुवस्य—नित्यस्य वस्तुनः, विष्णोरित्यर्थः, पदात्—चरणात्, यद्वा—पदात्—उत्तानपदस्थापनस्थानात्, आकाशादिति यावत्, प्रवृत्तां—निःसृतां, ["ध्रुवपदप्रवृत्ताम्" इत्यत्र "ध्रुवप्रवृत्ताम्" इति पा०—ध्रुवं—नित्यं, निरन्तरमित्यर्थः, प्रवृत्तां] धर्मधेनुमिव—धर्माय धेनुं धर्मधेनुं,—होमधेनुमित्यर्थः तामिव।

धावमानधवलपयोधराम्, उद्धुरध्वनिम्, अन्धकान्तकमौलिमालतीमालिकाम्, आलीयमानबालखिल्यरुद्धरोधसम्, (४१) अरुन्धतीधौततारवत्वचं, लङ्घत्तुङ्गतरङ्गतरत्तरलतरतारतारकां, तापसवितीर्णतरलतिलोदकपुलिनाम्, (४२) आप्लवनपूतपितामहपातितपिष्टपिण्डपाण्डुरितपारां, पर्य्यन्तसुखसुप्तसप्तर्षिकुशशयनसूचित-सूर्य्यग्रहणसूतकोपवासाम्,

अध इति।—अधो धावमान—निःसरत्, धवल—शुभ्र, पयः,—जल, धारयति या तादृशीम्। अन्यत्र—अधो धावमाना,—अधोमुखा, धवला पयोधरा,—स्तना यस्यास्ताम्। उद्धुरध्वनिम्—उद्धुरा,—उत्कटाः, कलकलायमाना इत्यर्थः ध्वनयः यस्या ताम्, अन्यत्र—उद्भटनिनादाम्। अन्धकेति।—अन्धको नाम कश्चिदसुरः, तस्य अन्तयति—नाशयतीति अन्तकः—विनाशकः, हर इत्यर्थः, तस्य मौलिः,—जटाजूटमिति भावः, तस्य मालतीमालिका—मालतीपुष्पमाला, तत्सदृशीमित्यर्थः ताम्। ["अन्धकान्तक" इत्यत्र "अन्धकमथन" इति पाठेऽपि—स एवार्थः]। आलीयमानेति।—आलीयमानैः,—अतिक्षुद्रत्वात् विलग्य गच्छद्भिरिवेति भावः, बालखिल्यैः,—मुनिविशेषैः, रुद्ध—वेष्टित रोधः,—तटं यस्या ताम्।

(४१) अरुन्धतीति।—अरुन्धत्या—वशिष्ठपत्न्या, धौता—चालिता, तरीरिव तारवी—तरुसम्बन्धिनी, त्वक् यस्या तथोक्ताम्। लङ्घत्तुङ्गतरङ्गतरत्तरलतरतारतारकामिति।—लङ्घत्सु—चलत्सु तुङ्गेषु—उन्नतेषु, तरङ्गेषु—ऊर्म्मिषु तरन्त्यः,—प्रतिफलन्त्यः, तरलतराः,—अतिचञ्चलाः, ताराः,—महत्यः, तारकाः यस्या ताम्। तापसेति।—तापसैः—मुनिभिः, वितीर्णानि—दत्तानि, तरलानि—तरङ्गसङ्गात् चञ्चलानि, तिलोदकानि—तिलयुक्ततर्पणसलिलानि, पुलिनेषु—सैकतेषु यस्याः ताम्। [अत्र "तापसवितीर्णतरलतिलोदकपुलकितपुलिनाम्" इति पाठे—तापसैः वितीर्णेन—दत्तेन, तरलेन तिलोदकेन पुलकितानि—उल्लासितानि, उद्भासितानीत्यर्थः, पुलिनानि यस्या तामित्यर्थः।

(४२) आप्लवनेति।—आप्लवनेन—स्नानेन, पूतः,—पवित्रः, यः पितामहः,—ब्रह्मा, तेन पातितैः,—अर्पितैः, पिष्टपिण्डैः,—पितृभ्यः,—अग्निष्वात्तादिभ्यः, दत्तैः पिण्डैः, पाण्डुरितः,—पाण्डुवर्णीकृतः, पारः,—तटभूमिर्यस्यास्तादृशीकाम्। पर्य्यन्तेति।—पर्य्यन्तेषु—प्रान्तदेशेषु सुखेन सुप्ताः—निद्रिताः, सप्तानाम् ऋषीणाम्—मरीच्यादीनां, कुशा एव शयनानि—शय्याः, तैः सूचितः,—अनुमितः, सूर्य्य-

(४३) आचमनशुचिशचीपतिमुच्यमानशिवार्चनकुसुमनिकरशारां, शिवपुरपतितनिर्माल्यमन्दारदामकाम्, (४४) अनादरदारितमन्दरदरीदृषदम्, अनेकनाकनायककामिनीकुचकलशलुलितविग्रहां, ग्राहग्रावग्रामस्खलितमुखरबहुस्रोतसं, (४५) सुषुम्नासूतशशिसुधाशीकरस्तवकतारकिततीरां, धिषणाग्निकार्यधूम

ग्रहणस्य सूतकेन—अशौचेन, उपवास,—अनशनं यस्या तां, ["सूर्यग्रहण" इत्यत्र "सूर्यग्रह" इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थ]। सूर्यग्रहणजनिताशौचे समर्थस्य अनशनेन कुशशयनमधिशयानीति भाव। ["पर्यन्तसुप्तसुप्त" इत्यत्र "पर्यन्तसुप्त" इति पाठान्तरम्]।

(४३) आचमनेति।—आचमनेन शुचि,—पूत, य शचीपति,—इन्द्र, तेन मुच्यमानै,—अर्प्यमाणै, शिवार्चनकुसुमनिकरै,—शिवपूजापुष्पसमूहै, शारा—विचित्रवर्णा ताम्। [अत्र "आचमनशुचिशचीपतिमुच्यमानार्चनकुसुमनिकरशाराम्" इति पाठान्तरम्]। शिवेति।—शिवपुरात्—कैलासादित्यर्थ, पतित निर्माल्य—निवेदित, शिवायेति भाव, मन्दारदामकं—मन्दारपुष्पमाल्यं यस्या तथोक्ताम्।

(४४) अनादरेति।—अनादरेण—अवहेलया, दारिता —खण्डिता, महाजवेनेति भाव, मन्दरदर्या,—मन्दराचलगुहाया, दृषद —प्रस्तरा यया ताम्। अनेकेति।—अनेकेषां—बहूनां, नाकनायकानां—देवानां, या कामिन्य,—कान्ता, तासां कुचकलशै,—स्तनकुम्भै, लुलित —सञ्चालित, विग्रह —कलेवरं, जलरूपमिति भाव यस्या ताम्। [अत्र "अनेकनाकनायकनिकायकामिनीकुचकलशविलुलितविग्रहाम्" इति पाठे—अनेका,—बह्व, नाकनायकानां निकायस्य—निवासस्य, या कामिन्य, तासां कुचकलशैर्विलुलित विग्रह यस्यास्तामित्यर्थ]। ग्राहेति।—ग्राहाणां—जलजन्तुभेदानां, ग्रावग्रामाणां—प्रस्तरसमूहानाञ्च, स्खलितेन—इतस्तत चलनेन, मुखराणि—शब्दितानि, बहूनि स्रोतांसि यस्या ताम्। [अत्र "ग्राहग्रावग्रामस्खलनमुखरितस्रोतसम्" इति पाठान्तरम्]।

(४५) सुषुम्नेति।—सुषुम्ना—रविरश्मिविशेष, तया सूत —उत्पन्न, य शशी—चन्द्र, तस्य सुधानाम्—अमृतानाम्, अमृतमयमयूखानामिति यावत्, शीकरस्तबकै,—बिन्दुगुच्छै, तारकित—तारकाराजितमिवेति भाव, तीर यस्या ताम्, ["सुषुम्नासूतशशिसुधाशीकरस्तबकतारकिततीराम्" इति पाठे—सुषुम्नाख्य-
रश्मिरूप सूत,—निसृत, य शशी, ...

धूसरितसैकता, सिद्धविरचितवालुकालिङ्गलङ्घनत्रासविद्रुत-विद्याधरा, निर्मोकपट्टिकामिव गगनोरगस्य, (४६) लीला-ललाटिकामिव त्रिपिष्टपस्य, विक्रयवीथीमिव पुण्य-पण्यसञ्चयस्य, दत्तार्गलामिव नरकनगरस्य, अंशुकोष्णीष-पट्टिकाम् इव सुमेरोः, दुकूलकदलिकामिव कैलासकुञ्जरस्य, पद्धतिम् इव अपवर्गस्य, (४७) नेमिमिव कृतयुगचक्रस्य,

---

तिनि हत शार्वी यत याथहरः शशी" इति। धिषणेति।—धिषणस्य—बृहस्पतेः, ("बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः" इत्यमरः) यत् अग्निकार्यम्—अग्नि-होत्रव्यापारः, तस्य धूमेन धूसरितानि—मलिनीकृतानि, सैकतानि यस्याः ताम्। सिद्धेति।—सिद्धैः,—देवयोनिविशेषैः, विरचितानि—पूजार्थं विनिर्मितानि, यानि वालुकालिङ्गानि—वालुकामयशिवलिङ्गानि, तेषां लङ्घनात् त्रासेन—भयेन, सिद्ध देवशापजनितेनेति भावः, विद्रुताः,—पलायिताः, विद्याधराः,—देवयोनिभेदा यस्याः ताम्। निर्मोकपट्टिकामिव—कञ्चुकपटीमिव। ["निर्मोकमुक्तिमिव" इति पाठे—निर्मोकस्य—कञ्चुकस्य, मुक्तिः ताभिव, "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् मुक्तनिर्मोकमित्यर्थः]। गगनमेव उरगः,—सर्पः तस्य; [गगनस्य कृष्णवर्णत्वात् निर्मोकस्य शुक्लवर्णत्वाच्च तथोक्तिरुचिता]।

(४६) लीलेति।—लीलाललाटिकामिव—विलासार्थं भालभूषणमिवेत्यर्थः। त्रिपिष्टपस्य—स्वर्गस्य यद्वा—त्रयाणां पिष्टपानां समाहार इति समासे त्रिपिष्टप—त्रिलोक तस्य, ["त्रिविष्टपविटस्य" इति पाठे—त्रिविष्टपमेव विटः,—धूर्त्तलम्पटविशेषः तस्य]। विक्रयवीथीमिव—विक्रयस्थानमिव, यद्वा,—विक्रयपरम्परामिव। पुण्यानि पण्यानीव—विक्रेयद्रव्याणीव, तेषां सञ्चयः,—समूहः तस्य, [अत्र "पुण्यपण्यस्य" इति पाठा-न्तरम्]। दत्तार्गलामिव—दत्ता अर्गला,—द्वाररोधकदण्डविशेषो यामिव। नरक-नगरस्य—नरकमेव नगरं तस्य, ["नरकनगरद्वारस्य" इति पाठान्तरम्] अंशुकेति।—अंशुकं—सूक्ष्मवसनं, तेन निर्मिता उष्णीषपट्टिका—शिरोवेष्टनपटी तामिव। ["सुमेरोः" इत्यत्र "सुमेरुनृपस्य" इति पाठे—सुमेरुर्नृप इव तस्य, उपमितिसमासः] दुकूलकदलिकामिव—वस्त्रनिर्मितवैजयन्तीमिव। ["दुकूल" इत्यत्र "दुगूल" इति पाठान्तरे—दुगूलशब्दः दुकूलसमानार्थको बोध्यः]। कैलासकुञ्जरस्य—कैलास कुञ्जर इव तस्य कैलासाद्रिरूपगजस्य। पद्धतिमिव—सरणिमिव। अपवर्गस्य—कैवल्यस्य।

(४७) नेमिमिव—धारामिव। कृतयुगचक्रस्य—कृतयुग—सत्ययुगं, चक्रमिव

सप्तसागरराजमहिषीं मन्दाकिनीमनुसरन्ती मर्त्यलोकम् अवातरत्, अपश्यत् च अम्बरतलस्थितेव हारम् इव वरुणस्य, आतपत्रनिकरमिव चन्द्राचलस्य, शशिमणिनिष्यन्दम् इव विन्ध्यस्य, कर्पूरद्रुमद्रवप्रवाहमिव दण्डकारण्यस्य, लावण्यरस-प्रस्रवणमिव दिशां, स्फटिकशिलापट्टशयनमिव अम्बरश्रियः, (४८) स्वच्छशिशिरसुरसवारिपूर्णं भगवतः पितामहस्य अपत्यं हिरण्यबाहुनामानं महानदं, यं जनाः शोण इति कथयन्ति। दृष्ट्वा च तं तदीयरामणीयकहृतहृदया तस्यैव तीरवासम् अरोचयत्, उवाच च सावित्रीं,—"सखि! मधुर-

---

मस्य, यथाविधि दक्षिवलनशीलत्वादिति भावः, अन्यत्र,—कृता,—निर्मिता, युगाः,—युग-कालाः येषां तथाभूतानि, चक्राणि यस्य तस्य, रथस्येत्यर्थः। [अत्र "कृतयुगस्य" इति पाठान्तरम्]। सप्तेति।—सप्तानां सागराणां समाहारः सप्तसागरं तस्य; यद्वा,—सप्त च ते सागराश्चेति सप्तसागराः, राजानः इव, तेषां महिषी—प्रधानपत्नी ताम्, यद्वा,—सप्तसागरराजः,—क्षीरसमुद्रः, तस्य महिषी ताम्। ["अवातरत्" इत्यत्र "अवततार" इति पाठान्तरम्]। अम्बरतलस्थितेव—आकाशस्थितेव। हारमिव—मुक्तामाला-मिव। वरुणस्य—जलाधिपतेः। आतपत्रनिकरमिव—छत्रपरम्परामिव, ["आतपत्र-निकरमिव" इत्यत्र "धवलनिर्झरमिव" इति पाठान्तरम्]। चन्द्राचलस्य—चन्द्राख्यस्य पर्वतस्य; शशिमणिनिष्यन्दमिव—चन्द्रकान्तमणिनिःसृतजलप्रवाहमिव। कर्पूरेति।—कर्पूरद्रुमस्य—कर्पूरतरोः, द्रवप्रवाहः,—निष्यन्दपरम्परा तमिव। स्फटिकेति।—स्फटिकशिला—स्फटिकमणिः, तस्याः पट्टमेव शयनं—शय्या तदिव। ["स्फटिकशिला" इत्यत्र "स्फाटिकशिला" इति पाठान्तरे—स्फटिकमणिमयमित्यर्थः]। अम्बरश्रियः,—गगनलक्ष्म्याः। ["श्रियः" इत्यत्र "श्रिया" इति पाठान्तरम्]।

(४८) स्वच्छेति।—स्वच्छानि—निर्मलानि, शिशिराणि—शीतलानि, सुरसानि—सुस्वादूनि, वारीणि—जलानि, तैः पूर्णं तम्। ["हिरण्यबाहुनामानम्" इत्यत्र "हिरण्यवाहनामानम्" इति पाठान्तरम्]। तदीयेति।—तस्य इदं तदीयं—शोण-सम्बन्धि, यत् रामणीयकं—मनोहारित्वं, तेन हृतम्—आकृष्टं, हृदयं यस्याः तथाभूता। ["तदीयरामणीयकहृतहृदया" इत्यत्र "रामणीयकहृतहृदया" इति पाठान्तरम्]।

मयूरविरुतयः (४९) कुसुमप्रांशुपटलसिकतिलतरुतलाः, पुष्पपरिमलमत्तमधुपश्रेणीवीणारणितरमणीयाः प्रीणयन्ति मां मन्दाकिनीद्युतेरस्य महानदस्योपकण्ठभूमयः, पक्षपाति च मे मनः अत्रैव स्थातुम्" इति। अभिनन्दितवचना च "तथा" इति तया तस्य पश्चिमे तीरे वासमरोचयत्। एकस्मिंश्च शुचौ शिलातलसनाथे तटलतामण्डपे दृढबुद्धिं बबन्ध। विश्रान्ता च नातिचिरादुत्थाय सावित्र्या सार्द्धम् उच्चितार्चनकुसुमा सस्नौ। (५०) पुलिनपृष्ठप्रतिष्ठापितशिवलिङ्गा च भक्त्या परमया पञ्चब्रह्मपुरःसरां सम्यङ्मुद्रां बबन्ध। विहितपरि-

---

"तीरवासमरोचयत" इत्यत्र "तीरे वासमरचयत्" इति पाठान्तरम्]। मधुरेति।—मधुरा,—मनोहारिण्यः, मयूराणां विरुतयः,—निनादा यत्र तथाभूता।

(४९) कुसुमेति।—कुसुमानां पांशुपटलैः,—परागनिचयैः, सिकतिलाः,—सैकतवत्, तरुणां—वृक्षाणां, तलाः,—अधोदेशा यत्र तथाभूता। पुष्पेति।—पुष्पाणां परिमलेन—सौरभेण मत्तानां मधुपानां—भ्रमराणां, श्रेणी—वृन्दं, सैव वीणा, तस्याः रणितेन—निनादेन, रमणीया। ['परिमलमत्तमधुपश्रेणी" इति पाठे—परिमलेन, पुष्पाणामिति भावः, मत्तानां मधुपानां श्रेणी—श्रेणीत्यर्थः]। मन्दाकिनीद्युतेः,—मन्दाकिन्या द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तथाभूतस्य। ["रमयन्ति मां मन्दीकृतमन्दाकिनीद्युते" इति पाठे—मन्दीकृता—खर्वीकृता मन्दाकिन्या द्युतिः येन तथाभूतस्येत्यर्थः]। पक्षपाति—प्रणयीत्यर्थः, आसक्तमिति यावत्। ["मनः" इत्यत्र "हृदयम्" इति पाठान्तरम्। "वासमरोचयत्" इत्यत्र "समवातरत्" इति पाठान्तरम्]। शिलातलसनाथे—शिलाखण्डसमन्विते। तटलतामण्डपे—तटस्थितलतानिर्मितगृहे। बबन्ध—कृतवतीत्यर्थः। सस्नौ—स्नातवती।

(५०) पुलिनेति।—पुलिनस्य—सैकतप्रदेशस्य, पृष्ठे—उपरि, प्रतिष्ठापितं—संस्थापितं शिवलिङ्गं यया तथाभूता। ["प्रतिष्ठापितशिवलिङ्गा" इत्यत्र "प्रतिष्ठितसैकतशिवलिङ्गा" इति पाठान्तरे—प्रतिष्ठितं—स्थापितं, सैकतं—वालुकामयं, शिवलिङ्गं यया सा]। पञ्चेति।—पञ्चब्रह्माणि—सद्योजात-वामदेवाघोर-तत्पुरुषेशानरूपाणि, पुरःसराणि—अग्रगण्यानि यस्यां तादृशीं मुद्रां—कराङ्गुलिसंयोगविशेषरूपां, सम्यक्—यथाविधि बबन्ध—कृतवतीत्यर्थः, प्रथमं सद्योजातपूजाविधा

करा अविगीताग्रहा अवनिपवनगगनतपनतुहिनकिरणदहनसलिलयजमानमयीर्मूर्त्तीरष्टावपि ध्यायन्ती सुचिरमष्टपुष्पिकामदात्। अयत्नोपनतेन फलमूलादिना अमृतरसमपि (५१) अतिशिशयिषमाणेन तेन च स्वादुना शिशिरेण शोणवारिणा शरीरस्थितिम् अकरोत्। (५२) अतिवाहितदिवसा च तस्मिन् एव लतामण्डपशिलातले कल्पितपल्लवशयना सुष्वाप। अन्येद्युरपि अनेनैव क्रमेण नक्तन्दिनम् अत्यवाहयत्।

यिनी, ततः वामदेवपूजासम्पादनी, तत्पश्चात् अघोरपूजासाधनी, तदनन्तरं तत्पुरुषार्चासम्पादनी, अनन्तरम् ईशानपूजाविधायिनीत्येवं पञ्चमुद्राविधानेन पञ्चब्रह्माणि पूजयामास इति भावः। विहितपरिकरा—कृतपूजाविधाना। अविगीताग्रहा—अविगीतः,—अनिन्द्यः, आग्रहः,—अभिनिवेशः यस्याः तथाभूता, एकाग्रचित्तेत्यर्थः। अवनीति।—अवनिः,—क्षितिः, पवनः,—वायुः गगनम्—आकाशं, तपनः,—सूर्यः, तुहिनकिरणः,—सोमः, दहनः,—अग्निः, सलिलं—जलं, यजमानः,—याज्ञिकः, एतन्मय्यः,—अवस्थात्मिकाः ताः, अष्टौ मूर्त्तीः, शिवस्येति भावः। [“मुद्राबन्धविहितपरिकरा ध्रुवागीतिगर्भामवनिपवनवनगगनदहनतपनतुहिनकिरणयजमानमयी” इति पाठान्तरे—मुद्राबन्धः,—आवाहनाद्यर्थं विशिष्टः कराङ्गुलिसन्निवेशविशेषः, तेन विहितः,—कृतः परिकरः—पूजाविधानं यस्याः तथाभूता, ध्रुवागीतिगर्भा—ध्रुवा—ध्रुवाख्या, गीतिः,—गेयविशेषः, छन्दोविशेषो वा, गर्भे—अभ्यन्तरे यस्याः ताम् अन्तरान्तरा गीतिपूर्विकाम् अष्टपुष्पिकां दत्तवतीत्यर्थः। वन—जलं, जलमयी मूर्त्तिरित्यर्थः]। ध्यायन्ती—चिन्तयन्ती। अष्टपुष्पिकाम्—अष्टौ पद्मादिपुष्पविशेषान्, यद्वा,—आसनपर्णप्रभृतिषु अष्टसु प्रत्येकम् अष्टपुष्पिकाम्; अदात्—दत्तवती। अयत्नोपनतेन—अनायासोपलब्धेन। [“फलमूलादिना” इत्यत्र “फलमूलेन” इति पाठान्तरम्]।

(५१) अतिशिशयिषमाणेन—अतिशयितुमिच्छता। स्वादुना—सुस्वादुना, [“स्वादिना” इति पाठे—अतिस्वादवतेत्यर्थः]। शिशिरेण—शीतलेन। शोणवारिणा—शोणनदसलिलेन। शरीरस्थितिमिति—स्नानादिभोजनम्। अन्येद्युः,—अन्यस्मिन्नहनि।

(५२) अतिवाहितदिवसा—अतिक्रान्तदिना।

एवमतिक्रामत्सु दिवसेषु, गच्छति च काले, (५३) याममात्रमिव गते रवौ इतरस्यां दिशि (५४) प्रतिशब्दपूरितगह्वरं गम्भीरतरं (५५) तुरङ्गमह्रेषितोद्दाममशृणोत्। उपजातकुतूहला च निर्गत्य लतामण्डपाद्विलोकयन्ती (५६) विकचकेतकगर्भपत्रपाण्डुरं रजःसङ्घातं नातिदवीयसि प्रदेशे सम्मुखम् आपतन्तम् अपश्यत्। क्रमेण च (५७) सामीप्योपजायमानाभिव्यक्तिनि तस्मिन् एव महति शफरोदरधूसरे रजसि पयसीव मकरचक्रं प्लवमानं पुरः प्रधावमानेन, (५८) प्रलम्बकुटिलकच-

---

(५३) याममात्रमिव—प्रहरमात्रमिव, गते—उदिते। ["याममात्रोद्भूते" "याममात्रोद्गते" इति पाठद्वये—प्रहरमात्रोद्गते इत्यर्थः]। इतरस्याम्—अन्यस्याम्। ["इतरस्याम्" इत्यत्र "उत्तरस्याम्" इति पाठान्तरम्। "दिशि" इत्यत्र "ककुभि" इति पाठान्तरम्]।

(५४) प्रतिशब्देति।—प्रतिशब्देन—प्रतिध्वनिना, पूरितानि गह्वराणि येन तम्। ["प्रतिशब्दपूरितवनगह्वरम्" इति पाठान्तरम्। "गम्भीरतरम्" इत्यत्र "गम्भीरतारतरम्" इति पाठे—गम्भीरश्चासौ तारः,—महानिति गम्भीरतारः, अतिशयेन गम्भीरतारः गम्भीरतारतरः तम्]।

(५५) तुरङ्गमेति।—तुरङ्गमाणां ह्रेषितानि—शब्दविशेषाः, तैः उद्दामम्,—उद्भटं तम्। ["तुरङ्गमह्रेषितोद्दामम्" इत्यत्र "तुरङ्गह्रेषितनादम्" इति पाठे—तुरङ्गाणां ह्रेषितमेव नादः,—निनादः तम्]।

(५६) विकचेति।—विकचम्—विकसितं यत् केतकगर्भपत्रम्, तद्वत् पाण्डुरम्—शुभ्रम्। ["केतक" इत्यत्र "केतकी" इति पाठान्तरम्]। रजःसङ्घातम्—धूलिसमूहम्। नातिदवीयसि—अनतिदूरवर्त्तिनीत्यर्थः। आपतन्तम्—आगच्छन्तम्।

(५७) सामीप्येति।—सामीप्येन—नैकट्येन, उपजायमाना अभिव्यक्तिः,—स्फुटता यस्य तादृशि। ["अभिव्यक्तिनि" इत्यत्र "अभिव्यक्ति" इति पाठे—अभिव्यक्तिर्यस्य तादृशम् इति अभिव्यक्ति इत्यस्य विशेषणम्]। शफरेति।—शफरस्य—मत्स्यविशेषस्य उदरवत् धूसरे तस्मिन्। मकरेति।—मकरचक्रम्—मकराः,—जलजन्तुभेदाः, तेषां चक्रम्—समूहः तदिव। प्रधावमानेन—द्रुतगामिनेत्यर्थः।

(५८) प्रलम्बेति।—प्रलम्बेन—प्रकर्षेण लम्बमानेन कुटिलेन—कुञ्चितेन,

पल्लवघटितललाटतटचूलिकेन, (५९) धवलदन्तपत्रद्युतिहसितकपोलभित्तिना, (६०) पिनद्धकृष्णागुरुपङ्ककल्ककषायकञ्चुकेन, (६१) उत्तरीयकृतशिरोवेष्टनेन, (६२) वामप्रकोष्ठनिविष्टहाटककटकेन, (६३) द्विगुणपट्टिकागाढग्रन्थिग्रथितासिधेनुना, सततव्यायामकर्कशशरीरेण, वनहरिणयूथेनेव

कच,—केशः, पल्लव इव कोमलत्वात्, तेन घटिता—बद्धा ललाटतटे—भालदेशे, चूलिका—चूडा येन तथोक्तेन, ["ललाटतटचूलिकेन" इत्यत्र "ललाटजूटकेन" इति पाठे—स एवार्थः]।

(५९) धवलेति।—धवलस्य—श्वेतस्य, दन्तपत्रस्य—गजदन्तनिर्मितकर्णाभरणविशेषस्य, ["दन्तपत्र" इत्यत्र "दन्तपत्रिका" इति पाठान्तरम्] द्युतिः—प्रभा, तया हसिता—उद्भासिता कपोलभित्तिः—गण्डदेशः यस्य तेन।

(६०) पिनद्धेति।—पिनद्धः—परिहितः कृष्णागुरुपङ्कस्य—सुगन्धद्रव्यविशेषस्य, कल्केन—अवलेपनेन, कषायः—सुरभिः कञ्चुकः,—वारबाणः येन तेन। ["पिनद्धकृष्णागुरुपङ्ककल्कच्छुरणश्यामलकषायकञ्चुकेन" इति पाठे—पिनद्धः,—बद्धः, कृष्णागुरुपङ्क एव कल्कः,—चूर्णः, तस्य छुरणात्—सम्पर्कात्, श्यामलः,—सितेतरवर्णत्वात् चित्रितः, कषायः,—सुरभिः कञ्चुको येन तथाभूतेन]।

(६१) उत्तरीयेति।—उत्तरीयेण कृतम् शिरोवेष्टनम्—उष्णीषं येन ईदृशेन।

(६२) वामेति।—वामे प्रकोष्ठे—"प्रकोष्ठमन्तरं विद्यात् कूर्परमणिबन्धयोः" इत्युक्ते करावयवे निविष्टम्—धृतं हाटककटकम्—स्वर्णवलयं येन तथोक्तेन, ["हाटककटकेन" इत्यत्र "स्फुटहाटककटकेन" इति पाठान्तरे—स्फुटम्—सुव्यक्तम् [illegible]]।

(६३) द्विगुणेति।—द्विगुणा—द्विरावृत्ता, या पट्टिका—पट्टवस्त्रखण्डम् तस्याः गाढेन—दृढेन, ग्रन्थिना ग्रथिता—बद्धा असिधेनुका—छुरिका येन तथोक्तेन, ["स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका" इत्यमरः]। ["द्विगुणपट्टपट्टिका" इति पाठान्तरे—पट्टस्य—पट्टवस्त्रस्य पट्टिका—खण्डमित्यर्थः]। सततेति।—सततेन—अविरतेन, व्यायामेन—शरीरचालनविशेषेण कर्कशम्—कठिनं शरीरं यस्य तेन। ["सतत" इत्यत्र "अनवरत" इति पाठान्तरम्]। वनहरिणयूथेनेव—वनहरिणसमूहेनेव। ["वनहरिणयूथेनेव" इति पा॰—वनहरिणाः,—हे वाचाभिः

मुहुर्मुहुः उड्डीयमानेन, (६४) लङ्घितसमविषमावटविटपेन, कोणधारिणा, कृपाणपाणिना च, (६५) सेवागृहीतविविध-वनकुसुमफलमूलपर्णेन, "चल चल, याहि याहि, अपसर्प अपसर्प, पुरः प्रयच्छ पन्थानम्" इति अनवरतकृतकलकलेन युवप्रायेण सहस्रमात्रेण पदातिबलेन सनाथम् अश्ववृन्दं ददर्श ।

(६६) मध्ये च तस्य सार्द्धचन्द्रेण मुक्ताफलजालिना विविध-रत्नखण्डखचितेन शङ्खक्षीरफेनपिण्डपाण्डुरेण क्षीरोदेनेव स्वयं

मुखे धावन्ति ते इत्यर्थः, तेषां यूथं तेनेत्यर्थः]। उड्डीयमानेन—अतिवेगेन धावतेति भावः। ["खमुड्डीयमानेन" इति पाठे—खम्—आकाशम्, उड्डीयमानेन—उत्पतता, अतिवेगेन धावतेत्यर्थः]।

(६४) लङ्घितेति।—लङ्घिताः—अतिक्रान्ताः, समानां विषमाणाम् अवटानां—गर्तानाञ्च, समादिप्रदेशानामिति भावः, विटपाः—विस्ताराः येन तथाभूतेन। कोण-धारिणा—लगुडधरेणेत्यर्थः, ("कोणो वाद्यप्रभेदे स्यात् वीणादीनाञ्च वादने। एकदेशे गृहादीनामस्त्रौ च लगुडेऽपि च॥" इति मेदिनी)। कृपाणपाणिना—असिधारिणेत्यर्थः।

(६५) सेवेति।—सेवार्थं—स्वामिनः स्वाभीष्टदेवस्य वा सेवार्थं, गृहीतानि विविधानि वनस्य कुसुमानि फलानि मूलानि पर्णानि—पत्राणि च येन तथोक्तेन। याहि याहि—गच्छ गच्छ। अपसर्प—अपगच्छ। पुरः—अग्रतः। प्रयच्छ—देहि। अनवरतकृतकलकलेन—अनवरतं—निरन्तरं, कृतः—विहितः, कलकलः—कोलाहलः येन तथोक्तेन। युवप्रायेण—तरुणबहुलेन। सहस्रं मात्रा—परिमाणं यस्य तेन, सहस्रसङ्ख्यकेन इत्यर्थः। पदातिबलेन—पदचारिसैन्येन, सनाथं—सहितम्।

(६६) मध्ये इत्यादितः—"तस्य च मध्ये अष्टादशवर्षदेशीयं कञ्चित् युवानमद्राक्षीत्" इत्यन्वयसम्बन्धः। सार्द्धचन्द्रेण—अर्द्धचन्द्रेण समानं सार्द्धचन्द्रं तेन। मुक्ताफलजालिना—मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां, जालं—समूहः, मालेति भावः तद्वता। ["मुक्ताफलजालमालिना" इति पाठे—मुक्ताफलानां जालं—समूहः, तस्य माला—स्रक्, तद्वतेत्यर्थः]। विविधेति।—विविधानां रत्नानां खण्डैः खचितं—प्रयुक्तं, घटितमित्यर्थः तेन। शङ्खेति।—शङ्खः क्षीरं—दुग्धं, फेनपिण्डः—फेनघनः, एतत् पाण्डुरं—धवलं तेन, ["फेनपिण्डपाण्डुरेण" इत्यत्र "फेनपाण्डुरेण" इति

लक्ष्मीं दातुमागतेन गगनगतेन आतपत्रेण कृतच्छायम्, अच्छाच्छेन आभरणदीधितीनां निवहेन दिशामिव दर्शनानुरागलग्नेन चक्रवालेन अनुगम्यमानम्, आ नितम्बावलम्बिन्या मालतीशेखरस्रजा (६७) सकलभुवनविजयार्जितया रूपपताकयेव विराजमानं, समुत्सर्पिभिः शिखण्डकपद्मरागमणेः अरुणैः अंशुजालैः (६८) अदृश्यमानवनदेवताविधृतैः बालपल्लवैरिव प्रमृज्यमानमार्गरेणुम्, अरुणवपुषं,

---

पाठान्तरम्]। क्षीरोदेनेव—क्षीरसागरेणेव, लक्ष्म्या सहेति भावः। गगनगतेन—अन्तरीक्षवर्तिना। आतपत्रेण—छत्रेण। कृतच्छायं—कृता छाया—अनातपः, कान्तिश्च यस्य तं, ("छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः" इत्यमरः)। अच्छाच्छेन—स्वच्छेन, अतिशोभनेन इत्यर्थः। ["अच्छेन" इति पाठान्तरम्]। आभरणदीधितीनां—भूषणकिरणानां, ["दीधितीनाम्" इत्यत्र "द्युतीनाम्" इति पाठान्तरे—द्युतीनां—प्रभाणाम् इत्यर्थः]। निवहेन—समूहेन। दर्शनानुरागलग्नेन—दर्शने—अवलोकने, यः अनुरागः,—आसक्तिः, तेन लग्नं—समासक्तं तेन। दिशां चक्रवालेन—मण्डलेन इव। आ नितम्बावलम्बिन्या—आ नितम्बं—नितम्बपर्यन्तम्, अवलम्बते इति तथोक्तया। ["आ नितम्बमवलम्बिन्या" इति पाठेऽपि स एवार्थः]। मालतीशेखरस्रजा—मालतीकुसुमनिर्मितशिरोमालया।

(६७) सकलेति।—सकलानां भुवनानां विजयाय—पराजयार्थम्, अर्जितया—सञ्चितया। ["विजयार्जितया" इति सप्तमी वा पाठः]। रूपपताकयेव—सौन्दर्यवैजयन्त्येव। समुत्सर्पिभिः—समुद्गच्छद्भिः। ["उत्सर्पिभिः" इति पाठान्तरम्]। शिखण्डकपद्मरागमणेः—शिखण्डकं—शिरोभूषणं, तत् पद्मरागमणिः यस्य, अरुणैः—रक्तैः, अंशुजालैः—प्रभानिवहैः। ["शिखण्डकखण्डिकापद्मरागमणेः" इति पाठे—शिखण्डखण्डिका—चूडामणिरित्यर्थः। "अंशुजालैः" इत्यत्र "मयूखजालैः" इति पाठान्तरे स एवार्थः।

(६८) अदृश्यमानेति।—अदृश्यमानाः याः वनदेवताः—वनाधिदेव्यः, विधृतैः—धृतैः। बालपल्लवैरिव—नवकिसलयैरिव। प्रमृज्यमानमार्गरेणुं—प्रमृज्यमानाः—अपनीयमानाः, मार्गरेणवः—[illegible] यस्य तादृशम्। अरुणवपुषं—लोहितदेहम्। ["प्रमृज्यमानमार्गरेणुपरुषवपुषम्" इति पाठे—प्रमृज्य

(६९) बकुलकुड्मलमण्डलीमुण्डमालामण्डनमनोहारिणा कुटिलकुन्तलस्तबकमालिना मौलिना निमीलितातपम् आपिबन्तमिव दिवसं, (७०) पशुपतिमुकुटमृगाङ्क-द्वितीयशकलघटितस्येव (७१) सहजलक्ष्मीसमालिङ्गितस्य ललाटपट्टस्य मनःशिलापङ्कपिङ्गलेन लावण्येन लिम्पन्तम् इवान्तरिक्षम्, (७२) अभिनवयौवनावष्टम्भप्रगल्भदृष्टिपात-

---

मान—परिच्छिद्यमानं, मार्गैषिभिः,—अध्वगैः, पतत्—वृक्ष, वपुः,—शरीर यस्य तथाभूतमित्यर्थ]।

(६९) बकुलेति ।—बकुलकुड्मलानां—बकुलमुकुलानां, मण्डली—माला, मुण्ड-माला इव, तया मण्डनं—शोभा, तेन मनोहारिणा, ["मनोहारिणा" इत्यत्र "मनोहरेण" इति पाठान्तरम्]। कुटिलेति ।—कुटिलः,—भङ्गिमान्, य कुन्तलानां—केशानां, स्तबकः,—गुच्छः, तेषां माला—समूहः तद्वता, मौलिना—किरीटेन, शिरोभूषणेन इत्यर्थः, ("मौली किरीटधम्मिल्लौ" इत्यमरः)। निमीलितातपं—निर्वापितसौरमयूखं, मौलिप्रभातिशय्यादिति भावः, ["मौलितातपम्" इति पाठेऽपि अभिन्नार्थः] अत एव दिवसम् आपिबन्तमिव—ग्रसन्तमिव, ["पिबन्तमिव" इति पाठान्तरम्]।

(७०) पशुपतीति ।—पशुपतेः,—हरस्य, मुकुटे—शिरोभूषणभूते, यः मृगाङ्कः,—अर्द्धचन्द्र इत्यर्थः, तस्य द्वितीयम्—अपरं, शकलं—खण्डं, तेन घटितस्येव—निर्मितस्येव इत्यर्थः, अर्द्धचन्द्राकृतेरिति भावः । ["पशुपतिजटामुकुटमृगाङ्क" इति पाठे—पशुपतेः जटासु यत् मुकुटं—मुकुटभूतं, मृगाङ्कः तस्येति योजना]।

(७१) सहजेति ।—सहजा—स्वाभाविकी, या लक्ष्मीः,—शोभा, यद्वा,—सहजा—सहोत्पन्ना, या लक्ष्मीः,—पद्मालया, अतिसौभाग्यशालित्वात् श्रीः सततमेव सहोदरत्वेनावावसदिव्याशय, तया समालिङ्गितः,—समन्वितः तस्य । ललाटपट्टस्य—फलकवत्प्रशस्तभालदेशस्य । मनःशिलेति ।—मनःशिला—रक्तवर्णः उपधातुविशेषः, तस्य पङ्कः,—घनद्रवः, तद्वत् पिङ्गलं—गौरमित्यर्थः, तेन । लावण्येन—"मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥" इत्युक्त-लक्षणेन रूपप्रभाविशेषेण । लिम्पन्तं—रञ्जयन्तम्।

(७२) अभिनवेति ।—अभिनवस्य—अचिरप्रवृत्तस्य, यौवनस्य अवष्टम्भेन—समाश्रयेण, ["यौवनारम्भावष्टम्भ" इति पाठे—यौवनारम्भेण च अवष्टम्भ,—गर्व-

तृणीकृतत्रिभुवनस्य चक्षुषः प्रथिम्ना (७३) विकचकुवलयकुमुदकमलसरःसहस्रसञ्छादितदशदिशं शरत्समयसम्पदमिव प्रवर्त्तयन्तम्, (७४) आयतनयनदीर्घसीमान्तसेतुबन्धेन (७५) ललाटपट्टिकाशशिमणिशिलातलगलितेन कान्तिसलिलस्रोतसेव द्राघीयसा घोणावंशेन विराजमानम्, (७६) अतिसुरभिसहकारकालकर्पूरलवङ्गपारिजातपरिमललुब्धमत्तमधुकरकोलाहलमुखरेण मुखेन सनन्दनवनं वसन्त-

---

विशेष] प्रगल्भ,—प्रतिभाव्यञ्जकः, यो दृष्टिपातः,—अवलोकनविशेषः; तेन तृणीकृतं—तुच्छीकृतं, त्रिभुवनं येन तथाभूतस्य। प्रथिम्ना—विस्तारेण।

(७३) विकचेति।—विकचानां—विकसितानां, कुवलयानां—नीलोत्पलानां, कुमुदानां कमलानाञ्च सरःसहस्रैः,—सरोवरसहस्रैः, सञ्छादिता दश दिशो यया तथोक्ताम्। शरत्समयसम्पदमिव—शरत्कालिकश्रियमिव। ["शरदमिव" इति पाठान्तरे—शरत्कालमिव]। प्रवर्त्तयन्तं—प्रकटयन्तम्।

(७४) आयतेति।—आयतयोः,—विशालयोः, नयनयोर्यो दीर्घः,—प्रशस्तः, सीमान्ते सेतुबन्धः तेन तथाभूतेन इत्यर्थः। ["आयतनयननदीसीमान्तसेतुबन्धेन" इति पाठे—आयते नयने एव नद्यौ तयोः सीमान्तेषु सेतुबन्धः तेन, मध्यसेतुभूतेन इत्यर्थः]।

(७५) ललाटेति।—ललाटपट्टिका—ललाटफलकम् एव, शशिमणिशिला तलं—चन्द्रकान्तपाषाणतलं, तस्मात् गलितः—निःसृतः तेन। कान्तिसलिलस्रोतसेव—लावण्यजलप्रवाहेणेव। ["ललाटपट्टिका" इत्यत्र "ललाटतट" इति पाठान्तरम्]। द्राघीयसा—अतिदीर्घेण। घोणावंशेन—नासादण्डेन इत्यर्थः। ["विराजमानम्" इत्यत्र "शोभमानम्" इति पाठान्तरम्]।

(७६) अतिसुरभीति।—अतिसुरभि—अतिमदेन सौरभवत्, अत एव सहकारः,—अतिसौरभं चूतफलं तन्मुकुलं वा, कालं—कक्कोलकं, कर्पूरं लवङ्गं पारिजातं—पारिजातकुसुमनिचयः, तेषां परिमलेषु लुब्धानां—लोलुपानां, मत्तानां मधुकराणां—भ्रमराणां, कोलाहलैः,—झङ्कारैः, मुखरः—सशब्दः तेन। सहकारादिभ्योऽपि मनोहरसौरभशोभादिति भावः। ["सहकारकालकर्पूर मुख्य" इत्यत्र "सहकारकर्पूरकक्कोलकपारिजातकपरिमलमुषा" इति पाठे—कक्कोलं—वनकर्पूरं, गन्धद्रव्यभेदः इति यावत्, ततः पूर्ववत् द्वन्द्वसमासः, ततः तेषामिव परिमलं मुष्णातीति तथोक्तेन]।

मिव वसन्तम्, (७७) आसन्नसुहृत्परिहाससम्भाषणेन उत्तान-मुखमुग्धहसितैः (७८) दशनज्योत्स्नास्नपितदिङ्मुखैः पुनः पुनर्नभसि सञ्चारिणं चन्द्रालोकमिव कल्पयन्त, (७९) कदम्ब-मुकुलस्थूलमुक्ताफलयुगलमध्याध्यासितमरकतस्य त्रिखण्डकण्ठा-भरणस्य (८०) प्रेङ्खतः प्रभया समुत्सर्पन्त्या सकुसुमहरित-

---

सती "मत्तमधुकरकुलकोलाहलमुखरेण" इति पाठ] सनन्दनवन—नन्दनवन—तदाख्यदेवोद्यान तेन सह वर्त्तमानम्। वसन्तम्—उद्गिरन्तम्, मुखस्य नन्दनवनवत् सततसौरभशालित्वादिति भाव। ["वमन्तम्" इत्यत्र "वसन्तम्" इति पाठे—मुखेन—प्रारम्भेण सहकारादिपारिजातान्तानां प्रसूनसङ्घानां समुद्गमेनेत्यर्थः, वसन्त—तिष्ठन्त, विराजमानमित्यर्थः, युगपदेव तेषां तेषां समुद्गमादिति भाव, वसन्त—वसन्तनामकम् ऋतुमिव, यद्वा—सहकारः,—सुगन्धद्रव्यभेद सहकारफलेन क्रियते, पारिजातक,—अनेकद्रव्यसंस्कृत मुखवासविशेष, वसन्तस्यैवविधेनैव मुखेन प्रारम्भेणोपलक्षितो भवति]।

(७७) आसन्नेति।—आसन्नेन—सन्निहितेन सहचारिणेत्यर्थः, सुहृदा—मित्रेण, सह यत् परिहाससम्भाषणं—नर्मालाप तेन। उत्तानेति।—उत्तानस्य—उन्नमितस्येत्यर्थः, मुखस्य मुग्धानि—मनोज्ञानि हसितानि—स्मितानि तैः। ["आसन्नसुहृत्परिहासभावनोत्तानितमुखमुग्धहसितैः" इति पाठे—आसन्नेन सुहृदा य परिहास तस्य भावना—भावावबोध, तस्मिन् उत्तानितम्—उन्नमितं, यत् मुखं तस्य मुग्धानि हसितानि तैः]।

(७८) दशनेति।—दशनानां—दन्तानां, ज्योत्स्नया—प्रभयेत्यर्थः, स्नपितानि—आप्लावितानि धौतानीति यावत्, दिङ्मुखानि येषु तथोक्तैः। कल्पयन्त—निर्माययन्तम्।

(७९) कदम्बेति।—कदम्बमुकुलवत् स्थूलं यत् मुक्ताफलयुगलं—मौक्तिकयुग्म, तस्य मध्यम् अध्यासितम्—अधिष्ठितं मरकत—तदाख्य रत्न यस्य यत्र वा तथाभूतस्य। त्रिखण्डकण्ठाभरणस्य—त्रिगुणकण्ठहारस्येत्यर्थः, द्वयोर्द्वयोर्मुक्ताफलयोर्मध्ये मरकतरत्नग्रथितत्रिराहतहारस्येति भाव। ["त्रिकण्टककर्णाभरणस्य" इति पाठे—त्रीणि कण्टकानि—कण्टकसदृश्य शलाका इत्यर्थः यत्र तादृश यत् कर्णाभरण—कर्णभूषणं तस्येत्यर्थ]।

(८०) प्रेङ्खत,—दीप्यमानस्य, ज्वलत इत्यर्थः, दोलायतो वा। समुत्सर्पन्त्या—समुद्गच्छन्त्या। सकुसुमेति।—कुसुमैः—पुष्पसहित, हरित,—हरिद्वर्ण,

कुन्दपल्लवकर्णावतंसमिवोपलक्ष्यमाणम्, (८१) आमोदि-मृगमदपङ्कलिखितमकरमुखपत्रभङ्गभास्वरं भुजयुगलम् उद्दाम-मकराक्रान्तशिखरमिव मकरकेतुदण्डद्वयं दधानं, धवलब्रह्म-सूत्रसीमन्तितं, (८२) सागरमथनसामर्थ्यगङ्गास्रोतःसन्दानित-मिव मन्दरं देहमुद्वहन्तं, (८३) कर्पूरक्षोदमुष्टिच्छुरण-पांशुलेनेव युवतीजनकुचचक्रवाकमिथुनविपुलपुलिनेन उरः-स्थलेन स्थूलभुजायामपुञ्जीकृतं, पुरो विस्तारयन्तमिव दिक्-

---

कुन्दपल्लव कर्णावतंस,—कर्णभूषणं यस्य तथाभूतमिव। ["कृतसकुसुमहरितकुन्द पल्लवकर्णावतंसम्" इति पाठे—कृत सकुसुम हरित कुन्दपल्लव कर्णावतंस,—कर्णभूषणं येन तथोक्तमित्यर्थः]।

(८१) आमोदीति।—आमोदी—सौरभवान्, यः मृगमदपङ्कः,—कस्तूरिकायाः घनरसः, तेन लिखितं—चित्रितं, मकरमुखं,—मकराख्यजलजन्तुविशेषवदनरूपं इति यावत्, पत्रभङ्गः,—पत्ररचना, तेन भास्वरं—राजमानम्। ["पङ्कलिखितपत्र भङ्गभास्वरम्" इति पाठे—पङ्केन—घनद्रवेण, लिखितः यो पत्रभङ्गः, तेन भास्वरम्] भुजयुगलं—बाहुयुग्मम्। उद्दामेति।—उद्दामेन—उत्कटेन, मकरेण आक्रान्तं शिखरम् —अग्रभागं यस्य तादृशम्। मकरकेतुदण्डद्वयं—कामस्य दण्डयुगलम्। ["मकर केतुकेतुदण्डद्वयम्" इति पाठे— मकरकेतोः केतुदण्डद्वयं—ध्वजयष्टियुगलम्]। धवलेति। —धवलेन—शुभ्रेण ब्रह्मसूत्रेण—यज्ञोपवीतेन, सीमन्तितं—संयतं सम्बद्धमित्यर्थः।

(८२) सागरेति।—सागरस्य—क्षीरोदस्य, मथनेन सामर्थ्यं—सक्षोभा, पतित्रीत्वादिति भावः, या गङ्गा तस्याः स्रोतसा—प्रवाहेण, सन्दानितमिव—बद्धमिव। मन्दरं—मन्दराचलम्।

(८३) कर्पूरेति।—कर्पूरस्य क्षोदः,—चूर्णं तस्य मुष्टिः,—मुष्टिधृतकर्पूर-चूर्णमित्यर्थः, तस्य छुरणं—लेपनमिति यावत्, तेन पांशुलं—धवलमित्यर्थः तेन। ["कर्पूरक्षोदच्छुरणपांशुलेन" इति पाठान्तरम्]। युवतीति।—युवतीजनस्य कुचावेव—स्तनावेव चक्रवाकमिथुनं, तस्य विपुलं—उन्नतं, पुलिनं—सैकतं तेनेव। ["कान्ताकुचचक्रवाकयुगलविपुलपुलिनेन" इति पाठे—कान्तायाः उच्चकुचावेव चक्रवाकयुगलं तस्य विपुलं पुलिनं तेनेत्यर्थः]। उरःस्थलेन—वक्षःस्थलेन। स्थूलेति।—स्थूलौ,—पीवरौ, भुजयोः, आयामेन—दैर्घ्येण, पुञ्जीकृतं—समा-

चक्रं, पुरस्तात् ईषत् (८४) अधोनाभिनिहितैककोणकमनीयेन पृष्ठतः कक्ष्याधिक्षिप्तपल्लवेनोभयतः संवलनप्रकटितोरुविभागेन हारीतहरिता निबिडनिपीडितेन अधरवाससा (८५) विभक्ततनुतरमध्यभागम्, अनवरतश्रमोपचितमांसकठिनविकटमकरमुखसंलग्नजानुभ्यां (८६) विशालवक्षःस्थलोपलवेदिकोत्तम्भनशिलास्तम्भाभ्यां चारुचन्दनस्थासक-

---

ज्वलम्। ["पुञ्जितम्" इति पाठेऽपि स एवार्थः]। दिक्चक्रं—दिङ्मण्डलं, प्रविस्तारयन्तमिव—प्रसारयन्तमिव। पुरस्तात्—अग्रतः।

(८४) अधोनाभीति।—नाभेरधः,—अधोनाभि, तत्र निहित एकः कोणः,—अग्रविशेषः, तेन कमनीयं—मनोज्ञं तेन। पृष्ठतः—पश्चाद्भागे। कक्ष्येति।—कक्ष्यया—काञ्च्या, मेखलया इत्यर्थः, ("कक्ष्या बृहतिकायां स्यात् काञ्च्यां मध्येभबन्धने" इति मेदिनी) अधिक्षिप्तः,—संयतः, पल्लवः,—प्रान्तभागो यस्य तेन। ["कक्ष्याधिकक्षिप्त" इति पाठे—कक्ष्यायाम् अधिकं यथा तथा क्षिप्तः,—निहितः, लम्बमान इत्यर्थः, पल्लवः यस्य तेन] उभयतः,—उभयोः भागयोः। संवलनेन—सङ्कोचनेन, प्रकटितः,—प्रकाशितः, ऊर्वोर्विभागः येन तादृशेन, ["विभागेन" इत्यत्र "विभागेन" इति पाठान्तरे—ऊर्वोः,—पादयोः, (ऊरुशब्दोऽत्र पादमात्रोपलक्षकः) विभागः,—तृतीयो भागः, मध्यप्रदेश इत्यर्थः येन तादृशेन]। हारीतहरिता—हारीतः,—पक्षिविशेषः, तद्वत् हरित्—नीलवर्णमित्यर्थः तेन। ["हारीतहरितेन" इति पाठेऽपि स एवार्थः], निबिडनिपीडितेन—सुदृढसंयमितेन। अधरवाससा—परिधानवसनेन।

(८५) विभक्तेति।—विभक्तः,—प्रकटितः, तनुतरः,—अतिकृशः, मध्यभागः,—कटिदेशः यस्य तम्। ["विभक्त" इत्यत्र "विभज्यमान" इति पाठान्तरे—विभज्यमानः,—पृथक् क्रियमाणः इत्यर्थः]। अनवरतेति।—अनवरतः—सततं, कृतः यः श्रमः, तेन उपचितं—प्रवृद्धं, यत् मांसं, तेन कठिनं—दृढं विकटं—बृहत् यत् मकरमुखं—जानुनोरुपरिभागः, तेन संलग्ने—सम्बद्धे जानुनी ययोः ताभ्याम्।

(८६) विशालेति।—विशाले—प्रशस्ते, यत् वक्षःस्थले, तदेव उपलवेदिका—पाषाणनिर्मिता वेदिका, तस्याः उत्तम्भनाय—धारणाय, शिलास्तम्भौ—पाषाणनिर्मितौ स्तम्भौ, तत्स्वरूपावित्यर्थः ताभ्याम्। चार्विति।—चारुणा—मनोज्ञेन, चन्दनस्थासकेन—चन्दनचर्चया, विन्यस्तचन्दनेनेत्यर्थः। ("चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकः"

स्थूलकान्तिभ्याम् ऊरुदण्डाभ्याम् उपहसन्तमिव ऐरावत-करायामम्, (८७) अतिभरभरितोरुभागभारवहनखेदेनेव तनुतरं जङ्घाकाण्डं वहन्तं, (८८) कल्पपादपपल्लवपाटलस्य उभयपार्श्वविलम्बिनः पादद्वयस्य दोलायमानैर्नखमयूखजालकैः (८९) अश्वमण्डनचामरमालामिव रचयन्तम्, अभिमुख-मुखैरुदञ्चद्भिः अतिचिरमुपरि विश्राम्यद्भिरिव वल्गनविकटं, पतद्भिः खुरैः खण्डितभुवि प्रतिक्षणं (९०) दमनग्रहविमुक्ति-खणखणायितखलीने दीर्घघोणलीननालिके ललाटपट्टिका-

---

इत्यमर)। स्थूला—अतिशयिता, कान्तिर्ययोः ताभ्याम्। ऐरावतकरायामम्—ऐरावतशुण्डादण्डदैर्घ्यम्।

(८७) अतिभरेति।—अतिभरेण—अतिभारेण, भरितयोः,—पूर्णयोः, ऊरुभागयोः,—ऊर्वोः, भारस्य वहनेन—धारणेन, यः खेदः—श्रमः तेनेव। ["अतिभरितोरुभारवहन" इति पाठे—अति—अत्यर्थं, भरितयोः ऊर्वोः भारस्य वहनम् इत्यर्थः]। तनुतरं—कृशतरम्। जङ्घाकाण्डं—जानुनो अधोभागरूपं स्तम्भम्। ["तनुतरं जङ्घाकाण्डं वहन्तम्" इत्यत्र "तनुतरजङ्घाकाण्डम्" इति पाठे—तनुतरे जङ्घाकाण्डे यस्येति समासयोजना]।

(८८) कल्पपादपेति।—कल्पपादपस्य—कल्पतरोः, पल्लवः,—किसलयः, तद्वत् पाटलः—रक्तः तस्य। ["कल्पपादपपल्लवद्वयस्येव पाटलस्य" इति पाठान्तरम्]। उभयपार्श्वविलम्बिनः,—उभयोः पार्श्वयोः विलम्बते इति तथोक्तस्य, ["उभयपार्श्वाव-लम्बिनः" इति पाठान्तरम्]। नखमयूखजालकैः,—नखकिरणसमूहैः। ["नखमयूखैः" इति पाठान्तरम्]।

(८९) अश्वेति।—अश्वस्य—स्ववाहनस्येति भावः, मण्डनम्—अलङ्कारः चामरमाला तामिव। रचयन्तं—कल्पयन्तम्। उदञ्चद्भिः,—उत्पतद्भिः। विश्राम्यद्भिरिव—विश्रामं कुर्वद्भिरिवेत्यर्थः। वल्गनविकटं—वल्गनेन—गतिविशेषेण विकटम्—उद्भटं यथा तथा। ["वल्गितविकटम्" इति पाठे—वल्गितं—गतिविशेषः, तेन विकटं—चित्रमिति केचित् व्याचख्युः]। खण्डितभुवि—खण्डिता—कुट्टिता भूः,—क्षितिः येन तथोक्ते।

(९०) दमनेति।—दमनं,—दान्तिः, ग्रहः,—ग्रहणं, विमुक्तिः—त्यागः ताभ्यां खणखणायितं,—खणखणशब्दवत् कृतं, खलीनः,—कविका येन तथोक्ते। ["प्रक्वि-

लुलितचामीकरचक्रे (९१) शिञ्जानशातकौम्भशयनशोभिनि मनोरंहसि गोलाङ्गूलकपोलकान्तिरोमणि नीलसिन्धुवारवर्णे वाजिनि समारूढम्, उभयत्र पर्याणपट्टाश्लिष्टहस्ताभ्याम् आसन्नपरिचारिकाभ्याम् (९२) दोधूयमानधवलचमरीकायुगलम्, अग्रतः पठतो वन्दिजनस्य सुभाषितम् उत्कण्टकित

चरणदशनविमुक्तक्षुण्णखण्डायितखरखलीने" इति समस्तपाठः—प्रतिचरणं दशनैर्विमुक्तः—अपसारितः अत एव क्षुण्णखण्डायितः खरः—कर्कशः खलीनो यस्य तथोक्ते इत्यर्थः]। दीर्घेति।—दीर्घायाम्—आयतायां घोणायाम्—नासिकायां लीना—लग्ना नालिका—कर्णिका यस्य तादृशे। ललाटेति।—ललाटपट्टिकायाम्—भालफलके, लुलितं—चलितं वेगादिति भावः चामीकरचक्रं—स्वर्णचक्रं यस्य तथाविधे। ["दीर्घघोणालीननालिकललाटलुलितचारुचामीकरचक्रके" इति पाठान्तरे—दीर्घे घोणे—नासायां लीनं नालिकं—कर्णिकाभरणं यस्य तादृशं ललाटं—भालदेशः, लुलितं चारु—सुन्दरं चामीकरचक्रं यस्य तथाभूते इत्यर्थः]।

(९१) शिञ्जानेति।—शिञ्जानं—स्वनत् यत् शातकौम्भशयनं—स्वर्णनिर्मितं तुरङ्गवक्षविशेषः तेन शोभते इति तथोक्ते ("अथ स्यात् तुरङ्गादिसन्नाहः" इति मेदिनी) मनोरंहसि मनस इव रंहः—वेगः यस्य तादृशे मनोजवे इत्यर्थः। गोलाङ्गूलेति।—गोलाङ्गूलः—कृष्णमुखो वानरभेदः, तस्य कपोलवत् कान्तिर्येषां तादृशानि रोमाणि यस्य तथोक्ते ["गोलाङ्गूलकपोलकालकायरोम्णि" इति पाठान्तरे गोलाङ्गूलकपोलवत् कालं—कृष्णवर्णं कायरोम—शारीररोम यस्य तादृशे]। नीलेति।—नीलं यत् सिन्धुवारं—निर्गुण्डीकुसुमनिचयः तस्येव वर्णो यस्य तथाभूते। वाजिनि—अश्वे। ["वाजिनि महति" इत्यधिकपाठः—महति—महोन्नते वाजिनीत्यर्थः]। उभयत्रेति।—उभयत्र—उभयोः पार्श्वयोरित्यर्थः। ["उभयत्र" इत्यत्र "उभयतः" इति पाठान्तरम्]। पर्याणेति।—पर्याणपट्टः—पर्याणम्—अश्वपृष्ठस्थितासनविशेषः तदेव पट्टः—फलकं तस्मिन् आश्लिष्टः—संयुक्तः स्थापित इत्यर्थः हस्तः—वामः इति भावः याभ्यां तथोक्ताभ्याम्। ["पर्याणपट्टाश्लिष्ट" इत्यत्र "पर्याणपट्टाश्लिष्ट" इति पाठोऽपि स एवार्थः]।

(९२) दोधूयमानेति।—दोधूयमानं—वीज्यमानं धवलं—श्वेतं चमरीकायुगलं—चामरयुगलं यस्य तम्। ["चमरीका" इत्यत्र "चामरिका" इति पाठे स्पष्टम्। वन्दिजनस्य—स्तुतिपाठकस्य ["वन्दिनः" इति पाठेऽपि स एवार्थः]।

कपोलफलकेन लग्नोत्पलकेसरपक्ष्मशकलेनेव मुखशशिना भावयन्तम्, (८३) अनङ्गयुगावतारमिव दर्शयन्तं, चन्द्रमयो-मिव सृष्टिम् उत्पादयन्तं, विलासमायमिव जीवलोकं जनय-न्तम्, (८४) अनुरागमयमिव सर्गान्तरमानयन्तं, शृङ्गारमय-मिव दिवसमापादयन्तं, रागराज्यमिव प्रवर्त्तयन्तम्, आकर्ष-णाञ्जनमिव चक्षुषो, वशीकरणमन्त्रमिव मनस, स्वस्थावेश-चूर्णमिव इन्द्रियाणां, सन्तोषमिव कौतुकस्य, (८५) सिद्धयोग मिव सौभाग्यस्य, पुनर्जन्मदिवसमिव मन्मथस्य, रसायनमिव यौवनस्य, एकराज्यमिव रामणीयकस्य, कीर्त्तिस्तम्भमिव

उत्कण्टकितकपोलफलकेन—उत्कण्टकिते—रोमाञ्चिते इति यावत, कपोलफलके—गण्डतटे यत्र तथाभूतेन। लग्नेति।—लग्नानि—ससक्तानि उत्पलस्य—कुमुदस्य, केसरपक्ष्मशकलानि केशराणि—किञ्जल्कानि पक्ष्माणीव—नेत्ररोमाणीव, आव रकत्वात इति भाव तेषां शकलानि—खण्डानि यस्मिन् तेनेव, ["लग्नोत्पल" इत्यत्र "श्रवकर्णोत्पल" इति पाठे—श्रवस्य कर्णोत्पलस्य—कर्णावतंसीभूतकुमुदस्य इत्यर्थ] भावयन्त—चिन्तयन्तम्।

(८३) अनङ्गेति।—अनङ्गस्य—कामस्य युगे—समयविशेषे, अवतार,—पृथिव्यामवरोहण तमिव अवतीर्णमनङ्गमिव जीवलोक दर्शयन्तमिति भाव।

(८४) अनुरागमयमिव—अनुरागातिशयशालिनि भाव। एवमुत्तरत्र। सर्गान्तरम्—अन्या सृष्टिम्। ["मार्गान्तरम्" इति पाठे—अन्यविध मार्ग—पन्थान, व्यवहार मित्यर्थ]। आपादयन्त—जनयन्तम्। रागराज्य—राग —विषयेषु अत्यासक्ति, तस्य राज्य तत्। आकर्षणाञ्जन—वशीकरणकज्जलम्। स्वस्थावेशचूर्णमिव—स्वस्थ यथा तथा आवेशयतीति तथाभूत चूर्ण—वशीकरणाय चूर्णद्रव्यविशेष तदिव। सन्तोष मिव—तृप्तिमिव, यद्दर्शनेन कौतुकस्य निःशेषनिवृत्तिरिति इत्यर्थ। ["असन्तोषमिव" इति पाठे—य दृष्ट्वा द्रष्टु कौतुक न निवर्तते, दर्शनजनितसन्तोषस्यानिवृत्ते पुन पुन तद्दर्शनलालसा वर्द्धते इति भाव]।

(८५) सिद्धयोगमिव।—सिद्धाय कार्य्याणामिति भाव योग,—उपाय तमिव। रसायनमिव—स्थिरत्वसम्पादकौषधविशेषमिव यथा रसायनप्रयोगात मनुष्य उपचित सर्वधातु स्थिरयौवनश्च भवति तद्वत् एतदाश्रयेण यौवनमपीति भाव। रामणीयकस्य—

रूपस्य, कुलकोषमिव लावण्यस्य, पुण्यकर्मपरिणाममिव संसारस्य, (९६) प्रथमाङ्कुरमिव कान्तेः, सर्गाभ्यासफलमिव प्रजापतेः, प्रतापमिव विभ्रमस्य, यशःप्रवाहमिव वैदग्ध्यस्य, अष्टादशवर्षदेशीयं कञ्चित् युवानम् अद्राक्षीत्।

पार्श्वे च तस्य द्वितीयं, (९७) संसक्ततुरगं, परं प्रांशुम्, उत्तप्ततपनीयस्तम्भावदातं, परिणतवयसमपि व्यायाम-बलीयांसं, नीचनखश्मश्रुकेशं, शुक्तिखलतिम्, ईषत्तुन्दिलं,

---

सौन्दर्यस्य। एकराज्यमिव—एकम्—अद्वितीयं, राज्यमिव। कुलकोषमिव—वंशधनमिव। ["मूलकोषमिव" इति पाठान्तरे—प्रधानधनमिव इत्यर्थः]। पुण्येति।—पुण्यानां कर्मणां परिणामः,—फलं तमिव।

(९६) प्रथमाङ्कुरमिव—प्रथमः,—मुख्यः, आद्यो वा, अङ्कुरः,—प्ररोहः, तमिव। ["कान्तेः" इत्यत्र "कान्तिलतायाः" इति पाठे—कान्तिरेव लता तस्याः]। सर्गाभ्यासफलमिव—सर्गः,—सृष्टिः, तस्य अभ्यासः—पुनःपुनरनुशीलनं, तस्य फलं तदिव। विभ्रमस्य—विलासस्य। यशःप्रवाहमिव—यशसः प्रस्रवणमिव। वैदग्ध्यस्य—नैपुण्यस्य। अष्टादशवर्षदेशीयम्—ईषदसमाप्ताष्टादशवर्षवयसमिव लक्ष्यमाण-मित्यर्थः, ["ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः" (५।३।६७ पा०) इति सूत्रात् सिद्धम्]।

(९७) संसक्ततुरगं—तुरगेण संसक्तं तुरगारूढमित्यर्थः, ["अपरसंसक्त-तुरगम्" "अपरसंश्लिष्टतुरङ्गम्" इति च पाठान्तरद्वये—अपरेण तुरगेण संसक्त-तम्, अपरेण तुरङ्गेण संश्लिष्टं—संसक्तं तमिति चार्थः। अत्र समासश्चिन्त्यः]। परम्—अत्यन्तं, प्रांशुम्—उन्नतदेहमित्यर्थः। उत्तप्तेति।—उत्तप्तम्—अग्निसन्तप्तं, यत् तपनीयं—काञ्चनं, तस्य स्तम्भवत्—स्थूणावत् अवदातः,—गौरः तम्, ["अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः" इत्यमरः) ["उत्तप्ततपनीयस्तम्भाकारम्" इति पाठा-न्तरम्]। परिणतवयसं—परिपक्ववयसं स्थविरमिति यावत्। व्यायामबलीयांसं—व्यायामेन—सतताङ्गचालनया बलीयान्—अतिबलशाली तम्, ["व्यायामकठिन-कायम्" इति पाठः स्पष्टम्]। नीचनखश्मश्रुकेशं नीचाः,—ह्रस्वाः, चौरकर्मणा नीचीभूता इत्यर्थः नखाः श्मश्रूणि केशाश्च यस्य तथोक्तम्। ["नीचनखश्मश्रुकचम्" इति पाठान्तरे—कचाः,—केशाः अन्यत् समानम्]। शुक्तिखलतिं—शुक्तिवत् खलतिः,—खल्वाटः यस्य तं शुक्तिवद्विचन्द्राकारमित्यर्थः, विरलकेशमस्तकमिति यावत्। तुन्दिलं

(९८) अनुल्बणोदारवेशतया जरामपि विनयमिव शिक्षयन्तं, गुणानपि गौरवमिव आपादयन्तं, महानुभावतामपि शिष्यतामिव जनयन्तम्, आचार्य्यस्य आचार्य्यकमिव कुर्व्वाणं, धवलवारबाणधारिणं, लसत्तनुदुकूलपट्टिकापरिवेष्टितमौलिं पुरुषम्।

अथ स युवा (९९) पुरीयायिनां यथादर्शनं प्रतिनिवृत्य विस्मयमानमनसां कथयतां पदातीनां सकाशात् उपलभ्य दिव्याकृति तत् कन्यायुगलम् उपजातकुतूहलः प्रतूर्णतुरगो दिदृक्षुः तं लतामण्डपोद्देशम् आजगाम, दूरादेव च तुरगा-

---

—स्थूलोदरमित्यर्थः। ["तुन्दिलम्" इत्यस्मात् परं "रोमशोरःस्थलम्" इत्यधिकपाठे—रोमशम्—बहुलोमयुक्तमित्यर्थः, उरःस्थलं—वक्षःस्थलं यस्य तथोक्तमित्यर्थः]।

(९८) अनुच्चणेति।—अनुच्चणं—सततम् उदारवेशतया—महार्घपरिच्छदधारितया। ["अनुल्बणोदारवेशतया" इति पाठे—अनुल्बणः,—अनुत्कटः सौम्य इत्यर्थः, उदारः,—महार्घश्च वेशो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया]। गुणानपि—विनयदाक्षिण्यादीनपि। ["गौरवमिव आपादयन्तम्" इत्यत्र "गरिमाणमिवानयन्तम्" इति पाठान्तरे—गरिमाणं—गुरुत्वं प्रशस्ततामिवेति यावत्, आनयन्तं—सम्यक् प्रापयन्तम्]। महानुभावता—महासत्त्वताम्। ["जनयन्तम्" इत्यत्र "आनयन्तम्" इति पाठान्तरम्]। आचार्य्यस्य—गुरोः। ["आचार्य्यस्य" इत्यत्र "आचारस्य" इति पाठे—आचारस्य—सौजन्यस्येति यावत् शास्त्रविहिताया रीतेर्वा]। आचार्य्यकमिव—आचार्य्यस्य कर्म्म आचार्य्यकं तदिव। धवलवारबाणधारिणं—शुभ्रकञ्चुकधरम्। लसदिति।—लसन्त्या—शोभमानया तन्व्या—सूक्ष्मया दुकूलपट्टिकया—पट्टवस्त्रखण्डिकया, परिवेष्टितः,—परिवेष्टितः मौलिः,—धम्मिल्लः, मूर्द्धा इति यावत् यस्य तम्। ["लसत् ... मौलिम्" इत्यत्र "धौतदुकूलपट्टिकापरिवेष्टितमौलिम्" इति पाठान्तरे,—धौतया—विशुद्धया, निर्म्मलया इत्यर्थः, अन्यत् तुल्यम्]।

(९९) पुरीयायिनाम—पुरगामिनाम्। यथादर्शनं—दर्शनमनतिक्रम्य यथादर्शनं, दर्शनानुसारेणैवेत्यर्थः दृष्टैवेति यावत्। प्रतिनिवृत्य—प्रत्यावृत्य, ["प्रतीत्य" इति पाठान्तरे—निश्चित्य निरूप्य इत्यर्थः]। विस्मयमानमनसां—विस्मयमानम्—आश्चर्य्यान्वितं, मनः येषां तेषामभृत्यानाम्। ["विस्मितमनसाम्" इति पाठान्तरम्]। उपलभ्य—विदित्वा। उपजातकुतूहलः—सञ्जातदर्शनाभिलाष इत्यर्थः। प्रतूर्णतुरग-

दवततार। निवारितपरिजनश्च तेन द्वितीयेन साधुना सह चरणाभ्यामेव सविनयमुपससर्प। कृतोपसङ्ग्रहणौ तौ सावित्री सह सरस्वत्या किसलयासनदानादिना कुसुमफलार्घ्यावसानेन वनवासोचितेन आतिथ्येन यथाक्रममुपजग्राह। आसीनयोश्च तयोः आसीना नातिचिरमिव स्थित्वा तं द्वितीयं प्रवयसम् उद्दिश्य अब्रवीत्,—"आर्य! (१००) सहजलज्जाधनस्य प्रमदाजनस्य प्रथमाभिभाषणम् अशालीनता, विशेषतो वनमृगीमुग्धस्य कुमारीजनस्य। केवलम् (१०१) इयम् आलोकनकृतार्थाय चक्षुषे स्पृहयन्ती प्रेरयति उदन्तश्रवणकुतूहलिनी श्रोत्रवृत्ति'।

—भावितुरङ्गम। उपससर्प—उपजगाम, कन्यकात्वादौद्धत्यव्यवहारी न निर्दिष्टेय। कृतोपसङ्ग्रहणौ—कृतम—अनुष्ठितम उपसङ्ग्रहण—समादरेण ग्रहणम, अभिवादन वा ययो तथाभूतौ, ("उपसङ्ग्रहण धीरा कथयन्त्यभिवादनम्" इति स्मरणात्)। किसलयासनदानादिना—पल्लवरचितासनदानादिना। कुसुमफलार्घ्यावसानेन—कुसुमेन फलेन च यत अर्घ्यं—पूजनविशेष, तदेव अवसान यस्य तेन। ["सकुसुमफलार्घ्यावसानेन" इति पाठोऽपि स्पष्ट]। यथाक्रम—यथानियमम। उपजग्राह—समादृतवती। आसीनयो—उपविष्टयो, तयो,—युव प्रवयसोरित्यर्थ। आसीना—उपविष्टा। ["अब्रवीत्" इत्यत्र "अवादीत" इति पाठान्तरम्]।

(१००) सहजेति।—सहजया—स्वाभाविकया, लज्जया धन,—पूर्ण इत्यर्थ तस्य। ["सहजलज्जाधनस्य" इत्यत्र "सहजलज्जाधनस्य" इति पाठ—सहजा—स्वाभाविकी लज्जा एव धन यस्य तस्येत्यर्थ]। प्रथमाभिभाषण—प्रथम—प्राक्, अपरिचितागन्तोरभिभाषणादिति भाव, अभिभाषणम—आलपनम। अशालीनता—धृष्टता, चापल्यमित्यर्थ। [अत्र "अशालीनता" इत्येव पाठ समीचीन "शालीनता" इत्यपपाठ, शालीनताशब्दस्य सौजन्यार्थकतयाविवक्षितत्वात]। वनमृगीमुग्धस्य—वनस्य मृगी—हरिणी, तद्वत् मुग्ध,—सरल, भीरुर्वा तस्य। ["वनमृगी" इत्यत्र वनशब्देन जनसम्पर्कविरहितत्व सूचितम्। "कुमारीजनस्य" इत्यत्र "कुलकुमारीजनस्य" इति पाठान्तरम्]।

(१०१) इयं "श्रोत्रवृत्ति" इत्यनेनान्वय। श्रोत्रवृत्ति,—श्रवणेन्द्रियव्यापार। आलोकनेति।—आलोकनेन—दर्शनेन, युवयोरिति भाव, कृतार्थ—चरितार्थं तस्मै;

(१०२) प्रथमदर्शने च उपायनमिवोपनयति सज्जनः प्रणयम्। अप्रगल्भमपि जनं प्रभवता प्रश्रयेण अर्पितं मनो मधु इव वाचालयति। प्रयत्नेनेव च अतिनम्रे माधो धनुषीव गुणः परां कोटिमारोपयति विस्रम्भः। जनयन्ति च विस्मयम् अतिधीरधियाम् अपि अदृष्टपूर्व्वा दृश्यमाना जगति सुष्टु सृष्ट्यतिशयाः; यतस्त्रिभुवनाभिभावि रूपमिदमस्य महानुभावस्य कुमारस्य, (१०३) सौजन्यपरतन्त्रा चेयं देवानां बुधस्यातिभद्रता कारयति कथां, न तु युवतीजनसहोत्था तरलता। तत् कथय, अत्र आगमनेन अपुण्यभाक् कतमो

चक्षुषे—नयनाय, स्पृहयन्ती—स्पृहां कुर्व्वती नयनयुगल स्वयमपि कृतार्थतां गन्तुमभिलषन्तीत्यर्थः। उदन्तेति।—उदन्तस्य—वृत्तान्तस्य, युवयोरिति शेषः श्रवणे कुतूहलिनी—सञ्जातकुतूहला सती, प्रेरयति—प्रणोदयति, अभिभाषितु मामिति शेषः।

(१०२) प्रथमेति।—प्रथमे—नवमित्यर्थः, दर्शने तस्मिन्। उपायनमिव—उपहारमिव, प्रणयम् उपनयति—प्रदर्शयति इत्यर्थः। [“उपनयन्ति सज्जनाः” इति बहुवचनान्त पाठान्तरम्]। प्रभवता—प्रभुणा, महतेति भावः, प्रश्रयेण—विनयेन, सज्जनानामिति भावः, अर्पितं—प्रदत्तं, तस्मै इति शेषः, सज्जनायत्तीकृतमित्यर्थः, उद्दीपितमिति भावः, मनः—चित्तं, मधु इव—मद्यमिव, अप्रगल्भमपि—अधृष्टमपि, अवाग्मिनमपीति यावत्, जनं वाचालयति—वाचालं करोति। गुणः—विनयादिः, मौर्व्वी च। परां कोटिं—परमुत्कर्षं, धनुषः अग्रभागञ्च। विस्रम्भः—विश्वासः, (“समौ विस्रम्भविश्वासौ” इत्यमरः)। अतिधीरधियाम्—अतिशयेन धीरा धीः,—बुद्धिर्येषां तथाभूतानामपि। अदृष्टपूर्व्वाः,—पूर्व्वमदृष्टाः। सुष्टु सृष्ट्यतिशयाः,—शोभना निर्माणोत्कर्षा इत्यर्थः। [“स्रष्टुः सृष्ट्यतिशयाः” इति पाठे—स्रष्टुः—विधातुः सृष्टिः,—विशिष्टनिर्मितिः इति भावः, तस्याः अतिशयाः,—उत्कर्षाः, परमोत्कृष्टसृष्टयः सन्तीति यावत्]।

(१०३) सौजन्येति।—सौजन्यस्य परतन्त्रा—पराधीना, इयं देवस्य—पूज्यानां युष्माकमित्यर्थः, अतिभद्रता—अतिशयेन शिष्टाचारः, बुधस्य—विद्वज्जनस्य भवत इत्यर्थः, समीपे इति शेषः, [“बुधस्य” इत्यत्र “प्रियस्य” इति पाठे—प्रियस्य—प्रियजनस्य समीपे इति भावः] कथां कारयति—कथयितुं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः युष्मानिति शेषः। युवतीजनसहोत्था—युवतीजनानां सहोत्था—स्वाभाविकी, तरलता—चपलता, “न तु कथं

विक्रमजृम्भितविरहव्यथया शून्यतां नीतो देशः? क वा गन्तव्यम्? (१०४) को वा अयम् अपहृतहरहुङ्कारहङ्कारोऽपर इव अनन्यजो युवा? किंनाम्नः समृद्धतपसः पितुः अयम् अमृतवर्षी कौस्तुभमणिरिव हरेर्हृदयमाह्लादयति? का वाऽस्य त्रिभुवननमस्या प्रभातसन्ध्येव महतस्तेजसो जननी जननी? कानि वा अस्य पुण्यभाञ्जि भजन्ति अभिख्याम् अक्षराणि? आर्य्यपरिज्ञानेऽप्ययमेव क्रमः कौतुकानुरोधिनो हृदयस्य"।

कारयति" इत्यनुषङ्गः। [अत्र "युवतीजन" इत्यत्र "कुमारीजन" इति पाठो युज्यते। "युवतीजन" इत्यत्र "युवतीजने" इति पाठान्तरम्]। अथेदानीं सावित्री ब्रह्मीकृतशापावधिमनुस्मृत्य दधीचस्य सरस्वत्या भर्तृयोग्यतां मनसि कृत्वा परिचयं पृच्छति, तत् कथयेति। —तत्—तस्मात्, कथय—ब्रूहि। अत्र आगमनेन अपुण्यभाक्—पुण्यवर्जितः, युवयोः पूतपादरजःस्पर्शवञ्चितत्वादिति भावः, कतमो देशः विक्रमजृम्भितविरहव्यथया—विक्रमेण—शौर्य्येण, जृम्भिता—उद्दीपिता, या विरहव्यथा—वियोगपीडा, युवयोरिति भावः, तया शून्यतां नीतः, यस्मात् देशात् भवन्तावागतौ, स देश इदानीं युवयो विरहेण नितरां दुःखितो जातः, इति तस्य अपुण्यभाक्त्वमिति भावः, कुत्र भवतोर्निवासः इति प्रश्ननिष्कर्षः। ["विक्रमजृम्भितविरहव्यथया" इत्यत्र "विजृम्भितविरहव्यथः" इति पाठे—विजृम्भिता—उद्दीपिता, विरहव्यथा यस्य तथाभूत इत्यर्थः]।

(१०४) ["को वा" इत्यत्र "कस्य वा" इति पाठे—कस्य जनस्य अयं युवा इत्यन्वयः]। अपहृतेति।—अपहृतः,—नाशितः, हरस्य हुङ्काराहङ्कारः,—हुङ्कारगर्भं गर्वं येन तथाभूतः, हरकोपाग्निना अदग्ध इति भावः। अनन्यजः,—अतनुः, काम इत्यर्थः। किंनाम्नः,—किमाख्यस्य। ["का वाऽस्य" इत्यत्र "का चास्य" इति पाठान्तरम्]। त्रिभुवननमस्या—त्रिलोकीपूज्या। प्रभातसन्ध्येव—प्रातःसन्ध्येव। ["महतस्तेजसो जननी जननी" इत्यत्र "महतस्तेजसो जननी" इति पाठान्तरम्]। पुण्यभाञ्जि—पुण्यवन्तीत्यर्थः। अभिख्यां—संज्ञाम्। अक्षराणि—वर्णाः, किंनामधेयोऽयमिति भावः। आर्य्यपरिज्ञानेऽपि—साधुज्ञानेऽपि अयं साधुरिति सामान्यतः परिज्ञानेऽपि इत्यर्थः, यद्वा —आर्य्यस्य—भवतः, परिज्ञानेऽपि—परिचयजिज्ञासायामपीत्यर्थः। कौतुकानुरोधिनः, —कुतूहलाक्रान्तस्येत्यर्थः, अयमेव क्रमः,—नियमः, मम इति शेषः।

इत्युक्तवत्यां तस्यां (१०५) प्रकटितप्रश्रयोऽसौ प्रत्यवादीत्,—“आयुष्मति! सतां हि प्रियवदता कुलविद्या। न केवलमाननं, हृदयमपि च ते चन्द्रमयमिव सुधाकरकरशीतलैराह्लादयति वचोभिः। (१०६) सौजन्यजन्मभूमयो भूयसा शुभेन कर्म्मणा शिल्पकला इव भवादृश्यो दृश्यन्ते। (१०७) दूरे तावत् अन्योऽन्यस्यालापाः, अभिजातैः सह दृष्टोऽपि मिथीभूता महतीं तुष्टिम् आरोपयन्ति। श्रूयताम्—एष खलु भूषणं भार्गववंशस्य भगवतो भूर्भुवःस्वस्त्रितय-

---

(१०५) प्रकटितप्रश्रयः,—प्रदर्शितविनयः। [“प्रत्यवादीत्” इत्यत्र “प्रतिव्याजहार” इति पाठान्तरे—प्रत्युक्तवानित्यर्थः]। सतामिति।—सतां—साधूनां, प्रियवदता—प्रियभाषित्वं कुलविद्या—वंशक्रमानुसारिणी विद्या सहजा विद्या इत्यर्थः। सुधाकरकरशीतलैः,—चन्द्रकिरणवत् शिशिरैः, [“सुधाकरकरशीतलैः आह्लादयति” इत्यत्र “सुधाशीकरशीतलं आनन्दयति” इति पाठे—अमृतबिन्दुवत् शिशिरं प्रीणयति इत्यर्थः]।

(१०६) सौजन्येति।—सौजन्यस्य—सज्जनोचिताचारस्य, जन्मभूमयः,—उत्पत्तिस्थानानि। भूयसा—अतिप्रचुरेण, शुभेन—पुण्येन कर्म्मणा—कार्य्येण शिल्पकला इव—शिल्पविद्या इव। [“कर्मणा ... इव” इत्यत्र “सज्जननिर्म्माणशिल्पकला” इति पाठे—सन्तो जनाः सज्जनाः, तेषां निर्म्माणे शिल्पकला इत्यर्थः। “दृश्यन्ते” इत्यत्र “जायन्ते” इति पाठान्तरम्]।

(१०७) दूरे इति।—अन्योऽन्यस्य—परस्परस्य, सज्जनानामिति शेषः। आलापाः,—भाषणानि, दूरे तावत्, तिष्ठन्तिति शेषः। [‘आलापाः’ इत्यत्र “आलापनम्” इति पाठे—आभाषणमित्यर्थः] ते खलु तुष्टिमारोपयन्तीत्यत्र का कथा? इति भावः। अभिजातैः—सत्कुलजैः सह मिथीभूताः दृष्टयोऽपि—दृष्टयोऽपि, परस्परदर्शनानि इत्यर्थः महतीं तुष्टिं—तोषम् आरोपयन्ति—जनयन्ति। [“तुष्टिम्” इत्यत्र “भूमिम्” इति पाठे—महतीं भूमिं—स्थानं, स्वर्गमिति यावत्, आरोपयन्ति—नयन्ति। “एष” इत्यत्र “अयम्” इति पाठान्तरम्]। श्रूयताम्—आकर्ण्यताम्। भार्गववंशस्य—भृगोरपत्यानि भार्गवाः, तेषां वंशः,—कुलं तस्य। भूरिति।—

तिलकस्य, (१०८) अदभ्रप्रभावस्तम्भितजम्भारिभुजस्तम्भस्य, (१०९) सुरासुरमुकुटमणिशिलातलशयनदुर्ललितपादपङ्कजस्य, (११०) निजतेजःप्रसरप्लुष्टपुलोम्नः च्यवनस्य वहिर्वर्त्तिं जीवितं दधीचो नाम तनयः। जननी च अस्य जितजगतः (१११) अनेकपार्थिवसहस्रानुयातस्य शर्य्यातस्य सुता राजपुत्री त्रिभुवनकन्यारत्नं सुकन्या नाम। सा खलु देवी द्विमूर्त्तिं

भूः,—पृथिवी भुवः,—अन्तरीक्षं, स्वः,—स्वर्गः, तेषां त्रितयं, तस्य तिलकः—ललाटभूषणविशेषः तस्य।

(१०८) अदभ्रेति।—अदभ्रः,—बहुलः, महान् इत्यर्थः ("अदभ्रं बहुलं बहु" इत्यमरः) प्रभावः,—तपःसामर्थ्यमिति यावत् तेन स्तम्भितः,—स्तब्धः जम्भारेः,—इन्द्रस्य, भुज एव स्तम्भः येन तथोक्तः तस्य, (पुरा किल अश्विनीकुमाराभ्याम् "आवां यज्ञभागभुजौ कुरु" इति चिरं प्रार्थितोऽयं तथेति प्रतिपद्य ताभ्यां भागं ददत् इन्द्रेण क्रुद्धेन वज्रधरेण रोषितः, ततश्चास्य सवज्रः हस्तः स्तम्भितोऽभूदिति पुराणवार्त्ता अत्र अनुसन्धेया)।

(१०९) सुरासुरेति।—सुराणाम् असुराणाञ्च मुकुटेषु यानि मणिशिलातलानि—रत्नभूतप्रस्तराः, तेषु शयनेन ["शिलातलशयन" इत्यत्र "शिलाशयन" इति पाठान्तरम्] दुर्ललितं—दुरधिगम्यम् अत्याहृतमिति यावत् पादपङ्कजं—चरणसरसिजं यस्य तथाभूतस्य, सुरासुरवन्द्यस्येति भावः। ["पादपङ्कजद्वयस्य" इति पाठान्तरमपि स एवार्थः]।

(११०) निजेति।—निजेन तेजसा प्रसरेण—विस्तारेण प्रभावविशेषेणेत्यर्थः, प्लुष्टः,—दग्धः, पुलोमा—तन्नामा दैत्यः येन तथोक्तस्य। (पुरा भृगोः पत्नी अन्तर्वत्नी पुलोम्ना दैत्येन ह्रियमाणा आसीत् तदानीं गर्भस्थोऽसौ महामुनिर्गर्भात् च्युतः, ततश्च अन्वर्थनाम्ना अनेन च्यवनेन दैत्योऽसौ कोपदृष्ट्या दग्धः इति पुराणवार्त्ता)। वहिर्वर्त्ति—वहिर्वर्त्तते इति वहिर्वर्त्ति—वहिःस्थितम्। ['वहिर्वृत्ति' इति पाठान्तरे,—वहिः,—वहिःप्रदेशे, वृत्तिः,—अवस्थानं यस्य तादृशं, वहिरवस्थितमित्यर्थः]। जितजगतः,—जगद्विजयिनः।

(१११) अनेकेति।—अनेकानि—बहूनि, पार्थिवानां—राज्ञां सहस्राणि तैः अनुयातः—सेवित इति यावत् तस्य। शर्य्यातस्य—तदाख्यस्य, सम्राज इति शेषः। त्रिभुवनकन्यारत्नं—त्रिभुवने यावत्यः कन्याः तासु रत्नं—रत्नभूतेत्यर्थः। द्विमूर्त्ति—

विदित्वा वैजनने मासि प्रसवाय पिता पत्युः पार्श्वात् स्वगृहम् आनाययत्; असूत च सा तत्र देवी दीर्घायुषम् एनम्। अनेहसा अवर्द्धत तत्रैव अयम् आनन्दितज्ञातिवर्गो बालस्तारकराज इव राजीवलोचनो राजगृहे। भर्तृभवनमागच्छन्त्यामपि मातरि न (११२) आसेचनकदर्शनमिमम् अमुञ्चत् मातामहो मनोविनोदनं नप्तारम्; अशिक्षत च अयं तत्रैव सर्वा विद्याः सकलाश्च कलाः।

कालेन च (११३) उपारूढयौवनम् इमम् आलोक्य अहमिव असौ अपि अनुभवतु मुखकमलावलोकनानन्दम् अस्य इति मातामहः कथं कथमप्येनं पितुरन्तिकम् अधुना व्यसर्जयत्। मामपि तस्य देवस्य सुगृहीतनाम्नः शर्यातस्य आज्ञाकारिणं विकुक्षिनामानं भृत्यपरमाणुम् अवधारयतु भवती। पितुः पादमूलम् आयान्तं मया साभिसारम् अकरोत् स्वामी। (११४) तद्धि नः कुलक्रमागतं राजकुलम्।

द्वे मूर्ती यस्याः ताम्, स्वेन गर्भजन्मना च मूर्तिद्वयवतीमित्यर्थः, गर्भिणीमिति भावः। ["द्विमूर्तिम्" इत्यत्र 'अन्तर्वत्नीम्' इति पाठे—अन्तर्वत्नी—गर्भिणीमित्यर्थः]। वैजनने मासि—प्रसवमासे। अनेहसा—कालेन। तारकराज इव—चन्द्र इव। राजीवलोचनः,—पद्मनेत्रः। ["मातरि" इत्यत्र "दुहितरि" इति पाठान्तरम्।

(११२) आसेचनकेति।—आसेचनकं—"तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्" इत्युक्तलक्षणम् अतिनैवानन्दकरमिति यावत्, दर्शनं यस्य तथाभूतम्। मनोविनोदनम्—मनःप्रीतिजननम्। नप्तारम्—दौहित्रम्। कलाः,—चतुःषष्टिविधाः सङ्गीतादिविद्याः।

(११३) उपारूढयौवनम्—प्राप्तयौवनम्। असौ—च्यवनः। कथं कथमपि—अतिकष्टेन। व्यसर्जयत्—प्रेषयामास इत्यर्थः। सुगृहीतेति।—सुगृहीतं नाम यस्य तथोक्तस्य—प्रातःस्मरणीयस्य इत्यर्थः "स सुगृहीतनामा स्यात् यः प्रातः स्मर्यते बुधैः" इत्युक्तेः। भृत्यपरमाणुम्—क्षुद्रतरं भृत्यमित्यर्थः। आयान्तम्—आगच्छन्तम्, एनमिति शेषः। मया साभिसारम्—ससहायम्, मत्सहचरमित्यर्थः। स्वामी प्रभुः नृपतिरित्यर्थः।

(११४) तद्धि न इति।—तत्—राजकुलं नः,—अस्माकं, कुलक्रमागतम्—

वर्त्तमानाश्च चिरन्तनता जनयति अनुजीविनि अपि जने कियन्मात्रमिव मन्दाक्षम्। अक्षीणः खलु दाक्षिण्यकोशो महताम्। इतश्च गव्यूतिमात्रे एव पारेशोणं तस्य भगवतः च्यवनस्य स्वनाम्ना नियमितव्यपदेशं च्यावनं नाम चैत्ररथकल्पं काननं निवासः। तदवधिरेव नो यात्रा। यदि च (११५) गृहीतक्षणदाक्षिण्यम अनवहेलं वा हृदयम् अस्माकम् उपरि भूमिर्वा प्रसादानाम, अयं जन अवधार्हो वा, ततो न विमाननीयोऽयं नः प्रथमः प्रणयः कुतूहलिनो

वंशपरम्परया प्राप्तम, अस्माभिः सेवितमिति यावत्, हि—अवधारणे। वर्त्तमानो—सञ्चमानो, चिरन्तनता—चिरानुगत्यमिति भाव। अनुजीविनि—अनुजीव्य तिष्ठति, सेवके इति यावत, कियन्मात्रमिव—अल्पमात्रमिव, ["कियन्मात्रमपि" इति पाठान्तरम्] मन्दाक्ष—लज्जा, ("मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा" इत्यमर) चिरानुगत्येन सम्यक भत्यभावे महती लज्जा जायते, इति मामनुजीविनमपि सदौहित्रसहचरं कृतवानिति भाव। खलु—यत, महतां दाक्षिण्यकोश —औदार्य्यभाण्डारम्, अक्षीण,—न क्षय गच्छतीत्यर्थ, स्वस्य दाक्षिण्यातिशय्यात् तथा कृतवानिति भाव। इतश्च—अस्मात् प्रदेशाच्च पारेशोण—शोणस्य नदस्य पारे इति पारेशोणम्। गव्यूतिमात्रे—गव्यूति,—क्रोशयुगं, तदेव तन्मात्रं तस्मिन् ('गव्यूति स्त्री क्रोशयुगम" इत्यमर') तदन्ते इत्यर्थ, [अवान्ते गम्यमाने अध्ववाचकात सप्तमी। "गव्यूतिमात्रमिव" इति पाठान्तरम्]। स्वनाम्ना—निजाख्यया, नियमित,—निर्दिष्ट, अभिहित इत्यर्थ, व्यपदेश,—संज्ञा यस्य तथोक्तम। ["निर्मितव्यपदेशम" इति पाठे,—निर्मित,—कृत]। चैत्ररथकल्पं—चैत्ररथ नाम कुवेरोद्यान तस्मादीषदूनम्। नौ—आवयो। यात्रा—गमनम्। ["तदवधिरेव" इत्यत्र "तदवधिश्चेयम्" इति पाठान्तरम्]।

(११५) गृहीतेति।—गृहीतं क्षणदाक्षिण्य—स्वल्पकालिकसौजन्यं येन तथाभूतम्। ["गृहीतक्षणम्" इति पाठे—गृहीत —स्वीकृत, प्राप्त इत्यर्थ, क्षण,—उत्सव येन तम्, "क्षण उद्धव उत्सव" इत्यमर]। अनवहेल—नास्ति अवहेला—अवज्ञा यस्य तादृशम्। प्रसादानाम्—अनुग्रहाणां भूमि,—पात्रम्। अवधार्ह,—योग योग्य। विमाननीय,—अनादरणीय न उपेक्षणीय इति यावत्, न,—अस्माकम अयं प्रथम,—आद्य, प्रणय,—प्रश्रय, अकुण्ठितत्वभावणमित्यर्थ, प्रार्थना वा। ["कुतूहलिनो

हृदयस्य। वयमपि शुश्रूषवो प्रथमवृत्तान्तम् आयुष्मत्योः। न इयम् आकृतिर्दिव्यतां व्यभिचरति। गोत्रनामनी तु श्रोतुम् अभिलषति नौ हृदयम्; तत् कथय, कतमो वंशः स्पृहणीयतां जन्मना नीतः? का च इयम् अत्रभवती भवत्याः समवाय इव विरोधिनां पदार्थानाम्? तथा हि,—सन्निहितबालान्धकारा भास्वन्मूर्त्तिश्च, पुण्डरीकमुखी हरिणलोचना च, (११६) बालातपप्रभाधरा कुमुदहासिनी च, समदहंसस्वना

हृदयस्य" इत्यत्र "कुतूहलस्य" इति पाठे—कौतुकस्य, श्रवणौत्सुक्यस्येत्यर्थः]। शुश्रूषवः,—श्रोतुमिच्छवः। ["प्रथमवृत्तान्तम्" इत्यत्र "वृत्तान्तम्" इति पाठान्तरम्]। व्यभिचरति—अतिक्रामति, दिव्यतां विना ईदृशी आकृतिर्न सम्भवतीति भावः। गोत्र-नामनी—कुलनामधेये। नौ—आवयोः। स्पृहणीयतां—स्पृहायोग्यताम्। [जन्मना" इत्यत्र "तत्रभवत्या जन्मना" इति पाठान्तरे,—तत्रभवत्या—माननीयया, पूज्यया वा, भवत्या इति शेषः]। अत्रभवती—मान्या, पूज्या वा। ["भवत्याः" इत्यत्र "भवत्याः समीपे" इति पाठान्तरम्]। विरोधिनां—परस्परविरुद्धानां, पदार्थानां—वस्तूनां, समवाय इव—सम्मेलनमिव, दृश्यते इति शेषः। तथा हि—तमेवार्थं जानीहीत्यर्थः। सन्निहितबालान्धकारा—सन्निहिताः,—सङ्गताः, बालाः,—केशाः, अन्धकारा इव यस्याः सा, अन्यत्र—बालाः,—अभिनवाः, अन्धकाराः तथाभूता। भास्वन्मूर्त्तिः,—भास्वती—दीप्यमाना मूर्त्तिः यस्याः तथोक्ता, अन्यत्र,—भास्वतः—सूर्यस्य, मूर्त्तिः। (अत्र सूर्यमूर्त्तिसमीपे अन्धकार इति विरोधः, उपमितिसमासे बहुव्रीहिसमासे च तत्परिहारः)। पुण्डरीकमुखी—पुण्डरीकं—श्वेतपद्मं, तद्वत् मुखं यस्याः तथोक्ता, अन्यत्र,—पुण्डरीकः,—तदाख्यो दिग्गजविशेषः, व्याघ्रो वा, तस्येव मुखं यस्याः तथोक्ता। हरिणलोचना—हरिणे—शुक्लवर्णे, लोचने यस्याः तथोक्ता, अन्यत्र—हरिणस्येव लोचने यस्याः तथोक्ता। (अत्र पक्षान्तरे विरोधः, पूर्वपक्षे समाधानम्)।

(११६) बालातपेति।—बालातपः,—अभिनवसूर्यालोकः तस्य प्रभेव प्रभा—दीप्तिः यस्य तथाभूतः अधरो यस्याः तथोक्ता, अन्यत्र,—बालातपस्य प्रभां धरतीति तथोक्ता। कुमुदहासिनी—कुमुदवत् हासो विद्यते यस्याः तथोक्ता, अन्यत्र—कुमुदे हसतीति कुमुदहासिनी—कुमुदिनीत्यर्थः। (अत्र पूर्वमविरोधः, पश्चाद्विरोधः)। समदहंसस्वना—मदेन सह वर्त्तमानः समदः,—मत्त इत्यर्थः, स चासौ हंसश्चेति

समुन्नतपयोधरा च,(११७) कमलकोमलकरा (११८) हिमगिरिशिलापृथुनितम्बा च, करभोरुर्विलम्बितगामिनी च, अमुक्तकुमारभावा स्निग्धतारका च" इति।

सा तु अवादीत्—"आर्य! श्रोष्यसि कालेन; (११९) भूयसो दिवसान् अत्र स्थातुम् अभिलषति नौ हृदयम्। अल्पीयांश्चायमध्वा, परिचय एव प्रकटीकरिष्यति।

समदहंस, तस्येव स्वन,—ध्वनि यस्या तथोक्ता, अन्यत्र,—समद,—मत्तताव्यञ्जक इत्यर्थ, हंसस्य स्वनो यस्या तथाभूता। ["समदहंसस्वना" इत्यत्र "कलहंसस्वना" इति पाठे—कल,—मधुर, हंसस्येव स्वनो यस्या तथोक्ता, अन्यत्र,—कलहंसस्य स्वनो यस्या तथोक्ता]। समुन्नतपयोधरा—समुन्नतौ—तुङ्गौ, पयोधरौ—कुचौ यस्या तथोक्ता, अन्यत्र,—समुन्नता,—समुन्नता, पयोधरा,—मेघा यस्या तथोक्ता, प्रावृडिति भाव। (पूर्व्वत्र समाधान, पश्चात् हंसाना शरदेव मत्तताजनन, न प्रावृषीति विरोध)।

(११७) कमलेति।—कमल—पद्म, तद्वत् कोमलौ करौ यस्या तथोक्ता, अन्यत्र—कमलवत् कोमला,—मृदुला, करा,—किरणा यस्या तथोक्ता।

(११८) हिमेति।—हिमगिरे,—हिमालयस्य, शिलावत् पृथु,—विशाल, नितम्ब यस्या तथोक्ता, अन्यत्र,—पृथुनितम्बा हिमगिरिशिलेति व्यस्तेनान्वय, पृथु,—महान्, नितम्ब,—कटक यस्या तथाभूता। (प्रागविरोध, पश्चात् ताढृशशिलाया कोमलत्वेनाऽसम्भवाद्विरोध)। करभोरु,—करभ,—मणिबन्धादाकनिष्ठ करस्य बहिर्भाग, ("मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहि" इत्यमर) तद्वत् ऊरु यस्या सा, अन्यत्र,—करभस्य—उष्ट्रस्य इव, ऊरु यस्या सा, तथा विलम्बित—मृदुमन्द, सविलासमित्यर्थ, गच्छतीति तथोक्ता, अन्यत्र,—विलम्बितम्—अतिमन्द, गच्छतीति तथोक्ता। [प्रागविरोध, पश्चात् करभस्य द्रुतगामित्वाद्विरोध। "विलम्बितगमना" इति पाठान्तरम्]। अमुक्तकुमारभावा—न मुक्त,—न त्यक्त, कुमारभाव,—बाल्यमित्यर्थ यया तथोक्ता, अन्यत्र,—न मुक्त, कुमारे—कार्त्तिकेये, भाव —भक्तिर्यया तथोक्ता। स्निग्धतारका—स्निग्धा—स्नेहव्यञ्जिका, सुप्रसन्नेत्यर्थ, तारका—अक्ष्ण कनीनिका यस्या तथोक्ता, अन्यत्र,—स्निग्ध,—स्वच्छपादमित्यर्थ, तारका,—नक्षत्रविशेष यस्या तथाभूता। (कुमारभक्ताया कुमारस्य तारक प्रति स्नेहो विरुद्ध इति, पूर्वार्द्धे तत्परिहार)।

(११९) भूयस,—बहून्। अल्पीयान—अल्पतर। अध्वा—मार्ग। परि-

आर्य्येण न विस्मरणीयोऽयमनुपङ्गदृष्टो जनः" इत्यभिधाय तूष्णीमभूत्। दधीचस्तु नवाम्भोभारगम्भीराम्भोधरध्वान-निभया भारत्या नर्त्तयन् (१२०) वनलताभवनभाजो भुजग-भुजः सुधीरमुवाच,—"आर्य्ये। करिष्यति प्रसादम् आर्य्या आराध्यमाना। पश्यामः तातम्। उत्तिष्ठ, व्रजामः" इति। "तथा" इति च तेन अभ्यनुज्ञातः शनैः उत्थाय कृतनमस्कृतिः उच्चचाल। तुरगारूढ़ञ्च तं प्रयान्तं सरस्वती सुचिरम् उत्तम्भितपक्ष्मणा निश्चलतारकेण लिखितेनेव चक्षुषा व्यलोकयत्। उत्तीर्य्य शोणम् अचिरेणैव कालेन दधीचः पितुः आश्रमपदं जगाम। गते च तस्मिन् सा तामेव दिशं विलोकयन्ती सुचिरमतिष्ठत्, कृच्छ्रादिव च सञ्जहार दृशम्।

अथ मुहूर्त्तमिव स्थित्वा स्मृत्वा च तां तस्य रूपसम्पदं

यथ,—सत्य। प्रकटीकरिष्यति—प्रकाशयिष्यति, अथवा गव्यूतिमात्रपरिमाणत्वात् निकटस्थितयो आवयो अन्तराऽन्तरा दर्शनसम्भावनया अचिरात् परिचय प्राप्स्यामीति भाव। अनुपङ्गदृष्ट,—अनुपङ्गेण—कार्य्यान्तरप्रसङ्गेन, मार्गानुरोधेनेत्यर्थं, दृष्ट,—अवलोकित। नवाम्भोभारेति।—नवानाम्—अभिनववर्षितानामित्यर्थ, अम्भस—जलाना, भारेण—गौरवेण, ["भार" इत्यत्र "भर" इति पाठान्तरम] गम्भीरो योऽम्भोधरध्वान,—मेघस्य नाद, तन्निभया—तदनुरूपया। भारत्या—वाचा। नर्त्तयन्—नृत्य कारयन्।

(१२०) वनेति।—वनलता एव भवनानि—गृहाणि, भजन्ते इति तथोक्तान। भुजगान भुञ्जते इति भुजगभुज,—मयूरान्, मयूरा मेघगर्ज्जनेन नृत्यन्तीति प्रसिद्धि। प्रसादम्—अनुग्रहम्। आराध्यमाना—सेव्यमाना। ["पश्याम तातम्" इत्यत्र "पश्याम तावत्तातम्" इति पाठान्तरम]। उच्चचाल—प्रतस्थे। उत्तम्भित-पक्ष्मणा—उत्तम्भितानि—उत्क्षिप्तानि, ऊर्द्ध्वं स्थिरीकृतानीत्यर्थं, पक्ष्माणि—नेत्रलोमानि यस्य तेन निश्चलतारकेण—स्थिरतारेण। पितु,—जनकस्य च्यवनस्य। विलोकयन्ती—पश्यन्ती। ["व्यालोकयन्ती" इति पाठान्तरम्]। कृच्छ्रादिव—अतिकष्टेनेव, दृशम्—चक्षु सञ्जहार—न्यवर्त्तयत्।

पुनः पुनः (१२१) व्यस्मयत अस्याः हृदयम्। भूयोऽपि चक्षुः आचकाङ्क्ष तद्दर्शनम्। अवशेव केनाप्यनीयत तामेव दिशं दृष्टिः। अप्रहितमपि मनस्तेनैव सार्द्धम् अगात्। अजायत च नवपल्लव इव लतायाः कुतोऽपि अनुरागः चेतसि। सालसेव शून्येव सनिद्रेव दिवसम् अनयत्। अस्तमुपयाति च प्रत्यक्-पर्य्यस्तमण्डले लाङ्गलिकीस्तवकसदृशत्विषि कमलिनीकामुके, (१२२) कठोरसारसशिरःशोणशोचिषि सावित्रे त्रयीमये तेजसि, (१२३) तरुणतरतमालश्यामले च मलिनयति व्योम व्योमव्यापिनि तिमिरसञ्चये, सञ्चरत्सिद्धसुन्दरीनूपुररवानुसारिणि च मन्दं मन्दं मन्दाकिनीहंस इव समुत्सर्पति शशिनि गगनतलं,

---

(१२१) व्यस्मयत—विस्मयमगच्छत्। अवशेव—पराधीनेव। अप्रहितमपि—अप्रेरितमपि, अनियुक्तमपि इति यावत्। ["लतायाः" इत्यत्र "बालवनलतायाः" इति पाठान्तरम्। "कुतोऽप्यनुरागः" इत्यत्र "कुतोऽप्यस्या अनुरागः" इति पाठान्तरम्। "सालसेव" इत्यत्र च "सालस्येव" इति पाठान्तरम्]। अनयत्—अयापयत्, कृच्छ्रेण इति भावः। उपयाति—उपगच्छति। प्रत्यक्पर्य्यस्तमण्डले—प्रत्यक्—प्रतीच्यां, पश्चिमायां दिशीत्यर्थः, पर्य्यस्तं—पतितं, मण्डलं यस्य तथाभूते। लाङ्गलिकीति।—लाङ्गलिकी—"ईशलाङ्गला" इति ख्यातः लाङ्गलाकाररक्तवर्णपुष्पविशिष्टः ओषधिभेदः, तस्याः स्तवकः—पुष्पगुच्छः, तेन सदृशी त्विट्—प्रभा यस्य तथोक्ते, ईषद्रक्तपिङ्गले इति भावः। ["लाङ्गलिकीस्तवकताम्रत्विषि" इति पाठे—लाङ्गलिकीस्तवकवत् ताम्रा,—रक्ता, त्विट् यस्य तथोक्ते इत्यर्थः]।

(१२२) कठोरेति।—कठोरः,—परिणतः, स्थविर इत्यर्थः, यः सारसः,—पक्षिभेदः, तस्य शिर इव शोणा—रक्ता, शोचिः,—दीप्तिः यस्य तथाभूते। सावित्रे—सवितुरिदं सावित्रं तस्मिन्। त्रयीमये—ऋग्यजुःसाम्नां त्रितयं त्रयी, "ऋग्यजुःसामनामानः त्रयो वेदास्त्रयी स्मृता" इत्युक्तेः, तदात्मके, "त्रय्येव विद्या तपति" इति श्रुतेः।

(१२३) तरुणेति।—तरुणतरः,—अभिनवः, तमालः,—तदाख्यवृक्षभेदः, तद्वत् श्यामले,—नीले तस्मिन्। व्योम—आकाशं मलिनयति—मलिनीकुर्व्वति। व्योमव्यापिनि—गगनाच्छादिनि। सञ्चरदिति।—सञ्चरन्तीनाम्—इतस्ततो गच्छन्तीनां, सिद्धसुन्दरीणां—देवयोनिविशेषाणां स्त्रीणां, नूपुररवम् अनुसरति—अनुगच्छतीति तथोक्ते। मन्दं मन्दं—शनैः शनैः। समुत्सर्पति—समुद्गच्छति।

(१२४) कृतसन्ध्याप्रणामा निशामुखे एव निपत्य विमुक्ताङ्गी पल्लवशयने तस्थौ। सावित्री अपि कृत्वा यथाक्रियमाणं सायन्तनं क्रियाकलापम् उचिते शयनकाले किसलयशयनमभजत, जातनिद्रा च सुष्वाप।

सरस्वती तु मुहुर्मुहुः (१२५) अङ्गवलनैः विलुलितकिसलयशयनतला निमीलितलोचनाऽपि नाभजत निद्राम्, अचिन्तयच्च,—"मर्त्यलोकः खलु सर्व्वलोकानाम् उपरि, यस्मिन् एवंविधानि सम्भवन्ति त्रिभुवनभूषणानि सकलगुणग्रामगुरूणि रत्नानि। तथा हि, तस्य (१२६) मुखलावण्यबिन्दुः इन्दुः। तस्य च चक्षुषो विक्षेपाः (१२७) कुमुदकुवलयकमलाकराः। तस्य च अधरमणेर्दीधितयो विकसितबन्धूकवनराजयः।

(१२४) कृतेति।—कृतः सन्ध्यायाः सन्ध्यायै वा प्रणामः यया तथाभूता, उपासितसन्ध्येति यावत्। निशामुखे एव—प्रदोषे एव, न पुनः शयनोचिते काले इति भावः। विमुक्ताङ्गी—निहितकलेवरा। "विमुक्ताङ्गी" इत्यनेन निःसहाङ्गत्वमस्या दर्श्यते। "यथाक्रियमाणम्" इत्यनेन सरस्वत्या अस्या विशेषं प्रदर्शयन् सरस्वत्या एव अरदशामाह। सायन्तनं क्रियाकलापं—सन्ध्याकालिककार्य्यजातम्।

(१२५) अङ्गवलनैः,—अङ्गस्य इतस्ततः चालनैः, विलुण्ठनैरिति यावत्। विलुलितेति।—विलुलितं—विपर्य्यस्तं, किसलयशयनतलं—पल्लवशय्या यस्याः तथाभूता। ["किसलयशयनीया" इति पाठान्तरे,—किसलयमेव शयनीयं—शय्या यस्याः सा]। सर्व्वलोकानां—सर्व्वेषां लोकानां, स्वर्गमर्त्त्यपातालानाम् इत्यर्थः, [निर्द्धारणे षष्ठी] उपरि—श्रेष्ठ इत्यर्थः। सकलगुणग्रामगुरूणि—सकलाः गुणाः,—सौन्दर्य्यविनयादयः, तेषां ग्रामः,—समवायः, तेन गुरूणि—महान्ति।

(१२६) मुखेति।—मुखस्य लावण्यानां—कान्तिविशेषाणां, बिन्दुः,—लेशः, इन्दुः,—चन्द्रः। ["मुखलावण्यबिन्दुरिन्दुः" इत्यत्र "मुखलावण्यप्रवाहस्य निष्यन्दबिन्दुरिन्दुः" इति पाठे—मुखस्य यत् लावण्यं, तदेव प्रवाहः,—जलधारा, तस्य निष्यन्दबिन्दुः—क्षरत्कणः। चक्षुषोः,—नयनयोः, विक्षेपाः,—विसरणानि, निपाता इत्यर्थः।

(१२७) कुमुदेति।—कुमुदानि—कैरवाणि, कुवलयानि—नीलोत्पलानि, कमलानि—पद्मानि, तेषाम् आकराः,—निचयाः। ["विकचकुमुद" इत्यादि

तस्य च अङ्गस्य परभागकरणम् अनङ्गः। आः! पुण्यभाञ्जि तानि चक्षूंषि चेतांसि यौवनानि वा स्त्रैणानि, येषाम् असौ अविषयो दर्शनस्य। क्षणं नु दर्शयता च तम् अन्यजन्मजनितेनैव मे फलितम् अधर्म्मेण। का प्रतिपत्तिरिदानीम्?" इति चिन्तयन्त्येव कथंकथमपि समुपजातनिद्रा क्षणमशेत। सुप्ता च तम् एव दीर्घलोचनं ददर्श। (१२८) स्वप्नासादितद्वितीयदर्शना च आकर्णाकृष्टकार्मुकेण मनसि निर्दयमताड्यत मकरकेतुना। प्रतिबुद्धाया मदनशरताडितायाश्च तस्या वार्त्तामिव उपलब्धुम् अरतिः आजगाम। तया हि, ततः

पाठान्तरम्]। शैथिल्य,—मन्थरता। परभागकरणं—परभागस्य—उत्कर्षस्य, करणं—साधनम्। ["परभागकरणम्" इत्यत्र "परभागोपकरणम" इति पाठे—उपक्रियते अनेनेति उपकरणं—साधनसामग्रीत्यर्थः]। आः इति खेदे। पुण्यभाञ्जि—पुण्यानि भजन्ते इति तानि, पुण्यवन्तीत्यर्थः। स्त्रैणानि—स्त्रीणाम् इमानि, स्त्रीसम्बन्धीनि इत्यर्थः, यद्वा,—स्त्रीणां समूहः स्त्रैणानि—नारीजातय इत्यर्थः। येषां—चक्षुःप्रभृतीनाम्, असौ—युवा, अविषयः,—अगोचरः, यैः असौ न दृष्टः, तेषां सुखेन अवस्थितिरिति पुण्यभाक्त्वमिति भावः। ["अविषय" इत्यत्र "विषय" इति पाठान्तरे,—विषयः,—गोचरः, दृष्टिपथं गत इत्यर्थः]। अन्येति।—अन्यस्मिन् जन्मनि—पूर्व्वजन्मनि, या जनिः,—उत्पत्तिः, गर्हितकर्म्मणामिति भावः, पूर्व्वजन्मानुष्ठितगर्हिताचरणमिति फलितः तत्कृतेनैव—तज्जनितेनैव। ["अन्यजन्मजनितेनैव" इति पाठस्तु सुगमः। "फलितम् अधर्म्मेण" इत्यत्र "फलितं धर्म्मेण" इति पाठो न युज्यते]। अधर्म्मवशादेव अस्य दर्शनं जातं, तेनैव मे ईदृशी विकृतिरिति भावः। ["येषाम् असौ विषयः" इति पाठे तु—"फलितं धर्म्मेण" इति पाठो युज्यते। अस्य क्षणसाक्षात्कारेणैव जन्मसाफल्यमिति पुण्यभाक्त्वमिति भावः]। प्रतिपत्तिः—इतिकर्त्तव्यता। ["समुपजातनिद्रा क्षणम्" इत्यत्र "उपजातनिद्रा चिरात् क्षणम्" इति पाठान्तरे,—चिरात्—दीर्घकालेन, दीर्घकालानन्तरमित्यर्थः]।

(१२८) स्वप्नेति।—स्वप्ने—निद्रावस्थायाम्, आसादितं—प्राप्तं, द्वितीयं दर्शनं, तस्येति भावः यया तथाभूता। प्रतिबुद्धायाः,—जागरितायाः। अरतिः,—वस्तुवैराग्यरूपा कामदशा, तथा चोक्तं दर्पणे—"अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशता-

प्रभृति (१२९) कुसुमधूलिधवलिताभिर्वनलताभिः अताडिताऽपि वेदनाम् अधत्त। मन्दमन्दमारुतविधुतैः कुसुमरजोभिः अदूषितलोचना अपि अश्रुजलं मुमोच। (१३०) हंसपक्षतालवृन्तचयविधुतैः शोणशीकरैः असिक्ताऽपि आर्द्रतामगात्। (१३१) प्रेङ्खत्कादम्बमिथुनाभिरनूढाऽपि अघूर्णत वनकमलिनीकल्लोलदोलाभिः। (१३२) विघटमानचक्रवाकयुगलविसृष्टैः अस्पृष्टाऽपि श्यामताम् आततान विरहनिश्वासधूमैः। पुष्पधूलिधूसरैः अदष्टाऽपि व्यचेष्टत मधुकरकुलैः।

इत्यपि। "प्रवृत्तिः स्यात् प्रलापस्वप्नमयी नादमूर्च्छना। मतिरिति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह॥" इति। "दुःखासिका" इति केचित्। कामवधूर्गतिपक्षभूतेति तदुपस्थितिप्रसङ्गः।

(१२९) कुसुमेति।—कुसुमानां धूलिभिः,—परागैः, धवलिताः,—व्याप्ततया श्वैत्यमापन्ना इत्यर्थः ताभिः, ["कुसुमधूलिधवलाभिः" इति पाठान्तरम्]। वेदना—व्यथाम्। अधत्त—अनुबभूव। तादृशलतास्पर्शे प्रत्युत सुखमेव भवेत् अस्यास्तु न तथा, इत्यरतिरिति भावः। एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम्। अदूषितलोचना—अकलुषितनयना।

(१३०) हंसेति।—हंसानां पक्षा एव तालवृन्तचयाः,—व्यजनसङ्घाः, तैः विधुताः,—विक्षिप्ताः तैः। ["हंसपक्षतालवृन्तव्रातवातविततैः" इति पाठे—तालवृन्तानां व्राताः,—समूहाः, तेषां वातैः विततैः,—विस्तृताः, विक्षिप्ता इत्यर्थः तैः]। शोणशीकरैः,—शोणस्य—तदाख्यनदस्य, शीकराः,—अम्बुकणाः तैः, ("शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः" इत्यमरः)। आर्द्रतां—आर्द्रत्वम्।

(१३१) प्रेङ्खदिति।—प्रेङ्खन्ति—सञ्चरन्ति, कादम्बानां—कलहंसानां, मिथुनानि—युगलानि यासु तथाविधाभिः। वनकमलिनीकल्लोलदोलाभिः—वनेषु—सरःसु, याः कमलिन्यः—पद्मिन्यः, ता एव कल्लोलदोलाः,—तरङ्गरूपदोलनयन्त्राणि ताभिः, अनूढाऽपि—अनुपवेशिताऽपि, अघूर्णत—अभ्राम्यत्।

(१३२) विघटमानेति।—विघटमाने,—विच्छेदं गच्छति इत्यर्थः, चक्रवाकाणां युगले,—मिथुने, विसृष्टाः,—त्यक्ताः तैः। विरहनिश्वासधूमैः,—विरहे ये निश्वासाः, ते धूमा इव तैः। श्यामतां—मलिनतां, शृङ्गाररसस्य श्यामवर्णत्वमिति यावत्, यदुक्तं,—"शृङ्गारदैवो भगवान् मुरारिः सङ्गीयते श्यामवपुर्मुरारिः। श्यामो

(१२३) अथ गण्डरात्रापगमे निवर्त्तमानस्तेनैव वर्त्मना तं देशम् आगत्य तथैव निवारितपरिजनः छत्रधारद्वितीयो विकुक्षिर्दुढौके। सरस्वती तु तं दूरादेव सम्मुखमापतन्तं दृष्ट्वा ससम्भ्रमम् उत्थाय वनमृगीव उद्ग्रीवा विलोकयन्ती मार्गपरिश्रान्तम् अस्नपयत् इव धवलितदशदिशा दृशा।

कृतासनपरिग्रहन्तु तं प्रीत्या सावित्री पप्रच्छ,—"आर्य्य! कच्चित् कुशली कुमारः?" इति। सोऽब्रवीत्—"आयुष्मति! कुशली, स्मरति च (१२४) भवत्योः, केवलमस्मीषु दिवसेषु तनीयसीमिव तनुं बिभर्त्ति, अविज्ञायमानाञ्च अनिमित्ता शून्यतामिवाधत्ते। अपि च अन्वक् समागमिष्यति एव मालती इति नाम्ना वरवर्णिनी वार्त्ता वो विज्ञातुम्;

मनाक् स्निग्धतरश्च तेन शृङ्गारशसी सुखरागे उक्त॥" इति। आततान—प्राप। ["आततान" इत्यत्र "आससाद" इति पाठान्तरम्]। पुष्पेति।—पुष्पाणां धूलिभिः,—परागैः, धूसरा,—कपिशा तैः, मधुकरकुलैः,—भ्रमरसङ्घैः, अदृष्टाऽपि व्यञ्जित—तेषां झङ्कारैर्ज्ञापिता भूमौ विलुण्ठितवतीत्यर्थः।

(१२३) अथ—अनन्तरं, गण्डरात्रापगमे—गण्डरात्रे—बह्वी निशा, ('गण्डरात्रं निशा बह्वी' इत्यमरः) तस्य अपगमे—अतिक्रमे, बहुनिशासु गतासु इत्यर्थः। दुढौके—प्राप उपतस्थे इत्यर्थः। ['आपतन्तं दृष्ट्वा ससम्भ्रमम् उत्थाय' इत्यत्र "आगच्छन्तं प्रीत्या सम्यक् समुत्थाय" इति पाठान्तरम्। "मार्गपरिश्रान्तम्" इत्यत्र "मार्गपरिश्रान्तम्" इति पाठान्तरे—श्रान्तं मार्गोपरि एव, अस्नपयदिव इति परेणान्वयः। एतेन दधीचवार्त्ताश्रवणार्थमस्या अतीव व्याकुलत्वं सूच्यते]। अस्नपयत् इव—स्नपयामास इव। धवलितेति।—धवलिताः,—श्वेतीकृताः दश दिशः यया तथाभूतया।

(१२४) भवत्योः,—भवत्यौ इत्यर्थे, [स्मरणार्थकधातोर्योगे कर्म्मणि षष्ठी]। तनीयसीम्—अतिशयेन कृशाम्। शून्यतामिव—अभावमिव, आधत्ते—उद्वहतीत्यर्थः। अन्वक्—पश्चात्, अविलम्बेनैवेति भावः। वरवर्णिनी—उत्तमाङ्गना काचिदिति शेषः। ["अन्वक् समागमिष्यत्येव मालती इति नाम्ना वरवर्णिनी" इत्यत्र "अन्वक्समागमिष्यत्येव मालतीति नाम्ना वाणिनी" इति पाठान्तरे—अन्वक्—अनुपदमेव पश्चादेवेत्यर्थः। वाणिनी—दूती]। वः—युष्माकं, वक्ष्यमाण

उच्छ्वसितं हि सा कुमारस्य" इति। तच्छ्रुत्वा पुनरपि मावित्री समभाषत,—"अतिमहानुभावः खलु कुमारः, यत् एवम् अविज्ञायमाने क्षणदृष्टेऽपि जने परिचितिम् अनुबध्नाति। तस्य हि गच्छतो यदृच्छया कथमपि अंशुकमिव मार्गलतासु मानसम् अस्मासु मुहूर्त्तम् आसक्तम् आसीत्। अमूल्यं हि सौजन्यम् आभिजात्येन च स्वामिसूनोः। अलसः खलु लोकः, यदेवं (१२५) सुलभसौहार्द्दानि येन केनचित् क्रीणाति महतां मनांसि। सोऽयम् औदार्य्यातिशयः कोऽपि महात्मनाम् इतरजनदुर्लभः, येन उपकरणीकुर्व्वन्ति त्रिभुवनम्" इति। विकुर्क्षि उच्चावचैः आलापैः सुचिरमिव स्थित्वा यथाऽभिलषितं देशम् अयासीत्।

इत्यर्थः। वार्त्ता—प्रवृत्तिम्। सा—मालती। कुमारस्य—दधीचस्य उच्छ्वसितं—जीवनमित्यर्थः सदैव सहचरीति भावः। ("उच्छ्वसितम्" इत्यनेनास्या विस्रम्भवत्ता ख्यापिता)। अविज्ञायमाने—अज्ञातकुलशीले इति भावः। परिचितिं—परिचयं, प्रणयमिति यावत्। अनुबध्नाति—आदधाति। महानुभावा स्वपरविशेषरहिताः सर्व्वमेव स्वं मन्यन्ते इति भावः। यदृच्छया—अकस्मादित्यर्थः। अंशुकमिव—वसनमिव। मार्गलतासु—पथि स्थितासु वल्लीषु, अपरिचितासु इति भावः, यथा यदृच्छया गच्छति तस्य अनवधानतया कदाचित् अंशुकादि मार्गलतासु यथा लगति, तथा मार्गवशादिहागतस्य कुमारस्यापि मनः अस्मासु इति भावः। अमूल्यं—महामूल्यम्। [अत्र "अशून्यम्" इति पाठान्तरे,—अशून्यं—न निरर्थकमित्यर्थः, केवलं वाचिकं सौजन्यं न, किन्तु आन्तरमेवेति भावः] आभिजात्येन—सद्वंशप्रसूतत्वेन। स्वामिसूनोः,—प्रभुकुमारस्य। अलसः,—निश्चेष्टः, मूढो वा।

(१२५) सुलभेति।—सुलभानि—सुप्रापाणि, सौहार्द्दानि—मित्रता येषां तानि महताम्—उदाराणां, मनांसि—चेतांसि, येन केनचित्—सामान्येन वस्तुनेति भावः न क्रीणाति—क्रेतुं न प्रभवति। औदार्य्यातिशयः—अतिशयेन औदार्य्यम्। कोऽपि—अनिर्वचनीयः। इतरजनदुर्लभः—क्षुद्रजनदुष्प्रापः। येन—औदार्य्यातिशयेन इत्यर्थः। उपकरणीकुर्व्वन्ति—वशीकुर्व्वन्तीत्यर्थः। उच्चावचैः,—नानाविधैः। ('उच्चावचं नैकभेदम्' इत्यमरः)।

(१२६) अथ अपरेद्युः उदिते भगवति द्युमणौ उद्दामद्युतौ अभिद्रुततारके तिरस्कृततमसि तामरसिनीविकासव्यसनिनि सहस्ररश्मौ शोणम् उत्तीर्य आयान्ती, तरलदेहप्रभावितान-च्छलेन अत्यच्छं सकलं शोणसलिलमिव आनयन्ती, (१२७) स्फुरितातिमुक्तकुसुमस्तबकममलित्विषि सटाले महति मृगपताविव गौरी तुरङ्गमे स्थिता, सलीलम् उरो-बन्धारोपितस्य (१२८) तिर्य्यगुत्कर्णतुरगाकर्ण्यमाननूपुर-पटुरणितस्य अतिबहलेन पिण्डालक्तकेन पल्लवितस्य

---

(१२६) अपरेद्युः,—अन्यस्मिन् अहनि। अपरेद्युः इत्यादिकं—मालती समदृश्यतेति अन्वयसम्बन्धः। ["उदिते" इत्यत्र "उद्यति" इति पाठे,—उदयं गच्छतीत्यर्थः]। द्युमणौ—दिवो मणिरिव तस्मिन् गगनरत्ने इत्यर्थः, सूर्य्ये इति यावत्। उद्दामद्युतौ—उद्दामा—उत्कटा उग्रेति यावत्, द्युतिः,—प्रभा यस्य तस्मिन्। अभिद्रुततारके—अभिद्रुता,—सन्ताडिता, तारका,—नक्षत्राणि येन तथोक्ते नक्षत्र-तिरोधानकारिणि इत्यर्थः। तिरस्कृततमसि—दूरीकृतान्धकारे। तामरसिनीविकास-व्यसनिनि—तामरसिन्यः,—पद्मिन्यः, तासां विकासे—प्रस्फुरणे, व्यसनम्—आसक्तिः विद्यतेऽस्येति तथाभूते। ["ताम व्यसनिनि" इत्यत्र "तामरसव्यासव्यसनिनि" इति पाठान्तरे,—तामरसस्य—पद्मस्य, व्यासः,—विस्तारः विकाश इति यावत्, तत्र व्यसनिनि]। आयान्ती—आगच्छन्ती। तरलेति।—तरला—चञ्चला, विकासिनी इत्यर्थः, या देहप्रभा, तस्याः वितानः—विस्तारः, स एव छलम्, तस्य छलं वा तेन। अत्यच्छम्—अतिनिर्म्मलम्। आनयन्ती—सहचरीकुर्व्वतीत्यर्थः।

(१२७) स्फुरितेति।—स्फुरितः,—विकसितः, योऽतिमुक्तकुसुमस्तबकः,—माधवीलतापुष्पगुच्छः, तेन समा त्विट्—कान्तिः यस्य तथोक्ते। सटाले—केशरवति। मृगपताविव—सिंह इव। गौरी—गौरवर्णा पार्व्वती च। उरोबन्धा-रोपितस्य—उरोबन्धः—अश्वपृष्ठारूढस्य चरणस्थापनार्थं द्रव्यविशेषः, तत्र आरोपितस्य—स्थापितस्य, चरणयुगलपदस्य विशेषणमिदम्।

(१२८) तिर्य्यगिति।—तिर्य्यक्—साचि यथा तथा, उत्कर्णेन—उन्नमित-कर्णेन, तुरगेण—अश्वेन, आकर्ण्यमानम्—श्रूयमाणम्, मिरमधुरशब्दत्वादिति भावः,

(१३९)कुङ्कुमपिञ्जरितपृष्ठस्य चरणयुगलस्य प्रसरद्भिः अतिलोहितैः प्रभाप्रवाहैः उभयतः ताडनदोहदलोभागतानि किसलयितातिरिक्तरक्ताशोकवनानि इव आकर्षयन्ती, (१४०) सकलजीवलोकहृदयहठहरणघोषणयेव रशनया शिञ्जानजघनस्थला, धौतधवलनेत्रनिर्मितेन निर्मोकलघुतरेण आप्रपदीनेन कञ्चुकेन (१४१)तिरोहिततनुलता, तनुकञ्चुकाभ्यन्तरदृश्यमानैः आश्यानचन्दनधवलैः

नूपुरयो पटु—स्पष्टं, रणित—शब्द यस्य तथाभूतस्य। अतिबहलेन—अविप्रभूतेन, पिण्डालक्तकेन—घनलाक्षारसेन, पल्लवितस्य—नवकिसलयवदाचरत इत्यर्थः।

(१३९) कुङ्कुमेति।—कुङ्कुमेन पिञ्जरित—रञ्जित, पीतवर्णीकृतम इत्यर्थः, पृष्ठ यस्य तादृशस्य। उभयत —उभयो पार्श्वयोरित्यर्थः। ताडनेति।—ताडनं—प्रहार एव, दोहद,—गर्भाभिलाष तत्र लोभ —लोलुपता, तेन आगतानि, "पादाहत प्रमदया विकसत्यशोक" इति कविसमयप्रसिद्धे। किसलयितानि—सञ्जातपल्लवानि, अत एव अतिरिक्तानि—विस्तृतानि रक्ताशोकवनानि तानि, ["किसलयितातिरिक्तरक्ताशोकवनानि" इत्यत्र "किसलयितानि रक्ताशोकवनानि" इति पाठान्तरम्]।

(१४०) सकलेति।—सकलानां जीवलोकानां हृदयानि—चेतांसि, तेषां हठेन—सहसा हरणे तस्य घोषणा—वाद्यविशेषानुगतानि वचनानीत्यर्थः तयेव, ["हरणघोषणयेव" इत्यत्र "हरणाघोषणयेव" इति पाठान्तरे—आघोषणा—वाद्यविशेषानुगताज्ञेत्यर्थः]। रशनया—मेखलया। शिञ्जानेति।—शिञ्जान—रणत्, जघनस्थल यस्या तथोक्ता। धौतेति।—धौत—क्षालितम् अत एव धवल नेत्र—वस्त्रविशेष, ("नेत्र मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च" इति मेदिनी, तेन निर्मितं,—कृत तत्। निर्मोक,—सर्पकञ्चुक, तदत् लघुतर,—अतिशयेन सूक्ष्म तेन। आप्रपदीनेन—प्रपद—पादाग्र प्रपदात् आ आ प्रपद—पादाग्रपर्यन्त, तत् व्याप्नोतीति तथोक्तेन, पादाग्रपर्यन्तव्यापिनेनेत्यर्थः।

(१४१) तिरोहितेति।—तिरोहिता—आवृता तनुरेव—अङ्गमेव लता—वल्ली यस्या तथोक्ता। तन्विति।—तनो —सूक्ष्मस्य, कञ्चुकस्य—वर्मण गात्रावरणस्य वा, अभ्यन्तरेषु दृश्यमाना ते। ['तनुकञ्चुकाभ्यन्तर—' इत्यत्र 'तानकञ्चुकान्तर—' इति पाठे—तान,—तनु, सूक्ष्म इत्यर्थ]। आश्यानेति। आश्यानानि—ईषच्छुष्काणि, चन्दनानि, तै धवला, तै।

अवयवे (१४२) स्वच्छसलिलाभ्यन्तरविभाव्यमानमृणालकाण्डेव सरसी, (१४३) कुसुम्भरागपाटले पुलकबन्धचित्रे चण्डातकम् अन्तःस्फुटं स्फटिकभूमिरिव रत्ननिधानमादधाना, हारेण (१४४) आमलकीफलनिस्तलमुक्ताफलेन स्फुरितस्थूलग्रहगण-शारा, शारदीव (१४५) श्वेतविरलजलधरपटलावृता द्यौः, कुच-पूर्णकलशयोरुपरि रत्नप्रालम्बमालिकाम् (१४६) अरुणहरित-किरणकिसलयिनीं कस्यापि पुण्यवतो हृदयप्रवेशवनमालिकामिव

(१४२) स्वच्छेति।—स्वच्छानि—निर्मलानि, सलिलानि—जलानि, तेषाम् अभ्यन्तरेषु विभाव्यमान,—लक्ष्यमाणं, मृणालकाण्ड,—मृणाललता यस्या यस्याः सा तथाभूता।

(१४३) कुसुम्भेति।—कुसुम्भरागेण—कुसुम्भ,—"कुसुम" इति ख्यात पुष्पविशेष, तस्य रागेण—आवर्णेन, पाटलं—रक्तम्। पुलकबन्धेन—विविधवर्णरचितबिन्दुन्यासेन, चित्रं—मनोज्ञमित्यर्थः। चण्डातकम्—अर्द्धोरुकम्, ऊरीरधःपर्यन्तव्यापि वसनविशेषम्, ("अर्द्धोरुक वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम्" इत्यमरः)। अन्तःस्फुटम्—अभ्यन्तरोज्ज्वलमित्यर्थः। रत्ननिधानं—निहितरत्नमित्यर्थः। आदधाना—धारयन्ती।

(१४४) आमलकीति।—आमलकीफलानीव निस्तलानि—वर्त्तुलानि, मुक्ताफलानि यत्र तादृशेन तादृशमुक्ताफलग्रथितेनेत्यर्थः। ["निस्तल" इत्यत्र "निस्तुल" इति पाठे—निस्तुलानि—तुलारहितानि निरुपमानीत्यर्थः, मुक्ताफलानि यत्र तादृशेनेत्यर्थः]। स्फुरितेति।—स्फुरितैः,—दीप्यमानैः, स्थूलैः—सुव्यक्तैरित्यर्थः, ग्रहगणैः,—ग्रहमण्डलैः, शारा—विचित्रा। शारदीव—शरत्कालीनेव।

(१४५) श्वेतेति।—श्वेतैः,—जलापगमात् शुभ्रतां गतैः, विरलैः,—अल्पैः, जलधराणां—मेघानां, पटलैः—निचयैः, आवृता—व्याप्ता। द्यौः—अन्तरीक्षम्। कुचेति।—कुचौ—स्तनौ, पूर्णकलशाविव, तयोरुपरि रत्नप्रालम्बमालिकां—रत्नहारमालाम्।

(१४६) अरुणेति।—अरुणेन—रक्तेन, हरितेन—श्यामलेन, किरणेन—मयूखेन, पद्मराग-मरकतानामिति भावः, किसलयाः,—नवपल्लवाः सन्ति अस्यां तादृशीं, सञ्जातकिसलयामित्यर्थः। हृदयप्रवेशेति।—हृदये प्रवेशः, तस्मै वनमालिका—पत्रपुष्पग्रथिता माला तामिव, (पूर्णकुम्भोपरि वनमालाप्रदान मङ्गलम्) कोऽपि पुण्यवान् अस्या हृदयं प्रवेक्ष्यतीति तन्मङ्गलार्थं पूर्णकुम्भस्थापनमिति भावः।

वहां धारयन्ती,(१४७)प्रकोष्ठनिविष्टस्य एकैकस्य हाटककटकस्य मरकतमकरवेदिकासनाथस्य (१४८) हरितीकृतदिगन्ताभिः मयूखमञ्जरीभिः स्यन्दकमलिनीभिरिव लक्ष्मीशङ्कया अनुगम्यमाना, (१४९) बहलताम्बूलकृष्णिकान्धकारितेन अधरसम्पुटेन (१५०) मुखशशिपीतं ससन्ध्यारागं तिमिरमिव वमन्ती, (१५१) विकचनयनकुवलयकुतूहलालीनया अलिकुलसंहत्या नीलांशुकजालिकयेव निरुद्धार्धवदना, नीलीरागनिहितनीलिम्ना

---

(१४७) प्रकोष्ठेति।—प्रकोष्ठे—कूर्पराधोभागस्थे मणिबन्धपर्यन्ते हस्तावयवे, निविष्टः,—धृतः तस्य। हाटककटकस्य—स्वर्णवलयस्य। मरकतेति।—मरकतस्य—हरिन्मणिभेदस्य, मकरवेदिका—मकराकारा पीठिका, मणिमय इत्यर्थः, तया सनाथः,—युक्तः तस्य तदलङ्कृतस्येति भावः।

(१४८) हरितीकृतेति।—हरितीकृताः,—श्यामीकृताः, दिगन्ताः,—दिग्विभागा याभिः ताभिः, मयूखमञ्जरीभिः,—किरणगुच्छैः। ["मयूखमञ्जरीभिः" इति पाठेऽपि स एवार्थः]। स्यन्दकमलिनीभिरिव—स्रवत्पद्मिनीभिरिव पत्रपुष्पसहिताभिरिति भावः। लक्ष्मीशङ्कया—लक्ष्मीरियं पद्मस्था, पद्मनिवासिनीति भावः, इति बोधेन, अनुगम्यमाना—अनुस्रियमाणा।

(१४९) बहलेति।—बहलेन—पुनः पुनः चर्वितेनेति भावः, ताम्बूलेन या कृष्णिका—कृष्णवर्णता, तया अन्धकारितः—सञ्जातान्धकारः तेन। अधरसम्पुटेन—अधरदलसम्पुटेन।

(१५०) मुखेति।—मुखमेव शशी—चन्द्रः तेन पीतं—ग्रस्तम्। ससन्ध्यारागं—सन्ध्यारागः,—सन्ध्याकालिकलौहित्यं, तेन सह वर्तमानम् [अधरस्य स्वतो लौहित्यात् ताम्बूलकृष्णतायोगाच्च तदौचित्यम्]। वमन्ती उद्गिरन्ती।

(१५१) विकचेति।—विकचे—विकसिते, नयने कुवलये—नीलोत्पले इव, तयोः कुतूहलात्—कौतुकात्, आलीना—संश्लिष्टा तया। नीलांशुकजालिकया—नीला—नीलवर्णा अंशुकजालिका—आवरणं सच्छिद्रं मुखावरणवसनमित्यर्थः तया। निरुद्धम—आच्छादितम् अर्धम्—वदनार्द्धं यया तथाभूता अधरमने बहुधा नीलादि-वसनाद्धर्देति भावः। नीलीति।—नीलीरागेण—नीली—"नील" इति ख्यातः क्षुपविशेषः, तस्य रागेण—वर्णेन, निहितः—अर्पितः, नीलिमा—नीलत्वं यत्र तादृशम्।

(१५२) शितिगलगलशितिना वामश्रवणाश्रयिणा दन्तपत्रेण कालमेघपल्लवेनेव विद्युदिव द्योतमाना, बकुलफलानुकारिणीभिः तिसृभिः मुक्ताभिः कल्पितेन बालिकायुगलेन अधोमुखेन (१५३) आलोकजलवर्षिणा सिञ्चन्तीव अतिकोमले भुजलते, दक्षिणकर्णावतंसितया (१५४) केतकीगर्भपलाशलेखया रजनी-करजिह्वयेव लावण्यलोभेन (१५५) लिह्यमानकपोलतला, तमालश्यामलेन मृगमदामोदनिष्यन्दिना तिलकबिन्दुना मुद्रित-मिव मनोभवसर्व्वस्वं वदनम् उद्वहन्ती, (१५६) ललाटलासकस्य सीमन्तचुम्बिनः चटुलतिलकमणेः उदञ्चता चटुलेन अंशुजालेन

---

(१५२) शितिगलेति।—शितिगलः,—नीलकण्ठः हर इत्यर्थः तस्य गलः—कण्ठः, तद्वत् शिति,—नीलमित्यर्थः तेन। ["शितिगलशितिना" इति पाठान्तरे,—शिति गलः, हरस्य इति भावः, तद्वत् शितिना]। वामश्रवणाश्रयिणा—वामकर्ण-स्थितेन। दन्तपत्रेण—शुभ्रदन्ताकृतिकर्णभूषणविशेषेण। कालमेघपल्लवेन—नील-मेघविस्तारेण ("पल्लवोऽस्त्री किसलये विस्तारे विटपे वने" इति मेदिनी)। बालिका-युगलेन—कर्णद्वयेन, ("अङ्गुरीयककर्णाभरणे पुंसि बालिका" इति मेदिनी)।

(१५३) आलोकेति।—आलोकः—उद्योतः प्रभेत्यर्थः, ("आलोको दर्शनो-द्योतौ" इत्यमरः) एव जलं तत् वर्षतीति तेन। दक्षिणेति।—दक्षिणे कर्णे अवतंसिता—अलङ्कारत्वेन धृता तया।

(१५४) केतकीति।—केतक्याः गर्भपलाशः—अभ्यन्तरपत्रं तस्य लेखया—रेखया, रेखाकारेण विदारितपत्रखण्डेनेत्यर्थः। रजनीकरजिह्वयेव—रजनीकरस्य—चन्द्रस्य, जिह्वा—रसना, अतिशुभ्रत्वात् कीर्त्तिरिति भावः तयेव ["रजनीकरजिह्वालतयेव" इति पाठान्तरे—जिह्वा इव लता तयेत्यर्थः]।

(१५५) लिह्यमानेति।—लिह्यमानम्—आस्वाद्यमानं, कपोलतलम्—गण्डभागः यस्याः तथोक्ता। तमालश्यामलेन—तमालवत् श्यामलः,—कृष्णः तेन। मृग-मदेति।—मृगमदस्य—कस्तूरिकायाः, आमोदः,—सौरभं, तं निष्यन्दते—क्षरतीति तथोक्तेन, तिलकस्य मृगमदद्रवकृतत्वादिति भावः। मुद्रितम्—चिह्नितम्। मनो-भवसर्व्वस्वम्—कन्दर्पसर्वस्वधनम्, मुखस्यैव सर्वोत्कर्षेण कामोद्दीपकत्वादिति भावः।

(१५६) ललाटेति।—ललाटे—भाले, लासकः,—नर्त्तकः, स्फुरन्नित्यर्थः, तस्य;

रक्तांशुकेनेव कृतशिरोऽवगुण्ठना, (१५७) पृष्ठप्रेङ्खदनादरसंयमनशिथिलजूटिकाबन्धा, नीलचामरावचूलिनीव (१५८) चूडामणिमकरिकासनाथा, मकरकेतुकेतुपताका, कुलदेवतेव चन्द्रमसः, पुनःसञ्जीवनौषधिरिव पुष्पधनुषः, वेलेव (१५९) रागसागरस्य, ज्योत्स्नेव यौवनचन्द्रोदयस्य, महानदीव रतिरसामृतस्य, कुसुमोद्गतिरिव सुरततरोः, बालविद्येव वैदग्ध्यस्य,

---

यस्य—ललाटं लासयति—दीपयतीति ललाटलासकस्य । सीमन्तचुम्बिनः,—सीमन्तः,—केशमध्यवर्ति-सूक्ष्मरेखाकाररचनाविशेषः तं चुम्बति—स्पृशतीति सीमन्तचुम्बी तस्य सीमन्तस्पर्शिन इत्यर्थः । चटुलः,—तरलः, यः तिलकमणिः—तिलकाकारपद्मरागमणिविशेषः तस्य प्रकाशः । ["चटुलातिलकमणि" इति पाठान्तरे—"सुवर्णपट्टमाबद्धो नानारत्नोपशोभितः । ललाटलम्बोहारस्तु चटुलातिलको मतः ॥" इत्युक्तलक्षणललाटभूषणविशेषादित्यर्थः]। उद्वमता—उद्गच्छता । चटुलेन—इतस्ततः प्रसरता । अंशुजालेन—किरणसमूहेन । रक्तांशुकेनेव—रक्तवसनेनेव । कृतेति ।—कृतं शिरसः अवगुण्ठनं यया तथाभूता ।

(१५७) पृष्ठेति ।—पृष्ठे प्रेङ्खत्—चलत् अनादरसंयमनेन—अयत्नबन्धनेन, शिथिलः—श्लथः, जूटिकाबन्धः,—केशपाशः यस्याः तथाविधा । नीलेति ।—नीलं चामरमेव अवचूलः—ध्वजाधोवर्तिचामरं चिह्नं वा विद्यते यस्याः इति तथोक्ता ।

(१५८) चूडामणीति ।—चूडायां या मणिमकरिका—मकराकारमणिः इत्यर्थः, तया सनाथा—सहिता अत एव मकरकेतोः,—कामस्य केतुपताका—ध्वजपताका इव स्थितेति भावः । कुलदेवतेव—वंशाधिष्ठात्री देवीव । पुनःसञ्जीवनौषधिरिव—पुनःसञ्जीवनं—हरकोपानलदहनानन्तरं मृतस्य जीवनदानं, तस्य ओषधिरिव—लताविशेष इव ।

(१५९) रागेति ।—रागः,—अनुरागः सागर इव तस्य वेला—तीरभूमिरिव यथा,—वेलाभिः, प्रवाहरोधनात् इत्यर्थः, ("वेला स्यात् तीरनीरयोः" इत्यमरः) [illegible] यथा वेला नातिक्रामति तद्वत् एतस्यां मदनदर्पभरा अनुरागोऽपि एतां [illegible] कदाचित् नातिक्रामति इति भावः । ज्योत्स्नेति ।—यथा चन्द्रोदयं विना ज्योत्स्ना न विकसति [illegible] न विलसति, तथा [illegible] इति भावः । कुसुमोद्गतिरिव—पुष्पोद्गम इव । सुरततरोः,—सुरतं—[illegible], तद्रूप

कौमुदीव कान्ते, धृतिरिव धैर्य्यस्य, गुरुशालेव गौरवस्य, बीजभूमिरिव विनयस्य, गोष्ठीव गुणानां, मनस्वितेव महानुभावताया, तृप्तिरिव तारुण्यस्य, (१९०) कुवलयदलदामदीर्घलोचनया पाटलाधरया (१९१) कुन्दकुड्मलस्फुटदशनया शिरीषमालासुकुमारभुजयुगलया (१९२) कमलकोमलकरया बकुलसुरभिनिश्वसितया चम्पकावदाततया कुसुममय्येव ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या (१९३) महाप्रमाणाश्वतरारूढया

तद् तस्य बालविद्येव—अभिनवा विद्येव बाल्यकालिकी शिक्षेव वा । वैदग्ध्यस्य—विलासविभ्रमस्य बाल्यसंस्कारो यथा कमपि कदाऽपि न त्यजति तथा वैदग्ध्यमपि एतामिति भाव । कौमुदीव—चन्द्रिकेव प्रभेवेत्यर्थं । धृतिरिव—सन्तोष इव उत्कर्ष इवेत्यर्थ । गुरुशालेव—गुरुगृहमिव, यद्वा—गुर्वी शाला गुरुशाला इव । बीजभूमिरिव—बीजक्षेत्रमिव । गोष्ठीव—समाज इव समवाय इवेत्यथ । मनस्वितेव—प्रशस्तमनःशालित्वमिव । तृप्तिरिव—सन्तोषसीमेवेत्यर्थं । तारुण्यस्य—यौवनस्य, यथा उपभोगेन तृप्त कश्चित् नान्यत् विषयजातमभिलषति, तद्वत् तारुण्यमपि मालतीमासाद्य इति भाव ।

(१९०) कुवलयेति ।—कुवलयदलदाम—नीलोत्पलदलमाला तद्वत् दीर्घे—आयते लोचने—नयने यस्या तयोक्तया । पाटलाधरया—रक्ताधरया ।

(१९१) कुन्देति ।—कुन्दानां—माघ्यकुसुमविशेषाणां कुड्मलानीव स्फुटा,—व्यक्ता शुभ्रा इत्यर्थ दशना—दन्ता यस्या तथाभूतया । शिरीषेति ।—शिरीषाणां—तदाख्यपुष्पविशेषाणां मालावत् सुकुमार—सुकोमल भुजयुगल यस्या तयोक्तया ।

(१९२) कमलेति ।—कमल—पद्म तद्वत् कोमलौ करौ—पाणी यस्या तयोक्तया । बकुलेति ।—बकुलवत—तदाख्यपुष्पविशेषवत सुरभि—सुगन्धि, निश्वसित यस्या तथाविधया । चम्पकावदातया—चम्पककुसुमवत् गौरवर्णया । अत एव कुसुममय्येव—पुष्पमय्येव कुसुमादिभिर्नयनादीनां विधानादिति भाव । ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या—ताम्बूलानां करङ्क —भाजनविशेष त वहतीति तयोक्तया ।

(१९३) महेति ।—महत् प्रमाण परिमाण यस्य तादृश अत्यन्त इत्यर्थं, योऽश्वतर —अश्वादा गर्दभेन जातो पशुविशेष , यद्वा,—तस्य अश्व,

ब्रह्मस्तम्भफलस्य, (४५६) सकलादिराजचरितजयज्येष्ठमल्लो देवः परमेश्वरो हर्षः। एतेन च खलु राजन्वती पृथ्वी। न (४५७) अस्य हरेरिव वृषविरोधीनि बालचरितानि, न (४५८) पशुपतेरिव दक्षोद्वेगकारीणि ऐश्वर्यविलसितानि, न (४५९) शतक्रतोरिव गोत्रविनाशपिशुनाः प्रवादाः, न (४६०) यमस्येव अतिवल्लभानि दण्डग्रहणानि, न वरुणस्येव

चैत्रम्, फलपातीति शावतः, चतुर्वर्णवाहुता महीति भावः, तदेव कुटुम्ब—पोष्य वर्गो यस्येति तथोक्तः। भोक्ता—अधिकारी। ब्रह्मस्तम्भफलस्य—ब्रह्माण्डवर्त्ति सर्व्वरत्नजातस्येत्यर्थः वेदप्रतिपादितयज्ञफलसमूहस्य वा।

(४५६) सकलेति।—सकलाः—समस्ताः, आदिराजाः,—मन्वादयः, तेषां चरितानि—आचाराः, तेषां जये—पराभवविषये अतिक्रमणे इत्यर्थः, ज्येष्ठमल्लः,—प्रधानवीरः। परमेश्वरः—सम्राट्। एतेन—हर्षेण। राजन्वती—प्रशस्तराजशालिनी इत्यर्थः ["राजन्वान् सौराज्ये" (८।२।१४ पा०) इति मतुपि रूपम्]।

(४५७) अस्य—हर्षस्य। हरेरिव—कृष्णस्येव। वृषविरोधीनि—वृषः,—धर्मः, अथवा—वृषरूपी रिष्टासुरः, तस्य विरोधीनि—विध्वंसकानीत्यर्थः। बालचरितानि—शैशवक्रीडितानि। कृष्णो बाल्यलीलायां वृषं हतवान् अयन्तु सदसद्विवेकसम्भावना विरहितबाल्यावस्थायामपि न पातक इति व्यतिरेकः।

(४५८) पशुपतेरिव—हरस्येव। दक्षेति।—दक्षाणां—कुशलानां, जनाना-मिति भावः अथवा—दक्षस्य—तदाख्यप्रजापतेः, श्वशुरस्येति भावः, उद्वेगकारीणि—भीषणानि, ऐश्वर्यविलसितानि—आधिपत्यचेष्टितानि अत्र तु ऐश्वर्यशब्दस्य गौण-वृत्तित्व ज्ञातव्यम्, अन्यत्र—ऐश्वर्याणि—ईश्वरधर्म्माः अणिमादय इत्यर्थः अस्मिन् पक्षे तु ऐश्वर्यशब्दः मुख्यवृत्तिको बोध्यः, तेषां विलसितानि—विजृम्भितानि, वीरभद्रादिसृष्टिव्यापारा इत्यर्थः।

(४५९) शतक्रतोरिव—इन्द्रस्येव। गोत्रविनाशपिशुनाः—गोत्राणां—वंशा-नाम्, अन्यत्र—शैलानां पर्वतानामित्यर्थः ("गोत्रं शैले गोत्रं कुलाख्ययोः" इति मेदिनी) विनाशपिशुनाः—विध्वंससूचकाः। प्रवादाः,—जनश्रुतयः दुष्कीर्त्तय इत्यर्थः।

(४६०) यमस्येव—अन्तकस्येव। अतिवल्लभानि—अतिप्रियाणि, अत्र अतिशब्देन औदार्यस्य युक्तदण्डत्वं प्रतिपादयति दण्डग्रहणानि—दण्डः,—करः, तस्य ग्रहणानि, अन्यत्र,—दण्डस्य—शासनदण्डे, यमायुधस्येति यावत्, ग्रहणानि।

(४६१) निस्त्रिंशग्राहसहस्ररक्षिता रत्नालया, (४६२) न धनदस्येव निष्फला: सन्निधिलाभा:, (४६३) न जिनस्येव अर्थवादशून्यानि दर्शनानि, (४६४) न चन्द्रमस इव बहुलदोषोपहता: श्रिय। चित्र-मिदम् अत्यमरं राजत्वम्। अपि च अस्य (४६५) त्यागस्य अर्थिन,

---

(४६१) निस्त्रिंशेति।—निस्त्रिंशग्राहाणां—खड्गधारिणां, सहस्रै, अन्यत्र—निस्त्रिंशा,—निर्दया, ("निस्त्रिंश खड्गे ना निर्दये त्रिषु" इति मेदिनी) ग्राहा,—अवहारा, जलजन्तुभेदा मकरा इति यावत् ("ग्राहो ग्रहेऽवहारे च" इति मेदिनी। अवहार,—मकर इत्यथ) तेषां सहस्रै, रक्षिता,—पालिता। रत्नालया,—रत्नभाण्डागाराणि, अन्यत्र,—रत्नाकरा, समुद्रा इत्यर्थ।

(४६२) धनदस्येव—कुबेरस्येव, न निष्फला,—न अर्थादिफलप्राप्तिविरहिता इत्यथ, य कश्चित् अर्थितया अस्य समीपं गच्छति, स न विफलाभिलाषो भवतीति भाव, यद्वा,—न निष्फला,—सफला, ज्ञानोपदेशलाभादिति भाव, अन्यत्र,—दानादिव्ययाभावात निष्प्रयोजना इत्यर्थ। सन्निधिलाभा,—सन्निधि,—सन्निधान, समीपोपस्थितिरित्यर्थ, यद्वा,—सन्त—साधव एव निधय,—अमूल्यानि रत्नानि, अन्यत्र,—सन्त,—उत्कृष्टा, निधय,—पद्मशङ्खादय, ("निधिर्ना शेवधिर्भेदा पद्मशङ्खादयो निधे" इत्यमर) तेषां लाभा,—प्राप्तय।

(४६३) जिनस्येव—बुद्धदेवस्येव। अर्थवादेति।—अर्थानां—धनानां, वाद,—मया इदं लब्धम, अनेन एतत् प्राप्तमित्यादिरूप वचन तेन शून्यानि—रहितानि, दर्शनानि—अवलोकनानि, अस्य राज्ञ साक्षात्कारे प्रभूता अर्था लभ्यन्ते इति भाव, अन्यत्र,—अर्थवाद,—स्तुतिवाद, तेन शून्यानि, सारवन्तीत्यर्थ। दर्शनानि—महायानादीनि तदीयशास्त्राणीति भाव।

(४६४) बहुलेति।—बहुला,—अनेके, दोषा,—रागादय इत्यर्थ, तैरुपहता,—आक्रान्ता, मलिनीकृता इत्यर्थ, अन्यत्र—बहुलस्य—कृष्णपक्षस्य, दोषाभि,—रजनीभि, ("बहुला नीलिकायां स्यात · । पस्त्रयो कृष्णपक्षे च वाच्यवत प्राज्यकृष्णयो ॥" "दोष स्यात् दूषणे पापे दोषा रात्रौ भुजेऽपि च" इति च मेदिनी) उपहता—विनष्टा। श्रिय,—सम्पदय, अन्यत—शोभा। अत्यमरम—अतीवाविनश्वरम्, यद्वा—अमरमतिक्रान्तं न्यक्कृतामरसमूहमित्यथ।

(४६५) त्यागस्य—दानस्य अर्थिन,—याचका, पर्याप्तो विषय न इत्युत्तरेणान्वय, अर्थिनामपर्याप्तत्वात अस्य त्यागाकाङ्क्षा न तृप्तिमायातीति भाव।

(४६६) प्रज्ञाया शास्त्राणि, कवित्वस्य वाचः, (४६७) सत्त्वस्य साहसस्थानानि, उत्साहस्य व्यापाराः, (४६८) कीर्त्तेः दिङ्मुखानि, अनुरागस्य लोकहृदयानि, (४६९) गुणगणस्य सङ्ख्याः, कौशलस्य कलाः न पर्य्याप्तो विषयः । अस्मिंश्च राजनि (४७०) यतीना योगपट्टकाः, (४७१) पुस्तकर्म्मणा पार्थिव-

---

(४६६) प्रज्ञाया,—प्रकृष्टाया बुद्धे, शास्त्राणि, पर्य्याप्तो विषय न इति अन्वय.; सर्व्वाणि शास्त्राणि अतीत्य बुद्धि प्रवर्त्तते इति भाव । कवित्वस्य—काव्यरचयितृत्वस्य, वाच, पर्य्याप्तो विषय न इति अन्वय, वाग्देवीमतिशायिनी कवित्वशक्तिरिति भाव ।

(४६७) सत्त्वस्य—बलस्य, साहसस्थानानि, पर्य्याप्तो विषय न इति अन्वय, एतावदधिक बल, यत् तत्प्रकाशस्थानानि न लभ्यन्ते इति भाव । उत्साहस्य—बलप्रकटनस्येत्यर्थ, व्यापारा पर्य्याप्तो विषय न इति अन्वय, उत्साहोपयोगि व्यापारस्थान नास्तीति भाव ।

(४६८) कीर्त्ते,—यशस, दिङ्मुखानि, पर्य्याप्तो विषयो न इति अन्वय, एतावदधिका कीर्त्तय, यत् दिगन्तेषु न मान्तीति भाव । अनुरागस्य—प्रीते, लोकहृदयानि—जनमानसानि, पर्य्याप्तो विषयो न इति अन्वय, एतावाननुराग, यल्लोकहृदयेषु न मातीति भाव ।

(४६९) सङ्ख्या,—एकादिपरार्द्धपर्य्यन्ता इति यावत, गुणगणस्य—विद्यादि गुणराशे, पर्य्याप्तो विषय न इति अन्वय . एतावन्तो गुणा, यत् न सङ्ख्यातु शक्यन्ते इति भाव । कला,—चतुष्षष्टिविधा शिल्पादिविद्या, कौशलस्य—वैदग्ध्यस्य, पर्य्याप्तो विषय,—प्रचुर स्थान, न, एतावत् वैदग्ध्य, यत् कलाविज्ञानमतिशेते इति भाव ।

(४७०) यतीना—योगिना, चतुर्थाश्रमिणामिति भाव एवेति शेष, योगपट्टका,—पश्चद्वन्धनार्थम् उपवीतभेदा, न पुन योगेन—विश्वासघातेन, विश्वस्तवञ्चनेनेति यावत, ("योगोऽपूर्वार्थसम्प्राप्तौ ** । विश्वासघातके द्रव्योपायसन्नहनेष्वपि" इति मेदिनी) पट्टका,—कूटलेख्यानीत्यर्थ, नेति अन्ययोगव्यवच्छेदार्थे, इति परिसङ्ख्याऽलङ्कार ।

(४७१) पुस्तकर्म्मणा—पुस्त—लेप्यादिकर्म, कर्म—कार्य्य येषा तेषा, पुत्तलिकादिनिर्माणकारकाणामित्यर्थ, ("पुस्त लेप्यादिकर्म्मणि" इत्यमर,)

विग्रहाः, (४७२) षट्पदानां दानग्रहणकलहा, (४७३) वृत्तानां पादच्छेदाः, (४७४) अष्टापदानां चतुरङ्गकल्पना, (४७५) पन्नगानां द्विजगुरुद्वेषाः, (४७६) वाक्यविदाम् अधिकरणविचाराः" इति (४७७) समुपसृत्य चोपवीती स्वस्तिशब्दम् अकरोत्।

पार्थिवविग्रहाः,—मन्मथशरीराणि, न तु राजगणविरोधाः, इति व्यवच्छेदस्य सार्थत्वात् परिसङ्ख्या। एवमुत्तरत्र।

(४७२) षट्पदानां—भ्रमराणां, दानं—मदवारि, तस्य ग्रहणे—आदाने, कलहाः,—विरोधाः, कलरवा इति भावः, न तु दानस्य—दत्तधनस्य, ग्रहणे कलहाः,—अहमग्रे अहमग्रे इत्यादिरूपेण विरोधा इति भावः, यद्वा,—दाने—शुद्धौ, ऋणादिरूपेण दत्तस्य धनस्य परिशोधकाले इत्यर्थः, ("दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु" इति मेदिनी) यत्र ग्रहणम्—आदानं, तत्र कलहा न।

(४७३) वृत्तानां—छन्दसां, पादच्छेदाः,—चरणविरामाः, न तु पापविशेषे पदच्छेदनानि इति भावः।

(४७४) अष्टापदानां—शारिफलकानां, चतुरङ्गकल्पना,—चत्वारि अङ्गानि—हस्त्यश्वनौपादातरूपा अवयवा इत्यर्थः, तेषां कल्पना,—रचना, चतुरङ्गक्रीडायां तत्तदाख्यशारिविन्यासा इत्यर्थः, न तु चतुरङ्गाणां—युद्धार्थं हस्त्यश्वरथपादातरूपाणां, कल्पना,—रचनाः, प्रयोजनाभावादिति भावः।

(४७५) पन्नगानां—सर्पाणां, द्विजगुरुद्वेषाः,—द्विजानां—पक्षिणां, गुरुः,—श्रेष्ठः द्विजगुरुः,—गरुड इत्यर्थः, तस्मिन् द्वेषाः, न तु द्विजेषु—ब्राह्मणेषु, गुरुषु च, यद्वा,—द्विजगुरुषु—ब्राह्मणश्रेष्ठेषु द्वेषा इति भावः।

(४७६) वाक्यविदां—वाक्यज्ञानां, मीमांसकानामित्यर्थः, अधिकरणविचाराः,—अधिकरणानां—"विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्। निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्॥" इत्युक्तपञ्चलक्षणानां, विचाराः,—समालोचनानि, न तु अधिकरणे—धर्माधिकरणे, प्रजानां परस्परविरोधे तथ्यनिर्णयस्थाने इत्यर्थः विचाराः, प्रजाः परस्परं न कलहायन्ते स्मेति भावः।

(४७७) समुपसृत्य—उपगम्य, उपवीती—उद्धृतदक्षिणकर इत्यर्थः, "उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः" इति वचनात्।

अथ (४७८) उत्तरेण नातिदूरे राजधिष्ण्यस्य गजपरिचारको मधुरम् अपरवक्त्राम उच्चैः अगायत्,—

"करिकलभ! विमुञ्च लोलतां चर विनयव्रतमानताननः।
मृगपतिनखकोटिभङ्गुरो गुरुरुपरि क्षमते न तेऽङ्कुशः" ॥ ५ ॥

राजा तु (४७९) तच्छ्रुत्वा दृष्ट्वा च तं गिरिगुहागतसिंहबृंहितगम्भीरेण स्वरेण पूरयन्निव नभोभागम् अपृच्छत्,—"एष स बाणः?" इति। "यथा आज्ञापयति देवः, सोऽयम्" इति विज्ञापितो दौवारिकेण, "न तावदेनम् अकृतप्रसादः पश्यामि" इति तिर्यक् (४८०) नीलधवलांशुकशारां तिर-

---

(४७८) उत्तरेण—उत्तरस्यां दिशि। राजधिष्ण्यस्य—राजसदनस्य। गजपरिचारकः—हस्तिपाल इत्यर्थः। अपरवक्त्रं—तदाख्यं जातिविशेषम्।

गजान्तरपरिचारकः कश्चित् स्वपरिचरणीयं वयोधर्म्मेणाविनीतं करिशावकम् अनुशासितुमाह, करिकलभेति।—करिकलभ!—हे हस्तिशावक! लोलतां—चापल्यं, विमुञ्च—त्यज, आनतम् आननं यस्य तथाभूतः सन्, विनयव्रतं—शिष्टाचारमित्यर्थः, चर—कुरु मृगपतेः,—सिंहस्य, नखकोटि —नखाग्रं, तद्वत् भङ्गुरः —कुटिलः, गुरुः —महान् शासिता च, अङ्कुशः,—हस्तिताडनायुधविशेष इत्यर्थः, ते—तव, उपरि न क्षमते—तव दोषं न सहते इत्यर्थः। अनेन अशिष्टानां दण्डयिता राजा, अस्य सन्निधौ बाणेन तथा उपचरितव्यमिति द्योत्यते। अत्र गजान्तरपरिचारकस्य कस्यचित् निजपरिचर्य्यमविनीतगजमुद्दिश्य प्रयुक्तं हस्तिपकोक्तितो विषयं पुरःस्थं बाणं प्रति राज्ञो हर्षस्य भूतवृत्तान्तस्मारकं सञ्जातं। तत्र "विमुञ्च लोलताम्" इति श्रवणेन करिणां स्वाभाविकरागित्वस्य स्मरणोदयात् बाणस्यापि पूर्वं सुतरामचापलत्वात् भुजङ्गताधृतिः प्रज्ञाता इति बोध्यम्। अत्राप्रस्तुतकलभवर्णनया प्रस्तुतस्य कवेः बाणस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः। अपरवक्त्रं वृत्तम् ॥ ५ ॥

(४७९) तत एवाह—तच्छ्रुत्वेत्यादि। गिरीति।—गिरिगुहां गतः सिंहः, तस्य बृंहितं—गर्जितं, तद्वत् गम्भीरः तेन। नभोभागं—गगनम्। अकृतप्रसादः,—न कृतः प्रसादः—प्रसन्नता येन सः, अप्रसन्न इत्यर्थः, भावदोषायमिति भावः। तिर्यक्—तिरश्चीनं, कुटिलं यथा तथेत्यर्थः।

(४८०) नीलेति।—नीला धवलाद् अन्यत् एव अंशुका, [स्वार्थे कन्प्रत्ययः]

स्वैरिणीम् इव (४८१) भ्रमयन् अपाङ्गनीयमानतरलतारकस्य आयामिनीं चक्षुषः प्रभा परिहृत्य (४८२) प्रेष्ठस्य पृष्ठतो निषण्णस्य मालवराजसूनोः अकथयत्,—"महानयं भुजङ्गः" इति। (४८३) तूष्णीम्भावेन तु अगमितनरेन्द्र-वचसि तस्मिन्, मूके च राजलोके, मुहूर्त्तमिव तूष्णीं स्थित्वा वाणो व्यज्ञापयत्,—"देव। (४८४) अविज्ञाततत्त्व इव, अश्रद्द-धान इव, नेय इव, अविदितलोकवृत्तान्त इव च कस्मात् एवम् आज्ञापयसि? (४८५) स्वैरिणो विचित्राश्च लोकस्य स्वभावाः प्रवादाश्च। महद्भिस्तु यथार्थदर्शिभिः भवितव्यम्। न अर्हसि माम् अन्यथा सम्भावयितुम् अविशिष्टमिव। ब्राह्मणो-

---

इव—दर्पविशानि कञ्चुकानि—वर्माणि, तैः शारा—शबलाम्। तिरस्करिणीमिव—यवनिकामिव।

(४८१) अपाङ्गेति।—अपाङ्ग—नेत्रप्रान्त, नीयमाना—चाल्यमाना तरला—चञ्चला, तारका—कनीनिका यस्य तथाभूतस्य चक्षुषः आयामिनीं—प्रसारिणीं, प्रभा—कान्तिं, भ्रमयन्—सञ्चारयन्। परिहृत्य—पराङ्मुखीभूयेत्यर्थः।

(४८२) प्रेष्ठस्य—प्रीतिपात्रस्य, पृष्ठतः—पश्चाद्भागे, निषण्णस्य—उपविष्टस्य मालवराजसूनोः,—मालवेन्द्रपुत्रस्य। ["अकथयत्" इत्यत्र "अकथयत्" इति पाठे—[illegible]]। भुजङ्गः—विटः, धूर्त्तः लम्पटो वा इत्यर्थः, ("भुजङ्गो विटः कामी" इत्यमरः)।

(४८३) तूष्णीम्भावेन—मौनभावेन, अगमितनरेन्द्रवचसि—अगमितम्—अबुद्ध, नरेन्द्रस्य—हर्षस्य, वचः येन तथाभूते नरेन्द्रवचसो भावमविज्ञानतीत्यर्थः, तस्मिन्—मालवराजसूनौ। मूके—वाग्व्यापाररहिते, मौनावलम्बिनीत्यर्थः, राजलोके—उपस्थित राज्ञां समवाये इत्यर्थः।

(४८४) अविज्ञाततत्त्व इव—अविदितयाथार्थ्य इव। अश्रद्दधान इव—अविश्वासीव। नेय इव—परवश इव, परो यथा प्रेरयति तथैव धावमान इवेति भावः। अविदितलोकवृत्तान्त इव—अज्ञातजनचरित इव, [illegible] इव वेत्यर्थः।

(४८५) स्वैरिणः,—स्वेच्छानुवर्त्तिनः। अविशिष्टमिव—अतिसाधारणमिव,

ऽस्मि जातः सोमपायिनां वंशे वात्स्यायनानाम्। यथाकालम् (४८६) उपनयनादयः कृताः संस्काराः। सम्यक् पठितः साङ्गो वेदः। श्रुतानि यथाशक्ति शास्त्राणि। दारपरिग्रहात् अभ्यागारिकोऽस्मि। का मे भुजङ्गता? (४८७) लोकद्वयाविरोधिभिस्तु चापलैः शैशवम् अशून्यम् आसीत्। अत्र अनपलापोऽस्मि। (४८८) अनेन एव च गृहीतविप्रतीसारमिव मे हृदयम्। इदानीन्तु सुगत इव शान्तमनसि, मनाविव

साधारणमिवेत्यर्थः, अनार्यमिवेति भावः। सोमपायिनां—सोमयागं कृत्वा तच्छेष-सोमरसपानरतानां, वात्स्यायनानां—वत्समुनिसन्तानानाम्।

(४८६) उपनयनादयः,—उपनयनम् आदिः—मुख्यं येषां ते, संस्काराः,—गर्भाधानादयः। साङ्गः,—"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चितिः। ज्योतिषञ्चेति विज्ञेयं षडङ्गं कविसत्तमैः॥" इत्युक्तैः षड्भिरङ्गैः सह वर्त्तमानः। अभ्यागारिकः,—कुटुम्बव्यापृतः गृहस्थः इत्यर्थः, स्ववृत्तौ स्थितः इत्यर्थो वा। ("कुटुम्बव्यापृतस्तु यः। स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम्" इत्यमरः)। भुजङ्गता—धूर्त्तता, लम्पटता वा। [केचित्तु "का मे" इत्यत्र "कामे" इति समस्तपाठं परिकल्प्य—"कामे भुजङ्गतेति कामभुजङ्गता शृङ्गारित्वम्। कामे—मदने भुजङ्गता ज्ञेया न मादृशेषु। न हि मे काचित् भुजं—बाहुं, गता—प्राप्तेत्यर्थः" एवं व्याख्यानयन्ति, तत्तु न मनोरमं, प्रस्तुतप्रसङ्गसङ्गत्यभावात्]।

(४८७) लोकेति।—लोकयोः—स्वर्ग-मर्त्त्ययोः, द्वय, तस्य अविरोधीनि—अविरोधकराणि तैः, "लोकद्वयाविरोधिभिः" इत्यनेन त्रिवर्गस्यानुपघातं प्रकटयति, "शतायुर्वै पुरुषः कालमन्योऽन्यानुबद्धं परस्परस्यानुपघातेन त्रिवर्गं सेवेत" इत्यादि दर्शनात् शैशवेऽपि धर्मविरोधि किञ्चिन्नाचरितमिति भावः, चापलैः,—चपलकर्म्मभिः, यानि लोकगर्हितानि नरकजनकानि च एतादृशैः कर्म्मभिरित्यर्थः, शैशवं—बाल्यम्, अशून्यम्—अविरहितम्। "शैशवमशून्यम्" इत्यनेन सदकामत्वं परिहरति आत्मनः। अनपलापः,—निरपह्नवः, अकृतनिजदोषगोपन इति यावत्।

(४८८) अनेनैव—बाल्यचापल्येनैवेत्यर्थः। गृहीतेति।—गृहीतः विप्रतीसारः,—अनुतापो येन तथाभूतमिव। ("पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि" इत्यमरः)। इदानीम्—अस्मिन् काले। सुगते इव—बुद्धदेवे इव। मनाविव—

कर्त्तरि वर्णाश्रमव्यवस्थानां, समवर्त्तिनीव च साचात् दण्ड-भृति देवे शासति (४८९) सप्ताम्बुराशिरशनाम् अशेषद्वीप-मालिनीं महीं. क इव अविशङ्कः सर्वव्यसनबन्धोः अविनयस्य मनसाऽपि अभिनयं कल्पयिष्यति ? (४९०) आसतां तावत् मानुष्यकोपेताः, त्वत्प्रभावात् अलयोऽपि भीता इव मधु पिबन्ति। रथाङ्गनामानोऽपि लज्जन्त इव अभ्यनुवृत्ति-व्यसनैः प्रियाणाम्। (४९१) कपयोऽपि चकिता इव चपलायन्ते। शरारवोऽपि सानुक्रोशा इव श्वापदगणाः पिशि-तानि भुञ्जते। सर्वथा कालेन मां त्रास्यति स्वामी स्वयमेव।

वैवस्वते आदिराजे इव। वर्णेति।—वर्णाः,—ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः, आश्रमाः,—ब्रह्मचर्यगृहस्थवानप्रस्थभिक्षुकाः, तेषां व्यवस्था,—स्थितयः तासां, कर्त्तरि—निर्मातरि। समेति।—सम वर्त्तते इति समवर्त्ती—यम तस्मिन्निव। ("धर्मराजः पितृपतिः समवर्त्ती परेतराट्। कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्‌यमः॥" इत्यमरः) दण्डभृति—दण्डं बिभर्त्तीति दण्डभृत् तस्मिन्, दण्डधरे इत्यर्थः।

(४८९) सप्ताम्बुराशिरशनां—सप्त अम्बुराशयः,—सागराः, रशना,—मेखला यस्याः ताम्। अशेषद्वीपमालिनीं—बहुद्वीपशालिनीं, सप्तद्वीपवतीमिति यावत्, महीं—पृथ्वीं, शासति—पालयति सति। अविशङ्कः,—निर्भीकः। सर्वेति।—सर्वेषां व्यसनानां—कामज कोपजदोषाणां, बन्धुः,—मित्रं, सहचर इति यावत् तस्य। अविनयस्य—चापल्यस्य। अभिनयं—चेष्टाविशेषमिति यावत्, कल्पयिष्यति—करिष्यतीत्यर्थः।

(४९०) आसतां—तिष्ठन्तु। मानुष्यकोपेताः,—मानुष्यकं—मनुष्यस्य भावः, तेन उपेताः—युक्ताः, मनुष्यधर्मिण इत्यर्थः। अलयः,—भ्रमराः। रथाङ्गनामानः,—चक्रवाकाः। अभ्यनुवृत्तिव्यसनैः,—अतिमात्रासक्तिभिः इत्यर्थः। प्रियाणां—चक्र-वाकीणामिति भावः।

(४९१) कपयः,—वानराः, चकिता इव—शङ्किता इव, चपलायन्ते—चपला इवाचरन्ति, ["कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च" (३।१।११ पा०) इति क्यङि रूपम्]। शरारवः—हिंस्राः, श्वापदगणाः,—व्याघ्रादिपशुसमूहाः, सानुक्रोशाः,—सदयाः, दुर्वृत्तताजनितानुतापशालिन सन्त इत्यर्थः, पिशितानि—मांसानि, भुञ्जते—खादन्ति। कालेन—समयेन।

(४८२) अनपाचीनचित्तवृत्तिग्राहिण्यो हि भवन्ति प्रज्ञावतां प्रकृतयः" इत्यभिधाय तूष्णीम् अभूत्।

भूपतिरपि—"एवम् अस्माभिः श्रुतम्" इत्यभिधाय तूष्णीमेव अभवत्। (४८३) सम्भाषणासनदानादिना तु प्रसादेन न एनम् अन्वग्रहीत् केवलम् अमृतवृष्टिभिः स्नपयन्निव स्नेहगर्भेण दृष्टिपातमात्रेण अन्तर्गतां प्रीतिम् अकथयत्। (४८४) अस्ताभिलाषिणि च लम्बमाने सवितरि विसर्जितराजलोकोऽभ्यन्तरं प्राविशत्। (४८५) बाणोऽपि निर्गत्य धौतारकूटकोमलातपत्विषि निर्वाति वासरे, (४८६) अस्ताचलकूटकिरीटे निचुलमञ्जरीभासि तेजांसि मुञ्चति वियन्मुचि मरीचिमति,

(४८२) अनपाचीनेति।—अनपाचीनाम्—अविपरीतां, प्रशस्तामित्यर्थः, विशुद्धामिति यावत्, ("अपाचीनोऽप्यागर्ये विपर्यके च वाच्यवत्" इति मेदिनी) चित्तवृत्तिं गृह्णन्तीति तथाभूताः।

(४८३) सम्भाषणेति।—सम्भाषणं—संलापः, आसनदानञ्च आदि यस्य तथोक्तेन, प्रसादेन—अनुग्रहेण, प्रीतिज्ञापकेनेति यावत्, एनं—बाणं न अन्वग्रहीत्—न अनुचकम्पे। स्नपयन्निव—अभिषिञ्चन्निव।

(४८४) अस्ताभिलाषिणि—अस्ताचलगमनोद्यते। लम्बमाने—पश्चिमां दिशमवतरतीत्यर्थः। विसर्जितराजलोकः,—स्वस्थानगमनाय राजन्यान् अनुमन्यमान इत्यर्थः।

(४८५) "बाणोऽपि" इत्यस्य "निजावस्थानमगात्" इत्युत्तरेणान्वयः। धौतेति।—धौत—प्रमृष्टमिति यावत् यत् आरकूट—पित्तल ("रीतिः स्त्रियामारकूटम्" इति पित्तलपर्य्यायेष्वमरः) तद्वत् कोमला आतपस्य त्विट्,—प्रभा यस्य तादृशे। निर्वाति—निर्वाणं गच्छति, अवसानं प्राप्ते इत्यर्थः।

(४८६) अस्ताचलेति।—अस्ताचलस्य—अस्तगिरेः, कूट—शृङ्ग, ("कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्" इत्यमरः) तस्य किरीटे—मुकुटे, मुकुटस्वरूपे इत्यर्थः तस्मिन्। निचुलेति।—निचुलस्य—स्थलवेतसस्य, हिज्जलाख्यवृक्षस्य वा, ("निचुलो हिज्जुलः इज्जलः" इत्यमरः) मञ्जरी—नवपल्लवी, तस्याः भास इव भासः,—दीप्तयः येषां तथाभूतानि, तेजांसि—किरणान्, मुञ्चति—विकिरति। वियन्मुचि—गगनपरित्यागिनि। मरीचिमति—सूर्य्ये ["मरीचिमति" इत्यत्र "मरीचिमालिनि" इति पाठेऽपि स एवार्थः]।

(४९७) रोमन्थमन्थरकुरङ्गकुटुम्बाध्यास्यमानम्रदिष्ठगौष्ठीन पृष्ठासु अरण्यस्थलीषु, (४९८) शोकाकुल-कोककामिनी-कूजितकरुणासु तरङ्गिणीतटीषु, (४९९) वासविटपोपविष्ट वाचाटचटकचक्रवालेषु, (५००) आलवालावर्जितसेकजल कुटेषु निष्कुटेषु, (५०१) दिवसविहृतिप्रत्यागतं प्रस्नुतस्तनं

(४९७) रोमन्थेति।—रोमन्थेन—उद्गीर्य चर्वणेन मन्थराः,—अलसाः, कुरङ्गाणां—हरिणानां कुटुम्बाः,—वर्गाः, ["रोमन्थमन्थरकुरङ्गकुटुम्ब—" इत्यत्र "अतिरोमन्थमन्थरकुरङ्गकुटुम्बक—" इति पाठे—अति—अतिमात्रं पुनः पुनरित्यर्थः, यः रोमन्थः तेन मन्थराः कुरङ्गाणां कुटुम्बा एव इति कुटुम्बकाः] तैः अध्यास्यमानम्—अधिष्ठीयमानम् अत एव म्रदिष्ठम्—अतिमृदु, कोमलतममित्यर्थः, गौष्ठीनं—भूतपूर्वगोष्ठं, ["गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे" (५।२।१८ पा०) इति मत्वर्थीये खञि रूपम्। "गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम्" इत्यमरः। अत्र "गाष्ठीनम्" इति पाठस्तु अपाणिनीय एव तत्र खञि उपधाह्रस्वत्वासिद्धेः। अत्र मुग्धबोधटीकायां रामतर्कवागीशपादाः,—"गोष्ठाद्भूतपूर्वे खञ्" इति सूत्रेण प्रथमान्तात् भूतपूर्वार्थे वर्तमानात् गोष्ठशब्दात् स्वार्थे खीनो वा स्यात् तथा च भूतपूर्वं गोष्ठं गोष्ठीनम्, भूतपूर्वे इति किम्? गोष्ठी वर्तते इत्याहुः" तथा च तन्मते गोष्ठीनमिति पदमपि सिध्यति इति बोध्यम्] पृष्ठम्—उपरिभागो यासां तासु। अरण्यस्थलीषु—वनभूमिषु।

(४९८) शोकेति।—शोकाकुलानां कान्ताविरहादिति भावः, कोककामिनीनां—चक्रवाकीणां कूजितैः,—विलपितैरित्यर्थः, करुणाः—कारुण्यजनकाः तासु। तरङ्गिणीतटीषु—नदीतीरेषु।

(४९९) वासेति।—वासविटपेषु—आश्रयभूतवृक्षशाखासु उपविष्टं वाचाटानां—रुवतामित्यर्थः चटकानां—क्षुद्रपक्षिविशेषाणां चक्रवालं—मण्डलं येषु तथाविधेषु।

(५००) आलेति।—आलवालानि—तरुतलेषु मण्डलाकारेण रचिताः जलाधारविशेषाः तेषु (—"स्यादालवालमावालम् " इत्यमरः) आवर्जितानि—रचितानि सेकजलकुटानि—सेचनाय जलघटाः ["सेकजलकुटेषु" इत्यत्र "सेकजलकूटेषु" इति पाठे,—"सेकजलकूटानि—सेचनजलसमूहाः"] येषु तथाभूतेषु। निष्कुटेषु—गृहारामेषु ("गृहारामास्तु निष्कुटाः" इत्यमरः)।

(५०१) दिवसेति।—दिवसे विहृतिः,—विहारः, विचरणमित्यर्थः, तस्याः

स्तनन्धये धयति धेनुवर्गम् उन्नतचोरक्षुभिततर्णकव्राते, क्रमेण च (५०२) अस्तधराधरधातुधुनीपूरप्लावित इव लोहितायमानमहसि मज्जति (५०३) सन्ध्यासिन्धुपानपात्रे पातङ्गे मण्डले, (५०४) कमण्डलुजलशुचिशयचरणेषु (५०५) चैत्यप्रणतिपरेषु पाराशरिषु, (५०६) यज्ञपात्रपवित्रपाणौ प्रकीर्णबर्हिषि उत्तेजसि जातवेदसि हवींषि वषट्कुर्वति याजकजने,

प्रत्यागतं—प्रतिनिवृत्तं प्रस्नुतस्तन—प्रस्नुता,—प्रक्षरिता, स्तना यस्य तथोक्तं, धेनुवर्गं—गोयूथं स्तनन्धये—स्तनपायिनि, उन्नतेति।—उन्नतेन—उच्छलितेन, चोरेण—दुग्धेन, क्षुभित—व्यग्र, तर्णकाना—वत्साना, ("सद्योजातस्तु तर्णक" इति गोप्रकरणे अमर) व्रात—समूह तस्मिन, ["उन्नतचोरक्षुभिततर्णकव्राते" इत्यत्र "उन्नतचोरं क्षुधिततर्णकव्राते" इति पाठे,—उन्नतम्—उच्छलित, चोरं यस्य त, धेनुवर्गमित्यस्य विशेषण, तथा क्षुधित तर्णकाना व्रात तस्मिन्] धयति—पिबति।

(५०२) अस्तेति।—अस्तधराधर,—अस्ताचल, तत्र ये धातव,—गैरिकमनःशिलादय, ("· धातुर्मन्द्रियेषु च। मनःशिलादौ श्लेष्मादौ विशेषाद्गैरिकेऽस्थि च॥" इति मेदिनी) तेषु या धुन्य,—तत्सहृष्टा निर्झरिण्य इत्यर्थ, तासा पूरे,—प्रवाहे, प्लाविते इव—सिक्ते इव। लोहितेति।—लोहितायमानानि—रक्तायमानानि, महासि—तेजासि यस्य तथोक्ते। मज्जति—तिरोभवतीत्यर्थ।

(५०३) सन्ध्येति।—सन्ध्या एव सिन्धु,—नदी, समुद्रो वा, ("सिन्धुर्वमथुदेशाब्धिनदे ना सरिति स्त्रियाम्" इति मेदिनी) तस्या पानपात्र—जलपात्र, मद्यपानपात्र वा तस्मिन। पातङ्गे—पतङ्ग,—सूर्य, तस्य इदं पातङ्ग तस्मिन्। ("पतङ्ग शलभे शालिप्रभेदे पक्षि-सूर्ययो" इति मेदिनी)।

(५०४) कमण्डल्विति।—कमण्डलु—यतीना जलपात्रभेद, तस्य जलेन शुचय—पवित्रा, शया,—पाणय, हस्ता इत्यर्थ, ("पञ्चशाख शय पाणि." इत्यमर) चरणाश्च येषा तेषु, कमण्डलुजलक्षालितपाणिपादेषु इत्यर्थ।

(५०५) चैत्येति।—चैत्यम—आयतनभेद, पादपादिर्वा ("चैत्यमायतने बुद्धविम्बे नाद्दिश्यपादपे" इति मेदिनी) तस्य तत्र वा प्रणति,—अभिवन्दन, देवताऽधिष्ठितत्वेति भाव, तत्र परा,—प्रवणा तेषु। पाराशरिषु—भिक्षुषु, यतिषु इति यावत, ("भिक्षु परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी" इत्यमर) पराशरमतानुवर्त्तिषु द्विजेषु वा।

(५०६) यज्ञेति।—यज्ञपात्रै,—स्रुक्स्रुवादिभि, पवित्र. पाणि, यस्य तथोक्ते।

(५०७) निद्राविद्राणद्रोणकुलकलिलकुलायेषु (५०८) कापेयविकलकपिकुलेषु आरामतरुषु, (५०९) निर्जिगमिषति जरत्तरुकोटरकुटीकुटुम्बिनि कौशिककुले, (५१०) मुनिकरसहस्रप्रकीर्णसन्ध्यावन्दनोदबिन्दुनिकर इव दन्तुरयति तारापथस्थलीं स्थवीयसि तारकानिकुरम्बे, (५११) अम्बराश्रयिणि शर्वरीशबरीशिखण्डे खण्डपरशुकण्ठकाले कवलयति बाले

प्रकीर्णबर्हिषि—प्रकीर्णः,—विकीर्णः, बर्हिः,—कुशः येन तस्मिन्, ("बर्हिः पुंसि हुताशने। न स्त्री कुशे" इति मेदिनी)। समेधसि—प्रज्वलतीत्यर्थः जातवेदसि—अग्नौ, हवींषि—हवनीयद्रव्याणि, वषट्कुर्वति—वषडिति मन्त्रेण प्रक्षिपति, यायजूकजने—भृशं यजनशीललोके। ["यज जप दशां यङः" (३।२।१६६ पा०) इति ऊकप्रत्यये रूपम्]।

(५०७) निद्रेति।—निद्रया—स्वप्नेन विद्राणानि—आकुलानि,यानि द्रोणकुलानि—काकवृन्दानि, ("अथ द्रोण काकेऽपि" इत्यमरः) तैः कलिलाः,—व्याप्ताः, कुलायाः,—नीडाः येषां तेषु।

(५०८) कापेयेति।—कपीनामिदं कापेयं—कपिभिः प्रचापल्यमिति भावः, तेन विकलानि कपिकुलानि येषु तादृशेषु। आरामतरुषु—उपवनवृक्षेषु।

(५०९) निर्जिगमिषति—निर्गन्तुमिच्छति रात्रिचरत्वादिति भावः। जरदिति।—जरन्,—जीर्णा इत्यर्थः, ये तरवः—वृक्षाः, तेषां कोटराणि एव—गह्वराणि एव, कुट्यः,—क्षुद्रगृहाणि, तत्र कुटुम्बी—परिवारवान् तस्मिन्। कौशिककुले—पेचकवर्गे।

(५१०) मुनीति।—मुनीनां करसहस्रैः,—बहुभिः हस्तैरित्यर्थः, प्रकीर्णाः,—प्रक्षिप्ताः, सन्ध्यावन्दनस्य ये उदबिन्दवः,—जलबिन्दवः तेषां निकर इव दन्तुरयति—दन्तुरां कुर्वति। तारापथस्थलीं—तारापथम्—अन्तरीक्षमेव, स्थली ताम्। स्थवीयसि—स्थूलतरे। तारकानिकुरम्बे—तारागणे।

(५११) अम्बराश्रयिणि—आकाशसञ्चारिणि। शर्वरीति।—शर्वरी—रात्रिरेव शबरी—शबरनारी, तस्याः शिखण्डः,—चूडा जूटकः इत्यर्थः तस्मिन्। ("शिखण्डो बर्हचूडयोः" इति मेदिनी) खण्डेति।—खण्डपरशुः—शिवः तस्य कण्ठ इव कालः,—श्यामः तस्मिन्। कवलयति—ग्रसति। बाले—अभिनवे।

ज्योतिश्शेषं सान्ध्यम् अन्धकारावतारे, (५१२) तिमिरतर्जननिर्गतासु (५१३) दहनप्रविष्टदिनकरकरशाखास्विव स्फुरन्तीषु दीपलेखासु, (५१४) अररसम्पुटसङ्घट्टनकथिताऽऽवृत्तिष्विव गोपुरेषु, (५१५) शयनोपजोषजुषि (५१६) जरतीकथितकथे शिशयिषमाणे शिशुजने, (५१७) जरन्महिषमषीमलीमसतमसि (५१८) जनितपुण्यजनप्रजागरे विजृम्भमाणे भीषणतमे तमोमुखे, (५१९) मुखरितविततज्यधनुषि वर्षति

ज्योतिश्शेष—ज्योतिषां शेष तम् अवशिष्टालोकमित्यर्थः। सान्ध्य—सन्ध्याकालीनम्। अन्धकारावतारे—तिमिरोद्गमे।

(५१२) तिमिरेति।—तिमिराणा—तमसां, तर्जनाय—अपसारणाय, निर्गता,—प्रवृत्ता तासु।

(५१३) दहनेति।—दहनम्—अग्नि प्रविष्टा,—गता, दिनकरस्य—सूर्यस्य, करशाखा,—करा—किरणा एव, शाखा, तदाकारत्वादिति भाव कराङ्गुलयश्च तास्विव। स्फुरन्तीषु—ज्वलन्तीषु। दीपलेखासु—दीपराजिषु।

(५१४) अररेति।—अरराणां—कवाटानां, ("कवाटमररं तुल्ये" इत्यमरः) सम्पुटस्य—युगलस्य, सङ्घट्टनेन—शब्देन अवरोधकालिकनिनादेनेत्यर्थः, कथिता—सूचिता, आवृत्तिः—आवर्त्तनम्, अवरोधनमित्यर्थः येषां तथाभूतेषु। गोपुरेषु—पुरद्वारेषु, ("पुरद्वारन्तु गोपुरम्" इत्यमरः)।

(५१५) शयनेति।—शयने च उपजोषः,—मौनभाव तज्जुषि—तच्छालिनि।

(५१६) जरतीति।—जरतीभिः—वृद्धाभि कथिता—उक्ता, कथा—उपकथेति यावत यस्य यस्मै वा तादृशे शिशयिषमाणे—शयितुमिच्छतीत्यर्थः।

(५१७) जरदिति।—जरन्त महिषा एव मषी—लेखनसाधनानि द्रवद्रव्याणि, तद्वत् मलीमसानि—मलिनानि, तमांसि—तिमिराणि यस्मिन तथोक्ते।

(५१८) जनितेति।—जनित,—उत्पादित पुण्यजनानां—राक्षसानां, निशाचराणामित्यर्थः ("अथ पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सज्जनेऽपि च" इति मेदिनी) प्रजागर,—प्रकृष्टजागरण यस्मिन तथाभूते। विजृम्भमाणे—आविर्भवति। तमोमुखे—रजनीमुखे, ("रजनी यामिनी तमी" इत्यमरः)।

(५१९) मुखरितेति।—मुखरिता—शब्दिता, टङ्कारध्वनियुता इति यावत, वितता—विस्तृता, ज्या यस्य तादृश धनुः यस्य, तथाभूते। वर्षति—मुञ्चति।

शरनिकरम् अनवरतम् अशेषससारशेमुषीमुषि मकरध्वजे, (५२०) रताकल्पारम्भशोभिनि शम्भलीभाषितभाजि भजति भूषां भुजिष्याजने, (५२१) सैरिन्ध्रीबध्यमानरशनाजालजल्पाक जघनासु जनीषु, (५२२) वशिकविशिखाविहारिणीषु (५२३) अनन्यजानुप्लवासु प्रचलितासु अभिसारिकासु, विरलीभवति (५२४) वरटानां वेशन्तशायिनीनां मञ्जुनि

शरनिकरं—शरसङ्घातम्। अशेषेति।—अशेषाणां—समस्तानां, ससाराणां—सृष्टीनां, शेमुषी—बुद्धिः, ("बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः" इत्यमरः) तां मुष्णाति—अपहरति तस्मिन्। मकरध्वजे—कामे।

(५२०) रतेति।—रतस्य—निधुवनस्य, आकल्पः,—वेशरचना, तेषाम् आरम्भेण—समुद्योगेन, शोभते इति तथोक्ते। शम्भलीति।—शम्भल्याः,—कुट्टिन्याः, ("कुट्टिनी शम्भली समे" इत्यमरः) भाषितं—वचनं, भजते—शृणोतीति तथा-भूते। भूषाम्—अलङ्कारं, शोभां वा, भजति—सेवमाने, परिदधाने इत्यर्थः, गच्छति वा, भुजिष्याजने—दासीजने, गणिकाजने वा, ("भुजिष्यस्तु स्वतन्त्रे च हस्तसूत्रक-दासयोः। स्त्रियां दासीगणिकयोः" इति मेदिनी)।

(५२१) सैरिन्ध्रीति।—सैरिन्ध्रीभिः,—प्रसाधनशिल्पकारिकाभिः परवेश्मस्थ-स्ववशाभिः नारीभिः, ["सैरिन्ध्री" इत्यत्र "सैरन्ध्री" इति पाठोऽपि स एवार्थः। "सैरिन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका" इत्यमरः] बध्यमानानां—परिधाप्यमानानां, रशनानां—काञ्चीनां, जालैः,—सङ्घैः, जल्पाकं—मुखरं, सशब्दमित्यर्थः जघनं—कटिपुरोभागो यासां तथाविधासु जनीषु—वधूषु, नायिकासु इत्यर्थः, ("जनी सीमन्तिनी वध्वाः" इति मेदिनी)।

(५२२) वशिकेति।—वशिका—शून्या, जनविरहितेति यावत्, ("शून्यन्तु वशिकं तुच्छरिक्तके" इत्यमरः) या विशिखा—रथ्या, तासु विहरन्ति—सञ्चरन्तीति तथोक्तासु।

(५२३) अनन्यजेति।—अनन्यजः,—अनङ्गः, अनुप्लवः,—अनुचरः, सहाय इत्यर्थः यासां तथाविधासु। ("अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः" इत्यमरः) प्रचलितासु—प्रस्थितासु सङ्केतस्थानमिति शेषः। अभिसारिकासु—"कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका" इत्युक्तलक्षणासु नारीषु। विरलीभवति—अल्पी भवतीत्यर्थः।

(५२४) वरटानां—हंसीनां, ("हंसस्य योषिद् वरटा" इत्यमरः)। वेशन्त-

(५२५) मञ्जीरशिञ्जितजडे जल्पिते, (५२६) निद्राविद्राण-द्राघीयसि द्रावयतीव च विरहिहृदयानि (५२७) सारसरसिते, (५२८) भाविवासरबीजाङ्कुरनिकर इव च विकीर्य्यमाणे जगति प्रदीपप्रकरे निवासस्थानम् अगात्। अकरोच्च चेतसि,—"अतिदक्षिणः खलु देवो हर्षः", यदेवम (५२९) अनेकबाल-चरितचापलोचितकौलीनकोपितोऽपि मनसा स्निह्यत्येव मयि। यदि अहम् अद्विगतः स्यां, न मे दर्शनेन प्रसादं कुर्य्यात्। इच्छति तु मां गुणवन्तम्। (५३०) उपदिशन्ति हि विनयम् अनुरूपप्रतिपत्त्युपपादनेन वाचं विनाऽपि भर्त्तव्यानां स्वामिनः।

शायिनीनां—पल्वलशायिनीनां, ("वेशन्त पल्वलश्चाल्पसर" इत्यमर)। मञ्जुनि—मनोज्ञे।

(५२५) मञ्जीरेति।—मञ्जीरस्य—नूपुरस्य, शिञ्जित—रणित, तद्वत जड—गम्भीर मन्थर वा तस्मिन् जल्पिते—रवे।

(५२६) निद्रेति।—निद्रया—स्वप्नेन, विद्राणम्—अलस जडमित्यर्थ, द्राघीय —अतिदीर्घञ्च तस्मिन। द्रावयतीव —द्रवीकुर्व्वतीव अभिभवतीव क्षोभयतीवत्यर्थो वा कामावशादिति भाव।

(५२७) सारसरसित—सारसाना—पक्षिविशेषाणा रसित—रुत तस्मिन।

(५२८) भावीति।—भाविन —भविष्यत वासरस्य—दिवसस्य, बीजाङ्कुराणा निकर इव—समूह इव। विकीर्य्यमाणे—समन्तत प्रसार्य्यमाणे प्रज्वाल्यमाने इत्यर्थ। अतिदक्षिण —अत्युदार।

(५२९) अनेकेत।—अनेक —बहुविध बालचरित—शैशवकाल आचरित यत् चापल तस्य उचित यत कौलीन—लोकापवाद, ("स्यात कौलीन लोकवादे" इत्यमर) तेन कोपितोऽपि। अद्विगत —द्वेष्य ("द्वेष्ये त्वद्विगत" इत्यमर)।

(५३०) उपदिशन्ति—शिक्षयन्ति। विनय—शिष्टाचारम्। अनुरूपेति।—अनुरूपा—योग्या प्रतिपत्ति,—सम्भावना, तस्या उपपादन—योजन तेन। वाच, विनाऽपि—किमप्यकथयित्वाऽपीत्यर्थ, ["वाचम्" इत्यत्र 'वाचा' इति पाठोऽपि स एवार्थ]। भर्त्तव्यानां—प्रतिपाल्यानाम्। स्वामिन,—प्रभव।

अपि च धिक् मां (५२१) स्वदोषान्धमानसम् अनादरपीडितम् एवम् अतिगुणवति राजनि अन्यथा च अन्यथा च चिन्तयन्तम्। सर्वथा करोमि तथा, यथा यथावस्थितं जानाति माम् अयं कालेन” इत्येवम् अवधार्य्य च अपरेद्युः (५२२) निष्क्रम्य कटकात् सुहृदां बान्धवानाञ्च भवनेषु तावत् अतिष्ठत्, यावत् अस्य स्वयमेव (५२३) गृहीतस्वभावः पृथिवीपतिः प्रसादवान् अभूत्; अविशच्च पुनरपि नरपतिभवनम्। स्वल्पैरेव च अहोभिः परमप्रीतेन प्रसादजन्मनो मानस्य, प्रेम्णः, विस्रम्भस्य, द्रविणस्य, नर्मणः, प्रभावस्य च परां कोटिम् अनीयत नरेन्द्रेणेति।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते राजदर्शनं नाम द्वितीय उच्छ्वासः ॥ २ ॥

---

(५२१) स्वदोषेति।—स्वदोषेण अन्धं मानसं यस्य तथोक्तम्। अनादरपीडितम्—अनादरेण—अवज्ञया, पीडितं—व्यथितम्। राजनि—नृपविषये इत्यर्थः।

(५२२) निष्क्रम्य—निर्गत्य। कटकात्—शिविरात्।

(५२३) गृहीतस्वभावः—विदितस्वरूपः। पृथिवीपतिः—हर्षः इत्यर्थः। अहोभिः—दिवसैः। प्रसादजन्मनः—प्रसादजस्य। विस्रम्भस्य—विश्वासस्य। द्रविणस्य—धनस्य। नर्मणः—परिहासस्य। प्रभावस्य—प्रतिष्ठायाः। परां कोटिम्—परमोत्कर्षम्।

इत्यर्थशास्त्राष्टशैवदर्शनपञ्चाननेन दाक्षिणात्यवतंसेन पण्डितकुलपतिना बि, ए, उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीनित्यबोध विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसङ्कलनाख्यायां श्रीहर्षचरितव्याख्यायां द्वितीय उच्छ्वासः ॥ २ ॥

तृतीय उच्छ्वासः ।

निजवर्षाहितस्नेहा बहुभक्तजनान्विताः ।
सुकाला इव जायन्ते प्रजापुण्येन भूभुजः ॥ १ ॥
साधूनामुपकर्त्तुं लक्ष्मीं धर्त्तुं विहायसा गन्तुम् ।
न कुतूहलि कस्य मनश्चरितञ्च महात्मनां श्रोतुम् ? ॥ २ ॥

इदानीं श्रीहर्षचरितवर्णनोपक्रमे तत्पूर्वजस्य वंशप्रवर्त्तकस्य पुष्पभूतिनाम्नो राज्ञश्चरितं वर्णयितुं तस्य प्रजारञ्जकत्वं सूचयन्नाह निजेति ।—निजम्—आत्मीयं, वर्षं—जम्बुद्वीपं, वृष्टिश्च ("वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बुद्वीपाब्दवृष्टिषु । प्रावृट्काले स्त्रियां भूम्नि" इति मेदिनी) तस्मिन् तेन च आहितः—निहितः जनितश्च स्नेहः,—प्रीतिः आर्द्रता च यैः तथाविधाः बहुभिः,—अनेकैः, भक्तजनैः,—अनुजीविगणैः, अन्विताः,—युक्ताः, अन्यत्र—बहूनाम्—अनेकेषां, भक्तानाम्—अन्नानां जननेन—जननेन अन्विताः,—युक्ताः, बहुधान्यादिजननयोग्या इत्यर्थः. भूभुजः,—पृथिवीपालाः सुकालाः इव—सुसमया इव प्रजानां—प्रकृतीनां, पुण्येन—सुकृतेन, जायन्ते—उत्पद्यन्ते, सौराज्यस्य सुसमयस्य च प्रजापुण्यमेव हेतुरिति निष्कर्षः । अनेन महाप्रभावस्य पुष्पभूतेः वर्णना सूचिता । अत्र सुकालैः सह भूभुजामवैधर्म्यसाम्यप्रतिपादनादुपमाऽलङ्कारः, उपात्तविशेषणेष्वनेकार्थभाषणात् श्लेषणासौ सङ्कीर्य्यते । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १ ॥

उपरिष्टात् वर्णयिष्यमाणं साधुजनस्य भैरवाचार्यस्य चरितं सर्वथा अवश्यमेव श्रोतव्यम् इति सूचयितुमाह साधूनामिति ।—कस्य जनस्य इति शेषः मनः,—हृत्, साधूनां—सज्जनानाम् उपकर्त्तुम्—अनुकूलयितुं [सम्बन्धविवक्षया षष्ठी] लक्ष्मीं—श्रियं, धर्त्तुं—गृहीत्वा लङ्घयितुं यावत्, ['धर्त्तुम्' इत्यत्र "द्रष्टुम्" इति पाठः—द्रष्टुं—साक्षात्कर्तुं, प्राप्तुमित्यर्थः] विहायसा—आकाशमार्गेण गन्तुं—यातुं विचरितुमिति यावत् महात्मनां महानुभावानां चरितम्—आचरणं, कीर्त्तिमिति यावत् श्रोतुम्—आकर्णयितुं च न कुतूहलि ?—न उत्सुकम् ? भवतीति शेषः अपि तु सर्वस्यैव भवति इत्यर्थः । अनेन पद्येन भैरवाचार्यस्य उपकारकत्वात् पुष्पभूतेः स्वयं लक्ष्मीदानं भैरवाचार्यस्य विहायसा गमनञ्च सूचितम् । अत्र एकस्यैव कर्तुः कारकस्य

(१) अथ कदाचित् विरलितवलाहके, (२) चातकातङ्कारिणि, (३) क्वणत्कादम्बे, (४) दर्दुरद्रुहि, मयूरमदमुषि, (५) हंसपथिकसार्थसत्रातिथौ, (६) धौतासिनिभनभसि, (७) भास्वरभास्वति, शुचिशशिनि, तरुणतारागणे, (८) गलच्छुनासीरशरासने, (९) सीदत्सौदामनीदाम्नि,

(१०) दामोदरनिद्राद्रुहि, (११) द्रुतवैदूर्य्यवर्णार्णसि, (१२) घूर्णमानमिहिकालघुमेघमोघमघवति, (१३) निमीलन्नीपे, (१४) निष्कुसुमकुटजे, (१५) निर्मुकुलकन्दले, कोमलकमले, (१६) मधुस्यन्दीन्दीवरे, कह्लाराह्लादिनि, (१७) शेफालिकाशीतलीकृतनिशे, यूथिकाऽऽमोदिनि,

---

(१०) दामोदरेति।—दामोदरस्य—भगवतो विष्णोः, निद्रां द्रुह्यति—अपनयतीति तथोक्ते, वर्षाशयितस्य विष्णोः शरदि प्रबोधादिति भावः, "शेते विष्णुः सदाऽऽषाढे कार्त्तिके च विबुध्यते" इति स्मरणात्।

(११) द्रुतेति।—द्रुतं—गलितं, यत् वैदूर्य्यं—रत्नविशेषः, तस्य वर्ण इव वर्णो यस्य तादृशं निर्म्मलमिति भावः, अर्णः,—जलं यस्मिन् तथोक्ते। ("अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम्" इत्यमरः)।

(१२) घूर्णमानेति।—घूर्णमाना—इतस्ततः सञ्चरन्ती, या मिहिका—नीहारः, ("अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम्। प्रालेयं मिहिका" इत्यमरः) तद्वत् लघवः, निर्ज्जलत्वादिति भावः, ये मेघाः, तैः मोघः,—विफलः, निरर्थक इति भावः, मघवा—इन्द्रः यस्मिन् तथोक्ते, वर्षणाभावात् मेघाधिपस्य मघवतो मोघत्वं बोद्धव्यम्, इन्द्रादेशेन हि मेघा वर्षन्ति इति प्रसिद्धिः।

(१३) निमीलदिति।—निमीलन्तः,—सङ्कुचन्तः, वर्षावसानात् विकाशाभावादिति भावः नीपाः—कदम्बाः यस्मिन् तथोक्ते।

(१४) निष्कुसुमेति।—निष्कुसुमाः,—पुष्पवर्जिताः, कुटजाः,—गिरिमल्लिकाख्यवृक्षभेदाः यस्मिन् तथाविधे।

(१५) निर्मुकुलेति।—निर्मुकुलाः,—कुड्मलविरहिताः, कन्दलाः,—वृक्षविशेषा यस्मिन् तथोक्ते। कोमलकमले—मृदुलपद्मे, पद्मविकासिनि इत्यर्थः।

(१६) मध्विति।—मधुस्यन्दीनि—मकरन्दवर्षीणि, इन्दीवराणि—नीलोत्पलानि यस्मिन् तथोक्ते। कह्लाराह्लादिनि—सौगन्धिकापराख्यश्वेतोत्पलविकासिनि, ("सौगन्धिकन्तु कह्लारम्" इत्यमरः)।

(१७) शेफालिकेति।—शेफालिकाभिः,—तदाख्यपुष्पविशेषैः, शीतलीकृता—शिशिरीकृता, निशा—रात्रिर्यस्मिन् तथोक्ते, सा तु रजन्यामेव विकसति इति। [अत्र बहुव्रीहिसमासेन गुणीभूततया निशाशब्दस्य "गोस्त्रियोरुपसर्ज्जनस्य"

(१८) मोदमानकुमुदावदातदशदिशि, (१९) सप्तच्छद धूलिधूसरितसमीरे, स्तबकितबन्धुरबन्धूकबध्यमानाकाण्डसन्ध्ये, (२०) नीराजितवाजिनि, (२१) उद्दामदन्तिनि (२२) दर्पक्षीबौक्षके, (२३) चीयमानपङ्कचक्रवाले, बालपुलिनपल्लवित

(१।२।४८ पा०) इति सूत्रेण ह्रस्वत्वम्। नितरां श्यति व्यापारमिति व्युत्पत्त्या दैवादिक श्यने कर्तरि क्वप्रत्यये स्त्रियां टापि चास्य सिद्धिः]। यूथिकाऽऽमोदिनि— यूथिकापुष्पोद्देन आनन्दकारिणि इत्यर्थः, यद्वा—यूथिकाया—तदाख्यपुष्पस्य, आमोदः,—अतिनिर्हारी परिमलः सुदूरपाती सौरभम् इत्यर्थः यत्र तस्मिन् ("आमोदः सोऽतिनिर्हारी" इत्यमरः)।

(१८) मोदमानेति।—मोदमानैः,—विकसद्भिः, कुमुदैः,—कैरवैः, अवदाताः, —सिताः दश दिशो यस्मिन् तथोक्ते।

(१९) सप्तच्छदेति।—सप्तच्छदानां—सप्तपर्णाख्यपुष्पवृक्षविशेषाणां, धूलिभिः, —परागैः धूसरिताः—ईषत्पाण्डुरीकृताः तद्वत्प्रतीयमाना इति भावः, समीराः— वायवः यस्मिन् तथोक्ते। स्तबकिताः,—सञ्जातस्तबकाः, अत एव बन्धुराः—रम्याः, ("बन्धुरं मुकुटे पुंसि। त्रिषु स्याद्रम्यनम्रयोः॥" इति मेदिनी) ये बन्धूकाः— बन्धुजीवाख्यपुष्पवृक्षविशेषाः तैः बध्यमाना—क्रियमाणाः इत्यर्थः ["बन्धूकबध्य माना—" इत्यत्र "बन्धूकारभ्यमाना" इति पाठेऽपि स एवार्थः] अकाण्डे—अनव सरे, असमये इत्यर्थः ("काण्डः स्त्री तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः" इति मेदिनी) सन्ध्या यस्मिन् तथाविधे।

(२०) नीराजितेति।—नीराजिताः—युद्धयात्रायां कृतनीराजनाख्यशान्ति कर्माणः वाजिनः,—अश्वाः यस्मिन् तथोक्ते।

(२१) उद्दामेति।—उद्दामाः,—मदोद्धताः इत्यर्थः, दन्तिनः,—हस्तिनो यस्मिन् तथोक्ते।

(२२) दर्पेति।—दर्पेण—गर्वेण क्षीबाणि—मत्तानि औक्षकाणि—उक्ष्णाम्— वृषाणां समूहाः यस्मिन् तथोक्ते।

(२३) चीयमानेति।—चीयमानम्—शुष्यमाणं पङ्कानां—कर्दमानां चक्रवालम् —समूहः यस्मिन् तथोक्ते। बालेति।—बालम्—अभिनवं सद्यः उद्गतमिति भावः यत् पुलिनं—सैकतं तस्मिन् पल्लवितानि—समन्तात् व्याप्तानि प्रवाहरेखाङ्कितानि

सिन्धुरोधसि, (२४) परिणामश्यामश्यामाके, (२५) जनित-प्रियङ्गुमञ्जरीरजसि, (२६) कठोरवपुपल्लवचि, (२७) कुसुम-स्मेरशरे शरत्समयारम्भे राज्ञः समीपात् बाणो बन्धून् द्रष्टुं पुन-रपि तं ब्राह्मणाधिवासम् अगात्।

(२८) समुपलब्धभूपालसम्मानातिशयपरितुष्टाः तस्य ज्ञातयः श्लाघमाना निर्ययुः। क्रमेण च कांश्चित् अभिवादयमानः, कैश्चित् अभिवाद्यमानः, कैश्चित् शिरसि चुम्ब्यमानः, कांश्चित् मूर्ध्नि समाजिघ्रन्, कैश्चित् आलिङ्ग्यमानः, कांश्चित् आलिङ्गन्, अन्यैः आशिषा अनुगृह्यमाणः, परान् अनुगृह्णन्, बहुबन्धु-मध्यवर्त्ती परं मुमुदे। (२९) सम्भ्रान्तपरिजनोपनीतञ्च आसन-मासीनेषु गुरुषु भेजे। भजमानश्च अर्घादिसत्कारं नितरां

नीति यावत्, सिन्धूनां,—नदीनां, ("सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्" इत्यमरः) रोधांसि—तटानि यस्मिन् तथोक्ते।

(२४) परिणामेति।—परिणामेन—परिपाकेन, श्यामाः,—ईषत्कृष्णाः, श्यामाकाः,—तृणधान्यविशेषा यस्मिन् तथाभूते।

(२५) जनितेति।—जनितानि—उत्पादितानि, प्रियङ्गोः,—कङ्गुपर्य्यायान्तरलक्षणधान्यभेदस्य, लताविशेषस्य वा, मञ्जरीणां—वल्लरीणां, रजांसि—परागा येन तथोक्ते।

(२६) कठोरेति।—कठोराः,—कठिनाः, वपुषाः—कर्कटीत्याख्यफलानां, "त्रपुषी" इत्याख्यफलानां वा, त्वचः,—वल्कलानि यस्मिन् तथोक्ते। ["कठोरवपुषत्वचि" इत्यत्र "कठोरितवपुषत्वचि" इति पाठे,—कठोरिता,—कठोरीभूता इत्यर्थः]।

(२७) कुसुमेति।—कुसुमैः,—पुष्पैः, स्मेराः,—विकस्वराः, शराः,—तदाख्यतृणभेदा यस्मिन् तथाविधे।

(२८) समिति।—सम्—सम्यक्, उपलब्धः,—प्राप्तः, भूपालात्—राज्ञः, यः इति भावः. सम्मानातिशयः,—आदरातिशयः, तेन परितुष्टाः—प्रीताः। श्लाघमानाः,—प्रशंसन्तः। अभिवादयमानः,—वन्दमानः। अभिवाद्यमानः,—वन्द्यमानः। परान्—अन्यान्। परम्—अत्यन्तं, मुमुदे—सिषिये।

(२९) सम्भ्रान्तेति।—सम्भ्रान्तेन—सत्वरेण, परिजनेन उपनीतम्—आहृतम्।

ननन्द। प्रीयमाणेन च मनसा सर्वांस्तान् पर्य्यपृच्छत्,—(३०) "कच्चित् एतावतो दिवसान् सुखिनो यूयम्? अप्रत्यूहा वा सम्यक्करणपरिलोपितद्विजचक्रा क्रातवी क्रियते क्रिया? (३१) यथावदविकलमन्त्रभाञ्जि भुञ्जते हवींषि हुतभुजः? यथाकालम् अधीयते वा वटवः? प्रतिदिनम् अविच्छिन्नो वा वेदाभ्यासः? कच्चित् स एव चिरन्तनो यज्ञविद्याकर्म्मणि अभियोगः? तानि एव व्याकरणे (३२) परस्परस्पर्द्धानुबन्धाबद्धदिवसदर्शितानि व्याख्यानमण्डलानि? सैव वा पुरातनी परित्यक्तान्यकर्त्तव्या प्रमाणगोष्ठी? स एव वा (३३) मन्दीकृतेतरशास्त्ररसो मीमांसायाम् अतिरसः?

आसीनेषु—उपविष्टेषु। भेजे—सिषेवे, अध्यतिष्ठदित्यर्थः। भजमानः,—लभमानः। अर्घादिसत्कारः—पूजादिरूपसंवर्द्धनमित्यर्थः।

(३०) कच्चित इति इष्टप्रश्ने ("कच्चित् कामप्रवेदने" इत्यमरः)। अप्रत्यूहः,—निर्विघ्नः। सम्यगिति।—सम्यक्करणेन—शोभनानुष्ठानेन, यथाशास्त्रसम्पादनेनेत्यर्थः, परिलोपितानि—प्रीणितानि द्विजचक्राणि—विप्रवृन्दानि यस्याः यया वा सा। क्रतुः,—यज्ञः, तस्य इयं क्रातवी—यज्ञसम्बन्धिनी इत्यर्थः।

(३१) यथावत्—यथाविधि। अविकलेति।—अविकलान—विशुद्धानिति यावत्, मन्त्रान् भजन्ते इति तथोक्तानि। हवींषि—हवनीयानि घृतादीनीति यावत्। हुतभुजः,—अग्नयः। वटवः—बालकाः ब्रह्मचारिणो वा। अविच्छिन्नः,—विच्छेदरहितः। चिरन्तनः,—प्राचीनः। अभियोगः,—आग्रहः, यत्नविशेषो वा।

(३२) परस्परेति।—परस्परस्य स्पर्द्धा—जिगीषा, तस्याः अनुबन्धेन—सातत्येन अबद्ध्याः—फलवन्तः, सदा शास्त्रालोचनेन अलसाः इति भावः दिवसाः—वासराः, तेषु दर्शितानि—प्रकटितानि, ["दर्शितानि" इत्यत्र "दर्शितादर्शि" इति पाठः,—दर्शितः,—प्रकटितः, आदर्शो येषु तानि]। पुरातनी—चिरन्तनी चिरप्रसिद्धेति भावः। परित्यक्तेति।—परित्यक्तानि—परिवर्जितानि उपेक्षितानीत्यर्थः अन्यानि—अपराणि कर्त्तव्यानि—अवश्यानुष्ठेयानि यस्याः तथाभूता। प्रमाणगोष्ठी—तर्कशास्त्रसमालोचना प्रमातृसभा वा।

(३३) मन्दीकृतेति।—मन्दीकृतः,—प्रायेण निवर्त्तित इति यावत्, इतरेषु—

क्वचित् ते एव वा अभिनवसुभाषितसुधावर्षिणः काव्यालापाः ?" इति।

अथ ते तम् ऊचुः,—(२४) "तात! सन्तोषजुषां सततसन्निहितविद्याविनोदानां (२५) वैतानवह्निमात्रसहायानां कियन्मात्रं नः कृत्यं सुखितया, (२६) सकलभुवनभुजि भुजङ्गराजदेहदीर्घे रक्षति क्षितिं क्षितिभुजो भुजे सर्व्वथा सुखिन एव वयम्; विशेषेण तु त्वयि (२७) विमुक्तकौसीद्ये परमेश्वरपार्श्ववर्त्तिनि वेत्रासनम् अधितिष्ठति। सर्व्वं च यथाशक्ति यथाविभवं यथाकालञ्च सम्पाद्यन्ते विप्रजनोचिताः क्रियाकलापाः" इत्येवमादिभिः आलापैः स्कन्धावारवार्त्ताभिश्च शैशवातिक्रान्तक्रीडानुस्मरणैः (२८) पूर्व्वजकथाभिश्च विनोदितमनाः ततः

अन्येषु शास्त्रेषु रसः,—रागो येन तथाविधः, मीमांसायां—जैमिनिप्रोक्तक्रतुविषयकशास्त्रे ब्रह्मविद्यायां वा, धृतिरसः—सत्यासक्तिः।

(२४) तात इति पूज्यत्वसूचकं सम्बोधनम्। सततेति।—सततं सन्निहितः—निरन्तरोपस्थितः, विद्यया—विद्यानुशीलनेनेत्यर्थः, विनोदः,—प्रीतिः येषां तथाभूतानाम् अत एव सन्तोषजुषां—सन्तोषभाजिनाम्।

(२५) वैतानेति।—वितानः,—यज्ञः तस्य अयं वैतानः—यज्ञीय इत्यर्थः स चासौ वह्निश्चेति तथोक्तः तन्मात्रः—तदेव इत्यर्थः, न त्वन्य इति भावः, सहायो येषां तथाविधानां, नः—अस्माकं, सुखितया—सुखभोगेन कृत्यं—प्रयोजनं, कियन्मात्रं—स्वल्पमात्रमित्यर्थः।

(२६) सकलभुवनभुजि—सर्व्वां क्षितिं पालयतीत्यर्थः। भुजङ्गेति।—भुजङ्गराजः,—वासुकिः तस्य देहवत् दीर्घे—आयते तस्मिन् क्षितिभुजः,—राज्ञः, भुजे—बाहौ क्षितिं—पृथ्वीं रक्षति सति।

(२७) विमुक्तेति।—विमुक्तं—त्यक्तं कौसीद्यम्—आलस्यं निरुद्यमत्वमित्यर्थः येन तथाभूते, अनलसे इत्यर्थः। परमेति।—परमेश्वरस्य—सार्व्वभौमस्य श्रीहर्षस्य, पार्श्ववर्त्तिनि—पार्श्वचरसभासदीत्यर्थः। वेत्रासनं—वेत्रनिर्म्मितमासनं, राजदत्तमिति शेषः।

(२८) पूर्व्वजकथाभिः,—पूर्व्वकालिककथाभिः। विनोदितमनाः,—आनन्दित-

सह सुचिरम् अतिष्ठत्, उत्थाय च मध्यन्दिने यथाक्रियमाणाः स्थितीः अकरोत्। भुक्तवन्तश्च तं सर्वे भ्रातरः पर्य्यवारयन्।

(३९) अत्रान्तरे दुकूलपट्टप्रभवे शिखण्डिग्रपाङ्गपाण्डुनी पौण्ड्रे वाससी वसानः, स्नानावसानसमये वन्दितया तीर्थमृदा गोरोचनया च रचिततिलकः, तैलामलकमस्तृणितमौलिः, (४०) अनुच्चचूडाचुम्बिना निविडेन कुसुमापीडकेन समुद्भासमानः, (४१) असकृदुपयुक्तताम्बूलविमलाधरकान्तिः, (४२) एकशलाकाऽञ्जनजनितलोचनरुचिः, (४३) अचिरभुक्तः, विनीतम्

चिता, सदुदारचरितामृतावगाहनादिति भावः। यथाक्रियमाणाः,—यादृश्यः सर्वैः क्रियन्ते तादृशीरित्यर्थः, स्थितीः,—आचारानिति यावत्।

(३९) "अत्रान्तरे" इत्यस्य "पुस्तकवाचकः सुदृष्टिः आजगाम" इत्युत्तरेणान्वयः। तमेव विशिनष्टि, दुकूलेति।—दुकूलपट्टप्रभवे—क्षौमतन्तुजाते, ["दुकूल" इत्यत्र "दुगूल" इति पाठेऽपि स एवार्थः] शिखण्डिनः,—मयूरस्य, अपाङ्गवत्—नेत्रप्रान्तवत्, पाण्डुनी—धवले, [शिखण्डपाङ्गपाण्डुत्वेन बाहुल्यं गम्यते] पौण्ड्रे—पुण्ड्रदेशभवे, वाससी—वसने, वसानः,—परिदधानः। स्नानावसानसमये—स्नानानन्तरं, वन्दितया—मन्त्रपूतीकृतयेत्यर्थः, तीर्थमृदा—पुण्यदेवमृत्तिकया, गोरोचनया—स्वनामख्यातसारजवर्गीयमाङ्गल्यद्रव्यविशेषेणेत्यर्थः, रचिततिलकः,—कृततिलकः। तैलेन, आमलकेन—आमलकपिष्टेन चेत्यर्थः, मस्तृणितः,—चिक्कणीकृतः, मौलिः,—मस्तकेशः, केशचय इति यावत् येन यस्य वा तथोक्तः।

(४०) अनुच्चेति।—अनुच्चा—अवनतेत्यर्थः, पृष्ठदेशे इति भावः, या चूडा—शिखा, तां चुम्बति—स्पृशतीति तथोक्तेन, निविडेन—घनेन, घनसन्निविष्टपुष्पेणेत्यर्थः, कुसुमापीडकेन—पुष्पमाल्येन, समुद्भासमानः,—शोभमानः।

(४१) असकृदिति।—असकृत्—पुनः पुनः, उपयुक्तेन—सेवितेन, चर्वितेनेत्यर्थः, ताम्बूलेन—पर्णेन, विमला—रमणीया इत्यर्थः, अधरस्य कान्तिर्यस्य तथोक्तः।

(४२) एकेति।—एकेन शलाकाऽञ्जनेन—शलाकाहृतकज्जलरेखया इत्यर्थः, जनिता—उत्पादिता, लोचनयोः,—नयनयोः, रुचिः,—शोभा येन तथोक्तः।

(४३) अचिरभुक्तः,—अचिरं—सद्यः, भुक्तं—भोजनं यस्य तथाभूतः, अन्य-

आर्य्यञ्च वेषं दधानः, (४४) पुस्तकवाचकः सुदृष्टिः आजगाम, नातिदूरवर्त्तिन्याञ्च आसन्द्यां निषसाद। (४५) स्थित्वा च मुहूर्त्तमिव तत्कालापनीतसूत्रवेष्टनमपि नखकिरणैः मृदु-मृणालसूत्रैरिव आवेष्टितं पुस्तकं पुरोनिहितशरशलाकायन्त्रके निधाय, पृष्ठतः सनीडसन्निविष्टाभ्यां मधुकरपारावताभ्यां दत्ते स्थानके (४६) प्राभातिकप्रपाठकच्छेदचिह्नीकृतम् अन्तर-पत्रम् उत्क्षिप्य, गृहीत्वा च कतिपयपत्रलघ्वीं कपाटिकां,

---

समयपूर्वं कृतभोजनः इत्यर्थः। विनीतम्—अनुद्धतम् आर्य्यं—सौम्यं वेषं—परिच्छदम्। ['वेषम्' इत्यत्र "वसनम्" इति पाठेऽपि स एवार्थः]।

(४४) पुस्तकवाचकः,—ग्रन्थपाठकः पवित्रसन्दर्भव्याख्याता वा। आसन्द्याम्—वेत्रासने।

(४५) "स्थित्वा च" इत्यस्य "पुराणं पपाठ" इत्युत्तरेणान्वयः। तत्कालेति।—तत्काले—तस्मिन् काले पाठकाले इत्यर्थः अपनीतम्—उन्मोचितं सूत्रेण वेष्टनं यस्य तथोक्तमपि सूत्रवेष्टनरहितमपीत्यर्थः मृदूनि—कोमलानि मृणालसूत्राणि—बिसतन्तवः तैरिव नखकिरणैः—नखमयूखैः आवेष्टितम्—जडितम्। ["आवेष्टितम्" इत्यत्र "वेष्टितम्" इति पाठान्तरम्]। पुर इति।—पुरः—अग्रतः निहिते—स्थापिते शरशलाकायन्त्रके—शरतृणनिवहनिर्म्मिते यन्त्रविशेषे। निधाय—संस्थाप्य। सनीडसन्निविष्टाभ्याम्—समीपस्थिताभ्याम् ("समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत्" इत्यमरः) मधुकरपारावताभ्याम्—भ्रमरकपोताभ्यां स्थानके—अवकाशे दत्ते सति, मधुकराः पारावताश्च निजनिस्वनेन श्रोतॄन् सुखयन्ति अस्मिंस्तु पाठके पठति तेऽपि तच्छ्रवणात् तूष्णीं स्थीयन्ते इति भावः।

(४६) प्राभातिकेति।—प्रभातस्य भवं प्राभातिकम्—प्रभातकालिकम् इत्यर्थः यः प्रपाठकः—प्रपठनमित्यर्थः तस्य छेदः—विरामः तस्य चिह्नं चिह्नं कृतं चिह्नीकृतम्—इयन्मात्रं पठितं नाधिकमिति स्मरणार्थं लक्षीकृतमित्यर्थः तत् कश्चित् पाठकः प्रभाते कियत् पठित्वा परपाठकाले पूर्व्वपठितस्मरणार्थं वैशेषिकं पत्रेषु चिह्नीकरोति ततश्च स प्राक्तनपाठमध्ये तदैव पुस्तकस्य तदनन्तरपठनाय तत् अन्तरपत्रं मध्यस्थपत्राणि व्याहृतः। अन्तरपत्रम्—मध्यस्थं विच्छेदचिह्नयुक्तपत्रम्। उत्क्षिप्य—उद्घाटनीय। कतिपयेति।—कतिपयैः पत्रैः लघ्वीम्—स्वल्पभारां इत्यर्थः तां कपाटिकाम्—पुस्तकावरणपट्टकम्।

क्षालयन्निव (४७) मसीमलिनानि अक्षराणि दन्तकान्तिभिः, अर्चयन्निव (४८) सितकुसुममुक्तिभिः ग्रन्थं, (४९) मुखसन्निहितसरस्वतीनूपुररवैरिव गमकैः मधुरैः आक्षिपन् मनांसि श्रोतृणां गीत्या पवनप्रोक्तं पुराणं पपाठ।

तस्मिंश्च तथा श्रुतिसुभगगीतिगर्भं पठति सुदृष्टो नातिदूरवर्त्ती (५०) वन्दी सूचीवाणः तारमधुरेण गीतिध्वनिम् अनुवर्त्तमानः स्वरेण इदम् आर्य्यायुगलम् अपठत्,—

"तदपि मुनिगीतमतिपृथु तदपि जगद्व्यापि पावनं तदपि।
हर्षचरितादभिन्नं प्रतिभाति हि मे पुराणमिदम्॥ ३॥

---

(४७) मसीमलिनानि—मसी—लेखनसाधनद्रवविशेषः, तया मलिनानि—कृष्णवर्णानि।

(४८) सितेति।—सितानां—शुक्लानां, कुसुमानां—पुष्पाणां, मुक्तयः,—मोचनानि, क्षेपा इत्यर्थः ताभिः। ग्रन्थं—पुस्तकलिखितसन्दर्भम्।

(४९) मुखेति।—मुखे सन्निहिता—समासीना, या सरस्वती, तस्या नूपुररवाः,—मञ्जीरनिनादा इव, गमयन्ति—बोधयन्ति, अर्थानिति शेषः गमकाः,—स्वरविशेषा इत्यर्थः तैः। पवनप्रोक्तं—वायुप्रोक्तम्। ["पवन" इत्यत्र "पवमान" इति पाठोऽपि स एवार्थः]।

(५०) वन्दी—स्तुतिपाठकः, सूचीवाणः,—तदाख्यः। गीतिध्वनिं—सुदृष्टेन गीतश्लोकनिनादम्, अनुवर्त्तमानः,—अनुसरन्। आर्य्यायुगलम्—आर्य्यया जात्या निबद्धं श्लोकद्वयम्।

पुराणश्रवणेन तन्नोक्तवस्तुना राज्ञो हर्षस्य साम्यं सम्प्राह, तदपीति।—तत् मुनिना—द्वैपायनेन, गीतं—कीर्त्तितमपि तत् अतिपृथु—अतिविस्तृतमपि, पृथुः,—आदिराजो वैणपुत्रः, तमतिक्रान्तमपि, तदतिशायीत्यर्थः तत् जगद्व्यापि—जगत्प्रसिद्धं, पावनं—पुण्यवर्द्धनमपि, इदं पुराणं, वायव्यमिति शेषः हि—निश्चितं, हर्षचरितात् अभिन्नं—भेदरहितं, मे—मम, प्रतिभाति—प्रतीतिविषयीभवतीत्यर्थः। अत्र तादृशपुराणात् हर्षचरितस्य भेदेऽपि अभेदकथनात् भेदेऽप्यभेदप्रतिपत्तिरूपा अतिशयोक्तिरलङ्कारः। आर्य्या वृत्तम्॥ ३॥

वंशानुगमविवादि स्फुटकरणं भरतमार्गभजनगुरु।
श्रीकण्ठविनिर्यातं गीतमिदं हर्षराज्यमिव" ॥ ४ ॥

(५१) तत् श्रुत्वा बाणस्य चत्वारः पितामहमुखपद्मा इव (५२) वेदाभ्यासपवित्रितमूर्त्तयः, (५३) उपाया इव साम-

---

गीतेन सह हर्षराज्यस्य साम्यं वर्णयन्नाह वंशेति।—वंशः—वेणुवाद्यम्, अन्यत्र,—कुलम्, अनुगच्छतीति इत्युक्ति, वंशवाद्यानुगतं वंशपरम्परागतञ्चेत्यर्थः, अविवादि—न स्तः विवादिनौ स्वरौ गान्धारनिषादाविति भावः यस्मिन्, अन्यत्र,—न सन्ति विवादिनः,—विरोधिनो यत्र तत्, औराज्यमित्यर्थः, तत्र केषाञ्चिदपि विवादाभावादिति भावः, स्फुटकरणं—स्फुटानि—स्पष्टानि करणानि—तालखयादीनि यस्मिन्, [केचित्तु गीतपक्ष एव व्याख्यानयन्ति—"वंशेन—वेणुना, अनुगमः ययोः तौ, विवादिनौ स्वरौ—विश्रृङ्खलौ गान्धारनिषादौ स्वरौ यत्र तत्। करणम्—अपदं, सतालं आविद्धं स्वरसान्निध्यं, उच्चारणस्थानं वा] अन्यत्र,—स्फुटानि—प्रसिद्धानि, करणानि—धर्माधिकारस्थानानि, विद्यापरीक्षास्थानानि वा यस्मिन् तत्। भरतेति।—भरतः,—भरतो नाम सङ्गीतशास्त्रसूत्रकारो मुनिविशेषः, आदिराजविशेषश्च, तस्य मार्गः,—पन्थाः, नीतिरिति यावत् तस्य भजनेन—अनुसरणेन गुरु—महदित्यर्थः। श्रीकण्ठेति।—श्रीयुक्तः,—मधुर इत्यर्थः, वैस्वर्यादिदोषविरहादिति भावः, कण्ठः श्रीकण्ठः, यद्वा,—श्रीकण्ठः,—हरः, सर्वविद्याऽऽधारत्वादिति भावः, अन्यत्र,—देशभेदः, तस्मात् विनिर्यातं—विशेषेण निःसृतम् इदं गीतं हर्षस्य—राज्ञः प्रमोदस्य च, राज्यमिव, प्रतिभाति इति शेषः। अत्र श्लिष्टविशेषणवशेन गीतस्य हर्षराज्येन सह अवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमानामालङ्कारः स च श्लेषेणानुप्राणित इति बोध्यम्। आर्या वृत्तम् ॥ ४ ॥

(५१) तदित्यादि।—"तत्" इत्यस्य "मुखानि व्यलोकयन्" इत्युत्तरेणान्वयः। पितामहमुखपद्मा इव—पितामहः,—ब्रह्मा, तस्य मुखानि, चत्वारीति भावः, पद्मा इव पितामहमुखपद्माः त इव। ("वा पुंसि पद्मम्" इत्यभिधानात् पुंलिङ्गता)।

(५२) वेदेति।—वेदानाम् अभ्यासेन—पुनः पुनः अनुशीलनेन, पवित्रिता मूर्त्तिः येषां तथोक्ताः।

(५३) उपाया इव—सामादय इव, ("सामदानभेददण्डमित्युपायचतुष्टयम्"

प्रयोगललितमुखा, गणपति, अधिपति, तारापति, श्यामलः इति पितृव्यपुत्रा भ्रातरः, (५४) प्रमदप्रसुहृदः, (५५) गृहीतवाक्या, (५६) कृतगुरुपदन्यासा, (५७) न्यायवादिनः, सुकृतसंग्रहाभ्यासगुरव (५८) लब्धसाधुशब्दा, लोक इव व्याकरणेऽपि, (५९) सकलपुराणराजर्षिचरिताभिज्ञा,

---

इत्यमरः)। सामेति।—सामा—सामवेदानां, सान्त्ववादानाञ्च, ("साम वेदेऽपि ... इति मेदिनी) प्रयोगेण ललितानि—सुन्दराणि, ... ("ललितं त्रिषु सुन्दरम्" इत्यमरः) मुखानि—वक्त्राणि, ... ("मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि" इति मेदिनी)।

(५४) प्रमदेति।—प्रमदा—विदग्धा सुबोधा ..., [illegible] ("[illegible]" इति मेदिनी)।

(५५) गृहीतेति।—गृहीतम्—आहृत विदितञ्च, वाक्यं—वचनं, [illegible] यावत्, [illegible]।

(५६) कृतेति।—कृत —[illegible] गुरवो—पितादीना, पदे—चरणे, [illegible] [illegible] [illegible]।

(५७) न्यायेति।—न्यायम्—[illegible] वदनम्, [illegible]। सुकृतेति।—सुकृतानां—पुण्यकर्मणां [illegible] [illegible]।

(५८) लब्धेति।—लब्ध —[illegible], [illegible]।

(५९) सकलपुराणेति —[illegible] [illegible]। सकलानां पुराणानां—[illegible] [illegible]।

(६०) महाभारतभावितात्मानः, विदितसकलेतिहासाः, महाविद्वांसः, महाकवयः, (६१) महापुरुषवृत्तान्तकुतूहलिनः, सुभाषितश्रवणरसरसायनाः, वितृष्णाः, (६२) वयसि वचसि यशसि तपसि सदसि महसि वपुषि यजुषि च प्रथमाः, पूर्व्वमेव कृतसङ्गराः, विवक्षवः, (६३) स्मितसुधाधवलितकपोलोदराः परस्परस्य मुखानि व्यलोकयन्।

(६४) अथ तेषां कनीयान् कमलदलदीर्घलोचनः श्यामलो नाम बाणस्य प्रेयान् प्राणानामपि वशयिता दत्तसंज्ञः तः

(६०) महेति।—महाभारते—तदाख्यासनवीतलक्षश्लोकात्मके ग्रन्थभेदे, भावित,—अनुशीलित, आत्मा यैः तथोक्ताः, महाभारतसारविद इति यावत, विपुल भारतवर्षविख्यातचरिता वा।

(६१) महापुरुषेति।—महान् पुरुष,—नारायण हर्षराजो वा तस्य वृत्तान्ते—विवरणे धरितश्रवण इत्यर्थ, कुतूहलिन—कौतुकशालिन। सुभाषितेति।—सुभाषितानां—शोभनानां काव्यानाम आलापानाञ्च, श्रवणे—आकर्णने, यो रस,—राग, तस्य रसायना—औषधविशेषा, सुभाषितश्रावणेन लोकानां श्रुतिसुखदायका इति भाव। "सुभाषित" इत्यनेन स्वनतकाव्यस्य प्रशंसा व्यज्यते। वितृष्णा,—विगत विषयानुरागा इत्यर्थ।

(६२) वयसि—यौवने। वचसि—वाक्यविन्यासे। सदसि—सभायाम्। महसि—तेजसि। वपुषि—शरीरे। यजुषि—यजुर्वेदे। प्रथमा—अग्रगण्या। कृतसङ्गरा,—वयं सर्वे ऐकमत्येन हर्षचरित वक्तुं बाणमनुरुन्ध्म इति अन्योन्य कृताङ्गीकारा अहम्पूर्विकया हर्षचरितकथनाय बाणमनुरोद्धं कृतविवादा वा, ("सङ्गरो युधि चापदि। क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे" इति मेदिनी)।

(६३) स्मितेति।—स्मित—मृदुहसितमेव सुधा—अमृतं, तया धवलित—विशदीकृत, कपोलस्य—गण्डस्य, उदरम्—अभ्यन्तरभाग येषां तथाविधा। व्यलोकयन—अपश्यन।

(६४) अथेत्यादि।—तेषां—भ्रातृणामित्यर्थः कनीयान्—कनिष्ठ, ["द्विवचन—" (५।३।५७ पा०) इति ईयसुनि "युवाल्पयो—" (५।३।६४ पा०) इति अल्पस्य कनादेश रूपम्]। "कनीयान" इत्यनेनास्य प्रियवादित्वं प्रकटीकृतम्। प्रेयान—

(९५) सप्रणयं दशनज्योत्स्नास्नपितककुभा मुखेन्दुना बभाषे,—
(९६) "तात ! बाण ! द्विजानां राजा गुरुदारग्रहणम् अकार्षीत् । (९७) पुरूरवा ब्राह्मणधनतृष्णया दयितेन आयुषा व्ययुज्यत । (९८) नहुषः परकलत्राभिलाषी महाभुजङ्ग आसीत् ।

अतिशयेन प्रिय । बभाषे—लोकवशीकरवचन इति यावत् । दत्तार्धः,—हसैति कृतसङ्केत इत्यर्थ । तै,—आदिभिः ।

(९५) सप्रणयं—सप्रश्रयं, स्मितभाषणापूर्वकम् इत्यर्थः । दशनेति ।—दशनानां—दन्तानां ज्योत्स्नया—प्रभया, स्नपिताः,—अभिषिक्ताः, ककुभः,—दिशो येन तादृशेन ।

(९६) तात !—वत्स ! । प्रथमं तावत् पूर्वेषां राजर्षीणां दोषाख्यानेन हर्षदेवस्य नितरां निर्दोषतां ख्यापयति—द्विजानामित्यादिना । तथा दोषाश्च कश्चित् शब्देन क्वचित् वा अर्थेन यथायोग्यमुद्भावनीयाः । द्विजानां राजा—चन्द्रः, ("द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः" इति चन्द्रपर्यायेष्वमरः)। चन्द्रादिशब्दकथनेन राजत्वप्रतीतेरभावात् "द्विजानां राजा" इत्युक्तम् । गुर्विति ।—गुरोः,—बृहस्पतेः, ("बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः" इत्यमरः) आचार्यस्य च दाराणां—पत्न्याः, तारायाः इत्यर्थः, ग्रहणं—धर्षणमित्यर्थः । पुरा तारानाम गुरुभार्या पूर्णचन्द्रसमं परमसुन्दरं समुदितं कामयमाना गर्भवती आसीत् तदुपलक्ष्य बहुयुगं गुरुचन्द्रयोः विरोध आसीत् । तेन यदा बृहस्पतिः तारालाभाय इन्द्रादीन् देवान् प्रोत्साहितवान् तदा चन्द्रः शुक्रं शरणमगात् । तत्र गुरुपक्षीयाः देवाः शुक्रप्रेरिताः चन्द्रपक्षीयाः असुराश्च अन्योऽन्यं महासमराय आहूताः, दिव्यमानेन वर्षशतम् युद्धमकार्षुः, तत् दृष्ट्वा भगवान् नारदः ब्रह्मणा सम्बोधितां तारां गुरवे तद्गर्भजं पुत्रं बुधनामानं चन्द्राय च समर्प्य उभयोर्विरोधं शमयति इति पौराणिकी वार्ता अत्रानुसन्धेया ।

(९७) ब्राह्मणेति ।—ब्राह्मणस्य धनानि तेषु तृष्णा—लोभः तया । दयितेन—प्रियेण, आयुषा—जीवितेन आयुर्नाम्ना पुत्रेण च व्ययुज्यत—वियुक्तः विप्रशापात् विगतजीवनः परं पुत्रजन्मनात् चिरं पुत्रवियुक्त इत्यर्थः । पुरा राजर्षिः पुरूरवाः दिग्विजिगीषुरेकदा पथिकेनापि प्रभूतधनशालिना विप्रेण यज्ञे निमन्त्रितः लोभात् तद्धनं जिहीर्षुः तच्छापात् विनाशं गतः । किंच तस्मिन्मृते नरेन्द्रमण्डला ब्राह्मणा निशामे इति आयुर्नामानं राजर्षिं तदायुषा तदपादयत इति पौराणिकी कथा अत्र अनुसन्धेया ।

(९८) नहुषः,—आयुस्तनयः, परस्य कलत्रं—भार्यां तदभिलाषी महाभुजङ्गः,—लम्पटः, अतिलम्पटश्च इत्यर्थः । पुरा दधीचेः शापात् इन्द्रे अदर्शनं गते त्रिलोकी

(६९) ययातिः आहितब्राह्मणीपाणिग्रहणः पपात। (७०) सुद्युम्नः स्त्रीमय एव अभवत्। (७१) सोमकस्य प्रख्याता जन्तुवधनिर्घृणता।

महर्षिभिर्य इष्टा देवा नहुष शतक्रतुम् ऐन्द्रे पदे अभ्यषिञ्चन्, ततश्चासौ ऐश्वर्यमत्तः शचीं साध्वीं गुरुगृहेषु प्रच्छन्नवर्तिनीं कामयमानः, गुरूपदेशात् तया भीतया "अपूर्व्वयानेन आगच्छन् मां नय" इत्यभिहितो यदा ऋषियानेन तत्सकाशं गन्तुमैच्छत्, गच्छन् तदैव ग्रहु चलितुमक्षमम् अगस्त्य वाहकं "सर्प सर्प" इत्युक्त्वा पदा प्राहरत। ततश्च "सर्पो भव" इति सहसा तच्छापात् अजगरतां प्राप इति पौराणिकी वार्त्ता अत्र अनुसन्धेया।

(६९) आहितेति।—आहितः,—कृतः, ब्राह्मण्याः,—ब्राह्मणकन्यायाः, पाणिग्रहणः—परिणयः येन तथोक्तः। पपात—जरायस्तोऽभवदित्यर्थः। चत्रियोऽपि ब्राह्मणकन्याया पाणिग्रहणेन शास्त्रमर्यादालङ्घनात् पतितोऽभूदिति भावः। पुरा मृगयाविहारी राजर्षिर्ययातिः एकस्मिन् कूपे वृषपर्व्वणोऽसुरपतेर्दुहिता शर्म्मिष्ठादासीत्वमेतया क्रीडनकलहकुपितया निक्षिप्तां शुक्रस्य कन्यां देवयानीं निपातिताम् उच्चैः रुदतीं दृष्ट्वा निजकरेण तत्कारं गृहीत्वा उद्दधार। तत्र "पाणिग्राहेण भवता कथमहं त्याज्या" इति तया प्रार्थितः ब्राह्मणीत्वात् अस्वीकुर्व्वन् शोकाकुलेन तत्पित्रा शुक्रेण अनुमतः तां पत्नीत्वेन जग्राह। तद्ग्रहणादन्ते जराग्रस्तः अभवदिति पौराणिकी वार्त्ता अत्र अनुसन्धातव्या।

(७०) सुष्ठु द्युम्नं—बलं धनञ्च यस्य सः सुद्युम्नः,—तदाख्यो नरपतिः, स्त्रीमयः,—स्त्रीरूपः सततकान्ताऽनुरतश्च। पुरा कश्चित् सरसि पार्व्वत्या विहरन् हरः राजर्षिणा सुद्युम्नेन मृगयाविहारिणा अवलोकितः, ततश्च लज्जितया गौर्य्या अभ्यर्थितो हरः "योऽत्रागत्य सन्निकृष्टमुपयोक्ष्यते स स्त्रीत्वमवाप्स्यति" इति सामान्येन तं शशाप। स च शाप सरोवरनीर पीत्वा सद्य एव स्त्रीरूपोऽभवत् इति पुराणाख्यानम्।

(७१) सोमकस्य—राजर्षिविशेषस्य। जन्त्विति।—जन्तुः,—जन्तुर्नाम तस्य पुत्रः, जन्तवः,—प्राणिनश्च, तस्य तेषाञ्च वधेन—हत्यया, निर्घृणता—निष्ठुरता। पुरा जन्तुर्नाम सोमकस्य राज्ञः एक एव पुत्र आसीत्, राजा तु एकपुत्रोऽपुत्र एव इति मत्वान् बहुपुत्रतामिच्छन् पुरोहितम् अपृच्छत्। "यदि भवान् पुत्रान् कामयते, तदा अयं पुत्रस्त जन्तोर्वपया होमः क्रियतां, तद्धोमधूमान् यावत्यो महिष्यः ते समाजिघ्रेयुः, ताः सर्व्वा एव पुत्रान् प्रसविष्यन्ते" इति श्रुत्वा राज्ञा सोमकेन तथैव आचरितमिति पौराणिकी वार्त्ता अत्रानुसन्धेया।

(८१) कार्त्तवीर्य्यो गोब्राह्मणातिपीडनेन निधनमयासीत्। (८२) मरुत्तः इष्टबहुसुवर्णकोऽपि देवद्विजबहुमतो न बभूव। (८३) शन्तनुरपि व्यसनात् एकाकी वियुक्तो वाहिन्या विपिने

प्रापयामास। तन्निर्दिष्टवाक्येन शल्यमुद्धरति राजनि बालो मृतः। ततश्च सस्त्रीकः तापसः "त्वमप्यहमिव पुत्रशोकेन प्राप्स्यसि विनाशम्" इति दशरथं शप्त्वा स्वयं प्राणांस्तत्याज। एवं शप्तो राजा दशरथः स्त्रीवाक्येन प्रियं पुत्रं रामं वनं प्रेषयन् मुनिशापात् तच्छोकेन ममारेति रामायणी वार्त्ता।

(८१) गोब्राह्मणेति।—गवे—गोनिमित्तमित्यर्थः, ब्राह्मणस्य—जमदग्नेरिति भावः, गवां ब्राह्मणानाञ्च, अतिपीडनेन—वधेन। पुरा कार्त्तवीर्य्यः कदाचित् गवां कोटिरप्यतीवाधिकां जमदग्नेः धेनुम् अहरत्, तञ्च व्यापादितवान्, ततश्च क्रोधाभिभूतेन तत्पुत्रेण परशुरामेण परशुच्छिन्नभुजसहस्रः ससर्व्वक्षत्रियसङ्घः निहत इति वार्त्ता।

(८२) इष्टेति।—इष्टः,—अनुष्ठितः बहूनि सुवर्णानि—सौवर्णद्रव्याणि यस्मिन् तथाभूतः यज्ञः बहुसुवर्णकः येन तथाभूतः। इष्टः,—प्रियः, अभिमत इत्यर्थः, बहु—अतिशयेन, सु—शोभनः, वर्णः,—गौरस्वरूपः यस्य तथाभूतोऽपि इति च। यद्वा,—इष्टानि—दत्तानि, बहूनि—प्रभूतानि, सुवर्णकानि येन तथाभूतः। देवेति।—देवद्विजः,—बृहस्पतिः, देवाः द्विजाः—विप्राश्च, तेषां बहुमतः,—समादृतश्च। पुरा बहुसुवर्णकाख्येन यागेन यियक्षुः मरुत्तः बृहस्पतिं याज्यकर्मणि अनुरुरोध। "मनुष्यस्य तव यज्ञं न कारयिष्यामि" इति तेनावमतश्च नारदवचनात् तद्भ्रातरं वाराणसीषु ग्रहगृहीतच्छद्मना स्थितं संवर्त्तं विवरेषु गत्वा तेनैवोक्तचिह्नैः भगवन्तं नत्वा प्रयत्नेन विज्ञाय बहुशो निरस्यन्तमपि अभिरज्यमानः कथमपि पौरोहित्ये न्ययोजयत्। ततश्च बृहस्पतिस्तद्यज्ञे भ्रातुः समृद्धिं दृष्ट्वा विद्वेषमकरोदिति वार्त्ताऽनुसन्धेया।

(८३) व्यसनात्—मृगयासङ्गात्। ["शन्तनुरपि व्यसनात्" इत्यत्र 'शन्तनुरतिव्यसनात्' इति पाठे,—अतिव्यसनात्—अत्यन्तासक्तेरित्यर्थः] वाहिन्या—नद्या, गङ्गादेव्या इत्यर्थः, सेनया च, ("वाहिनी स्यात् तरङ्गिण्यां सेना-सैन्यप्रभेदयोः" इति मेदिनी)। पुरा महाभिषो नाम राजा ब्रह्मसभायां गङ्गां चामरग्राहिणीं कदाचित् अङ्गविश्लथात् चलितवाससं दृष्ट्वा भृशं कामार्त्तस्तां प्रेमवचसा जल्पन् ब्रह्मणा "पतित्वा क्षत्रियगृहे शन्तनुर्नाम भव" इति शप्तः सद्य एव गां गतः शन्तनुर्नाम राजा बभूव। गङ्गापि मत्कृतेऽस्यैषा दशा इति सखेदं भुवम् अवतरति स्म। तदानीञ्च धेनुहरणकुपितेन वशिष्ठेन "भुवं गच्छत" इति शप्तैः वसुभिः विदितवृत्तान्तैः, गङ्गा

विललाप। (८४) पाण्डुः वनमध्यगतो मत्स्य इव मदनरसाविष्टः प्राणान् मुमोच। (८५) युधिष्ठिरो गुरुभयविपन्नहृदयः समरशिरसि सत्यम् उत्सृष्टवान्। (८६) इत्थं नास्ति राजत्वम् अपकलङ्कम् ऋते देवदेवात् अमुतः सर्वद्वीपभुजो हर्षात्। अस्य हि बहूनि आश्चर्य्याणि श्रूयन्ते; तथा हि,—

अभ्यधायि—"यदि तव नृपेऽस्मिन् समासक्ति जाता, तदा वयमपि तव गर्भे उत्पत्स्यामहे, जातमात्रश्च त्वया स्वसलिले मोक्तव्या" इति। सा तु तथा अङ्गीकृत्य मृगयया विहरन्तं शन्तनुं प्रार्थयमानम् अवोचत—"राजन्! यदहं करोमि, तत् त्वया न निरोद्धव्यं, न च मदीयं जन्म प्रष्टव्यम्" इति। राजाऽपि नितरां तदासक्त तथैवाङ्गीकृत्य बहूनब्दान् तया अरमत। कालक्रमेण यः कश्चित् सुत उत्पद्यते स्म, स तया जले क्षिप्त, एवं सप्तसु सुतेषु जले क्षिप्तेषु गङ्गा सेवमानं निःसन्तानोऽयं मा भूत्, इति सप्तभिर्वसुभिः कृताग्रहः भीष्मो भूत, तत् तमपि क्षिपन्तीं, तां राजा नितरां पुत्रशोकार्त्तः "नेदानीं त्वया मत्पुत्रः क्षेप्तव्य" इति सतिरस्कारम् अभिहितवान्। साऽपि "भ्रष्टप्रतिज्ञो भवान्" इत्युक्त्वा अष्टमं पुत्रं राज्ञे दत्त्वा पुनः ब्रह्मलोकम् अगात्। राजा च तद्विरहेणार्त्तो बहुधा विललाप इति वार्त्ता अत्र अनुसन्धेया।

(८४) वनम्—अरण्यं जलञ्च, ("वने सलिलकानने" इत्यमरः)। मदनः,—कामः, मदनः—तदाख्यवृक्षविशेषः, तस्य फलमिति यावत्, ("मदनः स्मरवसन्तद्रुमेदधत्तूरसिक्थके" इति मेदिनी), सलिलान्तरालचारी मत्स्यो यथा मदनाख्यफलरसकषायितसलिलसम्पर्कात् प्राणान् विजहाति, तथा अरण्यविहारी पाण्डुः शृङ्गाररसाविष्टमानसः प्राणानत्यजदिति निष्कृष्टार्थः। एकदा पाण्डुः मृगयार्थं वननिहारी कर्दमाख्य मृगरूपिणं कश्चिन्मुनितनयं मृगीरूपधरया ब्राह्मण्या सह रममाणमालोक्य अकृतार्थतादशायामेव तं बाणेनैकेन जघान, तेन च शरार्त्तेन प्राणान् मुमुचता "त्वमपि अहमिव स्त्रिया विहरन् अकृतार्थ एव प्राणांस्त्यक्ष्यसि" इति शप्तः असौ कदाचित् कामार्त्तः माद्र्या सह विजने विहरन् मृत्युवशं नीत इति भारती वार्त्ता।

(८५) गुर्विति।—गुरुभय—गुरोः,—द्रोणात्, भयं, सङ्कटञ्च, तेन विपन्नं हृदयं यस्य तथोक्तः। कुरुपाण्डवसमरे स्वबलानि विनाशयन्तं मात्सर्यात् धनुर्वेदं द्रोणम् "अश्वत्थामा हत" इति अलीकवचसा शोकाकुलं कृत्वा युधिष्ठिरः कृतसत्यत्यागः तं घातितवान् इति भारती वार्त्ता।

(८६) इत्थम्—एवम्प्रकारं, सत्ययुगमारभ्य कलिमवधिं यावदित्यर्थः। अप-

(८७) अत्र बलजिता निश्चलीकृताः चलन्तः क्षतपक्षाः क्षितिभृतः। (८८) अत्र प्रजापतिना शेषभोगिमण्डलस्य उपरि क्षमा कृता। अत्र (८९) पुरुषोत्तमेन सिन्धुराजं प्रमथ्य लक्ष्मीः आत्मीकृता। (९०) अत्र बलिना मोचितभूभृद्वेष्टनो मुक्तो महानागः। (९१) अत्र देवेन अभिषिक्तः कुमारः।

कलङ्क—निर्दोषम्। देवदेवात्—राजाधिराजात्। आश्चर्याणि—विस्मयकराणि, चरितानीति शेषः।

(८७) अत्रेत्यादि।—अत्र "बलजिता" इत्यादयः शब्दाः श्रीहर्षे अन्वर्था ज्ञातव्याः। अत्र—जगति। बल—शत्रुसैन्य, बलाख्यम् असुरञ्च, जितवान् इति बलजित् तेन श्रीहर्षेणेति शेषः। चलन्तः,—विरोधितया व्यवहरन्त इत्यर्थः, पक्षाञ्चितया उड्डीयमानाश्च, क्षता,—अवलम्बिता, पक्षा,—सहाया, अन्यत्र,—क्षता,—छिन्ना इत्यर्थः, पक्षा,—पतत्राणि ये तथोक्ताः, क्षितिभृतः,—राजानः, पर्वताश्च, निश्चलीकृता,—निर्जितत्वात् वशीकृताः, पक्षच्छेदनात् स्थावरतां नीताश्च।

(८८) प्रजापतिना—नरपतिना, ब्रह्मणा च। शेषेति।—शेषस्य—निहताव शिष्टस्य, भोगिनां—सुखभोगवतां, राज्ञामिति भावः, मण्डलस्य—चक्रस्य, अन्यत्र,—शेषस्य—अनन्तस्य, भोगिनः,—नागस्य, मण्डलस्य—फणस्य, उपरि क्षमा—क्षान्तिः, पृथिवी च, कृता—विहिता निहिता च।

(८९) पुरुषेति।—पुरुषेषु उत्तमः—श्रेष्ठः तेन, नरनाथेन नारायणेन च, सिन्धुराजं—सिन्धुदेशाधिपतिं क्षीरनिधिञ्च प्रमथ्य—निर्जित्य विलोड्य च, लक्ष्मीः,—राजश्रीः कमला च, आत्मीकृता—स्वीकृता।

(९०) बलिना—बलवता असुरराजेन च, महानागः,—महान् गजहस्ती, स्वीयदर्पशाताख्य इति भावः, वासुकिश्च। मोचितेति।—मोचितम्—अपनीतं, भूभृद्भिः,—भूराजभिः इत्यर्थः, वेष्टनम्—अवरोधनम्, यहा,—मोचित भूभृत —श्रीकुमाराख्यस्य राज्ञः, वेष्टन—शुण्डेन रोधनं यस्य तथाभूतः, श्रीकुमाराख्य नृपतिः किल महागजेन दर्पशातेन उपजातमदनावस्थेन दृष्टः च तत हर्षेण राज्ञा स्वयं गृहीत्वा मोचितः स, दुष्टहस्ती चायमिति कायात् परित्यक्तः विहित इति वार्त्ता, अन्यत्र,—भूभृतः,—मन्दरस्य वेष्टनं यस्य तथाभूतः, मुक्तः—परित्यक्तः, सागरमन्थनात् परं परित्यक्तश्च।

(९१) देवेन—राज्ञा, देवराजेन च, कुमारः,—निजतनयः गुहश्च, अभिषिक्तः,

(८२) अत्र स्वामिना एकप्रहारपातितारातिना प्रख्यापिता शक्तिः। अत्र (८३) नरसिंहेन स्वहस्तविशसितारातिना प्रकटीकृतो विक्रमः। अत्र (८४) परमेश्वरेण तुषारशैलभुवो दुर्गाया गृहीतः करः। अत्र (८५) लोकनाथेन दिशां मुखेषु परिकल्पिताः लोकपालाः सकलभुवनकोशश्चाग्रजन्मनां विभक्तः। (८६) इत्येवमादयः प्रथमकृतयुगस्येव दृश्यन्ते महासमारम्भाः। अतोऽस्य सुगृहीतनाम्नः पुण्यराशेः पूर्वपुरुषवंशानुक्रमेण आदितः प्रभृति चरितमिच्छामः श्रोतुम्।

—प्रतिष्ठापित, यौवराज्ये सैनापत्ये च इति शेषः। यद्यप्यत्र देवपदं देवतासामान्यार्थकं, तथाऽप्यत्र लक्षणया देवराजपरत्वमवगन्तव्यम्, तेनैव कुमारस्य सैनानीत्वेन वृतत्वादिति।

(८२) स्वामिना—प्रभुणा, सेनापतिना गुहेन च। एकेति।—एकेन—एकमात्रेण, उभयत्रापि तुल्यम्, प्रहारेण—शराघातेन,उभयत्र तुल्यम्, पातिता अरातयः,—शत्रु-भूता राजानः, तारकादयोऽसुराश्च येन तथाभूतेन। शक्तिः,—सामर्थ्यं, तदाख्यमस्त्रञ्च।

(८३) नरसिंहेन—नरः सिंह इव तेन, नरश्चासौ सिंहश्चेति तथोक्तेन च, नृसिंहेनेत्यर्थः। स्वहस्तेति।—स्वहस्तेन, न तु सैन्यसहायेन, चक्रादिनिजास्त्रेण च, विशसिता,—निहता, विदारिताश्च, अरातयः,—शत्रवः, विरोधिनो नृपाः, हिरण्य-कशिपुप्रभृतयश्च इति यावत् येन तथोक्तेन।

(८४) परमेश्वरेण—परमश्चासौ ईश्वरश्चेति परमेश्वरः,—सार्वभौमः, हरश्च तेन, तुषारशैलभुवः,—हिमालयप्रदेशभूमेः, हिमगिरिजातायाश्च, दुर्गायाः,—दुर्गमायाः, गौर्याश्च करः,—बलिः, पाणिश्च।

(८५) लोकनाथेन—नरपतिना, विधात्रा च, दिशां मुखेषु—निःसरणमार्गेषु, सीमान्तप्रदेशेषु इति यावत्, अन्यत्र,—दिशां मुखेषु—दिक्षु दिक्षु इति यावत्, परि-कल्पिताः,—नियोजिताः, लोकपालाः,—प्रजापालाः, इन्द्रादयश्च। सकलभुवनकोशः,—सर्वजगतां धनं, सकलभुवनमेव कोशः,—धनभाण्डारश्च, अग्रजन्मनां—ब्राह्मणानाम् आदिसृष्टानां श्रमणानाञ्च, विभक्तः,—विभज्य दत्तः।

(८६) इत्येवमादय इति।—अत्र आदिपदेन न त्वेतावन्त एव, अन्येऽपि एवं-विधा बहव इति व्यज्यते। प्रथमकृतयुगस्येव—प्रथमं सृष्टस्य सत्ययुगस्येव, महासमारम्भाः,—महान्ति कार्याणि, अन्यत्र यज्ञादयो व्यापारा इति यावत्।

(९७) सुमहान् कालो नः शुश्रूषमाणानाम्। (९८) अयस्कान्तमणय इव लोहानि नीरसनिष्ठुराणि क्षुल्लकानामपि आकर्षन्ति मनांसि महतां गुणाः, किमुत स्वभावसरसमृदूनि इतरेषाम्? कस्य न (९९) द्वितीयमहाभारते भवेत् अस्य चरिते कुतूहलम्? आचष्टां भवान्। (१००) भवतु भार्गवोऽयं वंशः शुचिना अनेन राजर्षिचरितश्रवणेन सुतरां शुचितरः" इत्येवम् अभिधाय तूष्णीम् अभूत्।

बाणस्तु विहस्य अब्रवीत्—(१०१)"आर्य्य! न युक्तमनुरूपम् अभिहितम्। (१०२) अघटमानमनोरथमिव भवता कुतूहलम् अवकल्पयामि। (१०३)शक्याशक्यपरिसङ्ख्यानशून्याः प्रायेण स्वार्थदृशः। परगुणानुरागिणो (१०४) प्रियजनकथाश्रवणरसभसमोहिता च मन्ये महतामपि मतिः अपहरति प्रविवेकम्।

---

(९७) सुमहान् कालः गत इति शेषः। शुश्रूषमाणानां—श्रोतुमिच्छताम्।

(९८) अयस्कान्तमणय इवेति।—मणिदृष्टान्तेन उपमेयानां गुणानामपि रत्नत्वं प्रदर्शितम्। नीरसनिष्ठुराणि—नीरसानि—आर्द्रभावरहितानि, निष्ठुराणि—कठिनानि। क्षुल्लकानां,—नीचानां क्षुद्राणां वा, ("क्षुल्लकस्त्रिषु नीचाल्पे" इति मेदिनी) महतां गुणाः मनांसि आकर्षन्ति इति अन्वयः। इतरेषां—साधूनां, महतां वा।

(९९) द्वितीयमहाभारते—द्वितीयमहाभारतसदृशे, अस्य—हर्षस्य, चरिते—वृत्ते, कुतूहलम्—कौतुकम्। आचष्टां—कथयतु।

(१००) भार्गवः,—भृगुवंशोद्भूतः। सुतराम्—अतिशयेन, शुचितरः,—पूततरः।

(१०१) आर्य्य!—पूज्य! युक्तमनुरूपं—युक्तियुक्तम्।

(१०२) अघटमानेति।—अघटमानः,—असम्भवतां गच्छन्, मनोरथः यस्य तथाभूतम् अत्यधिकमिति भावः। अवकल्पयामि—अवधारयामि।

(१०३) शक्येति।—शक्यं—साध्यम् अशक्यम्—असाध्यं, तयोः परिसङ्ख्यानं—परिगणनं तेन शून्याः,—रहिताः। स्वार्थदृशः,—स्वकार्य्यदर्शाः, स्वार्थसाधनेच्छा शक्याशक्यविवेकं न गणयतीत्यर्थः।

(१०४) प्रियेति।—प्रियजनस्य कथाश्रवणे यो रसः,—रागः, तस्य रभसेन

पश्यतु आर्य्यः, क्व (१०५) परमाणुपरिमाणं बटुहृदयम्? क्व (१०६) समस्तब्रह्मस्तम्भव्यापि देवस्य चरितम्? (१०७) क्व परिमितवर्णवृत्तयः कतिपये शब्दाः? क्व (१०८) सङ्ख्यातिगाः तद्गुणाः? सर्व्वज्ञस्यापि (१०९) अयम् अविषयः, वाचस्पतेरपि अगोचरः, सरस्वत्या अप्यतिभारः, किमुत अस्मद्विधस्य? कः खलु पुरुषायुषशतेनापि शक्नुयात् अविकलम् अस्य चरितं वर्णयितुम्? एकदेशे तु यदि कुतूहलं वः, सज्जा वयम्। इयम् (११०) अधिगतकतिपयाक्षरलवलघीयसी जिह्वा मे

—वेगेन अतिशय्येनेत्यर्थः, ("रभसो वेग हर्षयोः" इत्यमरः) मीढिता—लज्जा इत्यर्थः। प्रविरिक्त—प्रकृष्ट विरिक्तम्।

(१०५) परमाणुपरिमाणम्—अतिक्षुद्रमिति भावः। बटुहृदयम्—द्विजशिशुमानसम्।

(१०६) समस्तेति।—समस्तः,—सकलः, ब्रह्मस्तम्भः,—ब्रह्माण्डं, तद्व्यापि। देवस्य—हर्षस्य।

(१०७) परिमितेति।—परिमितानां—परिगणितानाम्, अल्पसङ्ख्यकानामित्यर्थः, वर्णानाम्—अक्षराणाम् अकारादिहकारान्तानामिति यावत्, वृत्तयः,—रचनानि यत्र तथाभूताः। कतिपये—अल्पका इति भावः।

(१०८) सङ्ख्यातिगाः,—सङ्ख्याः,—एकादिपरार्द्धपर्य्यन्ताः, ता अतिगच्छन्ति—अतिशेरते इति तथोक्ताः। तद्गुणाः,—तस्य—देवस्य हर्षस्य, गुणाः।

(१०९) अयं—हर्षचरितरूपः, अविषयः,—अगोचरः। वाचस्पतेः,—बृहस्पतेः। पुरुषायुषशतेन—पुरुषस्य आयुः,—जीवितकालः, ["अचतुर—" (५।४।७७ पा०) इत्यादि सूत्रेण अच्प्रत्ययान्तो निपातः] शतं वर्षाणीत्यर्थः, "शतायुर्वै पुरुषः" इति श्रुतेः, तेषां शतं तेन। अविकलं—सम्यक्। पुरुषेत्यादिना योग्येऽपि वर्णयितरि अपि वर्णनीयस्य बाहुल्यात् जीवनकालस्य चाल्पीयस्त्वात् कार्त्स्न्येन वर्णनं न सम्भवति इति व्यञ्जितम्, अत एवाह एकदेशे इति।—एकदेशे—कियदंशे इत्यर्थः। सज्जाः,—प्रस्तुताः, वर्णयितुमिति भावः।

(११०) अधिगतेति।—अधिगताः,—ज्ञाताः, कतिपयानाम् अक्षराणां लवाः,—लेशाः यया तथाभूता, अत एव लघीयसी—अल्पा, यत्किञ्चित् वर्णयितुं क्षमा इति भावः।

उपयोगं गमिष्यति? (१११) भवन्तः श्रोतारः, वर्ण्यते हर्षचरितं, किम् अन्यत्? अद्य तु परिणतप्रायो दिवसः। (११२) पश्चात् लम्बमानकपिलकिरणजटाभारभास्वरो भगवान् भार्गवो राम इव समन्तपञ्चकरुधिरमहाह्रदे निमज्जति सन्ध्यारागपटले पूषा। श्वो निवेदयितास्मि" इति। सर्वे च ते "तथा" इति प्रत्यपद्यन्त। नातिचिरात् उत्थाय सन्ध्याम् उपासितुं शोणम् अयासीत्।

(११३) अथ मधुमदपल्लवितमालवीकपोलकोमलातपे

उपयोगम्—उपकारितां गमिष्यति?—प्राप्स्यति? न कुत्रापि इत्यर्थः, यद्यपि सकल-गुणावली असङ्ख्याता मादृशैः अल्पज्ञैः वर्णयितुमशक्या च, तदापि भवद्-गुणग्राहिता मां कथञ्चित् वक्तुमुत्सहते इति भावः।

(१११) भवन्तः—भवद्विधाः विबुधाः इत्यर्थः, न तु ये केचित् प्राकृता इति भावः। हर्षचरितं—हर्षस्य—महाभावस्येति भावः, चरितं—वृत्तं महनीयमलौकिकचेष्टितम्, न तु तुच्छं यत्किञ्चिदिति भावः, भवद्विधेषु श्रोतृषु अलौकिक-हर्षचरितं वर्ण्यते तादृशी लघीयसी निद्रा नैवोपयोगिनीति निष्कर्षः। किमन्यत्?—इतोऽन्यत् किं कथयामि? इत्यर्थः। परिणतप्रायः,—प्रायेण परिणतः, अवसित इत्यर्थः।

(११२) पश्चादिति।—पश्चात्—पश्चिमायां दिशि पृष्ठदेशे च। लम्बमानेति।—लम्बमानाः,—पतन्तः कपिलाः,—पिङ्गलाः किरणाः,—मरीचयः, जटाभार इव—जटा-समूह इव तेन भास्वरः,—दीप्यमानः। राम इव—परशुराम इव। समन्तेति।—समन्तपञ्चकं—कुरुक्षेत्रं तत्र यत् रुधिरं—निहतनिखिलक्षत्रियाणां कण्ठादिनिःसृतं रक्त-मिति यावत् तेन यः महान् ह्रदः तस्मिन्, रुधिरमेव महान् ह्रदः तस्मिन् इति वा। सन्ध्येति।—सन्ध्यायाः रागाः,—लौहित्यानि तेषां पटलं—समूहः तस्मिन्। पूषा—सूर्यः, ("विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः" इत्यमरः)। पुरा भार्गवो रामः पितृ-वधेन कुपितः एकविंशतिवारान् क्षत्रियान् निहत्य तदीयेन रुधिरेण कुरुक्षेत्रे समन्तात् पञ्च ह्रदान् कल्पयित्वा तेषु पितॄन् तर्पयामास इतश्च तत्स्थानम् अद्यापि समन्तपञ्चक-मिति प्रसिद्धम्। श्वः—आगामिदिने।

(११३) अथेत्यादि।—"अथ" इत्यस्य "तत्रैव [illegible] तस्थौ" इत्युत्तरेणान्वयः। मध्विति।—मधुमदेन—मद्यपानजनितेन उल्लासेन पल्लवितः—प्रफुल्ल इत्यर्थः, यो मालव्याः,—मालवदेशीयनायिकायाः, कपोलः,—गण्डः, तद्वत् कोमलः, आतपः,—

मुकुलितेऽह्नि कमलिनीमलनादिव लोहिततमे तमोलिहि रवौ लम्बमाने, रविरथतुरगमार्गानुसारेण यममहिष इव धावति (११४) नभसि तमसि, क्रमेण च (११५) गृहतापस-कुटीरकपटलावलम्बिषु रक्तातपच्छेदैः सह संहृतेषु वल्कलेषु, (११६) कलिकल्मषमुषि पुष्णाति गगनम् अग्निहोत्रधामधूमे, (११७) सनियमे यजमानजने मौनव्रतिनि, (११८) विहारवेला-विलोले पर्य्यटति पवीलने, (११९) विकीर्य्यमाणहरितश्यामाक-शालिपूलिकासु दुग्धासु होमकपिलासु, हूयमाने वैतानतनून-

---

प्रभा यस्य तथाभूते। मुकुलिते—मुकुलभाव गते, निमीलितप्राये इत्यर्थः। कमलिनी-मलनादिव—पद्मिनीमालिन्यदर्शनादिव इत्यर्थः। ["कमलिनीमलनादिव"इत्यत्र"कमलिनी-मीलनादिव" इति पाठे,—पद्मिनीसङ्कोचादिवेत्यर्थ]। लोहिततमे—अतिलोहिते, आगामिन तिमिरस्य रिपौ कमलिनी स्वा प्रिया यदि आविधर्षणजनितक्रोधादिति भाव, तमोलिहि—तिमिरविध्वंसिनि, रवौ—सूर्य्ये लम्बमाने—पश्चिमाशां पततीत्यर्थः।

(११४) नभसि—आकाशे। तमसि—अन्धकारे।

(११५) गृहेति।—गृहतापसानां—गृहस्थतपस्विनां, कुटीरकाणां—क्षुद्र-गृहभेदानां पटलानि—छदींषि गृहाच्छादनानि तृणानीत्यर्थः। ("अथ पटलं छदि" इत्यमरः) अवलम्बन्त इति तथोक्तेषु रक्तातपच्छेदैः,—रक्तवर्णसूर्य्यमयूखखण्डैः, सह संहृतेषु—आहृत्य नीतेषु, वल्कलेषु—तरुत्वक्षु, तापसानां वस्त्रभूतेषु इति यावत्।

(११६) कलिकल्मषमुषि—कलिकालजनितपापहारिणि पुष्णाति—व्याप्नुवति। अग्निहोत्रधामधूमे—होमगृहाग्नि स्तधूमे।

(११७) सनियमे—सुसंयते, यजमानजने—याज्ञिकवर्गे, मौनव्रतिनि—मौन-व्रतधारिणि।

(११८) विहारेति।—विहारः—गोष्ठात् गवानयनेन तद्दोहनम्, अग्निहोत्रार्थं वह्नि-सम्भुक्षणमिति वा, तस्य वेला—समयः, तेन विलोले—चञ्चले, व्यग्रे इति भावः। पर्य्यटति—परितो भ्रमति।

(११९) विकीर्य्येमाणेति।—विकीर्य्यमाणाः,—प्रक्षिप्यमाणाः प्रदीयमाना इत्यर्थः, हरिताः,—श्यामलाः, श्यामाकशालीनां—श्यामाकाख्यव्रीहिभेदानां, पूलिकाः—गुच्छाः याभ्य तथाभूतासु दोहनकाले ताद्दृग्ग्रासदानात् अनायासेन दोहनं दुग्धवृद्धिश्च भवतीति

पाति, (१२०) पूतविष्टरोपविष्टे कृष्णाजिनजटिले जटिलि जपति वटुजने, (१२१) ब्रह्मासनाध्यासिनि ध्यायति योगिगणे (१२२) तालध्वनिधावमानानन्तान्तेवासिनि, अलसवृद्धश्रोत्रियानुमतेन गलद्ग्रन्थदण्डकोद्गारिणि सन्ध्यां समवधारयति वठरविटवटुसमाजे, (१२३) समुन्मज्जति च ज्योतिषि तारकाख्ये खे, प्राप्ते प्रदोषारम्भे भवनम् आगत्य उपविष्टः स्निग्धैः बन्धुभिश्च सार्द्धं तथैव गोष्ठ्या तस्थौ । (१२४) नीतप्रथमयामश्च गणपतेः

भाव । होमकपिलासु—होमधेनुषु । दुग्धासु—कृतदोहासु । हूयमाने—हविषा सन्तर्प्यमाणे । वैतानतनूनपाति—यज्ञीयाग्नौ । ("अग्निर्वैश्वानरो ·। ··जातवेदास्तनूनपात्" इत्यमरः)।

(१२०) पूतेति ।—पूते—पवित्रे, विष्टरे—आसने, उपविष्टे तस्मिन् । कृष्णाजिनजटिले—कृष्णमृगचर्मावृते जटिलि—जटाधारिणि, जपति, इष्टमन्त्रमिति शेषः, वटुजने—द्विजजने ।

(१२१) ब्रह्मेति ।—ब्रह्मासनम्—आसनविशेषः, तत् अध्यास्ते इति तथोक्ते । ध्यायति—चिन्तयति, स्वेष्टदेवमिति शेषः ।

(१२२) तालेति ।—तालध्वनिः,—सङ्केतार्थमङ्गुलिशब्दविशेषः, तेन धावमानाः,—सत्वरमापतन्तः, अनन्ताः —अशेषाः, बहव इत्यर्थः, अन्तेवासिनः,—छात्राः यस्य तथाभूते । अलसेति ।—अलसः,—मन्थरः, वृद्धः,—स्थविरः, श्रोत्रियः —छान्दसः, वेदोपाध्याय इत्यर्थः, तस्य अनुमतम्—"तदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् अनुमतिरित्यर्थः तेन, अनुज्ञया इत्यर्थः । गलदिति ।—गलतः,—स्खलतः, विस्मरत इत्यर्थः, ग्रन्थदण्डकान्—ग्रन्थप्रपाठान् उद्गिरति—उच्चारयतीति तथोक्ते । सन्ध्या—सन्ध्याकालिकोपासनाविशेषः, समवधारयति—समालोचयति । वठरेति ।—वठराः,—अबोधाः मूर्खा इत्यर्थः, विटाः,—दुर्वृत्ताः, ये वटवः,—द्विजशिशवः, तेषां समाजः,—सङ्घः तस्मिन्, वृद्धश्रोत्रियैः मूर्खाः दुर्वृत्ताश्च शिशवः सन्ध्योपासनायै नियुज्यन्ते इति समुदितार्थः ।

(१२३) समुन्मज्जति—समुन्मीलति, तारकाख्ये—नक्षत्रनाम्नि, ज्योतिषि—तेजःपदार्थे । खे—आकाशे । प्राप्ते—उपस्थिते प्रदोषारम्भे—रजनीमुखे इत्यर्थः । गोष्ठ्या—सल्लापेन प्रस्तान्तविषयालोचनेनेत्यर्थः, ("गोष्ठी सभा सल्लापयोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी) तस्थौ—स्थितः ।

भवने परिकल्पितं शयनीयम् असेवत; इतरेषान्तु सर्वेषां निमीलितदृशामपि अनुपजातनिद्राणां कमलवनानामिव सूर्य्योदयं प्रतिपालयतां कुतूहलेन कथमपि सा क्षपा क्षयम् अगच्छत्।

अथ यामिन्याः (१२५) तुर्य्ये यामे प्रतिबुद्धः स एव वन्दी श्लोकद्वयम् अगायत्,—

"पश्चादङ्घ्रिं प्रसार्य्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चैः
आसज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटा धूलिधूम्रा विधूय।
घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो
मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥५॥

---

(१२४) गीतप्रथमयामे,—अतिक्रान्ते प्रथमप्रहरे इत्यर्थः, गणपते,—प्रागुक्तपितृव्यपुत्रस्य। परिकल्पित—रचितम्। कुतूहलेन—प्रभाते बाणवर्द्धमानहर्षचरितश्रवणौत्सुक्येन इत्यर्थः। क्षपा—रात्रिः।

(१२५) तुर्य्ये—चतुर्थे, यामे—प्रहरे। वन्दी—स्तुतिपाठकः।

अश्वानां चेष्टावर्णनमुखेन उषागमनं द्वाभ्यां सूचयन्नाह, पश्चादिति।—शयनोत्थितः,—प्रबुद्ध इत्यर्थः, तुरङ्गः,—अश्वः, पश्चादङ्घ्रिं—पश्चाद्भागस्थितपदद्वयमित्यर्थः, त्रिकस्य—पृष्ठवंशाधरस्य, ("पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्" इत्यमरः) नत्या विततं—विस्तृतं यथा तथा प्रसार्य्य—विस्तार्य्य अङ्गम्—अवयवम्, उच्चैः द्राघयित्वा दीर्घीकृत्य, आभुग्नकण्ठः,—नमितगलः सन् मुखम् उरसि वक्षसि, आसज्य—लग्नं कृत्वा, संयुज्य इत्यर्थः धूलिभिः धूम्राः,—धूसरा इत्यर्थः सटाः,—जटाः, विधूय—कम्पयित्वा, घासानां—शष्पाणां, ग्रासे—कवलने, अभिलाषः तस्मात् अनवरतं चलन्—स्फुरन्, प्रोथः—नासिका यस्य तादृशः, ("प्रोथोऽस्त्री हयघोणायाम्" इति मेदिनी। "घोणा नासा च नासिका" इत्यमरः) तुण्डं—मुखं यस्य तथोक्तः, ("तुण्डमाननं लपनं मुखम्" इत्यमरः) मन्दं शब्दायमानः,—शब्दं कुर्व्वन्, खुरेण क्ष्मां—भुवं, विलिखति—कुट्टयति। अत्र प्रातः शयनाद्विरोत्थितस्य अश्वस्य कविप्रौढोक्तिसिद्धक्रियायाः यथावद्वर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः। स्रग्धरा वृत्तं,—"म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्" इति लक्षणम् ॥ ५ ॥

कुर्वन्नाभुग्नपृष्ठो मुखनिकटकटिः कन्धरामातिरश्चीं
लोलेनाहन्यमानं तुहिनकणमुचा चञ्चता केसरेण।
निद्राकण्डूकषायं कषति निविडितश्रोत्रशुक्तिस्तुरङ्गः
त्वङ्गत्पक्ष्माग्रलग्नप्रततनुबुसकणं कोणमक्ष्णः खुरेण ॥ ६ ॥

बाणस्तु तत् श्रुत्वा समुत्सृज्य निद्राम् उत्थाय प्रक्षाल्य वदनम् उपास्य भगवतीं सन्ध्याम् उदिते भगवति सवितरि गृहीतताम्बूलः तत्रैव अतिष्ठत्। अत्रान्तरे सर्वे एव ज्ञातयः समाजग्मुः, परिवार्य्य च आसाञ्चक्रुः। असौ अपि (१२६) पूर्वोद्घातेन विदिताभिप्रायः तेषां पुरो हर्षचरितं कथयितुम् आरेभे।

"श्रूयताम्,—

(१२७) अस्ति पुण्यकृताम् अधिवासो वासवावास इव

कुर्वन्निति।—तुरङ्गः—अश्वः, निविडिते—घनीभूते, परिपुष्टे इत्यर्थः, श्रोत्रे—कर्णौ, शुक्ती इव—मुक्तास्फोटाविव यस्य तथोक्तः, तथा आभुग्नम्—आकुञ्चितं, पृष्ठं येन तथोक्तः, मुखस्य निकटे—सन्निधौ, कटिः—मध्यभागः यस्य तथाभूतः, कन्धरा—ग्रीवाम्, आतिरश्चीम्—आभङ्गुरां, कुर्वन् लोलेन—चपलेन, तुहिनकणमुचा—शिशिरबिन्दुवर्षिणा, चञ्चता—स्फुरता, केसरेण—सटाजालेन, आहन्यमानम्—सन्ताड्यमानं, निद्राकण्डूः—निद्राऽवसानकण्डूः, तया कषायं—लोहितं तम् अक्ष्णः—नेत्रस्य कोणम्—प्रान्तं, त्वङ्गत्सु—प्रस्फुरत्सु पक्ष्मादिषु—नयनलोमादिषु, लग्नाः—सक्ताः, प्रततः—लम्बाः, तनुबुसकणाः—शालीनतृणखण्डानि इव यत्र तत् यथा तथा, खुरेण कषति—घर्षयति। अत्रानन्तरस्तु पूर्ववत्। स्रग्धरा वृत्तम्॥ ६॥

(१२६) पूर्वोद्घातेन—प्राक्सूचितारम्भेण, पूर्वकृतप्रस्तावेन इत्यर्थः, ("उपक्रमः स्यादुपक्रमः। स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः" इत्यमरः) विदिताभिप्रायः—विज्ञाताशयः।

(१२७) "अस्ति" इत्यस्य "श्रीकण्ठो नाम जनपदः" इत्यनेन अन्वयः। तमेव विशिनष्टि, पुण्येत्यादिभिः।—पुण्यकृताम्—पुण्यशालिनां, धार्मिकाणाम्, अधिवासः,

वसुधाम् अवतीर्णं, सततम् (१२८) असङ्कीर्णवर्णव्यवहार-स्थिति, (१२९) कृतयुगव्यवस्थ, (१३०) स्थलकमल बहलतया पोतोन्मूल्यमानमृणालै उद्गीतमेदिनीमारगुणैरिव कृतमधुकरकोलाहलै हलै उल्लिख्यमानैरिव, (१३१) क्षीरोद-पय पायिपयोदसिक्ताभिरिव पुण्ड्रेक्षुवाटसन्ततिभि निरन्तर, प्रतिदिशम् (१३२) अपूर्वपर्वतकैरिव खलधानधामभि

—आवासचैवम्। वासववास इव—इन्द्रालय इव, स्वर्ग इव इत्यर्थ, वसुधा—पृथ्वीम।

(१२८) असङ्कीर्णेति।—न सङ्कीर्णा,—सङ्करदोषै अस्पृष्टा इत्यर्थ वर्णाना—ब्राह्मणादीना व्यवहारा —आचारा स्थितय —मर्यादाश्च यत्र तथोक्त।

(१२९) कृतेति।—कृतयुगस्येव—सत्ययुगस्येव व्यवस्था—नियम यत्र तथाभूत।

(१३०) स्थलकमलबहलतया—स्थलपद्मप्राचुर्य्यण। पोतेति।—पोत्र—मुखाग्र हलानामिति भाव ["हल मुकरयो पुव" (३।२।१८२ पा०) इति पुधातो ष्ट्रन रूपम्। पोत्र वत्र मुखाग्र च सूकरस्य हलस्य च" इति मेदिनी] उन्मूल्यमानानि—उद्धियमाणानि मृणालानि य तथोक्तै अत एव उद्गीता —उच्चै कीर्त्तिता मेदिन्या सारा —उत्कृष्टा गुणा यै तथाभूत। कृतेति।—कृता मधुकराणा कोलाहला य तान्यै। हलै —लाङ्गल, उल्लिख्यमानानि—उत्खन्यमानानि वनानि यस्य तथोक्त।

(१३१) क्षीरोदेति।—क्षीरोदस्य—क्षीरसागरस्य पयासि पिबन्ति इति तथोक्ता यै पयोदा —मघा तै सिक्ता ताभिरिव माधुर्य्यातिशय्यात क्षीरोद पय पायीत्युत्प्रेक्षा पुण्ड्रेक्षुवाटसन्ततिभि —पुण्ड्रेक्षूणाम—इक्षुविशेषाणा वाट सन्तत —इतिनिचया वेष्टनसमूहा इत्यर्थ ताभि ("वाटी माग इतिस्थाने स्यात कुटीवास्तुनो स्त्रियाम् इति मेदिनी) निरन्तर —अविच्छिन्न, नीरन्ध्र इत्यर्थ।

(१३२) अपूर्वपर्वतकैरिव—अभिनवक्षुद्रगिरिभिरिव अपूर्वत्वन्तु मध्य एव तथा कल्पनादिति भाव्यम। खलधानधामभि —खलषु—शस्यमर्दनभूमिषु धानाय—स्थापनाय, रक्षणाय इत्यर्थं, धाम—स्थान येषा तै, यद्वा,—खलधान

विभज्यमानैः प्रस्यकूटैः सङ्कटसीमान्तः, समन्तात् (१३३) उद्घाटघटीसिच्यमानैः जीरकजूटैः जटिलितभूमिः, (१३४) उर्व्वरावरीयोभिः शालीयैः अलङ्कृतः, (१३५) पाकविशरारुराजमाषनिकरकिर्मीरितैश्च (१३६) स्फुटितमुद्गफलकोशीकपिशितैः गोधूमधामभिः स्थलीपृष्ठैः अधिष्ठितः, (१३७) महिषपृष्ठप्रतिष्ठितगायद्गोपालपालितैश्च (१३८) कीटपटललम्पटचटकानुसृतैः (१३९) अवटुघटितघण्टावटीरटितरमणीयैः

—प्रसमर्द्दनस्थानमेव, धाम येषां तैः खलुरचकैरित्यर्थः। विभज्यमानैः—विभागेन स्थाप्यमानैः, पृथक् पृथक् रक्ष्यमाणैः इत्यर्थः, प्रस्यकूटैः—धान्यादिशस्यराशिभिः, सङ्कटसीमान्तः,—व्याकीर्णसीमाभागः।

(१३३) उद्घातेति।—उद्घाटघटीभिः,—घनकलसैः इत्यर्थः, सिच्यमानानि—आर्द्रीक्रियमाणानि तैः। जीरकजूटैः,—जीरकसमूहैः, जटिलिता—समाकीर्णा, भूमिः यत्र तथोक्तः।

(१३४) उर्व्वरेति।—उर्व्वरा—सर्वशस्याढ्या भूः, तया वरीयांसि—श्रेष्ठानि, प्रचुरफलानीत्यर्थः तैः, शालीयैः,—धान्यविशेषसमूहैः. शालिक्षेत्रैः वा, अलङ्कृतः,—परिशोभितः।

(१३५) पाकेति।—पाकेन विशरारवः—स्फुरन्तः, विशरारुत्वं युगपत्पाकसम्भवात्, राजमाषाणां—तदाख्यकलायविशेषाणां, निकरैः,—सङ्घैः, किर्म्मीरितानि—शबलानि तैः।

(१३६) स्फुटितेति।—स्फुटितानां—पाकेन विदीर्णानां, मुद्गफलानां—तदाख्यकलायभेदानां, कोशीभिः,—शिम्बिकाभिः, कपिशितानि—पिङ्गलानि तैः। गोधूमधामभिः,—गोधूमशालिभिः इत्यर्थः, स्थलीपृष्ठैः,—अकृत्रिमभूतलैः, अधिष्ठितः,—समन्वितः।

(१३७) महिषेति।—महिषाणां पृष्ठेषु प्रतिष्ठिताः,—आरूढाः इत्यर्थः, गायन्तः गोपालाः, तैः पालितानि—रक्षितानि तैः।

(१३८) कीटेति।—कीटानां—क्षुद्रप्राणिभेदानां, पटलेषु—वृन्देषु, भोजनार्थम् चञ्चलेषु इति भावः, लम्पटाः,—लुब्धाः, ये चटकाः,—क्षुद्रपक्षिभेदाः, तैः अनुसृतानि—अनुगतानि तैः।

(१३९) अवटिति।—अवटुः,—घाटा, ग्रीवापश्चाद्भाग इत्यर्थः, ("अवटु-

अटद्भिः अटवीं (१४०) हरवृषभपीतम् आमयशङ्कया बहु-विभक्तं क्षीरोदमिव क्षीरं क्षरद्भिः (१४१) वाष्पच्छेद्यतृणवृक्षैः गोधनैः धवलितविपिनः, (१४२) विविधमखहोमधूमान्ध-शतमन्युमुक्तैः लोचनैरिव सहस्रसङ्ख्यैः कृष्णसारैः शारीकृतोद्देशः, (१४३) धवलधूलीमुचां केतकीवनानां रजोभिः पाण्डुरीकृतैः प्रमथोद्धूलनधूसरैः शिवपुरस्येव प्रवेशैः प्रदेशैः उपशोभितः,

---

घोटा कृकाटिका" इत्यमरः) तत्र घटिता—योजिता, या घण्टाघटी—घण्टारूपः घटघटः, ["कादल्याख्यायाम्" (४।१।५१ पा०) इति अल्पार्थे ङीषि रूपम्] तस्या रटितेन—निनादेन, रमणीयानि—चारूणि, मनोज्ञानि इत्यर्थः तैः। अटद्भिः,—चरद्भिः।

(१४०) हरेति।—हरस्य—शिवस्य, वृषभेण पीतम्, आमयशङ्कया—अजीर्ण-रोगसम्भावनया, बहुतरदुग्धपानेन अजीर्णं सम्भवति इति भावः। ["आमयशङ्कया" इत्यत्र "आमयाशङ्कया" इति पाठान्तरम्]। क्षीरोदमिव—क्षीरसागरं समग्रमिव, बहुविभक्तं—बहुधा विभज्य स्थापितम् इत्यर्थः।

(१४१) वाष्पेति।—वाष्पेण—लौहनिर्मितेन अस्त्रविशेषेण, "कास्ते" इति वङ्गभाषाप्रसिद्धेन, छेद्यानि, यद्वा,—वाष्पेण—ऊष्मणा, ईषदातपेनेत्यर्थः, छेद्यानि—नाश्यानि इत्याशयः, अतिकोमलतया ईषदातपेनापि शुष्कतां गन्तुमर्हाणि इति भावः, यानि तृणानि, तैः वृक्षाणि—सन्तुष्टानि तैः। गोधनैः,—गाव एव धनानि तैः। धवलितानि—श्वेतीकृतानि, विपिनानि—वनानि यस्य तथोक्तः।

(१४२) विविधेति।—विविधानां—बहुप्रकाराणां, मखानां—यज्ञानां, होमधूमैः अन्धानि—दर्शनव्यापाररहितानि, अत एव शतमन्युना—इन्द्रेण, मखाहूतेन इति भावः, मुक्तानि—परित्यक्तानि तैः, लोचनैः,—नयनैरिव, सहस्रसङ्ख्यैः कृष्णसारैश्च इति भावः; अन्वत्र,—सहस्रसङ्ख्यैः,—प्रभूतैरित्यर्थः, कृष्णसारैः,—तदाख्यैः मृगैः, शारीकृतोद्देशः,—चित्रितप्रदेशः।

(१४३) धवलधूलीमुचां—श्वेतरजोमुचां, केतकीवनानां रजोभिः,—परागैः, पाण्डुरीकृतैः,—पाण्डुतां नीतैः, अत एव प्रमथानां—शिवपारिषदानां भूतवर्गाणाम्, उद्धूलनेन—लुण्ठनेन, धूसराः,—ईषत्पाण्डुवर्णाः, उद्धूतरजस्त्वादिति भावः तैः, ("ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः" इत्यमरः)। शिवपुरस्येव—शिवालयस्येव, प्रविश्यते एभि रिति प्रवेशाः,—मार्गाः तैः।

(१४४) शाककन्दलश्यामलितग्रामोपकण्ठकाश्यपीपृष्ठः, पदे पदे (१४५) करभपालीभिः पीलुपल्लवप्रस्फोटितैः करपुटपीडितमातुलुङ्गीदलरसोपलिप्तैः (१४६) स्वेच्छाविचितकुङ्कुमकेसरकृतपुष्पप्रकरैः (१४७) प्रत्यग्रफलरसपानसुखसुप्तपथिकैः (१४८) वनदेवतादीयमानामृतरसप्रपागृहैरिव द्राक्षामण्डपैः, (१४९) स्फुरत्फलानाञ्च बीजलग्नशुकचञ्चुरागाणामिव (१५०) समारूढकपिकुलकपोलसन्दिह्यमानकुसुमानां दाडि-

---

(१४४) शाकेति।—शाकानां—"सेगुन" इत्याख्यवृक्षविशेषाणां, कन्दलैः—अभिनवैः अङ्कुरैः, ("कन्दलं त्रिषु कपालेऽप्युपरागे नवाङ्कुरे" इति मेदिनी) श्यामलिताः ग्रामाणाम् उपकण्ठाः,—प्रान्तभागाः यस्य तथोक्तः, काश्यपीपृष्ठः—भूतलं यस्य तथाभूतः। ("भूर्भूमि ।· काश्यपी क्षितिः" इत्यमरः)।

(१४५) करभपालीभिः,—करभाः,—उष्ट्रशिशवः, तेषां पाल्यः,—वृन्दानि ताभिः। ["इत्थम्भूतलक्षणे" (२।३।२१ पा०) इति तृतीया] पीलुपल्लवानां—पीलूनाम् —"आखरोट्" इति प्रसिद्धानां वृक्षभेदानां, पल्लवाः,—किसलयाः, करभभक्ष्या इति भावः, तेषां प्रस्फोटितं—प्रस्फोटनं, भञ्जनमित्यर्थः यत्र तादृशैः। करपुटेति।—करपुटे पीडितानां—मर्द्दितानाम् इत्यर्थः, मातुलुङ्गीदलानां—मातुलुङ्गी नाम जम्बीरवृक्षभेदः, "मधुकुक्कुटी" वा "कौलङ्ग" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा, तस्याः दलानि—पल्लवाः, तेषां रसैः—द्रवैः, उपलिप्तानि—प्रलिप्तानि तैः।

(१४६) स्वेच्छेति।—स्वेच्छया विचिताः,—उच्चिताः, कुङ्कुमानां केसराः,—किञ्जल्काः, तैः कृतः,—रचितः, पुष्पाणां प्रकरः,—सञ्चयः येषु तथोक्तैः।

(१४७) प्रत्यग्रेति।—प्रत्यग्राणि—अभिनवानि, फलानि, तेषां रसपानेन सुखसुप्ताः पथिकाः,—अध्वगाः येषु तथोक्तैः।

(१४८) वनेति।—वनदेवताभिः दीयमानानि अमृतरसानां प्रपागृहाणि—पानीयशालाः तैरिव, ("प्रपा पानीयशालिका" इत्यमरः)। द्राक्षामण्डपैः,—द्राक्षालतावेष्टितगृहैः।

(१४९) स्फुरन्ति—विकसन्ति, फलानि यासां तासाम्। बीजेति।—बीजेषु लग्नाः,—सक्ताः, शुकानां—तदाख्यपक्षिभेदानां, चञ्चुरागाः,—चञ्चुलोहित्यानि येषां तथाभूतानामिव।

(१५०) समारूढेति।—समारूढानां कपिकुलानां—वानरवृन्दानां, कपोलैः,

मीनां वने विलोभनीयोपनिर्गमः, (१५१) वनपालपीयमान-नारिकेलरसासवैश्च (१५२) पथिकलोकलुप्यमानपिण्डखर्जूरैः (१५३) गोलाङ्गूललिह्यमानमधुरामोदपिण्डीरसैः (१५४) चकोर-चञ्चुजर्जरितारुष्कैः उपवनैः अभिरामः, (१५५) तुङ्गार्जुनपाली-परिवृतैश्च (१५६) गोकुलावतारकलुषितकूलकीलालैः अध्वग-शतशरण्यैः अरण्यधरावन्धैः अवन्ध्यवनरन्ध्रः, (१५७) करभीय-

---

—मञ्जरीषु, ["कपिगड्डि—" (उ० १ पा० ६७ सू०) इत्यादिना औणादिकं रूपम्] सन्दिह्यमानानि—संशय्यमानानि सदृश्यानीति भावः, कुसुमानि यासां तथोक्तानाम्। विलोभनीयोपनिर्गमः—विलोभनीयाः,—विशेषेण दर्शनीयाः, उपनिर्गमाः,—निर्गमन-मार्गाः, "उद्यानानि" इति केचित् यस्य तथाभूतः।

(१५१) वनेति।—वनपालैः,—उद्यानरक्षिभिः, पीयमानाः,—आस्वाद्यमानाः, नारिकेलानां रसाः—जलान्येव, आसवाः—मद्यानि येषु तथोक्तैः।

(१५२) पथिकेति।—पथिकलोकैः,—पान्थनिवहैः, लुप्यमानानि—उच्छिद्यमानानि, कचपन अदृश्यता नीयमानानीत्यर्थः, पिण्डखर्जूराणि येभ्यः तथोक्तैः।

(१५३) गोलाङ्गूलेति।—गोलाङ्गूलैः,—कृष्णमुखकपिभेदैः, लिह्यमानः,—आस्वाद्यमानः, मधुरः,—स्वादुः, आमोदपिण्डीरसः,—सुरभिपिण्डीखर्जूरविशेषरसः येषु तैः।

(१५४) चकोरेति।—चकोराणां—पक्षिभेदानां, चञ्चुभिः जर्जरितानि आरुष्काणि—"भालुकीखारा" इत्याख्यवृक्षफलानि येषु तथोक्तैः, उपवनैः,—उद्यानैः, अभिरामः—मनोहरः।

(१५५) तुङ्गेति।—तुङ्गाभिः,—उन्नताभिः, अर्जुनपालीभिः,—ककुभाख्यवृक्ष-श्रेणीभिः, परिवृताः—वेष्टिताः तैः।

(१५६) गोकुलेति।—गोकुलानां—गोवृन्दानाम्, अवतारेण—अवतरणेन, कलुषितानि—आविलीभूतानि, कूलकीलालानि—तीरस्थितजलानि येषां तैः। ("सलिलं कमलं जलम्। पयः कीलालम्...." इत्यमरः)। अध्वगशतशरण्यैः,—पथिकशतपरित्रायिभिः, अरण्यधरावन्धैः,—वन्यजलाशयैः। अवन्ध्यानि—सफलानि, अशून्यीभूतानीति यावत्, वनरन्ध्राणि—वनाभ्यन्तरभागाः यस्य तथाभूतः।

(१५७) करभीयेति।—करभेभ्यः,—उष्ट्रशावकेभ्यः हिताः करभीयाः, ...

कुमारकपाल्यमानैः औड्रकैः औरभ्रैश्च कृतसम्बाधं, दिशि दिशि (१५८) रविरथतुरगविलोभनायेव (१५९) विलोडनमृदितकुङ्कुमस्थलीरससमालब्धानाम् उत्प्रोथपुटैः उन्मुखैः (१६०) उदरशायिकिशोरकजवजननाय प्रभञ्जनमिव च आपिबन्तीनां वातहरिणीनामिव स्वच्छन्दचारिणीनां वडवानां वृन्दैः विचरद्भिः आचितं, (१६१) अनवरतक्रतुधूमान्धकारप्रवृत्तैः हंसयूथैरिव वाणैः धवलितभुवनं,

---

कुमारकाः,—पशुपालकशिशव इत्यर्थः, तैः पाल्यमानाः,—रक्ष्यमाणाः तैः। औड्रकैः,—छागानां समूहैः। औरभ्रैः,—मेषनिचयैः, ["गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र—" (४।३।३९ पा०) इत्यादिना वुञि रूपम्। "मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके" इत्यमरः। "औरभ्रैः" इत्यत्र "औरभ्रकैः" इति पाठेऽपि स एवार्थः]। कृतसम्बाधम्,—समाकीर्णम्।

(१५८) रवीति।—रवेः—सूर्यस्य, रथे ये तुरगाः—अश्वाः तेषां विलोभनम्—अनुरागप्रकटनेन लोभप्रदर्शनं तस्मै इव।

(१५९) विलोडनेति।—विलोडनेन—विदलनेन, ["विलोडन—" इत्यत्र "विलोठन—" इति पाठे,—विलोठनेन—भूमौ इतस्ततः शरीरपरिचालनेन इत्यर्थः] मृदिता—मर्दनं नीता, या कुङ्कुमस्थली—कुङ्कुमोत्पत्तिभूमिः तस्याः रसेन—द्रवेण, समालब्धाः,—अनुलिप्ताः तासाम्। उत्प्रोथपुटैः,—उत्—उद्गतानि, प्रोथपुटानि—नासापुटानि येषां तादृशानि तैः। उन्मुखैः—ऊर्ध्वमुखैः।

(१६०) उदरशायीति।—उदरशायिनाम्—गर्भस्थितानाम्, किशोरकाणाम्—शावकानाम्, ["बालः किशोरः" इति अश्वप्रकरणे अमरः। बालः,—अश्वशिशुरित्यर्थः] जवजननाय—वेगवर्द्धनाय इत्यर्थः, प्रभञ्जनम्—वायुमिव। आपिबन्तीनाम्—भक्षयन्तीनाम्, कुक्षौ गृह्णतीनामिति यावत्, वातहरिणीनामिव—वातमृगीणामिव समीरणाभिमुखं धाविनीनां मृगीणामिवेति यावत्, स्वच्छन्दचारिणीनाम्—स्वेच्छया चरन्तीनाम् वडवानाम्—अश्वानाम्। ("वामी अश्वा वडवा" इत्यमरः) आचितम्—आकीर्णम्, [आङ्पूर्वक चिञः "निष्ठा" (३।२।१०२ पा०) इति कर्मणि क्तः]।

(१६१) अनवरतेति।—अनवरताः,—अविरताः, क्रतूनां—यज्ञानां, धूमा एव अन्धकाराः, तैः प्रवृत्ताः,—जाताः तैः, हंसपक्षे—धूमेन अन्धकारः, तस्मात् प्रवृत्तैः,—पलायितैः, इतस्ततः धावमानैरित्यर्थः, वाणैः,—[illegible],

(१६२) सङ्गीतगतमुरजरवमत्तैः मयूरैरिव विभवैः मुखरितजीवलोकः, शशिकरावदातवृत्तैः मुक्ताफलैरिव गुणिभिः प्रसाधितः, (१६३) पथिकशतविलुप्यमानस्फीतफलैः महातरुभिरिव सर्व्वातिथिभिः अभिगमनीयः, (१६४) मृगमदपरिमलवाहिमृगरोमाच्छादितैः हिमवत्पादैरिव महत्तरैः स्थिरीकृतः, (१६५) प्रोद्दण्ड-

---

धवलितेति।—धवलितानि—श्वेतीकृतानि, भुवनानि—सद्मानि यस्य तथोक्तः। ["भुवन" इत्यत्र "भवन" इति पाठे,—भवनानि—गृहाणि इत्यर्थः] "धूमान्धकारप्रवृत्ते वायौ, धवलितभुवन" इति विरोधप्रतीतिः। धूमानामन्धकारप्रवृत्तत्वन्तु तमसि प्रचारात् ज्ञेयम्।

(१६२) सङ्गीतेति।—सङ्गीतेषु—विस्पष्ट निषादादिसप्तस्वरालापनेषु इत्यर्थः, गतानां—स्थितानां, मुरजानां—मृदङ्गानां, रवेण—ध्वनिना, मत्ताः,—मादकजनकाः इति यावत्, उल्लासिताश्च तैः। विभवैः,—सम्पद्भिः। मुखरितः—सततशब्दित इति भावः, नादितश्च, जीवलोकः,—प्राणिवर्गः, जनलोकावकाशश्च यस्य तथोक्तः। ("लोकस्तु भुवने जने" इत्यमरः) शशिकरेति।—शशिनः,—चन्द्रस्य, कराः,—किरणाः, तद्वत् अवदातानि—विशदानि, निर्म्मलानि इति यावत् वृत्तानि—चरितानि येषाम्, अन्यत्र,—शशिकरवत् अवदातानि—स्वच्छानि, वृत्तानि—वर्त्तुलानि तैः। गुणिभिः,—विद्याविनयशालिभिः, सूत्रवद्भिश्च। प्रसाधितः,—अलङ्कृतः।

(१६३) पथिकेति।—पथिकशतैः,—पान्थैः, तस्करशतैः इत्यर्थः, विलुप्यमानानि—चौर्य्यमाणानि, स्फीतानि—प्रभूतानि, फलानि—धनानि येषां तथाभूतेः, अन्यत्र,—पथिकानाम्—अध्वगानां, शतैः विलुप्यमानानि—गृह्यमाणानि, भक्षणेन अदृश्यतां नीयमानानि इत्यर्थः, स्फीतानि—प्रभूतानि, फलानि येषां तैः। अभिगमनीयः,—आश्रयणीयः।

(१६४) मृगेति।—मृगमदस्य—कस्तूरिकायाः, परिमलवाहिभिः,—सौरभशालिभिः, मृगरोमभिः,—राङ्कवेति ख्यातैः कस्तूरीमृगरोमनिर्म्मितैः वसनैः इति यावत्, ("राङ्कवं मृगरोमजम्" इत्यमरोक्तेः) आच्छादितैः,—कृतगात्रावरणैः, अन्यत्र,—तथाविधमृगरोमावृतैः, हिमवत्पादैरिव—हिमाद्रेः प्रत्यन्तपर्व्वतैरिव, ("पादाः प्रत्यन्तपर्व्वताः" इत्यमरः) महत्तरैः,—अतिमहद्भिः लोकैः, वृद्धैर्वा, अन्यत्र,—प्रकाण्डैः, स्थिरीकृतः—आवासितः।

(१६[illegible]) [illegible]ेति।—प्रकर्षेण उद्गताः दण्डाः,—नालाः येषां तानि,

सहस्रपत्रोपविष्टद्विजोत्तमैः नारायणनाभिमण्डलैरिव तोयाशयैः मण्डितः, (१६६) मथितपयःप्रवाहप्रक्षालितक्षितिभिः क्षीरोदमथनारम्भैरिव महाघोषैः पूरिताशः श्रीकण्ठो नाम जनपदः।

(१६७) यत्र त्रेताग्निधूमाश्रुपातजलक्षालिता इव अक्षीयन्त कुदृष्टयः। (१६८) पच्यमानचयनेष्टकादहनदग्धानीव न अदृश्यन्त दुरितानि। (१६९) छिद्यमानयूपदारु-

---

सहस्रपत्राणि—कमलानि, बहूनि कमलपत्राणि च, तेषु उपविष्टा द्विजोत्तमाः—चक्रवाकाः पक्षिणः, ब्राह्मणाश्च येषु तथाभूतैः, तोयाशयैः—जलाशयैः, सरोभिरित्यर्थः ; अन्यत्र,—तोयमेव आशयः,—आधारः, स्थानमित्यर्थः येषां तैः, नारायणस्य समुद्रशायित्वात्, मण्डितः,—सुशोभितः।

(१६६) मथितेति।—मथितानां—निर्जलतक्राणां ("मथितं पुनः। क्लीबं निर्जलघोले स्यात् विश्वालोडितदृष्टयोः" इति मेदिनी) पयसां—दुग्धानाञ्च, प्रवाहेण—धारया, अन्यत्र,—मथितेन—विलोडितेन, पयसा—दुग्धेन, प्रवाहेण—स्रोतसा, प्रक्षालिताः—धौताः, क्षितयः,—भूभागा यैः तथोक्तैः। महाघोषैः,—महद्भिः घोषैः,—आभीरपल्लीभिः, ("घोष आभीरपल्ली स्यात्" इत्यमरः) अन्यत्र,—महाऽऽघोषैः—महाऽऽरावैश्च, पूरिताः—व्याप्ताः, आशाः—आकाङ्क्षाः, आशाः,—दिशश्च यत्र तथोक्तः, ("आशा तृष्णा दिशो स्त्रियाम्" इति मेदिनी)।

(१६७) यत्रेत्यादि।—त्रेता—"दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः। अग्नित्रयमिदं त्रेता" इत्युक्तस्त्रिविधः अग्निः त्रेताग्निः, अत्र प्रत्यक्षाग्निबोधनाय त्रेतेति पदं बोद्धव्यं, त्रेताग्नितुल्योऽग्निरित्यर्थः, तस्य धूमेन योऽश्रुपातः,—पतितम् अश्रु इत्यर्थः, स एव जलं—सलिलं, तेन क्षालिता इव—धौता इव, क्षमिता इव इति भावः, कुदृष्टयः—कुत्सिता दृष्टयः,—वेदविरुद्धानि ज्ञानानि, दृष्टिदोषाश्च, अक्षीयन्त—क्षयम् अगच्छन्।

(१६८) पच्यमानेति।—पच्यमानं—दह्यमानं, चयनं—चित्या, "पाँजा" इति वङ्गभाषा, यासां तथाभूतानाम्, इष्टकानां—दह्यमानानामिति भावः, दहनेन—सन्तापेन दग्धानि इव—भस्मीकृतानि इव। दुरितानि—पापानि। एतेन बहुलेष्टकानिर्मितहर्म्यवासिविलासिसङ्घावेऽपि न पापे प्रवृत्तिरिति भावः।

(१६९) छिद्यमानेति।—छिद्यमानानि—कृत्यमानानि, यूपाश्च दारूणि यैः

परशुपाटित इव व्यदीर्यत अधर्मः। (१७०) मखशिखिधूमजलधरधाराधौत इव ननाश वर्णसङ्करः। (१७१) दीयमानानेकगोसहस्रशृङ्गखण्ड्यमान इव अपलायत कलिः। (१७२) सुरालयशिलाघट्टनटङ्कनिकरनिकृत्ता इव व्यदीर्यन्त विपदः। (१७३) महादानविधानकलकलाभिद्रुता इव प्राद्रवन् उपद्रवाः। (१७४) दीप्यमानसत्त्रमहानससहस्रसन्तापिता इव व्यलीयन्त व्याधयः।

भयाभतैः, परशुभिः,—कुठारैः, पाटित इव—कर्त्तित इव, अधर्मः,—पापं व्यदीर्यत—विदीर्णं अभूत्।

(१७०) मखेति।—मखानां—यज्ञानां, शिखिनः,—अग्नयः, तेषां धूमाः, तैः सञ्जाताः ये जलधराः,—मेघाः, उत्पन्ना इति भावः, उक्तञ्च महाकविना कालिदासेन,—"धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः" इति, तेषां धाराभिः—वृष्टिभिः, धौत इव—क्षालित इव। वर्णसङ्करः,—वर्णानां—ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां, सङ्करः,—प्रातिलोम्येन सन्तानोत्पादनम्, अन्यच्च,—सङ्कीर्णवर्णः, शुक्लकृष्णादीनां मिश्रणेनोत्पन्नः श्यावादिवर्णः इति भावः, तादृशो हि वर्णः मेघधाराधौतः अवश्यमेव नश्यति।

(१७१) दीयमानेति।—दीयमानानाम् अनेकेषां—प्रभूतानां, गोसहस्राणां शृङ्गैः खण्ड्यमान इव—छिद्यमान इव, ताड्यमान इवेति यावत्, कलिः,—चतुर्थं युगम्, अपलायत—अदर्शनं गतवान्।

(१७२) सुरेति।—सुरालयेषु—देवमन्दिरेषु, याः शिलाः,—प्रस्तराः, तासां घट्टने—योजने, ये टङ्कनिकराः—पाषाणदारणास्त्रनिवहाः, ("टङ्कः पाषाणदारणः" इत्यमरः) तैः निकृत्ता इव—खण्डिता इव व्यदीर्यन्त—व्यचूर्ण्यन्त।

(१७३) महादानेति।—महादानानां—भूम्यादिदानानामित्यर्थः, विधाने—अनुष्ठाने, यः कलकलः—कोलाहलः, तेन अभिद्रुता इव—ताडिता इव। उपद्रवाः,—अनिष्टपाताः, प्राद्रवन्—अपलायन्त, दानेन च ग्रहाद्युपद्रवशान्तिः भवति इति भावः।

(१७४) दीप्यमानेति।—दीप्यमानानां—प्रज्वलतां, सत्त्राणां—सदा दानानां, तदर्थं निकेतनानामिति भावः, मखेषु वा ("सत्त्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने वनेऽपि च" इत्यमरः) महानसानां—रन्धनशालानां, महानसस्थचुल्लीनामिति यावत् ("रसवत्यान्तु

(१७५) वृषविवाहप्रहतपुण्यपटहपटुरवत्रासिता इव न उपासर्पन् अपमृत्यवः। (१७६) सततब्रह्मघोषबधिरीकृता इव अपजग्मुः ईतयः। (१७७) धर्म्माधिकारपरिभूतमिव न प्राभवत् दुर्द्दैवम्।

(१७८) तत्र चैवंविधे नानारामाभिरामकुसुमगन्धपरिमलाभोगसुभगो यौवनारम्भ इव भुवनस्य, कुङ्कुममलनपिञ्जरितबहु-

---

पाकस्थान-महानसे" इत्यमरः) सहस्रैः,—प्रचुरसङ्ख्याकैः इति यावत्, सन्तापिता इव—दग्धा इव, अभिभूता इव इत्यर्थः, व्याधयः,—रोगाः।

(१७५) वृषेति।—वृषस्य विवाहः,—वृषोत्सर्गः, यत्र चतसृभिः वत्सतरीभिः समुत्सृष्टो वृषः स्वैरविहारी भवति, तत्र प्रहतस्य—ताडितस्य, पुण्यपटहस्य—धर्म्मानकस्य, पटुना—तारेण रवेण—नादेन, त्रासिता इव—भीषिता इव। न उपासर्पन्—नापतन्। केचित्तु "वृषोऽत्र नीलवृषः, 'लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः। श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते॥' इत्युक्तलक्षणः, तस्य विवाहः,—तदुत्सर्ग इत्यर्थः।" तादृशवृषोत्सर्गस्य अपमृत्युनिवारकत्वम् अपि इति आचक्षते।

(१७६) सततेति।—सततेन—अविरतेन ब्रह्मघोषेण—वेदध्वनिना, बधिरीकृता इव—श्रवणशक्तिरहितीकृता इव, ईतयः,—शस्योपघातकाः, "अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः। अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः॥" इत्युक्ताः षट्। ब्रह्मघोषेणासां तथा बधिरत्वं जायते, यथा शस्योत्पत्तिकथाम् अपि न श्रोतुं शक्नुवन्तीति भावः।

(१७७) धर्म्मेति।—धर्म्माधिकारः,—विचारालयः, तेन परिभूतम् इव—निराकृतम् इव, दुर्द्दैवस्य विपद्धेतुत्वेऽपि धर्म्माधर्म्मविचारेण लोकानां तदप्रभावादिति भावः।

(१७८) "तत्र" इत्यस्य "स्थाण्वीश्वराख्यो जनपदः" इत्यनेनान्वयः। तत्र—जनपदे। नानेति।—नानाऽऽरामाणां—बहूनाम् उपवनानाम् अभिरामाणि—मनोहराणि, कुसुमानि, अन्यत्र,—नाना रामाः,—बह्व्यः महिलाः, अभिरामकुसुमानि इव, तेषां गन्धस्य—सौरभस्य परिमलः,—सम्मर्दनामोदः, तस्य आभोगः,—अनुभवः, तेन सुभगः,—रम्यः, यद्वा,—नानारामाभिरामकुसुमानां गन्धानां—मृगचन्दनकुङ्कुमादीनाञ्च, परिमलेन—जनमनोहरेण सौरभेण, यः आभोगः,—सत्कारः, तेन सुभगः,—रमणीयः। कुङ्कुमेति।—कुङ्कुमानां मलनेन—कर्द्दमेन, पिञ्ज-

महिषीसहस्रशोभितोऽन्तःपुरनिवेश इव धर्मस्य, (१७९) मरुदुद्धूयमानचमरीबालव्यजनधवलितप्रान्तः एकदेश इव सुरराज्यस्य, (१८०) ज्वलन्मखशिखिसहस्रदीप्यमानदशदिगन्तः शिबिरसन्निवेश इव कृतयुगस्य, (१८१) पद्मासनस्थितब्रह्मर्षिध्यानाधीयमानसकलाकुशलप्रशमः प्रथमोऽवतार इव ब्रह्मलोकस्य, (१८२) कलकलमुखरमहावाहिनीशतसङ्कुलो विक्षेप इव उत्तरकुरूणाम्, (१८३) ईश्वरमार्गणसन्तापानभिज्ञसकलजनो विजिगीषुरिव त्रिपुरस्य,

---

कुङ्कुमानुलेपनेन इत्यर्थः, ("मण्डनं पटवासे ना कर्दमे तु नेपसङ्गम्" इति मेदिनी) पिञ्जरिताः,—पिङ्गलिताः, रञ्जिता इत्यर्थः, यैषां महिष्यः,—कृताभिषेकाः राजभार्याः, उत्तमा महिलाश्च तासां सहस्रेण शोभितः—अलङ्कृतः।

(१७९) मरुदिति।—मरुतः—वायवः, देवाश्च, ("मरुतौ पवनामरौ" इत्यमरः) तैः उद्धूयमानाः—सञ्चाल्यमानाः, चमरीणां बालाः,—पुच्छलोमान्येव, व्यजनानि, तैः धवलिताः—श्वेतीकृताः प्रान्ताः—पर्यन्तभागाः यस्य तथोक्तः।

(१८०) ज्वलदिति।—ज्वलतां मखशिखिनां—यज्ञाग्नीनां, सहस्रैः दीप्यमानाः दशानां दिशामन्ताः यस्य तथाभूतः। शिबिरसन्निवेश इव—कटकदेश इव। कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य।

(१८१) पद्मेति।—पद्मासनेषु स्थिता ये ब्रह्मर्षयः, यद्वा—पद्मम् एव आसनं पद्मासनं, तत्र स्थितौ ब्रह्मा एव ऋषिः, यद्वा—ब्रह्मा च ऋषयश्च तैः ध्यानेन—समाधिना आधीयमानः,—क्रियमाणः सकलानां—समग्राणाम्, अकुशलानाम्—अमङ्गलानां, प्रशमः—शान्तिः यस्मिन् तथाभूतः।

(१८२) कलकलेति।—कलकलैः—शब्दविशेषैः, मुखराः,—नदन्त्यः, महत्यः वाहिन्यः—नद्यः, सेनाश्च, तासां शतेन सङ्कुलः,—आकीर्णः, उत्तरकुरूणाम्—उत्तराः कुरवः,—मेरुसन्निहितदेशवासिनः तेषां, विक्षेप इव—"कदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायेन विक्षिप्तोत्तरकुरुप्रदेश इवेत्यर्थः। ["विक्षेप इव" इत्यत्र "विपक्ष इव" इति पा०,—प्रतिद्वन्द्वी इव, उत्तरकुरुप्रदेशानामिति भावः।

(१८३) ईश्वरेति।—ईश्वरस्य—हरस्य, राज्ञश्च, मार्गणैः,—शरैः, अन्वेषणार्थप्रार्थनैश्च, यः सन्तापः,—क्लेशः, तस्य अनभिज्ञाः सकलाः जनाः यस्मिन् तथा

(१८४) सुधारससिक्तधवलगृहपङ्क्तिपाण्डुरः प्रतिनिधिरिव चन्द्रलोकस्य, (१८५) मधुमत्तमत्तकाशिनीभूषणरवभरितभुवनो नामाभिहार इव कुबेरनगरस्य स्थाण्वीश्वराख्यो जननिवेशः।

(१८६) यः तपोवनमिति मुनिभिः, कामायतनमिति वेश्याभिः, सङ्गीतशालेति लासकैः, यमनगरमिति शत्रुभिः, (१८७) चिन्तामणिभूमिरिति अर्थिभिः, वीरक्षेत्रमिति शस्त्रोपजीविभिः, गुरुकुलमिति विद्यार्थिभिः, (१८८) गन्धर्व-नगरमिति गायनैः, विश्वकर्ममन्दिरमिति विज्ञानिभिः,

---

मतः। त्रिपुरस्य—त्रयाणां पुरां समाहारः त्रिपुरं—मयदानवनिर्मितम् अन्तरीक्षस्थितं पुरत्रयमित्यर्थः तस्य। पुरा ईश्वरेण सलीलम् त्रिपुरमस्त्रज्वालया दग्धमिति पुराणम्।

(१८४) सुधेति।—सुधारसैः—लेपनद्रवैः चूर्णद्रवैरित्यर्थः अमृतैश्च, ("सुधा लेपोऽमृतं स्नुही" इत्यमरः) सिक्तानां—लिप्तानामित्यर्थः धवलगृहाणां पङ्क्तिभिः—राजिभिः पाण्डुरः—धवलः। प्रतिनिधिरिव—प्रतिकृतिरिव।

(१८५) मध्विति।—मधुना—मद्यपानेन, मत्ताः—हृष्टाः याः मत्तकाशिन्यः,—उत्तमाङ्गनाः युवतयश्च तासां भूषणरवैः,—अलङ्कारनिनदैः, भरितम्—आपूरितं, भुवनं यत्र तथाभूतः। नामाभिहार इव—पर्य्यायान्तरमिव इत्यर्थः। स्थाण्वीश्वराख्यः—स्थाण्वीश्वरस्य आख्या यत्र तथाभूतः स्थाण्वीश्वर इति आख्या यस्य तथाभूत इति वा। ['जननिवेश' इत्यत्र "जनपदविशेष" इति पाठान्तरम्]।

(१८६) य इत्यादि।—तपोवनं—निरन्तरधर्म्मानुशीलनादिति भावः। कामायतनं—विलासप्राचुर्य्यादिति भावः। सङ्गीतशाला—गान्धर्व्वविद्याऽनुशीलनातिशय्यादिति भावः। लासकैः—नटैः। यमनगरं—भयजनकत्वादिति भावः।

(१८७) चिन्तामणिभूमिः,—वाञ्छितार्थप्रदत्वम् अनवरतदानधर्म्मप्रचारात् इति भावः, ["भुवः क्षित्" (उ० ४ पा० ४५ सू०) इति मिप्रत्यये रूपम्]। वीरक्षेत्रं—वीरोत्पत्तिभूमिरित्यर्थः, साहसिकपुरुषभूयस्त्वात् इति भावः। गुरुकुलम्—आचार्य्यगृहं सततविद्याऽनुशीलनात् इति भावः।

(१८८) गन्धर्व्वनगरं—सततसङ्गीतप्रचारादिति भावः। गायनैः—गायकैः। विश्वकर्म्ममन्दिरं—शिल्पविद्याप्राचुर्य्यात् इति भावः।

(१८९) लाभभूमिरिति वैदेहकैः, द्यूतस्थानमिति भागार्थिभिः, साधुसमागम इति सद्भिः, (१९०) वज्रपञ्जरमिति शरणागतैः, विटगोष्ठीति विदग्धैः, सुकृतपरिणाम इति पथिकैः, (१९१) असुरविवरमिति वातिकैः, शाक्याश्रम इति श्रमिभिः, (१९२) अप्सरःपुरमिति कामिभिः, महोत्सवसमाज इति चारणैः, वसुधारेति विप्रैः अग्रह्यत।

(१९३) यत्र च मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च, गौर्यो

---

(१८९) लाभभूमि,—उपार्ज्जनस्थान, बहुविधवस्तुनां व्यवहारात इति भाव। वैदेहकै,—वणिग्भि, ("वैदेहक सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक" इत्यमर)। द्यूतस्थान—द्यूत—देवनम, अक्षक्रीडेति यावत, तस्य स्थानम। भागार्थिभि —भाग, —भाग्य तदर्थिभि —तदभिलाषिभि, अक्षदेवनेन सौभाग्यलिप्सुभि इति यावत। ["भागार्थिभि" इत्यत्र "वन्दिभि" इति पाठ परिकल्प्य केचित "द्यूतस्थानमिति साधुभागो दीयते तत्र वन्दिभ्य" इति व्याचख्यु]।

(१९०) वज्रपञ्जर—वज्रनिर्म्मित पञ्जर, तत्र स्थितानां शत्रुदुर्धर्षत्वादिति भाव। विटगोष्ठी—विलासिसमाज। विदग्धै,—विलासिभि। सुकृतपरिणाम,—पुण्यपरिणति, सुखेन स्थानलाभादिति भाव। पथिकै,—पान्थै, ["पथ ष्कन" (५।१।७५ पा०) इति ष्कनि रूपम्]।

(१९१) असुरविवर—पातालम। वातिकै —वायुरोगिभि, भीमाकारयोद्धृपुरुषाणां सततसञ्चारादिति भाव, यद्वा,—वातिकै,—खनिविद्याव्यसनिभिराचार्य्यै, विविधविचित्ररत्नानां सन्निवेशादिति भाव। शाक्याश्रम,—बौद्धसन्न्यासिमठ। श्रमिभि,—शाक्यश्रमणकै, बौद्धधर्म्माणामपि सञ्चारादिति भाव।

(१९२) अप्सर पुरम—अप्सरसां नगर, सुन्दरीबाहुल्यादिति भाव। चारणै,—कुशीलवै। ("चारणास्तु कुशीलवा" इत्यमर)। चारणा हि उत्सवसदि राज्ञा गुणादिकं कीर्त्तयित्वा अभिलषित प्राप्नुवन्ति। वसुधारा—धनप्रवाह, दातृभ्यो बहुधनलाभादिति भाव। सर्व्वलोकेषु उत्सेव्यत्वादार।

(१९३) यत्रेत्यादि।—मातङ्गगामिन्य,—श्वपचगामिन्य, चाण्डालगामिन्य इति यावत्, ("मातङ्ग, श्वपचे गजे" इति मेदिनी) अथ च शीलवत्य,—सुचरिता,

विभवरताश्च, (१८४) श्यामाः पद्मरागिण्यश्च, (१८५) धवलद्विज-शुचिवदनाः मदिरामोदिश्वसनाश्च, (१८६) चन्द्रकान्तवपुषः शिरीषकोमलाङ्गश्च, (१८७) अभुजङ्गगम्याः कञ्चुकिन्यश्च,

---

या चाण्डालानपि उपगच्छन्ति, ता कथं शीलवत्यः भवन्ति ? इति विरोधः, गज-गामिन्य इति तत्परिहारः, एवम् उत्तरत्र। गौर्य्यः,—पार्व्वत्यः, अथ च विभवरताः,—वि—विगतः, भवे—हरे, रतं—रागो यासां ताः, या गौरी, सा कथं भवादन्यत्र अनुरागिणी ? इति विरोधः, गौर्य्यः,—गौराङ्गः, विभवेषु—सम्पत्सु रता इति परिहारः।

(१८४) श्यामाः,—रजन्यः, अथ च पद्मरागिण्यः,—पद्मेषु रागो विद्यते यासां ताः, पद्मविकाशिन्य इति यावत, रात्रौ पद्मानां निमीलनात् तासां पद्मरागित्वं न सम्भवति इति विरोधः, श्यामाः,—श्यामलाङ्गः, यद्वा,—"शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे च सुखशीतला। तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा श्यामा परिकीर्तिता॥" इत्युक्तलक्षणाश्च, पद्मरागिण्यः,—पद्मरागरत्नालङ्कृता इति परिहारः।

(१८५) धवलेति।—धवलानि—विशदानि द्विजस्येव शुचीनि—पवित्राणि, वदनानि यासां ताः, अथ च, मदिरेति।—मदिरया—सुरया, तत्पानेन इत्यर्थः, आमोदिनः—सौरभवन्तः श्वसनाः,—निश्वासमरुतः यासां तथोक्ताः, या हि पवित्रब्राह्मणवत् पवित्रवदनाः तासां मद्यपाने कथं मुखस्य पवित्रता ? इति विरोधः, धवलः—शुभ्रैः, द्विजैः,—दन्तैः, शुचीनि—उज्ज्वलानि धवलानीत्यर्थः, वदनानि यासां ता इति परिहारः, ('शुचिर्ग्रीष्माग्नि । धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु॥" इति मेदिनी)।

(१८६) चन्द्रकान्तेति।—चन्द्रकान्तः,—मणिशिलाविशेषः, तद्वत् वपुः—शरीरं यासां ताः, अथ च शिरीषकोमलाङ्गः, शिरीषपुष्पवत् कोमलं—सुकुमारम् अङ्गं यासां ताः, चन्द्रकान्तस्य प्रस्तरविशेषत्वेन काठिन्यात् या तद्वत् कठिनाङ्गः ताः कथं शिरीषकोमलाः ? इति विरोधः, चन्द्रवत् कान्तं—रमणीयं, वपुर्यासां ताः इति तत्परिहारः।

(१८७) अभुजङ्गेति।—अभुजङ्गगम्याः—भुजङ्गैः,—सर्पैः, न गम्याः, अथ च कञ्चुकिन्यः—भुजङ्गः, या खलु भुजङ्गः, ताः कथं भुजङ्गैरनभिगमनीयाः ? इति विरोधः, भुजङ्गैः,—विटैः, ("भुजङ्गौ विट् सर्पौ" इति हलायुधः) न गम्याः, कञ्चुकिन्यः,—कञ्चुकः—स्त्रीणां स्तनावरणवस्त्रविशेषः, तद्वत्यः इति परिहारः, ('कञ्चुकी

(१९८) पृथुकलत्रश्रियः दरिद्रमध्यकलिताश्च, (१९९) लावण्यवत्यो मधुरभाषिण्यश्च, (२००) अप्रमत्ताः प्रसन्नोज्ज्वलरागाश्च, (२०१) अकौतुकाः प्रौढाश्च प्रमदाः ।

दारगणे स्याज्ञिर्मोरे कवचेऽपि च । चोलके ॥" इति मेदिनी । चोलक,—"काँचुली" इति ख्यात कूर्पासकापरपर्य्याय स्त्रीणां स्तनावरणवस्त्रभेद)।

(१९८) पार्थिवेति ।—पृथु —आदिराजो वेणतनय तस्य कलत्राणा—महिषीणां, [गडधातो घृनि "गडेरादेश क" (उ० ३ पा० १०६ सू०) इत्यादि कशाराद्देशि रूपम्] श्रिय इव—सम्पद इव, श्रियो यासां ता, अथ च दरिद्रमध्यकलिता,—दरिद्राणां—निर्धनानां, मध्ये कलिता,—सङ्ख्याता गणिता इत्यर्थ, या खलु राजमहिष्य इव सम्पच्छालिन्य, ता कथं दरिद्रमध्ये गणिता ? इति तदसम्भवाद्विरोध , पृथ्वी—महती कलत्रस्य—श्रोणि जघनस्य इत्यर्थ, ('कलत्रं श्रोणि भार्ययो' इत्यमर) श्री —शोभा यासां ता , दरिद्र,—क्षीण, मध्य,—कटिदेश, तेन कलिता —शोभिता इति यावत, इति परिहार ।

(१९९) लावण्यवत्य —लवणरसशालिन्य अथ च मधुरभाषिण्य,—मधुरा—स्वाद्वी इति भाषा—उक्ति विद्यते यासां ता, या हि लवणरसवत्सला ता मधुरा' इत्युक्ति न सम्भाव्यते इति विरोध , लावण्यवत्य —"मुक्ताफलेषु छायाया तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥" इत्युक्तसौन्दर्यविशेषवत्य इत्यत्र मधुरभाषिण्य —मधुर—प्रिय, भाषित शीलमासाम् इति तथाविधा, प्रियवादिन्य इति परिहार ("स्वादुप्रियौ तु मधुरौ" इत्यमर)।

(२००) प्रसन्ना—सुराभेद तया उज्ज्वल,—शृङ्गाररसोपयुक्त इति यावत ("शृङ्गार शुचिरुज्ज्वल" इत्यमर) राग —अनुराग मुखरागो वा यासां ता, अथ च अप्रमत्ता,—अक्षीबा , या मद्यपायिन्य ता कथमप्रमत्ता ? इति विरोध , अप्रमत्ता,—प्रमादशून्या, प्रसन्न,—स्वच्छ, निर्मलतया इत्यर्थ उज्ज्वल —विशद, राग,—वर्णो यासां ता इति परिहार ("प्रसन्ना स्त्री सुराभेदे स्यात् स्वच्छसन्तुष्टयोस्त्रिषु" इति मेदिनी)।

(२०१) अकौतुका,—कौतुक—विवाहकालिकहस्तसूत्र, तद्रहिता विवाहकालपरिहितस्य कौतुकस्य समनन्तरमेव मुक्तत्वादिति भाव विवाहितानां हि करसूत्र बध्यते एव तदाहित्यात् अविवाहिता इति भाव , अथ च प्रौढा,—पूर्णयौवना इत्यर्थ , या हि पूर्णयौवना, ता कथम् अविवाहिता ? इति विरोध ,

(२०२) यत्र च प्रमदानां चक्षुरेव सहजं मुण्डमाला-मण्डनं, भारः कुवलयदलदामानि। (२०३) अलक-प्रतिबिम्बान्येव कपोलतलगतानि अक्लिष्टाः श्रवणावतंसाः, पुनरुक्तानि तमालकिसलयानि। (२०४) प्रियजनकथा एव सुभगाः कर्णालङ्काराः, आडम्बरः कुण्डलादिः। कपोला एव सततम् आलोककारकाः, विभवो निशासु मणिप्रदीपाः। (२०५) निश्वासाकृष्टमधुकरकुलान्येव रमणीयं मुखावरणं, कुलस्त्रीजनाचारो जालिका। वाणी एव मधुरा वीणा, वाद्य-

---

कौतुकम्—अभिलाषः, प्रियसमागमाय्यं कौतुकमिति यावत्, कान्दर्प्यादिति भावः, तद्रहिताः, स्वाधीनभर्तृकत्वादिति भावः, इति परिहारः। ("कौतुकं त्वभिलाषे ...। विवाहसूत्रगीतादिभोगयोरपि न द्वयोः" इति मेदिनी)।

(२०२) यत्रेत्यादि।—सहजम्—अकृत्रिमम्। मुण्डमालामण्डनम्—मुण्डमाला—नीलोत्पलमाला एव मण्डनं—भूषणम्। कुवलयदलदामानि—नीलोत्पलदलमालिकाः, भारः,—भारभूताः, अनावश्यकवस्तुमात्रम् इत्यर्थः, चक्षुषामेव स्त्रीणां नीलोत्पलरूपत्वादिति भावः।

(२०३) अलकेति।—अलकानाम्—चूर्णकुन्तलानां, प्रतिबिम्बानि—छाया एव। अक्लिष्टाः,—हस्तावमर्षजनितक्लिष्टताशून्याः इत्यर्थः, श्रवणावतंसाः—श्रोत्रभूषणानि। तमालकिसलयानि—तदाख्यवृक्षविशेषस्य पल्लवानि, पुनरुक्तानि—अधिकानि, निरर्थकानि इति भावः।

(२०४) प्रियजनकथाः,—कान्तसम्बन्ध्यालापाः, ["प्रियजनकथा" इत्यत्र "प्रियकथा" इति पाठेऽपि—अभिन्नार्थ एव] सुभगाः,—रमणीयाः सुन्दराः इत्यर्थः, आडम्बरः,—सरम्भः, आधिक्यम् इत्यर्थः ("आडम्बरस्तूर्यरवसरम्भे गजगर्जिते" इति मेदिनी)। आलोककारकाः,—प्रकाशकाः, स्फटिकवत् स्वच्छत्वात् इति भावः। विभवः,—ऐश्वर्यं, सम्पदिति यावत्।

(२०५) निश्वासेति।—निश्वासेन—अतिसुरभिणा इति भावः, आकृष्टानाम्—आकर्षितानां, मधुकराणां—भ्रमराणां, कमलधिया आपततामिति भावः, कुलानि—वृन्दानि। मुखावरणं—वदनाच्छादनम्। जालिका—अवगुण्ठनवसनम्, ("... स्त्रियास्तु वदनान्तरे। भटानामस्मरचिताङ्गरक्षायां च जालिका" इति

विज्ञानं तन्त्रीताडनम्। श्यामा एव अतिशयसुरभयः (२०६) पट-वासाः, निरर्थकाः कर्पूरपांशवः। (२०७) अधरकान्तिविसर एवो-ज्ज्वलतरोऽङ्गरागः, निर्गुणो लावण्यकलङ्कः कुङ्कुमपङ्कः। बाहव एव कोमलतमाः परिहासप्रहारवेत्रलताः, निष्प्रयोजनानि मृणा-लानि। (२०८) यौवनोष्मस्वेदबिन्दव एव विदग्धाः कुचालङ्कृतयः, हारास्तु भाराः। (२०९) श्रोण्य एव विशालस्फाटिकशिलातल-चतुरस्रा रागिणां विश्रामकारणम्, अनिमित्तं भवनमणिवेदिकाः।

मेदिनी) तन्त्रीताडनं—तन्त्री—वीणागुणः तस्याः ताडनम्—आघातः, वीणावादन-मित्यर्थः बाह्यविज्ञानं—बाह्यं—बहिर्गतं विज्ञानं—विशिष्टं वादित्रवादनबोधः।

(२०६) पटवासाः—सुगन्धचूर्णविशेषाः। निरर्थकाः,—निष्प्रयोजनाः। कर्पूर-पांशवः—कर्पूररजांसि।

(२०७) अधरकान्तिविसरः—अधरस्य लावण्यविस्तारः। निर्गुणः—निष्फलः, लावण्यकलङ्कः,—लावण्यस्य मालिन्यापादक इत्यर्थः कुङ्कुमपङ्कः,—पिष्टकुङ्कुमद्रवः। कोमलतमाः—अतिकोमलाः। परिहासेति।—परिहासे—क्रीडाकाले, यः प्रहारः,—ताडनं तदर्थं वेत्रलताः,—वेत्राणि वेत्रयष्टय इत्यर्थः।

(२०८) यौवनेति। यौवनेन—तारुण्येन, य उष्मा—उत्तापः तेन ये स्वेद-बिन्दवः,—घर्मजलकणाः। विदग्धाः—मनोज्ञाः।

(२०९) श्रोण्यः—नितम्बाः। विशालेति।—विशालं—बृहत् यत् स्फाटिक-शिलातलं—स्फटिकमणिमयशिलापट्टः (नितम्बानाम् अतिशुभ्रत्वात् मसृणत्वात् विशालत्वाच्च तथात्वं बोध्यम्) तद्वत् चतुरस्राः—चतुष्कोणाः रागिणां—विलासिनां, विश्रामकारणं—विश्रान्तिस्थानं नितम्बानां विशालत्वादिति भावः। [विश्राम इति त्पाणिनीये विपूर्वकस्य श्रम्यतेः घञि "नोदात्तोपदेशस्य—" (७।३।३४ पा०) इत्युपधावृद्धिनिषेधात् "विश्रामकारणम्" इत्यत्र "विश्रमकारणम्" इति पाठो मनोरमः। तत्त्वबोधिनीकारास्तु—"यदि तु 'श्रान्त विश्राम' इत्यादिवन्निर्वाह इष्यते तदा रूप सिद्धम्" इत्याहुः। "विश्रामशब्दस्तु माधवीयादिमते घञ्‌पूर्वको विधरनिस इति बहुभावात्" इति तु कैयटः। "सूत्र्यविश्रामौ भूमिरित्येवमादिक प्रयोगमन्याय्यमेव मन्यन्ते" इति तु काशिका] अनिमित्तम्—अकारणम्।

(२१०) कमललोभनिलीनानि अलिकुलानि इव मुखराणि पदाभरणकानि, निष्फलानि इन्द्रनीलनूपुराणि। नूपुररवाहूता भवनकलहंसा इव समुचिताः सञ्चरणसहायाः, ऐश्वर्य्यप्रदर्शकाः परिजनाः।

(२११) तत्र च साक्षात् सहस्राक्ष इव सर्ववर्णधरं धनुर्दधानः, मेरुमय इव कल्याणप्रकृतित्वे, (२१२) मन्दरमय इव लक्ष्मीसमाकर्षणे, जलनिधिमय इव मर्य्यादायाम्, आकाशमय इव (२१३) शब्दप्रादुर्भावे, (२१४) शशिमय इव कलासङ्ग्रहे, वेदमय इव अकृत्रिमालापत्वे, धरणिमय इव

---

(२१०) कमलेति।—कमललोभेन—पद्मं कमलमिति धिया यो लोभः—आकाङ्क्षाभिलाषः, तेन निलीनानि—संलग्नानि। मुखराणि—निस्वनवन्ति। इन्द्रनीलनूपुराणि—नीलकान्तमणिनिर्मितानि मञ्जीराणि। सञ्चरणसहायाः,—भ्रमणसङ्गिनः। ऐश्वर्य्यप्रदर्शकाः,—विभवविस्ताराः, ऐश्वर्य्यप्रदर्शनार्थमिति भावः।

(२११) तत्रेति।—"तत्र" इत्यस्य "पुष्पभूतिरिति नाम्ना बभूव" इत्युत्तरेणान्वयः। सर्वेति।—सर्वे वर्णाः,—ब्राह्मणादयः, शुक्लादयश्च तान् धरति—धारयति पालयति वा इति तथाभूतं धनुः—कार्मुकं, दधानः,—धारयन्; शक्रधनुः विविधवर्णरञ्जितं दृश्यते इति शाब्दी उपमा। कल्याणप्रकृतित्वे—कल्याणं—मङ्गलं, हेम च सुवर्णञ्चेत्यर्थः, ("कल्याणं हेम्नि मङ्गले" इति हैमः) प्रकृतिः यस्य तत्त्वे।

(२१२) मन्दरमयः,—तद्रूपस्वरूपात्मकः। क्षीरोदमन्थने मन्दराचलस्य मन्थदण्डरूपतया तेनैव तत्र स्थिताया लक्ष्म्याः समुद्धरणम्, अयमपि तद्वत् लक्ष्मीसमाकर्षकत्वमिति भावः। मर्य्यादायाम्—स्थितौ सदाचाररक्षणे इत्यर्थः सीमायाञ्च सीमाऽनतिक्रमणे इत्यर्थः, ("मर्य्यादा सीमनि स्थितौ" इति मेदिनी), जलधिः यथा वेलाख्यसीमालङ्घनं न करोति, तथा अयमपि अविचलितसदाचार इति भावः।

(२१३) शब्दप्रादुर्भावे—शब्दानां—यशोविजयादिरूपाणां ध्वनीनाञ्च प्रादुर्भावः,—प्रकाशनं तस्मिन्, आकाशात् यथा शब्दानां प्रादुर्भावः "शब्दगुणमाकाशम्" इति सूत्रे, तथा अस्मात् यशोविजयादीनां समुद्गतिः इति भावः।

(२१४) शशिमयः,—चन्द्रमयः। कलासङ्ग्रहे—कलाः,—चतुःषष्टिप्रकारा विद्याः, षोडशभागाश्च, तासां सङ्ग्रहे संचये। अकृत्रिमालापत्वे—अकृत्रिमः,—अकपटः,

(२१५) लोकधृतिकरणे, पवनमय इव (२१६) सर्वपार्थिव-रजोविकारहरणे, गुरुर्वचसि, (२१७) पृथुः उरसि, विशालो मनसि, जनकः तपसि, (२१८) सुयात्रः तेजसि, सुमन्त्रो रहसि, (२१९) बुधः सदसि, अर्जुनो यशसि, भीष्मो धनुषि, निषधो वपुषि, शत्रुघ्नः समरे, (२२०) शूरः शूरसेनाऽऽक्रमणे,

---

सत्यमित्यर्थः, अपौरुषेयश्च, आलापः,—वचनं यस्य तथाभूते, वेदवाक्यमिव अस्य वाक्यं सत्यमिति भावः।

(२१५) लोकधृतिकरणे—लोकानां—प्रजानां, जगताञ्च, धृतिः,—धैर्यं, धारणञ्च, तस्याः करणे—सम्पादने तस्मिन्।

(२१६) सर्वेति।—सर्वेषां पार्थिवानां—राज्ञां, रजोविकारस्य—रजोगुणजन्यविकृतेः, दम्भाहङ्कारादेः इत्यर्थः, अन्यत्र,—पार्थिवानां—पृथिवीसम्बन्धिनां, रजसां—धूलीनां, विकारस्य हरणे—अपनयने। वचसि गुरुः,—महान् अतिसुवक्ता इति भावः, बृहस्पतिश्च।

(२१७) उरसि—वक्षसि, पृथुः,—विशालः, आदिराजविशेषश्च। मनसि विशालः,—विस्तीर्णः, उदारमना इत्यर्थः, तदाख्यो राजा च, यद्वा,—विशालो नाम बोधिसत्त्वः स इव शान्तमनाः। जनकः—उत्पादकः, तदाख्यो राजा च; यथा राजा जनकस्तपसि निरतः, तथाऽयम् इति भावः।

(२१८) सुयात्रः—सु—शोभना, यात्रा—युद्धार्थंप्रयाणं यस्य तथोक्तः, तदाख्यो नृपश्च। सुमन्त्रः—सु—शोभनः, मन्त्रः—कर्त्तव्यावधारणवचनं यस्य तथोक्तः, तदाख्यो दशरथमन्त्री च। रहसि—निर्जने।

(२१९) बुधः,—पण्डितः, चन्द्रपुत्रश्च। सदसि—सभायाम्। अर्जुनः—धवलः, कार्त्तवीर्यश्च, यशः,—पार्थश्च। भीष्मः,—भयङ्करः, शान्तनवश्च। ("भीमा-दयोऽपादाने" (३।४।७४ पा०) इति निर्देशे भक्ति सुचारुमे रूपम्] धनुषि—धनुर्वेदे इत्यर्थः। निषधः,—कठिनः तदाख्यदेशविशेषस्य राजा च, नल इत्यर्थः, तदाख्यः पर्वतो वा, नल इव रूपवान् पर्वत इव स्थिरशरीरो वा इति भावः, ("निषधः कठिने देशे तदाख्ये पर्वतान्तरे" इति मेदिनी)। शत्रुघ्नः,—शत्रुघाती, रामानुजश्च।

(२२०) शूरः,—वीरः, यदुवंशीयराजविशेषश्च। शूरेति।—शूराणां—शौर्य-शालिनीनां, सेनानां—वाहिनीनां, शूरसेनस्य—देशविशेषस्य च, आक्रमणे तस्मिन्।

दक्षः प्रजाकर्मणि, सर्वद्वीपराजतेजःपुञ्जनिर्मित इव राजा पुष्पभूतिरिति नाम्ना बभूव।

(२२१) पृथुना गौरवं कुर्वति यः स्पर्द्धमान इव महीं महिषीं चकार। (२२२) निसर्गश्वैरिणी स्वच्छन्दानुरोधिनी च भवति हि महतां मतिः; यतः तस्य केनचित् अनुपदिष्टा सहजैव शैशवादारभ्य अन्यदेवताविमुखी भगवति, भक्तिसुलभे, भुवनहृति, भूतभावने, भवच्छिदि भवे भूयसी भक्तिः अभूत्। अकृतत्र्यम्बकपूजाविधिः न स्वप्नेऽपि आहारम् अकरोत्। अजम्, अजरम्, अमरगुरुम्, असुरपुररिपुम्, अपरिमितगण-पतिम्, अचलदुहितृपतिम्, अखिलभुवनकृतचरणनतिं पशु-पतिं प्रपन्नोऽन्यदेवताशून्यम् अमन्यत त्रैलोक्यम्। भक्त्-

चित्तानुवर्त्तिन्यश्च अनुजीविनां प्रकृतयः। तथा हि,—गृहे गृहे भगवान् अपूज्यत खण्डपरशुः। (२२३) वपुः अस्य होमानलज्वालाविलीयमानबहलगुग्गुलुगन्धगर्भाः स्नपनक्षीरशीकरक्षोदक्षारिणः (२२४) बिल्वपल्लवदामदलोद्वाहिनः पुण्यालयेषु वायवः। (२२५) शिवसपर्य्यासमुचितैः उपायनैः प्राभृतकैश्च पौराः, पादोपजीविनः सचिवाः, भुजबलनिर्जिताश्च करदीकृता महासामन्ताः तं सिषेविरे। तथा हि,—

भाव, ("पशुर्मृगादिदेवाज्ञे नाऽव्यय पश्य दर्शने" इति मेदिनी) तेषां पति न, हरमित्यर्थः। प्रपन्न—आश्रित। खण्डपरशु,—शिव। ("शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः। ·· भूतेशः खण्डपरशु ॥" इत्यमर)।

(२२३) वपु,—बहति स्म। होमेति।—होमानलज्वालाया—होमकुण्डाग्निशिखाया, ["होमानलज्वाला—" इत्यत्र "होमालवाल—" इति पाठ,—होमाय आलवालम—आलवालाकृतिकुण्डमित्यर्थः तस्मिन] विलीयमानाना—द्रवतां, बहलाना—बहूनां, गुग्गुलूनां गन्धो गर्भे—मध्ये येषां तथाभूताः, होमार्थं प्रज्वलदग्नौ विक्षिप्यमाणानां नानाविधानां गन्धद्रव्याणां सौरभोद्भासिता इत्यर्थः, एतेन वायोः सौरभ्यं वर्णितम्। स्नपनेति।—स्नपन—स्नानोपकरणं, यत् क्षीरं—दुग्धं तस्य शीकरक्षोदान्—कणचूर्णानि यद्वा,—शीकरा,—बिन्दव एव, क्षोदा,—चूर्णसदृशा इति यावत्, तान् क्षरन्तीति तथोक्ताः, एतेन वायोः शैत्यं वर्णितम्।

(२२४) बिल्वेति।—बिल्वपल्लवाना—बिल्वपत्राणामित्यर्थः दामानि—माल्यानि, तेषां दलानि—निचयान्, उद्वहन्तीति तथाविधाः, एतेन वायोः मान्द्यं दर्शितम्। पुण्यालयेषु—पुण्यस्थानेषु, पूजास्थानेषु इति यावत्। ["पुण्यालयेषु" इत्यत्र "पुण्यविषयेषु" इति पाठे,—पवित्रजनपदेषु इत्यर्थः, "विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च" इति मेदिनी]।

(२२५) शिवेति।—शिवस्य सपर्य्या—पूजा, ("पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्य्या ··" इत्यमर) तत्समुचितानि—तदुपयोगीनि इत्यर्थः तैः, उपायनैः,—उपढौकनैः, यानि स्वयमानीयन्ते प्रभुप्रीतिकराणि द्रव्याणि तैः इत्यर्थः। प्राभृतकैः,—सुहृत्प्रेषितद्रव्यैः इत्यर्थः। ["प्राभृतकैः" इत्यत्र "प्राभृतैः" इति पाठेऽपि अभिन्नार्थः एव]। करदीकृताः,—करप्रदानार्थम् अधीनीकृताः। महासामन्ताः,—श्रेष्ठनृपाश्च।

(२२६) कैलासकूटधवलैः (२२७) कनकपत्रलताऽलङ्कृतविषाणकोटिभिः (२२८) महाप्रमाणैः, सन्ध्याबलिवृषैः, सौवर्णैश्च स्नपनकलशैः, अर्घ्यभाजनैश्च, धूपपात्रैश्च, पुष्पपटैश्च, (२२९) मणियष्टिप्रदीपैश्च, ब्रह्मसूत्रैश्च, महाऽर्घमाणिक्यखण्डखचितैश्च मुखकोषैः परितोषम् अस्य मनसि चक्रुः। (२३०) अन्तःपुराणि अपि स्वयम् आरब्धबालेयतण्डुलकण्डनानि, (२३१) देवगृहोपलेपनलोहिततरकरकिसलयानि, (२३२) कुसुमग्रथनव्यग्रसमस्तपरिजनानि तस्य अभिलषितम् अन्ववर्त्तन्त।

---

(२२६) कैलासेति।—कैलासस्य—रजतगिरेः [केलीनां समूहः इति "तस्य समूहः" (४।२।३७ पा०) इति अणि कैलं तेनाऽऽस्तेऽत्र इत्यासधातोः 'अकर्त्तरि च—' (३।३।१९ पा०) इति घञि रूपम्] कूटानि—शृङ्गाणि तद्वत् धवला ये।

(२२७) कनकेति।—कनकपत्रलताभिः,—स्वर्णनिर्मितपत्रभङ्गैः, अलङ्कृता विषाणकोटयः—शृङ्गाग्राणि येषां तैः।

(२२८) महाप्रमाणैः,—बृहदाकारैः, सन्ध्याबलिवृषैः,—सन्ध्याकालिकपूजार्थवृषभैः। सौवर्णैः,—काञ्चननिर्मितैः, स्नपनकलशैः,—स्नानसाधनकुम्भैः। अर्घ्यभाजनैः,—अर्घ्यपात्रैः। पुष्पपटैः—येषु वसनेषु स्यूतैः पुष्पाणामाकृतयो विरच्यन्ते ते पुष्पपटाः तैः। ['पुष्पपटैः' इत्यत्र "पुष्पपट्टैः" इति पाठोऽपि अविरुद्ध एव]।

(२२९ मणियष्टिप्रदीपाः—ज्वलन्मणिशिखाः सौवर्णयष्ट्यः तैः। ब्रह्मसूत्रैः,—यज्ञोपवीतैः। महाऽर्घेति।—महाऽर्घेण—महामूल्येन माणिक्यखण्डेन—रत्नशकलेन खचितैः,—निबद्धैः, मुखकोषैः,—मुखयुक्ताः कोषाः तैः, शिवलिङ्गाच्छादनैः। 'अस्य—पुष्पभूतेः)।

(२३०) अन्तःपुराणि—अवरोधवर्गाः। आरब्धेति।—आरब्धानि बालेयानि—बलिः—पूजा तस्मै हितानि, ["छदिरुपधिबलेर्ढञ्" (५।१।१३ पा०) इति ढञि रूपम्] तण्डुलानां कण्डनानि—शोधनविशेषाः यैः तथाभूतानि, यद्वा,—बालेयानां तण्डुलानां कण्डनानि यैः तथाभूतानि।

(२३१) देवेति।—देवगृहस्य—शिवमन्दिरस्य, उपलेपनेन—गोमयादिना मार्जनेन, लोहिततराः,—अतिलोहिताः करकिसलयाः येषां तथोक्तानि।

(२३२) कुसुमेति।—कुसुमानां ग्रथने—गुम्फने, अत्र ग्रथनशब्दप्रयोगश्चिन्त्यः,

तथा च,—(२३३) परममाहेश्वरः स भूपालो लोकतः शुश्राव, भुवि भगवन्तम् अपरमिव साक्षात् दक्षमखमथनं दाक्षिणात्यं बहुविधविद्याप्रभावप्रख्यातैः गुणैः शिष्यैरिव अनेकसहस्रसङ्ख्यैः व्याप्तमर्त्त्यलोकं भैरवाचार्य्यनामानं महाशैवम्। (२३४) उपनयन्ति हि हृदयम् अदृष्टमपि जनं शीलसंवादाः; यतः स राजा श्रवणसमकालमेव तस्मिन् भैरवाचार्य्ये भगवति द्वितीय इव कपर्दिनि दूरगतेऽपि गरीयसीं बबन्ध भक्तिम्, आचकाङ्क्ष च मनोरथैरपि अस्य सर्व्वदा दर्शनम्।

(२३५) अथ कदाचित् पर्य्यस्ते अस्ताचलचुम्बिनि वासरे अन्तःपुरवर्त्तिनं राजानम् उपसृत्य प्रतीहारी विज्ञापितवती,—"देव! द्वारि परिव्राट् आस्ते, कथयति च भैरवाचार्य्यवचनात् देवम् अनुप्राप्तोऽस्मि" इति। राजा तु तत् श्रुत्वा सादरं—"क्व असौ? आनय अत्रैव, प्रवेशय एनम्" इति च अब्रवीत्। तथा च अकरोत् प्रतीहारी। (२३६) न चिरात् च प्रविशन्तं, प्रांशुम्, आजानुलम्बभुजं, भिक्षाक्षाममपि स्थूलास्थिभिः अवयवैः पीवान-

---

ग्रन्थग्रन्थस्यैव ग्रहणात् व्यग्रा,—आसक्ताः समस्ताः परिजनाः,—परिवाराः येषां तानि। अन्ववर्त्तत—अन्वसरत्। 'अभिलषितमन्ववर्त्तत' इत्यनेन अन्तःपुरिकाणाम् अस्य चित्तानुवर्त्तनं प्रदर्शितम्।

(२३३) परममाहेश्वरः—महेश्वरस्य परमभक्त इत्यर्थः। भुवि—वसुधायाम्, एतेनास्य पृथिवीस्थत्वेऽपि दुर्लभदर्शनत्वमुक्तम्। दक्षमखमथनं—दक्षप्रजापतेः यज्ञविध्वंसिनमित्यर्थः। दाक्षिणात्यं—दक्षिणदेशभवम्।

(२३४) उपनयन्ति—उपस्थापयन्ति। शीलसंवादाः,—चारित्रसाम्यानि चरित्रालोचनं वा। कपर्दिनि—शिवे। गरीयसीं—गुरुतराम्। मनोरथैरपि किं पुनश्चक्षुषा इति भावः। ["सर्व्वदा" इत्यत्र 'सर्व्वथा" इति पाठान्तरम्]।

(२३५) अथेत्यादि।—पर्य्यस्ते—अवसिते। वासरे—दिवसे दिवसनाथे इति भावः। परिव्राट्—सन्न्यासी। अनुप्राप्तः,—समागत इत्यर्थः।

(२३६) "न चिरात्" इत्यस्य "सत्क्रियमद्राक्षीत्" इत्युत्तरेण सम्बन्धः।

मिव उपलक्ष्यमाणं, पृथुतमोत्तमाङ्गम्, (२३७) उत्तुङ्गवलि-भङ्गस्थपुटललाटं, (२३८) निर्मांसगण्डकूप, (२३९) मधु-बिन्दुपिङ्गलपरिमण्डलाक्षम्, (२४०) ईषदावक्रघोणम्, (२४१) अतिप्रलम्बैककर्णपाशम्, (२४२) अलाबूबीज-

---

प्रांशुम—उन्नतकायमित्यर्थं। आजानुलम्बभुजम्—आजानु—ऊरुपर्वपर्यन्तं लम्बौ—लम्बायमानौ, भुजौ—बाहू यस्य त, ['जानूरुपर्वाऽष्ठीवदस्त्रियाम्" इत्यमर। "आजानुलम्बभुजम्" इत्यत्र "आजानुभुजम्" इति पाठान्तरम्]। भैक्षक्षाम—भिक्षा एव भैक्ष तेन क्षाम—क्षीणम्। पीवानमिव—स्थूलम् इव। ["ध्याप्यो सम्प्रसारणञ्च" (उ० ४ पा० ११४ सू०) इति प्यैधातो क्वनिपि सम्प्रसारणे रूपम्। "पीवानम" इत्यत्र "पीवरम" इति पाठोऽपि स एवार्थं। "पीन पीव्नी तु स्थूल पीवरं" इत्यमर]। पृथुतमोत्तमाङ्ग—वृहन्मस्तकम्। ["पृथुतमोत्तमाङ्गम्" इत्यत्र 'पृथूत्तमाङ्गम्" इति पाठोऽपि स एवार्थं]।

(२३७) उत्तुङ्गेति।—उत्तुङ्गा—दीर्घा, बलिभङ्गा यत्र तादृशं स्थपुट—निम्नोन्नत, ललाटं—भालदेश यस्य तथोक्तम्।

(२३८) निर्मांसेति।—निर्मांसौ—मांसशून्यौ, अस्थिमयावित्यर्थ, गण्डौ—कपोलौ, कूपाविव यस्य तथोक्तम। ["निर्मांसगण्डकूपम्" इत्यत्र "निर्मांसगण्डकूप कम्" इति पाठोऽपि स एवार्थ। कूप एवेति कूपकम्]।

(२३९) मध्विति।—मधुबिन्दुवत् पिङ्गल परिमण्डल—गोलक ययो तथाभूते, अक्षिणी—नेत्रे यस्य त, वृत्तपिङ्गलचक्षुमित्यर्थं। ["बहुव्रीहौ—" (५।४।११३ पा०) इत्यादिना षचि रूपसिद्धि]।

(२४०) ईषदिति।—ईषत् आवक्रा घोणा—नासिका यस्य तम्। ("घोणा नासा च नासिका" इत्यमर)।

(२४१) अतीति।—अति—अतिशयेन, प्रलम्ब—लम्बमान एक कर्णपाश—कुत्सितकर्ण इत्यर्थं यस्य तथोक्तम्, अतिशयेन लम्बमानत्वादशोभनदर्शन इति भाव। "पाश केशादिपूर्व्व स्यात तदाढ्ये कर्णपूर्व्वक। सुकर्णे च •॥" इति मेदिनीवचनमनुसृत्य 'कर्णपाश शोभनकर्ण" इति केषाञ्चिद्व्याख्यान न मनोरमम्, अतिलम्बमानस्यैकस्यैव कर्णस्य शोभनदर्शनत्वासम्भवात्।

(२४२) अलाब्विति।—अलाबूबीजवत—तुम्बीबीज इव, ("तुम्ब्यलाबूरुभे"

विकटोन्नतदन्तपङ्क्तिं, (२४३) तुरगानुकश्लथाधरलेखं, (२४४) लम्बचिबुकायततरलपनम् (२४५) अंसावलम्बिना काषायेण योगपट्टकेन विरचितवैकक्षकं, (२४६) हृदयमध्यनिबद्धग्रन्थिना च रागेणेव खण्डशः कृतेन धातुरसारुणेन कर्पटेन कृतोत्तरासङ्गं, (२४७) पुनरुक्तबालप्रग्रहवेष्टननिश्चलमूलेन (२४८) बद्धमृत्परिशोधनशल्कतितउना (२४९) कौपीन

समे" इत्यमरः) विकटा—कराला उन्नता च दन्तपङ्क्तिः—दशनावली यस्य तम्।

(२४३) तुरगेति।—तुरगानुका—अश्वानुकारिणी इत्यर्थः, श्लथा—शिथिला लम्बमाना इत्यर्थः अधरलेखा यस्य तम्।

(२४४) लम्बेति।—लम्बेन चिबुकेन—अधराधोभागेन आयततरम् यद्वा—लम्बं चिबुकं यस्य तथाभूतम् आयततरम्—अतिदीर्घं लपनं—मुखं यस्य तथोक्तम्

(२४५) अंसावलम्बिना—स्कन्धविलम्बिना काषायेण—कषायरञ्जितेन योगपट्टकेन—उपवीतकाकारेण योगसाधनेन पट्टवसनखण्डेन इत्यर्थः विरचितं वैकक्षकं—तिर्य्यक् वक्षोलम्बी हारविशेषो येन तम्। (" वैकक्षकन्तु तत्। यत् तिर्य्यक् क्षिप्तमुरसि " इत्यमरः)।

(२४६) हृदयेति।—हृदयस्य—उरसः मध्ये निबद्धः—रचितः ग्रन्थिः—बन्धनविशेषः यस्य तथाभूतेन। रागेणेव—विषयानुरागेणेव। धातुरसारुणेन—गैरिकरक्तेन इत्यर्थः कर्पटेन—नक्तकेन छिन्नवस्त्रेणेत्यर्थः ("समौ नक्तककर्पटौ" इत्यमरः) कृतोत्तरासङ्गं—कृतः—विहितः धृतः इत्यर्थः उत्तरासङ्गः—उत्तरीयं येन तथोक्तम्।

(२४७) पुनरुक्तेति।—पुनरुक्तेन—पुनः पुनः आवर्त्तितेन इत्यर्थः बालेन—नूतनेन अश्ववालधिकृतेन वा इत्यर्थः प्रग्रहेण—रज्ज्वा यद्वेष्टनं तेन निश्चलं—स्थिरं मूलं यस्य तेन।

(२४८) बद्धेति।—बद्धः—रचितः इत्यर्थः, मृदा—मृत्तिकानां शिवलिङ्गनिर्म्माणसाधनानाम् इति भावः, परिशोधनाय—परिमार्ज्जनाय वंशत्वचा—वंशवल्कलेन कृतः इति शेषः तितउः—चालनी यस्य तेन ("चालनी तितउः पुमान्" इत्यमरः)।

(२४९) कौपीनेति।—कौपीनेन—चीरखण्डेन गुह्यप्रदेशावरणेनेत्यर्थः,

मनाथशिखरेण (२५०) खर्जूरपुटसमुद्गकगर्भीकृतभिक्षाकपालकेन (२५१) दारवफलकत्रयविकोणत्रियष्टिनिविष्टकमण्डलुना (२५२) बहिरुपपादितपादुकाऽवस्थानेन (२५३) स्थूलदशासूत्रनियन्त्रितपुस्तिकापूलकेन (२५४) वामकरधृतेन योगभारकेण अध्यासितस्कन्धम्, (२५५) इतरकरगृहीतवेत्रासनं मस्करिणम् अद्राक्षीत्।

("कौपीनं स्यादकार्येऽपि चीरं गुह्यप्रदेशयोः" इति मेदिनी) सनाथ—युक्तं, शिखरम्—अग्रभागं यस्य तेन।

(२५०) खर्जूरेति।—खर्जूरस्य—वृक्षभेदस्य, पुटैः,—छदैः पत्रैरित्यर्थः, रचित इति भावः, समुद्गकः,—सम्पुटकः, पात्रविशेष इत्यर्थः, ('समुद्गकः सम्पुटकः' इत्यमरः) तस्य गर्भीकृतं—गर्भे स्थापितम् इत्यर्थः, भिक्षाकपालकं—भिक्षापात्रमित्यर्थः यस्य तथोक्तेन।

(२५१) दारवेति।—दारुण इदं दारवं—काष्ठमयमित्यर्थः, यत् फलकत्रयं—पट्टकत्रयं तस्मिन् ये त्रयः कोणाः—कोणत्रयं, तेषु याः तिस्रो यष्टयः,—दण्डाः, तासु निविष्टः कमण्डलुर्यस्य तेन।

(२५२) बहिरिति।—बहिः,—बाह्यदेशे, उपपादितं—सम्पादितं, पादुकयोः,—उपानहोः अवस्थानं—स्थापनमित्यर्थः यस्य तेन।

(२५३) स्थूलेति।—स्थूलैः—दृढैः, पीवरैर्वा दशासूत्रैः—वसनाञ्चलतन्तुभिः नियन्त्रितः—निबद्धः, पुस्तिकापूलकः—क्षुद्रपुस्तकसमूहः यस्य तेन। ["पुस्तिकापूलकेन" इत्यत्र "पुस्तिकापूलिकेन" इति पाठोऽपि स एवार्थः]।

(२५४) वामकरधृतेन—वामहस्तगृहीतेन *योगभारकेण—योगसाधनद्रव्यसञ्चय*स्थल्या, भाराभारिकया वा अध्यासितः,—सन्निवेशितः स्कन्धः—अंसः यस्य तम्।

(२५५) इतरेति।—इतरेण—दक्षिणेनेत्यर्थः, करेण गृहीतं वेत्रासनं येन तम्; स्थाने स्थाने विश्रामार्थम् इति भावः। मस्करिणं—परिव्राजकम्। ["भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी" इत्यमरः। "मस्कर-मस्करिणौ—" (६।१।१५४ पा०) इति मस्करशब्दस्य सुडिनौ निपात्येते इति दीक्षितः। "मस्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम् इति मत्वर्थीयेन इनिना एतत् सिद्धम्", "मा कृत मा कृत इत्युपक्रम्य शान्तिः काम्यकर्मपरिहारिण्युर्भाकं श्रेयसीत्युपदिष्टा मस्करीत्युच्यते" इति भाष्यकैयटयोर्विरोधे, मस्करी ज्ञानमस्यास्तीति, मा कर्त्तुं शीलमस्य इति वा विग्रहः])

क्षितिपतिरपि (२५६) उपगतम् उचितेन च एनम् आदरेण अन्वग्रहीत्; आसीनञ्च पप्रच्छ,—"क्व भैरवाचार्य्य ?" इति। सादरनरपतिवचनमुदितमनास्तु परिव्राट् तम् (२५७) उपनगरे सरस्वतीतटवनावलम्बिनि शून्यायतने स्थितम् आचचक्षे। भूयश्च आबभाषे,—"अर्थयति हि (२५८) महाभागं भगवान् आशीर्वचसा" इत्युक्त्वा च उपनिन्ये शौगभारकात् आकृष्य भैरवाचार्य्यप्रहितानि रत्नवन्ति बहलालोकलिप्तान्तःपुराणि पञ्च राजतानि पुण्डरीकाणि।

(२५९) नरपतिस्तु प्रियजनप्रणयभङ्गकातरो दाक्षिण्यम् अनुरुध्यमानो ग्रहणलाघवञ्च लङ्घयितुम् असमर्थो दोलायमानेन मनसा स्थित्वा कथङ्कथमपि अतिसौजन्यनिघ्नः तानि जग्राह; जगाद च,—"सर्वफलप्रसवहेतुः शिवभक्तिरियं नः,

---

(२५६) उपगतम—उपस्थितम्। उचितेन—अनुरूपेण। एनं—सत्करिष्यम। तं—भैरवाचार्य्यम्।

(२५७) उपनगरे—नगरसमीपे। सरस्वतीति।—सरस्वत्याः,—तदाख्यायाः नद्याः तटे—तीरदेशे यत् वनं तदवलम्बिनि इति तथोक्ते सरस्वतीतीरस्थवनमध्ये इति भावः। शून्यायतने—शून्यदेवालये इत्यर्थः।

(२५८) महाभागं—भाग्यवन्तं महाप्रभावं वा। उपनिन्ये—अर्पितवान्। बहलेति।—बहलेन—प्रभूतेन आलोकेन—उद्योतेन, लिप्तम्—उद्भासितम्, अन्तःपुरं—मध्यभागः येषां वा तानि रत्नवन्ति—माणिक्यखचितानि, राजतानि—रौप्यमयानि पुण्डरीकाणि—पद्मानि।

(२५९) नरपतिरित्यादि। प्रियेति।—प्रियजनस्य—प्रीतिभाजनस्य, भैरवाचार्य्यस्येत्यर्थः प्रणयभङ्गः—अग्रहणे प्रार्थनाभङ्गः तेन कातरः,—कथं तादृशस्य प्रणयभङ्गं करोमि? इति व्याकुल इत्यर्थः। दाक्षिण्यम्—औदार्य्यम् अनुरुध्यमानः,—अनुसरन् ग्रहणलाघवं—ग्रहणे लाघवं—लघुताम्, दत्तवस्तुग्रहणे स्वयं जनात् जिघृक्षया परस्या लघ्वाकरत्वादिति भावः, लङ्घयितुम्—अतिक्रमितुं स्वीकर्त्तुमिति भावः। दोलायमानेन—किंकर्त्तव्यविमूढतया गृह्णामि न वेति संशयितेनेत्यर्थः। कथं कथमपि—अतिक्लेशेनेत्यर्थः। अतिसौजन्यनिघ्नः,—अतिसौजन्यवशंवदः। नः,—

यया मनोरथदुर्लभानि फलन्ति फलानि, यया च अस्मासु प्रीयते भगवान् भुवनगुरुर्भैरवाचार्य्यः। श्वो द्रष्टास्मि भगवन्तम्” इत्युक्त्वा च मस्करिणं व्यसर्जयत्; अनया च वार्त्तया परां मुदम् अवाप।

(२६०) अपरेद्युश्च प्रातरेव उत्थाय वाजिनम् अधिरुह्य, (२६१) समुच्छ्रितश्वेतातपत्रः (२६२) समुद्धूयमानधवलचामरयुगलः कतिपयैरेव राजपुत्रैः परिवृतो भैरवाचार्य्यं सवितारमिव शशी द्रष्टुं प्रतस्थे। गत्वा च किञ्चित् अन्तरं (२६३) तदीयमेव अभिमुखम् आपतन्तम् अन्यतमं शिष्यम् अद्राक्षीत्; अप्राक्षीच्च,—“क्व भगवान् आस्ते?” इति।

अस्माकम्। यया—शिवभक्त्या इत्यर्थः। [“न, यया मनोरथ—” इत्यत्र “न मनोरथ—” इति पाठान्तरम्]। मनोरथदुर्लभानि—मनोरथेनापि दुर्लभानि—दुष्प्रापाणि। फलन्ति—प्रभवन्ति, भवन्ति इत्यर्थः। यया—शिवभक्त्या इत्यर्थः। [“यया च” इत्यत्र “येनैवम्” इति पाठे,—येन—फलेनेत्यर्थः] श्वः—परदिने। द्रष्टास्मि—अवलोकिताह, [दृशधातोर्लुटि उत्तमपुरुषैकवचनस्य रूपमिदम्]। वार्त्तया—वृत्तान्तेन, भैरवाचार्य्यप्रसादरूपयेति भावः।

(२६०) अपरेद्युरित्यादि।—अपरेद्युः,—अपरस्मिन् दिवसे, [“सद्यः-परुत्-परार्य्यैषम—” (५।३।२२ पा०) इति निपातनात् सिद्धम्] वाजिनम्—अश्वम्।

(२६१) समुच्छ्रितेति।—समुच्छ्रित—समुन्नत, समुद्गत वा, श्वेत—शुभ्रम्, आतपत्र—छत्रं यस्य तथाभूतः।

(२६२) समुद्धूयमानेति।—समुद्धूयमान—सवीज्यमान, धवलं—श्वेत, चामरयुगलं यस्य तथोक्तः। सवितारमिव—सूर्य्यमिव। शशी—चन्द्रः। “सवितारमिव शशी” इत्यनेन भैरवाचार्य्यस्य अतीव तेजस्वित्वं राज्ञश्च लोकरञ्जकत्वं ख्यापितम्। किञ्च, शशी यथा सूर्य्यप्रभयैव पुष्टः प्रभान्वितो जायते, राजाऽपि तथा भैरवाचार्य्यप्रसादेन बहुधन लब्ध्वा प्रभाववान् सञ्जातः।

(२६३) तदीयमेव—भैरवाचार्य्यसम्बन्धिनमेवेत्यर्थः। अभिमुखं—सम्मुखम्। आपतन्तम्—आगच्छन्तम्। अन्यतमम्—अपरम्। शिष्यम्—अन्तेवासिनम्। अद्राक्षीत्—ददर्श, [दृशेर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनरूपम्]।

सोऽकथयत्,—"अस्य (२६४) जीर्णमातृगृहस्य उत्तरेण बिल्व-वाटिकाम् अध्यास्ते" इति। गत्वा च तं प्रदेशम् (२६५) अव-ततार तुरङ्गमात्, प्रविवेश च बिल्ववाटिकाम्।

(२६६) अथ महतः कार्पटिकवृन्दस्य मध्ये प्रातरेव स्नातं, (२६७) दत्ताष्टपुष्पिकम्, अनुष्ठिताग्निकार्य्यं, (२६८) कृतभस्मचय-परिहारपरिकरे (२६९) हरितगोमयोपलिप्तच्छिन्नतलवितते

---

(२६४) जीर्णमातृगृहस्य—पुरातनदेवीमन्दिरस्येत्यर्थः, ["एनपा द्वितीया" (२।३।३१ पा०) इति एनपेति योगविभागात् षष्ठी] उत्तरेण—उत्तरस्यां दिशि। बिल्ववाटिका—बिल्ववृक्षशोभितवाटीमित्यर्थः।

(२६५) अवततार—अवरुरोह। ["अवततार तुरङ्गमात्" इत्यत्र "अवततार" इति मात्रपाठो दृश्यते क्वचित्]।

(२६६) अथेत्यादि।—"अथ" इत्यस्य "भैरवाचार्यं ददर्श" इत्युत्तरेणान्वयः। कार्पटिकवृन्दस्य—कर्पटं—चीरवस्त्रं परिदधति इति कार्पटिकाः,—कौपीनधारिणः, तेषां वृन्दस्य—समूहस्य, ऋषिसमूहस्य इत्यर्थः।

(२६७) दत्ताष्टपुष्पिक—दत्ता, इष्टदेवायेति भावः, अष्टौ पुष्पिकाः,—पुष्पाणि येन तम्, यद्वा,—अष्टौ पुष्पाण्येव अष्टपुष्पिका, अष्टानां पुष्पिकाणां समाहार इति अष्टपुष्पिक समाहारद्विगुसमासाश्रयणादथवत्रैवम्, तत्र पुष्पप्रभृति गन्धप्रधानं पार्थिवम्, अर्घ्यस्नानादिकं रसप्रधानमाप्यं, प्रदीपाभरणप्रभादिरूपप्रधानं तैजसम्, अनुलेपनप्रभृति-स्पर्शप्रधानं वायवीयं, सुषिरातोद्यगीतादिकं शब्दप्रधान-माकाशीयम्, अनुध्यानं मानसम्, अस्मि सर्वं दैवेश्वर इति निश्चयो बौद्धम्, अहमेवेश्वर इत्याहङ्कारिकम्, अथवा,—आसनवर्गप्रभृतिषु अष्टसु प्रत्येकमष्टपुष्पिका। अनु-ष्ठिताग्निकार्य्यं—कृतहोमविधानम्।

(२६८) कृतेति।—कृत भस्मचयपरिहारस्य—भूतिसमूहसम्मार्जनस्य, परि-करः,—प्रक्रिया यस्य तस्मिन् भस्मराशिरहिते इति भावः। ["कृतभस्मचय—" इत्यत्र "कृतभस्मरेखा—" इति पाठे—कृत भस्मरेखाया,—भस्मबिन्दोरपि, परिहारस्य परिकरो यस्य, यद्वा,—कृत भस्मना रेखाया,—दण्डाकृतिचिह्नविशेषस्य, परिहार,—त्यागः, विन्यास इत्यर्थः, व्याघ्रचर्मस्थापनस्य सीमानिर्देशार्थमिति भावः, तस्य परिकरः यस्य तस्मिन्]।

(२६९) हरितेति।—हरितेन—श्यामलेन, सरसेनेति भावः, गोमयेन

व्याघ्रचर्मणि उपविष्टं, (२७०) कृष्णकम्बलप्रावरणनिभेन (२७१) असुरविवरप्रवेशाशङ्कया पातालान्धकारावासमिव अभ्यस्यन्तम्, उन्मिषता विद्युत्कपिलेन आत्मतेजसा (२७२) महामांसविक्रयक्रीतेन मनःशिलापङ्केनेव शिष्यलोकं लिम्पन्तं, (२७३) जटीकृतैकदेशलम्बमानरुद्राक्षशङ्खगुटिकेन ऊर्द्ध्वबद्धेन शिखापाशेन बध्नन्तमिव (२७४) विद्याऽवलेपदुर्विदग्धान् उपरि

उपविष्टं—स्थं, शोभितम् इति भावः, क्षितितलं—भूतलं, तस्मिन् विततं—विस्तृतं तस्मिन्।

(२७०) कृष्णकम्बलेति।—कृष्णवर्णं कम्बलम् एव प्रावरणं—गात्राच्छादनं, तस्य निभः—छलं तदेव निभः—छद्म वा तेन। ("निभस्तु कथितो व्याजे पश्चिम सदृशे त्रिषु" इति मेदिनी)।

(२७१) असुरेति।—असुरविवरं—पातालं, तस्मिन् प्रवेशः, तस्य आशङ्का—वितर्कः, सम्भावना इत्यर्थः तया। पातालेति।—पाताले यः अन्धकारः, तत्र आवासं—स्थितिमित्यर्थः। अभ्यस्यन्तम्—शिक्षमाणम्। उन्मिषता—स्फुरता, विद्युत्कपिलेन—तडित्पिङ्गलेन, आत्मतेजसा—निजद्युतिना।

(२७२) महामांसेति।—महामांसं—नरमांसं, तस्य विक्रयः—विक्रयलब्धं धनम् इत्यर्थः, तेन क्रीतं तेन, यद्वा—विक्रयः—विनिमयः, तेन क्रीतं तेन। मनःशिलापङ्केन—मनःशिला—उपधातुविशेषः, तस्याः पङ्कः—कर्दमः, एतस्य शिलायाः घनद्रव इत्यर्थः तेन। शिष्यलोकम्—अन्तेवासिजनम्।

(२७३) जटीति।—अजटा जटा सम्पाद्यमाना कृता जटीकृता, एकदेशः—एकांशः, तस्मिन् लम्बमानाः रुद्राक्षाः—जपमाल्यविशेषाः, शङ्खगुटिकाः—शङ्खनिर्मितगुटिकाश्च, जपसाधना इति भावः, यद्वा,—रुद्राक्षवत् शङ्खगुटिका यस्मिन् तथोक्तेन, यद्वा,—शङ्खगुटिका,—शङ्खः,—ललाटास्थि, ("शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि" इत्यमरः) तत्कृता गुटिका, सैषा ललाटास्थ्ना जपमाला कृत्स्ना इति व्यवहारः। ऊर्द्ध्वबद्धेन—मूर्द्धनि संयमितेन शिखापाशेन—शिखाकलापेन। ["प्रशस्ता शिखा शिखापाशः" इति केचित् व्याचख्युः तन्न समीचीनं, "पाश कुत्सायाम्" इति सीरदेवैरप्येव कुत्सार्थे एव पाशप्प्रत्ययस्य विधानात्]।

(२७४) विद्येति।—विद्यया योऽवलेपः,—अहङ्कारः, तेन दुर्विदग्धाः,

मस्करतः सिद्धान्, (२७५) धवलकतिपयशिरोरुहेण शिरसा पञ्च-पञ्चाशतं वर्षाण्यतिक्रामन्तं, (२७६) खालित्यचीयमानशङ्ख-लोमलेखं, (२७७) लोमशकर्णशष्कुलीप्रदेशं, पृथुललाटतटं, तिरश्च्या भस्मललाटिकया बहुशः (२७८) शिरोघूर्णितदग्ध-गुग्गुलुसन्तापस्फुटितकपालास्थिपाण्डुराजिशङ्कामिव जनयन्तं, (२७९) सहजललाटवलिभङ्गसङ्कोचितकूर्चभागं, बभ्रुभासं,

---

—दुर्विनीता तान्। उपरि—आकाशे इत्यर्थः। मस्करतः,—एतस्मात्, सिद्धान्—देवयोनिविशेषान्।

(२७५) धवलेति।—धवलाः,—श्वेताः, कतिपये शिरोरुहाः,—केशा यस्मिन् तथोक्तेन, शिरसा—मस्तकेन, ["शिरसा" इत्यत्र "वयसा" इति पाठे,—वयसा—जीवनकालेन, जरयेति भावः।

(२७६) खालित्येति।—खलतिः,—खल्वाटः, तस्य भावः खालित्यम्—इन्द्रलुप्तमित्यर्थः, तेन चीयमाना शङ्खस्य—ललाटास्थ्नः, लोमलेखा—केशनिचयः यस्य तथोक्तम्।

(२७७) लोमशेति।—लोमशः,—लोमाकीर्णः, ["लोमादि—" (५।२।१०० पा०) इत्यादिना शप्रत्यये रूपम्] कर्णशष्कुली—कर्णकुहरं, तस्याः प्रदेशः,—एकदेशः यस्य तम्। पृथुललाटतटं—प्रशस्तभालदेशम्। तिरश्च्या—तिर्यग्वर्त्तिन्या, भस्म-ललाटिकया—भस्मकल्पित ललाटभूषणेन, भस्मत्रिपुण्ड्रकेण इत्यर्थः।

(२७८) शिर इति।—शिरस ऊर्ध्वं शिरोर्ध्वं, [निपातनात् सकारलोपः] तस्मिन् धृतानां दग्धानां गुग्गुलूनां—गन्धद्रव्यभेदानां सन्तापेन—ऊष्मणा, स्फुटितानि—विदीर्णानि, यानि कपालास्थीनि—कपालान्येव अस्थीनि, मस्तकास्थीनि इत्यर्थः, ("कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थ्नि स्यात् घटादेः शकले व्रजे" इति मेदिनी) तेषां पाण्डुरा—धवला, राजिः,—श्रावलिः, तस्याः शङ्कां ताम् इव।

(२७९) सहजेति।—सहजः—स्वाभाविकः, ललाटे यः वलिभङ्गः,—तरङ्गित-चर्मरेखाविशेषः, तेन सङ्कोचितः,—ह्रस्वतां प्रापितः इत्यर्थः, कूर्चभागः,—भ्रूमध्य-देशः यस्य तथोक्तम्। ["कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यम्" इत्यमरः। "कूर्चभागम्" इत्यत्र "कूर्चभागाम्" इति पाठे,—सङ्कोचितः कूर्चभागः यस्याः यत्र वा ताम्, अस्मिंस्तु पक्षे,—"शूलखाम्" इत्यस्य विशेषणमेतत्]। बभ्रुभासं—पिङ्गलकान्तिम्।

(२८०) भ्रूसङ्गत्या निरन्तराम् आयामिनीम् एकामिव भ्रूलेखां बिभ्राणम्, ईषत्काचरकनीनिकेन (२८१) रक्तापाङ्गेन निर्गतांशुप्रतानेन मध्यधवलभासा इन्द्रायुधेनेव अतिदीर्घेण लोचनयुगलेन परितो महामण्डलमिव अनेकवर्णरागम् आलिखन्तं, (२८२) सितपीतलोहितपताकावलीशबलं, शिवबलिमिव दिक्षु विक्षिपन्तं, (२८३) तार्क्ष्यतुण्डकोटिकुटिलाग्रघोणं, (२८४) दूरविदीर्णसृक्कसङ्कुचितकपोलं, किञ्चित् दन्तुरतया सदा हृदयसन्निहितहरमौलिचन्द्रातपेनेव निर्गच्छता दन्ता-

---

(२८०) भ्रूसङ्गत्येति।—भ्रुवोः सङ्गतिः,—सम्मेलनं तया, निरन्तराम्—अविच्छिन्नाम्, आयामिनीम्—आयताम्। भ्रूलेखा—भ्रुवो रेखाम्। ईषदिति।—ईषत् काचरा—पीतवर्णा, कनीनिका—मध्यतारा यस्य तेन। ["ईषत्काचर—" इत्यत्र "ईषत्काचकाचर—" इति पाठे,—ईषत् काचेन—नेत्ररोगविशेषेण काचरा इत्यर्थः]।

(२८१) रक्तापाङ्गेन—शोणप्रान्तदेशेन। निर्गतेति।—निर्गता अंशूनां—किरणानां, प्रतानाः,—प्रसरा यस्मात् तेन। ["रक्तापाङ्गेन निर्गतांशुप्रतानेन" इत्यत्र "रक्तापाङ्गनिर्गतांशुप्रतानेन" इति समस्तपाठे,—रक्तात्—रक्तवर्णात् अपाङ्गात्—प्रान्तदेशात्, निर्गता अंशुप्रताना यस्य तेन]। मध्येति।—मध्ये धवला भाः—प्रभा यस्य तेन। इन्द्रायुधेनेव—शक्रधनुषा इव। अतिदीर्घेण—आकर्णविस्तृतेनेति भावः। परितः,—समन्तात् महामण्डलं—सर्वतोभद्रादिरूपं यन्त्रमित्यर्थः। अनेकेति।—अनेकैः,—विविधैः, वर्णैः रागः,—रञ्जनं यत्र तम्।

(२८२) सितेति।—सिता,—श्वेता, पीता,—हरिद्राभा, लोहिता,—रक्ताश्च या पताकाः,—वैजयन्त्यः, तासाम् आवल्यः,—श्रेण्यः, ताभिः शबलं—विविधवर्णरञ्जितमित्यर्थः, नेत्रयुगलस्य प्रागुक्तविविधवर्णशालित्वात् इति भावः। शिवबलिं—शिवपूजाविधिम्।

(२८३) तार्क्ष्येति।—तार्क्ष्यः,—गरुडः, ("गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यः" इत्यमरः) तस्य तुण्डकोटिः,—मुखाग्रम्, चञ्चुरग्रम् इत्यर्थः, तद्वत् कुटिलम्—उन्नतपृष्ठमित्यर्थः, अग्रघोणं—घोणा—नासिका, तस्या अग्रं यस्य तथोक्तम्।

(२८४) दूरेति।—दूरम्—अत्यन्तं, विदीर्णाभ्याम्—विस्तृताभ्यां सृक्कभ्याम्—ओष्ठप्रान्ताभ्यां, ("प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी" इत्यमरः) सङ्कुचितौ—सङ्कोचितौ, कपोलौ

लोकेन धवलयन्तं दिशां चक्रवालं, (२८५) जिह्वाग्रस्थितसर्वशैव-संहितातिभारेणेव मनाक् प्रलम्बितोष्ठं, (२८६) प्रलम्बश्रवण-पालिप्रेङ्खिताभ्यां स्फाटिककुण्डलाभ्यां शुक्र-बृहस्पतिभ्यामिव सुरासुरविजयविद्यासिद्धिश्रद्धया अनुबध्यमानं, (२८७) बहु-विविधौषधिमन्त्रसूत्रपङ्क्तिना सलोहवलयेन एकप्रकोष्ठेन शङ्खखण्डं (२८८) पूष्णो दन्तमिव भगवता भवेन भग्नं भक्त्या

—गण्डौ यस्य तम्। किञ्चिदुन्नततया—ईषदुन्नतदन्तत्वेन सदा हृदये सन्निहितस्य—अवस्थितस्य, हरस्य मौलौ—शिरसि, यः चन्द्रः, तस्य आतपः,—आलोकः तेन इव। निर्गच्छता—बहिर्निःसरता, दन्तालोकेन—दशनप्रभया, दिशां चक्रवालं—मण्डलं, ["चक्रवालम्" इत्यत्र "जालजम्" इति पाठे,—समूहमित्यर्थः] धवलयन्तं—श्वेतयन्तम्।

(२८५) जिह्वेति।—जिह्वायाः,—रसनायाः, ['शेव यह्व जिह्वा ग्रीवाऽप्वामीवाः" (उ० १ पा० १५४ सू०) इति लिहधातोः वन्प्रत्यये निपातनात् सिद्धम्] अग्रे स्थिता याः सर्वाः शैवसंहिताः—शिवचरितगाथाः, तासाम् अतिभारेणेव मनाक्—ईषत्, प्रलम्बितः ओष्ठः यस्य तथोक्तम्।

(२८६) प्रलम्बेति।—प्रलम्बयोः,—प्रकर्षेण लम्बमानयोः, श्रवणपाल्योः,—कर्णलताग्रयोः, प्रेङ्खिते—आन्दोलिते ताभ्याम्। स्फाटिककुण्डलाभ्यां—स्फटिकमणि-निर्मितकर्णभूषणाभ्याम्। शुक्र-बृहस्पतिभ्यां—भार्गवाङ्गिरसाभ्याम् इव सुरेति।—सुराणां—देवानां शुक्रेणेति भावः असुराणां—दैत्यानां, बृहस्पतिनेति भावः, विजयाय—पराजयार्थं विजयसाधनौषध या विद्या—मन्त्रादिरूपा इत्यर्थः, तस्याः सिद्धिः,—साधनं, प्राप्तीच्छा इति यावत् तया या श्रद्धा—आदरः तया। अनुबध्य-मानम्—अनुगम्यमानम्।

(२८७) बह्विति।—बह्वी विविधानाम् औषधीनां मन्त्राणाञ्च सूत्रपङ्क्तिः यस्मिन् तथोक्तेन सलोहवलयेन—लोहवलयालङ्कृतेन, एकप्रकोष्ठेन—एकेन कूर्पर-मणिबन्धयोः अन्तरदेशेन, ("प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च" इति मेदिनी)। शङ्खखण्डं—कम्बुशकलम्।

(२८८) पूष्णः,—पूषानामदेवविशेषस्य। दन्तमिव—रदम इव। भवेन—हरेण। भग्नं—खण्डितम्। भक्त्या—श्रद्धाविशेषेणेत्यर्थः, हरकरस्पर्शेन दन्तस्य पवित्रत्वात् तत्र भक्तिर्बोध्या। पुरा दक्षस्य प्रजापतेः यज्ञे हरनिन्दाप्रसङ्गे पूषा जहास, तत

भूषणीकृतं कलयन्तम्, (२-८) अखिलरसकूपोद्धरनघटी-यन्त्रमालाम् इव रुद्राक्षमालां दक्षिणेन पाणिना भ्रमयन्तम्, उरसि दोलायमानेन आपिङ्गलाग्रेण कूर्चकलापेन सम्मार्ज्ज-यन्तमिव अन्तर्गतं निजरजोनिकरम्, (२८०) अतिनिविड-नीललोममण्डलनिचितञ्च ध्यानलब्धेन ज्योतिषा दग्धमिव हृदयदेशं दधानम्, (२८१) ईषत्प्रशिथिलवलिवलयबध्यमान-तुन्दम्, (२८२) उपचीयमानस्फिङ्मांसपिण्डकं, (२८३)पाण्डुर-पवित्रचौमावृतकौपीनं, (२८४) सावष्टम्भपर्य्यङ्कबन्ध-

अतिकुपिता इव तस्य दन्तपाटी चपेटप्रहारेण बभञ्जेति पुराणवार्ता। कलयन्त—धारयन्तम्।

(२८९) अखिलेति।—अखिलस्य—समस्तस्य, रसस्य—जलस्य, अनुरागस्य च इव प्रति इति भाव, कूपात्—जलाधारविशेषात् संसारकूपाच्चेति भाव, उद्धरनाय—उद्धरणाय, घटीयन्त्रमालाम् इव—घटीयन्त्रश्रेणिम् इव, कूपात् जलोद्धरणार्थं घटीयन्त्र आश्यते इति लोकव्यवहार। उरसि—वक्षसि। आपिङ्गलाग्रेण—ईषत्कपिशाग्रेण, कूर्चकलापेन—श्मश्रुनिचयेन इत्यर्थ, कलाप ग्रहण सम्मार्ज्जनीसाम्यार्थम्। सम्मार्ज्जयन्त—सशोधयन्तम्। अन्तर्गत—हृदिस्थ मित्यर्थ। निजरजोनिकर—स्व रजोगुणविकार, धूलिसञ्चयञ्च।

(२९०) अतीति।—अतिनिविडेन—अतिघनेन, नीलेन—कृष्णेन, लोम मण्डलेन—रोमनिवहेन, निचित—व्याप्तम्। ["निचितम्" इत्यत्र "विचितम्" इति पाठेऽपि स एवार्थ]। ज्योतिषा अन्तर्ज्योतिषा, ज्ञानरूपेणेति भाव।

(२९१) ईषदिति।—ईषत प्रशिथिलेन—प्रश्लथेन, वलिवलयेन—वलिवलयेन इत्यर्थ, बध्यमान—वेष्ट्यमान, तुन्दम्—उदर यस्य तथोक्तम्। ("पिचिण्डकुक्षि जठरोदर तुन्दम्" इत्यमर)।

(२९२) उपचीयमानेति।—उपचीयमानम्—आप्याय्यमान, स्फिचौ,—नितम्बयो, ("स्त्रिया स्फिचौ कटिप्रोथौ" इत्यमर। कटिप्रोथौ—कटचाश्च नितम्बस्थ-मांसपिण्डयो) मासपिण्डक यस्य तम्।

(२९३) पाण्डुरेति।—पाण्डुरेण—धवलेन, पवित्रेण—विशुद्धेन चौमेण—पट्टवसनेन, आवृतम्—आच्छादित, कौपीनम्—अन्तर्वस्त्र यस्य तथाभूतम्।

(२९४) सावष्टम्भेति।—सावष्टम्भ—सगर्व, सवेगम् इत्यर्थ, सदृढम् इति

मण्डलितेन अमृतफेनश्वेतरुचा योगपट्टकेन वासुकिना इव (२९५) अप्रतिहतानेकमन्त्रप्रभावाविर्भूतेन प्रदक्षिणीक्रियमाणम्, (२९६) अरुणतामरससुकुमारतलस्य पादयुगलस्य निर्मलैः नखमयूखजालकैः जर्जरयन्तमिव (२९७) महानिधानोद्धरणरसेन रसातलं, (२९८) तोयक्षालितशुचिना धौतपादुकायुगलेन हंसमिथुनेन इव (२९९) भागीरथीतीर्थयात्रापरिचयागतेन (३००) आमुच्यमानचरणान्तिकं, (३०१) शिखरनिखातकुब्जकालायसकण्टकेन वैणवेन

यावत्, यः पर्य्यङ्कबन्धः,—आसनविशेषः, तेन मण्डलितः—वलयीकृतं तेन। अमृतेति।—अमृतस्य फेनवत्, अन्यत्र —अमृतस्य—समुद्रमन्थनोद्भूतस्य इति भावः, फेनैः, श्वेता—शुभ्रा, रुक्—कान्तिः यस्य तेन, योगपट्टकेन—प्रागुक्तेन योगिधार्य्यपट्टसूत्रविशेषेण।

(२९५) अप्रतिहतेति।—अप्रतिहतानां—प्रतिरोद्धुम् अशक्तानाम्, अमोघानामित्यर्थः अनेकेषां मन्त्राणां प्रभावेण - सामर्थ्येन आविर्भूतः —उपस्थितः, वशीकृत इति भावः तेन। प्रदक्षिणीक्रियमाणम्—समन्तात् वेष्ट्यमानम् इत्यर्थः।

(२९६) अरुणेति।—अरुणं—रक्तं, यत् तामरसं - पद्मं, तद्वत् सुकुमारं—सुकोमलं तलं यस्य तथाभूतस्य। जर्जरयन्तम् इव—विदारयन्तमिव।

(२९७) महानिधानेति।—महानिधानस्य—महतो निधेः, महार्घरत्नविशेषस्य इत्यर्थः उद्धरणम्—उत्तोलनं, तस्मिन् यो रसः,—रागः तेन। रसातलं—पातालम्।

(२९८) तोयेति।—तोयेन—जलेन क्षालितं—धौतम् अत एव शुचि—पवित्रं तेन, अन्यत्र,—तोये क्षालितं—सर्व्वदा जलेऽवस्थानात् धौतमित्यर्थः, अत एव शुचि—शुभ्रं तेन।

(२९९) भागीरथीति।—भागीरथी—गङ्गा एव, ["तेन निर्वृत्तम्" (४।२।६८ पा०) इत्यपि "टिड्ढाणञ्—" (४।१।१५ पा०) इत्यादिना ङीप् इदम्] तीर्थं—पुण्यक्षेत्रं, तस्मिन् यात्रा—गमनं, तत्र यः परिचयः,—सङ्गतिः, तेन आगतः तेन।

(३००) आमुच्यमानेति।—आमुच्यमानं - त्यज्यमानं, चरणान्तिकं—चरणसन्निधिः यस्य तथोक्तम्।

(३०१) शिखरेति।—शिखरे—शृङ्गे अग्रे वा, निखातः,—प्रोथितः, कुब्जः,—कुञ्चितः इत्यर्थः, कालायसकण्टकः,—कृष्णलौहकण्टकः यस्य तेन, [एतेन त्रिशाखिका-

त्रिशाखिकादण्डेन (२०२) सर्वविद्यासिद्धिविघ्नविनायकापनयनाङ्कुशेन इव सततपार्श्ववर्त्तिना विराजमानम्, अबहुभाषिणं, मन्दहासिनं, सर्वोपकारिणं, कुमारब्रह्मचारिणम्, अतितपस्विनं, महामनस्विनं, (२०३) क्षमक्रोधम्, अकृशानुरोधं, महानगरमिव (२०४) अदीनप्रकृतिशोभितं, मेरुमिव (२०५) कल्पतरुपल्लवराशिसुकुमारच्छायं, कैलासमिव (२०६) पशुपतिचरणरजःपवित्रितशिरसं, शिवलोकमिव (२०७) माहेश्वरगणानुयातं, जलनिधिमिव

दण्डस्य अङ्कुशसाम्यं प्रदर्शितम्] वैणवेन—वेणु—वंशदण्डः, तस्यायं वैणवः,—वेणुनिर्मित इत्यर्थः तेन त्रिशाखिकादण्डेन—खनित्रलगुडेनेत्यर्थः।

(२०२) सर्वेति।—सर्वासां विद्यानां सिद्धौ विघ्नः—अन्तरायः यो विनायकः,—विघ्नराजः, तस्य अपनयनाय—अपसारणाय अङ्कुशः—अस्त्रविशेषः तेन इव। सर्वोपकारिणं—सर्वेषाम् उपकारपरायणम्। कुमारब्रह्मचारिणं—नैष्ठिकब्रह्मचारिणम् इत्यर्थः। महामनस्विनं—प्रशस्तचित्तम्।

(२०३) क्षमक्रोधम्—अल्पक्रोधं प्रायेण क्रोधवर्जितम् इत्यर्थः। अकृशानुरोधम्—अकृशः,—अनल्पः अनुरोधः—अनुवर्त्तनं, चित्ताराधनम् इत्यर्थः यस्य तथोक्तं, सज्जनसमादृतमिति यावत्।

(२०४) अदीनेति।—अदीना—दैन्यवर्जिता या प्रकृतिः,—स्वभावः तया शोभितं तम् उदारप्रकृतिमित्यर्थः, अन्यत्र—अदीनाभिः—दारिद्र्यविहीनाभिः, प्रकृतिभिः—प्रजाभिः प्रधानपुरुषैः वा शोभितम्।

(२०५) कल्पेति।—कल्पतरूणां—कल्पवृक्षाणां पल्लवराशयः—किसलयनिचयाः तद्वत् सैव सुकुमारा—सुकोमला सुखप्रदा च छाया—कान्तिः अनातपश्च यस्य तथोक्तं तम्। ("छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः" इत्यमरः)।

(२०६) पशुपतीति।—पशुपतेः—हरस्य चरणरजोभिः पवित्रितं—पावितं, शिरः—मस्तकम्, अन्यत्र—पवित्रितानि शिरांसि—शृङ्गाणि यस्य तथोक्तं तम्।

(२०८) अनेकनदनदीसहस्रप्रक्षालितशरीरं, जाह्नवीप्रवाहमिव (२०९) बहुपुण्यतीर्थस्थानशुचिं, धाम धर्मस्य, तीर्थं तपस्य, कोशं कुशलस्य पत्तनं पूततायाः, (२१०) शालां शीलस्य, क्षेत्रं क्षमायाः, शालेयं शालीनतायाः, स्थानं स्थितेः, आधारं धृतेः, आकरं करुणायाः, निकेतनं कौतुकस्य, आरामं रामणीयकस्य, प्रासादं प्रसादस्य, आगारं गौरवस्य, समाजं सौजन्यस्य, सम्भवं सद्भावस्य, कालं कलेः, भगवन्तं साक्षात् इव विरूपाक्षं भैरवाचार्यं ददर्श ।

["प्राग्दी -" (४।२।१४ पा०) इत्यादिना अणि रूपम्] तेषां गणाः—समूहाः, अथवा,—महेश्वरस्य इमे माहेश्वराः, ["तस्येदम्" (४।३।१२० पा०) इत्यणि रूपम्] ते च गणाः,—प्रमथवर्गाः, ("गणः प्रमथसङ्घौघे" इति मेदिनी) तैः अनुयातः,—अनुगतः तम् ।

(२०८) अनेकेति ।—अनेकेषु नदनदीनां सहस्रेषु प्रक्षालितं—स्नातम् इत्यर्थः, शरीरं यस्य, अन्यत्र,—अनेकैर्नदनदीसहस्रैः प्रक्षालितं शरीरं यस्य तथोक्तं तम्, सर्वासामेव नदनदीनां सागरे सङ्गतत्वादिति भावः ।

(२०९) बह्विति ।—बहुषु पुण्येषु तीर्थेषु—हरिद्वारादिपवित्रक्षेत्रेषु इत्यर्थः, स्थानेन—स्थित्या, शुचिं,—पवित्रं तम् । विशेषणमिदम् उभयत्रापि तुल्यार्थकम् । धाम—आश्रयम् । तीर्थं—क्षेत्रम् । तपस्य—तपसः । कोशं—भाण्डागारम् । कुशलस्य—मङ्गलस्य । पत्तनं—नगरम् । पूततायाः,—पवित्रतायाः ।

(२१०) शालां—गृहम् । शीलस्य—सुचरितस्य । क्षेत्रं—भूमिम् । क्षमायाः,—क्षान्तेः । शालेयं—शाला एव शालेयं—गृहम् इत्यर्थः । शालीनतायाः,—विनयितायाः । स्थितेः,—मर्यादायाः शिष्टाचारस्य इत्यर्थः । स्थानम्—आवासम् । धृतेः,—धैर्यस्य । आधारम्—आश्रयम् । आकरम्—उत्पत्तिक्षेत्रम् । निकेतनम्—आलयम् । कौतुकस्य—कौतूहलस्य, तद्दर्शनाय सर्वेषामेव कौतूहलान्युत्पद्यन्ते इति भावः । आरामम्—उपवनम् । रामणीयकस्य—रमणीयतायाः । प्रासादं—हर्म्यम् । प्रसादस्य—प्रसन्नतायाः । समाजं—गोष्ठीम् । सौजन्यस्य—सुजनतायाः, सद्व्यवहारस्य वा । सम्भवम्—उत्पत्तिस्थानम् । सद्भावस्य—साध्वभिप्रायस्य । कालम्—अन्तकम् । कलेः,—कलियुगस्य । विरूपाक्षं—त्रिलोचनम् ।

(२११) भैरवाचार्यस्तु दूरात् एव राजानं दृष्ट्वा शशिनमिव जलनिधिः चचाल। प्रथमतरोत्थितशिष्यलोकश्च उत्थाय प्रत्युज्जगाम; समर्पितश्रीफलोपायनश्च (२१२) जह्नुकर्णसमुद्गीर्यमाणगङ्गाप्रवाहह्रादगम्भीरया गिरा स्वस्तिशब्दम् अकरोत्।

नरपतिरपि (२१३) प्रीतिविस्फार्यमाणधवलिम्ना चक्षुषा प्रत्यर्पयन्निव बहुतराणि पुण्डरीकवनानि,

(२१४) ललाटपट्टपर्य्यस्तेन च उदंशुना शिखामणिना महेश्वरप्रसादमिव तृतीयनयनोद्गमेन प्रकाशयन्, (२१५) आवर्जितकर्णपल्लवपलायमानमधुकरः शिवसेवासमुन्मूलिताशेषपापलवमुच्यमान इव दूरावनतः प्रणामम् अभिनवं चकार। आचार्य्योऽपि,—"आगच्छ, अत्रोपविश" इति शार्दूलचर्म्म आत्मीयम् अदर्शयत्। (२१६) उपदर्शितप्रश्रयस्तु राजा मत्तहंसकलगद्गदस्वरसुभगां मधुरसमयीं महानदीमिव प्रवर्त्तयन् वाचं व्याजहार,—"भगवन्। न अर्हसि माम् (२१७) अन्यनृपस्खलितैः खलीकर्त्तुम्। (२१८) अशेषराजकोपेच्छितायाः राजलक्ष्म्याः खलु अयं

---

(२१४) ललाटेति।—ललाटपट्टे—भालफलके, पर्य्यस्त,—पतित तेन, उदंशुना—उद्गतकिरणेन, शिखामणिना—चूडारत्नेन। महेश्वरप्रसादमिव—शङ्करानुग्रहम इव, तृतीयनयनोद्गमेन—उद्गतेन तृतीयनयनेन इत्यर्थः।

(२१५) आवर्ज्जितेति।—आवर्ज्जितेन—आन्दोलितेन, प्रणामव्यापारे इति भाव, कर्णपल्लवेन—कर्णस्थितबिल्वादिकिसलयेन इति यावत्. पलायमाना मधुकरा,—भ्रमरा यस्मात स, अत एव शिवेति।—शिवस्य सेवया समुन्मूलितानां—समुत्पाटितानाम्, अशेषाणा—समग्राणां पापानां—दुष्कृतानां, लवै,—बिन्दुभि, मुच्यमान इव—हीयमान इव। दूरावनत,—दूरादेव आनत सन। अभिनवं—सद्य एवेत्यर्थ, दर्शनक्षणमेवेति यावत्। शार्द्दूलचर्म्म—व्याघ्रचर्म्म। आत्मीयं—स्वकीयम।

(२१६) उपदर्शितप्रश्रय —प्रदर्शितविनय। मत्तेति।—मत्तस्य—हृष्टस्य, हंसस्य कल,—मधुरास्फुट, गद्गदस्वर,—अर्द्धोच्चरितस्वरविशेष, तद्वत स्वर इति भाव, तेन सुभगां—मनोज्ञां, मधुरसमयीम्—इक्षुरसात्मिकाम्, अतीव सुमधुरामित्यर्थ।

(२१७) अन्येति।—अन्येषां नृपाणां स्खलितानि—दोषा, भवता सह एकासने उपवेशनस्पर्द्धा इति भाव तै, खलीकर्त्तुम्—अखल खल कर्तुं, सदोष सम्भावयितुम् इत्यर्थ, अन्ये गर्व्वान्धा नृपतय बहुभि दोषै कलुषीक्रियन्ते, न अहं तथेति भाव।

(२१८) अशेषेति।—अशेषाणां राज्ञां कोपेन ईप्सितायां,—इष्टायां, बहवो राजानो निर्ज्जिता, तेषां विजितलक्ष्म्यां कोपदृष्टि सम्भवति एवेति भाव, यद्वा, —अशेषै,—समस्तै, राजभि, कोपन—क्रोधेन, तान् विजित्य तया इत्यादि

(२१८) शीलापराधो द्रविणदौरात्म्यं वा, यदेवम् आचरति मयि गुरुः। अभूमिरयम् उपचाराणाम्। अलम् (२२०) अतियन्त्रणया; दूरस्थितोऽपि मनोरथशिष्यः अयं जनो भवताम्। (२२१) माननीयश्च गुरुवत् न उल्लङ्घनम् अर्हति गुरोः आसनम्। आसताञ्च भवन्त एव अत्र” इति व्याहृत्य परिजनोपनीते वाससि निषसाद। भैरवाचार्योऽपि प्रोत्या अनतिक्रमणीयं नृपवचनम् अनुवर्त्तमानः पूर्ववत् तदेव व्याघ्राजिनम् अभजत।

स्वायत्तीकरणादिति भाव ईर्ष्यितायाः,—दृष्टायाः, राजलक्ष्म्याः,—राजश्रियाः, मदीयाया इति भाव, यद्वा,—अधिराजके—समग्रराजसमूहे उपेक्षितायाः,—परित्यक्तायाः, रक्षितुमसामर्थ्यादिति भाव, राजलक्ष्म्याः, विजितनृपाणामिति भाव, लक्ष्मीर्हि चला, बहुभोग्या च, सर्व्वान् राज्ञो विजित्य तल्लक्ष्म्याः एकभोग्यत्व सम्पादनात् चलायाश्चास्या अचलत्वविधानाच्च लक्ष्म्याः मां प्रति कोप इति मन्तव्यम्। ["राजलक्ष्म्याः" इत्यत्र "हतलक्ष्म्याः" इति पाठे—दुर्भगाया लक्ष्म्या इत्यर्थः]।

(२१८) शीलापराध—चरित्रदोष। द्रविणदौरात्म्य—धनदुर्वृत्तता धनमत्तता इति यावत्। गुरु,—पूज्य भवान् मयि विषये एवम्—इत्थं राजार्घमिति ज्ञात्वा विशिष्टसम्मानादिकमित्यर्थ, आचरति व्यवहरति अत्र राजलक्ष्म्या शीलापराध द्रविणदौरात्म्य वा इति अन्वय। अभूमि,—अस्थानम् अपात्रमित्यर्थ, अयोग्य इति भाव। अयमिति आत्मनिर्देश। उपचाराणा—सेवानां विशिष्टसमादराणामित्यर्थ, राजोचितव्यवहाराणामिति भाव।

(२२०) अतियन्त्रणया—अतिक्लेशेन, प्रत्युत्थानादिक्लेशस्वीकारेण इति यावत्, ["गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका" इति उक्त्या अलंयोगे तृतीया] सदयमिति भाव। मनोरथशिष्य—मनोरथेनैव शिष्यतां गत इत्यर्थ, कदाचिदप्यदृष्टस्यापि तव प्रभावादिकं श्रुत्वा मनसैव शिष्यत्वं स्वीकृतवानिति भाव, यद्वा—अहं भवता मनसा भृत्यसमुपस्थापित आज्ञाकर इति भाव।

(२२१) माननीय—सम्मानार्हम्। उल्लङ्घन—पादेनाक्रमण, मर्य्यादातिक्रमणं वा। आसतां—तिष्ठन्तु। अनुवर्त्तमान,—अनुमोदमान।

आसीने च सराजके (३२२) परिजने शिष्यजने च समुचितम् अर्घ्यादिकं चक्रे। क्रमेण च नृपमाधुर्य्यहृतान्तःकरणः (३२३) शशिकरनिकरविमला दशनदीधितीः स्फुरन्तीः शिवभक्तीरिव साक्षात् दर्शयन् उवाच,—"तात! अतिनम्रता एव ते कथयति गुणानां गौरवम्। (३२४) सकलसम्पत्पात्रमसि। विभवानुरूपास्तु प्रतिपत्तयः। जन्मनः प्रभृति अदत्तदृष्टिः अस्मि स्वापतेयेषु, यतः (३२५) सकलदोषकलापानलेन्धनैः धनैः अविक्रीतं क्वचित् शरीरकमस्ति।

(३२२) परिजने—राजाऽनुयायिनि जने इत्यर्थः। अर्घ्यादिकं—पूजाविधानं, चक्रे—कृतवान्, भैरवाचार्य्य इति शेषः। नृपेति।—नृपस्य माधुर्य्येण—रमणीयता-गुणेन, "सर्व्वावस्थाविशेषेषु माधुर्य्यं रमणीयता" इति दर्पणः हृतम्—आकृष्टम्, अन्तःकरणं—मनः यस्य तथाभूतः।

(३२३) शशीति।—शशिनः,—चन्द्रस्य, कराणां—मयूखानां, निकरवत्—समूह इव, विमलाः,—विशदाः। दशनदीधितीः,—दन्तमयूखान्। स्फुरन्तीः,—द्योतमानाः। गुणानां—विद्याविनयादीनां, रत्नानाञ्च। गौरवम्—उत्कर्षं, भारवत्त्वञ्च, यत भरे भारातिशयसदृश एव नमतीति ध्वन्यते।

(३२४) सकलेति।—सकलानां सम्पदाम्—ऐश्वर्य्याणां, पात्रं—भाजनम्, असि—भवसि। प्रतिपत्तयः—प्रवृत्तयः चित्तवृत्तय इति यावत्, विभवानां—सम्पदाम्, अनुरूपास्तु—सदृश्य एव, यथा त्वं सर्व्वसम्पत्पूर्णः, तथा सर्व्वसद्गुणपूर्णोऽपि इति भावः। स्वापतेयेषु—धनेषु, ["पथ्यतिथि—" (४।४।१०४ पा०) इत्यादिना स्वपतेर्ढञि कृतम्] ("द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु" इत्यमरः) अदत्तदृष्टिरस्मि—धनेषु मम दृष्टिः नासीदित्यर्थः नाहं धनलालस इति भावः।

(३२५) सकलेति।—सकलाः—समग्राः दोषकलापाः,—दोषनिवहा एव, अनलाः,—अग्नयः, तेषाम् इन्धनानि—काष्ठानि तैः, यथा काष्ठैः एव अग्नयः उद्दीप्यन्ते तथा धनैरेव दोषाः प्रवर्द्धन्ते इति भावः। शरीरकं—तुच्छदेहमित्यर्थः। क्वचित्—कुत्रापि अविक्रीतमस्ति—विक्रीतं नास्ति, यद्वा,—धनैः अविक्रीतं—न विक्रीतम् ईदृक् शरीरकं क्वचित्—कुत्रापि अस्ति?—नैवास्तीत्यर्थः, अत एव अदत्त-दृष्टिरस्मि इति योजना।

(३२६) भैक्षरक्षिताः सन्ति प्राणाः। दुर्गृहीतानि कतिचित् विद्यन्ते विद्याऽक्षराणि। (३२७) भगवच्छिवभट्टारकपादसेवया समुपार्जिता कियत्यपि सन्निहिता पुण्यकणिका। स्वीक्रियतां यत् अत्र उपयोगार्हम्। (३२८) प्रतनुगुणग्राह्याणि कुसुमानि इव हि भवन्ति सतां मनांसि। अपि च, (३२९) विद्वत्सम्मताः श्रूयमाणा अपि साधवः शब्दा इव सुधीरेऽपि हि मनसि यशांसि कुर्वन्ति। विवरं विगतः कुतूहलस्य फेनधवलैः स्रोतोभिरिव अपह्रियमाणो गुणगणैः आनीतोऽस्मि कल्याणिना" इति।

---

(३२६) भैक्षेति।—भिक्षया लब्धं भैक्षं—भिक्षालब्धम् अन्नादि इत्यर्थः, तेन रक्षिताः,—पालिताः। "रक्षिताः" इत्यनेन एभिः प्राणैः यदि कस्यचित् कदाचित् कोऽप्युपकारो भवेत्, तदा प्राणत्यागेनापि स कर्त्तव्य इति सूचितम्। दुर्गृहीतानि —दुःखेन गृहीतानि।

(३२७) भगवदिति।—भगवतः,—"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना॥" इत्युक्तषड्गुणशालिनः, शिवभट्टारकस्य—प्रभोः शिवस्य पादसेवया—चरणशुश्रूषया। पुण्यकणिका—पुण्यलेशः। यत् पुण्यकणिकारूपं वस्तु, अत्र—जगति, यद्वा—अत्र—विद्याक्षर पुण्यकणिकयोर्मध्ये इत्यर्थः, यत्—वस्तु उपयोगार्हम्—उपयोगम् अर्हतीति तथोक्तम्, क्वचित् कदाचित् उपकारितां व्रजतीति यावत्, तत् स्वीक्रियताम्—आत्मीक्रियतां गृह्यतामित्यर्थः।

(३२८) प्रतन्विति।—प्रतनुना—स्वल्पेनेत्यर्थः सूक्ष्मेण च, गुणेन—उपकारादिना, तन्तुना च, ग्राह्याणि—ग्रहीतुं शक्यानि। कुसुमानि इव इत्यनेन सतां मनसामतीव कोमलत्वं सूचितम्।

(३२९) विद्वदिति।—विद्वद्भिः सम्मताः,—अभिमताः, स्वीकृताश्च। साधवः,—सुजनाः, विशुद्धाश्च, शब्दा इव, यशांसि कुर्व्वन्ति—प्रतिपत्तिं विस्तारयन्तीत्यर्थः, विशुद्धाः शब्दा यथा प्रतिपत्तिं विस्तारयन्ति, सन्तोऽपि तथा इति भावः। विवरं—छिद्रं, गह्वरम् इत्यर्थः, अन्तःकरणमिति भावः, पातालं वा, विगतः,—गच्छतः। फेनधवलैः,—फेनवत् धवलैः,—निर्म्मलैः, फेनेन धवलैः,—शुभ्रैश्च। कल्याणिना—कल्याणभाजनेन, भवता इति शेषः।

राजा तु तं प्रत्यवादीत्,—"भगवन्। (२३०) अनुरक्तेष्वपि शरीरादिषु इव साधूनां स्वामिन एव प्रणयिनः। युष्मद्दर्शनात् उपार्ज्जितमिव च अपरिमित (२३१) कुशलजालम्। अनेनैव आगमनेन स्पृहणीयं पदम् आरोपितोऽस्मि गुरुणा" इति विविधाभिश्च कथाभिः चिरं स्थित्वा गृहम् अगात्।

अन्यस्मिन् दिवसे भैरवाचार्य्योऽपि राजानं द्रष्टुं ययौ। तस्मै च राजा सान्तःपुरं सपरिजनं (२३२) सकोषम् आत्मानं निवेदितवान्। स च विहस्य उवाच,—"तात! क्व विभवाः? क्व च वयं वनवर्द्धिताः? धनोष्मणा म्लायति अलं लता इव मनस्विता। खद्योतानामिव अस्माकमियम् अपरोपतापिनी राजते तेजस्विता। भवादृशा एव भाजनं भूतेः" इति स्थित्वा च कञ्चित् कालं जगाम।

(२३३) परिव्राट् तेनैव क्रमेण पञ्च पञ्च राजतानि पुण्डरीकाणि उपायनीचकार। एकदा तु श्वेतकर्पटावृत किमपि

(२३०) अनुरक्तेषु—अनुरागभाजनेषु शरीरादिषु इव साधूनां ["शरीरादिषु इव साधूनाम्" इत्यत्र "शरीरादिषु साधूनाम्" इति पाठान्तरम्] स्वामिनः,—प्रभवः, भवादृशा इति शेषः, प्रणयिनः,—प्रणयवन्तः, अनुरागिणो भवन्तीत्यर्थः, प्रभवः सेवकेषु शरीरेषु इव अनुरक्ता भवन्तीति भावः।

(२३१) कुशलजातं—मङ्गलसमूहः। स्पृहणीयम्—अभिलषणीयम्। पदं—स्थानम्। गुरुणा—पूज्येन, भवता इति भावः।

(२३२) सकोषं—सधनभाण्डारम्। निवेदितवान्—अर्पयामास। धनोष्मणा—धनदर्पेणेति यावत्। म्लायति—म्लानिं प्राप्नोति। अलम्—अत्यर्थम्। मनस्विता—प्रशस्तमनस्कता। खद्योतानामिव—ज्योतिरिङ्गणानामिव, कीटमणिविशेषाणामिव इत्यर्थः। अपरोपतापिनी—न परान् उपतापयतीति तथोक्ता, धनिनान्तु तेजस्विता परोपतापिनी इति भावः। भूतेः,—सम्पदः। एवशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः, तथा च न मादृशा इति भावः।

(२३३) परिव्राट्—भैरवाचार्य्येण प्राक् प्रेषितः सः भिक्षुः। तेनैव क्रमेण—प्राक् प्रदर्शितप्रकारेण। उपायनीचकार—उपहारीकृतवान्। श्वेतकर्पटावृतं—श्वेत

आदाय प्राविशत्। उपविश्य च पूर्ववत् स्थित्वा मुहूर्त्तम् अब्रवीत्,—"महाभाग। भवन्तम् आह भगवान्, यथा अस्मच्छिष्यः पातालस्वामिनामा ब्राह्मणः। तेन ब्रह्मराक्षसहस्तात् अपहृतो महाऽसिः अट्टहासनामा। सोऽयं भवद्भुजयोग्यो गृह्यताम्" इत्यभिधाय अपहृतकर्पटाच्छादनात् परिजनात् आचकर्ष शरद्गगनमिव पिण्डतां नीतं, (२२४) कालिन्दीप्रवाहमिव स्तम्भितजलं, नन्दकजिगीषया कृष्णकोपितं कालियमिव कृपाणतां गतं, लोकविनाशाय प्रकाशितधारासारं प्रलयकालमेघ-

---

वसनाच्छादित, किमपि वस्त्विति शेष। "महाभाग" इति सम्बोधन प्रकृतोपयोगि इति मन्तव्य भाग्यदेवताप्रसादलाभस्य आगामित्वात्। भगवान्—भैरवाचार्य, भवन्तमाह किमिति? तदेवाह, यथेति—अस्मच्छिष्य पातालस्वामिनामा ब्राह्मण, कश्चिदस्तीति शेष। तेन—पातालस्वामिनेत्यर्थ। महाऽसि,—महान् तरवारि। अपहृतेति।—अपहृतम—अपनीत कर्पटाच्छादन—वस्त्रावरण येन तथोक्तात्, परिजनात—अनुवर्त्तजनादित्यर्थ, ["कर्पटाच्छादनात परिजनात्" इत्यत्र "कर्पटावच्छादनात् परिवारात" इति पाठे,—वस्त्रावृतात खड्गकोषात् इत्यर्थ। "आचकर्ष" इत्यस्य "कृपाणम" इत्युत्तरेण सम्बन्ध। प्राक्—"श्वेतकर्पटावृत किमपि आदाय प्राविशत्" इत्यनेन स्वयमेव आदाय प्राविशत् इति गम्यते, न तु अन्यस्य कस्यचित प्रवेश, अत्र तु "परिजनादाचकर्ष" इत्युक्त, चिन्त्यमेतत पूर्वोक्तवाक्यविरोधसम्भवात। "परिवारात्" इति पाठे न काऽप्यनुपपत्ति, तत आकर्षण विरोधासम्भवात्]। शरद्गगनमिव—शरत्कालिकाकाशमिव, पिण्डता नीतं—घनत्व प्रापित, नैर्मल्यादिति भाव, न तु शोभात, अस्य कृष्णताया वक्ष्यमाणत्वात्, यद्वा,—पिण्डता नीत—लौहत्व गमित, ("लोहोऽस्त्री शस्त्रक तीक्ष्ण पिण्ड कालायसायसी" इत्यमर)।

(२२४) कालिन्दीप्रवाहमिव—यमुनास्रोत इव, स्तम्भितजल—स्थिरीकृत तोयम्, कृष्णवर्णत्वात् कालिन्दीप्रवाहमिव इत्युक्त, तथा सूर्यकिरणप्रतिबिम्बित प्रवाहो यथा चाकचक्यमयो दृश्यते, असिरपि चञ्चल-भासुरत्वात् तथात्व बोद्धव्यम। नन्दक-जिगीषया—नन्दकस्य—विष्णो खड्गविशेषस्य जिगीषया—विजयेच्छया, कृष्णकोपित—कृष्णेन कोपित, दमनादिति भाव, कालियमिव—तदाख्य यमुनावासिन नागविशेषम इव। लोकविनाशाय—जगत्संहाराय, प्रकाशित, व्यक्तीकृत, धारासार —धारा-

खण्डमिव नभस्तलात् पतितं, (२२५) दृश्यमानविकटदन्तमण्डलं हासमिव हिंसायाः, हरिबाहुदण्डमिव कृतदृढमुष्टिग्रहं, सकलभुवनजीवितापहरणक्षमेण कालकूटेन इव निर्मितं, (२२६) कृतान्तकोपानलतप्तेन इव अयसा घटितम्, अतितीक्ष्णतया पवनस्पर्शेन अपि रुषेव क्वणन्तं, (२२७) मणिसभाकुट्टिमपतत्प्रतिबिम्बच्छद्मना आत्मानम् अपि द्विधेव पाटयन्तम्, (२२८) अरिशिरश्छेदलग्नैः कचैरिव किरणैः करालितधारं मुहुर्मुहुः (२२९) तडिदुन्मेषतरलैः प्रभाचक्रस्फुरितैः जर्जरितातपं

सम्पातः, धारायाः,—निशितायाः, सारः—तीक्ष्णत्वं यस्य तथोक्तम्। प्रलयकालमेघखण्डमिव—कल्पान्तकालिकजलदांशमिव, महानीलोज्ज्वलाभासत्वात्।

(२२५) दृश्यमानेति।—दृश्यमानानि विकटानि—करालानि, दन्तमण्डलानि—दशनराजयः यस्मिन् तथाभूतम्, कृष्णवर्णस्य असेरतीवोज्ज्वलत्वात् कृष्णवर्णाया हिंसायाः शुभ्रं हासमिवेत्युत्प्रेक्षा। कृतेति।—कृतः,—रचितः, दृढः—कठिनः, मुष्टिग्रहः—मुष्टिबन्धः यस्मिन् तम्, अथवा,—कृतं दृढं यथा तथा मुष्टेः,—मुष्टिकनामासुरस्य ग्रहः—ग्रहणं येन तथाभूतम्।

(२२६) कृतान्तेति।—कृतान्तस्य—यमस्य, कोपानलः,—क्रोधाग्निः, तेन तप्तम्—उष्णम्, अत एव ज्वलितमिति भावः तेन अयसा—लौहेन। अतितीक्ष्णतया—अतिनिशितत्वेन तैक्ष्ण्याच्च तनुत्वाज्जायते तनु च अन्योऽन्यसङ्घर्षेण क्वणति इति हृदयम्। रुषेव—कोपेनेव क्वणन्तं—रणन्तम्, अतितीक्ष्णप्रकृतिकोऽपि स्वल्पेनापि कोपकारणेन क्रुध्यतीति इति लोकः।

(२२७) मणीति।—मणिसभाकुट्टिमेषु—मणिमयसभातलेषु, पतत् यत् प्रतिबिम्बं तस्य छद्म—छलम्, तदेव छद्म वा तेन। पाटयन्तम्—विदारयन्तम्, अतितैक्ष्ण्यादिति भावः।

(२२८) अरीति।—अरीणां—शत्रूणां, शिरांसि, तेषां छेदेन लग्नाः,—सक्ताः तैः, कचैरिव—केशैरिव, कृष्णवर्णस्य तस्य किरणानामपि कृष्णत्वात् कचैरिवेत्युत्प्रेक्षा, करालितधारं—करालिता—श्यामा, धारा यस्य तथोक्तम्।

(२२९) तडिदिति।—तडितां—विद्युताम्, उन्मेषाः,—विकाशाः, तद्वत् तरलानि—चपलानि तैः। प्रभाचक्राणां—किरणमण्डलानां, स्फुरितैः,—स्फुरणैः,

खण्डशश्छिन्दन्तमिव दिवसं, कटाक्षमिव कालरात्रेः, कर्णोत्पल-मिव कालस्य, (२४०) श्रोङ्कारमिव क्रौर्य्यस्य, अलङ्कारम् अहङ्कारस्य, कुलमित्रं कोपस्य, देहं दर्पस्य, सुसहायं साहसस्य, अपत्यं मृत्योः, आगमनमार्गं लक्ष्म्याः, निर्गमनमार्गं कीर्त्तेः कृपाणम्।

अवनिपतिस्तु तं गृहीत्वा करेण (२४१) आयुधप्रीत्या प्रतिमानिभेन आलिङ्गन्निव सुचिरं ददर्श; सन्दिदेश च,— "वक्तव्यो भगवान्, (२४२) परद्रव्यग्रहणावज्ञादुर्विदग्धम् अपि हि मे मनो युष्मद्विषये न शक्नोति वचनव्यतिक्रमव्यभिचार-माचरितुम्" इति। परिव्राट् तु गृहीते तस्मिन् परितुष्टः "स्वस्ति भवते, साधयामि" इत्युक्त्वा निरयासीत्। नृपश्च प्रकृत्या वीररसानुरागी तेन कृपाणेन अमन्यत करतलवर्त्तिनीं मेदिनीम्।

रश्मिभिरित्यर्थः, जर्ज्जरित,—खण्डखण्डीकृत, मन्दीकृत इति यावत्, आतप,—सूर्य्यालोक येन तथोक्तम्, अत एव दिवसं खण्डशः,—खण्डखण्डं कृत्वा इत्यर्थः, छिन्दन्तमिव—पाटयन्तमिव।

(२४०) ओङ्कारमिव—उपक्रममिव, प्रारम्भमिवेति भावः, यद्वा—अभ्युपगममिव, स्वीकारमिवेत्यर्थः ('ओमुपक्रमे। प्रणवे चाभ्युपगमे' इति मेदिनी)। क्रौर्य्यस्य—निष्ठुरतायाः। कुलमित्र—कुलेन—वंशपरम्परया, मित्र—सुहृदम्। अपत्यं मृत्योरिति।—अरिमरणसाधनत्वात् पैतृकगुणस्य पुत्रे सद्भावसम्भावनत्वाच्च मृत्योरपत्यत्वं तस्य बोद्धव्यम्। कृपाणम्—असिम्।

(२४१) आयुधप्रीत्या—आयुधे—अस्त्रे, या प्रीतिः,—अनुरागः, वीरसुलभा-सक्तिरिति भावः तया। प्रतिमानिभेन—प्रतिबिम्बच्छलेन स्वस्येति शेषः, दर्पणस्वच्छत्वात् स्वप्रतिबिम्बसङ्क्रमणादिति भावः। सन्दिदेश—वाचिकं कथयामास। भगवान् —भैरवाचार्य्य इति भावः।

(२४२) परेति।—परेषां द्रव्याणि—धनानि, तेषां ग्रहणं, तस्मिन् अवज्ञा —अनादरः, तया दुर्विदग्धं—दुर्विनीतं दृप्तम् इति यावत्। वचनेति।—वचनस्य— आज्ञावाक्यस्य व्यतिक्रमः,—लङ्घनमेव, व्यभिचारः,—दोषः तम्। साधयामि— गच्छामि, 'प्रायेण ण्यन्तकः साधिः गमेः स्थाने प्रयुज्यते' इति दर्पणात्। ["साधयामि" इत्यत्र "बाधयामः" इति पाठे,—गच्छाम इत्यर्थः]।

अथ व्रजत्सु दिवसेषु एकदा भैरवाचार्य्यो राजानम् (३४३) उपह्वरे सोपग्रहम् अवादीत्,—"तात! स्वार्थालसाः परोपकारदक्षाश्च प्रकृतयो भवन्ति भव्यानाम्। भवादृशाञ्च अर्थिदर्शनं महोत्सवः, प्रयाचनम् आराधनम्, अर्थग्रहणम् उपकारः। भूमिरसि सर्व्वलोकमनोरथानाम्; येन अभिधीयसे, श्रूयताम्;—(३४४) भगवतो महाकालहृदयनाम्नो महामन्त्रस्य कृष्णस्रगम्बरानुलेपेन आकल्पेन कल्पकथितेन महाश्मशाने जपकोट्या (३४५) कृतपूर्व्वसेवोऽस्मि।

---

(३४३) उपह्वरे—एकान्ते, रहसि इति यावत्, ("उपह्वर समीपे स्यादेकान्ते च नपुंसकम्" इति मेदिनी) सोपग्रह—सानुकूल माभ्यर्थनमिति भावः, ("उपग्रहः पुमान् बन्द्यामुपयोगेऽनुकूलने" इति मेदिनी)। स्वार्थालसा,—स्वकार्य्यपराङ्मुखा इत्यर्थः। भव्याना—सज्जनानाम्। अर्थिदर्शन—याचकदर्शनं, महोत्सव,—आनन्दजननम्; भवादृशा अर्थिनो दृष्टा महान्तम् आनन्दम् अनुभवन्ति इत्यर्थः। प्रयाचन—याच्ञा, आराधनं—पूजनम्, अर्थिषु याचमानेषु आत्मानम् आराधित मन्यन्ते इति भावः। ["प्रयाचनम्" इत्यत्र "प्रणयनम्" इति पाठेऽपि स एवार्थ] अर्थग्रहणम् उपकार,—अर्थिषु अर्थान् गृह्णत्सु आत्मानम् उपकृत मन्यन्ते इत्याशय। भूमि,—पात्रम्। सर्व्वेति।—सर्व्वलोकाना—सर्वेषा प्राणिना, मनोरथानाम्—अभिलाषाणाम, सर्व्वं एव त्वा सदैव मनसा स्मरन्ति इति भाव, यद्वा,—मनोरथाना—मनोऽभीष्टपूरणानामित्यर्थः; रथा अपि भूमौ गच्छन्ति इत्यपि व्यज्यते। अभिधीयसे—कथ्यसे, त्वम् एवमिति शेष।

(३४४) भगवत,—ईश्वरस्य हरस्य इत्यर्थ। महाकालेति।—महाकालस्य—हरस्य, हृदय—हृदयनिहित वस्त्विति महाकालहृदय, तत् नाम यस्य तथोक्तस्य। "जपकोट्या" इत्युत्तरेणान्वय, जपकोट्या—कोटिसङ्ख्यकजपेन इत्यर्थ। कृष्णेति।—कृष्णा,—कृष्णवर्णा, स्रज,—माल्यानि, अम्बराणि—वसनानि, अनुलेपा,—अनुलेपनानि, गन्धद्रव्याणि इत्यर्थ यस्मिन् तथाभूतेन, आकल्पेन—वेशेन परिच्छदेनेत्यर्थ, ("आकल्पवेशौ नेपथ्य प्रतिकर्म्म प्रसाधनम्" इत्यमर)। कल्पकथितेन—कल्प,—शास्त्रम्, इतिकर्त्तव्यतासमूहोपदेशक ग्रन्थ इत्यर्थ, ("कल्प शास्त्रे विधौ न्याये—" इति मेदिनी) तत्कथितेन—एतन्महामन्त्रविधानपर्य्योक्तेन।

(३४५) कृतेति।—कृता पूर्व्वं सेवा येन तथाभूत।

(२४६) तस्य वेतालसाधनावसाना सिद्धिः। असहायैश्च सा दुरवापा, त्वञ्च अलम् अस्मै कर्मणे। त्वयि च गृहीतभरे भविष्यन्ति अपरे सहायाः त्रयः। एकः स एव अस्माकं टीटिभनामा (२४७) बालमित्रं मस्करी, यो भवन्तम् उपतिष्ठते, द्वितीयः स पातालस्वामी, अपरो मच्छिष्य एव कर्णतालनामा द्राविडः। यदि साधु मन्यसे, ततो नीयताम् अयं दिङ्नागहस्तदीर्घो गृहीताट्टहासो निशामेकाम् एकदिङ्मुखार्गलतां बाहुः"।

इति कृतवचसि च तस्मिन्, (२४८) अन्धकारं प्रविष्ट इव दृष्टदीपप्रकाशः (२४९) प्राप्तोपकारावकाशः प्रमुदितेन अन्तरात्मना नरेन्द्रः समभाषत,—"भगवन्! परम् अनुगृहीतोऽस्मि, अनेन शिष्यजनसामान्येन निदेशेन कृतपरिग्रहमिव

(२४६) तस्य—तादृशमन्त्रजपस्येत्यर्थः। वेतालेति।—वेतालस्य—शिवानुचरभेदस्य, भूताधिष्ठितशवविशेषस्य वा, साधनं—वशीकरणम्, अवसानं यस्याः तथाभूता, सिद्धिः,—साफल्यम्, वेतालसाधनमृते सा सिद्धिः न लभ्यते इति भावः। सा—सिद्धिः असहायैः,—सहायशून्यैः, दुरवापा—दुर्लभा। अलं—समर्थः, ("अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्" इत्यमरः)। अस्मै कर्मणे—मत्साहाय्यायेत्यर्थः, ["नमः स्वस्ति—" (२।३।१६ पा०) इति अलशब्दयोगे चतुर्थी]। गृहीतभरे—भारं गृह्णतीत्यर्थः।

(२४७) बालमित्रं—शैशवसुहृत्। मस्करी—परिव्राट्। उपतिष्ठते—उपास्ते, ["उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्" (वा०) इति सङ्गतिकरणार्थे तङ्]। द्राविडः,—द्राविडदेशीयः। साधु—समीचीनम्। दिङ्नागहस्तदीर्घः—ऐरावतशुण्डवदायतः। एकदिङ्मुखार्गलताम्—एका दिक्, तस्याः मुखस्य अर्गलताम्—अवरोधकदण्डताम्। बाहुः, तवेति शेषः, रक्षकः सन् एकस्यां रात्रौ मम वेतालसाधनविषये साहाय्यं कुरु इति भावः।

(२४८) अन्धकारं प्रविष्ट इव—तिमिरं गत इवेत्यर्थः। दृष्टदीपप्रकाशः,—अवलोकितदीपालोकः। ["दृष्टदीपप्रकाशः" इत्यत्र "दृष्टप्रकाशः" इति पाठे,—दृष्टः प्रकाशः,—आलोकः येन तथाभूतः]।

(२४९) प्राप्तेति।—प्राप्तः उपकाराय—प्रत्युपकाराय इत्यर्थः, अवकाशः,—समयः

आत्मानम् अवैमि" इति। ननन्द च तेन नरेन्द्रव्याहृतेन भैरवाचार्य्यः; चकार च सङ्केतम्—"आगामिन्याम् एव असितपक्षचतुर्दशीक्षपायाम् इयत्या वेलायाम् अमुष्मिन् महाश्मशानसमीपभाजि शून्यायतने शस्त्रद्वितीयेन आयुष्मता द्रष्टव्या वयम्" इति।

(२५०) अथ अतिक्रान्तेषु अहःसु, प्राप्तायाञ्च कृष्णपक्षचतुर्दश्यां, शैवेन विधिना दीक्षितः क्षितिपालो नियमवान् अभूत्। (२५१) कृताधिवासञ्च सम्पादितगन्धपुष्पधूपमाल्यादिपूजं खड्गम् अट्टहासं सहायम् अकरोत्। तत्र परि-

---

भैरवाचार्य्यजनोपकारपरितोषादिकम् इति भावः तेन तथाभूतः। प्रमुदितेन—प्रहृष्टेन। अन्तरात्मना—मनसा। शिष्यति।—शिष्यजनेन—अन्तेवासिनीकृतेन सह समानता—समानस्य भावः, तुल्यता इत्यर्थः तेन, शिष्यजनोचितमेवेत्यर्थः। निदेशेन—आज्ञया। कृतेति।—कृतः परिग्रहः—ग्रहणम् आत्मदानम् इति भावः यस्य तथोक्तमिव, भवत्परिजनामात्मानम् इत्यर्थः। अवैमि—वेद्मि मन्ये इत्यर्थः। नरेन्द्रव्याहृतेन—राजवचनेन। सङ्केतम्—इङ्गितम्। ["आगामिन्यामेव" इत्यत्र "अस्यामेवागामिन्याम" इति पाठान्तरम्।] असितपक्षचतुर्दशीक्षपायाम्—कृष्णपक्षीयचतुर्दशीरात्रौ। इयत्या वेलायाम्—एतत्परिमिते समये। महाश्मशानसमीपभाजि—महाश्मशानस्य समीपं भजते इति तथोक्ते महाश्मशाननिकटवर्त्तिनि इत्यर्थः। शून्यायतने—निर्जने स्थाने शून्यदेवालये वा।

(२५०) अथेति।—अतिक्रान्तेषु—अतीतेषु अहःसु—दिवसेषु। ["प्राप्तायाञ्च कृष्णपक्षचतुर्दश्याम्" इत्यत्र "प्राप्तायाञ्च तस्यामेव कृष्णचतुर्दश्याम्" इति पाठान्तरम्]। शैवेन विधिना—शिवोपासनाविधानेन दीक्षितः—संयतः कृतनियम इत्यर्थः। [दीक्षधातोः निष्ठा" (१।२।१०२ पा०) इति कर्म्मणि निष्ठाया रूपम्। "क्षितिपालः" इत्यत्र "क्षितिपः" इति पाठान्तरम्]। नियमवान्—व्रतनिष्ठः।

(२५१) कृताधिवास—कृतः अधिवासः,—व्रतदिनात् पूर्व्वदिने गन्धादिना संस्कारः यस्य तं, ("संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात् तत् अधिवासनम्" इत्यमरः)। सम्पादितेति।—सम्पादिता—कारिता, गन्धपुष्पधूपमाल्यादिभिः पूजा यस्य तथोक्तम्। ["गन्धपुष्पधूप—" इत्यत्र "गन्धधूप—" इति पाठान्तरम्। "अट्टहासं सहायमकरोत्" इत्यत्र "अट्टहासमकरोत्" इति पाठान्तरम्]। "तत्र" इत्यस्य

गते दिवसे केनापि कर्मसाधनाय कृतरुधिरबलिविधानासु इव लोहितायमानासु दिक्षु, रुधिरबलिलम्पटासु च वेताल जिह्वासु इव लम्बमानासु च रविदीधितिषु (३५२) नरेन्द्रानुरागेण इव गृहीतापरदिशि स्वयमेव दिक्पालतां चिकीर्षति सवितरि, यातुधानेषु इव वर्द्धमानासु तरुच्छायासु, पातालतलवासिषु विघ्नाय दानवेषु इव उत्तिष्ठत्सु तमोमण्डलेषु, नभसि पुञ्जीभवति रौद्रं कर्म दिदृक्षमाणे इव नक्षत्रगणे, विगाढायां शर्वर्यां, (३५३) सुप्तजननिःशब्दे स्तिमिते

"राजा नगरात् निरगात्" इत्युत्तरेणान्वयः। परिणते—अवसानं गते। [अत्र "परिणते दिवसे" इत्यादिषु सर्वत्र "यस्य च भावेन—" (२।३।३७ पा०) इत्यादिना भावे सप्तमी ज्ञेया]। केनापि जनेनेति शेषः। कृतेति।—कृतम्—अनुष्ठितं, रुधिरेण—रक्तेन, बलिविधान—पूजाविधिः यासां तथोक्तासु इव लोहितायमानासु—सन्ध्यारागरञ्जितासु इति भावः। रुधिरेति।—रुधिरबलिषु—रक्तोपहारग्रासेषु इत्यर्थः, लम्पटाः,—लुब्धाः तासु वेतालजिह्वासु इव—भूतरसनासु इव, रविदीधितिषु—सूर्यकिरणेषु।

(३५२) नरेन्द्रानुरागेण—राजानुरक्त्या। ["नरेन्द्रानुरागेण इव" इत्यत्र "नरेन्द्रानुरागेण" इति पाठान्तरम्]। गृहीतेति।—गृहीता अपरा—पश्चिमा, दिक् येन तथोक्ते। ["स्वयमेव" इत्यत्र "स्वयमिव" इति पाठान्तरम्]। सवितरि—सूर्ये। यातुधानेषु—राक्षसेषु इव, ("राक्षसः कौणपः क्रव्यात्······। यातुधानः पुण्यजनः ॥" इत्यमरः) वर्द्धमानासु—वृद्धिं गच्छन्तीषु लम्बमानासु इत्यर्थः। पातालतलवासिषु—रसातलाभ्यन्तरस्थितेषु। ["पातालतलवासिषु" इत्यत्र "पातालवासिषु" इति पाठान्तरम्]। विघ्नाय—कार्य्यव्याघाताय राज्ञ इति भावः। तमोमण्डलेषु—तिमिरनिचयेषु। नभसि—आकाशे पुञ्जीभवति—बहुलीभवति, क्षणप्रकाशजन्या नक्षत्राणि बहुलानि दृश्यन्ते इति भावः। रौद्रं—दारुणम्। दिदृक्षमाणे इव—द्रष्टुमिच्छति इव ["ज्ञाश्रु—" (१।३।५७ पा०) इत्यादिना सन्नन्तस्य दृशेः तङि "लटः—" (३।२।१२४ पा०) इत्यादिना शानचि रूपम्]। दिदृक्षवोऽपि एकत्र पुञ्जीभवन्ति इति दृश्यते लोके। विगाढायां—घनीभूतायां शर्वर्य्यां—रजन्याम्।

(३५३) सुप्तेति।—सुप्ताः,—निद्रिताः, जनाः यस्मिन् तथोक्ते, अत एव,

निशीथे राजा (२५४) सान्तःपुरं परिजनं वञ्चयित्वा, (२५५) वामकरस्फुरत्त्सरुः दक्षिणकरेण उत्खातं खड्गम् अट्टहासम् आदाय, विसर्पता च खड्गप्रभापटलेन नीलांशुक-पटेन इव दर्शनभयात् (२५६) अवगुण्ठितनिखिलगात्रयष्टिः, अनादिष्टयाऽपि अनुगम्यमानो राजलक्ष्म्या पृष्ठतः, (२५७) परिमललग्नमधुकरवेणिव्याजेन केशेषु इव कर्मसिद्धिम् आकर्षन्, एकाकी नगरात् निरगात्, अगाच्च तं देशम्।

निःशब्दे,—शब्दरहिते तस्मिन्। स्तिमिते—तूष्णीभूते इति भावः। ["निःशब्दे स्तिमिते" इत्यत्र "निःशब्दस्तिमिते" इति समस्तपाठान्तरम्]। निशीथे—अर्द्धरात्रे, ("अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वौ" इत्यमरः)।

(२५४) सान्तःपुरम्—अन्तःपुरम्—अन्तःपुरवर्त्तिन्यः स्त्रिय इत्यर्थः, तत्सहितं, परिजनं—स्वजनम् इत्यर्थः, वञ्चयित्वा—प्रतार्य, गोपायित्वा इत्यर्थः।

(२५५) वामेति।—वामे—सव्ये, करे—हस्ते, स्फुरन्—दीप्यमानः, रत्नखचितत्वादिति भावः, त्सरुः,—खड्गमुष्टिः यस्य तथाभूतः, ("त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात्" इत्यमरः)। उत्खातं—निष्कोषितम् इत्यर्थः। विसर्पता—प्रसरता, खड्गप्रभापटलेन—असिच्छटासमूहेन, नीलांशुकपटेन इव—नीलांशुकं—कृष्णवसनमेव, पटः,—तिरस्करिणी तेन इव। अत्र उपमेयोपमानयोः खड्गप्रभापटलनीलांशुकपटयोः अवैधर्म्य-वाच्यसाधर्म्यनिबन्धनोपमाऽलङ्कृतिः। सहोपमा इति केचित्।

(२५६) अवगुण्ठितेति।—अवगुण्ठिता—आच्छादिता, निखिला—समग्रा, गात्रयष्टिः,—शरीरदण्डः येन यस्य वा तथोक्तः, खड्गस्य नीलवर्णप्रभया रञ्जितसर्व्वदेह इत्यर्थः, शाणसमुज्ज्वलात् खड्गात् निःसृतनीलप्रभया विच्छुरितविग्रहतया नीलांशुकावृतवत् परिलक्ष्यते इति भावः। अनादिष्टयाऽपि—अनाहूतयाऽपि, राजलक्ष्म्या—राजश्रिया, अनुगम्यमानः,—अनुस्त्रियमाणः, एतेन प्रभूतलक्ष्मीलाभः सूचितः।

(२५७) परिमलेति।—परिमलेन—अतिमनोहरगात्रसौरभेण, ("स्यात् परिमलोऽतिमर्द्दातिमनोहरगन्धयोरपि" इति मेदिनी) लग्नाना—सक्तानां, मधुकराणां—भ्रमराणां, वेणिः—राजिः, तस्याः लेशः वा व्याजः,—छलं तेन। कर्मसिद्धिं—कार्यसाफल्यम्। एकाकी—असहायः। देशं—स्थानम्। ["तं देशम्" इत्यत्र "तमुद्देशम्" इति पाठोऽपि स एवार्थः]।

(३५८) अथ प्रत्युज्जग्मुः ते वयोऽपि (३५९) द्रौणि-कृप कृतवर्माण इव सौप्तिके (३६०) सन्नद्धाः, स्नाताः, स्रग्विणः, गृहीतविकटवेशाः, (३६१) कुसुमशेखरसञ्चारिभिः क्रियमाणमन्त्रशिखाबन्धा इव गुञ्जद्भिः षट्चरणैः, (३६२) उष्णीषपट्टकान् ललाटमध्यघटितविकटस्वस्तिकाग्रन्थीन् महामुद्राबन्धान् इव धारयन्तः मूर्द्धभिः, (३६३) एक-श्रवण विवर-विततविमलदन्तपत्रप्रभालेपधवलितकपोलैः मुखैः आपिबन्त

(३५८) अथेत्यादि।—प्रत्युज्जग्मुः,—प्रत्युद्गतवन्तः, राजानं दृष्ट्वा तत्स्थानाच्च मुत्तस्थुः इत्यर्थः। वयः,—टीटिभ कर्णताल-पातालस्वामिन इत्यर्थः। ["वयोऽपि" इत्यत्र "वय" इति पाठान्तरम्]।

(३५९) द्रौणीति।—द्रोणस्यापत्यं द्रौणिः,—अश्वत्थामा, कृपः,—कृपाचार्य्यः, कृतवर्म्मा—यादववीरविशेषः ते इव। सौप्तिके—सुप्तेषु भवं सौप्तिकं तन्नाम महाभारतीयं सौप्तिकाख्ये पर्व्वणि इत्यर्थः। ["तत्र भवः" (४।३।५३ पा०) इति ठञि रूपम्] पुरा दुर्य्योधने भग्नोरौ समरपतिते अश्वत्थामादयस्त्रयः प्रभोः प्रीतिसम्पादनाय पाण्डवशिविरे धृष्टद्युम्नाधिष्ठिते सुप्तेषु सर्व्वेषु अवशिष्टेषु सैनिकवीरेषु कथमपि प्रविश्य सर्व्वाणि सैनिकानि व्यनाशयन्निति भारती वार्त्ता।

(३६०) सन्नद्धाः,—वर्म्मिताः परिहितवर्म्माण इत्यर्थः, ("सन्नद्धो वर्म्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः" इत्यमरः)। स्नाताः,—कृतस्नानाः। स्रग्विणः,—मालाधारिणः।

(३६१) कुसुमेति।—कुसुमशेखरेषु—शिरोभूषणभूतपुष्पमालासु इत्यर्थः, सञ्चरन्तीति ते। षट्चरणैः,—मधुकरैः, क्रियमाणाः मन्त्रेण शिखाबन्धाः,—कायबन्धाः प्रसिद्धा येषां ते इव।

(३६२) उष्णीषपट्टकान्—शीर्षावरणकर्पटान्। ललाटेति।—ललाटस्य—भालस्य मध्ये घटितः,—रचितः, विकटः,—दृढः, स्वस्तिकाग्रन्थिः,—स्वस्ति—शुभं, तद्वेत्तिः स्वस्तिका—स्वस्तिकाकार इत्यर्थः, ग्रन्थिः,—बन्धविशेषः येषु तान्। महामुद्राबन्धानिव—महान्तः मुद्राबन्धाः,—वीराचारानुष्ठेयबन्धनविशेषाः तानिव। मूर्द्धभिः,—शिरोभिः।

(३६३) एकेति।—एकस्मिन् श्रवणविवरे—श्रोत्ररन्ध्रे, वितता—विस्तृता, विमलस्य—विशदस्य, दन्तपत्रस्य—गजदन्तनिर्म्मितपत्राकारस्य कर्णभूषणविशेषस्य इत्यर्थः, या प्रभा—दीप्तिः, तया लेपः,—आलेपनम्, यद्वा,—प्रभा—दीप्तिः,

इव (३६४) निशाचरापचयचिकीर्षया शार्वरम् अन्धकारम्, (३६५) इतरकर्णावलम्बिनां रत्नकुण्डलानाम् अच्छाच्छया रुचा गोरोचनयेव मन्त्रपरिजप्तया समालब्धाः, स्वप्रतिबिम्बगर्भान् कर्मसिद्धये (३६६) दत्तपुरुषोपहारान् इव उल्लासयन्तः निशितान् निस्त्रिंशान्, (३६७) निशितनिस्त्रिंशांशुसन्तानसीमन्तित-तिमिराम् (३६८) आत्मीयदिग्भागसंरक्षणाय विधेव त्रियामां

सा एव लेप,—आलेपनसुधा तेन, ["प्रभालेप—" इत्यत्र "प्रभाऽऽलोकलेप—" इति पाठे,—प्रभा, तस्या आलोक,—उद्योत, तेन लेप, प्रभाया आलोक एव लेप इति वा तेन] धवलिता,—सितीकृता, कपोला,—गण्डदेशा येषां तैः। आपिबन्त इव—ग्रसन्त इव।

(३६४) निशाचरेति।—निशाचराणां—राक्षसानाम्, अपचयचिकीर्षा—अपकारेच्छा, हानिकरणेच्छा इत्यर्थः तया। शार्वरं—शर्वरी—रात्रि, तत्र भव शार्वरः स—रात्रिकालिकम्, निशाचरा निशासु अन्धकारे एव प्रभवन्ति, अन्धकारापगमे तेषां प्रभावाभावेन अपकारसाधनस्य सौकर्य्यादिति भाव।

(३६५) इतरकर्णावलम्बिनाम—अपरकर्णलम्बमानानाम। अच्छाच्छया—अतिनिर्मलया, रुचा—प्रभया, गोरोचनयेव—गोरोचना—माङ्गलिकद्रव्यभेद तया, पीतप्रभयेति भाव। मन्त्रपरिजप्तया—मन्त्रेण परिजप्ता— विशोधिता तया। समालब्धा,—अनुलिप्ता। स्वप्रतिबिम्बगर्भान—स्वस्य प्रतिबिम्ब—प्रतिच्छाया, गर्भे—अभ्यन्तरे येषां तान्। कर्मसिद्धये—कार्य्यसिद्ध्यर्थम्।

(३६६) दत्तेति।—दत्त,—अर्पित, पुरुषोपहार,—नरबलि येभ्य तानिव, निशितान्—तीक्ष्णान्, निस्त्रिंशान्—खड्गान्, ("खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टय" इत्यमर) उल्लासयन्त,—सञ्चालयन्त।

(३६७) निशितनिस्त्रिंशेति।—निशितनिस्त्रिंशानां—शाणितखड्गानां ["निशित-निस्त्रिंशांशु—" इत्यत्र "निस्त्रिंशांशु—" इति पाठान्तरम्] अंशुसन्ताने,—प्रभानिवहै, सीमन्तितानि—विभक्तानि इति यावत्, तिमिराणि—तमांसि यस्या ताम्। त्रयाणां तेषां खड्गत्रयप्रभया तत्रत्यान्धकारनिरसनात् अन्यत्र चान्धकारव्याप्तत्वात् सीमन्तिततिमिरामिव दृश्यमानामिति भाव।

(३६८) आत्मीयेति।—आत्मीय,—स्वीय, ["आत्मीय—" इत्यत्र "आत्मीयात्मीय—" इति पाठे,—स्वीयस्वीय इत्यर्थ] दिशां भागः,—दिगंश, रक्षणीया दिक् इत्यर्थः,

(३७६) रक्तचन्दनानुलेपिनो (३७७) रक्तस्रगम्बराभरणस्य उत्तानशयस्य शवस्य उरसि उपविश्य (३७८) जातजातवेदसि मुखकुहरे (३७९) प्रारब्धाग्निकार्यं, (३८०) कृष्णोष्णीषं,कृष्णाङ्गरागं, कृष्णप्रतिसरं, कृष्णवाससं, (३८१) कृष्णतिलाहुतिनिभेन विद्याधरत्वतृष्णया (३८२) मानुषनिर्माणकारणकालुष्यपरमाणूनिव चयम् उपनयन्तम्, आहुतिदानपर्यस्ताभि प्रेतमुखस्पर्शदूषित प्रक्षालयन्तमिव आशुशुक्षणिं करनखदीधितिभि,

(३७६) रक्तेति।—रक्तचन्दनम एव अनुलेप रक्तचन्दनानुलेप, स विद्यते इत्येति तथोक्तस्य, रक्तचन्दनानुलिप्तस्येत्यर्थ ।

(३७७) रक्तेति।—रक्ते—रक्तवर्णे, स्रगम्बरे—माल्य वसने, आभरणे यस्य तथाभूतस्य। उत्तानशयस्य—उत्तानशायिन, ऊर्ध्वमुखशायिन इत्यर्थ। ["उत्तानादिषु कर्तृषु" (वा०) इति शीङ्धातो अचि रूपम्] शवस्य—मृतदेहस्य।

(३७८) जातेति।—जात,—उत्पन्न, उत्थित इत्यर्थ, मन्त्रबलेनेति भाव, जातवेदा,—अग्निर्यस्मात् तथाभूते, ("अग्निर्वैश्वानरो वह्नि ·। ·· जातवेदास्तनूनपात॥" इत्यमर) मुखकुहरे—वदनगह्वरे।

(३७९) प्रारब्धेति।—प्रारब्ध—प्रक्रान्तम्, अग्निकार्ये—होम येन तथोक्तम्।

(३८०) कृष्णेति।—कृष्ण—कृष्णवर्णम्, उष्णीष—शिरोवेष्टनवसन यस्य तथाभूतम्। कृष्णाङ्गराग—कृष्णवर्णविलेपनम्। कृष्णप्रतिसर—कृष्णवर्णहस्तसूत्रम्, ("ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्" इत्यमर)। कृष्णवासस—कृष्णवसनपरिधायिनम्।

(३८१) कृष्णेति।—कृष्णतिलानाम् आहुतिनिभेन—आहुतिच्छलेन, विद्याधरत्वतृष्णया—विद्या धरतीति विद्याधर —देवयोनिविशेष, तस्य भाव तत्त्व, तस्य तृष्णा—स्पृहा तया, आत्मनो विद्याधरत्वलाभेच्छया इत्यर्थ।

(३८२) मानुषेति।—मानुषस्य—मानवस्य,ममेति भाव,निर्माण—सृष्टि, तस्य कारणानि—उपादानसामग्र्य, कालुष्यपरमाणव —मालिन्यपरमाणव तानिव, तिलानां कृष्णत्वादव परमाणूनामपि कालुष्योत्प्रेक्षा, चय—नाशम्, उपनयन्त—प्रापयन्तम्। आहुतीति।—आहुतिदाने—अग्नौ हवनीयद्रव्यनिक्षेपकाले, पर्यस्ता,—पतिता आभि, करनखदीधितिभि:,—हस्तनखमयूखै। प्रेतेति।—प्रेतस्य—शवस्य, मुखस्पर्शेन—वदनसंयोगेन, तन्मुखे ज्वलनादिति भाव, दूषितम्—अपवित्रम्, आशुशुक्षणिम्

(३८३) धूमालोहितेन चक्षुषा क्षतजाहुतिमिव हुतभुजि पातयन्तम्, (३८४) ईषद्विहताधरपुटप्रकटितसितदशनशिखरैरु दृश्यमानमूर्तमन्त्राक्षरपङ्क्तिनेव मुखेन किमपि जपन्तं, (३८५) होमश्रमस्वेदसलिलप्रतिबिम्बिताभि रासन्नदीपिकाभि र्दहन्त मिव सिद्धये सर्वावयवान् (३८६) अंसावलम्बिना बहुगुणेन विद्याधरराज्येनेव ब्रह्मसूत्रेण परिगृहीतं, महाभैरव भैरवाचार्यम् अपश्यत्, उपसृत्य च अकरोत् नमस्कारम्, अभिनन्दितश्च तेन स्वव्यापारम् अन्वतिष्ठत ।

—अग्निम ("अग्निर्वैश्वानरो वह्नि । शिखावानाशुशुक्षणि ॥" इत्यमर) प्रक्षालयन्तमिव—शोधयन्तमिव ।

(३८३) धूमेति ।—धूमेन आलोहितम्—आरक्तं तेन, चक्षुषा—नयनेन हुतभुजि—अग्नौ क्षतजाहुतिमिव—रक्ताहुतिमिव पातयन्तं—प्रक्षिपन्तम् । चक्षु-मार्गविषयोपयोगितया रक्ताहुतिरिव भासमाना इति ।

(३८४) ईषदिति ।—ईषद्विहतेन—जपानुरोधादल्पव्याकृतेन अधरपुटेन प्रकाटितानि—प्रकाशितानि सितानां—धवलानां दशनानां—दन्तानां शिखराणि—अग्राणि यस्य तथाभूतेन ईषद्विहतत्वादेवात्र शिखरप्रकटन बोद्धव्यम् । अत एव दृश्यमानेति ।—दृश्यमाना मूर्ता—मूर्तिमती मन्त्राणां—प्रणवादीनाम् अक्षर पङ्क्ति—वर्णराजि र्यस्य तादृशेन ।

(३८५) होमेति ।—होमेन य श्रम—क्लान्ति तेन स्वेदसलिलानि—श्रमनिर्गतघर्मोदकानि तेषु प्रतिबिम्बिता—प्रतिफलिता ताभि । आसन्नदीपिकाभि—समीपवर्तिप्रदीपै प्रतिबिम्बग्रहणोपपत्त्यर्थम् आसन्नेति पदं प्रयुक्तमिति मन्तव्यम् । सिद्धये—विद्याधरत्वलाभाय इत्यर्थ ।

(३८६) अंसावलम्बिना—स्कन्धविलम्बिना । बहुगुणेन—बहुतन्तुना उत्कर्षातिशययुक्तेन च । विद्याधरराज्येन—तन्नामकदेवयोनिविशेषाणां राजत्वेन ("विद्याधरराज्येनेव" इत्यत्र "विद्याराज्येनेव" इति पा०—विद्याराज्य—मन्त्रसिद्धैश्वर्यं तेनेव । अस्मिन् पा० विद्याराजपक्षे—बहुगुणेन—पुन पुनरावर्तितेन पुन पुनरुद्दरितेनेत्यर्थ, बहुगुणसम्पन्नेनेति वा) । ब्रह्मसूत्रेण—यज्ञोपवीतेन । महाभैरव—शिवापममित्य

श्री—२७

अत्रान्तरे पातालस्वामी (३८७) शातक्रतवीम् आशाम् अङ्गीचकार, कर्णतालः कौवेरीं, परिव्राट् (३८८) प्राचेतसीम्। राजा तु (३८९) त्रैशङ्कवेन ज्योतिषा अङ्कितां ककुभम् अलङ्कृतवान्।

(३९०) एवञ्च अवस्थितेषु प्रतिदिशं दिक्पालेषु, दिक्-

अतिभयङ्कर वा। अभिनन्दित,—अभ्यर्थित। तेन—भैरवाचार्य्येण। ["परि-गृहीत, महाभैरव भैरवाचार्य्यम्" इत्यत्र "परिगृहीत भैरवाचार्य्यम्" इति पाठान्तरम्]। स्वव्यापार—स्वकार्य्यं, भैरवाचार्य्योक्तमिति शेष। अन्वतिष्ठत्—अन्वपालयत्।

(३८७) शातक्रतवीं—शतक्रतु,—इन्द्र, तस्य इयं शातक्रतवी तां, प्राचीमित्यर्थ आशा—दिश ("दिशस्तु ककुभ काष्ठा आशाश्च हरितश्च ता" इत्यमर) अङ्गीचकार—अधितष्ठौ। "अङ्गीचकार" इत्यनेन सर्वेषामेषां स्वेच्छापरिग्रहत्वं प्रकटितमिति। कौवेरीं—कुवेरसम्बन्धिनीं, कुवेरपालिता वा उदीचीमित्यर्थं।

(३८८) प्राचेतसीं—प्रचेतसा—वरुणेन अधिष्ठिता प्राचेतसी तां, प्रतीचीमित्यर्थं। ["तस्य निवास" (४।२।६९ पा०) इत्यणि ङीपि रूपसिद्धि]।

(३८९) त्रैशङ्कवेन—त्रिशङ्कुर्नाम सूर्य्यवंश्य राजा, तस्य इदं त्रैशङ्कवं तेन, ज्योतिषा—तेजसा, अङ्किता—चिह्निता तां, दक्षिणामिति यावत्। ककुभ—दिशम्। दक्षिणाम् इत्यस्योक्तेरमङ्गलबोधकत्वात् त्रैशङ्कवेनेत्युक्तम्। पुरा त्रिशङ्कुर्नाम राजा सशरीरो दिवं जिगमिषु सत्राय गुरुं वशिष्ठमन्वरुधत्। स तु नैतत् त्वया अधिक्रियते इत्यवमानितवान्। ततो गुरुपुत्रैरपि अवज्ञात गुरुद्वेषिणं विश्वामित्रं शरण-मगात्। तेन च कृतयज्ञ सशरीरो दिवं गच्छन् देवराजेन गुरुद्वेषी इति स्वर्गात् निराकृत पतन् विश्वामित्रम् उच्चै जगाद,—"मुने! त्रायस्व मा पतन्तम्" इति। आत्मत्राणाय प्रार्थित विश्वामित्रश्च तत्रैव अन्तरीक्ष दक्षिणदिग्भागवर्त्तिनि "तिष्ठ" इति उवाच, ततश्च असौ तत्रैव अद्यापि स्थित। तच्च स्थान त्रिशङ्कुस्वर्ग इति ख्यायते, एष पुराणवार्ता अत्रानुसन्धेया।

(३९०) एवमित्यादि।—प्रतिदिश—सर्वासु दिक्षु, दिशि दिशि इत्यर्थे आभीक्ष्ण्येऽव्ययीभाव। ["प्रतिदिशम्" इति पाठ पुस्तकान्तरे न दृश्यते]। दिक्-पालेषु—दिशां रक्षकेषु, पातालस्वामिप्रभृतिषु चतुर्षु इत्यर्थ। दिक्पालेति।—दिक्

पालभुजपञ्जरप्रविष्टे (३८१) साधयति विस्रब्धं कर्म्म भैरवं भैरवाचार्य्ये, (३८२) अतिचिरं कृतकोलाहलेषु निष्फलप्रयत्नेषु प्रत्यूहकारिषु शान्तेषु कौणपेषु, गलति अर्द्धरात्रसमये (३८३) मण्डलस्य नातिदवीयसी उत्तरेण अकस्मात् (३८४) प्रलयमहावराहदंष्ट्राविवरमिव दर्शयन्ती मही अदीर्य्यत। सहसैव च तस्मात् विवरात् आशावारणोत्क्षिप्त इव आलानलोहस्तम्भः, (३८५) महावराहपीवरस्कन्धपीठः,

---

पालानाम्—एषां पातालस्वामिप्रभृतीनां दिग्रक्षिणां, भुजाः,—बाहव एव, ["अर्जिदृशि—" (उ० १ पा० २८ सू०) इत्यादिना बाधधातौ कुप्रत्यये हकारादेशे रूपम्] पञ्जराणि, तेषु प्रविष्टे तस्मिन्, अकुतोभये इति भावः।

(३८१) विस्रब्धं—निःशङ्कं विश्वस्तं वा यथा तथा, एतन्निमित्तमेव राजादीनां साहाय्यग्रहणं बोद्धव्यम्। साधयति—अनुतिष्ठति।

(३८२) अतिचिरं—दीर्घकालं व्याप्य। प्रत्यूहकारिषु—विघ्नकारिषु। शान्तेषु—शान्तिं प्राप्तेषु, निवृत्तेषु इत्यर्थः। कौणपेषु—राक्षसेषु ("राक्षसः कौणपः क्रव्यात्" इत्यमरः)। गलति—अतिक्रामति।

(३८३) मण्डलस्य—प्रागुक्तभस्मालिखितमण्डलाकाररेखायाः। नातिदवीयसी—नातिदूरवर्त्तिनी इत्यर्थः। उत्तरेण—उत्तरस्यां दिशि। ["एनबन्यतरस्याम्—" (५।३।३५ पा०) इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य एनप् तदन्तेन योगात् "एनपा—" (२।३।३१ पा०) इत्यादिना "मण्डलस्य" इति षष्ठी]।

(३८४) प्रलयेति।—प्रलये—प्रलयकाले महावराहः,—आदिवराहः, जलमग्नायाः पृथिव्याः उद्धारकः नारायणावतारविशेषः इति यावत्, तस्य दंष्ट्रा—दशनं, तस्याः विवरं—तत्कृतरन्ध्रम् इव इत्यर्थः, दर्शयन्ती—प्रकटयन्ती। ["मही" इत्यत्र "क्षितिः" इति पाठान्तरम्]। अदीर्य्यत—स्वयमेव द्विधा अभवत् इत्यर्थः। विवरात्—रन्ध्रात्, "पुरुषः उज्जगाम" इति उत्तरेण सम्बन्धः। तमेव विशिनष्टि, आशेत्यादिभिः।—आशावारणः,—दिग्गजः, पातालस्थ इति भावः, तेन उत्क्षिप्त इव—उपरि क्षिप्त इव, आलानलोहस्तम्भः,—आलानं—गजबन्धनं ("आलानं बन्धस्तम्भे" इति हस्तिप्रकरणे अमरः) तदर्थं लोहस्तम्भः—लौहनिर्म्मितः विपुलः स्थूणाविशेषः इत्यर्थः। लौहपदेन पुरुषस्य दृढशरीरत्वं कृष्णवर्णत्वञ्चोक्तम्।

(३८५) महावराहेति।—महावराहस्य इव पीवरः—स्थूलः, मांसलमित्यर्थः,

नरकासुर इव भुवो गर्भात् उद्भूत', बलिदानव इव भित्त्वोत्थित: पातालम्, इन्द्रनीलप्रासाद इव (३९६) उपरिज्वलितरत्नप्रदीप, (३९७) स्निग्धनीलघननिविडकुटिलकुन्तलकान्तमौलि:, (३९८) उन्मीलन्मालतीमुण्डमाल, गद्गदतया स्वरस्य स्वभावपाटलतया च चक्षुष: क्षीव इव यौवनमदेन, (३९९) वलद्गलदामक', (४००) करसम्पुटमर्दितया मृदा (४०१) दिङ्नागकुम्भाभौ अंसकूटौ पुन: पुन: पङ्कयन्, (४०२) सान्द्रचन्दनपङ्क

स्कन्धपीठम्—अंसफलक, फलकवत् विस्तृत स्कन्ध इत्यर्थ यस्य तथोक्त । नरकासुर इव—भूमिसुत असुरविशेष इव । गर्भात्—कुक्षे, उदरादित्यर्थ, अभ्यन्तरादिति यावत. ("कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भा" इत्यमर) इन्द्रनीलप्रासाद इव—नीलकान्तमणिनिर्मित हर्म्यम् इव ।

(३९६) उपरीति ।—उपरि—ऊर्द्ध्वभागे, ज्वलितौ—प्रदीप्तौ, रत्नप्रदीपौ—मणिमयप्रदीपौ, नेत्रे इति भाव यस्य तथाभूत ।

(३९७) स्निग्धेति ।—स्निग्धै —मसृणै, नीलै,—कृष्णवर्णै, घनै,—अविरलै, निविडै,—सङ्कीर्णै, दृढैरिति वा दृढमूलैरित्यर्थ, कुटिलै,—भङ्गिमद्भि, कुञ्चितैरित्यर्थ, कुन्तलै,—केशै, कान्त,—मनोज्ञ, मौलि,—किरीट यस्य तथोक्त । ("मौलि किरीटे धम्मिल्ले चूडाथामनपुंसकम्" इति मेदिनी) ।

(३९८) उन्मीलादिति ।—उन्मीलन्ती—स्फुरन्ती मालतीमुण्डमाला—मालतीपुष्पशेखरहार यस्य तथोक्त । गद्गदतया—अर्द्धस्फुटतया । स्वभावपाटलतया—सहजरक्ततया । क्षीव इव—मत्त इव ।

(३९९) वलादिति ।—वलात्—चलत, गले—कण्ठे, दाम—माल्य यस्य तथाभूत , आचल्यमानचौलप्रहारयष्टिक इत्यर्थ ।

(४००) करेति ।—करयो सम्पुटेन—योगेन, समुद्गकाकार-रचितकरद्वयेन इत्यर्थ , मर्दिता—दलिता तया । मृदा—मृत्तिकया ।

(४०१) दिङ्नागकुम्भाभौ—ऐरावतकुम्भनिभौ, अंसकूटौ—स्कन्धशिखरे, स्कन्धौ परिभागौ इत्यर्थ पर्वतशृङ्गवत समुन्नतस्कन्धौ इत्यर्थ वा, पङ्कयन्—कर्दमयन्, मल्लयोधाना रीत्यनुसारेण कर्दमेन लिम्पन इत्यर्थ ।

(४०२) सान्द्रेति ।—सान्द्रेण—घनेन, चन्दनपङ्केन—कर्दमितचन्दनेनेत्यर्थ,

স্তনে অন্যবস্থাস্থাসকৈ (৪০৩) অতিমিলিতজলধরশকলশারিত ইব শারদাকাশৈকদেশ, (৪০৪) কেতকীগর্ভপত্রপাণ্ডুরস্য চণ্ডাতকস্য উপরি শ্যামতরীকৃতকুক্ষি, (৪০৫) কক্ষাবন্ধং বিধায় বিন্যাসবিচ্ছিন্নেন ধবলদ্রাঘিমফালীপটান্তেন ধরণিতলগতেন ধার্য্যমাণ ইব পৃষ্ঠত শেষেণ, (৪০৬) স্থিরস্থূলোরুদণ্ড, ভূমিভঙ্গভয়েন ইব মন্দরাণি স্থাপয়ন্ পদানি, (৪০৭) নির্ভরগর্ব্বগুরু কায়মপি শৈলম

ঘৃষ্টচন্দনসারেণ ইতি ভাবঃ [চন্দনপঙ্ক—' ইত্যত্র "চন্দনকর্দ্দম—' ইতি পাঠান্তরং পরিদৃশ্যতে] দত্তানি—বিরচিতানি যৈঃ। অন্যবস্থাস্থাসকৈঃ—অব্যবস্থয়া—অযথাব্যবস্থয়া ইত্যর্থঃ স্থাসকাঃ—চন্দ্রকাঃ বৃত্তাকারা [illegible] ইত্যর্থঃ তৈঃ যদ্বা—স্থাসকৈঃ—চর্চ্চিকাঃ [illegible] বিলেপনানুলিপ্তচন্দনাদ্যাভরণৈঃ ("স্থাসকঃ পুংসি বা ক্লীবে [illegible]" ইতি মেদিনী)।

(৪০৩) অতীতি।—অতিমিলিতেন—অতিসম্বদ্ধেন জলধরাণাং—মেঘানাং শকলেন—খণ্ডেন শারিত ইব—চিত্রিত ইব শবলিত ইব ইত্যর্থঃ [শারশব্দাৎ মত্বর্থে ইতচি সিদ্ধম্] শারদাকাশৈকদেশঃ—শরৎকালিকাকাশৈকভাগঃ।

(৪০৪) কেতকীতি—কেতক্যাঃ গর্ভপত্রম্ অভ্যন্তরচ্ছদঃ তদ্বৎ পাণ্ডুরস্য—ধবলস্য চণ্ডাতকস্য—পরিধানবসনস্য [illegible] চণ্ডাতকশব্দেন [illegible] নানাসদৃশপদ্যরচনাবিশেষ [illegible] বিশেষ্যা বোদ্ধব্যা। শ্যামতরীকৃতকুক্ষি—অতিশয়েন শ্যামীকৃতোদরঃ

(৪০৫) কক্ষাবন্ধং [illegible]। ধবলেতি।—ধবলঃ—শুভ্রঃ দ্রাঘিমা—বিস্তারেণ আয়ত ইতি যাবৎ [illegible] দীর্ঘো বা ফালীপটান্তঃ—[illegible] তেন ধরণিতলগতেন ভূ[illegible]। [ধরণিতলগতেন ইতি পাঠান্তরে] ধার্য্যমাণ ইব গৃহ্যমাণ ইব শেষেণ অনন্তনাগেন। [illegible]

(৪০৬) স্থিরেতি—স্থিরৌ দৃঢ়ৌ স্থূলৌ উরুদণ্ডৌ যস্য সঃ তথোক্তঃ। ভূমীতি—ভূমেঃ—পৃথিব্যাঃ ভঙ্গভয়েন—নাশভয়েন [illegible] ইতি ভাবঃ। মন্দরাণি—মন্দসঞ্চারাণীত্যর্থঃ স্থাপয়ন্—ন্যস্যন্।

(৪০৭) নির্ভরেতি।—নির্ভরঃ—নিরতিশয়ঃ গর্ব্বঃ—অহঙ্কারঃ তেন গুরু—

इव गात्रम् उद्वहन्, (४०८) दर्पेण ध्वनन् मुहुर्मुहुः उरसि द्विगुणिते दोष्णि वामे तिर्यक् उल्लसिते च दक्षिणे लटहाकाण्डे (४०९) कुण्डलिते चण्डास्फोटनटाङ्कारैः (४१०) कर्मविघ्ननिर्घातानिव पातयन्, एकेन्द्रियविकलमिव जीवलोकं कुर्वन्, (४११) कुवलयदलश्यामलः पुरुष उज्जगाम, जगाद च विहस्य (४१२) नरसिंहनादनिर्घोषघोरया भारत्या—

(४१३) "भो विद्याधरीश्रद्धाकामुक! किम् अयं विद्याऽवलेपः? महायमदो वा? यत् अस्मै जनाय अविधाय (४१४) बलिं बालिश इव सिद्धिम् अभिलषसि? का ते दुर्बुद्धिरियम्? एतावता कालेन क्षेत्राधिपतिः अस्य मन्नाम्ना एव लब्धव्यपदेशस्य देशस्य नागतस्ते (४१५) श्रोत्रोपकण्ठं श्रीकण्ठनामा नागोऽहम्। अनिच्छति मयि का शक्तिः (४१६) ग्रहगणस्य अपि गन्तुं गगने? (४१७) भूनाथोऽपि अयम् अनाथः, तपस्वी, यस्तु त्वादृशे शैवापसदे उपकरणी-

(४१३) भो विद्याधरीति।—विद्याधर्याः—देवयोनिविशेषस्त्रियाः श्रद्धया—आदरेण आकाङ्क्षया वा ("श्रद्धाऽऽदरे च काङ्क्षायाम्" इति मेदिनी) कामुकः—अभिलाषी तत्सम्बुद्धौ। विद्याधरीतिपदप्रयोगस्य असम्भवकार्यबोधकस्य श्रद्धापदस्य च दुराशैकान्त्यबोधनाय विद्याधर्यामेव श्रद्धा विद्यते नान्यासु अतस्तव कष्टमेव भविष्यतीति भावः। विद्याऽवलेपः,—विद्यागर्वः। महायमदः—महत्कार्यसिद्ध्याकाङ्क्षाजनितोन्मादः। अस्मै जनाय—मह्यमित्यर्थः इति आत्मनिर्देशः। "अस्मै" इत्यादि एतत् गर्वद्योतकमवगन्तव्यम्।

(४१४) बलिं—पूजाम् अविधाय—अदत्त्वा। बालिश इव—मूर्ख इव। ("मूर्खवैधेयबालिशाः" इत्यमरः)। "अभिलषसि" इति पदं कामनावैफल्यसूचकम्। मन्नाम्नैव—मदीयेन नाम्नैव लब्धव्यपदेशस्य—प्राप्ताभिधानस्य, मदीयनामख्यातस्येत्यर्थः, अस्य देशस्य—श्रीकण्ठाख्यजनपदस्य इत्यर्थः क्षेत्राधिपतिः,—क्षेत्रस्वामी भूस्वामी इत्यर्थः।

(४१५) श्रोत्रोपकण्ठम्—श्रोत्रयोः उपगतः कण्ठम् उपकण्ठं श्रुतिसमीपम् इत्यर्थः, ["अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया (वा०)" इति समासः] श्रीकण्ठनामा नागः एतद्देशस्वामी, त्वया एतावताऽपि कालेन न श्रुतः किम्? इत्यर्थः।

(४१६) ग्रहगणस्यापि—ग्रहाः,—रव्यादयः, तेषां गणः तस्य, मदनिच्छया खेचराणामपि न शक्तिः खमुत्पतितुम्, किमु मानववराकाणामिति भावः।

(४१७) भूनाथः,—भूपालः, अयं—पुष्यभूतिः इत्यर्थः। अनाथः—अस्वामिकः, यद्यस्य कोऽपि स्वामी अभविष्यत् तदा एवमकार्यप्रवृत्तात् न्यवारयिष्यदिति भावः। तपस्वी—वराकः, अभुक्त इत्यर्थः, यदयं धूर्तेन त्वया प्रतारित इति भावः। यः,—भूपाल इत्यर्थः। त्वादृशे,—त्वद्विधे। ["यस्तु त्वादृशे" इत्यत्र "य त्वादृशे"

क्रियते। सहस्व इदानीं सह अमुना (४१८) दुर्नरेन्द्रेण दुर्नयस्य फलम्" इत्यभिधाय च निष्ठुरैः प्रकोष्ठप्रहारैः द्वौनपि टीटिभप्रभृतीन् अभिमुख प्रधावितान् सशरीरावरणकृपाणान् अपातयत्।

(४१९) अथ अपूर्व्वाधिक्षेपश्रवणात् अप्रस्रवणे अपि अमर्षं स्वेदच्छलेन अनेकसमरपीतम् असिधाराजलमिव वमद्भिः अव यवैरपि रोमाञ्चनिभेन मुक्तशरशतशल्यनिकरभरलघुमिव आत्मानं रणाय कुर्व्वद्भिः, (४२०) अट्टहासेन अपि प्रतिबिम्बिततारागणम् स्फुटदृष्टधवलदन्तमालम् अवज्ञया हसतेव कथमानस्त्वाव

इति पाठान्तरम्]। अवापस्त्रै—अवाधम। उपकरणीक्रियते—प्रलोभ्य सहायी क्रियते इत्यर्थः।

(४१८) दुर्नरेन्द्रेण—दुरात्मना। दुर्नयस्य—अविहितस्य। निष्ठुरैः—निर्दयैः प्रचण्डैरित्यर्थः प्रकोष्ठप्रहारैः—प्रकोष्ठस्य—हस्तावयवविशेषस्य प्रहारैः चपटाघातैः इति भावः ("कक्षोपारे प्रगण्डः स्यात् प्रकोष्ठस्तस्य चाधः" इत्यमरः)। अभिमुखं प्रधावितान्—नाम उद्यतीकृत्य प्रचलतानित्यर्थः। सशरीरेति।—शरीरावरणं—वर्म कृपाणः—खड्गः ताभ्यां सह वर्त्तमानान् वर्म्मितखड्गितान् इत्यर्थः।

(४१९) अथात—"अथ" इत्यस्य "नरनाथ सार्वभौम प्रसादीन" इत्यत्रैवान्वयः। अपूर्व्वेति।—अपूर्व्वः—अभूतः अतत्पूर्व्वः इत्यर्थः यः अधिक्षेपः—तिरस्कारः तस्य श्रवणम्—आकर्णनं तस्मात् अप्रस्रवणे—अप्रस्रवे—न प्रस्रवः क्षरणं यत्र तादृशे अनवकाशे इत्यर्थः। अमर्षस्वेदच्छलेन—अमर्षः—क्रोधः तेन यः स्वेदः—घर्म्मोद्गमः तस्य छलेन—व्याजेन। अनेकेति।—अनेकेषु समरेषु—सङ्ग्रामेषु पीतम्—आस्वादितम् असिधाराजलमिव—खड्गधारापतितजलमिव वमद्भिः—उद्गिरद्भिः अवयवैः—अङ्गैः रोमाञ्चनिभेन—रोमोद्गमच्छलेन मुक्ताः—निःसारिताः शरशतानि—बाणसमूहाः शल्यनिकराः—शल्यसमूहाः एव भरः येन तथाभूतः अत एव लघुः—भाररहितः तमिव रणाय—युद्धकरणाय ["तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या (वा०)" इति चतुर्थी]।

(४२०) अट्टहासेन—उच्चहासेन अपि सता प्रतिबिम्बितः—प्रतिफलितः तारागणः—नक्षत्रवृन्दं यस्मिन् तम्। स्फुटेति।—स्फुटं—स्फुटं दृष्टा धवला—शुभ्रा दन्त

दृप्तः, (४२१) परिकरबन्धविभ्रमभ्रमितकरनखकिरणचक्रवालेन व्यपगमनाशङ्कया नागदमनमन्त्रमण्डलबन्धेनेव रुन्धन् दशदिशः, नरनाथः सावज्ञम् अवादीत्,—"अरे (४२२) काकोदर! काक! मयि स्थिते राजहंसे न जिह्रेषि बलिं याचितुम्? अमीभिः किं वा परुषभाषितैः? भुजे वीर्यं निवसति, न वाचि, प्रतिपद्यस्व शस्त्रम्। अयं न भवसि। (४२३) अगृहीतहेतिषु अशिक्षितो मे भुजः प्रहर्त्तुम्" इति। नागस्तु (४२४) अनादृततरम्,—"एहि, किं शस्त्रेण? भुजाभ्यामेव भनज्मि

माला—दशनपङ्क्ती यत्र तद्यथा तथा, हसन्नेव—हास्यं कुर्वन्निव। कथ्यमानेति।—कथ्यमान—अभिधीयमान, प्रकाश्यमान इति यावत् अङ्गप्रत्यङ्गैरवयवैः अट्टहासेन च इति भावः; सत्त्वस्य—उत्साहस्य, बलस्य वा, अवष्टम्भ,—वेग यस्य तथाभूत।

(४२१) परिकरेति।—परिकरबन्धः,—कटिबन्धः, तस्य विभ्रमेण—चेष्टया, व्यापारेणेत्यर्थः, भ्रमितयोः,—चलितयोः, करयोः,—हस्तयोः, नखकिरणानां चक्रवालं—मण्डलं तेन। व्यपगमनाशङ्कया—शत्रोः पलायनसम्भावनयेत्यर्थः। नागेति।—नागानां—सर्पाणां, दमनमन्त्रः,—शासनमन्त्रः, गारुडादि इत्यर्थः, तेन यो मण्डलबन्धः,—मण्डलाकाररेखाविशेषः, गारुडतन्त्रप्रसिद्धः ऐन्द्रादिबन्ध इत्यर्थः, यत्र स्थितो नागः न पलायितुं प्रभवतीति भावः तेनेव, रुन्धन्—आवृण्वन्। सावज्ञं—सावहेलम्।

(४२२) काकोदर।—काकस्य—वायसस्येव, उदरं यस्य, यद्वा,—काकम्—ईषत् कुटिलगतिमत् उदरं यस्य, तत्सम्बुद्धौ काकोदर।—रे भुजङ्ग! ("भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः। चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी॥" इत्यमरः) काक!—इति साधिक्षेपोक्तिः, काकवत् निर्लज्ज इति भावः। राजहंसे—नृपश्रेष्ठे, कलहंसे च, ("राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे" इति मेदिनी)। जिह्रेषि—लज्जसे। बलिं—पूजां, पूजाविधौ देयं तण्डुलादिकञ्च, ("बलिः पूजोपहारयोः" इत्यमरः)। काकानां बलिभोजनं प्रसिद्धम्। परुषभाषितैः,—कटूक्तिभिः। प्रतिपद्यस्व—गृहाण। अयम्—ईदृश इत्यर्थः, न भवसि—न तिष्ठसीत्यर्थः, क्षणमिति शेषः, न जीवसि इति भावः।

(४२३) अगृहीतहेतिषु—अगृहीतशस्त्रेषु, ("रवेरर्चिश्च शस्त्रञ्च वह्निज्वाला च हेतयः" इत्यमरः) अशिक्षितः,—अज्ञात, अनभ्यस्त इत्यर्थः।

(४२४) अनादृततरं—सावज्ञातिशयमित्यर्थः। एहि—आगच्छ। किं शस्त्रेण?

भवतो दर्पम्" इति अभिधाय आस्फोटयामास। नरपतिरपि (४२५) निरायुधम् आयुधेन युधि लज्जमानो जेतुम् उत्सृज्य सचर्मफलकम् अट्टहासम् असिम् अर्द्धोरुकस्य उपरि बबन्ध बाहुयुद्धाय कक्ष्याम्। युयुधाते च (४२६) निर्दयास्फोटनस्फुटितभुजरुधिरशीकरसिच्यमानौ शिलास्तम्भाविव पतद्भिः बाहुदण्डैः शब्दमयमिव कुर्वाणौ भुवनं तौ। न चिराच्च पातयामास भूतले भुजङ्गं भूपतिः। जग्राह च केशेषु, (४२७) उच्चखान च शिरश्छेत्तुम् अट्टहासम्, अपश्यच्च वैकक्षकमालान्तरेण अस्य यज्ञोपवीतम्। उपसंहृतशस्त्रव्यापारश्च अवादीत्—"दुर्विनीत! अस्ति ते (४२८) दुर्नयनिर्वाहबीजम् इदं, यतो विस्रब्धमेव आचरसि चापलानि" इत्युक्त्वा उत्ससर्ज तम्।

—शस्त्रस्य किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः। भञ्जिम—नाशयामीत्यर्थः। आस्फोटयामास—आस्फालयामास, बाह्वोः कराघातम् अकार्षीदित्यर्थः।

(४२५) निरायुधम्—अशस्त्रम्। आयुधेन—शस्त्रेण। उत्सृज्य—परित्यज्य। अट्टहास—तदाख्यं भैरवाचार्यदत्तं खड्गम्, अट्टहासपदेनैव असौ गम्यमाने पुनरसिपदग्रहणं प्रशंसार्थं, "प्रशंसार्थं सामान्यपदप्रयोगः" इति कटटानुशासनादवगन्तव्यम्। अर्द्धोरुकस्य—ऊर्वोरर्धपर्यन्ताच्छादकवस्त्रविशेषस्य। कक्ष्याम्—वसनरज्जुम्।

(४२६) निर्दयेति।—निर्दयं—निष्ठुरं, यत् आस्फोटनं—मर्दनं, परस्परं बाह्वोर्हस्ततलप्रहारेण शब्दकरणमित्यर्थः, तेन स्फुटितस्य—विदीर्णस्य, भुजस्य रुधिराणां—रक्तानां शीकरैः—बिन्दुभिः, सिच्यमानौ—आप्लुयमानौ इत्यर्थः। पतद्भिः परस्परदण्डैः इति भावः। न चिरात्—अचिरादित्यर्थः।

(४२७) उच्चखान—उत्तोलयामास इत्यर्थः। वैकक्षकमाला—तिर्यग्वक्षोविलम्बिहारविशेषम् अन्तरेण—मध्ये ["अन्तराऽन्तरेण युक्ते" (२।३।४ पा०) इति अन्तरेणेति योगे द्वितीया]। मालाऽन्तरितत्वात् पूर्वमदृष्टम् इदानीमनावृतत्वात् तद्दर्शनं बोद्धव्यम्।

(४२८) दुर्नयेति।—दुर्नयस्य—दुश्चेष्टितस्य, निर्वाह—सम्पादनं तस्य बीजं—कारणम् इदं—यज्ञोपवीतमित्यर्थः, एतद्धारणेन ब्राह्मणोऽयमिति मत्वा दया

अनन्तरञ्च सहसैव (४२९) अतिबहला ज्योत्स्ना ददर्श, शरदि विकसतां कमलवनानामिव च घ्राणावलेपिनम् आमोदम् अजिघ्रत्, झटिति च नूपुरशब्दम् अशृणोत्, व्यापारयामास च शब्दानुसारेण दृष्टिम्।

(४३०) अथ करतलस्थितस्य अट्टहासस्य मध्ये तडित-मिव नीलजलधरोदरे स्फुरन्ती, प्रभया पिबन्तीमिव त्रियामां, तामरसहस्ता, (४३१) कोमलाङ्गुलिरागराजिजालकानि च चरणलग्नानि (४३२) वेलावालविद्रुमलतावनानि इव आकर्षन्ती, (४३३) करपङ्कजसङ्कोचाशङ्कया शशाङ्कमण्डलमिव खण्डशः कृतं निर्मलचरणनखनिवहनिभेन बिभ्रती,

---

चारोऽपि त्वं न केनापि दण्ड्यसे ब्रह्महत्याभयादिति भावः। विश्रब्धं—निःशङ्कम्। चापलानि—चौद्धत्यानि। उत्ससर्ज—मुमोच।

(४२९) अतिबहलाम्—अतिप्रभूताम्। घ्राणावलेपिनं—नासारन्ध्रपूरकमिति भावः। आमोदम्—अतिमनोहरगन्धम्। व्यापारयामास—प्रेरयामास, निक्षेपयामासे-त्यर्थः। दृष्टिं—नेत्रम्।

(४३०) अथेत्यादि।—"अथ" इत्यस्य "स्त्रियमपश्यत्" इत्युत्तरेणान्वयः। अट्ट-हासस्य—तदाख्यस्य अद्रेः। तडितमिव—सौदामनीमिव, स्फुरन्तीं—राजमानाम्। पिबन्तीमिव—ग्रसन्तीमिव। त्रियामां—रात्रिम्, अतिप्रभावत्त्वेन तामस्याप्यसन्मुपेक्षितम्। तामरसहस्ता—पद्मकराम् ("अथ तामरसं पद्मे ताम्रकाञ्चनयोरपि". इति मेदिनी)।

(४३१) कोमलेति।—कोमलानाम् अङ्गुलीनां रागराजिः—लोहितधारा, तस्या जालकानि—प्रवाहान्।

(४३२) वेलेति।—वेलायाः—तटभूमौ, बालानि—नवानि, यानि विद्रुमलता-वनानि—प्रवालवल्लीकाननानि तानि इव।

(४३३) करेति।—कर एव पङ्कजं—पद्मं तस्य सङ्कोचः—निमीलनं चन्द्रो-दयादिति भावः तस्य आशङ्का—भयं तया, शशाङ्कमण्डलमिव—चन्द्रबिम्बम् इव। खण्डशः कृतं—खण्डखण्डीकृतम्। निर्मलेति।—निर्मलानां—विशदानां, चरणनखानां निवहः—समूहः, तन्निभेन—तच्छलेन।

(४२४) गुल्फावलम्बिनूपुरपुटतया स्थितनिबिडकटकावलि-बन्धनादिव परिभ्रश्य आगतां, (४२५) बहुविधकुसुम-शकुनिशतशोभितात् पवनचलिततनुतरङ्गात् अतिस्वच्छात् अंशुकात् उदधिसलिलादिव उत्तरन्तीम्, (४२६) उदधिजन्म-प्रम्णा त्रिवलिच्छलेन त्रिपथगयेव परिष्वक्तमध्याम्, अत्युन्नत-स्तनमण्डलां दृश्यमानदिङ्नागकुम्भामिव ककुभं, (४२७) मद-लग्नैरावतकरशीकरनिकरम् इव शरत्तारागणतारं हारम् उरसा दधानां, (४३८) धवलचामरैरिव च मन्दमन्द-

(४२४) गुल्फेति।—गुल्फ—पादग्रन्थिम् अवलम्बते इति गुल्फावलम्बि—गुल्फस्थ, नूपुरपुट—नूपुरसन्धि यस्या तद्भाव तत्ता तया हेतुना। स्थितेति।—स्थित निबिड—दृढ, कटकावल्या—मेखलाचक्रे, बन्धन तस्मादिव, परिभ्रश्य—विच्युत्य, पलाय्य इत्यर्थ, आगताम—उपस्थिताम।

(४२५) बहुविधेति।—बहुविधे,—विविधे, कुसुमाना—पुष्पाणा, शकुनीना—पक्षिणाञ्च, शतै, एकत्र—तन्तुनिर्मितै अन्यत्र,—उपविपतितै इति भाव, शोभित तस्मात्। पवनेति।—पवनेन—वायुना, चलिता,—विक्षिप्ता, तनव,—अल्पाल्पा, तरङ्गा,—शोभावर्द्धनार्थं सूत्रेण कुञ्चनजनिता भङ्गय, ऊर्मयश्च यस्य तस्मात्, अति-स्वच्छात—अतिविशदात, अंशुकात—वसनात्। उत्तरन्तीम—उत्तिष्ठन्तीम्, वस्त्रा-च्छादिततया दूरात स्पष्ट नालक्ष्यत, ततो यथा यथा समीपवर्त्तिनी अजायत, तथा तथा स्फुट दृश्यमानत्वात वसनाभ्यन्तरात् उत्तरणबोधो जायते, अथवा पवनेन आच्छादन-वसनस्य अन्तराऽन्तरा उद्घनात् वसनाभ्यन्तरादुत्तरणबोध इति भाव।

(४२६) उदधिजन्मप्रम्णा—समुद्रोत्पत्तिस्नेहेन त्रिवलिच्छलेन—त्रिवलिमिषेण, त्रिपथगयेव—त्रिधारया गङ्गयेव, परिष्वक्तमध्याम्—आलिङ्गितमध्यभागाम्। दृश्य-मानेति।—दृश्यमानौ दिङ्नागस्य—ऐरावतस्य, कुम्भौ यस्या तथाभूताम् इव। ककुभ—दिश ("दिशस्तु ककुभ काष्ठा •" इत्यमर)।

(४२७) मदेति।—मदे—दानवारिणि, लग्न,—समक्त मदलग्न, समद इत्यर्थ, य ऐरावत, तस्य कर,—शुण्डा, तस्य शीकराणा—जलबिन्दूना निकर,—सङ्घ तमिव। शरदिति।—शरदि य तारागण,—नक्षत्रवृन्द तद्वत् तार,—महान, उज्ज्वल इत्यर्थ तम्। उरसा—वक्षसा।

(४३८) धवलचामरैरिव—श्वेतबालव्यजनैरिव। मन्देति।—मन्दमन्देन—ईषन्मन्देन,

शिखामदोलायिते. हारकिरणै. उपवीज्यमानां, (४३९) स्वभाव-लोहितेन मदान्धगन्धेभकुम्भास्फालनसङ्क्रान्तसिन्दूरेणेव करद्वयेन द्योतमानां, (४४०) हरशिखण्डेन्दुद्वितीयखण्डेनेव कुण्डलीकृतेन ज्योत्स्नामुचा दन्तपत्रेण विभ्राजमानां, (४४१) कौस्तुभ-गभस्तिस्तवकेन इव च श्रवणगतेन अशोककिसलयेन अलङ्कृतां, महता मातङ्गमदमयेन तिलकेन अदृश्यच्छत्र-च्छायामण्डलेनेव अविरहितललाटाम्, आ पादतलात् आ-सीमन्ताच्च चन्द्रातपधवलेन चन्दनेन आदिराजयशसेव धवली-

---

कम्पालेन इत्यर्थः, ["प्रकारे गुणवचनस्य" (८।१।१२ पा०) इति द्वित्वम्] निश्वासेन दोलायिता,—चञ्चलिता ते। उपवीज्यमाना—संवीज्यमाना ताम्।

(४३९) स्वभावलोहितेन—सहजरक्तेन। मदान्धेति।—मदान्ध,—मदमत्त, यः गन्धेभ,—गन्धप्रधानो हस्ती, "स्वेद मूत्र पुरीषञ्च गन्धाढ्यैव मतङ्गजा। यस्याघ्राय विमाद्यन्ति स विद्याद्गन्धहस्तिनम्॥" इत्युक्तलक्षणो हस्ती वा, तस्य कुम्भास्फालन—कुम्भताडनं तेन सङ्क्रान्त—संसक्त, सिन्दूरं यस्मिन् तेनेव, लक्ष्म्याः गजारोहण-शीलत्वात् तत्कुम्भसिन्दूरसङ्क्रमणमवगन्तव्यम्, करद्वयेन—हस्तयुगलेन, द्योतमाना—भासमानाम्।

(४४०) हरेति।—हरस्य शिखण्ड—चूडा, शेखरमित्यर्थ, ("शिखण्डो बर्हं चूडयो" इति मेदिनी) तत्र यः इन्दुद्वितीयखण्डः,—अर्द्धचन्द्र इत्यर्थ तेन इव। कुण्डलीकृतेन—कुण्डलरूपतां नीतेन, ज्योत्स्नामुचा—प्रभावर्षिणा, दन्तपत्रेण—हस्तिदन्तनिर्म्मितकर्णभूषणेन विभ्राजमाना—विराजमानाम्।

(४४१) कौस्तुभेति।—कौस्तुभस्य—नारायणोरःस्थस्य मणिविशेषस्य गभस्तीनां—किरणानां, स्तवकः,—गुच्छः तेन इव, श्रवणगतेन—श्रोत्रगतेन। मातङ्गमदमयेन—गजदानरचितेन इत्यर्थः। अदृश्येति।—अदृश्यस्य—तिरोहितस्य छत्रस्य छायामण्डलं तेन इव, अविरहित—अशून्य, ललाटो यस्याः ताम्। आ-पादतलात्—पादतलमारभ्य, आ-सीमन्तात्—सीमन्तपर्य्यन्तम्, [अत्र "पञ्चम्यपाङ्परिभि" (२।३।१० पा०) इति सूत्रेण पञ्चमी, तत्र "आङ् मर्य्यादाऽभिविध्यो" (२।१।१३ पा०) इति पञ्चम्यन्तेन पदेन पाक्षिक समासाभाव]। चन्द्रातपधवलेन—कौमुदीवत् शुभ्रेण, चन्द्रातप इव—उल्लोच इव, धवलेन—समावादातेन वा।

स्रता, (४४२) धरणितलचुम्बिनीभिः कण्ठकुसुममालाभिः सरिद्भिरिव सागरादृष्टाभिः अधिष्ठितां, मृणालकोमलैः अवयवैः (४४३) कमलसम्भवत्वम् अनक्षरम् आचक्षाणां स्त्रियम् अपश्यत्, असम्भ्रान्तश्च पप्रच्छ,—"भद्रे! काऽसि? किमर्थं वा दर्शनपथम् आगताऽसि?" इति। सा तु स्त्रीजनविरुद्धेन (४४४) अवष्टम्भेन अभिभवन्तीव अभाषत तं,—"वीर! विद्धि मां (४४५) नारायणोरःस्थली-लीलाविहारहरिणीं, (४४६) पृथुभरतभगीरथादिराजवंश-

---

आदिराजयशसा इव—आदिराजस्य—मनोः वैवस्वतस्य, पृथुनृपतेर्वा, यशः तेन इव।

(४४२) धरणितलेति।—धरणितलं—भूतलं, चुम्बन्ति—स्पृशन्ति इति तथोक्ताभिः। विशेषणमिदं सरित्पक्षेऽपि योजनीयम्। सागरादृष्टाभिः,—सागरेण अदृष्टाभिः, असागरगामिनीभिः इत्यर्थः, प्रथमत्वादिति भावः। ["सागरादृष्टाभिः" इत्यत्र "सागराधिष्ठाभिः" इति पाठे,—सागरम् अधि—अधिकृत्य, तिष्ठन्ति या ताभिः, सागराधिष्ठिताभिरित्यर्थः]।

(४४३) कमलसम्भवत्वं—कमलादुत्पत्तिम्, यद्वा—सम्भूयते—स्थीयते अस्मिन्निति [अधिकरणे अप्] सम्भवः, कमलमेव सम्भवः,—अधिष्ठानस्थानं यस्याः तस्याः भावस्तत्त्वं, कमलवासित्वमित्यर्थः, लक्ष्म्याः पद्मालयत्वात्, अथवा,—कमलसम्भवत्वं—सलिलादुत्पन्नत्वं, क्षीरोदधौ तदुत्पत्तेः, ("सलिलं कमलं जलम्" इत्यमरोक्तेः) अनक्षरम्—अक्षररहितं, तूष्णीम् इत्यर्थः, वाग्व्यापारं विनैवेति यावत्, आचक्षाणां—कथयन्तीम्। असम्भ्रान्तः,—अचकितः, अत्वरः एवेत्यर्थः।

(४४४) अवष्टम्भेन—गर्वेण। अभिभवन्तीव—तिरस्कुर्वतीव, तद्वाक्यं प्रति हसन्तीवेत्यर्थः।

(४४५) नारायणेति।—नारायणस्य—विष्णोः, उरः,—वक्षःस्थलम् एव स्थली—अकृत्रिमा भूमिः, तस्याम्, लीलया—स्वेच्छमित्यर्थः, यो विहारः—क्रीडा, विचरणं, तत्र हरिणी—मृगी ताम्, हरिणी अपि स्वेच्छया अरण्यस्थल्यां विहरति।

(४४६) पृथ्विति।—पृथुप्रभृतीनां राज्ञां, वंशः—कुलम्, वेणुदण्डश्च

पताका, (४४७) सुभटभुजजयस्तम्भविलासशालभञ्जिका, (४४८) रणरुधिरतरङ्गिणीतरङ्गक्रीडादोहददुर्ललितराजहंसी, (४४९) सितनृपच्छत्रषण्डशिखण्डिनीम्, (४५०) अतिनिशितशस्त्रधारावनभ्रमणविभ्रमसिंहीम्, असिधाराजलकमलिनीं श्रियम्। (४५१) अपहृताऽस्मि तव अमुना शौर्य्यरसेन। याचस्व, ददामि ते वरम् अभिलषितम्" इति।

("वक्षसि कुचे वैरी" इति मेदिनी) पताका—वैजयन्ती, यशःख्यापयित्रीत्यर्थ, एकत्र कीर्त्तावस्थानात्, अन्यत्र,—वंशदण्डस्योपरि अवस्थानात् इति भाव।

(४४७) सुभटेति।—सुभटानाम्—वीरश्रेष्ठानां, भुजाः—बाहव एव, जयस्तम्भाः,—विजयज्ञापकस्तम्भाः, तेषु विलासशालभञ्जिका—शोभार्थं दारुनिर्मितपुत्तलिका ताम्। दृश्यते हि लोके स्तम्भानामुपरि शालभञ्जिकान्यासः क्रियते इति। एवं हि या सतत वीराणां भुजेषु अभिरमते स्म इति। सुभटपदेन अस्याः वीरानुरागित्वं प्रकटीकृतम्, "क्लीब षण्ढ इव श्रीभि न्यक्त परिभूयते" इत्युक्तः।

(४४८) रणेति।—रणेषु—सङ्ग्रामेषु याः रुधिरतरङ्गिण्यः,—रक्तनद्यः, तासां तरङ्गेषु—ऊर्मिषु, क्रीडा—केलिः तत्र दोहदेन—अभिलाषेण, दुर्ललिता—दुर्विनीता, राजहंसी ताम्।

(४४९) सितेति।—सितानि—धवलानि नृपाणां—राज्ञां, छत्रषण्डानि—आतपत्रमण्डलानि आतपत्रवनानि इत्यर्थः तत्र शिखण्डिनी—मयूरी ताम्, वनान्तरे प्रायशः मयूरीणां सञ्चरणशीलत्वात्।

(४५०) अतीति।—अतिनिशितानां—सुतीक्ष्णानां शस्त्राणां धारा एव वनानि, तेषु भ्रमणम् एव विभ्रमः—विलासः, तत्र सिंही ताम् [हिंसे पचाद्यच् "पृषोदरादीनि—" (६।३।१०९ पा०) इत्यादिना हकारसकारयोः स्थानव्यत्ययात् सिंहः, ततः "जातेः—" (४।१।६३ पा०) इत्यादिना ङीषि रूपम्]। असीति।—असीनां—तरवारीणां, धारा एव—निशिताग्राण्येव, जलानि, तनुत्वात् वैशद्याच्चेति भावः तत्र कमलिनी—पद्मिनी ताम्।

(४५१) अपहृता—आकृष्टा। शौर्य्यरसेन—शौर्य्यानुरागेण, विदुषां चिरप्रार्थिताऽपि दर्शनमददत्या शौर्य्यगुणपक्षपातिन्या सिन्धुजाया तव राज्ञेः स्वदर्शनाविर्भावः, नराणामसामान्यशौर्य्यानुरागात् इति बोध्यम्।

वीराणान्तु (४५२) अपुनरुक्ताः परोपकाराः; यतो राजा तां प्रणम्य स्वार्थविमुखो भैरवाचार्य्यस्य सिद्धिं ययाचे। लक्ष्मीस्तु देवी (४५३) प्रीततरहृदया विस्तीर्य्यमाणेन चक्षुषा क्षीरोदेनेव उपरि पर्य्यस्तेन अभिषिञ्चन्ती भूपालम्—"एवमस्तु" इति अब्रवीत्; अवादीच्च पुनः,—"अनेन (४५४) सत्त्वोत्कर्षेण भगवच्छिवभट्टारकभक्त्या च असाधारणया भवान् भुवि सूर्य्याचन्द्रमसोः तृतीय इव अविच्छिन्नस्य प्रतिदिनम् उपचीयमानऋद्धेः शुचिसुभगसत्यत्यागधैर्य्यशौण्डपुरुषप्रकाण्डप्रायस्य

---

(४५२) अपुनरुक्ताः,—पुनरुक्तिदोषरहिताः; परोपकाराः,—परेषामुपकाराः, वीराः परोपकारं करिष्याम इति प्रतिज्ञाय तथा एव आचरन्ति, कार्पण्यात न तत्र तेषां क्वापि अन्यथोक्तिरिति भावः, यद्वा,—अपुनरुक्ताः,—अनधिकाः, परोपकाराः न तेषाम् अधिका मताः, अवश्यकर्त्तव्यत्वात् स्वतःसिद्धा इति भावः, परोपकारव्रतिनस्ते कृतमुपकारं कदाऽपि न वाचा व्याहरन्तीति तात्पर्य्यम्। तां—लक्ष्मीम्। स्वार्थविमुखः,—निःस्वार्थः, स्वोपकारार्थं वरमप्रार्थयमानः इत्यर्थः। सिद्धिम्—अभीष्टसाफल्यं विद्याधरत्वलाभरूपामित्यर्थः, आश्रितेष्टसाधने एव महापुरुषा व्यग्रा भवन्तीति निष्कर्षः।

(४५३) प्रीततरेति।—प्रीततरम्—अतिशयेन प्रीतं, राज्ञः स्वार्थनिःस्पृहत्वेन इति भावः, हृदयं यस्याः सा। विस्तीर्य्यमाणेन—विस्फार्य्यमाणेन, राज्ञः निःस्पृहत्वदर्शनेन विस्मयोदयादिति भावः। क्षीरोदेनेव—दुग्धसागरेणेव, धवलत्वादिति भावः। उपरि पर्य्यस्तेन—उपरि पतितेन। एवम् अस्तु—त्वत्प्रार्थनं पूर्णं भवतु इत्यर्थः।

(४५४) सत्त्वोत्कर्षेण—चित्तस्य स्वभावस्य वा औदार्य्येण, मनस्वितया उदारस्वभावतया वा इत्यर्थः। असाधारणया—निरुपमया। सूर्य्याचन्द्रमसोः,—आदित्यनिशाकरयोः, तृतीय इव—सूर्य्याचन्द्रमसमपेक्ष्य तेजस्वितया तृतीयस्थानमधिकृत इत्यर्थः। अविच्छिन्नस्य—विच्छेदमनधिगतस्य। उपचीयमानऋद्धेः—सततवर्द्धमानाभ्युदयस्य। कालवशात् स्वतेजसः कदाचित् अपचयतः कदाचित वृद्धिमतश्च सूर्य्यात, प्रतिमासं क्षयवृद्धिमतः चन्द्रमसश्चापि उपमानभूतात् अहरहः उपचीयमानऋद्धिमत्त्वस्य उपमेयभूतस्य नरेन्द्रस्याधिक्यप्रतीतेः व्यतिरेकालङ्कारः। शुचीति।—शुचि,—बाह्याभ्यन्तरपूतम् सदाचरणं वा, सुभगं—सु—शोभनं, भगं—वीर्य्यं कीर्त्तिं वा, सत्यं—यथार्थभाषणं,

महतो राजवंशस्य कर्त्ता भविष्यति। (४५५) यस्मिन् उत्पत्स्यते सर्व्वद्वीपानां भोक्ता हरिश्चन्द्र इव हर्षनामा चक्रवर्त्ती त्रिभुवनविजिगीषुः द्वितीयो मान्धातेव; यस्य अयं करः स्वयमेव ग्रहीष्यति चामरम्" इति वचसोऽन्ते तिरोबभूव।

भूमिपालस्तु तदाकर्ण्य हृदयेन अतिमात्रम् अप्रीयत। भैरवाचार्य्योऽपि तस्या देव्याः तेन वचसा, (४५६) कर्म्मणा च सम्यक् उपपादितेन सद्य एव कुन्तली, किरीटी, कुण्डली, हारी, केयूरी, मेखली, मुद्गरी, खड्गी च भूत्वा अवाप विद्याधरत्वम्; प्रोवाच च,—"राजन्! (४५७) अदूरव्यापिनः फल्गुचेतसाम् अलसानां मनोरथाः। सतान्तु भुवि

त्यागः,—दानं, धैर्य्यं—धीरत्वं, तथा शौण्डाः,—प्रसक्ताः, दक्षा वा, यद्वा—शौण्डाः,—विख्याताः, सदाचारपरायणा यशस्विनः सत्यवादिनः वदान्या धीराश्च इत्यर्थः, पुरुषप्रकाण्डाः—पुरुषश्रेष्ठाः, [प्रशस्तं काण्डं प्रकाण्डं "प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया" (वा०) इति समासः। अत्र प्रकाण्डशब्दः श्रेष्ठार्थकोऽवगन्तव्यः] प्रायेण—बाहुल्येन यत्र तादृशस्य। कर्त्ता—उत्पादकः।

(४५५) यस्मिन्—राजवंशे। द्वितीयः,—अपरः, मान्धातेव—सूर्य्यवंशसम्भवनृपविशेष इव। अयं—मदीयः इत्यर्थः। ["स्वयमेव ग्रहीष्यति" इत्यत्र "स्वयमेव कमलमपहाय ग्रहीष्यति" इत्यधिकः पाठः]।

(४५६) कर्म्मणा—शवसाधनरूपकार्य्येण। सम्यक् उपपादितेन—सम्यगनुष्ठितेन। सद्य एव—तत्क्षणमेव। कुन्तली—कुन्तलवान् सुकेश इति यावत्। किरीटी—मुकुटधारी। कुण्डली—कर्णान्दोलितकुण्डलः। हारी—हारवान्। केयूरी—अङ्गदी। मेखली—काञ्चीदामालङ्कृतकटिः। मुद्गरी—मुद्गरः—दण्डविशेषः तद्वान्, [अत्र सर्व्वत्र इन्नन्तेषु "अत इनि-ठनौ" (५।२।११५ पा०) इति इनिप्रत्यये, मेखली इत्यत्र च "व्रीह्यादिभ्यश्च" (५।२।११६ पा०) इति इनिप्रत्यये रूपम्]। विद्याधरत्वं—विद्याधरभावम्।

(४५७) अदूरव्यापिनः,—अदूरविस्ताराः, न दूरप्रसारिण इत्यर्थः। फल्गुचेतसाम्—असारचित्तानाम्, ("असारं फल्गु" इत्यमरः) अलसानां—मन्दानां, कार्य्यपराङ्मुखानाम् इत्यर्थः, मनोरथाः,—कामाः।

(४५८) विस्तारवत्यः स्वभावेनैव उपकृतयः; स्वप्नेऽपि असम्भाविता दातुमिमां दक्षिणां क्षमः कोऽन्यो भवन्तम् अपहाय ? (४५९) सम्पत्कणिकामपि प्राप्य तुलेव लघुप्रकृतिः उन्नतिम् आयाति। (४६०) त्वदीयैः गुणैः उपकरणीकृतस्य त्वत्त एव च लब्धात्मलाभस्य निर्लज्जता इयम् अस्य मूढहृदयस्य। तदिच्छामि येन केनचित् (४६१) कार्यलवोपपादनोपयोगेन स्मारयितुम् आत्मानम्” इति। (४६२) प्रत्युपकारदुष्प्रवेशास्तु भवन्ति धीराणां हृदयावष्टम्भाः; अतः तं राजा—“भवच्छिद्वैव परिसमाप्तकृत्योऽस्मि ; साधयतु मान्यो यथाभमीहितं स्थानम्” इति प्रत्याचचक्षे।

(४५८) विस्तारवत्य,—प्रसरणशीला दूरव्यापिन्य इत्यर्थ। उपकृतय,—उपकारा। इमा दक्षिणा—विद्याधरत्वलाभरूपाम्। क्षम,—शक्त। अपहाय—त्यक्त्वा, विनेत्यर्थ।

(४५९) सम्पदिति।—सम्पद,—विभवस्य, कणिकां—कणामात्र, विभवलेश मित्यर्थ। लघुप्रकृति,—क्षुद्रस्वभाव। उन्नतिम्—ऊर्ध्वगमनम्, उन्मार्गगमनञ्च, विपथगामित्वमित्यर्थ।

(४६०) उपकरणीकृतस्य—उपकृतस्य इत्यर्थ। लब्धेति।—लब्ध आत्मनो लाभ,—अभीष्टरूप येन तथाभूतस्य। अस्य—मदीयस्य इति भाव।

(४६१) कार्येति।—कार्यस्य लव,—लेश, बिन्दु इत्यर्थ, यत्किञ्चित्कार्यम् इति निष्कर्ष, तस्य उपपादन—सम्पादन, तेन य उपयोग,—उपकार तेन। स्मारयितु—स्मृतिपथ नेतुम।

(४६२) प्रत्युपकारेति।—प्रत्युपकारेण—उपकारप्रतिदानेन अप्रकृतेन इति भाव, दुष्प्रवेशा,—प्रवेष्टुमशक्या इत्यर्थ। हृदयावष्टम्भा —हृदयगाम्भीर्याणि, धीराणां हृदयानि परप्रत्युपकार नार्थयन्ते इति भाव। [“अत” इत्यत्र “इत” इति पाठान्तरम्]। भवच्छिद्वा—भवत सिद्धा—अभीष्टपूरणेनेत्यर्थ। परिसमाप्तम्—सर्वमेव, कृत्य—प्रयोजन यस्य तथाभूत, लब्धप्रत्युपकार इति भाव। साधयतु—गच्छतु। “प्रदेश व्यञ्जक साधयेति स्थाने प्रयुज्यते” इति साहित्यदर्पण। मान्य, भवानिति शेष। यथाभमीहितं—चेप्सितम्,

तथोक्तश्च (४६३) भूभुजा जिगमिषुः सुदृढं समालिङ्ग्य टीटिभादीन् कुवलयवनेनेव अवश्यायशीकरस्राविणा सास्रेण चक्षुषा वीक्षमाणः क्षितिपतिं पुनः उवाच,—"तात। ब्रवीमि यामीति न स्नेहसदृशम्। त्वदीयाः प्राणा इति पुनरुक्तम्। गृह्यताम् इदं शरीरकमिति (४६४) व्यतिरेकेण अर्थकरणम्। तिलशः क्रीता वयमिति न उपकारानुरूपम्। बान्धवोऽसीति (४६५) दूरीकरणमिव। त्वयि स्थितं हृदयमिति अप्रत्यक्षम्।

विद्याधरलोकमित्यर्थः। इति उक्त्वा इति शेषः। प्रत्याचचक्षे—प्रत्याख्यानं कृतवान् इत्यर्थः, प्रत्युपकृतिग्रहणे असम्मतोऽभूत् इति भावः।

(४६३) भूभुजा—राज्ञा। जिगमिषुः,—गन्तुमिच्छुः [इच्छासन्नन्तस्य गमेः "सनाशंस—" (३।२।१६८ पा०) इति उप्रत्यये रूपम्] भैरवाचार्य इति शेषः। कुवलयवनेनेव उत्पलकाननेन इव। अवश्यायेति।—अवश्यायस्य—तुषारस्य, ("अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम्" इत्यमरः) शीकरान्—बिन्दून्, स्रवति इति तथोक्तेन। सास्रेण—सजलेन, अत्र अस्रशब्देनैव नयनसलिलार्थविबोधात् पुनः चक्षुःशब्दोपादानं निरर्थकमेव तेन सास्रेणेत्यत्र सलिलेनेति वक्तुमुचितम्। "यामि" इत्यादिना सर्वं स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीति बोद्धव्यम्। स्नेहसदृशम्—स्नेहानुरूपम्। अत्र स्नेहानुरूपनिषेधेन स्नेह इव सुतरामाविष्कृत एव, यत्र हि,—प्रतिषेध इवेष्टस्य यद्विशेषाभिधित्सया। आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति कवयः सदा॥" इति। एवमुत्तरत्रापि। प्राणाः मदीया इति शेषः त्वदीयाः,—तवाधीनाः, त्वं मम अधिप इति भावः। पुनरुक्तम्—कार्य्येण प्राक् प्रदर्शितप्रायत्वात् तत्र पुनः वाचा समाधानम् अधिकम् इति भावः।

(४६४) व्यतिरेकेण—पृथग्भावेन, अर्थकरणम्—अर्थसाधनम्, आवां खलु अभिन्नावेव तथा कथने तु तस्य विपर्य्ययः स्यादिति भावः। तिलशः,—खण्डशः, यावन्त उपकाराः कृताः मदीयेषु अवयवेषु तिलशः खण्डयित्वा प्रदत्तेषु मम अपि मया न परिशोध्यन्ते इति भावः।

(४६५) दूरीकरणम् इव—दूरं निक्षेप इव, बान्धवस्य सतो यद्वा भिन्नतया दूरवर्त्तित्वात् इति भावः। अप्रत्यक्षं—वचनमात्रम् एतत्, हृदयस्य तत्रास्थितस्य दृष्टिविषयत्वायोगात् इति भावः।

(४६६) त्वद्विरहकारिणी कारणा इयं नः सिद्धिरिति अश्रद्धेयम्। (४६७) निष्कारणः तव उपकार इति अनुवादः। स्मर्त्तव्या वयमिति (४६८) आज्ञा। सर्व्वथा (४६९) कृतघ्नालापेषु असज्जनकथासु च चेतसि कर्त्तव्योऽयं स्वार्थनिष्ठुरो जनः" इत्यभिधाय वेगच्छिन्नहारोच्छलितमुक्ताफलनिकरताडिततारागणं गगनतलम् उत्पपात; ययौ च सीमन्तितग्रहग्रामः सिद्धाचितं धाम। (४७०) श्रीकण्ठोऽपि,—राजन्। पराक्रमक्रीत

---

(४६६) त्वद्विरहकारिणी—तव विच्छेदजननी अत एव नः—अस्माकम्, इयं सिद्धिः,—विद्याधरत्वलाभः, कारणा—यातना, क्लेश एव इत्यर्थः ["कारणा तु यातना तीव्रवेदना" इत्यमरः। "न सिद्धि" इत्यत्र "न सिद्धि" इति पाठे—भवद्विरहजननात् इयं यातनारूपत्वेन परिणता, न हि एषा तात्त्विकी सिद्धिरिति, यतो हि, प्रियसङ्गमादिना सिद्धिलाभस्यापि तथाविधसुखानादायकत्वेनाकिञ्चित्करत्वा दित्याशयः] अश्रद्धेयम्—अविश्वास्यम्, एतस्मिन् भवद्विरहेण कारणाद्वाने कथम् इव एतदिति? इति एतद्वाक्यस्य अश्रद्धेयत्वम् इति भावः।

(४६७) निष्कारणः,—निरर्थकः, अहेतुः वा, कस्यापि प्रत्युपकारस्यानङ्गीकारादिति भावः। इति—एतत्कथनम् अनुवादः—उक्तार्थस्य प्रकारान्तरेण कथनम्।

(४६८) आज्ञा—आदेशः, अनुजीविभिः राजा न हि आदिश्यते, अपि तु राज्ञा त आदिश्यन्ते इति भावः।

(४६९) कृतघ्नालापेषु—कृतं घ्नन्तीति कृतघ्नाः,—उपकारविस्मर्त्तारः, तेषाम् आलापाः,—भाषणानि तेषु अकृतज्ञजनविषयकालापावसरेषु इत्यर्थः, असज्जनकथासु—दुर्ज्जनविषयकालापप्रस्तावेषु इत्यर्थः, भवत्प्रत्युपकाराकरणात् अहमपि कृतघ्नः—तेषु अन्यतम इति भावः। स्वार्थनिष्ठुरः,—स्वकार्य्यमात्रनिर्वाहपरायणत्वेन निर्दयः। वेगेति।—वेगेन—उत्पतनरंहसा, छिन्नात्—त्रुटितात् हारात् उच्छलितानां—स्खलितानां मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां, निकरैः,—समूहैः, ताडितः—आहतः, तारागणः,—नक्षत्रसमूहः यस्य यत्र वा तत्। अत्र विप्रकीर्णानां कियत्सङ्ख्यकानां मौक्तिकानां निकरेण असङ्ख्यतारागणताडनमध्यवसीयते इत्यसम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः। सीमन्तित इति।—सीमन्तितः—द्विधाकृतः, ग्रहग्रामः—अन्तरीक्षचारिणां सूर्य्यादीनां ग्रामः,—समूहः येन तदाभूत। सिद्धाचितम्—विद्याधरत्वानुरूपमित्यर्थः धाम—स्थानम्।

(४७०) श्रीकण्ठोऽपि—तदाख्य नागोऽपि। पराक्रमक्रीत,—वैश्यक्रीत।

कर्त्तव्येषु नियोगेन अनुग्राह्यो ग्राहितविनयोऽयं जनः" इत्यभिधाय राज्ञा अनुमोदितः तदेव भूयो भूविवरं विवेश ।

(४७१) नरपतिस्तु चीणभूयिष्ठायां चपायां, प्रवातुम् आरब्धे (४७२) प्रबुध्यमानकमलिनीनिश्वाससुरभौ, (४७३) वनदेवताकुचांशुकापहरणपरिहासखेदिनि इव सावश्यायशीकरे, (४७४) परिमलाकृष्टमधुकृति, (४७५) कुमुदनिद्रावाहिनि,

---

["कर्तृ-करणे कृता बहुलम्" (२।१।३२ पा०) इति सूत्रेण तृतीयासमासः]। कर्त्तव्येषु—कार्य्येषु, भवत इति भावः, नियोगेन—आदेशेन। ग्राहितविनयः,—शिक्षितविनयः, पराजयेन इति भावः । ["राज्ञा अनुमोदितः" इत्यत्र "राजानुमोदितः" इति पाठान्तरम् । एतदेव समीचीनं मन्यामहे, "मतिबुद्धि—" (३।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमानविहितस्य क्तस्य "क्तेन च—" (२।२।१२ पा०) इत्यादिना षष्ठ्या एव समासनिषेधात्, अतीतविहितेन क्तेन तृतीयया समासो भवत्येव इति समञ्जसं भवेत् । "राज्ञा अनुमोदितः" इति पाठे—"कर्तृकरणे—" (२।१।३२ पा०) इति बहुलग्रहणात् समाधेयः समासाभाव इति दिक्]। भूविवरं—पातालम् ।

(४७१) "नरपतिः" इत्यस्य "नगरं विवेश" इत्युत्तरेणान्वयः । चीणभूयिष्ठायां—प्रायेण चीणायाम् इत्यर्थः । चपायां—रजन्याम् । प्रवातुं—प्रकर्षेण सञ्चरितुम् ।

(४७२) प्रबुध्यमानेति ।—प्रबुध्यमानानां—सूर्य्योदयप्रारम्भात् विकाशं लभमानानां, कमलिनीनां—पद्मिनीनां, निश्वासेन—तत्सम्भूतवायुनेत्यर्थः, सुरभिः,—सुगन्धि तस्मिन् ।

(४७३) वनेति ।—वनदेवतानां कुचयोः,—स्तनयोः, अंशुकस्य—वसनस्य, अपहरणमेव परिहासः,—क्रीडनविशेषः, तेन यः खेदः —घर्म्मोदकं, सत्त्वोदयात् इति भावः, तद्वति इव, सावश्यायशीकरे—तुषारबिन्दुयुक्ते इत्यर्थः । एतेन वायौ भुजङ्गव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।

(४७४) परिमलेति ।—परिमलः,—पुष्पादिविमर्द्दजनितो गन्धः, सुरतसम्भोगजनितः इति तु अथवयसम्पत्र तद्वत्त्वादिति भावः, ("विमर्द्दोत्थे परिमलः" इत्यमरः) तेन आकृष्टाः,—आचिताः, मधुकृतः,—भ्रमराः, अन्यत,—तदाश्रयीन्यादिना" नीताः इति कथितं येन तथोक्ते ।

(४७५) कुमुदेति ।—कुमुदानां निद्रा—सङ्कोचः इत्यर्थः, तां वाहयति—

(४७६) निशापरिणतिजडे, तुषारलेशिनि वनानिले, (४७७) विरह-विधुरचक्रवाकचक्रनिश्वसितसन्तापितायामिव अपरजलनिधिमव-तरन्त्यां त्रियामायां, (४७८) साक्षादागतलक्ष्मीविलोकनकुतू-हलिनीषु इव समुन्मीलन्तीषु नलिनीषु, (४७९) उन्निद्रपक्षिणि, (४८०) क्षरति कुसुमविसरमिव तुहिनकणनिकरं, मृदुपवन

जनयति इति तस्मिन्, अत्र नायिकान्तरसमागमसमये प्रणयकलहमाशङ्क्य प्रागेव भुक्ताया अपरस्या कुमुदिन्या प्रेमगर्भव्यवहारैश्च निद्रासमुत्पादनात् अथ नायिकान्तरानुरागदर्शनात् दक्षिणनायकत्वं व्यज्यते ।

(४७६) निशेति ।—निशायाः—रात्रेः, परिणतिः,—परिणामः, अवसानम् इत्यर्थः, तया जडः,—मन्थरः, एकत्र—शिशिरभावेन अन्यत्र—सर्वां निशां व्याप्य निधुवनविलासात् प्रजागराच्च इति भावः तस्मिन् । तुषारलेशिनि—शिशिरबिन्दु-वाहिनि ईषत् शीतल इति भावः, अन्यत्र—रतिश्रमस्वेदवति इत्यर्थः ।

(४७७) विरहेति ।—विरहेण—विच्छेदेन, विधुराणां—व्याकुलानां, चक्र-वाकाणां—रथाङ्गनामकानां पक्षिणां, चक्रस्य—समूहस्य, निश्वसितेन—निश्वास-वायुना, उष्णेन इति भावः, सन्तापितायाम् इव, अत्र प्रकृतस्याप्रकृतत्वेन सम्भावनात् उत्प्रेक्षालङ्कारः । अपरजलनिधिं—पश्चिमसागरम्, प्राचि तपनस्योदयात् अवतरन्त्याः क्रमात् तमसः प्रतीचि अपसरणात् इति तात्पर्यम् । सन्तापितः शीतलं जलमवगाहते इति लोकप्रसिद्धिः । त्रियामायां—रजन्याम् ।

(४७८) साक्षादिति ।—साक्षादागतायाः—निजसमीपे समुपस्थितायाः, प्रत्यक्षं दृश्यमानायाः इत्यर्थः, लक्ष्म्याः,—श्रियाः, (नवादित्यस्य पक्षे प्रभाकरस्य शोभायाः इत्यपि व्यज्यते) विलोकने—दर्शने, दर्शनाभिलाषिण्यः, कुतूहलिन्यः,—कौतुकवत्यः तासु इव । समुन्मीलन्तीषु—विकसन्तीषु, नलिनीषु—पद्मिनीषु, एतेन नलिनीनां मुग्धनायिका-त्वम् ध्वनितम् ।

(४७९) उन्निद्रेति ।—उन्निद्राः,—विगतनिद्राः, प्रबुद्धाः इत्यर्थः, (प्रत्यूषे पतत्रि-वर्गस्य जागरणस्वभावत्वादिति भावः) पक्षिणो यत्र तस्मिन्, एतेन पक्षिणां शृङ्गार-सहायानां विटादीनामिव रत्यनुकूलसहायत्वं प्रतीयते ।

(४८०) क्षरति—वर्षति । कुसुमविसरमिव—पुष्पनिकरमिव, अन्यत्र—विरहतापोपशमाय रतिसुखोपभुक्तये वा पुष्पविकीर्णत्वं दृश्यते । मृद्विति ।—मृदुना

लासितलते कानने, (४८१) कमललक्ष्मीप्रबोधमङ्गलशङ्खेषु इव रसत्सु (४८२) अन्तर्बद्धध्वनन्मधुकरेषु, मुकुलायमानेषु कुमुदेषु, (४८३) उज्जिहानरविरथवाजिविसृष्टैः प्रोथपवनैः प्रोत्सार्यमाणासु इव वारुण्यां ककुभि पुञ्जीभवन्तीषु श्यामालताकलिकासु तारकासु (४८४) मन्दरशिखराश्रयिणि मन्दानिललुलितकल्प-लतावनकुसुमधूलिविच्छुरिते इव धूसरीभवति सप्तर्षिमण्डले,

---

—मन्देन, पवनेन—वायुना, लासिता—नर्त्तिता कम्पिता इत्यर्थः, लता,—व्रतत्यः यत्र तादृशे, एतेन वायोः कलापरशीलललितनायकत्वं गम्यते।

(४८१) कमलेति।—कमलानां—पद्मानां लक्ष्मीः,—श्रीः तस्याः प्रबोधाय—जागरणाय विकसनाय इति भावः मङ्गलशङ्खाः तेषु इव, इत्युत्प्रेक्षा। रसत्सु—ध्वनत्सु।

(४८२) अन्तरिति।—अन्तः—अभ्यन्तरे, बद्धाः—रुद्धाः मध्ये पद्मानिमीलनादिति भावः सायन्तु पूर्वदिवसीयमवगन्तव्यम्, अधुना प्रभातवर्णनादर्शनात् कमलानां विकासप्रसङ्गात्, रतिश्रान्तानां कमलानां मधुररवेण जागरणाय तत्र न्यासका वा, ध्वनन्तः—गुञ्जन्तः, मधुकराः—भ्रमराः तेषु, एतेन भ्रमराणां रत्यनुकूलसहृदयत्वं प्रतीयते। मुकुलायमानेषु—मुकुलभावं गच्छत्सु।

(४८३) उज्जिहानेति।—उज्जिहानैः—उद्गच्छद्भिः, [उत्पूर्वकात् जिहीते इत्यस्य शानचि रूपम्] प्रबुद्धे वा रवेः—सूर्यस्य रथवाजिभिः,—रथाश्वैः, विसृष्टाः,—त्यक्ताः तैः। प्रोथपवनैः—नासामारुतैः। प्रोत्सार्यमाणासु इव—अपसार्यमाणासु इव इत्युत्प्रेक्षा। वारुण्यां ककुभि—पश्चिमायां दिशि। पुञ्जीभवन्तीषु—संहतीभवन्तीषु। श्यामेति।—श्यामा—निशा एव लता—व्रततिः, ("श्यामा स्यात् शारिवा निशा" इत्यमरः) यद्वा—श्यामालता—प्रियङ्गुलतिका मकरिका वा तस्याः कलिकाः—कोरकाः तासु तत्सादृशीषु इत्यर्थः। तारकासु—नक्षत्रेषु, इति परम्परितं (प्रियङ्गुलतिकापक्षे तु निरङ्गं) रूपकमलङ्कारः।

(४८४) मन्देति।—मन्दरस्य—पर्वतभेदस्य, शिखरं—शृङ्गम्, आश्रयतीति तथोक्ते। मन्दानिलेति।—मन्देन—अचाञ्चल्येन मृदु प्रवहता इत्यर्थः, अनिलेन—वायुना, लुलितम्—ईषदान्दोलितं यत् कल्पलतावनं—देवतरुविशेषकाननं, तस्य कुसुमानां—पुष्पाणां धूलिभिः—परागैः विच्छुरिते इव—विलिप्ते इव [इति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा] धूसरीभवति—धूसरतां व्रजति, सप्तर्षिमण्डले—मरीच्यादिमहर्षिमण्डले, एतेषां स्वर्गावस्थायित्वात् कल्पलतिकाप्रसूनपरागलिप्तत्वं साधु सङ्गच्छते।

(४८५) सुरवारणाङ्कुशे इव च्युते गलति तारामये मृगे वीनपि टीटिभादीन् गृहीत्वा नागयुद्धव्यतिकरमलीमसानि शुचिनि वन-वापीपयसि प्रक्षाल्य अङ्गानि नगरं विवेश। अन्यस्मिन् अहनि तेषाम् आत्मशरीरानन्तरं स्नानभोजनाच्छादनादिना प्रीतिम् अकरोत्।

कतिपयदिवसापगमे च (४८६) परिव्राट् भूभुजा वार्य्य-माणोऽपि वनं ययौ। पातालस्वामि-कर्णतालौ तु शौर्य्यानुरक्तौ तमेव सिषेवाते। (४८७) सम्पादितमनोरथातिरिक्तविभवौ च सुभटमण्डलमध्ये निष्कृष्टमण्डलाग्रौ समरमुखेषु प्रथमम्

---

(४८५) सुरेति।—सुरवारणस्य—ऐरावतस्य, अङ्कुशे इव, च्युते—स्वस्थानात् भ्रष्टे, गलति—क्षरति, अस्तं गच्छति इत्यर्थं तारामये—नक्षत्रमये मृगे—मृगशीर्षाख्य नक्षत्रे, स हि त्रितारोऽङ्कुशाकार इति कोणत्रयविशिष्टत्वादङ्कुशेन सहास्य नक्षत्रत्रयवत मृगशिरस अवैधर्म्यसाम्यप्रतिपादनात् उपमाऽलङ्कारः। टीटिभादीन्—टीटिभ कर्णताल-पातालस्वामिनः इत्यर्थं। नागेति।—नागेन—श्रीकण्ठाख्येन सह, यत् युद्धं तस्य व्यतिकरः,—सम्पर्कः, तेन मलीमसानि—मलिनानि। शुचिनि—पवित्रे, निर्मले वा, वनवापीपयसि—अरण्यसरसीजले। अन्यस्मिन अहनि—अन्येद्युः, परदिने इत्यथ, निशाऽवसानात् परमिति भावः, तेषां—टीटिभादीनाम्। आत्मेति।—आत्मशरीरम् —आत्मदेहम्, अनन्तरम्—अव्यवहितोत्तरं भवति यस्मिन कर्म्मणि तत यथा स्यात् तथा, स्नानभोजनाच्छादनादिना—स्नानाहारवसनादिना, प्राक तेषां स्नानभोजनादि व्यापारं समाधाय तेषां शरीरं सन्तर्प्य पश्चात स्वस्य शरीरसन्तर्पणाय स्नानभोजनादि व्यापारं विदधाविति भाव, यद्वा—आत्मशरीरेण सह, नास्ति अन्तरं—भेदं यस्मिन कर्म्मणि तत् यथा तथा, आत्मतुल्यमित्यर्थ।

(४८६) परिव्राट—परिव्राजकः, [परिव्रजतीत्यर्थे परिपूर्व्वकात व्रजत कर्त्तरि क्विपि निपात] टीटिभ इत्यर्थं। भूभुजा—राज्ञा, [भुवं भुनक्ति पालयतीत्यर्थे भूपदात भुनक्तेः कर्त्तरि क्विपि रूपम्]। वार्य्यमाण,—निषिध्यमान। वनं ययौ—वानप्रस्थाश्रममवलम्बत इति भाव। शौर्य्येति।—शौर्य्येण—पराक्रमेण, राज्ञ इति भाव, अनुरक्तौ—जातानुरागौ, न भोगलोलुपतया इति भाव, अन्तिमौ तु तौ गुणलुब्धौ महानेवाधिकहेतुरिति फलितम्।

(४८७) सम्पादितेति।—सम्पादित,—सम्पादित, भूभुजेति शेष, मनोरथस्य

उपयुज्यमानौ कथान्तरेषु च अन्तरान्तरा समादिष्टौ विचित्राणि भैरवाचार्य्यचरितानि शैशववृत्तान्तांश्च कथयन्तौ तेनैव सार्द्धं जराम् आजग्मतुः इति।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते भैरवाचार्य्यसिद्धिसाधनं नाम

तृतीय उच्छ्वासः ॥ ३ ॥

—अभिलषितस्य, अतिरिक्तः,—अधिकः, विभवः,—सम्पत् ययोः तौ। सुभटमण्डलमध्ये—महावीरसङ्घमध्ये। निकृष्टेति।—निकृष्टम्—अत्युत्कृष्टमित्यर्थः, मण्डलाग्रः—खड्गः ययोः तौ, ("खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः। कौक्षेयको मण्डलाग्रः" इत्यमरः) यद्वा,—निकृष्टः—प्रख्यातः, यत् मण्डलम्—वीरव्यूहः तस्य अग्रौ—प्रधानभूतौ, वीरसमाजेषु प्रतिष्ठावित्यर्थः, अत एव समरमुखेषु—युद्धाग्रेषु सेनाव्यूहसम्मुखे इति यावत्, प्रथमम्—अग्रे, प्राधान्येन सेनापतित्वेन वा इति भावः, उपयुज्यमानौ—नियुज्यमानौ, तौ इत्यर्थः। कथान्तरेषु—आलापप्रसङ्गेषु। अन्तरान्तरा—मध्ये मध्ये। ["आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये" (वा०) इति द्वित्वम्] समादिष्टौ—आज्ञप्तौ, राज्ञा इति शेषः। शैशववृत्तान्तान्—बाल्यक्रीडादिव्यापारान्, भैरवाचार्य्यस्यैव इति भावः, कथयन्तौ इति स्थिरसौहार्द्दज्ञापनपरं बोद्धव्यम्। तेनैव—राज्ञा, [अत्र "सहयुक्तेऽप्रधाने" (२।३।१९ पा०) इति सूत्रे, 'एवं साकं सार्द्धं समं योगेऽपि' इति वृत्तिः, तेन सार्द्धयोगे तृतीया ज्ञेया]। सार्द्धं—सह। जराम्—वार्द्धकम्।

इत्यशेषशास्त्राटवीपञ्चाननेन वात्स्यवंशावतंसेन पण्डितकुलपतिना बि, ए,

उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया,

तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीनित्यबोध

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितया प्रतिसंस्कृतया चाप्तसमताख्यया

श्रीहर्षचरितव्याख्यया तृतीय उच्छ्वासः ॥ ३ ॥

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

योगं स्वप्नेऽपि नेच्छन्ति कुर्व्वते न करग्रहम् ।
महान्तो नाममात्रेण भवन्ति पतयो भुवः ॥ १ ॥
सकलमहीभृत्कम्पकृदुत्पद्यत एक एव नृपवंशे ।
विपुलेऽपि पृथुप्रतिमो दन्त इव गणाधिपस्य मुखे ॥ २ ॥

अथेदानीं महतां गुणकीर्त्तनच्छलेन प्रस्तुतस्य ग्रन्थनायकस्य गुणवत्त्वं प्रख्यापयितुमाह, योगमिति ।—महान्तः,—महानुभावा जनाः, स्वप्नेऽपि—प्रसुप्तस्य विज्ञानेऽपि, निद्रावस्थायां मानसिकज्ञानविषयेऽपि इत्यर्थः, ("स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्" इति मेदिनी) योगं—विश्रब्धघातकं, विश्वासहन्तृत्वम् इत्यर्थः, पराभिसन्धानार्थमुपधिमिति यावत् ("योगोऽपूर्वार्थसम्प्राप्तौ सङ्गतिध्यानयुक्तिषु । विश्रब्धघातके ॥" इति मेदिनी) मेलनञ्च न इच्छन्ति—नाभिलषन्ति, करग्रहं—करेषु—राजग्राह्यभागेषु ग्रहः,—आग्रहः तं, पीडनम् इत्यर्थः, दण्डग्रहणमिति वा, पाणिग्रहणञ्च विवाहमित्यर्थः, न कुर्व्वते अथ च नाममात्रेण भुवः,—पृथिव्याः, पतयः—अधिपतयः परिपालयितारश्च, भवन्ति, एकत्र—नाममात्रश्रवणेन सर्व्वे कम्पमानास्तान् पतित्वे वृण्वन्ति, अन्यत्र,—पाणिग्रहणं सङ्गमादिकं विनाऽपि भूपतयः इति नामधारिणो भवन्तीति भावः, एतेन भाविनृपस्य हर्षस्य अलोलुपत्वं प्रजारञ्जकत्वं प्रभावातिशयश्च सूचितम् । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १ ॥

इदानीं पुष्पभूतिवंशे उत्पत्स्यमानस्य हर्षनृपतेः तद्वंशोत्पन्नेभ्यः पूर्व्वनृपतिभ्यः श्रेष्ठत्वमाह सकलेति ।—विपुले—महति, विशाले च अपि नृपवंशे—राजवंशे, गणाधिपस्य—गणपतेः, मुखे—वदने, अन्यत्र—गणाः—सैन्यभेदाः, ("गणः प्रमथसङ्घौघे सङ्ख्यासैन्यप्रभेदयोः" इति मेदिनी) तेषाम् अधिपस्य—अधिपतेः, राज्ञः इत्यर्थः राजसमूहानामिति भावः, मुखे—प्रधाने इत्यर्थः, नृपवंशे इत्यस्य विशेषणत्वेन योजनीयम्, दन्त इव—रदन इव, पृथुः,—आदिराजः, तत्प्रतिमः,—तत्सदृशः, अन्यत्र—पृथ्वी—विशाला प्रतिमा—दन्तबन्धः, दन्तकोष इत्यर्थः यस्य तथाभूतः. ("प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चानुकृतावपि" इति मेदिनी) एक एव—कश्चिदेव, यथा गणाधिपस्य मुखे दन्तोऽप्येक एव, तथा नरेन्द्रवंशे कश्चिदेक एव इति

(१) अथ तस्मात् पुष्पभूतेः द्विजवरस्वेच्छागृहीतकोपो नाभिपद्म इव पुण्डरीकेक्षणात्, लक्ष्मीपुरःसरो रत्नसञ्चय इव रत्नाकरात्, गुरुबुधकविकलाभृत्तेजस्विभूनन्दनप्रायो ग्रहगण इव उदयस्थानात्, (२) महाभारवाहनयोग्य' सागर इव

भाव, सकलानां महीभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, कम्पकृत—भयप्रद इति भाव, एकत्र—नामश्रवणेनैव वेपथुजननात्, अन्यत्र—स्वस्थानादपसारणात्, उत्पद्यते—जायते। एतेन महाराजस्य हर्षस्य उत्पत्ति सूचिता। आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेत्यादि।—"अथ" इत्यस्य "निर्जगाम राजवंश" इति उत्तरेण सम्बन्ध। तमेव विशिनष्टि, द्विजवरेत्यादिभि।—द्विजवरै—ब्राह्मणश्रेष्ठै, अन्यत्र,—द्विजेषु वर,—श्रेष्ठ, ब्रह्मेत्यर्थ, तेन स्वेच्छया—यथाकाममित्यर्थ, गृहीत,—लब्ध, स्वीकृतश्च कोष,—धनं बीजकोषश्च, कर्णिका च इत्यर्थ यस्य तथाभूत, पुण्डरीकेक्षणात्—कमललोचनात्, पुण्डरीकाक्षात् नारायणाच्च, नाभिपद्म इव—नाभिकमलमिव, यद्यपि "वा पुंसि पद्मं नलिनम्" इत्युक्तममरेण, तथापि पद्मशब्दस्य पुंसि प्रयोगस्तु भट्टारिजुष्टप्रदुष्ट एवेत्युक्तमालङ्कारिकै। इह प्रभृति श्लेषसङ्कीर्णोपमालङ्कार विज्ञेय सर्वत्रार्थद्वयस्याप्रतिपादनादिति। लक्ष्मी,—श्री, पुरःसरी—प्रथमा यस्य तथाक्त, लक्ष्मी,—सम्पत तत्पुरःसरश्च। रत्नसञ्चय इव—रत्नानां—रत्नभूतानाम उत्कृष्टानामित्यर्थ, पुत्राणामिति भाव, "जातौ जातौ यदुत्कृष्ट तद्रत्नमिह कथ्यते" इत्युक्ते, सञ्चय,—समुत्पत्ति यस्मात् स रत्नानां सञ्चय यस्य तथाभूतो वा, रत्नानां—मणीनां, सञ्चय,—समूहश्च। रत्नाकरात्—रत्नानाम् आकर,—आश्रय, उत्पत्तिस्थानञ्च तस्मात् समुद्राच्च। गुर्विति।—गुरव,—उपदेष्टार, बुधा—पण्डिता, कवय,—काव्यकर्त्त, कलाभृत,—सङ्गीताभिज्ञा, ["कलाभृत्" इत्यत्र "कलावत्" इति पाठेऽपि स एवार्थ] तेजस्विन,—शूरा, भूनन्दना,—राजान, अन्यत्र,—गुरु,—बृहस्पति, बुध,—सोमात्मज, कवि,—शुक्र, कलाभृत्—चन्द्र, तेजस्वी—सूर्य, भूनन्दन,—मङ्गल, एते प्रायेण यत्र तथाभूत। उदयस्थानात्—उदयाचलादित्यर्थ; अन्यत्र—प्रभवस्थानादित्यर्थ।

(२) महाभारेति।—महान् भार,—भूभार इत्यर्थ, भूपालत्वम् इति भाव, तस्य वाहन—निर्वाहण, तत्र योग्य, अन्यत्र,—महती भारस्य—भारवहन्यस्य, वाहने—स्थानात् स्थानान्तरनयने, योग्य,—समर्थ। [समुद्रपक्षे आरोप्यार्थ-गामायमेऽपि भारशब्दे राजपक्षे भूरक्षणभारस्य न तथाऽर्थता इति "वाहन—"

सगरप्रभावात्, (३) दुर्जयबलसनाथो हरिवंश इव शूरात् निर्जगाम राजवंशः। (४) यस्मात् अविनष्टधर्मधवलाः प्रजासर्गा इव कृतमुखात्, प्रतापाक्रान्तभुवनाः किरणा इव तेजो-

(८४।८ पा०) इत्यादिना न पचम्]। सगरप्रभावात्—सगरस्य—सूर्यवंशीयस्य राजविशेषस्य प्रभावात्—सामर्थ्यात्। पुरा सगरस्य नृपतेः षष्टिसहस्राणि पुत्रा आसन्। ते तु कालेन महाबला पराक्रान्ताश्च वीरा पितुः सगरस्य अश्वमेधीयाश्वं रक्षन्तः सर्वां पृथ्वीं प्रदक्षिणीकुर्वन्त एव। अन्तरे शक्रेण तेषां मध्यचारी अश्वः देवशक्त्या हृतः पाताले कपिलमुनिसमीपे रक्षितः। अथ ते रक्षकाः यज्ञीयमश्वम् अदृष्ट्वा सर्वां पृथ्वीं स्वर्गञ्च भ्रमन्तः परं न अश्वमवापुः। ततः पित्राज्ञया पातालं खनित्वा कपिलसमीपे तमश्वं दृष्ट्वा कपिलं न्यपीडयन्। स च मुनिः तान् कोपदृष्ट्या भस्मीचकार। तेषां तदा पातालखननेन यो जलराशिरुत्थितः, स एव सगरादुत्पन्न इति सागरसंज्ञां लेभे इति पुराणवार्त्ता। अन्यत्र—सगरस्येव प्रभावो यस्य तथाभूतस्मात्। ["प्रभावात्" इत्यत्र "प्रभवात्" इति पाठे,—सगरात् प्रभवः,—उत्पत्तिर्यस्य तस्मात्, सगरपुत्रादित्यर्थः, अन्यत्र,—सगरवत् प्र—प्रकृष्टः, प्रशस्तवंशे इत्यर्थः, भवः,—उत्पत्तिर्यस्य तस्मात् इत्यर्थः]।

(३) दुर्जयबलसनाथ,—दुर्जयं बलं—पराक्रमो येषां ते, तादृशैर्वीरैरित्यर्थः, यद्वा,—दुर्जयेन—दुःखेन जेतुं शक्येन पराक्रमिणा इत्यर्थः, बलेन—सैन्येन सनाथः,—सहितः, किं वा—दुर्जयस्य बलसनाथस्य—महाप्रभावस्य सैन्ययुतस्य वा, असौ दुर्जयबलसनाथः, अन्यत्र,—दुर्जयेन—जेतुमशक्येन बलेन—बलदेवेन, सनाथः—सहितः, यद्वा,—दुर्जयः,—विष्णुः, "दुर्जयो दुरतिक्रमः" इति विष्णुसहस्रनामवचनात्, बलः,—बलदेवः ताभ्यां सनाथः, शूरात्—वीरात्, "तस्मात् पुष्पभूतेः" इति पूर्वेणान्वयः, तद्वाख्यात् वसुदेवपूर्वपुरुषाच्च।

(४) यस्मात्—राजवंशात्, "यस्मात्" इत्यत्र "अजायन्त राजानः" इति उत्तरेण सम्बन्धः। तानेव विशिनष्टि, अविनष्टेत्यादिभिः।—अविनष्टेन—अविच्छिन्नसम्पूर्णेनेत्यर्थः, धर्मेण—वेदोदितानुष्ठानेन "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इत्युक्ते "चोदना वेदविधिस्तया लक्ष्यते" इति तद्व्याख्यानाच्च, धवला—विशुद्धा, अनुरागास्पदीभूता इति यावत्, यद्वा,—अविनष्टधर्मा,—धवलात्—नरात्, जातिमन्ति, निर्मलेन भवन्तीव वा इति भावः तदीयाः, ("धव पुमान् नरे धूर्ते पत्यावपि च" इति मेदिनी) प्रजासर्गाः,—मानुषसृष्टयः। कृतमुखात्—सत्य

निधेः, (५) विग्रहव्याप्तदिङ्मुखा गिरय इव भूभृत्प्रवरात्, (६) धरणिधारणक्षमा दिग्गजा इव ब्रह्मकरात्, उदधीन् पातुम् उद्यता जलधरा इव घनागमात्, (७) इच्छाफल-दायिनः कल्पतरव इव नन्दनात्, (८) सर्व्वभूताश्रया विश्वरूप-प्रकारा इव श्रीधरात् अजायन्त राजानः।

मुखात् ओङ्कारपूतवचस इति भावः, सत्ययुगप्रारम्भाच्च। प्रतापेति।—प्रतापेन—कोष-दण्डजशक्त्या, ("स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोष-दण्डजम्" इत्यमरः) तेजसा च, आतपेनेत्यर्थः, आक्रान्तम्—अधिष्ठितं, भुवनं यैः तथोक्ताः। तेजोनिधेः,—प्रताप-शालिनः सूर्य्याच्च।

(५) विग्रहेति।—विग्रहेण—रणेन, कायेन च, ("विग्रहः कायविस्तारे विभागे ना रणेऽस्त्रियाम्" इति मेदिनी) व्याप्तानि दिङ्मुखानि यैः तथोक्ताः। भूभृत्प्रवरात्—भूभृत्सु—राजसु पर्व्वतेषु च, प्रवरः,—श्रेष्ठः तस्मात् [निर्द्धारणे षष्ठी-समासनिषेधात् सप्तमी एव व्याख्येया। "भूभृत्प्रवरात्" इत्यत्र "भूभृत्प्रभवात्" इति पाठे,—भूभृत्सु—भूपालेषु, प्रभवः,—पराक्रमः यस्य, अथच,—भूभृतां—पर्व्वतानां, प्रभवः,—प्रथमप्रकाशस्थानं तस्मात् इत्यर्थः, ("प्रभवो जन्मभूमौ स्यात् जन्महेतौ परा-क्रमे। ज्ञानस्य चादिमस्थाने" इति मेदिनी) केचित्तु "भूभृत्प्रभवो ब्रह्मा" इति व्याचक्षते]।

(६) धरणीति।—धरण्याः,—पृथिव्याः, धारणे—पालने, उद्वहने च, क्षमाः,—शक्ताः। ब्रह्मकरात्—ब्रह्म—वेदोक्तं धर्म्मम् इत्यर्थः, करोतीति तस्मात् विधातृ-हस्ताच्च, सामगानं कुर्व्वतः ब्रह्मणः करात् करिणः उत्पन्नाः इति पौराणिकी वार्त्ता। उदधीन्—समुद्रान्, पातुं—रक्षितुं, शोषितुञ्च। घनागमात्—घनः,—सान्द्रः, दृढ इत्यर्थः, आगमः,—शास्त्रज्ञानं यस्य तथोक्तात्, मेघागमाच्च, वर्षाकालाच्चेत्यर्थः।

(७) इच्छेति।—इच्छया—कामनया, प्रार्थनामिति भावः, फलानि—अभिलषितानि दातुं शीलमेषां तथोक्ताः, [अत्र इच्छाफलपूर्व्वकात् दाधातोः "सुप्यजातौ—" (३।२।७८ पा०) इत्यादिना णिनिप्रत्यये "आतो युक्—" (७।३।३३ पा०) इत्यादिना युगागमे रूपम्]। नन्दनात्—नन्दयतीति तथोक्तात्, तदाख्योद्यानाच्च।

(८) सर्व्वेति।—सर्व्वेषां भूतानां—प्राणिनां, जीवानाञ्च, [illegible], क्षित्यादिमहाभूतानां वा, आश्रयाः,—आश्रयस्थानीयाः, यद्वा,—सर्व्वेषु—सकलेषु द्रव्येषु

(९) तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु क्रमेण उदपादि हूणहरिणकेसरी, सिन्धुराजज्वरः, गुर्जरप्रजागरः, गान्धाराधिपगन्धद्विपकूटपाकलः, (१०) लाटपाटवपाटच्चरः, (११) मालवलक्ष्मीलतापरशुः, प्रतापशील इति प्रथितापरनामा,

---

इति भावः, भूतानि—सत्यानि, नित्यत्वात् पारमार्थिका इति भावः, अत एव आश्रयाः। विश्वरूपप्रकराः,—विश्वस्य—जगतः, रूपप्रकराः,—रूपनिवहाः, ["विश्वरूपप्रकराः" इत्यत्र "विश्वरूपप्रकाराः" इति पाठे,—भगवतः श्रीविष्णोः दुर्दर्शरूपविशेषा इव इत्यर्थः]। श्रीधरान्—श्रियः—सम्पदः, राजलक्ष्मीं वा, धरतीति तथोक्तान्, विष्णोः।

(९) तेष्वित्यादि।—"उदपादि" इत्यस्य "प्रभाकरवर्द्धनो नाम राजाऽधिराजः" इत्यनुसरेणान्वयः। उदपादि—उत्पन्नः। तमेव विशिनष्टि, हूणेत्यादिभिः।—हूणाः,—म्लेच्छजातिविशेषाः, देशविशेषा वा, हरिणा इव—मृगा इव, तेषां तेषु वा केसरी—सिंहः, तेषां विजयेन भीतिहेतुत्वादिति भावः, एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यम्, इतः प्रभृति सर्व्वत्र रूपकमलङ्कारः, अभेदाध्यवसायदर्शनात्। सिन्धुराजज्वरः,—सिन्धुराजस्य ज्वरः—सन्तापदायकः रोगविशेषः। गुर्जरप्रजागरः—गुर्जरनिद्राक्षयः, गुर्जरदेशीया जना यस्य भयेन सततं जाग्रतीति भावः। गान्धाराधिपः,—गान्धारराज एव गन्धद्विपः,—गन्धप्रधानो द्विपः, मत्तहस्तीत्यर्थः, "स्वेदं मूत्रं पुरीषञ्च मज्जाश्चैव मतङ्गजाः। यस्याघ्राय विमाद्यन्ति तं विद्यात् गन्धहस्तिनम्॥" इत्युक्तलक्षणो वा, तस्य कूटः,—निश्चलः, अविच्छेदीति भावः, यद्वा,—कूटे—यन्त्रे, सम्मदविशेषे इत्यर्थः, ("कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ .. । ..सीरावयवयन्त्रयोः॥" इति मेदिनी) पाकलः,—हस्तिज्वरविशेषः, ("पाकलं कुष्ठभैषज्ये पुंसि स्यात् कुञ्जरज्वरे" इति मेदिनी)। "विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्तते। पाकलो गजेष्वभितापो वाजिष्वर्कः कुकुरेषु। इन्द्रमदो मत्स्येषु नीलिका ज्योतिरोषधिषु मृत्युमुखरो नाम॥" इत्यादि वैद्यके च।

(१०) लाटेति।—लाटानां—लाटदेशीयानां क्षत्रियाणां [लाटशब्दात् "तत्र जातः" (४।३।२५ पा०) इत्यणि रूपम्] पाटवस्य—नैपुण्यस्य पाटच्चरः,—चौरः, हारक इत्यर्थः, ("चौरैकागारिकस्तेन • पाटच्चरमलिम्लुचाः" इत्यमरः)।

(११) मालवेति।—मालवानां—तदाख्यजनपदानां, लक्ष्मीरेव लता तस्याः परशुः,—कुठारः। इत्यादिनाऽभिहिता तदाख्यदेशविजयो बलि निष्कर्षः। प्रतापशीलः,—शीलः प्रतापादिगार्दिवजयी, अत एव प्रतापशील इति, प्रथितापरनामा—

(१२) प्रभाकरवर्द्धनो नाम राजाधिराजः। (१३) यो राज्याङ्गसङ्गीनि अभिषिच्यमान एव मलानीव मुमोच धनानि। यः परकीयेणापि कातरवल्लभेन रणमुखे तृणेनेव धृतेन अलज्जत जीवितेन। यः (१४) करधृतधौतासिप्रतिबिम्बितेन आत्मनाऽपि अदूयत समितिषु सहायेन। रिपूणां पुरः (१५) प्रधनेषु धनुषाऽपि नमता यो मानी मानसेन अखिद्यत। यश्च

विख्यातान्यनामधेय, यद्वा,—प्रथित इति अपर,—प्रभाकरवर्द्धनादितर, नाम—समाख्या यस्य तथाभूत।

(१२) प्रभेति।—प्रभाकर,—सूर्य्य, तद्वत् वर्द्धते इति तथोक्त, यद्वा,—प्रभाकरश्चासौ वर्द्धनश्च इति विग्रह, यश प्रभाशालित्वात्।

(१३) राज्याङ्गसङ्गीनि—राज्याङ्गानि—अमात्याद्या प्रकृतय, तत्सङ्गीनि—तत्सङ्गतानि। अभिषिच्यमान,—राज्ये प्रतिष्ठाप्यमान, अथच,—अभित—सर्व्वत, सिच्यमान,—पीड्यमान, जलेनेति भाव, [अत्र "उपसर्गात्—" (८।३।६५ पा०) इत्यादिना षत्वम्] यश्च सर्व्वतोभावेन जलसिक्तो भवति, स अङ्गसङ्गीनि मलानि मुञ्चतीति लोकदृष्टम्। मलानीव—दूषितानीव क्लेदानिव च, धनानि मुमोच—तत्याज, दीनानाथादिभ्यो दत्तवानित्यर्थ, अत्र मलै सह धनानामवैधर्म्यसाम्यप्रतीते रूपकालङ्कार। परकीयेणापि—परार्थप्रवर्त्तनापि इत्यर्थ, कातरेषु, जनेषु इति शेष, कातराणां—दुर्ब्बलानां जनानां वा वल्लभेन—प्रियेण, हातुमशक्येनेति भाव, तृणेनेव—अतितुच्छेनेति भाव। कातरा अपि मुखे तृणानि धरन्ति इति प्रसिद्धि। अलज्जत—अत्रपत नित्य परोपकाराय जीवनमुत्सृजन्नपि च नाहमेतावता कालेनापि कस्याप्यार्त्तस्य रक्षणाय जीवनमिदं तृणाय मत्वा उत्सृष्टं अशक्नुयामिति अनुध्यन् किं मया जगति कृतमिति कुण्ठितोऽभूदित्यर्थ।

(१४) करेति।—करे—करतले, धृत,—गृहीत, धौत,—निशित, उज्ज्वलो वा, अत्र धौतपदप्रयोगेण प्रतिबिम्बग्रहणसामर्थ्यं प्रतिपादितमिति बोध्यम्, य असि,—तरवारि, तत्र प्रतिबिम्बितेन—प्रतिफलितेन। अदूयत—सन्तप्तवान्। समितिषु—युद्धेषु, ("युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम्। समुदाय स्त्रिय संयत्समित्याजिसमिद्युध" इत्यमर) सहाय,—सहचर तेन, असहाय एव सर्व्वान् जिगीषु स इति भाव।

(१५) प्रधनेषु—युद्धेषु। नमता—चापारोपणार्थमिति भाव। मानी—अभि-

मानकुलदेवत, (५३) प्रारब्धामृतचरुपचनक्रियं, क्रियमाणषडाहुतिहोमं (५४) हूयमानपृषदाज्यलवलिप्तप्रचलदूर्वापल्लव, (५५) पठ्यमानमहामायूरी, प्रवर्त्यमानगृहशान्ति,

---

पाठान्तरम्]। तत विशिनष्टि, दीयमानेत्यादिभिः।—दीयमानानि—अर्प्यमाणानि, ब्राह्मणादिभ्य इति भावः, सर्व्वस्वानि—सर्व्वाणि स्वानि—धनानि यत्र तत्, ब्राह्मणादीनां महाबाधाशान्तिकरत्वात् इति भावः। पूज्यमानेति।—पूज्यमाना,—अर्च्यमाना, कुलदेवता,—चण्डीप्रभृतयो गृहदेवता यस्मिन् तत।

(५३) प्रारब्धेति।—प्रारब्धा—प्रक्रान्ता, अमृतचरोः—रोगशान्तये दत्तस्य दीयमानस्य चौरप्रकारविशेषस्य, पायसस्येति यावत्, पचनक्रिया—पाकानुष्ठानं यस्मिन् तत, पुष्यनक्षत्रजातरोगशान्तये घृतपायसेन होमविधानादिति भावः, उक्तञ्च षट्कर्म्मदीपिकायां,—"पुष्ये घृतपायसम्" इति। क्रियमाणेति।—क्रियमाणा,—अनुष्ठीयमाना, षट्—षट्संख्यका, आहुतयः,—देवोद्देशेन अग्नौ समन्त्रघृतादिप्रक्षेपरूपाः यत्र, होमा यस्मिन् तत्, षडाहुतिहोमानामशुभशान्तिकरत्वं तत्तन्मन्त्रैरेवोक्तं, यथा शाकुन,—"ओं देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा १। ओं मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा २। ओं पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ३। ओं आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ४। ओं एनसोऽवयजनमसि स्वाहा ५। ओं यच्चैनो विद्वांश्चकार यच्चाविद्वांस्तस्य सर्व्वस्यैनसो-ऽवयजनमसि स्वाहा" ६। इति। यद्वा,—"ओं प्रजापतये स्वाहा" इत्यादिमन्त्रैः षण्णां देवतानां नामोच्चारणपूर्व्वकमग्नौ षण्णामाहुतीनां दानेन कृतः होमः षडाहुतिहोम उच्यते।

(५४) हूयमानेति।—हूयमाना,—अग्नौ प्रक्षिप्यमाणा, पृषदाज्यम्—दधियुक्तघृतं, ("पृषदाज्यं सदध्याज्ये" इत्यमरः) लवेन—बिन्दुना, लिप्ताः,—सिक्ता इत्यर्थः, प्रचलाः,—चञ्चलाः, हरिद्वर्णा इति भावः, दूर्वापल्लवाः,—दूर्वाकिसलयाः यस्मिन् तत, उक्तञ्च षट्कर्म्मदीपिकायाम्—"आयुष्कामो घृताक्तैः दूर्वाभिः आश्वयुजे ज्वरं सद्यो विनाशयेत्" इति।

(५५) पठ्यमानेति।—पठ्यमाना—उच्चार्यमाणा, महामायूरी—बौद्धविद्याविशेषः, शैवमन्त्रविशेषो वा यत्र तत, सार्व्वभौमस्य निरामयत्वकामनया राष्ट्रवासिविभिन्नसाम्प्रदायिकैः स्वमतसिद्धस्वस्त्ययन-मन्त्रपाठादीनामत्रादौ अनुष्ठानात् इति ज्ञेयम्। प्रवर्त्यमानेति।—प्रवर्त्यमाना—सम्पाद्यमाना, गृहशान्तिः,—गृहदोष

(५६) निर्वर्त्यमानभूतरक्षाबलिविधानं, प्रयतविप्रप्रस्तुतसंहिताजपं, (५७) जप्यमानरुद्रैकादशीशब्दायमानशिवगृहम्, अतिशुचि-शैवसम्पाद्यमान-विरूपाक्ष-क्षीरकलश-सहस्रस्नपनम्, (५८) अजिरोपविष्टैश्च अनासादितस्वामिदर्शनदूयमानमानसैः

संवृद्धिरिति यावत् यत्र तत्, दुष्टग्रहाणां कोपदृष्टिशङ्कया भूम्यन्तःशल्यादिवस्तुविघ्नशङ्कया वा इति भावः ।

(५६) निर्वर्त्यमानेति ।—निर्वर्त्यमानं—सम्पाद्यमानं भूतेभ्यः,—देवयोनि-विशेषेभ्यः रक्षार्थं—त्राणार्थं बलिविधानं—माषभक्ताद्युपहारप्रदानं यस्मिन् तत्, तत्प्रदानमन्त्रश्च उक्तो यथा—"ओं भूताः प्रेताः पिशाचाश्च ये वसन्त्यत्र भूतले । ते गृह्णन्तु मया दत्तं बलिमेतं प्रसाधितम् ॥ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥" इति । ["पच्यमानं बलिविधानम्" इत्यत्र "पठ्यमानमहामायूरीप्रवर्त्यमानगृहशान्तिनिवर्त्यमानभूतरक्षाबलिविधानम्" इति समस्त-पाठे,—पठ्यमाना या महामायूरी तया प्रवर्त्यमानायै—क्रियमाणायै गृहस्य शान्त्यै—दोषसंशोधनाय निवर्त्यमानं भूतरक्षाबलिविधानं यत्र तत्] । प्रयतेति ।—प्रयतैः,—संयमशालिभिः, विशुद्धचित्तैः इति यावत् विप्रैः—द्विजैः प्रस्तुतः,—प्रारब्धः, संहिताजपः—वेदपाठः यस्मिन् तत्, अपौरुषेयवाक्यात्मकमन्त्रसीमानां निरन्तर-पाठनाम्नाप्रत्यवायनाशानुशासनात् इति भावः ।

(५७) जप्यमानेति ।—जप्यमानया—पठ्यमानया रुद्रैकादश्या—"नमस्ते रुद्रमन्यवे" इत्यादि यजुर्वेदोक्तरुद्राध्यायस्तुतिरूपया शब्दायमानं—निनादयमानं शिवगृहं—शिवमन्दिरं यस्मिन् तत् दुःसाध्यपीडादौ शिवसाक्षं रुद्राध्यायपाठस्य महाफलप्रदत्वात् इति हृदयम् । अतिशुचेति ।—अतिशुचिना—अतिपूतेन शैवेन—शिवोपासकेन, सम्पाद्यमानम्—अनुष्ठीयमानं, विरूपाक्षस्य—शिवस्य, ["बहुव्रीहौ—" (५ । ४ । ११३ पा०) इत्यादिना षच्] क्षीरकलशानां—दुग्धकुम्भानां, सहस्रेण—सहस्रसंख्यया स्नपनम्—अभिषेचनं यस्मिन् तत्, शैवतन्त्रादिषु तथाविधानुष्ठानस्य उत्पात-प्रशमकत्वात् इति भावः ।

(५८) अजिरोपविष्टैः—चत्वरासीनैः [अजधातोः "अजिर—" (उ० १ पा० ५४ सू०) इत्यादिना किरचि वीभावाभावे रूपम् । "अङ्गनं चत्वराजिरे" इत्यमरः] अनासादितेति ।—अनासादितेन—अप्राप्तेन, स्वामिदर्शनेन—प्रभु-साक्षात्कारेण, स्वामिदर्शनालाभेन इत्यर्थः, दूयमानं—तप्यमानं, मानसं—चित्तं

अभ्यन्तरनिष्पतितनिकटवर्त्तिपरिजननिवेद्यमानवार्त्तैः वार्त्तीभूतस्नानभोजनशयनैः (५९) उज्झितात्मसंस्कारमलिनवेशैः लिखितैः इव निश्चलैः नरपतिभिः नीयमाननक्तन्दिनं, (६०) दुःखदीनवदनेन च प्रघणेषु बद्धमण्डलेन उपांशुव्याहृतैः केनचित् चिकित्सकदोषान् उद्भावयता, केनचित् (६१) असाध्यव्याधिलक्षणपदानि पठता, केनचित् दुःस्वप्नान् आवेदयता, केनचित् पिशाचवार्त्तां विहरता, केनचित्

येषां तैः। अभ्यन्तरेति।—अभ्यन्तरात्—प्रासादमध्यात्, अन्तःपुरादिति यावत्, निष्पतितेन—निर्गतेन, निकटवर्त्तिना—समीपस्थेन, राज्ञ इति भावः, परिजनेन—परिचारकेण, निवेद्यमाना—विज्ञाप्यमाना, वार्त्ता—राजवृत्तान्तः येभ्यः तैः। वार्त्तीभूतेति।—वार्त्तीभूतानि—वार्त्तातः आगतानि, कथाशेषाणीति भावः, स्नानानि—आप्लावाः भोजनानि—आहाराः, शयनानि—स्वापाश्च येषां तैः, सम्राजो जीवननाशाशङ्कया उद्विग्नचित्तत्वादिति भावः।

(५९) उज्झितेति।—उज्झितेन—परित्यक्तेन, आत्मसंस्कारेण—स्वकीयकेशशरीरमार्ज्जनादिरूपेण प्रसाधनकर्म्मणा इत्यर्थः, मलिनाः—विवर्णाः, वेशाः—परिच्छदाः येषां तैः। लिखितैरिव—चित्रार्पितैरिव, निश्चलैः—निस्पन्दैः। नीयमानेति।—नीयमानम्—अतिक्रम्यमाणं, नक्तन्दिनं—रात्रिन्दिवं यस्मिन् तत्। [नक्तञ्च दिनञ्च इत्यत्र "विप्रतिषिद्ध—" (२।४।१२ पा०) इत्यादिना एकवद्भावे रूपम्। 'नक्तन्दिनम्' इत्यत्र "नक्तन्दिवम्" इति पाठोऽपि स एवार्थः, "अचतुर—" (५।४।७७ पा०) इत्यादिना समासः]।

(६०) दुःखेति।—दुःखेन—मनःपीडया, शोकेनेति यावत्, दीनं—म्लानं, वदनं यस्य तेन। प्रघणेषु—बहिर्द्वारप्रकोष्ठविशेषेषु, ("प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके" इत्यमरः) बद्धमण्डलेन—मण्डलाकारोपविष्टेन, उपांशुव्याहृतैः—अनुच्चभाषितैः, चिकित्सकदोषान्—चिकित्सका रोगमेतं न निर्णेतुं शक्नुवन्ति, औषधान्यपि न तथा सुप्रयुक्तानीत्येवं दोषान्, उद्भावयता—प्रकटयता।

(६१) असाध्येति।—असाध्यस्य—दुश्चिकित्स्यस्य, व्याधेः—रोगस्य, ('रोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः) लक्षणपदानि—लिङ्गप्रकाशकवाक्यानि, पठता—कीर्त्तयता, सर्वदैवाभिमानित्वादिति भावः। दुःस्वप्नान्—अमङ्गलसूचकस्वप्नदर्शनानि,

(६२) कार्त्तान्तिकादेशान् प्रकाशयता, केनचित् उपलिङ्गानि गायता, अन्येन अनित्यतां भावयता, संसारञ्च अपवदता, कलिकालविलसितानि च निन्दता, दैवञ्च उपालभमानेन अपरेण धर्म्माय कुप्यता, राजकुलदेवताश्च अधिक्षिपता, अपरेण (६३) क्लिष्टकुलपुत्त्रकभाग्यानि गर्हयता बाह्यपरिजनेन कथ्यमानकष्टपार्थिवावस्थं राजकुलं विवेश।

(६४) अविरलवाष्पपयःपरिप्लुतलोचनेन पितृपरिजनेन वीक्ष्यमाणो विविधौषधिद्रव्यद्रवगन्धगर्भमुत्क्वथनां क्वाथानां

आवेदयता—ज्ञापयता, परस्परमिति भावः। पिशाचवार्त्तां—पिशाचः,—अपसदेवयोनिविशेषः, तस्य वार्त्तां—वृत्तान्तं तां, पिशाचाविष्टो वा राजा, यदस्य तथा चेष्टितं दृश्यते, इत्येवरूपवचनमित्यर्थः, विवृण्वता—प्रकटयता।

(६२) कार्त्तान्तिकादेशान्—गणकादेशान्, ज्योतिर्विदः राज्ञः एवमेवशुभं निर्णीतवन्तः इत्येवरूपानित्यर्थः। ("सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि। स्युर्मौहूर्त्तिकमौहूर्त्तज्ञानिकार्त्तान्तिका अपि॥" इत्यमरः)। उपलिङ्गानि—उत्पातविशेषान्, अमङ्गलसूचकरक्तवृष्ट्यादिरूपान् इति भावः, गायता—कीर्त्तयता। अनित्यतां—क्षणभङ्गुरतां, देहस्य इति भावः, भावयता—चिन्तयता। अपवदता—निन्दता। कलिकालविलसितानि—कलिकालस्य—चतुर्थयुगस्य, विलसितानि—दुश्चेष्टितानि, कलिकाले पापिजनसहस्रसमाकुले ईदृशो धर्म्मपरायणो राजा कथमपि न जीवति इत्यादिरूपाणीति भावः। दैवं—विधिम्, उपालभमानेन—तिरस्कुर्वता। अधिक्षिपता—निर्भर्त्सयता।

(६३) क्लिष्टेति।—क्लिष्टानां—क्लेशाभिभूतानां, दुर्गतानामित्यर्थः, कुलपुत्त्राणां—सत्कुलजातकुमाराणां, पित्रादिविहीनतया निराश्रयाणां राज्ञा पाल्यमानानामिति भावः, भाग्यानि—दुरदृष्टानि, गर्हयता—निन्दता। बाह्यपरिजनेन—बहिःसञ्चरता परिवारवर्गेण, कथ्यमानेति।—कथ्यमाना—मिथः आलप्यमाना कष्टा—दारुणा, पार्थिवस्य—राज्ञः अवस्था—दशा यस्मिन् तत्।

(६४) अविरलेति।—अविरलैः,—निरन्तरैः, अविच्छिन्नैरिति यावत्, वाष्पपयोभिः,—नेत्रजलैः, [अत्र पयःपदमधिकमेव, वाष्पपदेनैव विवक्षितार्थलाभादिति ध्येयं] परिप्लुते—सिक्ते, लोचने—नयने यस्य तेन। विविधेति।—विविधानां

सर्पिषां तैलानाञ्च पच्यमानानां गन्धम् आजिघ्रन् अवाप तृतीयं कक्ष्यान्तरम्।

(६५) तत्र च अतिनिःशब्दे गृहावग्रहणीग्राहिबहुवेत्रिणि, त्रिगुणतिरस्करिणीतिरोहितसुवीथीपथे, (६६) पिहितपक्षद्वारके, परिहृतकवाटरटिते, घटितगवाक्षरचितमरुति, दूयमानपरिचारके, (६७) चरणताडनस्वनत्सोपानप्रकुपितप्रती-

---

—नानाप्रकाराणाम्, ओषधिद्रव्याणां—रोगोपशमकलतागुल्मादीनां द्रवस्य—रसस्य, गन्धं,—आघ्राणं, गर्भे—मध्ये यत्र तत् यथा तथा, उत्क्वथतां—पच्यमानानां क्वाथानां—कषायविशेषाणाम्। सर्पिषां—घृतानाम्। अवाप—प्राप, प्रविवेश इति यावत्। कक्ष्यान्तरं—कक्षे—राजान्तःपुरे भवा कक्ष्या,—हर्म्यादिप्रकोष्ठ इत्यर्थः, तासामन्तरम् —अभ्यन्तरम्।

(६५) तत्रेत्यादि।—"तत्र च" इत्यस्य "धवलगृहे स्थितं पितरमद्राक्षीत्" इत्युत्तरेण सम्बन्धः। गृहेति।—गृहावग्रहणी—देहली, द्वारारम्भप्रदेश इत्यर्थः, ("गृहावग्रहणी देहली" इत्यमरः) तद्ग्राहिणः,—तद्द्वारिणः तत्रावस्थायिन इत्यर्थः, बहवः,—अनेके, वेत्रिणः—वेत्रपाणयः पुरुषा यस्मिन् तथोक्ते। त्रिगुणेति।—त्रिगुणाभिः,—त्रिरावृत्ताभिः तिरस्करिणीभिः,—जवनिकाभिः, तिरोहिताः,—अन्तर्हिताः, सुवीथिनां—गृहाङ्गानाम् अभ्यन्तरस्थविशेषाणामित्यर्थः, ("वीथी पङ्क्तौ गृहाङ्गे च रूपकान्तरवर्त्मनोः" इति मेदिनी) पन्थानः,—अभ्यन्तरमार्गा इत्यर्थः, यस्मिन् तथोक्ते, असूर्यम्पश्यानां राजदाराणां निःसङ्कोचसञ्चारार्थमिति भावः।

(६६) पिहितेति।—पिहितम्—आवृतं, पक्षद्वारम्—अभ्यन्तरस्थं प्रच्छन्नद्वारं, "खिड़्की" इति ख्यातं गुप्तद्वारमित्यर्थः पार्श्वस्थद्वारं वा यस्य तादृशे, ("प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं यत् पक्षद्वारं तदुच्यते" इति "पक्षद्वारन्तु पक्षकः" इति च कोषामरौ)। परिहृतेति।—परिहृतं—परित्यक्तं, कवाटानाम्—अररीणां, द्वाररोधककाष्ठफलकानामित्यर्थः, रटितं—शब्दः यस्मिन् तथोक्ते राज्ञः कर्णपीडाशङ्कया प्रवेशनिर्गमनयोरपि सशब्दावरोधनात् निःशब्द इति भावः। घटितेति।—घटितैः,—बद्धैः, गवाक्षैः—वातायनैः, रचिताः,—निरुद्धाः, मरुतः,—वायवः यस्मिन् तथोक्ते निवारितबाह्यवायाविति भावः। दूयमानपरिचारके—दूयमानाः—तप्यमानाः, परिचारकाः,—भृत्या यस्मिन् तथोक्ते।

(६७) चरणेति।—चरणस्य—पदस्य, इतस्ततः सञ्चरतां जनानामिति भावः, ताडनेन—आघातेन, क्षेपणेन इति यावत्, स्वनत्—नदत्, यत् सोपानम्—अधिरोहणी तेन

द्वारे, निभृतसञ्ज्ञानिर्दिश्यमानसकलकर्मणि, नातिनिकटोपविष्टकञ्चुकिनि, (९८) कोणस्थिताह्वानचकिताचमनकवाहिनि, चन्द्रशालिकालीनमूकमौललोके, महाऽऽधिविधुरबान्धवाङ्गनावर्गगृहीतप्रच्छन्नप्रग्रीवके, (९९) सञ्जवनपुञ्जितोद्विग्नपरिजने,

---

प्रकुपिता,—रुद्धा, प्रतीहारा,—द्वारपाला यस्मिन् तादृशे, राजपीडाभयात् प्रतिहारिभिरुपदिष्टनिःशब्दपदसञ्चारे इति भावः। निभृतेति।—निभृतया—विनीतया, शब्दरहितया इति भावः सञ्ज्ञया—हस्तादीनाम् इङ्गितेन, निर्दिश्यमानानि—प्रदर्श्यमानानि, सकलानि—समस्तानि कर्माणि—अनुष्ठेयानि यस्मिन् तथाविधे, कोलाहलपरिहारार्थमिति भावः। नातीति।—नातिनिकटे—नातिसन्निधौ, उपविष्टाः,—आसीनाः, कञ्चुकिनः,—वर्मभृतः यस्य तथोक्ते ("तनुत्रं वर्म दंशनम्। उरश्छदः कङ्कटकः" इत्यमरः) तेषामवयवसञ्चालनेन वर्मभ्यः मर्मरशब्दा जायन्ते इति तत्परिहारायेति भावः।

(९८) कोणेति।—कोणेषु—गृहैकदेशेषु, स्थिताः,—दण्डायमाना इत्यर्थः, आह्वानेन—आकारणमात्रेण, चकिताः—व्यग्रा इत्यर्थः, आचमनकवाहिनः,—आचमनार्थं पानीयहारिणः यत्र तादृशे। ["आचमनकवाहिनि" इत्यत्र "आचमनवाहिनि" इति पाठेऽपि—स एवार्थः]। चन्द्रेत।—चन्द्रशालिकायां—शिरोगृहे, प्रासादोपरिवर्त्तिनि गृहविशेषे इत्यर्थः, ("चन्द्रशाला शिरोगृहम्" इत्यमरः) लीनाः,—निश्चलोपविष्टा इत्यर्थः, [लीधातोः "निष्ठा" (३।२।१०२ पा०) इति क्तप्रत्यये "ल्वादिभ्यः" (८।२।४४ पा०) इत्यादिना निष्ठा नत्वे रूपम्] मूकाः,—अवाचः, मौलाः,—कुलक्रमपालिताः, लोकाः,—प्रकृतिविशेषा इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते, किङ्कर्त्तव्यताविमोहात् इति भावः। महेति।—महद्भिः,—प्रबलैः, आधिभिः—मानसव्यथाभिः, ("पुंस्याधिर्मानसी व्यथा" इत्यमरः) विधुराणां—व्याकुलानां बान्धवाङ्गनानां—बन्धुस्त्रीणां, वर्गः,—समूहैः, गृहीतम्—अधिष्ठितं, प्रच्छन्नं—निर्जनं, गुप्तमित्यर्थः, प्रग्रीवकं—कक्ष्याविशेषः, वातायनं वा यस्मिन् यस्य वा तथोक्ते, यद्वा—महाधिविधुरबान्धवाङ्गनावर्गैः गृहीताः,—अवलम्बिता अन्योऽन्यमिति भावः, प्रच्छन्ने—निभृतप्रदेशे, प्रग्रीवकाः,—प्रकृष्टा ग्रीवाः, शोभनकन्धरा इत्यर्थः यत्र तादृशे, शोकवशेषु परस्परं ग्रीवामवलम्ब्य प्रच्छन्नभावेनावस्थानस्य प्रकृतिसिद्धत्वात्नाचारात् इति भावः।

(९९) सञ्जवनेति।—सञ्जवने—चतुःशालायाम्, अन्योऽन्याभिमुखावस्थितगृहचतुष्कयुतभवने इत्यर्थः, ("सञ्जवनन्त्विदम्। चतुःशालम्" इत्यमरः) पुञ्जिताः,

प्रविष्टकतिपयप्रणयिनि, गम्भीरज्वरारम्भभीतभिषजि, दुर्मनायमानमन्त्रिणि, (७०) मन्दायमानपुरोधसि, सीदत्सुहृदि, निद्राणविपश्चिति, सन्तप्तसामन्ते, (७१) विचित्तचामरग्राहिणि, दुःखक्षामशिरोरक्षिणि, क्षीयमाणप्रसादवित्तमनोरथसम्पदि,

---

—समवेता, उद्विग्ना —उत्कण्ठिता इत्यर्थः, परिजनाः,—परिवारवर्गा यस्मिन् तथोक्ते, बहुलहाकाना तेषां तथाविधप्रसत्तस्थाने मवस्थानस्य दुर्घटत्वात् इति भावः। प्रविष्टेति।—प्रविष्टाः,—अभ्यन्तरागताः, कतिपये—कियन्त इत्यर्थः, प्रणयिनः,—सुहृदः यत्र तादृशे। गम्भीरेति।—गम्भीरस्य—"गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया। आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च।" इत्युक्तलक्षणस्य कृच्छ्रसाध्यस्य, ज्वरस्य आरम्भात्—प्रथमदर्शनादित्यर्थः, भीताः,—शङ्किताः, तस्य असाध्यज्वरलक्षणे पतितत्वात् इति भावः, भिषजः,—चिकित्सकाः यस्मिन् तथाविधे ("भिषग्वैद्यौ चिकित्सके" इत्यमरः)। दुर्मनायमानेति।—दुर्मनायमानाः,—विमनायमानाः, सचिन्तान्तःकरणा इत्यर्थः, व्यथितमनस इति यावत्, ("दुर्मना विमना अन्तर्मनाः" इत्यमरः) मन्त्रिणः,—सचिवाः यस्मिन् तादृशे।

(७०) मन्देति।—मन्दायमानाः—विषादं गच्छन्त इत्यर्थः, पुरोधाः,—पुरोहिताः यस्मिन् तथोक्ते। सीददिति।—सीदन्तः—अवसादं गच्छन्तः क्लिश्यन्त इत्यर्थः, सुहृदः,—बान्धवाः यस्मिन् तथोक्ते। निद्राणविपश्चिति—निद्राणाः,—स्वपन्तः, अपहीभावानुष्ठाने समस्तरात्रिजागरणादिति भावः, विपश्चितः—विद्वांसः, सुधाः धायाः इति यावत् यस्मिन् तथोक्ते ("विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञः" इत्यमरः)। सन्तप्तेति।—सन्तप्ताः,—व्यथिता इत्यर्थः आशाः —दिशः, सामन्ताः —अधीनस्थ राजानः यत्र तादृशे, उत्तरोत्तरनरेन्द्ररोगवृद्धयाऽभिद्रुतत्वादिति भावः।

(७१) विचित्तेति।—विचित्ताः,—विचेतनप्रायाः, चामरग्राहिणः—व्यजनधारिणः यत्र तथोक्ते। दुःखेति।—दुःखेन—मनःपीडया, शोकेनेति यावत्, क्षामाः,—क्षीणाः, शिरोरक्षी—शीर्षरक्षकाः यस्मिन् तथाविधे। क्षीयमाणेति।—क्षीयमाणा—क्षयमापद्यमाना, भावोन्मुखैराध्येन इति भावः, प्रसादवित्तानां—प्रसादप्राप्तानां, राजानुग्रहेण प्रतिपालितानामित्यर्थः, यद्वा,—प्रसादः,—राजानुग्रह एव, वित्तं—धनं येषां तथोक्तानां, मनोरथसम्पत्—अभिलाषसमृद्धिः यस्मिन् तादृशे, तथा सत्यात् अनुग्राहकस्य राज्ञः अभावे तेषां जीविकानिर्वाहस्य कृच्छ्रत्वप्रसङ्गात् इति भावः।

(७२) स्वामिभक्तिपरित्यक्ताहारक्षीयमाणबलविकलवल्लभ-भूभृति, (७३) विततलुलितसकलरजनीजागरूकराजपुत्र-कुमारके, (७४) कुलक्रमागतकुलपुत्त्रनिवहोह्यमानशुचि, शोकसङ्कुचितकञ्चुकिनि, निरानन्दवन्दिनि, निश्वसन्निराशासन्न-सेवके विस्मृतताम्बूलधूसराधरवारयोषिति, (७५) विलक्ष-

---

(७२) स्वामीति।—स्वामिनि—प्रभौ भक्तिः—अनुरागातिशयः तया परित्यक्तः—उत्सृष्टः आहारः—भोजनं तेन क्षीयमाणं—क्षीयमाणं बलं—सामर्थ्यं, तेन विकलाः अपटवः वल्लभाः—प्रियाः भूभृतः—राजानः यस्मिन् तथोक्ते, स्वभोजिना राज्ञा तदनन्तरं भोजनत्यागात् क्षीणप्राणता जातेति हृदयम्।

(७३) विततेति।—विततासु—सुदीर्घासु पलिताः लुलिताः "स्थानुरागाः क च भुक्ताः" इति भावः सकलासु—सर्वासु, रजनीषु—रात्रिषु जागरूकाः—जागरणशीलाः [“जागरूकः” (३।२।१६५ पा०) इति जागर्त्तेः ऊकप्रत्ययः] स्वामिपरिचर्य्यायामिति भावः, राजपुत्राः—राजतनयाः एव कुमारकाः—शिशवः, युवराजा वा यत्र तथाभूते।

(७४) कुलेति।—कुलक्रमेण—वंशपरम्परया आगतानां प्राप्तानां प्रतिपालितानामिति भावः कुलपुत्राणां—कुलीनसन्तानानां सत्कुलजातजनानामिति यावत्, निवहे—समूहे उह्यमाना धार्य्यमाणा शुक्—शोकः यत्र तथोक्ते स्वतन्त्रत्वयोगात् इति भावः। शोकेति।—शोकेन—शुचा सङ्कुचिताः—कुञ्चिताः कञ्चुकिनः इत्यत्र कञ्चुकिनः—“अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः। सर्वकार्य्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते॥” इत्युक्तरूपाः राजान्तःपुरचराः पुरुषाः यस्मिन् तथोक्ते। निरानन्देति।—निरानन्दाः—विषण्णाः निरुत्साहा इति भावः वन्दिनः—स्तुतिपाठकाः यस्मिन् तादृशे। निश्वसदिति।—निश्वसन्तः दीर्घम् इति शेषः निराशाः—आशाशून्याः राजजीवने सम्भावना च इति भावः आसन्नसेवकाः—अन्तिकचारिणः यस्मिन् तथोक्ते। विस्मृतेति।—विस्मृतताम्बूलाः—परित्यक्तपर्णाः [विस्मृतताम्बूल—" इत्यत्र "निरस्तताम्बूल—" इति पाठे निरस्तानि—निरस्तानि परित्यक्तानीत्यर्थः ताम्बूलानि याभिः ताः इति स पक्षः] अत एव धूसराधराः कृष्णाधरोष्ठाः शोकात् ताम्बूलपरित्यागेन पाण्डुलाधरा इत्यर्थः वारयोषितः—वाराङ्गनाः, परिचर्य्यार्थं दर्शनार्थं वा आगता इति भावः यत्र तथोक्ते।

(७५) विलक्षेति।—विलक्षेण—लज्जितेन इव प्राणापहरणासमर्थत्वात्

वैद्योपदिश्यमानपथ्याहरणावहितपौरोगवे, अनुजीविपीयमानाच्चषकधारावारिविनोद्यमानास्यशोषरुजि, राजाभिलाषभोज्यमानबहुभुजि, (७६) भेषजसामग्रीसम्पादनव्यग्रसमग्रव्यवहारिणि, मुहुर्मुहुः आहूयमानतोयकर्मान्तिकानुमितघोरातुरतृषि, तुषारपरिकरितकरकमिश्रीक्रियमाणोदश्विति,

कुशिमन इति यावत् वैद्येन—भिषजा, उपदिश्यमानस्य—निर्दिश्यमानस्य इत्यर्थः, पथ्यस्य—आतुरयोग्यस्य हितजनकस्य आहार्यद्रव्यस्य, रोगोपशमनोपयोगिनो भक्ष्यद्रव्यस्य इति यावत्, आहरणे—आयोजने, अवहितः,—अभिनिविष्टः, पौरोगवः,—पाकशालाध्यक्षः यस्मिन् तथोक्ते, [पुरोऽग्र, पाकवस्तुष्वित्यर्थः, गौः नेत्रं यस्येति बहुव्रीहौ "गोरतद्धितलुकि" (५।४।९२ पा०) इति सूत्रेण समासान्ते टचि निष्पादितात् पुरोगवशब्दात् स्वार्थे "प्रज्ञादिभ्यश्च" (५।४।३८ पा०) इत्यण्। "रसवत्यान्तु पाकस्थान-महानसे। पौरोगवस्तदध्यक्षः" इत्यमरः]। अनुजीवीति।—अनुजीविभिः,—सेवकैः, ("सेवकार्थ्यनुजीविनः" इत्यमरः) पीयमानेन उच्चचषकधारावारिणा—ऊर्ध्वीकृतपानपात्रनिःसृतजलेन ("चषकोऽस्त्री पानपात्रम्" इत्यमरः) विनोद्यमाना—अपनीयमाना, आस्यस्य—मुखस्य, शोषरुक्—शोषाख्यव्याधिः यस्मिन् तथोक्ते, [अयं अधिकजलपाननिषेधात् तदकुर्वतोऽपि तस्मिन् सेवकैः उद्धृतजलपात्रात् धारावारि पीयमानं पश्यत एव मुखशोषनिवृत्तिः जायते इति भावः। राजेति।—राज्ञः,—नृपस्य, अभिलाषेण—इच्छया, भोज्यमानाः,—आहारं कार्यमाणाः, बहुभुजः,—प्रभूतभोजनक्षमाः पुरुषाः यत्र तथोक्ते, स्वयं भोक्तुमशक्तस्य नृपस्य अन्यभोजनदर्शनेनापि तृप्तिः जायते इति भावः।

(७६) भेषजेति।—भेषजस्य—औषधस्य, याः सामग्र्यः,—उपकरणानि, तासां सम्पादने—समाहरणे व्यग्राः,—व्यापृताः, समग्राः,—सकलाः व्यवहारिणः,—व्यवहाराभिज्ञाः द्रव्यगुणपरीक्षकाः इति भावः यत्र तस्मिन्। आहूयमानेति।—आहूयमानेन—आकार्यमाणेन, तोयकर्मान्तिकेन—तोयदानकर्मणि नियुक्तेन पुरुषेण, अनुमिता—तर्किता, निरन्तरमेव जलदानार्थं सेवकानां समाह्वानश्रवणादिति भावः, घोरा दारुणा आतुरस्य—रोगिणः, तृषा—पिपासा यस्मिन् तादृशे, प्रज्वरजनितप्रचण्डमुखशोषादौ दुःसहतृष्णोपसमुद्भवात् इति भावः। तुषारेति।—तुषारेण—नीहारेण, वहता द्रव्यादिना वा, परिकरितः,—संयुक्तः, यः,—

श्वेतार्द्रकर्पटार्पितकर्पूरपरागशीतलीकृतशलाके, (७७) नाश्यान-पङ्कलिप्यमाननवभाण्डगतगण्डूषग्रहणमस्तुनि, तिम्यत्कोमल-कमलिनीपलाशप्रावृतमृदुमृणालके, सनालनीलोत्पलपूली-सनाथ सलिलपानभाजन भुवि, धारानिपात निर्वाप्यमाण-

---

तुषारस—हिमस्य, परिकर,—समारम्भ, घनसन्निवेश इत्यर्थ, तस्मात य करकः,—वर्षोपल, "वरफ्" इति वङ्गभाषया प्रसिद्ध जलसङ्घातविशेष. इत्यर्थ, यद्वा,—तुषारेण परिकरित,—मिश्रित, य. करक,—कमण्डलु, ("कमण्डलौ च करक" इत्यमर) तेन, तत्र स्थापनेनेत्यर्थ., शिशिरीक्रियमाण—शीतलीक्रियमाणम्, उदश्वित्—मर्द्धोदक तक्र यस्मिन् तथोक्ते ("तक्र ह्युदश्विन्मथित पादाम्ब्वर्द्धाम्बु निर्जलम्" इत्यमर)। श्वेतेति।—श्वेते—शुभ्रे, धौते इत्यथ., आर्द्रे—जलसिक्ते इत्यर्थ, कर्पटे—जीर्णवस्त्रखण्डे, आर्पते,—निहिते, कर्पूराणा—घनसाराणा, [कृपचातौ "स्वर्जि—" (उ० ४ पा० ९० सू०) इत्यादिना ऊरप्रत्यये लत्वाभावे रूप] परागै,—रजोभि, शीतलीकृता,—शिशिरीकृता, शलाका,—शिलाकर्षिका, यद्वा,—सीसकादिकृतवर्त्तुलायतद्रव्यविशेषा इत्यर्थ, शिरोहृदयादिषु चक्षुश्चवणाद्यतिसुकुमाराङ्गेषु च तस्य मर्द्दनेण दर्शिकशैत्यविनोदानुभवात् इति भाव यत्र तथोक्ते।

(७७) नाश्यानेति।—नाश्यानेन—अघनेन, तरलेन इत्यर्थ, (आङ्पूर्व्वकस्य "श्यायते" इत्यस्य निष्ठाया रूप, पश्चात् नञ्समास] पङ्केन—कर्द्दमेन, मुखशोष-प्रशमनाय शीतलीकरणार्थमिति भाव, लिप्यमान—दिह्यमान, यत् नव—नूतन भाण्ड—घट, तद्गत—तत्रस्थ, गण्डूषग्रहणाय—मुखपूरणाय इत्यर्थ ("गण्डूषो मुखपूर्त्तौ च पुष्करप्रसृतौऽन्मित" इति मेदिनी) मस्तु—दधिभव मण्ड, दध्न उपरिभागात नि सृत दधिसम्पृक्त जलमित्यर्थ यत्र तादृशे, तस्य मुखशोषाद्युपशमकरगुणवत्त्वात इति भाव, ("मण्ड दधिभव मस्तु" इत्यमर)। तिम्यदिति।—तिम्यता—आर्द्रीभवता सद्यः आनीततया जलसम्पृक्तेन इत्यर्थ, कोमलेन—मृदुना, कमलिनीपलाशेन—पद्मिनीपत्रेण, प्रावृतानि—आच्छादितानि, मृदूनि—कोमलानि, मृणालकानि—उशीराणि, बिसानि वा यस्मिन् तथोक्ते, ("मृणाल नलदे क्लीब पुनपुसकयोर्बिसे" इति मेदिनी। नलदम्—उशीरम्) एतत्स्पर्शात् चङ्दाहस्य कथञ्चिदुपशम स्यादिति द्रव्यगुणविदामाशय।

सनालेति।—सनालाना—नालसहिताना, नीलोत्पलानाम्—इन्दीवराणा, पूलीभि,—समूहै., सनाथा—युक्ता, आच्छादितेति यावत, सलिलपानभाजनाना—जलपानपात्राणा, भू,—स्थान यस्मिन् तथोक्ते, सुरभिता शीतलताच भेतु भूमौ सनाल-

क्वथिताम्भसि, (७८) पटुपाटलशर्करामोदसुचि, मञ्चकाश्रितसिकतिलकर्करीविश्रान्तातुरचक्षुषि, (७९) सजलशैवलवलयितगलद्गोलयन्त्रके, गन्धर्कशालाजिरोच्छासितलाजसक्तुनि, पीतमसारपारीपरिगृहीतकर्कशर्करे,

शैवालदलसमूहं विन्यस्य तदुपरि सजलपात्रं स्थापितवान् इति भावः। धारेति।—धारायाः—प्रपातस्य, जलस्येति भावः, निपातेन—पातनेन, निर्वाप्यमाणानि—शीतलीक्रियमाणानि, क्वथितानि—उष्णीकृतानि, अम्भांसि—जलानि यस्मिन् तादृशे, त्वरितशैत्योपयोगार्थमिति भावः।

(७८) पट्विति।—पटु—स्पष्टं यथा तथा, पाटलायाः—श्वेतरक्तवर्णायाः, शर्करायाः,—पुष्परेणोः, ("शर्करा स्यादश्मखण्डे पुष्परेणुपिशाचयोः। इक्षुपाकविशेषे च पुमान् सैन्धवनागरौ" इति रभसः) आमोदं—सौरभं, सूचयति—स्पष्टयतीति तस्मिन्। मञ्चकेति।—मञ्चकम्—आधारविशेषः, तत्र आश्रिता—अधिष्ठिता, सिकतिला—सिकतामयी, प्रायशो वालुकानिर्मितेति भावः, [सिकताशब्दात् "देशे लुबिलचौ च" (५।२।१०५ पा०) इतीलचि रूपं] या कर्करी भाण्डभेदः, जलाधारविशेष इत्यर्थः, ("कर्करी भाण्डभेदे ना दर्पणे कठिने त्रिषु" इति मेदिनी) तस्यां विश्रान्ते—कृतविश्रामे, निश्चलतया अवस्थिते इति यावत्, अतितृष्णार्तत्वादिति भावः, आतुरस्य—पीडितस्य राज्ञः, चक्षुषी—नयने यत्र। ["विश्रान्तातुरचक्षुषि" इत्यत्र "विश्रान्तान्तरचक्षुषि" इति पाठे,—आन्तरे—अन्तर्निलीने रोगातिशय्यात् कोटरं गते इति भावः, चक्षुषी, राज्ञ इति भावः यस्मिन् यस्य वा तथोक्ते।

(७९) सजलेति।—सजलैः—जलसहितैः, ["सजल—" इत्यत्र "सरल—" इति पाठे,—सरलैः—ऋजुभिः दीर्घैरिति यावत्] शैवलैः,—शैवालैः, वलयितं—वेष्टितं, गलत्—स्यन्दमानं, गोलयन्त्रकं—गड्डुवारीति प्रसिद्धं बहुच्छिद्रं जलयन्त्रं यस्मिन् तथोक्ते, सदनस्य शैत्यविधानार्थम् इति भावः। गन्धर्केति।—गन्धर्कः,—मणिविशेषः, तस्य शालाजिरः,—शरावः, गन्धर्कनिर्मित इति यावत् ("स्याच्छराववस्तु मार्तिके शालाजिरः" इति त्रिकाण्डशेषः) तत्र उच्छासिताः—उच्छ्वसिताः, लाजसक्तवः,—भृष्टतण्डुलाः, भृष्टधान्यचूर्णानि इत्यर्थः यत्र तथोक्ते, कदाचित् पथ्यार्थमिति भावः। पीतेति।—पीतः,—पीतवर्णः, यो मसारः,—मणिविशेषः, तस्य पारी—पात्रविशेषः, ("पारी पात्रशरावयोः" इति विश्वः) तत्र परिगृहीताः,—स्थापिताः, कर्कशर्कराः,—श्वेतशर्कराः यत्र तादृशे।

(८० शिशिरौषधरसचूर्णावकीर्णस्फटिकशुक्तिशङ्खसञ्चये, सञ्चित-प्रचुरप्राचीनामलकमातुलुङ्गद्राक्षादाडिमादिफले, (८१) प्रति-ग्राहितविप्रविप्रकीर्य्यमाणशान्त्युदकविप्रुषि, प्रेष्यापेष्यमाण-ललाटलेपोपदिग्धदृषदि धवलगृहे स्थितं, (८२) परलोक-विजयाय नीराज्यमानमिव ज्वरज्वलनेन, अनवरतपरिवर्त्तनैः तरङ्गिणि शयनीये शेषमिव विषोष्मणा क्षीरोदन्वति विचेष्टमानं,

---

(८०) शिशिरेति।—शिशिरौषधानां—शैत्यकारकाणाम् औषधानां, रसैः,—द्रवैः, चूर्णैः—क्षोदैश्च अवकीर्णाः,—आकीर्णाः, परिपूर्णा इत्यर्थः, स्फटिकानां—रत्नामख्यातमणीनां, शुक्तीनां—मुक्तास्फोटानां, शङ्खानां—कम्बूनाञ्च, सञ्चयाः,—समूहाः यस्मिन् तथोक्ते, सर्व्वथा शैत्यगुणाधायकत्वात् इति भावः। सञ्चितेति।—सञ्चितानि—सङ्गृहीतानि, औषधार्थमिति भावः, प्रचुराणि—प्रभूतानि, प्राचीनानां—पुरातनानाम्, आमलकानां—धात्रीफलानां, प्राचीनामलकानां—पानीयामलक इति ख्यातानाम् आमलकविशेषाणां वा मातुलुङ्गानां—बीजपूराणां, जम्बीरविशेषाणामित्यर्थः, द्राक्षाणां—मृद्वीकानां, दाडिमादीनाञ्च फलानि यत्र तादृशे।

(८१) प्रतिग्राहितेति।—प्रतिग्राहिताः,—प्रतिग्रहं ग्राहिताः, दत्तदक्षिणा इति यावत् ये विप्राः,—ब्राह्मणाः, तैः विप्रकीर्य्यमाणाः,—समन्तात् विक्षिप्यमाणाः, शान्त्युदकानां—शान्तिजलानां, विप्रुषः,—बिन्दवः यस्मिन् तथोक्ते, सदक्षिण-शान्त्युदकानां प्रक्षेपेण त्वरितफलावाप्तिः इति भावः, ("पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः" इत्यमरः)। प्रेष्येति।—प्रेष्याभिः,—दासीभिः, पेष्यमाणेन—चूर्ण्य-मानेन, ललाटलेपन—भालनेपनद्रव्येण, उपदिग्धाः,—प्रलिप्ताः, दृषदः,—शिलाः यस्मिन् तथोक्ते, धवलगृहे—स्फटिकशिलानिर्म्मिते सुधालिप्ते वा भवने।

(८२) परलोकेति।—परलोकस्य—स्वर्गस्य, विजयाय—आत्मसात्करणाय, लाभायेत्यर्थः, ज्वरज्वलनेन—ज्वराग्निना, नीराज्यमानमिव—निर्मञ्छ्यमानमिव, क्रियमाणाऽऽरात्रिकमिवेत्यर्थः, इत्युत्प्रेक्षा, विजयाय प्रस्थितस्य जिगीषोः नीराजना क्रियते इति प्रसिद्धिः। अनवरतपरिवर्त्तनैः,—शय्यायां निरन्तरलुण्ठनैः, तरङ्गिणि—भङ्गीमति, सङ्कोचशालिनि इत्यर्थः, शयनीये—शय्यातले, क्षीरोदन्वति—क्षीरसागरे, विषोष्मणा—विषोत्तापेन, विचेष्टमानं—लुठन्तं, शेषमिव—अनन्तनागमिव। अत्र शेषेण सहावैधर्म्यसाम्यतो यादुपमालङ्कारः।

(८३) मुक्ताफलवालुकाधूलिधवलितं जलधिमिव क्षयकाले शुष्यन्तं, (८४) कालेन कैलासमिव दशाननेन उद्ध्रियमाणम्, अविरतचन्दनचर्चापराणां परिचारिकाणाम् अल्पशावयवस्पर्शभस्मीभूतोदरैः इव धवलैः करैः स्पृश्यमानं, लोकान्तरप्रस्थितं स्थाणुना स्वयमेव चन्दनानुलेपनच्छलेन आपृच्छ्यमानम्, (८५) अविच्छिन्नदीयमानकमलकुमुदेन्दीवरदलं कालकटाक्षपतनशबलमिव शरीरम् उद्वहन्तं,

---

(८३) मुक्तेति।—मुक्ताफलानि—मौक्तिकानि, वालुका इव—सिकता इव, धूलयः,—चूर्णानि, ताभिः धवलितः,—शुभ्रीकृतः, तापशान्तये स्वभावशीतलतच्चूर्णलेपनादिति भावः, अन्यत्र,—मुक्ताफलानामिव वालुकानां धूलयः,—सिकता इति यावत्, ताभिः धवलितः तम्, अतिशुभ्रीकृतम् इति भावः, क्षयकाले—कल्पान्ते शुष्यन्तं—शोषं गच्छन्तं, प्रलयकालोपस्थितस्य द्वादशात्मनो दिवाकरस्य प्रखरकिरणसम्पर्कात् इति भावः।

(८४) कालेनेति।—कालेन—यमेन, कृष्णवर्णेन च, दशाननेन—रावणेन, उद्ध्रियमाणम्—उत्क्षिप्यमाणं, स्वप्रयासे वैगुण्यमीषदेवेति भावः। अविरतेति।—अविरतम्—अविच्छिन्नं यथा तथा, चन्दनचर्चायां—चन्दनरसलेपने, स्पृष्टचन्दनप्रदेशे इत्यर्थः, पराणां—नियुक्तानामित्यर्थः, परिचारिकाणां—दासीनाम्, अल्पेति।—अल्पशानाम्—अतिसन्तप्तानाम्, अवयवानाम्—अङ्गानां, स्पर्शेन—सम्पर्केण, भस्मीभूतानि—दग्धानि, उदराणि—मध्यदेशा इत्यर्थः, तद्देशा इति यावत् येषां तदाभूतैरिव, धवलैः,—श्वेतैः, चन्दनसम्पर्कादिति भावः, करैः,—हस्तैः, स्पृश्यमानं—संवाह्यमानम्, परलोके प्रस्थितं—लोकान्तरप्रस्थानाय उद्यतमित्यर्थः, अत एव स्थाणुना—शिवेनैव, ["स्थाणुस्थिरश्च शम्भु" (३।३।१२८ प०) इति मनुप्रबन्धे च] स्वयमेव—निजकौतुकेन, आपृच्छ्यमानम्—आमन्त्र्यमाणम्, आर्यितानां प्रभोः प्रस्थानादौ पृच्छादिलक्षणाचारवत्त्वात् इति भावः।

(८५) अविच्छिन्नेति।—अविच्छिन्नम्—अनवरतं दीयमानानि—निधीयमानानि, कमलानां—पद्मानां, कुमुदानां—कैरवाणाम्, इन्दीवराणां—नीलोत्पलानाञ्च, दलानि—पत्राणि यस्मिन् तथोक्तम्, अत एव कालस्य—यमस्य, कटाक्षाणाम्—अपाङ्गवीक्षणानां, रक्तशुक्लकृष्णवर्णबहुलत्वात् कमलादिरूपाणामपाङ्गदर्शनानामिति भावः, पतनेन—निपातेन, शबलमिव—चित्रमिव, विविधवर्णरञ्जितमिवेत्यर्थः, शरीरं—कलेवरम्।

(८६) निविड़दुकूलपट्टनिपीडितकेशान्तकथ्यमानकष्टवेदनाऽनुबन्धं मूर्द्धानं धारयन्तं, (८७) दुर्द्धरवेदनोद्गमन्नीलशिराजालककरालेन च कालकराङ्गुलिलिख्यमानलेखाख्यातमरणावधिदिवससङ्ख्यानेन इव ललाटफलकेन भयमुपजनयन्तम्, (८८) आसन्नयमदर्शनोद्वेगादिव च किञ्चिदन्तःप्रविष्टतारकं, शुष्यद्दशनपङ्क्तिप्रसृतधूसरदीधितितरङ्गिणीं मृगतृष्णिकामिव उष्णां निश्वासपरम्पराम् उद्वहन्तम्, (८९) अत्युष्ण-निश्वासदग्धया इव श्यामायमानया रसनया निर्विद्यमान-

---

(८६) निविडेति।—निविडेन—दृढेन, दुकूलपट्टेन—क्षौमवस्त्रखण्डेन, निपीडित—दृढनिबद्ध इत्यर्थः यः केशान्तः,—केशप्रान्तभागः, ललाटोपरिस्थ इत्यर्थः, तेन कथ्यमानः,—आवेद्यमानः, कष्टः,—कृच्छ्रः, वेदनाऽनुबन्धः,—व्यथानैरन्तर्यं यस्य तथाभूतं मूर्द्धानं—मस्तकं, ("मूर्द्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः)।

(८७) दुर्द्धरेति।—दुर्द्धरया—दुःसहया, वेदनया—पीडया, शिरस इति भावः, उद्गतम्—उद्गच्छत् यत् नील—कृष्णं शिराणां—नाडीनां, जालकं—समूहः तेन करालं—दन्तुरं व्याप्तं वा तेन, कालेति।—कालस्य—अन्तकस्य कराङ्गुलिभिः,—हस्ताङ्गुलिभिः ["कालकराङ्गुलिभिः" इत्यत्र "कालाङ्गुलिभिः" इति पाठे,—कालस्य—यमस्य अङ्गुलिभिः करस्य इति भावः] लिख्यमानया—अङ्क्यमानया, लेखया—रेखया ख्यातं—प्रकाशितं, मरणस्य—मृत्योः, अवधिदिवसानां—मर्य्यादादिनानां सङ्ख्यानं—गणना यस्मिन् तेनेव।

(८८) आसन्नेति।—आसन्नम्—आगतप्रायं, यमस्य—कृतान्तस्य दर्शनम्—अवलोकनं तेन उद्वेगः—भीतिः तस्मादिव किञ्चित्—ईषत्, अन्तरिति।—अन्तःप्रविष्टा—कोटरं गता, तारका—कनीनिका यस्य तम्। शुष्यदिति।—शुष्यन्त्याः,—शोषं गच्छन्त्याः दशनानां—दन्तानां, पङ्क्तेः,—श्रेण्याः, प्रसृताः,—निःसृताः याः धूसराः,—ईषत् पाण्डुवर्णाः, दीधितयः—मयूखाः तासां तरङ्गाः,—समूहः सन्ति अस्यामिति तथोक्तां मृगतृष्णिकामिव—मरीचिकामिव, उष्णां—तप्तां, निश्वासपरम्परां—निश्वासततिम्।

(८९) अत्युष्णेति।—अत्युष्णैः,—अतितप्तैः, निश्वासैः—श्वासवायुभिः, दग्धा—भस्मीभूता तया इव, दग्धानां वैवर्ण्यात्पत्तिरिति भावः, श्यामायमानया—

दारुणसन्निपातारम्भम्, (८०) उरःस्थलस्थापितमणिमौक्तिकहारचन्दनचन्द्रकान्तं कृतान्तदूतदर्शनयोग्यमिव आत्मानं कुर्वाणम्, (८१) अङ्गभङ्गवलनोत्क्षिप्तभुजयुगलं पर्यस्तहस्तनखमयूखैः धारागृहमिव तापशान्तये रचयन्तं, (८२) नेदिष्ठसलिलमणिकुट्टिमादर्शोदरेषु निपतद्भिः प्रतिबिम्बैरपि सन्तापाति-

---

क्षामतामापद्यमानया, ["लोहितादि—" (३।१।१३ पा०) इत्यादिना क्यषन्तात् शानच्] रसनया—जिह्वया, घोरसान्निपातिकज्वरे रसना क्षामा भवतीति वैद्यके, निवेद्यमानेति।—निवेद्यमानः,—कथ्यमानः, विज्ञाप्यमान इत्यर्थः, दारुणस्य,—भीषणस्य, सन्निपातस्य—दोषत्रयसम्भूतस्य ज्वरस्य, आरम्भः,—उपक्रमः यस्य तथोक्तम्।

(८०) उरःस्थलेति।—उरःस्थले—वक्षसि, स्थापिताः,—निहिताः, तापशान्त्यै इति भावः, मणीनां—रत्नानां, मौक्तिकानाञ्च—मुक्ताफलानाञ्च, हाराः,—एकावल्यः, चन्दनानि—श्रीखण्डानि, चन्द्रकान्ताश्च—तदाख्यमणिभेदाश्च यस्य तम्, अत एव कृतान्तेति।—कृतान्तः,—अन्तकः, राजा इति भावः, तस्य दूतेन—वार्त्तावहेन, दर्शनं—साक्षात्कारः, तस्य योग्यः,—अनुरूपः तमिव, राजानः दूतानां सन्निधौ स्वस्य ऐश्वर्याधिक्यप्रदर्शनाय राजभिः सुसज्जितैर्भूयन्ते इति भावः, कृतान्तदूतानां दर्शनयोग्यं वा, आ जीवनात्तथाविधालङ्कारालङ्कृतगात्राभिरामरूपादर्शनात् इत्याशयः। [पूर्वपदस्थस्य उत्तरपदस्य हेतुकत्वात् काव्यलिङ्गम्, अतिशैत्यसम्पादकानां मौक्तिकहारादीनाञ्च विन्यासेनासन्नमृत्यौ दाहज्वरेण प्रकटनात् यमदूतदर्शनयोग्यत्वनाऽऽत्मनि सम्भावनादुत्प्रेक्षा चेत्यनयोः सङ्करः]।

(८१) अङ्गेति।—अङ्गानाम्—अवयवानां, भङ्गः,—मोटनं, "गामोडा" इति वङ्गभाषा तस्मै वलनं—सञ्चालनं तेन उत्क्षिप्तम्—उन्नमितं, भुजयुगलं—बाहुद्वयं येन तथोक्तम्, अत एव पर्यस्ताः,—समन्तात् प्रसृताः, हस्तयोः,—करयोः नखानां मयूखाः,—किरणाः यैः, धारागृहं—"फोयारा" इति भाषेङ्ग जलयन्त्रागारं, दाहार्दितस्य तादृशगृहे अवस्थानस्य विधानात् इति भावः, रचयन्तं—कल्पयन्तम्, उत्तोलितकरयोः अधोमुखीभूतेभ्यः नखेभ्यः प्रसृतानां शुभ्रकिरणानां जलधारारूपेण प्रतीयमानत्वादिति भावः।

(८२) नेदिष्ठेति।—नेदिष्ठेषु—अतिसन्निहितेषु, (अन्तिकशब्दात् "अतिशायने—" (५।३।५५ पा०) इत्यादिना इष्ठनि "अन्तिकबाढयोः—" (५।३।६३ पा०)

श्रयमिव कथयन्तं, स्पृशन्तीं प्रणयिनीमिव विश्वासभूमिं मूर्च्छां बहु मन्यमानम्, (८३) अन्तकाह्वानाक्षरैः इव सभय-भिषग्दृष्टैः अरिष्टैः आविष्टं, महाप्रस्थानकाले स्वसन्तापसन्तानम् आप्तहृदयेषु सञ्चारयन्तम्, अरतिपरिगृहीतम् ईर्ष्यया इव

इत्यादिना भेदादेशः] सलिलेषु—जलेषु, मणिकुट्टिमानां—मणिमयबद्धतलानाम्, आदर्शानां—दर्पणानाञ्च, गृहस्थितानामिति भावः, उदरेषु—अभ्यन्तरेषु निपतद्भिः,—प्रतिफलद्भिः, प्रतिबिम्बैरपि—प्रतिकृतिभिरपि, आतुरस्य राज्ञ इति शेषः, प्रतिबिम्बानामपि एतादृशः सन्तापः यत् तच्छमनाय तैरपि सलिलादिकं प्रविश्यते का कथा राज्ञः स्वात्मन इति भावः। प्रणयिनीमिव—प्रेयसीमिव, स्पृशन्तीं—शरीरं परामृशन्तीं, आयमानाञ्च, आश्रयन्तीमित्यर्थः, विश्वासभूमिम्—अतिविश्वस्ता, वि—विशिष्टानाम्, आयतानामिति भावः, श्वासानां—निश्वासानां, महाश्वासानामित्यर्थः, भूमिः,—स्थानं तामिति च, हेतुभूतामिति भावः, मुमूर्षोः सञ्जातोपि निश्वासानाम् अत्यायतत्वं प्रसिद्धम्, तदवस्थायां सन्तापानुभवाभावात् मूर्च्छायां यातनाप्रशमकत्वेन विश्वासभूमित्वमिति वा, अत एव बहु मन्यमानम् —अतिशयेन आद्रियमाणं, सुचिकित्सकत्वादिति भावः, यद्वा,—विश्वासभूमिं स्पृशन्तीमित्यन्वयः, विश्वासस्थानत्वं गतवतीम्, अतिविश्वस्तामिति तु तदर्थः ।

(८३) अन्तकेति।—अन्तकस्य—यमस्य आह्वानम्—आकारणा, तस्य अक्षराणि—वर्णाः तैरिव "आगच्छ राजन्! मदालयम्" इत्येवंरूपैः इति भावः, तेषां नियतमृत्युज्ञापकत्वात्, सभयेति।—सभयैः,—बिभ्यद्भिः इत्यर्थः, भिषग्भिः,—चिकित्सकैः, दृष्टानि—अवलोकितानि तैः, अरिष्टैः,—मरणचिह्नैः, नियतमृत्युबोधकलक्षणैरिति भावः, "नियतमरणाख्यापकं लिङ्गमरिष्टम्" इत्युक्तेः, आविष्टं—युक्तम्। महेति।—महत् प्रस्थानम्—अन्तकसदनगमनमित्यर्थः, "महे तैल तथा मासे" इत्यादिनयमे यात्राशब्दवत् प्रस्थानशब्दस्यापि महोपपदस्य प्रोक्तार्थबोधकत्वदर्शनात्, तस्य कालः,—समयः तस्मिन्। स्वसन्तापानां—निजव्यथानां, सन्तानं,—समूहं तम्, आप्तहृदयेषु—स्वजनमनःसु सञ्चारयन्तं—सङ्क्रामयन्तं, स्वजनान् नितरां सन्तापयन्तमिति यावत्, पुनरागमनसम्भावनयैव दक्षिणादिदेशयात्राविरहोऽसह्यः, किं पुनरपुनरागमनके इत्याशयः। अरतिपरिगृहीतम्—अरतिः,—एकत्र अनवस्थितिः, अस्थिरता इत्यर्थः, वस्तुवैराग्यं वा, काचित् नारीति ध्वनिः, [अत एव लिङ्गात् समासोक्त्यलङ्कारः] तया परिगृहीतं,—आश्रितः तम्, अत एव ईर्ष्ययेव—

छायया मुच्यमानम्, (८५) उद्योगमिव उपद्रवाणां, सर्वास्त्रमोक्षमिव क्षामतायाः, हस्तीकृतं विह्वलतया, विषयीकृतं वैषम्येण, चेटीकृतं क्षयेण, गोचरीकृतं ग्लान्या, दष्टं दुःखासिकया, आत्मीकृतम् अस्वास्थ्येन, विधेयीकृतं व्याधिना, क्रोडीकृतं कालेन, लक्ष्यीकृतं दक्षिणाशया, पीतमिव पीडाभिः, जग्धमिव जागरेण,

---

छेदेन, छायया—कान्त्या, अपरया कान्त्येति ध्वनिः, मुच्यमानं—परित्यज्यमानं, अपरीक्षुल्लविशेषाकाशतयेति भावः, दुःखसंवेदनया अतीव निष्प्रभत्वेति तात्पर्यम्।

(८५) उद्योगमिव—उपक्रममिव, स्वपराक्रमप्रदर्शनाय विविधचेष्टाया आरम्भमिवेत्यर्थः, उपद्रवातिशययुक्तमिति भावः उपद्रवाणां—रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्यानामन्यविकाराणां, हिक्कामूर्च्छाऽतीसारादीनामिति यावत्। सर्वास्त्रमोक्षमिव—सर्वेषाम् अस्त्राणाम्—आयुधानां, मोक्षः,—निक्षेपः तमिव, क्षामतायाः,—क्षीणतायाः, क्षीणतया सर्वथा आक्रान्तमिति भावः। विह्वलतया—व्याकुलीभावेन, ("विह्वलव्याकुलौ समौ" इत्यमरः) हस्तीकृतम्—आयत्तीकृतमिवेत्यर्थः, [इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा] अत्याकुलमिति भावः। वैषम्येण—विषमावस्थया, दारुणावस्थयेत्यर्थः, विषयीकृतं—स्वगोचरीकृतं, आयत्तीकृतमित्यर्थः, विषमावस्थाप्राप्तमिति भावः। क्षयेण—नाशेन, अल्पतया इति यावत्, धातूनामिति भावः, चेटीकृतं—स्वाधीनीकृतम्, आधारीकृतमित्यर्थः, क्षीणधातुकमिति भावः। गोचरीकृतं—विषयीकृतं, कवलितमित्यर्थः, ग्लान्या—वेदनाविशेषोद्भवेन हर्षाभावेनेत्यर्थः, अतीव म्लानमिति यावत्। दष्टं—ग्रस्तं, दुःखासिकया—कष्टावस्थानेन, शय्याऽऽसनादिष्वपि अनुभूतक्लेशमिति यावत्, यद्वा,—दुःखासिकया—क्लेशखड्गेन, दष्टं—हतम्। आत्मीकृतम्—आयत्ततां नीतम्, अस्वास्थ्येन—रोगजनितेन क्लेशेन, आत्मीयमिति मत्वा अस्वास्थ्येनाश्रितं, क्षणमपि अननुभूतस्वास्थ्यमिति भावः। विधेयीकृतं—वशीकृतम्, आयत्तीकृतमित्यर्थः, ("विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः" इत्यमरः) अविचारेण प्रतिपालितव्याध्यादेशमिति भावः। क्रोडीकृतम्—उत्सङ्गं नीतमित्यर्थः, कालेन—कृतान्तेन, अचिरमेव कालभवनगमनोन्मुखमिति भावः। लक्ष्यीकृतं,—दृष्टं, दक्षिणाशया—दक्षिणया दिशा, यमपालितयेति भावः। पीतमिव—आस्वादितमिव, महाक्लेशकारित्वादिति भावः। जग्धमिव—भक्षितमिव, जागरेण—अनिद्रया, व्याधिजदुःखेन

निगीर्णमिव वैवर्ण्येन, (९५) ग्रासीकृतं गात्रभङ्गेन, ह्रियमाण-मिव विपद्भिः, वण्ट्यमानम् इव वेदनाभिः, लुण्ठ्यमानमिव दुःखैः, आदित्सितं दैवेन, निरूपितं नियत्या, घ्रातम् अनित्यत्वेन, अभि-भूयमानम् अभावेन, परिकलितं परासुतया, दत्तावकाशं क्लेशस्य, निवासं वैमनस्यस्य, समीपे कालस्य, अन्तिकेऽन्त्योच्छ्वासस्य, मुखे

-मिद्राऽभावादिति भावः । निगीर्णमिव—कवलितमिव, वैवर्ण्येन—मालिन्येन, रोगजक्लेशेन कान्तिक्षयात् अतीव विवर्णमिति भावः ।

(९५) गात्रभङ्गेन—"गा भाङा" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धेन देहमोटनेन ग्रासी-कृतं—कवलीकृतम्, [अत्र "इव" पदाप्रयोगात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः] दोषप्राबल्यात् निरन्तरकृतगात्रभङ्गमिति भावः । ह्रियमाणमिव—चौर्य्यमाणमिव, नीयमानमिवेत्यर्थः, विपद्भिः—आपद्भिः, विपदाक्रान्तमित्यर्थः । वण्ट्यमान-मिव—विभज्यमानमिव, मुखे नासिकायाञ्च श्वासेन, चक्षुषि कोटरप्रविष्टत्वेन, कर्णे बाधिर्य्येण, एवम् एकैकस्मिन् अङ्गे एकैकया वेदनया विभज्य गृह्यमाण-मित्यर्थः । लुण्ठ्यमानमिव—स्वातन्त्र्यात् बलात्कारेण बलपूर्व्वकं नीयमानमिव, अतीव दुःखमनुभवन्तमित्यर्थः । आदित्सितं—ग्रहीतुमिष्टम्, [आददाते सनि "सनि—" (७।४।५४ पा०) इत्यादिना अच इसि "निष्ठा" (३।२।१०२ पा०) इति कर्म्मणि क्तः] दैवेन—प्राक्तनेन कर्म्मणा, देवानां समूहः दैवं तेन, देव-समूहेन इत्यर्थो वा । निरूपितं—निर्द्धारितं, दृष्टमात्रेणेति भावः, नियत्या—भाग्येन, ("भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः" इत्यमरः)। घ्रातमिव—स्पृष्टमिव, अनित्यत्वेन—अस्थायित्वेन अचिरमेव नश्यमानत्वात् इति भावः । अभिभूयमानम्—आक्रम्यमाणम्, अभावेन—अविद्यमानतया । परिकलितं—कवलितं, परासुतया—प्राणपञ्चत्वतया, गतप्राणतया इत्यर्थः, मृतकल्पेनेति यावत्, ("परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः । मृत-प्रमीतौ त्रिष्वेते" इत्यमरः)। दत्तः—अर्पितः, अवकाशः—स्थानं येन तं, क्लेशेन यदृच्छया निरन्तरं क्रियमाणमिति भावः । निवासम्—आश्रयं, वैमनस्यस्य—विकृतमनस्कतायाः, विविधोचितान् अवश्यकरणीयान् अभिलषितानसम्पाद्य असमयपरलोकगमनाशङ्कया मुहुर्मुहुः विमनायमानमिति भावः । "समीपे" इत्यस्य वर्त्तमानमिति चपरेणान्वयः । कालस्य—यमस्य, प्रायेण निधनं गतमिति भावः । अन्तिके—सन्निधौ, अन्त्योच्छ्वासस्य—चरमनिश्वासस्य, प्राणापानवायोः वियोगस्येत्यर्थः । मुखे—वदने, कवले इति

महाप्रयासस्य, द्वारि दीर्घनिद्रायां, जिह्वाग्रे जीवितेशस्य वर्त्तमाने, विरलं वाचि, चलितं चेतसि, विह्वलं वपुषि, क्षीणमायुषि, प्रचुरं प्रलापे, सन्ततं श्वसिते, जितं जृम्भिकाभिः, पराधीनम् आधिभिः, (८६) अनुबद्धम् अनुबन्धिकाभिः, पार्श्वोपविष्टया अनवरतरोदनोच्छूननयनया गृहीतचामरिकयाऽपि निःश्वसितैः एव वीजयन्त्या विविधौषधिधूलिधूसरितशरीरया मुहुर्मुहुः,—"आर्य्यपुत्र! स्वपिषि?" इति व्याहरन्त्या

भाव, महाप्रयासस्य—महतः क्लेशस्य। द्वारि—द्वारसमीपे दीर्घनिद्रायाः,—चिरनिद्रायाः, मृत्योरित्यर्थः। जिह्वाग्रे—रसनाग्रे, जीवितेशस्य—यमस्य, ("जीवितेशो यमे पुंसि प्रियस्याज्जीवितेश्वरे" इति मेदिनी)। विरलम्—अल्पं वाचि—वाक्यकथने, वाक्यं कथञ्चिन्मयक्कमिति भावः। चलितं—भ्रष्टं, चेतसि—चित्ते भयभङ्गेन विगतचित्तमित्यर्थः, नष्टसंज्ञमिति भावः। विह्वलं—विवशं, वपुषि—देहे, अवशशरीरमित्यर्थः। क्षीणं—सर्वं गतम्, आयुषि—जीवितकाले। प्रचुरं—प्रभूतं, प्रलापे—असम्बद्धभाषणे, अर्थरहितवचने इत्यर्थः, ("प्रलापोऽनर्थकं वचः" इत्यमरः) अनवरतं प्रलपन्तमिति भावः। सन्ततं—निरन्तरं, श्वसिते—श्वासनिःक्षेपे, पुनः पुनः अतिशयेन निःश्वसन्तमित्यर्थः। जृम्भिकाभिः,—जृम्भणैः, वदनव्यादानपूर्व्वकवायुग्रहणमोचनरूपाभिः आलस्यप्रकटनक्रियाभिरित्यर्थः जितम्—अभिभूतं, मुहुर्मुहुः जृम्भावेगेन अवसन्नमित्यर्थः। आधिभिः,—मनःपीडाभिः, एतान् प्रियजनान् परित्यज्य सहसा एव चिराय प्रतिष्ठे इति चिन्ताप्रभवैः इत्याशयः, पराधीनम्—आयत्तीकृतं प्रियपुत्रकलत्रादीनामाप्तवियोगसम्भावनया पीड्यमानमिति निष्कर्षः।

(८६) अनुबन्धिकाभिः,—मारसन्धिपीडाभिः, यद्वा—मुख्यानुयायिनीभिः, प्रधानरोगानुवर्त्तिनीभिः मूर्च्छापिपासादिभिः पीडाभिरिति यावत्, ("अनुबन्ध प्रियौ दोषोत्पादे मुख्यानुयायिनि" इति मेदिनी) अनुबद्धम्—अविच्छिन्नम्, अनुगतमित्यर्थः। पार्श्वोपविष्टया—पार्श्वे आसीनया, अनवरतेति।—अनवरतेन—अविरतेन, रोदनेन—क्रन्दनेन, उच्छूने—स्फीते, नयने—लोचने यस्याः, तथाभूतया गृहीतचामरिकया—धृतबालव्यजनया, चामरैः वीजयन्त्येति यावत्, निःश्वसितैः,—मुहुर्मुहुः पतद्भिः दीर्घनिःश्वासैरिति यावत्। विविधेति।—विविधानां—नानाप्रकाराणाम्, औषधीनां—रोगोपशमकद्रव्यलतादीनां, धूलिभिः,—चूर्णैः, धूसरितम्—ईषत्पाण्डुभूतं शरीरं—गात्रं यस्याः, तथाभूतया। व्याहरन्त्या—ब्रुवन्त्या, शोकसिन्धुपारादर्शनेन विकलाप-

देव्या यशोवत्या शिरसि वक्षसि च स्पृश्यमानं पितरम् अद्राक्षीत्।

दृष्ट्वा च (९७) प्रथमदुःखसम्पातमथ्यमानमतिः आशङ्कित इव भागधेयेभ्यः समभवत्। अन्तकपुरवर्त्तिनमिव च पितरम् अमन्यत। निराकृत इव च अन्तःकरणेन क्षणम् आसीत्। अवधूतश्च धैर्येण, चेलीकृतः क्षोभेण, रिक्तीकृतो रत्या, विषयीकृतो विषादेन, पावकमयमिव हृदयम् उद्वहन्, विषमविषदूषितानीव मुह्यन्ति इन्द्रियाणि बिभ्राणः, तमसा रसातलमपि विशेषयन्, शून्यत्वेन आकाशमपि अतिशयानो न

मानेति भावः। अत्र महाराज आलम्बनविभावः, तस्य महाक्लेशानिष्टादिप्रभृतयश्च उद्दीपनविभावाः, क्रन्दितभूपातादयः अनुभावाः, मोहविषादादयश्च व्यभिचारिणः, एतैर्व्यक्तीकृतः शोकः करुणरसरूपतामायात इत्यनवद्यम्।

(९७) प्रथमेति।—प्रथमेन—आद्येन, इतः पूर्वं कदाप्यननुभूतत्वात् इति भावः। दुःखानां—मनःपीडानां, सम्पातेन—समागमेन, मथ्यमाना—विलोड्यमाना, मतिः—बुद्धिः यस्य तथाभूतः भागधेयेभ्यः—दुर्भाग्येभ्यः, आसन्नपितृविनाशहेतुभ्य इति भावः। आशङ्कित इव—जाताशङ्क इव, समभवत्—समजायत, पितृविनाशं शङ्कितवानित्यर्थः। अन्तकपुरवर्त्तिनमिव—यमपुरगतमिव। अन्तःकरणेन—अन्तरिन्द्रियेण, मनसा इत्यर्थः, निराकृत इव—परित्यक्त इव, पितृमहाक्लेशदर्शनात् शोकक्षोभेण नष्टसंज्ञ इवेत्यर्थः। अवधूतः—विचलितः, धैर्यविहीन इत्यर्थः, कठोराघाते तथाभावात् इति भावः। चेलीकृतः—विषयीकृतः, क्षोभेण—दुःखेन दुःखाभिभूत इत्यर्थः। रिक्तीकृतः—विरहितः, रत्या—सन्तोषेण, अरतिमान् इत्यर्थः। विषयीकृतः—गोचरीकृतः, विषादेन—अवसादेन, अप्रसन्नतयेत्यर्थः, विषण्ण इति यावत्। पावकमयमिव—अग्निमयमिव, महातापाग्नौ ज्वालवन्तमिव इत्यर्थः अतीव सन्तप्यमानमानस इति भावः। विषमेति।—विषमेण—दारुणेन, विषेण—हलाहलेन, दूषितानीव—विकृतानीव, अत एव मुह्यन्ति—मोहं गच्छन्ति, विमूढानीव कार्याकार्यरहितानीति भावः, इन्द्रियाणि—चक्षुरादीनि। तमसा—अन्धकारेण, शोकेन च, शोकजमोहेन इत्यर्थः, ("तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबे वा ना विधुन्तुदे" इति मेदिनी) रसातलम्—पातालमपि, विशेषयन्—अतिशयानः, अन्धतमसबहुलात् पातालादप

अविन्दत कर्त्तव्यम्। पस्पर्श च हृदयेन भियम् उत्तमाङ्गेन च गाम्।

(९८) अवनिपतिस्तु दूरादेव दृष्ट्वा अतिदयितं तनयं तदवस्थोऽपि निर्भरस्नेहावर्जितः प्रधावमानो मनसा प्रसार्य्य भुजौ "एहि एहि" इति आह्वयन् शरीरार्द्धेन शयनात् उदगात्। ससम्भ्रमम् उपसृतञ्च एनं विनयावनम्रम् उन्नमय्य बलात् उरसि निवेश्य, विशन्निव प्रेम्णा निशाकरमण्डलमध्यं, मज्जन् इव अमृतमये महासरसि, (९९) स्नान् इव महति हरिचन्दनरसप्रस्रवणे, अभिषिच्यमान इव तुषाराद्रिद्रवेण, पीडयन्

तमसाऽभिभूत इत्यर्थः। शून्यत्वेन—विरहितत्वेन, नीरूपमाकाशमिव सर्व्वद्रव्यसम्बन्धोऽप्यसौ पितृवियोगसम्भावनया सर्वैरेव विरहितमिव आत्मानम् अमन्यत इति भावः, आकाशमपि—गगनमपि, अतिशयान,—अभिभवन्, कर्त्तव्य—तात्कालिककार्य्यं, न अविन्दत—न अवबुबुधे। भिय—भीतिं, ("भीतिर्भीः साध्वसं भयम्" इत्यमरः) साध्वसहृदय अभवदिति भावः, उत्तमाङ्गेन—शिरसा, गां—भूमिं, पस्पर्श स्पृष्टवान्, भूमिपतितः पितरं प्रणनामेत्यर्थः। अत्र प्रस्तुतयोः हृदयोत्तमाङ्गयोः स्पर्शरूपैकक्रियाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कार इति ज्ञेयम्।

(९८) अवनिपतिः,—भूपालः, प्रभाकरवर्द्धन इति यावत्। अतिदयितम्—अतिप्रियम्। तदवस्थोऽपि—तथा अस्वस्थोऽपीत्यर्थः। निर्भरेति।—निर्भरेण—निरतिशयेन स्नेहेन—प्रेम्णा, आवर्जितः,—वशीभूतः, आकृष्ट इति यावत्, मनसा—चित्तेन, न तु शरीरेण उत्थानसामर्थ्याभावादिति भावः। शरीरार्द्धेन—पूर्व्वकायेन, कटिदेशात् शिरःपर्य्यन्तेनेत्यर्थः। उदगात—उत्तस्थौ। ससम्भ्रमं—सत्वरम्, उपसृतम्—उपगतम्। प्रेम्णा—स्नेहेन। निशाकरमण्डलमध्य—चन्द्रमण्डलाभ्यन्तरं, तनयालिङ्गनस्य हृत्सन्तापनिवारकत्वेनातीव प्रीतिजनकत्वात् चन्द्रमण्डलमध्यप्रवेशवदानन्दानुभव इति बोद्धव्यं चन्द्रमण्डलस्यापि हृदयाह्लादकपीयूषगुणशैत्यवत्त्वेन तथाविधत्वादिति भावः, एवमुत्तरपदादिष्वपि ऊह्यम्। अमृतमये महासरसि—अमृतपूर्णह्रदे।

(९९) स्नान् इव—स्नानं कुर्व्वन्निव, [स्नाधातोः 'लटः—" (३।२।१२४ पा०) इत्यादिना अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये शतृशानचौ विधानात् कथमत्र अव्यवधानम्? अत्र दीक्षिता,—"वर्त्तमाने पुन्लिङ्ग्दृष्टम् कार्य्यविधा·

अङ्गैः अङ्गानि, कपोलेन कपोलम् अवघट्टयन्, निमीलयन् पक्ष्माग्रग्रथिताजस्रास्रविस्राविणी विलोचने, विस्मृतज्वरसञ्ज्वर सुचिरम् आलिलिङ्ग। (१००) कथङ्कथमपि चिरात् विमुक्तम् उपसृत्य कृतनमस्कारं प्रणतजननीकम् उपागतम् आसीनञ्च शयनान्तिके पिबन् इव विगतनिमेषनिश्चलेन चक्षुषा व्यलोकयत्। पस्पर्श च पुनः पुनः वेपथुमता पाणितलेन। क्षयच्छान-

---

नर्थं तेन प्रथमा सामानाधिकरण्येऽपि क्वचित्" इति शतृप्रत्ययः। हरिचन्दनेति। —हरिचन्दनस्य—हरेः—शक्रस्य इन्द्रस्येत्यर्थः ("हरिश्चन्द्राकवाताश्व । शक्र लोकान्तरे पुमान॥ इति मेदिनी) प्रियं चन्दनं—देवतरुविशेष इत्यर्थः गोशीर्षाख्य मलयैकदेशज चन्दनभेदो वा ("हरिचन्दनमस्त्री स्यात् देवतामा महीरुहः। नपुंसकन्तु गोशीर्षे ज्योत्स्ना कुङ्कुमयोरपि॥" इति मेदिनी) हरेः—विष्णोः प्रियं चन्दनं श्वेतचन्दन मित्यर्थो वा तथानतीव शैत्यगुणवत्त्वेन दाहनाशकत्वात् तस्य रसः—द्रव एव प्रस्रवणः—निर्झरः तेनेव। तुषाराद्रिद्रवणः—हिमाचलस्रावण अङ्गैः स्वीयरीत भावः अङ्गानि कुमारस्येति भावः पीडयन्—दृढाकाङ्क्षितत्वात् निविडमाश्लिष्य न्नित्यर्थः। अवघट्टयन्—सङ्घर्षयन्। निमीलयन्—मुद्रयन् आनन्दाश्रुजलप्रभरण अपूर्वानन्दोदयात् इति भावः। पक्ष्मेति।—पक्ष्मणाः—नेत्रलोम्नाम् अग्रेषु—प्रान्तेषु, ग्रथितानि—सङ्गतानि अजस्राणि—अविच्छिन्नानि अस्राणि—वाष्पाणि विस्रवन्ति— विगलन्ति इति तथोक्ते विलोचने—नेत्रे। विस्मृतेति।—विस्मृतः—अननुभूत इत्यर्थः, ज्वरस्य—दाहज्वरस्य इति भावः सञ्ज्वरः—सन्तापः येन तथाभूतः ("सन्तापः सञ्ज्वरः समौ" इत्यमरः)।

(१००) कथङ्कथमपि—यत्नतः कथञ्चिदित्यर्थः पुनरप्यालिङ्गनभावने दयादिति भावः। विमुक्तं—त्यक्तम्। कृतनमस्कारं—कृतप्रणामः पित्रे एवेति भावः। उपसृत्य—समीपं गत्वा मातुरिति भावः प्रणतेति।—प्रणता—वन्दिता जननी—माता येन तथाभूतम्। उपागतम्—उप—समीपे आगतं—प्रत्यागतं, मातृप्रणामानन्तरमिति भावः। आसीनम्—उपविष्टम्। शयनान्तिके—शय्या सन्निधौ विगतेति।—विगतः—परिहृतः निमेषः—निमीलनं यस्मिन् तथा भूतम् अत एव निश्चलं—स्थिरं तेन। वेपथुमता—कम्पमानेन [टुवेपृ धातोः "ट्वितोऽथुच्" (३।३।८९ पा०) इत्यथुच् ततः "तदस्य—" (५।२।९४ पा०) इति मतुप्]

कण्ठेन उच्छ्वसन् इव अवादीत्,—"वत्स! कृशोऽसि" इति। पार्श्वस्थास्तु अकथयन्,—"देव! तृतीयमहः कृताहारस्य अस्य अद्य' इति।

(१०१) तत् श्रुत्वा बाष्पवेगरुध्यमानाधरः कथञ्चिदपि आयतं निःश्वस्य उवाच,—'वत्स! जानामि त्वां पितृप्रियम् अतिमृदुहृदयम्। ईदृशेषु विधुरयति धीमतोऽपि विनयः। अति दुर्वारो बान्धवस्नेहः सर्वप्रमाथी, अतो न अर्हसि आत्मानं शुचे दातुम्। (१०२) उद्दामदाहज्वरदग्धोऽपि दह्ये खलु अहम् अधिकतरम् अनेन आयुष्मदाधिना। निगिरतमिव मां करोति मे त्वदीय तनिमा। सुखञ्च राज्यञ्च वंशश्च प्राणाश्च

त्वयि मे स्थिता। यथा मम, तथा सर्वासां प्रजानाम्। त्वद्विधाना पीडा पीडयन्ति सकलमेव भुवनतलम्। न हि अल्पपुण्यभाजां वंशम् अलङ्कुर्वन्ति भवादृशा। (१०३) फलमसि अनेकजन्मान्तरोपार्जितस्य अकलुषस्य कर्मणः। करतलगतमिव कथयन्ति चतुर्णाम् अपि अर्णवानाम् आधिपत्यं ते लक्षणानि। त्वज्जन्मनैव कृतार्थोऽस्मि, निरभिलाषोऽस्मि जीवितव्ये। भिषगनुरोधः पाययति माम् औषधम्। (१०४) अपि च सर्वप्रजापुण्यैः सकलभुवनतलपरिपालनार्थम् उत्पद्यमानानां भवादृशां जन्मग्रहणोपायः पितरौ। प्रजाभिस्तु बन्धु-

---

तम्बोलि—निकृन्तति कृशीकरोति वा। तनिमा—तनोः—क्षीणस्य भावः कृशत्व-मित्यर्थः। सुखेत्यादि।—त्वयि वशे कुर्वाणे सति मम सुखादिकं सुखेनैव आवश्यकं स्यादिति इति भावः।

(१०३) अनेकेति।—अनेकेषु—बहुषु जन्मान्तरेषु—पूर्वपूर्वजन्मसु उपार्जितस्य—अनुष्ठितस्य अकलुषस्य—अनवद्यस्य कर्मणः—कार्यस्य, सुकृतरूपस्येत्यर्थः फलम्—परिणामभूतम् असि—भवसि त्वम् इति शेषः मदीयपूर्वपूर्वजन्मार्जितबहुसुकृत-परिणामेन पुत्ररत्नस्वरूप विविधगुणसम्पन्नस्त्वम् उत्पन्नोऽसि इति भावः। करतल-गतमिव—हस्ततलस्थितमिव, चतुर्णामपि, न त्वेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा इत्यपिशब्दार्थः। अर्णवानाम्—सागराणाम्, आधिपत्यम्—प्रभुत्वम्। लक्षणानि—शुभचिह्नानि। त्वज्जन्म-नैव—तव उत्पत्तिमात्रेण नान्येनेत्यर्थः, अन्ययोगव्यवच्छेदकोऽयमेवकारः. कृतार्थः,—चरितार्थः सिद्धकाम इत्यर्थः। निरभिलाषः—निःस्पृहः जीवितव्ये—प्राणधारणे विषयभूते त्वयि गुणवति तव जननेनैव [illegible] मुक्तिलाभात् प्राणधारण-फलं प्राप्तम् अतोऽन्यफलाकाङ्क्षाऽभावात् कृतकृत्योऽस्मि इदानीमिति भावः। यदि त्वं जीविते वीतस्पृहः तत कथमौषधं सेवसे? इत्यत आह, भिषगिति।—भिषजः—चिकित्सकानाम् अनुरोधः—निर्बन्धः, आग्रहातिशय इति यावत् माम् औषधं पाययति, न तु जीवितस्पृहा इति भावः।

(१०४) पक्षान्तरमाह, अपि चेत्यादिना। सर्वेति।—सर्वासां प्रजानाम्—जनानां पुण्यैः,—सुकृतैः, न केवलं मदीयैरिति भावः, सकलभुवनतलपरिपालनाय—समस्तभूमण्डलरक्षणाय, उत्पद्यमानानाम्—जनिष्यमाणानाम्, ["लटः—" (३।३।१४

मन्तो राजानः, न ज्ञातिभिः। तत् उत्तिष्ठ, कुरु पुनरेव सर्वाः क्रियाः। कृताहारे च त्वयि अहमपि स्वयम् उपयोक्ष्ये पथ्यम्" इत्येवम् (१०५) अभिहितस्य च अस्य धक्ष्यन्निव हृदयमतितरां शोकानलः सन्दुधुक्षे। क्षणमात्रञ्च स्थित्वा पित्रा पुनः आहारार्थम् आदिश्यमानो धवलगृहात् अवततार; चकार च चेतसि,—"अकाण्डे खलु अयं समुपस्थितो महाप्रलयो व्यभ्र इव वज्रपातः। सामान्योऽपि तावत् शोकः सोच्छ्वासं मरणम्,

---

पा०) इत्यादिना ग्रन्थ] भवादृशां—भवद्विधानां, जन्मग्रहणोपाय,—जन्मग्रहणस्य—उत्पत्तिलाभस्य, उपाय,—साधन, निमित्तभूतौ इत्यर्थ, [उद्देश्यविधेयभावस्थले लिङ्गवचनैकत्वे नास्ति तन्त्रता इति वचनविपर्यास]। पितरौ—माता च पिता च तौ, उक्तञ्च वशिष्ठेन,—"शुक्रशोणितसम्भव पुत्रो मातापितृनिमित्तक" इति, भवादृशां महात्मनां शरीरपरिग्रहणार्थमेव पित्रो जीवनधारणस्य प्रयोजनीयता, तच्च त्वन्मना तत्सिद्धे इदानीं मज्जीवनस्य तथा नास्ति काऽप्युपयोगिता इति भाव। प्रजाभि,—भूतलवासिभिर्जनै, बन्धुमन्त—स्वजनवन्त, राजान,—नृपा, न ज्ञातिभि,—पित्रादिभि सगोत्रै, बन्धुमन्त इति भाव, प्रजा एव राज्ञां बन्धव, न ज्ञातय, परस्परपोषणादिभि अन्वयव्यतिरेकात् इत्याशय अत मदभावे न त्वं निर्बान्धवो भविष्यसि, न च त्वया मदर्थं शोचितव्य, यथा प्रजानां हित भवति, तथा क्रियतामिति निष्कर्ष। सर्वा क्रिया,—स्नानाहारादिका इत्यर्थ, त्वयि जीवति प्रजा सनाथा भविष्यन्ति, तेन आत्मजीवनमवश्यमेव त्वया रक्षितव्यम्, अत स्नानाहारादिषु नोपेक्षा कर्त्तव्या इति भाव। उपयोक्ष्ये—खादिष्यामि।

(१०५) अभिहितस्य—उक्तस्य, पित्रा इति शेष। अस्य—हर्षस्य। धक्ष्यन्निव—भस्मीकरिष्यन्निव। अतितराम्—अतिशयेन। सन्दुधुक्षे—सन्दिदीपे, पितृजीवननैराश्यात् इति भाव। आदिश्यमान,—आज्ञाप्यमान, अनुरुध्यमान इति यावत्। अकाण्डे—सहसा। महाप्रलय,—कल्पान्तकल्प महाप्रलय, जन्मभाग्यानधिकरणीभूतकाल इत्यर्थ। व्यभ्र,—निरभ्र, निर्मेघ इत्यर्थ। सामान्य,—अल्प, शोक,—प्रियजनविच्छेदज दुःखमित्यर्थ, सोच्छ्वास—सनिश्वास, मरण—मृत्यु, मरणे निश्वासापगम स्यात्, शोकरूपे मरणे तु तत्सद्भाव इति भाव। श्वासवत्त्वात् अल्पत्वेन मरणादतिरिच्यते शोक इति व्यतिरेकध्वनि।

(१०६) अनुपदिष्टौषधो महाव्याधिः, अभस्मीकरणोऽग्निप्रवेशः, अनुपरतस्य एव नरकवासः, निर्ज्योतिः अङ्गारवर्षम्, अशकलीकरणं क्रकचदारणम्, (१०७) अव्रणो वज्रसूचीपातः, किमुत विशेषाश्रितः? किमत्र करवाणि?" इति।

(१०८) राजपुरुषेण अधिष्ठितश्च गत्वा स्वधाम (१०९) धूममयान् इव कृताश्रुपातान्, अग्निमयान् इव जनितहृदय-

---

(१०६) अनुपदिष्टेति।—न उपदिष्टः—न कथितम्, औषधः—भेषजं यस्य तथाभूत, शास्त्रीतभेषजरहित इत्यर्थः, ["अनुपदिष्टौषध" इत्यत्र "अनुपदिष्टौषधो" इति पाठान्तरम्] महाव्याधिः—महान् रोगः महती व्याधिः शास्त्रीयौषधेन प्रतीकारः स्यात्, शोकस्य तु न तथेति भावः। अभस्मीकरणः,—अदहन इत्यर्थः, अग्निप्रवेशेऽङ्गदाहः स्यात् शोके तु न तथा, किन्तु केवलं ज्वलनमिति भावः। अनुपरतस्य—अमृतस्य नैवेत इत्यर्थः, नरकवासः—नरके—निरवच्छिन्नदुःखनिलये स्थानविशेषे वासः—अवस्थानं मृतस्यैव पापातिरेकात् नरकेऽवस्थानं, शोकार्तस्य तु तदभावेऽपि इति भावः। निर्ज्योतिः,—निष्प्रभम्, अङ्गारवर्षे—ज्वलदग्निस्फुलिङ्गवृष्टिः, तादृशाङ्गारवर्षे उद्द्योतो दृश्यते, शोकरूपे तु अनलवर्षपात वहिः निष्प्रभता एव भवतीति भावः। अशकलीकरणम्—अखण्डीकरणं, क्रकचदारणं—करपत्रविपाटनं करपत्रच्छेदने वस्तुनः द्वेधा त्रेधा वा विपाटनं भवति शोके तु न तथा, परं तादृशः क्लेशः भवतीति भावः।

(१०७) अव्रणः,—अक्षतकरणः, वज्रसूचीपातः,—कुलिशशलाकापतनं, वज्रसूचीपाते शरीरं क्षतं स्यात्, शोकपाते तु न तथा किन्तु तत्पतनक्लेशः इति भावः, यद्वा—हीरकसूच्यग्रेण, हीरकस्य अतीव काठिन्यात् तेन निखननस्य ।नरतिशय-क्लेशदायकत्वात्। किमुत—किं पुनः, विशेषाश्रितः?—विशेषम् आश्रितः? असामान्य इत्यर्थः, पितृवियोगजः इति भावः, सामान्येऽपि शोके यदा एव क्लेशः सञ्जायते तदा पितृमातृवियोगजशोकस्य दाहकत्वे किं पुनर्वक्तव्यम? इति निष्कर्षः।

(१०८) "राजपुरुषेण" इत्यस्य "भवनात् अगच्छत्" इत्युत्तरेणान्वयः। राजपुरुषेण—राजसेवकेन, ["षष्ठी" (२।२।८ पा०) इति समासः] अधिष्ठितः,—अनुसृतः। स्वधाम—स्वमावासम्।

(१०९) कवचान् विशिनष्टि, धूमेति।—कृतः,—विहितः, अश्रूणां—बाष्पाणां, पातः,—पतनं यैः तान्, अत एव धूममयानिव—धूमात्मकानिव, धूमाच्छन्नानिव वा,

दाहान्, विषमयान् इव दत्तमूर्च्छावेगान्, महापातकमयान् इव उत्पादितघृणान्, क्षारमयान् इव आनीतवेदनान् कतिचित् कवलान् अगृह्णात्। (११०) आचमय्य चामरग्राहिणम् आदिदेश,—"विज्ञाय आगच्छ, कथम् आस्ते तातः" इति। गत्वा च प्रतिनिवृत्य च,—"देव! तथैव" इति विज्ञापितः तेन अगृहीतताम्बूल एव उत्ताम्यता मनसा अस्ताभिलाषिणि सवितरि सर्वान् आहूय उपह्वरे,—"वैद्याः! किमस्मिन्नेवंविधे

धूमेन यथा दृष्टिविघातकरम् अश्रु आविर्भवति, तथा तत्कवलग्रहणकाले उच्छ्वसित शोकाश्रुणा दृष्टेरवरोधादिति भावः। जनितेति।—जनितः,—उत्पादितः, हृदयस्य—अन्तःकरणस्य, दाहः,—ज्वलनं यैः तान्, अत एव अग्निमयानिव—अनलसन्निभानिति यावत्। दत्तेति।—दत्तः—जनित इत्यर्थः, मूर्च्छायाः,—मोहस्य, वेगः,—जवः, प्रसर इति यावत् यैः तान्, अत एव विषमयानिव—विषमिश्रितानिवेत्यर्थः, विषस्य मोहजनकत्वादिति भावः। उत्पादितेति।—उत्पादिता—जनिता, घृणा—जुगुप्सा, पितुरनिष्टाशङ्कया स्वजीवने निस्पृहत्वादिति भावः यैः तान्, अत एव महापातकमयानिव—'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः। महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्च पञ्चमः॥' इत्युक्तानि पञ्चविधानि महान्ति—घोराणि, पातकानि—पातित्यजननानि तन्मयान्—तत्प्रचुरान् इव, पापानि यथा लोके जुगुप्स्यन्ते, तथा इदानीम् अस्य कवलेषु घृणा आसीदिति भावः। आनीतवेदनान्—जनितक्लेशान्, अत एव क्षारमयान् इव—लवणमयान् इव, यथा समधिकलवणव्यञ्जनादिभक्षणे क्लेशः स्यात् तथा तत्कवलग्रहणेऽस्य जात इति भावः, यद्वा—क्षारमयानिव—मुष्ककादिभस्मकृतसुतीक्ष्णरसविशेषात्मकानित्यर्थः, देहस्य कुत्रचित् क्षताशे लिप्तः क्षारो यथा अतीव सन्तापकरो भवति, तथा तदन्नभक्षणेऽपि सन्तापोऽस्य महाशोकक्षतहृदयस्य जात इति भावः, ("क्षारो रसान्तरे धूर्ते लवणे काचभस्मनि" इति मेदिनी)। कतिचित्—स्वल्पान् इत्यर्थः, द्वित्रानिति यावत्, पितुर्निदारुणगौरवात् इति भावः, कवलान्—ग्रासान्।

(११०) आचमय्य—आचमनं कृत्वेत्यर्थः। चामरग्राहिणम्—वीजनकारिणमिति यावत्। कथम्—कीदृक्। तथैव—यथा प्रागासीत्, अधुनापि तत्सदृश एव इत्यर्थः। अगृहीतताम्बूलः,—अकृतविदपणः। उत्ताम्यता—क्लाम्यता। अस्ताभिलाषिणि—

विधेयमधुना ?" इति विपन्नहृदयः पप्रच्छ। ते तु व्यज्ञापयन्,—"देव ! धैर्य्यमवलम्बस्व, कतिपयैः एव वासरैः पुनः स्वां प्रकृतिमापन्नं स्वस्थं श्रोष्यसि पितरम्" इति।

तेषान्तु भिषजां मध्ये (१११) पौनर्वसवो युवा, अष्टादशवर्षदेशीयः, तस्मिन्नेव राजकुले कुलक्रमागतः, (११२) गतः पारम् अष्टाङ्गस्य आयुर्वेदस्य, भूभुजा सुतनिर्विशेषं लालितः,

---

अस्ताचलं गन्तुमभिलषति, सर्व्वान्, वैद्यानिति शेषः, उपह्वरे—रहसि, विजने इत्यर्थः, ("रहोऽन्तिकमुपह्वरे" इत्यमरः)। वैद्याः ! इति सम्बोधनम्। अस्मिन्नेवंविधे—ईदृशे रोगे अस्याममवस्थायामित्यर्थः। विधेयं—कर्त्तव्यम्। ते—वैद्याः, व्यज्ञापयन्—न्यवेदयन्। कतिपयैः—स्वल्पैः, वासरैः,—दिवसैः, [अपवर्गे तृतीया] स्वां प्रकृतिं—निजस्वभावं स्वाभाविकीमवस्थामित्यर्थः, आपन्नं—प्राप्तं, स्वस्थं—प्रकृतिस्थं रोगमुक्तमिति यावत्। "स्वां प्रकृतिमापन्नं स्वस्थम्" इत्यनेन प्रकृतिम्—अव्यक्तरूपत्वम्, अव्यक्ततत्त्वमित्यर्थः, क्षित्यादिमहाभूतेषु लयरूपमिति भावः, "मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम्" इत्युक्तेः, आपन्नं—प्राप्तं पञ्चत्वादिरूपेण परिणतमित्यर्थः, पार्थिवादिदेहस्य लये तत्तदंशस्य तत्र तत्र परिगमनादिति भावः, स्वस्थम्—अविकृतं, "विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः" इति स्मरणात् मृतमिति भावः, स्वर्गस्थमिति वा, इत्यपि ध्वन्यते, "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ध्रुवं जन्म मृतस्य च। तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥" इति शास्त्रात्।

(१११) पौनर्वसवः—पुनर्वसुनक्षत्रे जातः पुनर्वसुः, पुनर्वसोः अपत्यं पुमान् पौनर्वसवः इति वा, यद्वा—पुनर्वसुना मुनिना प्रोक्तम् आयुर्वेदं वेत्ति अधीते वेति पौनर्वसवः, अष्टादशवर्षदेशीयः,—प्रायेण अष्टादशवर्षवयस्कः, ["ईषदसमाप्तौ—" (५।३।६७ पा०) इत्यादिना देशीयर्प्रत्ययः]। कुलक्रमागतः,—वंशपरम्परया चिकित्सकपदाधिष्ठित इत्यर्थः।

(११२) अष्टाङ्गस्येति।—अष्टौ अङ्गानि यस्य तदीयस्य तथा चोक्तं,—"कायबालग्रहोर्द्धाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान्। अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता ॥" इति। "ततोऽल्पायुष्ट्वम् अल्पमेधस्त्वञ्चावलोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान्, शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्यम्, अगदतन्त्रं, रसायनतन्त्रं, वाजीकरणतन्त्रञ्च" इति सुश्रुतसंहिता। आयुर्वेदस्य—आयुर्विद्यते—लभ्यते येन सः, आयुरनेन विन्दति—लभते इति वा, आयुरस्मिन् विद्यते—वर्त्तते इति वा, आयुर्वेत्ति—

प्रकृत्यैव अतिपटीयस्या प्रज्ञया यथावत् विज्ञाता व्याधि-स्वरूपाणां रसायनो नाम वैद्यकुमारकः सास्रः तूष्णीम् अधोमुखो-ऽभूत्। पृष्टश्च राजसूनुना,—"सखे ! रसायन ! कथय तथ्यं, यदि असाधु इव पश्यसि ?" इति। सोऽब्रवीत्,—"देव ! श्वः प्रभाते यथाऽवस्थितम् आवेदयितास्मि" इति।

अत्रैव च (११२) अन्तरे भवनकमलिनीपालः कोकम् आश्वासयन् अपरवक्त्रमुच्चैः अपठत्,—

"विहग ! कुरु दृढं मनः स्वयं त्यज शुचमास्स्व विवेकवर्त्मनि।
सह कमलसरोजिनीश्रिया श्रयति सुमेरुगिरो विरोचनः" ॥ ४ ॥

जानाति अनेनेति वा आयुर्वेदः,—वैद्यकशास्त्रमित्यर्थः तस्य, पारं गतः,—पारदृश्वा, अष्टाङ्गायुर्वेदाध्यायीति इत्यर्थः। भुभुजा—राज्ञा। प्रकृत्यैव—स्वभावेन एव, अतिपटीयस्या—अतिचतुरया, अतितीक्ष्णयेत्यर्थः, प्रज्ञया—बुद्ध्या, यथावत—यथायथं, व्याधिस्वरूपाणां—रोगप्रकृतीनां, विज्ञाता—वेत्ता। सास्रः—अश्रुपूर्णलोचनः राज्ञः अतिप्रियत्वात्। तूष्णीं—मौनम्। राजसूनुना—हर्षेण। तथ्यं—प्रकृततत्त्वम्। असाधु—अशुभं, दुर्लक्षणमित्यर्थः, अवश्यम्भाविषु गोपनं निष्प्रयोजनम् इत्याशयः। श्वः,—अनागतेऽह्नि, परदिने इत्यर्थः, आगामिनि दिने इति यावत्, ("अनागतेऽह्नि श्वः" इत्यमरः) यथावस्थितम्—प्रकृतावस्थामित्यर्थः, आवेदयितास्मि—कथयितास्मि। [लुटि रूपम्]।

(११२) अन्तरे—अवसरे। भवनेति।—भवनकमलिनीपालः,—कमलं—जलम् अस्यामस्तीति कमलिनी—पुष्करिणी ("सलिलं कमलं जलम्" इत्यमरः) भवने—गृहे, या कमलिनी—पुष्करिणी, तां पालयति—रक्षति इति, गृहसरसीरक्षक इत्यर्थः, कोकं—चक्रवाकं, भाविविच्छेदविधुरमिति भावः, ("कोकश्चक्रश्चक्रवाकः" इत्यमरः) आश्वासयन्—प्रबोधयन् सान्त्वयन् वा, अपरवक्त्रं—छन्दोविशेषम् "अयुजि न-न-र-ला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं न-जौ ज-रौ" इत्युक्तलक्षणं, तन्निबद्धश्लोकमिति यावत्।

कोकमुद्दिश्य यदृच्छया पठितमानेन श्लोकेन राज्ञः आसन्नविनाशं सूचयन्नाह, विहगेति।—विहग !—हे पक्षिन्। चक्रवाक ! इति यावत्, त्वं स्वयम्—आत्मना, मनः,—चित्तं दृढं—स्थिरं, धीरमिति यावत्, कुरु—विधेहि, शुचं—शोकं, भाविप्रिया-वियोगजमिति भावः, त्यज—मुञ्च, विवेकवर्त्मनि—ज्ञानमार्गे, संसारसुखस्य क्षण-भङ्गुरत्वमदर्शिनि इति भावः, आस्स्व—तिष्ठ, विचरेत्यर्थः, विरोचनः,—सूर्यः, ("सूर-

(११४) तच्च आकर्ण्य वाङ्निमित्तज्ञः पितरि सुतरां जीविताशां शिथिलीचकार। गतेषु च भिषक्षु चलधृतिः क्षपामुखे क्षितिपालसमीपम् एव पुनः आरुरोह धवलं गृहम्। (११५) तत्र च,—"दाहो महान्, आहर हारान् हरिणि!, मणिदर्पणान् मे देहे देहि वैदेहि!, हिमलवैर्लिम्प ललाटं लीलावति!, चन्द-

---

सूर्य्यार्य्यमादित्य०। चित्रभानुर्विरोचनः॥" इत्यमरः) कमलसरोजिनीश्रिया—कमलयुक्ता सरोजिनी—पद्मपुष्पसमन्विता पद्मिनी, पद्मलतेत्यर्थः, तस्याः श्रीः,—शोभा तया, सह—सार्द्धं, सुमेरोः,—कनकाचलस्य, शिरः,—शृङ्गं, श्रयति—अवलम्बते, अस्तमेतीति भावः, विधातुर्नियोगोऽयं यत्, प्रतिदिनं सूर्य्यस्य उदयास्तमने स्याताम्, उदये युष्माकं सम्मेलनात् सुखम्, अस्तमने च वियोगदुःखं तदेव नियते अपरिहार्य्ये च विषये वृथा शोकं परित्यज्य धैर्य्यमवलम्ब्यतामिति निष्कर्षः। तत्रास्तनामपि पतनं नियतमेव इति सम्भवद्वस्तुनः बिम्बानुबिम्बत्वेन बोधनात् निदर्शनाऽलङ्कृतिः, अपि च राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य सूर्य्यतुल्यस्य राजमहिष्या सह सुमेरुशिरोरूपस्वर्गप्राप्तिः अचिरभाविनी इति अवश्यम्भाविनि विषये कुमारेण त्वया धैर्य्यावलम्बनमेव कर्त्तव्यमिति प्रस्तुतस्य, अप्रस्तुतेन विहगसमाश्वासनरूपेण वस्तुना प्रतीतेः अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, समाश्रयस्य सम्बन्धभेदादेव भेदेन अभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तिमूलकसङ्कीर्णालङ्कारश्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन संस्थिते सङ्करः। अपरवक्त्रं छन्दः॥४॥

(११४) तत्—पठितश्लोकम्। वाङ्निमित्तज्ञः,—वाचः,—वाक्यस्य, निमित्तं—शुभाशुभलक्षणं जानातीति तथोक्तः। सुतरां—यतो वाङ्निमित्तज्ञः अत एवेत्यर्थः, कथितवाक्यस्य लोकपालाभिलाङ्गानसूचकत्वादिति भावः। शिथिलीचकार—मन्दीचकार। भिषक्षु—वैद्येषु। चलधृतिः,—विच्युतधैर्य्यः, आत्मरक्षायाः वियोगाशङ्कायाः तथाभवनस्य नियतत्वात् इति भावः। क्षपामुखे—रजनीमुखे। क्षितिपालसमीपं—राजान्तिकम्। ["आरुरोह धवलं गृहम्" इत्यत्र "आरुरोह" इत्येतावन्मात्र एव पाठः पुस्तकान्तरे]।

(११५) "तत्र च" इत्यस्य "जागदेव निशामनैषीत्" इत्युत्तरेणान्वयः। तत्र—क्षितिपालसमीपे धवलगृहे। आहर—आनय, अङ्गेषु अर्पय इत्यर्थः। हरिणि!—तदाख्याया परिचारिकायाः सम्बोधनम्, एवमुत्तरत्र। हिमलवैः,—तुषारलेशैः, "बरफ" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धैः घनीभूततुषारखण्डैरित्यर्थः, चन्दनबिन्दुभिरिति वा, ("हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम्" इति मेदिनी)। लिम्प

सारक्षोदधूलीर्निधेहि धवलाक्षि !, निक्षिप चक्षुषि चन्द्रकान्तं कान्तिमति !, कपोले कलय कुवलयं कलावति !, चन्दनचर्चां रचय चारुमति !, पाटय पटमारुतं पाटलिके !, मन्दय दाहम् इन्दुमति ! अरविन्दे, जनय जलार्द्रया मुदं मदिरावति !, समुपानय मृणालानि मालति !, तरलय तालवृन्तम् आवन्तिके !, (११६) मूर्द्धनि धावमानं बधान वसुमति !, कन्धरां धारय धारणिके !, उरसि सशीकरं करं कुरु कुरङ्गवति !, संवाहय बाहू वल्लाहिके !, पीडय पादौ पद्मावति !, गृहाण गाढमङ्गम् अनङ्गसेने !, का वेला विलासवति ! नैति निद्रा, कथां कथय कुमुद्वति !" इत्येवप्रायान् पितुरालापान् अनवरतम् आकर्णयन् दूयमानहृदयो दुःखदीर्घां जाग्रदेव निशाम् अनैषीत् ।

—लिप्तं कुरु । घनेति ।—घनसारस्य—कर्पूरस्य ("अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारः ..." इत्यमरः) क्षोदाः—चूर्णानि धूलयः—पांशवः ताः निधेहि—न्यस्य । चन्द्रकान्तं—तदाख्यमणिं ... तस्य शैत्यवत्त्वात् । कपोले—गण्डदेशे, कलय—निधेहि कुवलयं—नीलोत्पलम् । चन्दनचर्चां—चन्दनलेपम् । पाटय—उद्घाटय इत्यर्थः ... पटमारुतं—"टानापाखा" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धं वस्त्रव्यजनम् । मन्दय—ह्रासय । अरविन्दे—पद्मे, सम्बोधनमेतत् । जलार्द्रया—जलेनार्द्रा तया जलयुक्ततालवृन्तेन इत्यर्थः ("पुंसि ... व्यजनं ... उल्लाद्रं जलार्द्रं स्यात्" इति वैजयन्ती) मुदं—प्रीतिं दाहशान्त्या इति भावः । समुपानय—समाहर ["समुपानय" इत्यत्र "समुपनय" इति पाठान्तरम्] । तरलय—सञ्चालय ।

(११६) मूर्द्धनि—मस्तके धावमानं—[illegible] बधान—[illegible] धारयेत्यर्थः । कन्धरां—ग्रीवाम् । उरसि—वक्षसि सशीकरं—[illegible] कुरु—स्थापयेत्यर्थः । संवाहय—[illegible] इति वा । पीडय—संवाहय । गाढं—दृढं यथा तथा अङ्गं—हस्तपादादिकम् । का वेला—कियान् कालः [illegible] स्वाधीना [illegible] । एति—आगच्छति । कथां कथय—मया सह आलापं कुरु इत्यर्थः । एवंप्रायान्

(११७) उषसि च अवतीर्य राजद्वारदेशोपसर्पिणा परिवृद्धजन उपस्थापितेऽपि तुरङ्गे चरणाभ्यामेव आजगाम स्वमन्दिरम्। तत्र च (११८) त्वरमाणो भ्रातु आगमनार्थम् उपर्युपरि क्षिप्रपातिनो दीर्घाध्वगान् प्रजविनश्च उष्ट्रपालान् प्राहिणोत्। प्रक्षालितवदनश्च परिजनोपनीतमपि प्रतिकर्म न अग्रहीत। (११९) अग्रत खेलतां राजपुत्राणां विमनसा 'रसायनी रसायन" इति नन्दितम् अध्यतम् अश्रौषीत्। पप्रच्छ च तान्— भद्रा! किं रसायनं?" इति। पृष्टाश्च ते

—[illegible] अनवरत—निरन्तरम् [illegible] प्रतीयमाना [illegible]

(११७) [illegible]

(११८) त्वरमाण—सत्वरः [illegible] क्षिप्रपातिन [illegible] दीर्घाध्वगान् [illegible] उष्ट्रपालान् [illegible] प्राहिणोत् [illegible]

(११९) अग्रत—पुरत [illegible] राजपुत्राणां विमनसा [illegible]

दहता। (१२४) किं वा अस्य आकल्पम् अवस्थितस्य श्रेयसां यशोमयस्य दह्यते? (१२५) पतितः स केवलं दहने, दग्धास्तु वयम्। धन्यः खलु असौ अग्रणीः पुण्यभाजाम्। अपुण्यभाक् तु इदमेव राजकुलं, कुलपुत्रेण यत् तादृशा वियुक्तम्। अपि च ममापि कः खलु एतेषां प्राणानां (१२६) कार्य्यातिभारः कृत्यशेषो वा? का वा व्यापृतता, येन न अद्यापि निष्ठुराः प्राणाः प्रतिष्ठन्ते? को वा अन्तरायो हृदयस्य, येन सहस्रधा न दलति?" इति। दुःखार्त्तश्च न जगाम राजसद्म। समुत्ससर्ज्ज च सर्व्वकार्य्याणि। (१२७) शयनीये निपत्य उत्तरीयवाससा सोत्तमाङ्गम् आत्मानम् अवगुण्ठ्य अतिष्ठत्।

अतिस्थितिशीलस्य। यशोमयस्य—पूर्णयशसः, यशोरूपस्य देहस्य वा, किं दह्यते? —किं भस्मीक्रियते? अनश्वरत्वेन "चलच्चित्तं चलद्वित्तं चलज्जीवनयौवनम्। चलाचलमिदं सर्व्वं कीर्त्तिर्यस्य स जीवति॥" इति वचनात्, दग्धीभूतनश्वरदेहोऽपि सुकृतत्वेनाविनश्वरस्य यशःशरीरस्य आकल्पजीवी वर्त्तते इति भावः। इहापि वस्य न्यूनेन विनिमयात् चमत्कारातिशयानुबन्धिना परिवृत्तिरलङ्कारः।

(१२५) सः—रसायनः, दहने—अग्नौ, केवलं पतितः,—प्रविष्ट एव, न तु दग्धः, अविनाशियशोलाभादिति भावः, वयन्तु दग्धाः,—वयमेव भस्मीभूताः, तद्वियोगेन, पितृजीवनराजशोकेन चेति भावः। असौ—रसायनः। अग्रणीः,—अग्रगण्यः, पितृतुल्यस्य राज्ञः शोकशोणितावसराभावात्, प्रभोः जीवनरक्षणे असामर्थ्ये तथा अकिञ्चित्करत्वबोधेन राजभक्त्या स्वजीवनपरित्यागादिति भावः। तादृशा—तथाविधेन, कुलपुत्रेण—सत्कुलजातेन, वियुक्तं—विरहितम्।

(१२६) कार्य्यातिभारः,—कार्य्यगौरवम्। कृत्यशेषः,—करणीयावशेषः, अस्ति इति शेषः। व्यापृतता—कार्य्यनियोगः, कार्य्यासक्तता इति यावत्। प्रतिष्ठन्ते—अपगच्छन्ति, प्रस्थानं कुर्व्वन्तीत्यर्थः, यद्वा—प्रतिष्ठन्ते—अग्रेसरा भवन्ति, ("पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसराः" इत्यमरः) प्रतिष्ठां कुर्व्वन्ति वा इत्यर्थः, तदा विधानाचरणे तदलाभात् इति भावः। अन्तरायः—विघ्नः। समुत्ससर्ज्ज—परित्यक्तवान् निरुत्साहत्वादिति भावः।

(१२७) शयनीये—शय्यायां, ("शय्यायां शयनीयवत्" इत्यमरः)। उत्त

(१२८) इत्थम्भूते च देवे हर्षे, राजनि च तदवस्थे, सर्वस्य लोकस्य कपोलेषु कीलिता इव कराः, लोचनेषु (१२९) लेप्यमय्य इव अश्रुस्रुतयः, नासाऽग्रेषु ग्रथिता इव दृष्टयः, कर्णेषु (१३०) उत्कीर्णा इव रुदितध्वनयः, जिह्वासु (१३१) सहजानि इव हा! कष्टानि, लपनेषु पल्लवितानि इव श्वसितानि, अधरेषु (१३२) लिखितानि इव परिदेवितपदानि, हृदयेषु निधानीकृतानि इव दुःखानि अभवन्। (१३३) उष्णाश्रुदाह-

---

उत्तरीयवाससा—उत्तरीयवसनेन सोत्तमाङ्गम—आमस्तकमित्यर्थः, आत्मान—शरीरम्, ("आत्मा यत्ने धृतौ बुद्धौ स्वभावे च प्रयत्न मनसोरपि। धृतावपि मनीषायां शरीर-ब्रह्मणोरपि॥" इति मेदिनी) अवगुण्ठ्य—आच्छाद्य।

(१२८) इत्थम्भूते—ईदृगवस्थे, राजनि—प्रभाकरवर्द्धने। तदवस्थे—संशयितजीवने इत्यर्थः। कपोलेषु—गण्डदेशेषु, कराः,—हस्ताः, कीलिता इव—कीलप्रोथिता इव, सर्वे लोकाः कपोलनिहितकराः सन्तः चिन्तामग्ना जाता इति भावः।

(१२९) लेप्यमय्य इव—लेपाय—लेपनकर्म्मणे हिता, लेप्या, तन्मय्य इव, स्थिरा इवेत्यर्थः, अविच्छिन्ना इति भावः, अश्रुस्रुतयः,—अश्रुपाताः, सदैव सर्वे रुरुदुः इति भावः। ग्रथिता इव—निबद्धा इव, दृष्टयः,—नयनानि, इतः परं किं भविष्यति इत्यादिध्यानपरायणा बभूवुः इति भावः।

(१३०) उत्कीर्णा इव—उल्लिखिता इव, सततसन्निहिता इति भावः, रुदितध्वनयः,—रोदननिनादाः अनवरतं रोदनध्वनिरश्रूयत इति भावः।

(१३१) सहजानि इव—स्वाभाविकानि इव, हा! कष्टानि—हा कष्टं, किमेतत्? इत्येववचनानीत्यर्थः, सर्वे शोकार्त्ता अनवरतमेव हा! कष्टम् इति ऊचुः इति भावः। लपनेषु—मुखेषु, ("लपनं मुखम्" इत्यमरः) पल्लवितानीव—सञ्जातपल्लवानीव, विस्तारं गतानीत्यर्थः, श्वसितानि—निश्वासाः, सदैव प्रबलशोकावेगेन दीर्घनिश्वासं तत्यजुरित्यर्थः।

(१३२) लिखितानि इव—चित्रितानि इव, परिदेवितपदानि—विलापाक्षराणि, ("विलापः परिदेवनम्" इत्यमरः) लिखितपदानि यथा कदाऽपि न विलुप्तीभवन्ति, तथा विलापाक्षराण्यपि सदैव प्रावर्त्तन्त इत्यर्थः। निधानीकृतानि इव—निहितानि इव, आस्पदीकृतानीवेत्यर्थः, सर्वे दुःखमथितहृदया जाता इति भावः।

(१३३) उष्णेति।—उष्णैः,—तप्तैः, अश्रुभिः,—नेत्रजलैः, दाहात्—भस्मी-

भीता इव न अभजत नेत्रोदराणि निद्रा। (१३४) निश्वास-वातविधूता इव व्यलीयन्त हासाः। (१३५) निरवशेषदग्धा इव च सन्तापेन न प्रावर्त्तत वाणी। कथासु अपि न अश्रूयन्त परिहासाः। क्व अगमन्निति न अज्ञायन्त गीतगोष्ठ्यः। (१३६) जन्मान्तरानीतानि इव न अस्मर्यन्त लास्यानि। स्वप्नेऽपि न अदृश्यन्त (१३७) प्रसाधनानि। वार्त्ताऽपि न अलभ्यत उपभोगानाम्। नामापि न अकीर्त्यत आहारस्य। (१३८) खपुष्पप्रतिमानि आसन् आपानमण्डलानि। लोका-

---

भवनात्, भीता इव—त्रस्ता इव, नेत्रोदराणि—नयनान्तराणि, न अभजत—न सिषेवे, सर्वैराशङ्कया जागरात्वभूत्, रात्रावपि निद्रा न लब्धवन्त इति भावः।

(१३४) निश्वासेति।—निश्वासवातेन—नासामुखाभ्यां स्रुतेन प्राणवायुना, विधूता इव—सञ्चालिता इव, निरस्ता इवेत्यर्थः, व्यलीयन्त—विलयं गता इत्यर्थः, केऽपि न जहसुरिति भावः।

(१३५) निरवशेषदग्धा इव—निःशेषभस्मीकृता इव, प्रावर्त्तत—उदचरदित्यर्थः, वाणी—वाक् सदैव सर्वे मौनिनः अतिष्ठन् इति भावः। परिहासाः,—नर्मचेष्टितानि व्यवहारतस्ते दूरे सन्तु, परिहास इति पदमपि केऽपि न उच्चरितवन्त इति भावः। क्व—कुत्र। अगमन्—अगच्छन्। गीतगोष्ठ्यः—सङ्गीतसभाः, सङ्गीतालापा वा, सर्वैः व्यथितान्तरत्वात् गानानि परित्यक्तानीति भावः।

(१३६) जन्मान्तरानीतानि इव—जन्मान्तरप्राप्तानि इव, ["जन्मान्तरानीतानि" इत्यत्र "जन्मान्तरातीतानि" इति पाठे,—जन्मान्तराय—पुनर्जन्मने, अतीतानि—गतानि, मृतानीत्यर्थः] लास्यानि—नर्त्तनानि, राजभवने तस्मिन् प्राक् कदाऽपि नर्त्तनादिकं अभवत् इत्यस्यापि संस्कारस्य विलोपभावेन न स्मर्तुमशक्नुवन् तदत्या इति भावः।

(१३७) प्रसाधनानि—अलङ्काराः। वार्त्ताऽपि—प्रवृत्तिरपि, कथाऽपीत्यर्थः, उपभोगानां—सम्भोगानां, स्रक्चन्दनवनिताविलासादीनामिति यावत्। अकीर्त्यत—अकथ्यत, अश्रूयतेति यावत् किमुत आहार इति भावः।

(१३८) खपुष्पप्रतिमानि—आकाशकुसुमनिभानि, अलीकानि इत्यर्थः। आपानमण्डलानि—पानगोष्ठीसमूहाः, ("आपानं पानगोष्ठिका" इत्यमरः) वयस्य-भृत्यादिभिः सह मद्यपानार्थं समवेतनागरिकाणां समाजाः सपदि अन्तर्हिता इव

न्तरम् इव अनीयन्त वन्दिवाचः। युगान्तर इव अवर्त्तन्त निर्वृतयः। (१३९) पुनरपि अदह्यत शोकाग्निना मकरकेतुः। दिवाऽपि न अमुच्यन्त शयनानि। (१४०) शनैः शनैश्च महापुरुषविनिपातपिशुनाः समं समन्तात् समुदभवन् भुवने भूयांसो भूपतेः अभावाय भयम् उत्पादयन्तो (१४१) भूतानां महोत्पाताः।

भाव । लोकान्तरमिव—परलोकमिव, राजपुरे तदुच्चारणाभावादिति भाव, अनीयन्त—प्राप्यन्त, महाराजमसुखयता दुर्दैवेनेति भाव । वन्दिवाच,—वैतालिकस्तुतय । युगान्तर इव—युगावसान इव, कल्पान्त इवति यावत, अवर्त्तन्त—अतिष्ठन, निर्वृतय,—सुखानि, शान्तय इत्यर्थ, निस्तब्धता इति यावत् प्रलयावसाने जीवासद्भावात यथा सर्व्वत्र निस्तब्धत्वेन महाशान्ति विराजते, तथा सर्व्वषा मूकीभावात् तत्रापीति भाव, ("निर्वृति स्वस्थितावस्तगमने च सुखेऽस्त्रियाम्" इति मेदिनी)।

(१३९) मकरकेतु —काम पुनरपि—भूय इव, हरकोपाग्निना प्राक दग्धोऽपीति भाव, अदह्यत—दग्धोऽभूत, सर्व्वेषैव तत्प्रसङ्गराहित्यादिति भाव । अमुच्यन्त—त्यक्तानि, दुश्चिन्ताऽवसादाविष्टत्वादिति भाव, शयनानि—शय्या ।

(१४०) शनै शनै,—मन्द मन्दम् अल्पश इत्यर्थ, महापुरुषेति।—महापुरुषस्य—महाजनस्य, विनिपात—विध्वसन, तस्य पिशुना,—सूचका, ("पिशुनौ खल सूचकौ" इत्यमर) सम—युगपत, समन्तात—चतुर्दिच्च, समुदभवन्—प्रादुर्भूता । भूयास —बहव, अभावाय—विनाशाय, तज्ज्ञापयितुमित्यर्थ, ["क्रियार्थोपपदस्य—" (२।३।१४ पा०) इत्यादिना चतुर्थी]। उत्पादयन्त,—जनयन्त ।

(१४१) भूताना—प्राणिना, महोत्पाता,—महान्त,—प्रबला, उत्पाता,—प्रकृतिविपर्य्यासरूपा भूकम्पादय, तदुक्त नारदसंहितायाम,—"उत्पाता विविधा लोके दिव्यभौमान्तरीक्षजा । देवतार्चा प्रनृत्यन्ति पतन्ति प्रज्वलन्ति च ॥ मुहुर्नदन्ति रोदन्ति प्रस्विद्यन्ति हसन्ति वा । वमन्त्यग्नि तथा धूम स्नेह रक्त पयो जलम ॥ अधोमुखा प्रसिर्दन्ति स्थानात् स्थान व्रजन्ति वा । एवमाद्याश्च दृश्यन्ते विकारा प्रतिमादिषु ॥ गन्धर्व्वनगरश्चैव दिवा नक्षत्रदर्शनम् । महोल्कापातन काष्ठ तृणा रक्तप्रवर्षणम ॥ गान्धर्व्वदाहो दिग्दाहो भूमिकम्पो दिवानिशि । अनग्नौ च स्फुलिङ्गा स्युर्ज्वलनञ्च विनेन्धनम् ॥ गिरीन्द्रचामरग्रूढ़शिखर भैरवायसम् । प्रतिसूर्य्येन्द्रलण्डु स्युर्दिक्षु युगपद्रव ॥ जम्बूको ग्रामसंवेश केतूनाञ्च प्रदर्शनम् । काकानामाकुल रात्रौ कपोताना दिवा यदि ॥" इति ।

तथा हि (१४२.) दोलायमानसकलकुलाचलचक्रवाला पत्या सार्द्धं गन्तुकामा इव प्रथमम् अचलत् धरित्री। (१४३) धान्वन्तरैः इव अन्तरे तस्मिन् सरम्भः परस्परास्फालन-वाचालवीचयो विजुघूर्णिरेऽर्णवाः। (१४४) भूभृदभावभीताना विततशिखाकलापविकटकुटिलाः केशपाशा इव ऊर्द्ध्वीबभूवुः

---

(१४२) दोलायमानेति।—दोलायमान—कम्पमान, सकलाना—सर्वेषां, कुलाचलाना—"महेन्द्रो मलय सह्य शुक्तिमानृक्षपर्वत। विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः॥" इत्युक्ताना, चक्रवाल—मण्डल यस्या तथाभूता, ('चक्रवालन्तु मण्डलम्' इत्यमर) धरित्री—पृथिवी, पत्या—प्रभाकरवर्द्धनेन राज्ञेति भाव, सार्द्धं—सह, अचलत्—अकम्पत पतिव्रताना पत्या पतिसहगमनस्य शास्त्रानुमोदितत्वेन तदाचारप्रतिपालनार्थमिति भाव प्रथमम् महोत्पातरूपो भूमिकम्प प्रादुरासीदिति हृदयम।

(१४३) धान्वन्तरैः—धन्वन्तरिरिव धान्वन्तरि—प्रसिद्ध स्वैद्यविशेष तस्य [कर्माणि षष्ठी] धन्वन्तरिनिमित्तं, ["धान्वन्तरै" इत्यत्र "धन्वन्तरै" इति पाठोऽपि स एवार्थ] अन्तरे,—यदि इदानी धन्वन्तरिरम्बुदाग्रयोऽस्यास्यत, तदा राजानमरोगिणम कुर्यादित्येव चिन्तयन्त इति यावत, तस्मिन् अन्तरे—अवसरे परस्परेति।—परस्परस्य—अन्योऽन्यस्य आस्फालनेन—सञ्चालनेन ताडनेनेयर्थं वाग्गाडम्बरेणेत भाव, वाचाला,—नदन्त्य इत्यर्थं [कुत्सित बहु भाषते इत्यर्थे "आलजाटचौ बहुभाषिणि" (५।२।१२५ पा०) "कुत्सित इति वक्तव्यम (वा०) इत्यालच्] वीचय —तरङ्गा येषा ते, अर्णवा —समुद्रा विजुघूर्णिरे—चुक्षुभु अक्षोभ्या समुद्रा अपि भूपाल-निधनोत्पातमहावातेन क्षुभिता बभूवु इति भाव। पुरा धन्वन्तरि समुद्रगर्भस्थित पश्चात तदुत्थानश्च पुराणेषु प्रसिद्धस तथा च—'अथोदधेर्मथ्यमानात् काश्यपैरमृतार्थिभि। उदतिष्ठत महाराज। पुरुष परमाद्भुत॥ अमृतापूर्णकलस बिभ्रत् वलयभूषित। धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेददृगिज्यभाक॥" इति।

(१४४) भूभृदिति।—भूभृत,—राज्ञ, अभावात—भाविविनाशात भीता,—शङ्किता तासा, राज्ञ दिक्पालांशसम्भूतत्वात पतिवियोगशङ्कानामिति भाव, ककुभा—दिशा, केशपाशा इव—केशनिचया इव, विततेति।—विततेन—विस्तृतेन, शिखाकलापेन—ज्वालानिचयेन ["विततशिखाकलाप—" इत्यत्र 'विततशिखा कलाप—" इति पाठे,—विततन—विस्तृतेन, शिखिकलापेन—अग्निसमूहेन, अनङ्ग

धूमकेतवः ककुभाम्। (१४५) धूमकेतुकरालितदिङ्मुखं दिक्पालारब्धायुष्कामहोमधूमधूम्रमिव अभवत् भुवनम्। (१४६) भ्रष्टभासि तप्तकालायसकुम्भबभ्रुणि भानुमण्डले भयङ्करकबन्धकायव्याजेन कोऽपि पार्थिवप्राणितार्थी पुरुषोपहारमिव उपजहार। (१४७) ज्वलितपरिवेशमण्डलाभोग-

शिखावन्तः—शिखिन,—मयूरस्य, कलापस्य—बर्हस्य, ('शिखी वह्नौ बलीवर्दे । मयूरे कुक्कुटे ॥' "कलापः संहतौ बर्हे.." इति च मेदिनी) विकटा,—उत्कटा कुटिला—भङ्गियुत इत्यर्थ, धूमकेतव — उत्पातसूचका ग्रहविशेषा अग्रग्रथ ऊर्द्धाभूव,—उत्तस्थु, उक्तञ्च कालिदासेन, — उपप्लवाय लोकाना धूमकेतुरिवोत्थित" इति, भीतानां केशपाशाश्च ऊर्द्धीभवन्ति, अग्नयोऽपि ऊर्द्ध्वज्वलन प्रापन्नन्।

(१४५) धूमकेतिति।—धूमकेतुभि,—उत्पातविशेषैः, अग्निभिश्च ("स्याद्धूमकेतुरुत्पातभेदे वैश्वानरे पुमान्" इति मेदिनी) करालितानि—भीषणीकृतानि, व्याप्तानि च, दिशां—ककुभा मुखानि यस्य तथोक्तम् अत एव दिक्पालार।— दिक्पालै,—इन्द्रादिभि लोकपालै, आरब्धस्य—उत्पातशान्त्यै प्रक्रान्तस्य, आयुष्कामस्य—राज्ञ आयुर्वर्द्धनार्थमभिलाषवतस्य, होमस्य—देवयज्ञस्य, धूमे धूम्रमिव— धूम्रवर्णमिव कृष्णलोहितमिवेति यावत। उत्पातधूमबहुलत्वात् तथोत्प्रेक्षा।

(१४६) भ्रष्टेति।—भ्रष्टा—च्युता, भास,—दीप्तय यस्य तथोक्ते, निष्प्रभे इत्यर्थ धविलीयते तदानी भूलोकस्यागोदयेन तीव्रशोकोदयात् वैवर्ण्यप्राप्त्यर्थ, इत्याशय, तप्तेति।—तप्तम—अत्यन्तापन उष्ण, यत कालायसम—कृष्णवर्ण-लौहविशेष, तस्य कुम्भ—ताम्रमितकलस इत्यर्थ तद्वत बभ्रु—पिङ्गल तस्मिन, भानुमण्डले—सूर्यबिम्बे, [अधिकरणे सप्तमी] भयङ्करेति।—भयङ्कर—भय जनक, कबन्धकाय—क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवर, सक्रिय छिन्नशिर शरीरमित्यर्थ, ("कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्" इत्यमर) तस्य व्याजेन—मिषेण, कोऽपि, जन इति शेष, पार्थिवेति।—पार्थिवस्य—राज्ञ, प्राणित—जीवित, तस्य अर्थी—तत्काम इत्यर्थ पुरुषोपहारमिव—नरबलिमिव, उपजहार—उपहृतवान्, पुरुषोपहारेण सूर्यदेवम् आराधितवान् इव इत्युत्प्रेक्षा, सूर्यमण्डल निष्प्रभ जात, तथा तत्र कबन्धाकारं समदृश्यत इति भाव।

(१४७) ज्वलितेति।—ज्वलितस्य—प्रदीप्तस्य, परिवेशमण्डलस्य—परिधिचक्र-

भास्वरो जिघृक्षाजृम्भमाणस्वर्भानुभयात् उपरचिताग्निप्राकार इव प्रत्यदृश्यत श्वेतभानुः। (१४८) अवनिपतिप्रतापप्रसाधिताः प्रथमतरकृतपावकप्रवेशा इव अदृश्यन्त अनुरक्ता दिशः। (१४९) स्रुतशोणितशीकरासारारुणिततनुः अनुमरणाय प्रावृतपाटलांशुकपटेव अदृश्यत वसुधावधूः। (१५०) नराधिपविनाश-

---

यस्य, आभोगेन—वेष्टनेन, भास्वर,—दीप्यमान, जिघृक्षेति।—जिघृक्षया—ग्रहीतुमिच्छया, ग्रासेच्छयेति यावत, जृम्भमाण,—मुखं व्याददत् य स्वर्भानु,—राहु, ("तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुन्तुदः" इत्यमरः) तस्मात भयं—त्रास तस्मात, उपरचितेति।—उपरचित,—मण्डलाकारेण कल्पित, राहुप्रवेशनिवारणार्थमिति भाव, अग्निप्राकार,—अग्निमयो वरणो येन तथाविध इव, ("प्राकारो वरणः सालः" इत्यमरः) श्वेतभानु,—सितांशुः चन्द्र इत्यर्थः, प्रत्यदृश्यत—अलक्ष्यत, सुधांशोः रक्तवर्णपरिवेशस्य उदयमङ्गलसूचकत्वात् इति भाव।

(१४८) अवनीति।—अवनिपतेः—राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य प्रतापेन—प्रभावेण, कोषदण्डजेन तेजसेति यावत्, ("स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्डजम्" इत्यमरः) प्रसाधिता—आवर्जिता, अलङ्कृताश्च प्रथमेति।—प्रथमतरम्—अतिपूर्व्वमित्यर्थः, महाराजस्वर्गारोहणात् पूर्व्वमेवेति भाव, कृत—अनुष्ठित, पावक—अग्नौ, प्रवेशः याभि तथाभूता इव, अदृश्यन्त—दृष्टा अभवन्, अनुरक्ता—वशीभूता, लोहितवर्णावयवा वा, अनुरागिण्य कामिन्यश्च, अनुरागिण्यः कामिन्यः यथा पत्युर्मरणं निश्चितं विभाव्य तन्मरणात् पूर्व्वमेव अग्नौ प्रविशन्ति तथा दिशश्चापीति भाव, दिग्दाहोऽभूदिति फलितम्। एतेन दिग्वधूनां स्वीयात्वमुत्प्रेक्षितं, "पतिव्रता स्वीया" इत्यादिलक्षणसमन्वयात् इत्याशय।

(१४९) स्रुतेति।—स्रुतानाम्—क्षरितानामित्यर्थः, शोणितानाम्—रक्तानां, शीकरासारेण—बिन्दुधारया, अरुणिता—रञ्जिता, रक्तीकृतेत्यर्थ, तनु,—कलेवरं यस्याः तथाभूता, वसुधावधू,—वसुधा—पृथ्वी एव, वधू,—राजपत्नीति भाव, अनुमरणाय—पत्युर्मरणात् परं मरणाय सहमरणाय वा, प्रावृतेति।—प्रावृत,—आच्छादित, परिहित इति यावत्, पाटल,—रक्त इति भाव, अंशुकपट,—वस्त्ररूपमावरणं यया तथाभूता इव, अनुमरणे तादृशवस्त्रपरिधानस्याचारवत्त्वात् इति भाव, भुवनभयङ्करी रक्तवृष्टिरभूदिति फलितम्।

(१५०) नराधिपेति।—नराधिपस्य—राज्ञ, विनाशेन—मरणेन, भाविना

सम्भ्रमभीतैः लोकपालैः इव कालायसकवाटपुटैः अकालकालमेघपटलैः अरुध्यन्त दिग्द्वाराणि। (१५१) प्रेतपतिप्रयाणप्रहताः पटवः पटहा इव आरटन्तो हृदयस्फोटनाः पस्फायिरे निर्घातानां घोरा निर्घोषाः। (१५२) निकटीभवद्यममहिषखुरपुटोद्धूता इव द्युमणिधाम धूसरीचक्रुः क्रमेलककचकपिलाः पांशुवृष्टयः।

इति भावः, यः सम्भ्रमः—आवेगः तस्मात् भीताः,—त्रस्ताः तैः, तस्य लोकपालसत्त्वादिति भावः, लोकपालैः,—इन्द्रादिभिः, कालेति।—कालायस—कृष्णवर्णलौहविशेषः तस्य कवाटानां पुटानि—आवरणानि तैरिव, कृष्णलौहनिर्मितकवाटपरम्पराभिरिवेति यावत्, अकालेति।—अकाले—असमये, प्रावृड्व्यतिरिक्ते इत्यर्थः, ये कालमेघाः—नीलनीरदाः तेषां पटलानि—वृन्दानि तैः, दिग्द्वाराणि—दिशां द्वारदेशाः अरुध्यन्त—आच्छाद्यन्त राज्ञः प्रतापेन लोकपालाः निष्कण्टकं स्वं स्वमधिकारं पालयन्ति स्म इदानीं तन्निधनेन असुराणां प्रादुर्भावात् पुनः स्वाधिकारेषु उपद्रवो भविता इति आशङ्कया कवाटावरणेन तन्निरोधयाञ्चक्रुः इति भावः, अकालमेघोदयरूपाः उत्पाताः प्रादुरासन् इति निष्कर्षः।

(१५१) प्रेतेति।—प्रेतपतेः—अन्तकस्य, प्रयाणे—यात्रायां, प्रहताः,—ताडिताः, पटवः,—गम्भीररवाः इत्यर्थः पटहाः इव—वादित्रभेदाः इव, आरटन्तः—नदन्तः, हृदयस्फोटनाः,—हृदयविदारिणः इत्यर्थः, निर्घातानाम्—"यदान्तरीक्षे बलवान् मारुतो मरुताहतः। पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः॥" इत्युक्तलक्षणानां परस्परप्रहतवायुविशेषाणां घोराः—दारुणाः निर्घोषाः,—शब्दाः, पस्फायिरे—वर्द्धिरे, उदभवन् इत्यर्थः, हृदयकम्पनोत्पादकत्वात् उद्गमस्य जगज्जीवदारुणदुःखज्ञापकत्वात् इति भावः।

(१५२) निकटीभवदिति।—निकटीभवन्—समीपमागच्छन्, यमस्य—कृतान्तस्य राज्ञः प्राणानामादातुरिति भावः यो महिषः,—वाहनमित्यर्थः तस्य खुराणाम्—शफानां पुटैः,—युगलैः उद्धूता इव—उत्क्षिप्ता इव, ['खुरपुटोद्धूता' इत्यत्र "खुरपुटोद्भूता" इति पाठे—खुरपुटेभ्यः उद्भूताः—सञ्जाताः, उद्गता इत्यर्थः] क्रमेलकेति।—क्रमेलकस्य—उष्ट्रस्य, ("उष्ट्रे क्रमेलक मय-महाङ्गाः" इत्यमरः) कचा इव—केशा इव लोमानि इव इति यावत् ("कचः केशः शिरोरुहः" इत्यमरः) कपिलाः,—धूसराः पांशुवृष्टयः,—रजोवर्षणानि, द्युमणेः,—सूर्यस्य ("सूरसूर्यार्यमादित्य ... द्युमणिस्तरणिर्मित्र" इत्यमरः) धाम—स्थानम्, अन्तरीक्षमित्यर्थं,

(१५३) विरसविराविणीनाम् उन्मुखीनां शिखिनो ज्वालाः प्रतीच्छन्त्य इव पतन्तीः उल्का नभसो ववाशिरे शिवानां राजयः। (१५४) राजधामनि धूमायमानकवरीविभागविभावितविकाराः प्रकीर्णकेशपाशप्रकाशितशोका इव प्राक्रन्दन्त प्रतिमाः कुलदेवतानाम्। (१५५) उपसिंहासनमाकुलं कालरात्रिविधूयमानवृजिन-

धूसरीचक्रुः,—धूम्रवर्णीकृतवन्तः, छादयामासुः इति भावः, महापुरुषनिपातरूपघोर-विप्लवादिसूचकः पापग्रहरूपोत्पातः प्रादुरभवदिति निष्कर्षः।

(१५३) विरसेति।—विरस—कठोरं, ["विरस—" इत्यत्र "विसर—" इति पाठे,—विसरं—विस्तरं यथा तथा, उच्चैरित्यर्थः] विरुवन्ति—नदन्तीति तथोक्तानां, कर्कशनिनादिनीनाम् इत्यर्थः, उन्मुखीनाम्—ऊर्ध्वमुखीनां, शिवानां राजयः,—शृगालवृन्दानि, शिखिनः,—अग्नेः, ज्वालाः,—शिखाः, प्रतीच्छन्त्य इव—गृह्णन्त्य इव, निगिरन्त्य इव इति यावत्, तमिस्रायां विवृतमुखीनां तासां मुखानि ज्वलदग्निवत् परिदृश्यमानत्वादिति भावः, नभसः,—आकाशात् पतन्तीः,—भ्रश्यन्तीः, उल्काः,—ज्वलन्महत्प्रलम्बदण्डमुद्गराद्याकृतिर्नेजोविशेषान्, "ह्रस्वच्छिखा च सूक्ष्मा या रक्तनीलशिखोज्ज्वला। पौरुषी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता॥" इत्युक्तलक्षणा इत्यर्थः, ववाशिरे—आह्वयन्ति स्म तदानीम् उल्कामुख्यः वदनेभ्यः अग्निशिखा उद्गीर्य कठोरं व्यनदन् उल्कापाताय अभवन् इति वाक्यार्थः।

(१५४) राजधामनि—राजमन्दिरे, धूमेति।—धूमायमानेन—धूममुद्गिरतीति धूमायमानं तेन स्नेहाभ्यङ्गाभावात् रूक्षेणेत्यर्थः, कवरीविभागेन—केशनिचयेन इत्यस्य, विभावितः,—प्रकटितः, विकारः,—विकृतिभावः याभिः ताः, अत एव प्रकीर्णेति।—प्रकीर्णेन—विक्षिप्तेन, समन्तादाकुलायितेन इति यावत्, केशपाशेन—कुन्तलकलापेन, प्रकाशितः,—प्रकटितः, शोकः,—शुक् याभिः ता इव, प्राक्रन्दन्त—अरोदन्त, शोकार्ता इव अलक्ष्यन्त इति भावः, गृहदेवप्रतिमानां स्वयमर्चाप्रसाधनशृङ्गारविमर्दस्य दैवतापकारत्वज्ञापनात् इति बोध्यम्।

(१५५) उपसिंहासनं—सिंहासनस्य समीपे, कुलदेवतानां राज्ञो वा इति भावः, ["अव्यय—" (२।१।६ पा०) इत्यादिना सामीप्यार्थेऽव्ययीभावः] आकुलं—चपलं, कालेति।—कालरात्रिः,—सर्वजन्तुमरणोपलक्षिता या रात्रिः, कल्पान्तरात्रिः,

वेणीबन्धविभ्रम बिभ्राण बभ्राम भ्रामरपटलम्। (१५६) अटताम् अन्तःपुरस्य उपरि क्षणमपि न शशाम व्याक्रोशो वायसानाम्। (१५७) श्वेतातपत्रमण्डलमध्यात् जीवितमिव राज्यस्य सरसपिशितपिण्डलोहितचञ्चुरुच्चैः उच्चखान खण्डमाणिक्यस्य कूजन् जरद्गृध्रः। महोत्पातदूयमानश्च कथमपि निनाय निशाम्।

(१५८) अन्यस्मिन् अहनि समीपमस्य राजकुलात द्रुत

सहाररजन्या इत्यर्थ नत्युदृश्या इति भाव विधूयमान—विक्षोभ्यमाण वृजिन, —कुटिल, ("वृजिन कल्मषे क्लीव केशे ना कुटिले त्रिषु" इति मेदिनी) य वेणीबन्ध—कबरीबन्ध केशविन्यास इति यावत तस्य विभ्रम—विलास त बिभ्राण—दधान भ्रामरपटल—भ्रमरवृन्द बभ्राम—भ्रमति स्म इहासन्न परित अकस्मात हिरफसङ्घानामाकुलभ्रमण लोकानिष्टसूचकम इति भाव। अत्र अन्यस्य विभ्रम कथनयो विभक्त इति वणीबन्धस्य विभ्रममिव विभ्रमाणात विम्बानुबिम्बप्रतीते निदर्शनालङ्कार तदुक्त दर्पणे—"सम्भवन वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन वाऽपि कुत्रचित। यत्र बिम्बानुबिम्बत्व बोधयेत सा निदर्शना॥" इति।

(१५६) अटतामिति।—अन्तःपुरस्य—अवरोधस्य उपरि—ऊर्ध्वदेशे अटता—सञ्चरता वायसाना—काकाना व्याक्रोशो—विकृतशब्दविशेष क्षणमपि—कियत्कालमपि न शशाम—न निवृत्त इत्यर्थ आवरणकाष्ठकण्टकरहिताना जनपद भीतसञ्चारकत्वात।

(१५७) श्वेतातपत्रमण्डलमध्यात—मण्डलाकारशुभ्रच्छत्रमध्यात श्वेतातपत्रस्य राजा एव धार्यमाणत्वादिति भाव। सरस—अपर्युषिततया आर्द्र मदस्कम इति भाव पिशितपिण्ड—मांसखण्ड तद्वत लोहित—रक्तम। चञ्चुश्च—चञ्चूर्णी—धारिणी च ओष्ठौ चञ्चु—बीजं यस्य तथाभूत। उच्चखान—उत्खातवान उत्पाटितवान इत्यर्थ। कूजन—विरस नदन जरद्गृध्र—जरन—स्थविर गृध्र "शकुनि इति प्रसङ्ग पाचावशेष। महतीति।—महद्भि—प्रबलै अतिभयजनकै इति भाव उत्पात—प्रागुक्तै अशुभसूचक भूकम्पादिभि दूयमान—सन्तप्यमान इत्यर्थ।

(१५८) "अन्यस्मिन" इत्यस्य "वेला इति नाम्ना यशोवत्या प्रतीहारी आजगाम" इति क्रियया सम्बन्ध। अस्य—इयस्य समीप—निकट [द्रुत (६।३ ९७ पा०) इति द्वित्वम्] राजकुलात—राजभवनात

गतिवश विशीर्यमाणालङ्कारझाङ्कारिणी विजयघोषणेव विषादस्य, (१५९) आकुलचरणचलत्तुलाकोटिक्वणितवाचालिताभिः उद्ग्रीवाभिः किम्? किम्? इति पृच्छ्यमानेव दूरादेव भवनहंसीभिः, (१६०) स्खलितविशालश्रोणिशिञ्जानरशनानुराविणीभिश्च बाष्पान्धा समुपदिश्यमानमार्गेव गृहसारसीभिः, (१६१) अदृष्टकवाटपट्टसङ्घट्टस्फुटितललाटपट्टरुधिरपटलेन पटान्तेन इव रक्तांशुकस्य मुखम् आच्छाद्य प्ररुदती,

---

राजान्तःपुरादित्यर्थः, तस्या विशिनष्टि, द्रुतेति।—द्रुतगतिवशेन—शीघ्रगमनवेगेन, विशीर्यमाणे—स्खलति, अलङ्कारे—भूषणे, झाङ्कारिणी—झाङ्कारशब्दवती, अत एव विषादस्य,—दुःखस्य, विजयघोषणा इव—विजयख्यापनी इव दीर्घरटना इव इत्यर्थः, विजये तद्विजयघोषणाप्रचारस्य स्वाभाविकत्वात् इति भावः।

(१५९) आकुलेति।—आकुलयोः,—अस्थिरयोः, रमावगमस्थानानवबोधेन विचलितयोरिति भावः, चरणयोः,—पादयोः, चलन्त्योः—चञ्चलयोः तुलाकोट्योः,—नूपुरयोः, ("पादाङ्गदं तुलाकोटी मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः) क्वणितेन—रणितेन, वाचालिताः—मुखरीकृताः ताभिः गम्भीररवाविष्टैः हंसीनां नूपुररवश्रवणेन तदनुकरणशीलत्वादिति भावः, उद्ग्रीवाभिः—उन्नमितकन्धराभिः, भवनहंसीभिः—गृहपालितहंसीभिः पृच्छ्यमाना—अनुयुज्यमाना अतित्वरितगमनस्य किमर्थं क्रियते? इति प्रश्नः कृत इव इति भावः।

(१६०) बाष्पान्धा—अश्रुपूरेण दृष्टिशक्तिहीना इति यावत्, राज्ञः शोकादिति भावः, अत एव स्खलितेति।—स्खलिता—स्वस्थानात् भ्रष्टा शिथिलीभूतामित्यर्थः, श्रोणिः—नितम्बः, शिञ्जाना—स्वनन्ती रशना—काञ्चीम् अनुरवन्ति—अनुनदन्तीति तथोक्ताभिः, गृहसारसीभिः—भवनस्थसारसयोषिद्भिः, समिति।—समुपदिश्यमानः,—प्रदर्श्यमानः मार्गः,—पन्था यस्याः यस्यै वा तथोक्ता, दृष्टिहीनत्वे पथप्रदर्शनस्य सज्जनाचारत्वात् इति भावः। सारसयोषितः रशनारवमनुवदन्त्येव रवन्ति इति प्रसिद्धिः।

(१६१) अदृष्टेति।—अदृष्टस्य—अलक्षितस्य, महाशोकात् व्यस्ततया बाष्पान्धतया चेति भावः, कवाटपट्टस्य—कवाटफलकस्य, सङ्घट्टेन—संघर्षेण, स्फुटितात्—आहतात्, विदीर्णात् इत्यर्थः, ललाटपट्टात्—भालफलकात्, निःसृतमिति शेषः यत् रुधिरपटलम्—रक्तनिचयः तेन, रक्तांशुकस्य—रक्तवस्त्रस्य, पटान्तेन इव—अञ्चलेन इव, मुखमाच्छाद्य—अवगुण्ठ्य।

(१६२) सन्तापबलविलीनकनकवलयरसधारामिव वेत्रलताम् उत्सृजन्ती, (१६३) मुखमरुत्तरङ्गितामुत्तरीयांशुकपटीं स्फुरन्तीं फणिनी इव निर्मोकमञ्जरीम् आकर्षन्ती, नम्रांसस्रंसिना अनिलविलोलेन नीलतमेन तमालचीरचीवरेणेव शोकोचितेन धम्मिल्लरचनारहितेन शिरोरुहसञ्चयेन चञ्चता प्रावृतकुचा, (१६४) कुचताडनपीडया समुच्छूनाताम्रश्यामतलं मुहुर्मुहुः अत्युष्णाश्रुप्रमार्ज्जनप्रदग्धम् इव करकिशलयं धुनाना,

---

(१६२) सन्तापेति।—सन्तापस्य—शोकजोत्तापस्य, बलेन—वेगेन, विलीनस्य—गलितस्य, कनकवलयस्य—स्वर्णकङ्कणस्य, रसधारामिव—द्रवपरम्परामिव, वेत्रलता—प्रतीहारत्वेन स्वेन ध्रियमाणा वेत्रयष्टिम्, उत्सृजन्ती—पातयन्ती।

(१६३) मुखेति।—मुखमरुता—मुखवायुना, मुखनिःसृतेन शोकोद्भवदीर्घनिश्वासेन इति भावः, तरङ्गिता—सञ्जाततरङ्गा तां, कुञ्चितामिति चञ्चलाकृतिं वा भावः, ['तदस्य—' (५।२।३६ पा०) इत्यादिना इतच्] स्फुरन्तीं—प्रेङ्खन्तीम्, उत्तरीयांशुकपटीम्—उत्तरासङ्गवसनं, फणिनी—भुजङ्गी, निर्मोकमञ्जरीमिव—कञ्चुकवल्लरीमिव, आकर्षन्ती—निरुन्धाना इत्यर्थः, वैकल्येऽपि स्त्रीजनस्वभावसिद्धाचारात् इति भावः। नम्रांसस्रंसिना—नम्रे—आनते, अंसे—स्कन्धदेशे, स्रंसते—लम्बते इति तथोक्तेन, अनिलविलोलेन—मरुत्तरलेन, नीलतमेन—अतिनीलेन, तमालेति।—तमालस्य—कालस्कन्धाख्यतरुभेदस्य चीरचीवरेणेव—सूक्ष्मत्वग्रूपेण वसनेनेव, शोककाले तद्वासोग्रहणस्याचारात् इत्याशयः, शोकोचितेन—शोकसमययोग्येन, धम्मिल्लरचनारहितेन—असंयतेन, बन्धनरहितेनेत्यर्थः, ("धम्मिल्लः संयताः कचाः" इत्यमरः) चञ्चता—स्फुरता, शिरोरुहसञ्चयेन—केशनिचयेन, प्रावृतकुचा—आच्छादितस्तनी।

(१६४) कुचेति।—कुचयोः—स्तनयोः, ताडनम्—आघातः, तेन या पीडा—व्यथा तया, समुच्छूनेति।—समुच्छूनं—सम्यक् स्फीतम्, आताम्रम्—ईषद्रक्तं, श्यामञ्च—कृष्णञ्च, तलं यस्य तथाभूतम्, अत्युष्णेति।—अत्युष्णानाम्—अतिसन्तप्तानाम्, अतिशोकोद्रेकात् इति भावः, अश्रूणां—नेत्रजलानां, प्रमार्ज्जनेन—प्रोञ्छनेन, प्रदग्धम्—प्रकर्षेण दग्धमिव, करकिसलयं—हस्तपल्लवं, धुनाना—कम्पयन्ती, उद्धालयन्ती इत्यर्थः, शोकावेशेन वक्षसि कराघातम् अश्रुप्रमार्ज्जनं तथा पुनः सन्तापात् हस्तकम्पनञ्च कुर्वतीति भावः।

(१६५) चक्षुर्निर्झरे शोच्यंति स्नपयन्ती इव शोकाग्निप्रवेशाय स्वकपोलतलप्रतिबिम्बितम् आसन्नलोकं, (१६६) लोललोचनप्रसृतैः तरलैः तारकांशुभिः श्यामायमानम् आत्मदुःखेन दिवसमपि दहन्ती इव "क्व कुमारः? क्व कुमारः?" इति पुरुषं पृच्छन्ती, वेलेति नाम्ना यशोवत्याः प्रतीहारी आजगाम। (१६७) विषण्णलोकलोचनप्रत्युद्गता च उपसृत्य कुट्टिमन्यस्तहस्तयुगला गलन्तीभिः सिञ्चन्ती इव शुष्यन्तं दशनदीधितिधाराभिः आधूसरम् अधरम् अधोमुखी विज्ञापितवती,—"देव।

(१६५) शोच्यति—गलति प्रसरतीत्यर्थः, चक्षुर्निर्झरे—नेत्रवारिप्रस्रवणे, ("उत्प्रस्रवणो वारिप्रवाहो निर्झरो झरः" इत्यमरः) स्वेति।—स्वस्य—आत्मनः कपोलतले—गण्डदेशे, अविरलनयनजलेन प्रक्षालनादतिस्वच्छे इति भावः, प्रतिबिम्बित—प्रतिफलितम्, आसन्नलोक—पार्श्ववर्तिनं जनमित्यर्थः, स्नपयन्ती इव—स्नानं कारयन्तीव, कृतस्नानस्याचारवत शरीरात्त्वदनाय कृशानुप्रवेशाधिकारात इत्याशयः।

(१६६) लोलेति।—लोलात—चञ्चलात लोचनात—नयनात प्रसृता,—निःसृता तैः, तरलैः—स्फुरद्भिरित्यर्थः तारकांशुभिः,—तारकायाः,—कनीनिकायाः, ("तारकाऽक्ष्णः कनीनिका" इत्यमरः) अंशुभिः,—मयूखैः, श्यामायमान—मलिनायमानम्। आत्मदुःखेन—स्वीयशोकसन्तापेन इत्यर्थः, दहन्तीव—भस्मीकुर्वतीव, दग्धश्च श्यामो भवतीति भावः, एतेन तदा अपराह्णः सञ्जात इति सूचितम्। पुरुषम्—अनियतं जनं यं कञ्चित् पृच्छति, तमेवेति भावः। प्रतीहारी—द्वाररक्षिणी।

(१६७) विषण्णेति।—विषण्णाः—विषादयुक्ताः. ["रदाभ्या—" (८।२।४२ पा०) इत्यादिना निष्ठायाः, धातोदकारस्य च नत्वम्] लोकानां—जनानां लोचनैः,—नयनैः, प्रत्युद्गता—प्रत्युत्थिता, देव्याः प्रतीहारीत्वात् सम्मानप्रदर्शनार्थमिति भावः। कुट्टिमन्यस्तहस्तयुगला—कुट्टिमे—रत्नाद्यङ्कितस्थले, न्यस्त—निहिते हस्तयुगलं—करद्वयं यया तथाभूता, भूतलस्पृक्करेति यावत्, शोकदीनतया स्थातुमसामर्थ्यात् अवलम्बनार्थं, प्रभुसमीपे तादृशाच्च रप्रदर्शनस्य अनुजीविनाम् अवश्यकर्तव्यत्वाद्वा इति भावः, गलन्तीभिः,—स्रवन्तीभिः, दशनदीधितिधाराभिः,—दन्तकिरणपरम्पराभिः, विमलवारिधारावत् प्रतीयमानाभिरिति भावः, शुष्यन्त—शोषमापद्यमानं, शोकसन्तापादिति भावः, स्व

परित्रायस्व परित्रायस्व, जीवत्येव भर्त्तरि किमपि अध्यवसितं देव्या” इति।

ततस्तत् (१९८) अपरम् आकर्ण्य च्युत इव सत्त्वेन, द्रुत इव दुःखेन, आचान्त इव चिन्तया, तुलित इव तापेन, अङ्गीकृत इव आतङ्केन अप्रतिपत्तिः आसीत्; आसीच्च अस्य चेतसि (१९९) प्रतिपन्नसञ्ज्ञस्य,—“बहुशोऽपि हृदये दुःखाभिषङ्गो निपतन् अश्मनीव लोहप्रहारः कठिने हुतभुजम् उत्थापयति, न तु भस्मसात्करोति मे निरनुक्रोशस्य कायम्” इति। उत्थाय च

एव आधूसरम्—आपाण्डुम्, अधरम्—अधोरदनच्छदं, सिञ्चन्तीव—आर्द्रीकुर्व्वतीव, अधोमुखी—अवनतवदना। लोकेऽपि सर्व्वे अव स्यद्द्रव्यसिञ्चनकाले, अधोमुखा भवन्तीति दृश्यते। भर्त्तरि—स्वामिनि, राज्ञि प्रभाकरवर्द्धने इति यावत्। किमपि—अनिर्व्वचनीयम् अतिशोच्यतया वक्तुमशक्यमिति भाव। अध्यवसितम्—उद्युक्त, देव्या—यशोवत्या।

(१९८) अपरम्—अन्यत, अशुभमित्यर्थं, शोककारणमिति भाव। च्युत इव—भ्रष्ट इव सत्त्वेन—बलेन, अतिदुर्व्वल इत्यर्थ। द्रुत इव—गलित इव, दुःखाम्बुधिनिमग्न इत्यर्थं, अतिकारुण्यरसोद्रेकात् इति भाव। आचान्त इव—निपीत इव, चिन्तामग्न इत्यर्थ। तुलित इव—लघुता नीत इव, तापेन—उष्मणा, शोकाग्निनेत्यर्थ, शोकावसन्न इति यावत। अङ्गीकृत इव—क्रोडनिहित इवेत्यर्थ, आतङ्केन—शङ्कया, भयाक्रान्त इत्यर्थ। अप्रतिपत्ति,—इतिकर्त्तव्यताविमूढ, मूर्च्छित इवेत्यर्थ, [अत्र च्युतत्व-द्रुतत्वादीनां सर्व्वासामेव क्रियाणाम् उत्कटैककोटिकसंशयोदयादुत्प्रेक्षाऽलङ्कार।

(१९९) प्रतिपन्नसञ्ज्ञस्य—लब्धचैतन्यस्य। बहुश —बहुवारान्, पुन पुनरपीत्यर्थ, कठिने—दृढे, अश्मनि—प्रस्तरे, लोहप्रहार,—लौहाघात इव, निरनुक्रोशस्य—निर्द्दयस्य, निष्ठुरस्येति यावत्, मे—मम, कठिने हृदये—अन्तःकरणे, निपतन—आविशन्नित्यर्थ, दुःखाभिषङ्ग,—दुःखाभिघात, हुतभुजम्—अग्निम, उत्थापयति—जनयति, न तु भस्मसात् करोति—न दहत्येव, अतिकठोरहृदयत्वादिति भाव, यथा लौहादस्त्रादि कठिनप्रहारात् अग्निरुत्तिष्ठते, न तु स प्रस्तर तदुद्भूतेन तेन दग्धीक्रियते, तथा पाषाणकठोरे मम हृदयेऽपि पुन पुनरापतन् दुःखातिशय शोकाग्निं वर्द्धयत्येव, न तु तेनाग्निना मां निःशेष दहति, अहो। कष्टम् इति निष्कर्ष।

त्वरमाणोऽन्तःपुरम् अगात्। (१७०) तत्र च मर्तुमुद्यतानां राजमहिषीणाम् अशृणोत् दूरादेव,—"तात! चूत! चिन्तय आत्मानं, प्रवसति ते जननी। वत्स! जातीगुच्छ! गच्छामि, आपृच्छस्व माम्। मया विना अद्य अनाथा भवसि भगिनि! भवनदाड़िमलते!। रक्ताशोक! मर्षणीयाः पादप्रहाराः कर्णपूरपल्लवभङ्गापराधाश्च। (१७१) पुत्रक! अन्तःपुरबालबकुलक! वारुणीगण्डूषग्रहणदुर्ललित! दृष्टोऽसि। वत्से! प्रियङ्गुलतिके! गाढम् आलिङ्ग मां, दुर्लभा भवामि ते। भद्र! भवन-

---

(१७०) "तत्र" इत्यस्य "राजमहिषीणामशृणोत्" इत्येवमादिनालापान् इत्युत्तरेण सम्बन्धः। तात!—वत्स! चूत!—आम्र! आत्मानं—स्वं, चिन्तय—स्वस्य योगक्षेमं स्वयमेव सम्पादयेति यावत्। जननी—उत्पादिका, प्रवसति—दूरं गच्छति। या त्वामुत्पादितवती इयन्तं कालं पालितवती च, सा इदानीं स्वामिजीवननैराश्यात् परलोकं गच्छतीति भावः। जातीगुच्छ!—जातीस्तबक! मां—ते जननीं, पार्थिवीमिति यावत् आपृच्छस्व—सम्भाषस्व, पुनः समागमाभावात् इति भावः, ["आङि नुप्रच्छ्योः" (वा०) इत्यात्मनेपदम्]। अनाथा—निराश्रया, स्नेहयोगेन पोषिकाऽभावादिति भावः। भवनदाडिमलते!—गृहप्राङ्गणरोपित-दाडिमवल्लि! इति यावत्। रक्ताशोक!—रक्तपुष्पाशोकवृक्ष! पादप्रहाराः,—चरणताडनानि, "पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः" "पादाघातादशोकं विकसति" इति च कविसमयसिद्धेः कर्णेति।—कर्णपूरार्थं,—कर्णभूषणार्थं, पल्लवानां—किसलयानां भङ्गाः—छेदा एव, अपराधाः,—दोषाः, मर्षणीयाः,—सोढव्याः, क्षन्तव्या इत्यर्थः।

(१७१) पुत्रक!—वत्स! कृत्रिमपुत्र! इति वा, अन्तःपुरबालबकुलक!—अवरोधस्थ-नवकेसरक! वारुणीति।—वारुणी—मदिराविशेषः, तस्या गण्डूषः,—मुखपूरणं मुखपूरणमदिरारस इत्यर्थः, तस्य ग्रहणेन—लाभेन, स्वप्रसूनविकाशकदोहदव्यापारसम्पर्कादिति भावः, दुर्ललित!—दुर्विनीत! मदोन्मदयोगात् अन्यस्मादपि बह्वाहृत इति भावः, "शीर्कं जहाति बकुलो मुखसीधुसिक्तः" "बकुलं योषिता-मास्यमद्यैः" इति च कविसमयसिद्धेः। दृष्टोऽसि—एतावत्कालम् अवलोकितोऽसि, अतःपरं न द्रक्ष्यसे शरीरपरित्यागात् इति भावः। गाढं—निर्भरम्। ते—तव, दुर्लभा—

द्वारसहकारक ! दातव्यो निवापतोयाञ्जलिः, अपत्यमसि । भ्रातः ! (१७२) पञ्जरशुक ! यथा न विस्मरसि मां, किं व्याहरसि ? दूरीभूताऽस्मि ते । शारिके ! स्वप्ने न समागमः पुनर्भूयात् । मातः ! मार्गलग्नं कस्य समर्पयामि गृहमयूरकम् ? (१७३) अम्ब ! सुतवल्लालनीयमिदं हंसमिथुनं, मन्दपुण्यया मया न सम्भावितोऽस्य चक्रवाकयुगलस्य विवाहोत्सवः । (१७४) मातृवत्सले ! निवर्त्तस्व गृहहरिणिके ! । समुपनय सोविदल्ल !

दुष्प्रापा कदम्बनीथिरिति भावः [ननु न लोकाव्यय— (२।३।६९ पा०) इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कथमिति खलर्थप्रत्ययान्तस्य कर्तरि तृतीयेव कथं षष्ठी ? इति चेत्, अत्रोच्यते— सर्वोऽपि कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः शेषषष्ठी तु स्यादेव" इति दीक्षितवचनात् अत्रापि शेषषष्ठी इति वक्तव्या कर्तृपदान्तरसमीक्षा मध्यस्थाने नाप्यङ्गीकरणीया मतिः विचक्षणैः]। भवनद्वारसहकारक —गृहद्वारारोपितातिसुरभिचूततरो ! निवापतोयाञ्जलिः —निवापः —पितृलोकमुद्दिश्य दानं ("पितृदानं निवापः स्यात्" इत्यमरः) तत्कर्मभूतं यत् तोयं—जलं, तर्पणसलिलमित्यर्थः तत्पूर्णः अञ्जलिः —युक्तकरगृहीतसलिलमित्यर्थः दातव्यः —देयः त्वया इति शेषः अपत्यमसि—पुत्रोऽसि अपत्यकर्तृकस्य निवापोदकस्य आवश्यकत्वतया विधानात् इति भावः ।

(१७२) पञ्जरशुक —पिञ्जरस्थकीर ! यथा मां न विस्मरसि तथा कार्य्यमिति शेषः । व्याहरसि ?—ब्रवीषि ? यद्वा —न विस्मरसि मामिति किं व्याहरसि ?—किमर्थं ब्रवीषि ? मृताऽपि त्वां न विस्मरामि इति भावः । ते—तव, त्वत्समीपादित्यर्थः । मार्गलग्नं—मार्गे—पथि लग्नं —सक्तं तं मार्गरोधकमित्यर्थः मार्गे दृढानुरागात् इति भावः गृहमयूरकं —गृहपालितमयूरशावकम् ।

(१७३) अम्ब !—मातः हंसमिथुनं—हंसदम्पती सुतवत्—पुत्रवत् लालनीयम्—स्नेहेन पालनीयम् । मन्दपुण्यया—अपुण्यवत्यर्थः, भाग्यहीनयेति यावत् । सम्भावितः —सम्पादितः । चक्रवाकयुगलस्य—कोकद्वन्द्वस्य ।

(१७४) मातृवत्सले —मातृभक्ते गृहहरिणिके !—गृहपालितक्षुद्रहरिणि ! निवर्त्तस्व—प्रतिनिवृत्ता भव अतःपरं मया सह मा गच्छ इति भावः ।

वल्लभवल्लकीं, परिष्वजे तावत् एनाम्। चन्द्रसेने। (१७५) सुदृष्टः क्रियतामयं जनः। बिन्दुमति! इयं ते पश्चिमा वन्दना। चेटि! मुञ्च चरणौ। आर्य्ये! कात्यायनिके! किं रोदिषि? नीताऽस्मि दैवेन। तात! कञ्चुकिन्! किं माम् अलक्षणां प्रदक्षिणीकरोषि? धात्रेयि! धारय आत्मानं, किं पादयोः पतसि? भगिनि! गृहाण माम् अपश्चिमां कण्ठे। कष्टम्! न दृष्टा प्रियसखी मलयवती। कुरङ्गवति! अयम् (१७६) आमन्त्रणाञ्जलिः। सानुमति! अयमन्त्यः प्रणामः। कुवलयवति! एष ते अवसान-परिष्वङ्गः। सख्यः! क्षन्तव्याः प्रणयकलहाः" इत्येवप्रायान् आलापान्।

(१७७) दह्यमानश्रवणश्च तैः प्रविशन्नेव निर्य्यान्तीं, दत्तसर्व्व-

---

सौविदल!—कञ्चुकिन्, ("सौविदल्ला कञ्चुकिनः" इत्यमरः) वल्लभवल्लकीं—प्रियवीणां, समुपनय—समुपस्थापय। एनां—वल्लकीमित्यर्थः, परिष्वजे—आलिङ्गामि।

(१७५) सुदृष्टः,—प्रीत्या अवलोकितः। पश्चिमा—चरमा। मुञ्च—त्यज। दैवेन—विधिना, दौर्भाग्येण इत्यर्थः। अलक्षणा—दुर्लक्षणाम्। धात्रेयि!—उपमातृ-तनये! आत्मानं धारय—धैर्य्यमवलम्बस्व इत्यर्थः। अपश्चिमाम्—अपुनरागामिनी-मित्यर्थः। कष्टम्—खेदे, दुःखकरमेतदित्यर्थः।

(१७६) आमन्त्रणाञ्जलिः,—प्रार्थनाऽञ्जलिः, प्रस्थानकालिकक्षमाप्रार्थनार्थं करद्वय-संयोग इत्यर्थः। अन्त्यः—चरमः। अवसानपरिष्वङ्गः,—शेषालिङ्गनम्। क्षन्तव्याः,—मर्षयितव्याः, प्रणयकलहाः,—प्रेमविवादाः, तेषां जीवनावधित्वात् इति भावः। एवंप्रायान्—एतद्रूपभूयिष्ठानित्यर्थः।

(१७७) "दह्यमानश्रवणः" इत्यस्य "मातरं ददर्श" इत्यग्रेण सम्बन्धः। तैः,—आलापैः, प्रागुक्तैरिति यावत्, दह्यमानं—भस्मत्वमापद्यमानम्, अतिसन्तापकत्वात् इति भावः, श्रवणं—श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तथाभूतः। मातरं विशिनष्टि, निर्य्यान्ती-मित्यादि।—निर्य्यान्तीं—निर्गच्छन्तीम्, अन्तःपुरादिति शेषः। दत्तेति।—दत्तानि—वितरितानि, पात्रसात्कृतानीत्यर्थः, सर्व्वाणि—समग्राणि, स्वहस्तौ स्थितानि

स्वापतेयां, (१७८) गृहीतमरणप्रसाधनां, जानकीमिव जातवेदसं पत्युः पुरः प्रवेक्ष्यन्तीं, प्रत्यग्रस्नानार्द्रदेहतया श्रिय-मिव भगवतीं सद्यः समुद्रात् उत्थितां, (१७९) कुसुम्भ-बभ्रुणी वाससी दिवमिव तेजसी साम्ध्ये दधानां,

---

स्वापतेयानि—धनानि, स्वाधिकृतानि यौतुकादिद्रव्याणि इत्यर्थं यया तां, ["पथ्यतिथि—" (४।४।१०४ पा०) इत्यादिना ढञ्। "द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु" इत्यमरः] महाराजमङ्गलार्थम् अर्पितात्मस्वधनामित्यर्थः।

(१७८) गृहीतेति।—गृहीतानि—स्वीकृतानि मरणाय मरणस्य वा प्रसाधनानि—अलङ्काराः, सहमरणोचितरक्तवसनादय इत्यर्थः यया तथोक्ताम्। जानकीमिव—जनकदुहितरं सीतामिव, इत्युपमा, वैदेही यथा पुरा लङ्कापुरे स्वशुद्ध्यर्थं पत्युः समक्षमेव वह्नौ आत्मानं विसृष्टवती तथेत्यर्थः, तथा हि अन्वारोहण-धर्मो मृतस्य पत्युः प्रज्वलितचितायामेव सतीनां प्रवेशो दृश्यते, इह तु तदसत्त्वात् जीवतः पत्युः पुरतः ज्वलनं प्रविशन्त्या सीतया साम्यं प्रदर्शितम्, एवम्भूतनिदर्शन-मतीव दुर्लभमेव। अत्र तु एतावानेव विशेषः यत् तत्र स्वशुद्धिप्रदर्शनार्थम् इह तु जीवत्यपि पत्यौ भावितद्विरहजशोकं सोढुमक्षमतया प्रागेव चितायामारोहणमिति, एवञ्च उपमागतसादृश्यादिनिबन्धनदोषः न शङ्कनीयः इति। जातवेदसम्—अग्निम्, ("अग्निर्वैश्वानरो वह्निः। जातवेदास्तनूनपात्॥" इत्यमरः) पुरः,—अग्रतः, प्रवेक्ष्यन्तीं—प्रवेष्टुमेषिष्यन्तीम् अग्नेरन्तरेष्यन्तीम् इत्यर्थः। प्रत्यग्रेति।—प्रत्यग्रेण—नवेन, अचिरकृतेन इति यावत् स्नानेन—आप्लावेन आर्द्रः,—सिक्तः, देहः,—अवयवः यस्याः तस्याः भावः तत्ता तया हेतुना, ज्वलने प्रवेष्टुकामेन अग्निप्रवेशात् पूर्वं कृतस्नानेन पुरुषेण तथा स्त्रियाऽपि भूयते इति प्रसिद्धिः, श्रियमिव—लक्ष्मीमिव, मथ्यमाननीरनिधेराविर्भावत्वेन तत्स्थितिकालिकसादृश्यसत्त्वात् इति भावः।

(१७९) कुसुम्भेति।—कुसुम्भवत्—महारजनेत्यपराख्यस्वनामख्यातपुष्पवत्, बभ्रुणी—पिङ्गले, ("बभ्रुर्ना पिङ्गले त्रिषु" इत्यमरः) वाससी—वसने, परिधेय-मुत्तरीयञ्च इति भावः, दिवमिव—आकाशमिव, साम्ध्ये—सन्ध्याकालीने, तेजसी—सूर्य्य-चन्द्रमसौ इत्यर्थः। इहोभयोरुपमानोपमेययोः अर्थधर्म्मसाम्यसत्त्वादुपमा। यदि सायं युगपत् द्वयोः तेजस्विनोः उदयास्तमयनकृतसत्तायां विरोधः कश्चित् आशङ्क्यते, तदा तेजःपदस्य तेजस्व्यर्थकतां परित्यज्य दीप्त्यर्थकता अङ्गीकरणीया, तदा च सान्ध्यरागौ इव लोहितायमाने वाससी वहन्तीमित्यर्थः।

(१८०) ताम्बूलदिग्धरागान्धकाराधरप्रभापटलपाटलं पट्टांशुकमिव विधवामरणचिह्नम् अङ्कलग्नम् उद्वहन्तीं, (१८१) रक्तकण्ठसूत्रेण कुचान्तरावलम्बिना स्फुटितहृदयविगलितरुधिरधाराशङ्कां कुर्वतीं, (१८२) तिर्यक्कुटिलकुण्डलकोटिकण्टकाकृष्टतन्तुना हारेण वलितेन सितांशुकपाशेन इव कण्ठम् उत्पीडयन्ती, (१८३) सरसकुङ्कुमाङ्गराग-

---

(१८०) ताम्बूलेति।—ताम्बूलानां—पर्णानां, पुनः पुनः चर्व्यमानानामिति भावः, दिग्धः,—लिप्तः, घनीभूत इति भावः राग,—लौहित्यम्, अन्धकार इव—तम इव, स्वाभाविकदीप्त्यावरकत्वात् आवरणभूत इत्यर्थः यस्मिन् तादृशः, [उपमानतसमासः] यः अधरः,—अधोरदनच्छदः, तस्य प्रभापटलेन—द्युतिपुञ्जेन, पाटलम्—अरुणं, पट्टांशुकमिव—रक्तपट्टवसनमिव, विधवेति।—विधवानां—पतिहीनानां, पत्युपरमानन्तर सहमरणप्रवृत्तानामिति भावः, मरणचिह्नं—सहगमनलक्षणं, रक्तपरिच्छदादिकमिति यावत्, अङ्कलग्नम्—अङ्गासक्तम्। ["ताम्बूल पटलपाटलम्" इत्यत्र ताम्बूलदिग्धरागान्धकारप्रभापटल पाटलम्" इति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति, तत्र ताम्बूलदिग्धरागान्धकाराधरस्य प्रभायाः,—द्युतेः, पटलं—समूहः यत्र तादृशम् अत एव पाटलं—रक्तवर्णं, पट्टांशुकमिव इति योजना, तथात्वे पाटलमित्यस्य पट्टांशुकविशेषणत्वेन अर्थगतौ स्वल्पमिति भावः]।

(१८१) रक्तेति।—रक्तं—रक्तवर्णं, कण्ठसूत्रं—गलदेशनिहिततन्तुः तेन, कुचान्तरावलम्बिना—स्तनान्तरविलम्बमानेन स्फुटितेति।—स्फुटितात्—विदीर्णात्, भर्तृशोकेन इति भावः, हृदयात्—वक्षसः, विगलितानि—स्रुतानि, यानि रुधिराणि—शोणितानि, तेषां धाराशङ्का—प्रवाहसंशयः, कुर्वतीं—जनयन्तीं, लोकानां द्रष्टॄणामिति भावः।

(१८२) तिर्यगिति।—तिर्यक्—वक्रं यथा तथा, कुटिलेन—भङ्गिमता, कुण्डलकोटिकण्टकेन—कर्णभूषणाग्रमुखेन, आकृष्टः,—आक्रान्तः, तन्तुः,—सूत्रं यस्य तेन, वलितेन—वेष्टनकारिणा, हारेण—एकावल्या, सितांशुकपाशेनेव—शुक्लवसनरज्ज्वा इवेत्यर्थः, उत्पीडयन्तीम्—उद्बध्नतीम् इव लक्ष्यमाणा, महाशोकाकुलत्वात् इत्याशयः।

(१८३) सरसेति।—सरसैः,—आर्द्रैः, कुङ्कुमैः,—बाह्लीकैः, अङ्गरागः,—

तया कवलितामिव दिधक्षता चिताऽर्चिष्मता, चितानलार्चनाकुसुमैः इव धवलधवलैः अश्रुबिन्दुभिः अंशुककोशङ्गम आपूरयन्तीं, (१८४) गृहदेवताऽऽमन्त्रणबलिमिव वलयैर्विगलद्भिः पदे पदे विकिरन्तीम्, आप्रपदीनां कण्ठे गुणकुसुममालां यमदोलाम् इव आरूढाम्, (१८५) अन्तर्गुञ्जन्मधुकरमुखरेण आमन्त्रयमाणलोचनोत्पलामिव कर्णोत्पलेन, (१८६) प्रदक्षिणीक्रियमाणामिव मणिनूपुरबन्धुभिर्भवनहंसैः, सन्निहितप्राणसमं मर-

---

अङ्गलेपनं यस्याः तस्याः भावः तत्ता तया हेतुना, कवलितामिव—ग्रस्तामिव, इत्युत्प्रेक्षा, दिधक्षता—दग्धुमिच्छता, चिताऽर्चिष्मता—चितानलेन। चितेति।—चितानलस्य—मृतदाहनार्थे, अर्चनाकुसुमानि—पूजार्थपुष्पाणि तैरिव, इत्यत्रैकधर्म्यसाम्यावगमादुपमाऽलङ्कारः धवलधवलैः,—अतिस्वच्छैः, अश्रुबिन्दुभिः,—बिन्दुबिन्दुरूपेण अविरलधारया पतितैः नयनजलैः, अंशुकोशङ्ग—वसनमध्यभागम्, आपूरयन्ती—परिपूर्णं कुर्वती स्त्रियो हि पूजार्थकुसुमानि उच्चित्य वसनाञ्चले सञ्चिन्वन्ति इति दृश्यते लोके गलदश्रुधारया सिक्तवक्षोवसनामिति भावः।

(१८४) पदे पदे—प्रतिपादक्षेपं, विगलद्भिः—भ्रश्यद्भिः, शोककृशाभ्यां हस्ताभ्याम् इति भावः, वलयैः,—कङ्कणैः, गृहदेवतानां—भवने प्रतिष्ठितकुलदेवतानाम् आमन्त्रणाय—सम्भाषणाय, बलिमिव—उपहारमिव विकिरन्तीं—विक्षिपन्तीम्, अर्पयन्तीमिति यावत्। आप्रपदीनां—प्रपद—पादस्याग्र ("पादाग्रं प्रपदम्" इत्यमरः) तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदं तत्प्राप्नोति इति आप्रपदीना ताम्, ["आप्रपदं प्राप्नोति" (५।२।८ पा०) इति खञ्] गुणकुसुममाला—तन्तुगुम्फितपुष्पस्रजं, यमदोलामिव—समादरेण प्राणिविशेषानयनार्थं यमस्य दोलायन्त्रमिव आरूढाम्—अधिष्ठिताम्।

(१८५) अन्तः,—अभ्यन्तरे, गुञ्जद्भिः,—ध्वनद्भिः, मधुकरैः,—भृङ्गैः, मुखरं—वाचालितं तेन, कर्णोत्पलेन—कर्णावतंसीकृतेन इन्दीवरेणेति यावत्, आमन्त्रयमाणेति।—आमन्त्रयमाणं—सम्भाष्यमाणं, लोचनं—नयनम्, उत्पलमिव—इन्दीवरमिवेत्यर्थः, यस्याः तामिव सजातीयत्वात् कृताभाषणनीलनीरजनयनामिवेति भावः।

(१८६) प्रदक्षिणीक्रियमाणामिव—अप्रदक्षिणा प्रदक्षिणा क्रियमाणा प्रदक्षिणी-

ध्याय चित्तमिव चित्रफलकमविचलं धारयन्तीम्, (१८७) अर्च्चा-बद्धोद्धूयमानधवलपुष्पदामकां पतिव्रतापताकामिव पतिप्रास-यष्टिमिष्टामुपगूहमाना, बन्धोरिव निजचारित्रधवलस्य नृपातप-त्रस्य पुरो नेत्रोदकमुत्सृजन्ती, (१८८) पत्युः पादपतनसमु-द्गमदभ्यधिकबाष्पाम्भःप्रवाहप्रतिरुद्धदृशः कथमपि प्रतिपन्ना-देशान् सचिवान् सन्दिशन्तीम्, (१८९) अनुनयनिवर्त्तितविधुर-

---

क्रियमाणा—विष्वग्भ्राम्यमाणा तामिव, मणिनूपुरयोः,—रत्नमञ्जीरयोः, बन्धुभिः,—सुहृद्भिः, मणिनूपुरसङ्गशिञ्जनैरिति भावः, बद्धमण्डलं—विरचितचक्राकारवेष्टन-मित्यर्थः। सन्निहितेति।—सन्निहितं,—सम्यक्तया स्थापितं, चित्रितं इति यावत्, प्राणसमः,—जीवनसदृशः, पतिरिति भावः यत्र तादृशम्, अविचलं—निश्चलम्, एकाग्रञ्च, चित्रफलकम्—आलेख्यपटं, धारयन्तीं—दधाना, तीव्रशोकावेगेन कृतमरणनिश्चयामिति भावः।

(१८७) अर्च्चेति।—अर्च्चा—पूजा, तस्यै बद्धं—सयन्त्रितम्, उद्धूयमानं—वातेन चाल्यमानं, धवलं—श्वेतं, पुष्पदाम—कुसुममाल्यं यत्र तथोक्ताम्, पतिव्रतापताकामिव—पातिव्रत्यसूचनीं वैजयन्तीमिव, पत्युः,—भर्त्तुः, प्रासयष्टिं—कुन्ताख्यास्त्रविशेषम्, इष्टां—प्रियां, भर्त्तुरिति शेषः, यद्वा,—भर्त्तुः प्रियत्वात् आत्मनः प्रियाम्, प्रियप्रियेषु प्रियवदुपचारवत्त्वात् इति भावः, उपगूहमानाम्—आश्लिष्यन्तीम्। बन्धोरिव—सुहृद इव, निजं—स्वीयं, चारित्रं—विशुद्धं चरितमिव, धवलं—शुभ्रं तस्य, नृपातपत्रस्य—राजच्छत्रस्य, पुरः,—अग्रतः, नेत्रोदकं—बाष्पम्, उत्सृजन्तीं—मुञ्चन्तीं, स्वजनाग्रतः शोकस्य प्राबल्येन प्रकाशः स्वभावसिद्ध इति भावः, "स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते" इत्यादि महाकविप्रयोगदर्शनात्।

(१८८) पत्युः,—स्वामिनः, पादपतने—चरणप्रणिपातकाले, समुद्गमतां—समुच्छलताम्, अभ्यधिकानाम्—अधिकाधिकानां बाष्पाम्भसाम्—अश्रुजलानां, प्रवाहेण—स्रोतसा, प्रतिरुद्धा,—आवृता, दृशः,—नेत्राणि येषां तान्, प्रतिपन्नादेशान्—आज्ञाकारिण इत्यर्थः, सचिवान्—अमात्यान्, कथमपि—अतिक्लेशेन, शोकावेगेन कण्ठावरोधात् इति भावः, सन्दिशन्तीम्—एतत्परमेवमेव युष्माभिः कर्त्तव्यमित्यादिशन्तीम्।

(१८९) अनुनयेति।—अनुनयेन—सान्त्वनेन, परलोकेऽपि परिचर्य्यार्थं पति-परायणाना पुरोगमनस्य प्राचीनपण्डितसम्मतत्वात् मद्वियोगदुःखं मा कुरुत, इत्येवरूपेण

वृद्धबन्धुवर्गवर्द्धमानध्वनिभिः गृहाक्रन्दैः आक्षिप्यमाणश्रवणां, (१९०) भर्तृभाषितनिभैः पञ्जरसिंहबृंहितैर्ह्रियमाणहृदयां, धात्र्या भर्तृभक्त्या च निजया प्रसाधितां, जरत्या मूर्च्छया च संस्तुतया धार्य्यमाणां, सख्या पीडया च व्यसनसङ्गतया समालिङ्गितां, परिजनेन सन्तापेन च (१९१) गृहीतसर्वा-

---

प्रबोधवाक्येन इति भावः, निवर्त्तिताना—स्थिरीकृताना, विधुराणा—वियोगार्त्ताना, वृद्धाना—स्थविराणा, बन्धुवर्गाणा—सुहृज्जनाना, वर्द्धमाना—वृद्धि गच्छन्तः उच्चैः रोदनादिति भावः ध्वनयः,—विलापाक्षराणीत्यर्थः येषु तादृशैः, गृहाक्रन्दैः,—सकलगृहजनरुदितरवैः, आक्षिप्यमाणे—बलपूर्व्वकं नीयमानमित्यर्थः, महाचीत्कारैः बधिरीक्रियमाणमिति भावः श्रवणे—श्रोत्रेन्द्रिये यस्याः ताम्।

(१९०) भर्तृभाषितेति।—भर्तुः,—स्वामिनः भाषित—वचनं, तन्निभानि—तत्सदृशानि तैः गम्भीरनिर्घोषवद्भिरिति भावः, पञ्जरसिंहबृंहितैः—पञ्जराबद्धसिंहगर्ज्जनैः, ह्रियमाणहृदयाम्—आक्षिप्यमाणचित्ता, भर्तुराह्वानसादृश्येन हृदयहारित्वात् इति भावः। धात्र्या—उपमात्रा भर्तृभक्त्या च पतिभक्त्या च, प्रसाधिताम्—प्रकर्षेण निवर्त्तनाय चेष्टिताम्, अलङ्कृताञ्च। जरत्या—वृद्धया, कयाचिदिति शेषः मूर्च्छया च—मोहेन च, संस्तुतया—परिचितया, एकत्र,—आविवाहं सहावस्थानात्, अन्यत्र,—भर्तुरनिष्टाशङ्कया पुनःपुनरागमनात् इति भावः, धार्य्यमाणाम्—अवलम्ब्यमानां, गृह्यमाणाञ्च। सख्या—वयस्यया, पीडया—आसन्नभर्तृवियोगजदुःखेनेत्यर्थः व्यसनसङ्गतया—व्यसने—विपदि, सङ्गतया—सम्मिलितया सहायभूतयेत्यर्थः, व्यसनात्—विपदः हेतोः समुपस्थितया च, समालिङ्गिताम्—समाश्लिष्टाम्, आक्रान्ताञ्च।

(१९१) गृहीतेति।—गृहीता,—अवलम्बिता, आक्रान्ताश्च, सर्वे—सकलाः, अवयवाः,—अङ्गानि यस्याः तथोक्तेन। परीता—वेष्टिता, युक्ताञ्च, [परिजनसन्तापादीनां प्रस्तुतानाम् एकक्रियाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः]। कुलपुत्रेति।—कुलपुत्राणां—सत्कुलजातानाम्, उच्छ्वसितैः—दीर्घनिश्वासैः, महत्तरैः,—महामहिमशालिभिः पुरुषैश्च, ["कुलपुत्रोच्छ्वसितैः" इत्यत्र "कुलपुत्रैरुच्छ्वासितैश्च" इति पाठः—कुलपुत्राः,—कुलीनतनयाः तैः, उच्छ्वसिताः,—जातश्वासाः तैः, महत्तरैः,—आतप्रवरैश्च] अधिष्ठिताम्—परिवृताम्, आक्रान्तामित्यर्थश्च]।

वयवेन परीतां, कुलपुत्रोच्छ्रसितैश्च महत्तरैः प्रधिष्ठिता, (१९२) कञ्चुकिभिः दुःखेन अतिहढैः अनुगतां, भूपाल-वल्लभान् कौलेयकान् अपि सास्रमालोकयन्तीं, सपत्नीनामपि पादयोः पतन्तीं, (१९३) चित्रपुत्रिका अपि आमन्त्रयमाणां, गृहपतत्रिणामपि अञ्जलिं पुरस्तात् उपरचयन्तीं, पशूनपि आपृच्छमानां, भवनपादपानपि परिष्वजमानां मातरं ददर्श।

दूरादेव च (१९४) वाष्पायमाणदृष्टिः अभ्यधात्,—"अम्ब! त्वमपि मां मन्दपुण्यं त्यजसि? प्रसीद, निवर्त्तस्व" इत्यभिदधान एव च सस्नेहमिव (१९५) नूपुरमणिमरीचिभिः चुम्ब्यमान-

---

(१९२) कञ्चुकिभिः,—प्रागुक्तलक्षणैः अन्तःपुरचारिभिः द्विजविशेषैः, अतिदृढैः—अतिस्थविरैः, महद्भिश्च, अनुगताम्—अनुसृताम्, अभिभूताञ्च। भूपालवल्लभान्—राजप्रियान्, कौलेयकान्—सारमेयान् कुक्कुरान् इत्यर्थः, सत्कुलसम्भूतान् जनान् वा, ("कौलेयकः सारमेये कुलीने" इति मेदिनी) सास्रम्—सवाष्पम्, त्वत्प्रियप्रभुः अचिरमेव इहलोकात् प्रस्थास्यति, त्वं निराश्रयः कुत्र गमिष्यसि? इति कारुण्यात् इति भावः। सपत्नीनामपि—समानपतिकानामपि, पादयोः पतन्तीम्—एतावन्तं कालं मया युष्मासु सपत्नीभावनिबन्धनः यत्किञ्चिदपराद्धं, मरणान्ताणि वैराणि इति मत्वा इदानीं मान्तिमकाले तत्क्षन्तव्यमित्युक्त्वा चरणौ गृह्णतीम् इति भावः।

(१९३) चित्रपुत्रिकाः,—आलेख्यस्थाः पुत्तलिकाः, आमन्त्रयमाणा—सम्भाषमाणाम्। गृहपतत्रिणाः—गृहपालितपक्षिणाम्। उपरचयन्तीम्—कुर्वतीम्। पशून्—गवादीन्, आपृच्छमाना—सम्भाषमाणाम्, ["आङि नुप्रच्छ्योः" (वा॰) इत्यात्मनेपदम्, ततः शानच्] भवनपादपान्—गृहप्राङ्गणरोपिततरुवृक्षान् परिष्वजमानाम्—आलिङ्गन्तीम्।

(१९४) वाष्पायमाणदृष्टिः,—वाष्पायमाणा—वाष्पमुद्वमन्ती दृष्टिः,—नेत्रं यस्य तथोक्तः, अश्रुपूर्णवदन इत्यर्थः। अम्ब!—मातः। मन्दपुण्य—क्षीणसुकृत, पापनिलय, दुर्भाग्यमित्यावत। निवर्त्तस्व—विरता भव, मरणाध्यवसायादिति भावः।

(१९५) नूपुरेति।—नूपुरयोः,—मञ्जीरयोः, मातुरिति भावः, ("मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः) ये मणयः,—रत्नानि, तेषां मरीचिभिः,—किरणैः,

चूडः चरणयोः न्यपतत्। (१९६) देवी तु यशोवती तथा तिष्ठति पादनिहितशिरसि विमनसि कनीयसि प्रेयसि तनये गुरुणा गिरिणा इव उद्वेगवेगेन अवष्टभ्यमाना, मूर्च्छाऽन्धतमसं रसातलमिव प्रविशन्ती, (१९७) बाष्पप्रवाहेण इव चिरनिरोधसम्पिण्डितेन स्नेहसम्भारेण निर्भराविर्भूतेन अभिभूयमाना, कृतप्रयत्नाऽपि निवारयितुं न शशाक बाष्पोत्पतनम्। (१९८) उत्कटकुचोत्कम्पप्रकटितासह्यशोकाकूता च, गद्गदिकारुध्यमाणगलविकला, निःसामान्यमन्युतरलीक्रियमाणाधरोष्ठी,

---

चुम्ब्यमानचूडः,—चुम्ब्यमाना—स्पृश्यमाना, चूडा—शिखा यस्य तथाभूतः चरणयोर्निपतितोत्तमाङ्ग इति भावः।

(१९६) "देवी तु" इत्यस्य "निवारयितुं न शशाक बाष्पोत्पतनम्" इत्यनेनान्वयः। तथा—तेन प्रकारेण तदवस्थायामित्यर्थः, तिष्ठति—वर्त्तमाने। पादनिहितशिरसि—चरणन्यस्तमूर्द्धनि। विमनसि—दुर्मनसि, पितुर्जीवननैराश्येन मातुश्चाहमग्न्यध्यवसायदर्शनेन च चिन्ताविकृतचेतसि इत्यर्थः। कनीयसि—कनिष्ठे। [अल्पशब्दात् "द्विवचन—" (५।३।५७ पा०) इत्यादिना ईयसुनि "युवाल्पयोः—" (५।३।६४ पा०) इत्यादिनाऽल्पस्य कनादेशः] प्रेयसि—अतिप्रियतमे। गुरुणा—महता, गिरिणा इव—पर्वतेन इव, उद्वेगवेगेन—दुःखातिरेकेण, अवष्टभ्यमाना—आक्रम्यमाणा। मूर्च्छेति।—मूर्च्छा—मोह एव, अन्धतमसं—गाढान्धकारम्।

(१९७) बाष्पप्रवाहेण—अश्रुस्रोतसा। चिरनिरोधसम्पिण्डितेन—चिरं—बहुक्षणं व्याप्य निरोधः,—अवरोधः तेन सम्पिण्डितः—पुञ्जीभूतः, एकत्र समवेत इत्यर्थः तेन स्नेहसम्भारेण—स्नेहातिशयेन निर्भराविर्भूतेन—समधिकमुदयमानेन, नितरामुच्छलितेन इत्यर्थः अभिभूयमाना—बाध्यमाना, कृतप्रयत्ना—विहितोद्यमा इत्यर्थः। बाष्पोत्पतनम्—अश्रुप्रवाहं, सवेगं प्रवहतः प्रवाहस्य दुर्वारत्वात् इति भावः।

(१९८) उत्कटेति।—उत्कटेन—उद्दामेन, अत्यन्तेन इत्यर्थः कुचयोः,—स्तनयोः, उत्कम्पेन—उद्वेपनेन, प्रकटितम्—प्रकाशितम्, असह्यः—दुःसहः शोकाकूतः—शोकाभिप्रायः यया तथाभूता। गद्गदिकेति।—गद्गदिकया—गद्गदस्वरेण, रुध्यमानः,—अवरुध्यमान इत्यर्थः, यः गलः,—कण्ठः, तेन विकला—विह्वला, मन्दा,

(१९९) पुनरुक्तस्फुरणनिपीडितनासापुटा, निमील्य नयने नयनाम्भःसेकप्लवेन प्लावयन्ती विमलौ कपोलौ, (२००) सञ्छाद्य करनखमयूखमालाखचितदशाऽन्तेन तनुना तदन्तर निर्गच्छदच्छास्रस्रोतसा इव अंशुकपटान्तेन किञ्चित् उत्तानित वदनेन्दुं दूयमानमानसा, (२०१) स्मरन्ती प्रस्नुतस्तनी प्रसवदिवसात् आरभ्य सकलम् अङ्कशायिनः शैशवम् अस्य,

---

त्रिवीभाकुलत्वात् सगद्गद भाषमाणा इत्यर्थः। नि सामान्येति।—नि सामान्येन—असाधारणेन, मन्दुना—शोकेन, तरलीक्रियमाण,—क्षुभ्यमाण, वेपमान इत्यर्थः, अधरोद्देश,—अधरभाग यस्या तथाभूता।

(१९९) पुनरिति।—पुनरुक्तेन—पुन पुन प्रवृत्तेन, उत्तरोत्तर वर्द्धमानेनेत्यर्थः, स्फुरणेन—स्पन्दनेन, निपीडित—विचलित, ["निपीडित—" इत्यत्र "निविडित—" इति पाठे,—निविडित—घनीभूत, सङ्कुचितमित्यर्थः] नासापुट—नासिकायुगल यस्या तथोक्ता। निमील्य—मुद्रयित्वा। नयनाम्भःसेकप्लवेन—बाष्पजलाभिषकप्रसरेण, प्लावयन्ती—आपूरयन्ती, मज्जयन्ती, सिञ्चन्ती वेत्यर्थः।

(२००) सञ्छाद्य—आवृत्य। करेति।—करनखाना—हस्तनखराणा, मयूखमालाभि,—किरणराजिभि, खचित,—व्याप्त, दशाऽन्त,—वस्त्रप्रान्त, अञ्चलप्रान्त इत्यर्थ यस्य तथोक्तेन, तनुना—सूक्ष्मेण, ["करनख तनुना" इत्यत्र "करनखमयूखमालाखचितेनतनुना" इति पाठे,—करनखमयूखमालाभि खचितश्च तथा तनुश्च तेन, खचित तनु,—अवयव यस्य तथोक्तेन इति वा अर्थः]। तदन्तरेति।—तदन्तरात्—अवनमध्यात्, निर्गच्छत्—नि सरत्, अच्छ—निर्मलम्, अस्रस्रोत—अश्रुप्रवाह यस्य तथाभूतेन इव, अंशुकपटान्तेन—वसनाञ्चलेन। उत्तानितम्—उन्नमित, वदनेन्दु—मुखचन्द्रम्। दूयमानमानसा—सन्तप्यमानचित्ता, मिथ्यात्मज शोकविह्वलजन अनुशोचन्तीव इवेति भाव।

(२०१) स्मरन्ती—ध्यायन्ती। प्रस्नुतस्तनी—क्षरितपयोधरा, नि सृतस्तन्या इति यावत् वात्सल्यातिशयादिति भाव। प्रसवदिवसात्—गर्भमोचनवासरात्, हर्षोत्पत्तिदिवसादित्यर्थः, [अत्र आरभ्यार्थकप्रभृत्यादिशब्दयोगे एव पञ्चमी अनुशिष्टा, न तु आरभ्येति क्रियायोगे, क्रियाक्रान्ततया "प्रसवदिवसात्" इत्यत्र द्वितीया प्रसङ्गात् तथा च ल्यब्लोपे पञ्चमीं विधाय कथञ्चिदेतत्समाधातव्यम्, आरभ्य

(२०२) ज्ञातिगृहगतहृदया, "अम्ब! तात! न पश्यतं पापा परलोकप्रस्थिता माम् एवम् अतिदुःखिताम्" इति मुहुर्मुहुः आक्रन्दन्तौ पितरौ, "हा वत्स! (२०३) विश्रान्त-भागधेयया न दृष्टोऽसि" इति प्रेष्ठं ज्येष्ठं तनयम् असन्निहितं क्रोशन्ती, "अनाथा जाता" इति श्वशुरकुलवर्त्तिनीं दुहितरम् अनुशोचन्ती, "निष्करुण! किम् अपराद्धं तव अमुना जनेन?" इति दैवम् उपालभमाना, "नास्ति मत्समा सीमन्तिनी दुःखभागिनी" इति निन्दन्ती बहुविधम् आत्मानं, (२०४) "मुषिताऽस्मि नृशंस! त्वया" इति अकाण्डे कृतान्त

शेषापदस्य कन्यान्तरवोढनीयमिति राद्धान्तः]। भङ्गशायिन—छत्रभङ्गवात्तेन। वृषस्य—वृषभस्य।

(२०२) ज्ञातीति।—ज्ञातिगृहं—पितृभवनमित्यर्थः गतं—प्रस्थितं हृदयं—चित्तं यस्याः तथोक्ता स्त्रीस्वभावसाधारणत्वात् मृतापि पितृकुलस्मृतिः भावः। अम्ब!—मातः ["अम्बार्थ—(७।३।१०७ पा०) इत्यादिना ह्रस्वः "एङ् ह्रस्वात् सम्बुद्धेः" (६।१।६९ पा०) इति सम्बुद्धिलोपः]। तात—पितः। पापा दुष्कृतकारिणी, अस्मदीयामिति यावत्। परलोकप्रस्थिता—लोकान्तरं प्रस्थातुमुद्यताम्। आक्रन्दन्ती—रुदती सविकृतस्वरमाह्वयन्ती वा। पितरौ—मातरं पितरञ्च।

(२०३) विश्रान्तभागधेयया—निवृत्तभाग्यया अभाग्यया इत्यर्थः जीवन्त्या एव भर्त्तुर्लोकान्तरगमनदर्शनादिति भावः। प्रेष्ठम्—अतिप्रियं ज्येष्ठम्—वृद्धतमं तनयं—पुत्रं राज्यवर्द्धनमित्यर्थः असन्निहितं—दूरस्थं सन्तं यावत् क्रोशन्ती—तमुद्दिश्य रुदती महास्वरमाह्वयन्ती वा इत्यर्थः। अनाथा—अशरणा इत्यर्थः, ईदृश पराभवयोगेन कदाचिदपि तथाभूत दुर्भाग्यस्यास्या सम्भवादिति भावः। दुहितरं—कन्यां राज्यश्रियम् इति यावत् अनुशोचन्ती—सशोकं स्मरन्ती। निष्करुण—निर्दय! किमपराद्धम्?—कोऽपराधः कृतः? अमुना जनेन—मया इत्यर्थः। दैवं—नियतिम् उपालभमाना—तिरस्कुर्वती। सीमन्तिनी—नारी, ("नारी सीमन्तिनी वधूः" इत्यमरः)।

(२०४) मुषिता—विप्रलब्धा, जीवनेश्वरहरणोद्योगेन हृतसर्वस्वा इति यावत्। नृशंस!—निष्ठुर! अकाण्डे—सहसा। कृतान्तम्—अन्तकम्।

गर्हमाणा मुक्तकण्ठम् अतिचिरं प्राकृतप्रमदा इव प्रारोदीत्।

(२०५) प्रशान्ते च मन्युवेगे सस्नेहम् उत्थापयामास सुतम्। हस्तेन च अस्य प्ररुदितस्य (२०६) पक्ष्मपालीपुञ्जीक्रियमाणनखकिरणनिवहां द्रुताम् इव अधिकतरं क्षरन्तीं दृष्टिम् उन्ममार्ज। 'स्वयमपि (२०७) कठोररागपरिपीयमानेन धवलिम्ना मुच्यमानोदरे (२०८) क्वथदस्रक्षयत्पर्यन्ते मुक्तशीकरतारतारकितपक्ष्मणी (२०९) सूक्ष्मतराश्रुबिन्दुपरिपाटीपतनानुबन्धविधुरे लोचने पुनः पुनः आपूर्यमाणे प्रमृज्य

गर्हमाणा—निन्दन्ती, मुक्तकण्ठम—उच्चैरिति यावत्, प्राकृतप्रमदा इव—सामान्या नारी इव। "देवी तु" इत्यारभ्य अस्मिन् सन्दर्भे महाशोकगर्भिता स्त्रीजातीयविलापदीर्णा यथावद्वर्णनात् कवीन्द्रचमत्कारातिशया स्वभावोक्तिः यथासम्भवस्थले च उत्प्रेक्षारूपकादिभिः उद्दीर्णा इत्यवधातव्यम्।

(२०५) प्रशान्ते—निवृत्ते, मन्युवेगे—शोकप्रसरे। सुत—हर्षमित्यर्थः।

(२०६) पक्ष्मेति।—पक्ष्मणां—नेत्रलोम्नां, पालीषु—श्रेणीषु पुञ्जीक्रियमाण—पुञ्जीक्रियमाणः सङ्घ्यमाना इत्यर्थः, उन्मार्जनकाले इति भावः, नखकिरणाना—करजमयूखानां, निवहः—समूहः यस्या तां द्रुतामिव—द्रवीभूतामिव क्षरन्तीं—स्रवन्तीं, दृष्टिम्—नेत्रम्, नेत्रजलमित्यर्थः, उन्ममार्ज—विशोधयामास, प्रोञ्छितवती इत्यर्थः।

(२०७) कठोरेति।—कठोरेण—घनेन, गाढेनेत्यर्थः, रागेण—लौहित्येन, रोदनवशादिति भावः, परिपीयमानेन—आक्रियमाणेन, निरस्यमान इत्यर्थः तेन, धवलिम्ना—धावल्येन, मुच्यमानम्—त्यज्यमानम्, उदरम्—मध्यभागं ययो तथाभूते, अनवरतरोदनेन आताम्रे इत्यर्थः।

(२०८) क्वथदिति।—क्वथता—उष्णता गच्छता, अस्रेण—अश्रुवारिणा, क्षयत्—क्षीणतां गच्छन्, पर्यन्तः—प्रान्तभागः ययो ताटृशे, मुक्तेति।—मुक्तेन—त्यक्तेन, शीकरेण—बाष्पकणेन, तारम्—अत्यर्थं, तारकितानि—सञ्जाततारकाणि, पक्ष्माणि—लोमानि ययो तथाविधे।

(२०९) सूक्ष्मेति।—सूक्ष्मतराणाम्—अतिस्वल्पानाम्, अश्रुबिन्दूनां—नेत्रजल:

(२१०) बाष्पार्द्रगण्डगृहीताञ्च अवणशिखरम् आरोप्य मौक-लम्बाम् अलकलताम्, (२११) अधःस्रस्तविलोलवालिका-व्याकुलिताञ्च समुत्क्षिप्य तिरश्चीं चिकुरसटाम्, (२१२) अश्रु-प्रवाहपूरितम् आर्द्रञ्च किञ्चित् च्युतमुत्क्षिप्य हस्तेन स्तनो-त्तरीयं तरङ्गितमिव नखांशुपटलेन (२१३) मग्नांशुकपटान्त-तनुताम्रलेखालाञ्छित-लावण्यकुञ्जिकावर्जित-राजतराजहंसास्य-

कथानां, परिपाट्या — धारावाहिकता, सततानुबन्धेन — सरसतातत्वेन, श्राद्धच्छत्रधारस्य पतनेन इत्यर्थः, विधुरे — कातरे। आपृच्छमाना — भियमाणा, अश्रुभिरिति शेषः।

(२१०) बाष्पेति। — बाष्पेण — नेत्रोदकेन, आर्द्रः — सिक्तः गण्डः, — कपोलः, तेन गृहीता — धृता तत्र सम्बद्धा इत्यर्थः ताम्, बाष्पार्द्रकपोलपतितामिति यावत्, श्रवणेति। — श्रवणशिखरं — कर्णाग्रं, कर्णोपरीत्यर्थः, आरोप्य — स्थापयित्वा मौक-लम्बा — मौकेन लम्बते इति तथोक्तां, मन्युवशात् प्रसाधन-संयमनादिराहित्यात् अस्ता-मित्यर्थः, अलकलता — लतावत् लम्बमान चूर्णकुन्तलम्।

(२११) अध इति। — अधः स्रस्ता — बन्धनशैथिल्यात् अधः पतिता, विलोला — विशीर्यन्ती वालिकया — कयाचित् बालया, व्याकुलिता — आकुलायिता ताम्; यद्वा — वालिकया — कर्णभूषणेन, व्याकुलिता — विपर्यस्ता सा, कालचित केशाना कर्णभूषणे आसक्तत्वादिति भावः, ("वालिका। वालायां वालुका पत्रकाद्यन्ये कर्णभूषणे" इति मेदिनी) तिरश्ची — वक्रा, भङ्गिमतीमिति भावः, ["इगितश्च" (४।१।६ पा०) इति ङीप्] चिकुरसटा — केशराजि, समुत्क्षिप्य — उन्नीय, मुखादिदेशादिति भावः।

(२१२) अश्रुप्रवाहेति। — अश्रूणां — नयनाम्बूनां, प्रवाहैः — स्रोतसा, पूरितं — पूर्णम्, अत एव आर्द्रं — सिक्तं, च्युतं — स्खलितं, स्वस्थानादिति भावः, उत्क्षिप्य उत्तोल्य, यथास्थाने संस्थाप्य इत्यर्थः। स्तनोत्तरीय — स्तनावरणभूतं यत् उत्तरासङ्गः तत्। तरङ्गितमिव — सञ्जातभङ्गमिव, आकुञ्चितमिवेत्यर्थः। नखांशु-पटलेन — नखरप्रभासमूहेन। ["नखांशुपटलेन" इति पाठस्तु क्वचित् पुस्तके न दृश्यते, तत्र तु अश्रुप्रवाहपूरितत्वेन स्वस्थानच्युतत्वेन च तरङ्गितमिवेति व्याख्येयम्]।

(२१३) मग्नेति। — मग्नस्य — अश्रुप्लुतयोः कपोलयोः संसक्तस्य, अंशुकपटान्तस्य — उत्तरीयवसनाञ्चलस्य, तनूनाम् — अवयवानां, तनूनामिति भावः, ताम्रलेखाभिः, — रक्तरेखाभिः, लाञ्छित — चिह्नितपोलं, लावण्य — कान्तिः, इयत्, तथाभूता, या

भृङ्गारकास्यसमुद्गीर्णेन पयसा प्रक्षाल्य मुखकमलं, (२१४) कलमूकलोककरविधृते धौतवासःशकले शुचिनि समुन्मृज्य पाणी, (२१५) सुतवदनविनिहितनिभृतनयनयुगला चिरं स्थित्वा पुनः पुनः आयतं निश्वस्य अवादीत्,—"वत्स! नासि (२१६) न प्रियो निर्गुणो वा परित्यागार्हो वा। स्तन्येन एव सह त्वया पीतं मे हृदयम्। अस्मिंश्च समये प्रभूतप्रभुप्रसादान्तरिता त्वां न पश्यति दृष्टिः। अपि च

कुब्जिका—वक्रपृष्ठपरिचारिकाविशेषः, तया आवर्जितस्य—आनीतस्य, न्युब्जीकृतस्येत्यर्थः वा राजतस्य—रौप्यमयस्य, राजहंसास्यभृङ्गारकस्य—राजहंसमुखाकाररचितस्य "गाडु" इति ख्यातस्य जलाधारविशेषस्य इत्यर्थः, आस्य—मुखं तस्मात् समुद्गीर्णेन—निर्गतेन, ["भृङ्गारक समुद्गीर्णेन" इत्यत्र "मग्नांशुकपटान्ततनुताम्रलेखालाञ्छिततावक्र कुब्जिकावर्जितराजतराजहंसास्यसमुद्गीर्णेन" इति पाठे,—मग्न,—आच्छन्न, वक्रे वेति भावः, अंशुकपटान्तस्य तनूभिः ताम्रलेखाभिः लाञ्छितं लावण्यं यस्य तथाभूतश्च, तया कुब्जिकया—"चाबि" इति ख्यातेन मञ्जूषादुद्घाटनयन्त्रभेदेनेत्यर्थः, आवर्जितः,—आयत्तीकृतः, उद्घाटित इत्यर्थः, राजतः,—रौप्यनिर्मितः, यः राजहंसः,—राजहंसाकृतिजलाधारविशेषः, तस्य आस्यसमुद्गीर्णेन इत्यर्थः] पयसा—जलेन।

(२१४) कलेति।—कलमूकः,—जन्ममूकः, लोकः,—जनः, तस्य करेण—पाणिना, विधृते—गृहीते तस्मिन्, ["कलमूकलोककरविधृते" इत्यत्र "कलमूकलोकविधृते" इति पाठान्तरम्] धौतवासःशकले—प्रक्षालितवसनखण्डे [पुस्तकान्तरे "धौत" इति पाठो न दृश्यते]। शुचिनि—धवले पवित्रे वा, पाणी—हस्तौ, समुन्मृज्य—शोधयित्वा निर्जलीकृत्येत्यर्थः।

(२१५) सुतेति।—सुतस्य—हर्षस्य, वदने—मुखे, विनिहितम्—अर्पितम्, निभृतं—निश्चलं निर्निमेषमित्यर्थः, नयनयुगलं—नेत्रद्वयं यया तथाभूता, अविच्छेदात् निमेषाल्पपक्ष्मपङ्क्तिरिति भावः। आयतं—दीर्घम्।

(२१६) न प्रियः,—अप्रियः, द्वेष्य इत्यर्थः, [इह नञ्शब्देन "सह सुपा" (२।१।४ पा०) इति समासः, समासे च कृते परत नञः अकारभावस्य वैकल्पिकत्वात् अत्र तदभावपक्ष एवादृतः]। स्तन्येन—स्तनदुग्धेन। प्रभूतेति।—प्रभूतेन—समधिकेन, प्रभुप्रसादेन—स्वामिकृपया, अन्तरिता—व्यवहिता,

पुत्रक! (२१७) पुरुषान्तरविलोकनव्यसनिनी राज्योपकरणाकरुणा वा न अस्मि लक्ष्मीः क्षमा वा। (२१८) कुलकलत्रम् अस्मि चारित्रधना धर्मधवले कुले जाता। (२१९) किं विस्मृतोऽसि मां समरशतशौण्डस्य पुरुषप्रकाण्डस्य केशरिण इव केशरिणीं गृहिणीम्? वीरजा वीरजाया वीरजननी च मादृशी पराक्रमक्रीता कथमन्यथा कुर्य्यात्? एवंविधेन पित्रा ते भरत-भगीरथ-नाभागनिभेन नरेन्द्रवृन्दारकेण गृहीतः पाणिः।

यदा,—निरतिशयस्नाम्यनुपक्षेण तिरस्कृता, अकाले तेन परित्यक्तस्तथा तदनुगमनमभिरुचितेत्यर्थः।

(२१७) पुरुषान्तरेति।—पुरुषान्तरस्य—अपरपुरुषस्य, भर्तृव्यतिरिक्तस्य इत्यर्थः, विलोकने—दर्शने, व्यसनिनी—अत्यासक्ता, राज्योपकरणेति।—राज्यस्य—राजत्वस्य, उपकरणे—उपकारक्रियायाम्, अकरुणा—निर्दया। ["राज्योपकरणाकरुणा" इत्यत्र "राज्योपकरणमकरुणा" इति पाठे,—राज्योपकरणं—राज्यस्य अङ्गीभूता इत्यर्थः शोभावर्द्धनार्थमिति भावः, "लक्ष्मीः क्षमा वा" इत्यन्वयः] क्षमा—पृथिवी, लक्ष्मीः क्षमा च यथा नित्यं चला—पुंश्चली इव बहुपुरुषासक्ता, राज्ञो जीवनरक्षणरूपोपकारकरणे च निर्दया, तथाभूता अहं नास्मि इति भावः।

(२१८) कुलकलत्रं—कुलाङ्गना, सत्कुलप्रसूता इति भावः। चारित्रधना—विशुद्धपतिपरायणसाध्व्याचारसम्पन्ना पातिव्रत्यमेव धनवत् सततं रक्षणीयमिति मनसि विभावयन्ती इत्यर्थः, तस्य ऐहिकपारलौकिकाक्षयसौख्यसाधनत्वादित्याशयः। धर्म्मधवले—अमलसतीधर्म्मोज्ज्वले इति भावः।

(२१९) किं विस्मृतः? कस्य पुत्री, कस्य पत्नी, कस्य जननी इति विस्मरणमापन्नः किम्? समरशतशौण्डस्य—शतशतसङ्ग्राममत्तस्य, अनेकसहस्रयुद्धविजयिन इत्यर्थः, पुरुषप्रकाण्डस्य—पुरुषश्रेष्ठस्य, केशरिणः,—सिंहस्य, केशरिणी—सिंहीम्। वीरजा—वीरप्रसूता, वीरकन्या इत्यर्थः। वीरजाया—वीरपत्नी। वीरजननी—वीरपुत्रा। पराक्रमक्रीता—वीर्य्यशुल्का। अन्यथा—अन्यप्रकारं, शोकविषमावेगपीडिताचरणमित्यर्थः भर्त्तुरभावेऽपि जीवनधारणरूपमिति भावः। एवंविधेन—समरशतशौण्डेन पुरुषप्रकाण्डेन इत्यर्थः। भरत-भगीरथ-नाभागनिभेन—भरतादिसदृशेन, लोकपालदुर्द्धर्षप्रभावशालिना चक्रवर्त्तिना इति भावः, नरेन्द्रवृन्दारकेण—

(२२८) प्रत्यग्रदृष्टदारुणदुःखदग्धायाश्च मे किं धक्ष्यति धूमध्वजः? मरणाच्च मे जीवितम् एव अस्मिन् समये साहसम्। (२२९) अतिशीतलः पतिविरहशोकानलात् अक्षयस्नेहेन्धनात् अस्मात् अनलः। (२३०) कैलासकल्पे प्रवसति जीवितेश्वरे जरत्तृणकणिकालघीयसि जीविते लोभ इति क्व घटते? अपि

याचिनी यथा कस्यापि आगमनं ज्ञापयति, तथा अहं तव पितुर्वीरस्य आगमनम् अवगत्य तासां निवेद्य बहु सम्मानं लाभं लप्स्ये इति भावः।

(२२८) प्रत्यग्रेति।—प्रत्यग्रम्—अभिनवम् अननुभूतपूर्व्वमिति यावत्, दृष्टम्—इदानीमनुभूतं, यत् दारुणं—भीषणं, दुःखं—क्लेशः, भर्तृपीडाजनितः शोक इति यावत्, तेन दग्धायाः,—भस्मीभूतायाः, ["प्रत्यग्रदृष्ट—" इत्यत्र "प्रत्यक्षदृष्ट—" इति पाठे,—प्रत्यक्षं—साक्षात्, दृष्टम्—अवलोकितं, तदर्थेति शेषः] धक्ष्यति?—भस्मीकरिष्यति? धूमध्वजः,—अग्निः। साहसं—सहसा—बलेन कृतं, मरणस्य तापनिवृत्तिकरत्वेनाक्लेशकरत्वात्, जीवनस्य तु महायन्त्रणाप्रदत्वेन निरतिशय-क्लेशहेतुत्वात् जीवितुमिच्छा नास्तीति भावः।

(२२९) पतिविरहशोकानलात्—भर्तृवियोगशोकाग्नेः, ["पतिविरहशोका-नलात्" इत्यत्र "पतिशोकानलात्" इति पाठान्तरम्] अक्षयेति।—अक्षयम्—अविनाशि स्नेहः,—प्रेम एव, इन्धनं—काष्ठं यस्य तथाभूतात्, अस्मात्—अनुभूयमानादित्यर्थः, अनलः—लौकिक आग्निरित्यर्थः, अतिशीतलः—अत्यर्थं शीतस्पर्शः, क्षणेनैव दग्धीकरणात् चिरशीलत्वाभावादिति भावः। अत्र विरहशोकानलात् लौकिकानलस्यातिशैत्यकथनात् तदुत्कर्षप्रतीतेः व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते।

(२३०) कैलासकल्पे—कैलासपर्वतनिभे, महासारत्वादतिनिश्चलाशये इति ध्वनिः, जीवितेश्वरे—प्राणनाथे ["जीवितेश्वरे" इत्यत्र "जीवेश्वरे" इति पाठान्तरम्] प्रवसति—परलोकं जिगमिषति इत्यर्थः, ["धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" (३।४।१ पा०) इति भविष्यति वर्त्तमानप्रयोगत्वम्] जरदिति।—जरती—जीर्णा शुष्का इत्यर्थः, या तृणकणिका—तृणलेशः, तद्वत् लघीयसि—अतितुच्छे जीविते—जीवने, लोभः,—स्पृहेत्यर्थः इति क्व—कुत्र घटते?—युज्यते? न कुत्रापीत्यर्थः, जीवितेश्वराभावे जीवितस्य स्थितिः न कथमपि सङ्गच्छते, आश्रयनाशे आश्रितनाशस्यान्वयव्यतिरेक-सिद्धत्वात् इति भावः।

च जीवन्तीम् अपि मा (२३१) नरपतिमरणावधीरणमहा-पातकिनो न स्पृशन्ति पुत्र! पुत्रराज्यसुखानि। दुःख-दग्धायाश्च हृदि भूतिः अमङ्गला च अप्रशस्ता च निरुपयोगा च भवति। वत्स! (२३२) विश्वस्ताना स्थास्नुना यशसा स्थातुम् इच्छामि लोके, न वपुषा। तत् अहमेव त्वा तावत् तात! (२३३) प्रसादयामि, न पुनः मनोरथप्रातिकूल्येन कदर्थनीया अस्मि" इत्युक्त्वा पादयोः अपतत्।

---

(२३१) नरपतीति।—नरपतेः—राज्ञः मरणम्—मृत्युः तस्य अवधीरणम्—अवज्ञानं स्वजीवनरक्षणकामनया उपेक्षणमिति भावः, तेन यत् महत् पातकम्—पापं तत् विद्यतेऽस्या इति तथाभूता स्वामिमरणेऽपि जिजीविषुमिति भावः न स्पृशन्ति—न आश्रयिष्यन्ति इत्यर्थः महापातकिस्पर्शनिषेधादिति भावः पुत्रेति।—पुत्रस्य—तनयस्य राज्यम्—राजत्वं पुत्रे राजासनाधिरूढे इत्यर्थः यानि सुखानि—आनन्दाः तानि स्वामिविरहे राजमाता भूत्वापि नाहं सुखिनी भवेयम् अनाथत्वात् इति भावः। भूतिः—स्थितिरित्यर्थः, यद्वा—भूतिः—ऐश्वर्यं भस्म च अमङ्गला—अशिवा, मङ्गलानुष्ठानादौ योगदानानर्हत्वादिति भावः अप्रशस्ता—प्रशंसानर्हा हीनत्वज्ञापिका इत्यर्थः लोकैरवज्ञातत्वादिति भावः। निरुपयोगा—निष्प्रयोजना कस्यापि उपकारादि-करणासामर्थ्यादिति भावः। भस्मापि अमङ्गलम् अप्रशस्तम् अप्रयोजनीयञ्च इति बोद्धव्यम्।

(२३२) विश्वस्ताना—विधवाना ("विश्वस्ता विधवे समे" इत्यमरः) स्थास्नुना—स्थिरतरेण [ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः (३।२।१३९ पा०) इति ग्स्नुप्रत्ययः। "स्थास्नुना" इति पाठस्तु पुस्तकान्तरे नास्ति] यशसा—कीर्त्या भर्त्रनुगमनजनितेन इति भावः स्थातुम्—वर्त्तितुम् भावनाशितया निरवच्छिन्नत्वात् इति भावः। वपुषा—देहेन "कीर्तिर्यस्य स जीवति" इति स्मरणात् अक्षय्ययशसैव जीवितुमिच्छामि न नश्वरदेहेन इति भावः।

(२३३) प्रसादयामि—प्रसन्नं कारयामि मरणे अनुमोदनरूपां प्रसन्नतां प्रार्थये इत्यर्थः। मनोरथप्रातिकूल्येन—अभीष्टव्याहत्या कदर्थनीया—क्लेशनीया। पादयोरपतदिति।—पुत्रस्य पदतले पतनं नीतिविगर्हितं तथा विसदृशमपि तदानीं विवशवैक्लव्यात् स्वाभिप्रेतविषये साहससमर्थतया भर्तुः प्रागेव जीवनाद्गमने आग्रहातिशय-द्योतनार्थं तथा स्वाभिमतविषये प्रतिबन्धकाचरणाशङ्कया अनुनयनार्थञ्च मन्तव्यम्।

(२२४) स तु ससम्भ्रमम् अपनीय चरणयुगलम् अवनमित-तनुः उभयकरविधृतवपुषम् (२२५) अवनिगतशिरसम् उदनमयत् मातरम्। (२२६) दुर्निवारताञ्च शुचः समवधार्य, कुलयोषिदुचिताञ्च तामेव श्रेयसीं मन्यमानः क्रियां, कृतनिश्चयाञ्च तां ज्ञात्वा तूष्णीम् अधोमुखोऽभवत्।

(२२७) अभिनन्दति हि खेदकातराऽपि कुलीनता देशकालानुरूपम्। देवी अपि यशोवती परिष्वज्य समाघ्राय च तं शिरसि, निर्गत्य चरणाभ्यामेव च अन्तःपुरात् (२२८) पौराक्रन्दनिर्भराभिः उपरुध्यमाना इव दिग्भिः सरस्वतीतीरं ययौ। तत्र च स्त्रीस्वभावकातरैः दृष्टिपातैः

---

(२२४) स,—हर्षः। ससम्भ्रमं—सत्वरं, सव्यग्रमिति यावत्, अपनीय—अपसार्य। अवनमिततनुः,—प्रणमितकायः, उभयेति।—उभयाभ्यां—द्वाभ्यां, कराभ्यां—हस्ताभ्यां, विधृतं—गृहीतं, वपुः,—शरीरं यस्याः तथोक्ताम्।

(२२५) अवनिगतशिरसं—भूतलपतितमस्तकाम्। उदनमयत्—उत्थापयामास।

(२२६) दुर्निवारतां—दुःसहताम्। शुचः,—शोकस्य। कुलयोषिदुचिता—कुलाङ्गनासदृशीं तां क्रियाम्—अग्निप्रवेशरूपाम् इत्यर्थः, श्रेयसीं—प्रशस्ताम्। कृतनिश्चया—दृढसङ्कल्पामित्यर्थः, तां—मातरमित्यर्थः, ज्ञात्वा—विभाव्य, "क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत्?" इत्यादि महाकविवाक्यात् इति भावः।

(२२७) अभिनन्दति—प्रशंसति, आद्रियते इत्यर्थः, लङ्घितुं न शक्नोतीति भावः। खेदकातरा—खेदव्याकुला, मातृवियोगशङ्कया विधुराऽपीति भावः, कुलीनता—सत्कुलजातता, देशकालानुरूपं—तत्तद्देशकालोचितम्, आचारम् इति शेषः, तत्काले तद्देशे च सत्कुलजातानां नारीणां पत्यनुगमनस्य सदाचारत्वेनावश्यानुष्ठेयतया अनिच्छन्नपि हर्षः मातुरग्निप्रवेशं प्रतिरोद्धुं न इयेष इति भावः। तं—हर्षम्। [पुस्तकान्तरे "तम्" इति पाठो न दृश्यते]।

(२२८) पौरेति।—पौराणां—पुरवासिनाम् आक्रन्देन—रोदनेन, निर्भराः,—आपूरिता इत्यर्थः, ताभिः, उपरुध्यमाना इव—निरुध्यमाना इव, स्त्रीस्वभाव-

(२३९) प्रविकसितरक्तपङ्कजपुञ्जैरिव अर्चयित्वा भगवन्तं भानुमन्तमिव मूर्त्तिः ऐन्दवी चित्रभानुं प्राविशत्। (२४०) इतरोऽपि मातृमरणविह्वलो बन्धुवर्गपरिवृतः पितुः पार्श्वं प्रायात्, अपश्यच्च स्वल्पावशेषप्राणवृत्तिं परिवर्त्तमानतारकं तारकराजमिव अस्तम् अभिलषन्तं जनयितारम्। (२४१) असह्यशोकोद्रेकाभिद्रुतस्य त्याजितः पितृस्नेहेन धैर्यम्। (२४२) आश्लिष्य अस्य सकलदुर्मदमहीपालमौलिमालालालितौ पादपद्मौ,

---

स्वभावादिति भावः। अत्र पौरजनानामाक्रन्दस्य दिगङ्गनासु आरोपात् कथम् अन्य धर्मस्यान्यत्राधानमिति बिम्बप्रतिबिम्बभावतया समाधानात् निदर्शना उपमेयाऽङ्गम् इति सङ्क्षेपः।

(२३९) प्रविकसितेति।—प्रकर्षेण विकसितानां—सम्पूर्णप्रस्फुटितानां रक्तपङ्कजानां—रक्तपद्मानां पुञ्जैः—राशिभिः इव, अविच्छिन्नरोदनेन चक्षुषी रक्तवर्णतया रक्तपङ्कजपुञ्जौपम्यं बोद्धव्यम्। भानुमन्तमिव—सूर्य्यमिव, [अत्र भानुमता सह चित्रभानोर्वैधर्म्यसाम्याद्वस्तुप्रतिवस्तूपमाऽलङ्कारः] भानुमन्तं—दीप्तिमन्तञ्च। ऐन्दवी—इन्दुः,—चन्द्रः तत्सम्बन्धिनी अमावस्यायाम् ऐन्दवी कला सूर्य्यं प्रविशतीति शास्त्रात्। चित्रभानुम्—अग्निम् ("अग्निर्वैश्वानरो वह्निः। चित्रभानुर्विभावसुः॥" इत्यमरः)।

(२४०) इतरः—हर्षः। स्वल्पेति।—अल्पः,—ईषत् अवशेषो यस्याः तथाभूता प्राणवृत्तिः,—जीवनव्यापारः, निश्वासप्रवृत्तिरित्यर्थः यस्य तथोक्तं, परिवर्त्तमानतारकं—परिवर्त्तमाने—ऊर्द्ध नीयमाने विकृतिं नीयमाने इत्यर्थः, तारके —कनीनिके यस्य तथाभूतम्, परिवर्त्तमानाः —रूपान्तरं नीयमानाः प्रभाविहीना इत्यर्थः, तारकाः —नक्षत्राणि यस्य तथाभूतञ्च तारकराजमिव—चन्द्रमिव, अस्तं —नाशम् अस्ताचलञ्च। जनयितारं—पितरम्।

(२४१) असह्येति।—"असह्य" इत्यादि "चिरं रुरोद" इति वक्ष्यमाणेनान्वयः। असह्यस्य—दुःसहस्य, शोकस्य—मन्योः, उद्रेकेण—आवेगेन, अभिद्रुतः —अभिभूतः इत्यर्थः पितृस्नेहेन—पितृप्रेम्णा अत्याधारपितृभक्त्या इति यावत्, [क्वचित् "पितृस्नेहेन" इत्यत्र "स्नेहेन" इति पाठान्तरम्] धैर्य्यं—धीरत्वं, त्याजितः, —मोचितः त्यक्तधैर्य्य इत्यर्थः।

(२४२) अस्य—पितुः, पादपद्मौ—चरणकमले, ["वा पुंसि पद्मं नलिनम्"

(२४३) अन्तस्तापात् मुखचन्द्रमिव द्रवीभवन्तं, दशन-ज्योत्स्नाजालमिव द्रवतामापद्यमानम्, अखिललावण्यमिव विलीयमानं, (२४४) मुखचन्द्रसुधारसमिव स्यन्दमानम्, (२४५) अच्छाच्छम् अश्रुस्रोतसां सन्तानं महाहिममयविलोचन इव वर्षन् निरन्तरविमुक्तारावः चिरं रुरोद।

राजा तु तम् (२४६) उपरुध्यमानदृष्टिः अपि अविरल-

इत्यमरानुशासने यद्यपि प्रसिद्धकविभिः पद्मशब्दस्य पुंसि प्रयोगस्यानादृतत्वात् "भाति पद्मः सरोवरे" इतिवत् "पादपद्मौ" इति प्रयोगस्य च्युतसंस्कृतिदोषग्रस्तत्वं ज्ञेयम्] आश्लिष्य—आलिङ्ग्य, वक्षसि स्थापयित्वा इत्यर्थः। पादपद्मे विशिनष्टि, सकलेति।—सकलैः,—सर्वैः, दुर्मदैः,—दुर्दर्षैः, उद्दामबलदुर्लोरल्दर्पं, महीपालैः,—भूपालैः, मौलिमालया—किरीटश्रेण्या, लालितौ—सेवितौ, प्रतापप्रकर्षपरा-जितत्वात् इति भावः।

(२४३) अन्तस्तापात्—आभ्यन्तरसन्तापात्, मुखचन्द्रमिव—वदनसुधाकरमिव, द्रवीभवन्तं—गलन्तम्। दशनज्योत्स्नाजालमिव—दन्तकिरणनिचयमिव, द्रवतां—तरलताम्, आपद्यमानं—गच्छन्तम्, अश्रुरूपेण परिणमन्तम् इति यावत्। ["द्रवताम्" इत्यत्र "वलताम्" इति पाठान्तरम्]। अखिललावण्यम्—समग्रकान्तिम्, ["अखि-लावण्यम्" इत्यत्र "लोचनलावण्यम्" इति पाठान्तरम्] विलीयमानं—विलीनता-मापद्यमानम्।

(२४४) मुखेति।—मुखचन्द्रस्य—वदनसुधाकरस्य, सुधारसम्—अमृतद्रवं, ["मुखचन्द्रसुधारसमिव" इत्यत्र "मुखसुधारसमिव" इति पाठे,—मुखस्य, चन्द्रोपमस्य इति भावः] स्यन्दमानं—स्रवन्तम्।

(२४५) अच्छाच्छम्—अत्यच्छं, [“प्रकारे गुणवचनस्य” (८।१।१२ पा०) इति द्विर्भावः] अश्रुस्रोतसां—बाष्पवारिप्रवाहाणां, सन्तानं—समूहं, महेति।—महाहिममये—निबिडतुषारात्मके, विलोचने—नयने यस्य तथाभूत इव, वर्षन्—मुञ्चन्, निरन्तरविमुक्तारावः,—अविरतं सततनिनादं कृत्वा इत्यर्थः, यथार्त इति भावः। ["निरन्तर—" इत्यत्र "कलरवम्" इति पाठे,—नीरजनस्य इत्यर्थः]।

(२४६) उपरुध्यमानदृष्टिः,—उपरुध्यमाना—आव्रियमाणा, विलुप्यमाना इत्यर्थः,

रुदितशब्दाश्रितश्रवणः प्रत्यभिज्ञाय शनैः शनैः अवादीत्,—"पुत्र ! न अर्हसि (२४७) एवं भवितुम्। भवद्विधा न हि अमहासत्त्वाः. महासत्त्वता हि प्रथमम् अवलम्बनं लोकस्य, पश्चात् राजबीजिता। सत्त्ववताञ्च अग्रणीः सर्वातिशयाश्रितः क्व भवान्? क्व वैक्लव्यम्? (२४८) 'कुलप्रदीपोऽसि' इति दिवसकरसदृशतेजसस्ते लघूकरणमिव। 'पुरुषसिंहोऽसि' इति

दृष्टि —दर्शनशक्तिः, नेत्रं वा ज्ञानं वा यस्य तथाभूतः, ("दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने" इत्यमरः) चौरमात्रजीवनशक्तिमान् इति भावः। [क्वचित् "अपि" इत्यनेन हीनः पाठः दृश्यते तत्र नार्थसौष्ठवम् अशक्यकारणोद्यमरूपाशनाभावात्]। अविरतेति। —अविरतम्—अविच्छिन्नं रुदितशब्दम्—रोदनध्वनिम् आश्रितः—स्पृष्टः, श्रुतमित्यर्थः, श्रवणः—कर्णः यस्य तथाभूतः प्रत्यभिज्ञाय—पुत्रोऽयं रोदिति इति श्रुत्वा विज्ञाय इत्यर्थः चिरपरिचितकण्ठस्वरसंस्कारवत्त्वादिति भावः।

(२४७) एवम्—अधीर इति भावः। अमहासत्त्वाः,—अमहानुभावाः न हि—नैव, महानुभावसम्पन्ना एवेत्यर्थः महासत्त्वगुणसमन्विता दृढचित्ता वा इति भावः। महासत्त्वता—महानुभावत्वं महासत्त्वगुणसमन्वितत्वं मनस्विता वा इत्यर्थः, प्रथमम्—मुख्यम् आद्यं वा अवलम्बनम्—आश्रयः, उदारचेतसां वसुधाकुटुम्बकत्वादिति भावः। राजबीजिता—राजा बीजी—बीजपुरुषः यस्य तस्य भावः राजपुत्रत्वमित्यर्थः, पश्चात्—द्वितीयमवलम्बनमित्यर्थं, ऋद्धिसाधनत्वात् इति भावः केवलेन राजवंशजत्वेन लोकस्थितिं कर्तुं न शक्यते, तेन तु महानुभावेन सता शक्यते एव इत्याशयः। सत्त्ववताम्—सत्त्वगुणसम्पन्नानां मनस्विनां वा ["यतश्च—" (२।३।४१ पा०) इत्यादिना निर्धारणे षष्ठी] अग्रणीः,—अग्रगण्यः सर्वेति।—सर्वेभ्यः अतिशयः,—अतिरिक्तो गुणगरिमेत्यर्थः तम् आश्रितः, भवान् क्व? वैक्लव्यम्—व्याकुलत्वञ्च क्व? महासत्त्वेषु भवादृशेषु नैतद्वै सङ्गच्छते युज्यते इति भावः। अत्र विरूपसङ्घटनारूपः विषमालङ्कारः क्वद्वयेन महतोऽन्तरस्य सूचनात्।

(२४८) कुलप्रदीपः,—वंशोज्ज्वलकर इत्यर्थः, इति, कथनमिति शेषः, एवमुत्तरत्र, दिवसकरसदृशतेजसः,—सूर्यसमप्रभावस्य, ते—तव, लघूकरणमिव—तुच्छीकरणमिव दिवसकरसदृशतेजस्त्वात् कुलप्रदीपोऽसि इति उक्तौ तव लाघवं प्रतिभाति, तदग्रे तेषां निष्प्रभत्वेन प्रतीयमानत्वात् इति भावः।

(२४९) शौर्यपटुप्रज्ञोपबृंहितपराक्रमस्य निन्देव। 'जिति. इयं तव' इति (२५०) लक्षणाख्यातचक्रवर्तिपदस्य पुनरुक्तम् इव। 'गृह्यतां श्रीः' इति स्वयमेव (२५१) श्रिया गृहीतस्य विपरीतमिव। (२५२) 'अध्यास्यताम् अयं लोकः' इति उभयलोकविजिगीषोः अपुष्कलमिव। (२५३) 'स्वीक्रियतां कोषः' इति शशिकरनिकरनिर्मलयशःसञ्चयैकाभिनिवेशिनो निरुपयोगमिव।

---

(२४९) शौर्येति।—शौर्येण—शूरत्वेन, पराक्रमप्रदर्शनेनेत्यर्थः, पट्वी—निपुणा या प्रज्ञा—बुद्धिः, शौर्यातिशयशालिनी मतिरित्यर्थः, तया उपबृंहितः—वर्द्धितः पराक्रमः, विक्रमः, सामर्थ्यं वा यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेषः, निन्दा इव—निन्दाकरणमिव, तस्य निर्विवेकपशुमात्रत्वात् इतोऽपि अधिकोक्तिः त्वयि सङ्गच्छते इति भावः।

(२५०) लक्षणेति।—लक्षणेन—ध्वजादिचिह्नेन आख्यातं—कथितं, चक्रवर्तिपदं—साम्राज्यं यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेषः पुनरुक्तमिव—लक्षणैरेव प्रागुक्तत्वात् आम्रेडितमिव विधात्रैव चक्रवर्तित्वे अभिषिक्तस्य तव तादृशवचनम् अनुवादमात्रत्वात् निरर्थकमिवेति भावः।

(२५१) श्रिया—लक्ष्म्या गृहीतस्य—स्वीकृतस्य, पतित्वेनेति भावः, विपरीतमिव—असदृशमिव इत्यर्थः, यथा प्राक् स्वयमेव स्वीकृतत्वेन तथावचनम् प्रमत्तनियोगवत् इति भावः।

(२५२) अध्यास्यताम्—अधिष्ठीयताम्, अयं लोकः—मर्त्यलोकः, राजसिंहासनमिति भावः, ["अधिशीङ्—" (१।४।४६ पा०) इत्यादिना आधारस्य कर्मत्वम् उक्तत्वात्] उभयलोकविजिगीषोः—स्वर्ग-मर्त्ययोः जयाभिलाषिणः, अपुष्कलमिव—अपूर्णमिव स्वर्गस्यापि सिंहासनोचितस्य केवलमर्त्यसिंहासनारोहणोपदेशस्य सामान्यत्वेनानुचितत्वादिति भावः।

(२५३) स्वीक्रियतां—गृह्यतां, कोषः—धनागारम्। शशीति।—शशिनः—चन्द्रस्य, करनिकरः—मयूखनिचयः, तद्वत् निर्मलानां—शुभ्राणां, धवलानामित्यर्थः, यशसां—कीर्तीनां, सञ्चये—सङ्ग्रहे एकः—केवलः अभिनिवेशः—आग्रहः मनोयोगः विद्यते यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेषः, निरुपयोगमिव—निष्प्रयोजनमिव, यशस्विनां सत्त्वगुणाश्रिततया स्वत एव धनागमात्, कीर्तिकामत्वेन धनस्पृहाराहित्याच्च इति भावः।

(२५४) 'आलोक्यतां राजकम्' इति गुणगणालोकितजगतो गतार्थमिव। (२५५) 'उह्यतां राज्यभारः' इति भुवनत्रयभारोचितस्य अनुचितनियोग इव। 'प्रजाः परिरक्ष्यन्ताम्' इति (२५६) दीर्घदोर्दण्डार्गलितदिङ्मुखस्य अनुवाद इव। 'परिजनः परिपाल्यताम्' इति लोकपालोद्यमस्य (२५७) आनुषङ्गिकमिव। 'शस्त्राभ्यासः कार्यः' इति (२५८) धनुर्गुणकिणकलङ्ककालीकृतप्रकोष्ठस्य किम् आदिश्यते? (२५९) 'निगृह्यतां चापलम्' इति नूतनतरवयसि

---

(२५४) आलोक्यताम्—आयत्तीक्रियताम्, राजकम्—राजसमूहः, अकरस्थे सर्वादालङ्घनसम्भावनादिति भावः। गुणेति।—गुणानाम्—दयादाक्षिण्यादीनाम्, गणेन—समूहेन, आलोकितम्—धवलीकृतम्, जगत्—लोकः येन तथाभूतस्य तम् इति शेषः, गतार्थमिव—व्यर्थमिव, राजकालोकनादपि जगदालोकनस्योत्कृष्टत्वादिति भावः।

(२५५) उह्यताम्—अवलम्ब्यताम्, पाल्यतामित्यर्थः। भुवनत्रयभारोचितस्य—त्रिजगद्भारवहनक्षमस्य, अनुचितनियोग इव,—अयुक्तादेश इव, महाभारवहनोचितस्य अल्पभारवहनादेशे न्यूनत्वप्रतिपादनादिति भावः।

(२५६) दीर्घेति।—दीर्घेण—आयतेन दोर्दण्डेन—भुजयष्ट्या, अर्गलितम्—निरुद्धमिति यावत्, दिङ्मुखम्—दिगन्तरालम् येन तथोक्तस्य, तम् इति शेषः, अनुवाद इव—भाषानुकरणमिव, आजानुलम्बिभुजेनैव प्रजापालनव्रतपरायणताया व्यक्तीभावादिति भावः।

(२५७) आनुषङ्गिकमिव—अनुषङ्गादागतमिव, ["ठगायस्थानेभ्यः" (४।३।७५ पा०) इति ठञ्] प्रासङ्गिकस्य उपदेश इव इत्यर्थः, नित्यसम्बन्धत्वादनादेश्यस्य तत्कार्यस्य सिद्धत्वादिति भावः।

(२५८) धनुर्गुणेति।—धनुषः—चापस्य, गुणाः,—मौर्व्यः, तैः, तदाकर्षणेन यः किणः,—चर्मविशेषः स एव कलङ्कः,—चिह्नम्, तेन कालीकृतः,—श्यामीकृतः, प्रकोष्ठः—कफोणिमणिबन्धयोः मध्यभागः यस्य तथाभूतस्य, आदिश्यते—आज्ञाप्यते निष्प्रयोजनादेश इत्यर्थः, नित्यमनादिष्ट एव तत्कार्यकरणेन तदुपदेशस्य वैयर्थ्यापातादिति भावः।

(२५९) निगृह्यताम्—निवर्त्यताम्, परित्यज्यतामित्यर्थः, चापलम्—चाञ्चल्यम्।

निगृहीतेन्द्रियस्य निरवकाशा इव मे वाणी। (२६०) 'निरवग्रहतां मनवो नेयाः' इति सहजस्य तेजस एव इयं चिन्ता" इत्येवं वदन्नेव (२६१) अपुनरुन्मीलनाय निमिमील राजकुलसिंहो लोचने।

अस्मिन्नेवान्तरे (२६२) पूषा अपि आयुषा इव तेजसा व्ययुज्यत। ततश्च लज्जमान इव (२६३) नरपतिजीवितापहरणजनितात् आत्मापराधात् अधोमुखः समभवत्।

नूतनतरवयसि—नूतनतरम्—अतिशयेन नूतनं, वयः,—बाल्याद्यवस्थाविशेषः यस्य तादृशि, नवयौवने इत्यर्थः, निगृहीतेन्द्रियस्य—वशीकृतेन्द्रियस्य, निरवकाशा इव—अनवसरा इव, नवयौवने स्वयमनुपदिष्ट एव इन्द्रियनिग्रहकरणादिति भावः।

(२६०) निरवग्रहतां—निर्विघ्नताम्, [अत्र नयतेः द्विकर्मकत्वात् कर्मणि निरवग्रहतायाश्च मुख्यत्वात् तत्र द्वितीया, अन्यत्र मुख्यत्वात् प्रथमा, इह प्रभुः निरवग्रहता न नीयते, परन्तु निरवग्रहतायामेव प्रजाः नीयन्त इति वक्तुरभिप्रायः, तेनैतदां मुख्यत्व ज्ञेयम्] नेयाः,—प्रापणीयाः। सहजस्य—स्वाभाविकस्य, तेजसः,—प्रतापविशेषस्य चिन्ता—भावना, तेजस्विनां साहसाभिलाषस्य प्रकृतिसिद्धत्वात् तदुपदेशः निरर्थक इति भावः।

(२६१) अपुनरुन्मीलनाय—पुनरुन्मेषनिवृत्तये चिराय इत्यर्थः, निमिमील—निमीलितवान् मुद्रिते चकारेत्यर्थः। राजकुलसिंहः—नृपश्रेष्ठ इत्यर्थः, प्रभाकरवर्धन इति यावत्, ["राजकुलसिंह" इत्यत्र "राजसिंह" इति पाठान्तरम्]।

(२६२) पूषा अपि—सूर्यः अपि महीपतिप्रभाकरवर्धनवत् अहःपतिः सूर्योऽपीत्यर्थः, [अत्र अपिशब्दः समुच्चयार्थकः] आयुषेव—राज्ञः प्राणधारणकालेनेव, तेजसा—स्वप्रभावसम्पदा किञ्चित्कालस्थायि आयुः सूर्यस्यापीति भावः व्ययुज्यत—अहीयत एकत्र अपराह्णभावात् अन्यत्र च जीवनपरित्यागात् निस्तेजा अभूदिति भावः।

(२६३) नरपतिरिति।—नरपतेः,—राज्ञः, जीवितस्य जीवनस्य अपहरणं—मोषणं, तेन जनितात्—उत्पन्नात् तस्मात् आत्मापराधात्—निजकृतात् दोषात्, स्वात्मनैव यज्ञेन तत्कृतत्वात् निजापराधतुल्यत्वं मन्तव्यम् "आत्मा वै जायते पुत्र" इति श्रुतेः, यद्वा,—स्वाधिकारसमये एवापहरणात् स्वयं रक्षितुमशक्ततया अपकृतमपि स्वकृतमिव मत्वा स्वकृतापराध इव इति विभाव्यम्, अधोमुखः,—अवनतवदनः, अस्ताचलगमनोन्मुख इत्यर्थः।

(२६४) भूपालाभावशोकशिखिना इव अन्तस्ताप्यमानः ताम्रतां प्रपेदे। मन्दं मन्दम् (२६५) अप्रियप्रश्नोत्तरपरिहारार्थमिव स्थितिमनुवर्त्तमानो लौकिकीम् अवातरदिव। (२६६) दित्सुरिव जनेशाय जलाञ्जलिम् अपरजलनिधिसमीपमुपससर्प। (२६७) सद्योदत्तजलाञ्जलिः दुःखदहनदग्धमिव करसहस्रम् आलोहितम अधत्त।

---

(२६४) भूपालेति।—भूपालस्य—राज्ञ, श्रुतिहेतुरथकस्य सामयसेवकस्य च इति भाव, अभावेन—निधनेन, य शोक—मन्यु, स एव शिखी—अग्नि तनेव, अन्त,—अभ्यन्तरे, ताप्यमान,—दाह्यमान ताम्रतां—रक्तवर्णतां प्रपेदे—लेभ।

(२६५) अप्रियेति।—अप्रियप्रश्नस्य—राजविनाशरूपाया अप्रीतिकरजिज्ञासाया इत्यर्थ, उत्तरपरिहारार्थमिव—कथं राजा मृत ? केन रोगेण वा ? इत्याद्-जिज्ञासाया उत्तरपरिजिहीर्षया इव, स्वदोषापाकरणाय किमेतस्य कारणमिति तु प्राक् मत्वत विदित्वा पुङ्खानुपुङ्ख देवगणसमीपे उत्तरदानार्थमिव इति वा, ["अप्रियप्रश्नोत्तरपरिहारार्थमिव" इत्यत्र "अप्रियप्रश्नार्थमिव" इति पाठे,—अप्रीतिकरजिज्ञासानिमित्तमिव कथं राजा मृत ? इति ज्ञातुमिच्छयैवेति भाव। एतदुपेक्षयं तु पूर्ववत् नार्थगौरव परिलक्ष्यते प्रत्यक्षावलोकिना साक्षिणाम् अन्तो जिज्ञासाऽनुपपत्त इति शेयम] लौकिकी—लोकसम्बन्धिनीं स्थिति—मर्यादा, व्यवहारमिति यावत्, अनुवर्त्तमान,—अनुसरन्, यथा आत्मपरिजनेन आत्मना वा निहत कमपि दृष्ट्वा कश्चित जनसमीपे तद्विशेषविवरणगोपनेच्छया तस्मात् अन्तर्हित, तथा सूर्य्योऽपीति भाव, ["अप्रियप्रश्नार्थमिव" इति पक्षे तु—यथा आत्मीयलोका कस्यापि विनाशमुपश्रुत्य तद्बन्धुसमीपे तद्विशेषप्रश्नार्थमागच्छन्ति, तद्वदिति भाव] दिव,—अन्तरीक्षात्, उच्चस्थानाद्वा इति भन्यते, लोकलोचनसमीपादिति भाव, अवातरत्—अवारोहत्।

(२६६) जनेशाय—नरपतये प्रभाकरवर्द्धनाय, जलाञ्जलि—तर्पणजलपूर्णमञ्जलिं, दित्सु,—दातुमिच्छु, ["सनाशंसभिक्ष उ" (३।२।१६८ पा०) इति सन्नन्तात् उ प्रत्यय] अपरजलनिधिसमीपं—पश्चिमसागरान्तिकम्, उपससर्प—उपजगाम। राज्यवर्द्धन हर्षयो आकाशसम्भूतत्वेन तत्सम्बन्धापेक्षिजलाञ्जलियोगवस्तोपेक्षणम् इह अतिरस्यम्।

(२६७) सद्य इति।—सद्य,—तत्क्षणं, दत्त,—अर्पित, जलाञ्जलि,—युक्त-

(२६८) एवञ्च महानराधिपनिधननिधीयमानविपुलवैराग्ये इव प्रशान्तवपुषि विशति गिरिगुहागह्वरं गभस्तिमालिनि, (२६९) समुपोह्यमानमहाजनाश्रुदुर्दिनार्द्रीकृते इव निर्वाति आतपे, (२७०) रोदनताम्रसकललोकलोचनरुचा इव लोहितायति जगति, (२७१) उष्णायमानानेकनरनिश्वाससन्तापप्लुष्टे इव च नीलायमाने दिवसे, (२७२) नृपानुगमनप्रचलितया

कर्पूर्णजनम् इत्यर्थः. येन तथाभूत, करसहस्र—कराणां—किरणानां, हस्तानाञ्च, सहस्र—दशशतसङ्ख्यकं, बहुसङ्ख्यकं वा, आलोहितम्—आरक्तम्, अभूत—दधार, अस्तमगात इत्यर्थः ।

(२६८) "एवञ्च" इत्यस्य "महेन्द्र हुताशनसन्निधया यम प्रियतामनीयत" इत्युत्तरेणान्वयः । महेति ।—महानराधिपस्य—महाराजस्य, निधनेन—मरणेन, निधीयमान—जन्यमान, विपुल—महत्, वैराग्य—संसारेषु वीतस्पृहत्वमित्यर्थः यस्य तथाभूते इव, प्रशान्तवपुषि—सौम्यकलेवरे, निस्तेजसीति भावः, गभस्तिमालिनि—अंशुमालिनि, सूर्ये इत्यर्थः, गिरिगुहागह्वर—गिरेः,—अस्ताचलस्य, गुहा—बिलम् एव, गह्वर—विवरम्, एतेन वीतरागाचार सूच्यते ।

(२६९) समुपोह्यमानेति ।—समुपोह्यमानैः,—सङ्गृह्यमाणैः, शरीरेषु पतनात् धार्यमाणैरिति भावः, वर्द्धमानैरित्यर्थो वा, महाजनानां—साधुजनानाम्, अश्रुदुर्दिनैः,—अविरलधारा नेत्रवारिवर्षणैः, आर्द्रीकृते इव—आर्द्रतां नीते इव, आतपे—सूर्यालोके, निर्वाति—निर्वाणं गच्छति ।

(२७०) रोदनेति ।—रोदनेन—क्रन्दनेन ताम्राणि—आरक्तानि, सकलानां—सर्वेषां, लोकानां—जनानां, यानि लोचनानि—नेत्राणि, तेषां रुक्—प्रभा तया इव, लोहितायति—अलोहितं लोहितं भवति, ["लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्" (३।१।१३ पा०) इति क्यषि "वा क्यषः" (१।३।९० पा०) इति पाक्षिकपरस्मैपदित्वात् शतृप्रत्ययः]।

(२७१) उष्णेति ।—उष्णायमानैः,—उष्णा इव आचरद्भिः, अनेकेषां—बहूनां, नराणां—जनानां, निश्वासैः,—नासावायुभिः, यः सन्तापः,—सम्यक् तपनं, तेन प्लुष्टे इव—दग्धे इव, नीलायमाने—कृष्णायमाने, नैशान्धकारागमनादिति भावः ।

(२७२) नृपेति ।—नृपस्य—राज्ञः, अनुगमन—पश्चात् प्रयाणं, सहगमनमिति

इव लक्ष्म्या मुच्यमानासु कमलिनीषु, (२७३) पतिशुचा इव परिहृतच्छायायां श्यामायमानायां भुवि, कुलपुत्रेषु इव परित्यक्तनिजकलत्रेषु कृतकरुणप्रलापेषु वनान्तान् आश्रयत्सु दुःखितेषु चक्रवाकेषु, (२७४) छत्रभङ्गभीतेषु इव निगूढकोशेषु कुशेशयेषु, स्फुटितदिग्वधूहृदयरुधिरप्लवे इव गलिते रक्तातपे,

---

भाव तस्मै प्रचलिता—प्रस्थिता तया इव लक्ष्म्या—श्रिया, राजपत्न्या इति भाव, मुच्यमानासु—विहीयमानासु कमलिनीषु—पद्मिनीषु मुद्रितकमलिनीषु इति भाव ।

(२७३) पतिशुचा इव—भर्तृमरणशोकेन इव, परिहृतच्छायायाम्—परिहृता—विपरीता, छाया—आतपप्रतपच्चजात कान्तिश्च यस्याः तथाभूतायां श्यामायमानायाम्—श्यामा—श्यामा रात्रिरिति यावत अप्रसूताङ्गना च काचिन्नायिका इति भाव तद्वदाचरन्त्यां श्यामतामापद्यमानायामित्यर्थ ("श्यामो वटे प्रयागस्य । स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायाञ्च प्रियङ्गावपि वागुजौ । यमुनायां त्रियामायाम्" इति मेदिनी) भुवि—पृथ्व्याम् । [इहाचारक्यङन्तत्वात् शब्द लुप्तोपमा उपमायाश्चाङ्गम]। कुलपुत्रेषु इव—सत्कुलजातेषु इव परित्यक्तेति । —परित्यक्तानि—विसृष्टानि राजमरणदुःखात् विषादयोगाच्च इति भाव निज कलत्राणि—निजाः स्वीया दाराः यै तथोक्तेषु ["परित्यक्तनिजकलत्रेषु" इत्यत्र "परित्यक्त कलत्रेषु" इति पाठ पुस्तकान्तरसम्मत]। कृतकरुणप्रलापेषु—करुण विलपत्सु इत्यर्थ, वनान्तान्—जलान्तदेशान्, काननान्तांश्च ("वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने" इति मेदिनी) रात्रौ तेषां वियुक्तभावेन जलाशयतीरे अवस्थानस्य प्रसिद्धत्वादिति भाव ।

(२७४) छत्रेति ।—छत्रभङ्ग —राजविनाश, राजविनाशजन्य उपद्रव इति यावत ("छत्रभङ्गोऽपि वैधव्य स्वातन्त्र्य नृपनाशयो" इति मेदिनी) छत्राकारपत्र सङ्कोचश्च तस्मात् भीतेषु—त्रस्तेषु इव निगूढेति ।—निगूढ —गोपित सम्पुटित इत्यर्थ, कोश —धनसञ्चय कर्णिका च बीजकोश इत्यर्थ यै तथोक्तेषु कुशेशयेषु—कमलेषु ["शयवास—" (६।३।१८ पा०) इत्यादिना सप्तम्या अलुक । "सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्" इत्यमर]। स्फुटितेति ।—स्फुटितानि—पतिशोकात् विदीर्णानि, दिशो वध्व इव तासां यानि हृदयानि—वक्षांसि तेषां रुधिरप्लवे इव—रक्तप्रवाहे इव, गलिते—निःसृते, रक्तातपे—रक्तवर्णसान्ध्यकालिकसूर्यालोके ।

क्रमेण च (२७५) लोकान्तरम् उपगतवति अनुरागशेषे जाते तेजसाम् अधीशे, गगनतलवितन्यमानबहलरागपाटलायां प्रेतपताकायाम् इव प्रवृत्तायां सन्ध्यायां, (२७६) शवशिविकालङ्कारकृष्णचामरमालासु इव स्फुरन्तीषु दर्शनप्रतिकूलासु तिमिरलेखासु, (२७७) असितागुरुकालकाष्ठाया केनापि चितायाम् इव रचितायां रजन्यां, (२७८) दन्तामलपत्रप्रसाधितकर्णिकासु केशरमालाकलितमुण्डमालिकासु

---

(२७५) लोकान्तरम्—अस्ताचलं, परलोकञ्च, उपगतवति—प्राप्तवति, अनुरागशेषे—रक्तवर्णमात्रावशिष्टे, लोकानुरागमात्रावशिष्टे च, जाते—भूते, तेजसामधीशे—सूर्ये, राज्ञि च। गगनेति। गगनतलं—आकाशप्रदेशे, वितन्यमानेन—विस्तीर्यमाणेन, बहलेन—प्रभूतेन, रागेण—लौहित्येन पाटला—श्वेतरक्ता तस्यां, प्रेतपताकायामिव—मृतजनध्वजायामिवेत्युपमा, शवस्य दाहार्थं श्मशानभूमिनयनसमये तदानीं पताकादिभिः शोभायात्रा आक्रन्दत्यनुमीयते, तेन तदनुकूलवर्णा पताका उह्यते इति विभाव्यम्, यद्वा,—प्रेतानि पद राजशोकात् सन्त्येव निःसत्वतया तदानीन्तनसन्ध्याया भीषणत्वद्योतनाय इति बोद्धव्यम्। प्रवृत्तायाम्—उपस्थितायाम्।

(२७६) शवेति।—शवस्य—मृतस्य, शिविका—यानविशेषः तस्याः अलङ्काराः,—आभरणभूताः कृष्णाः,—कृष्णवर्णाः, चामरमालाः,—वालव्यजनश्रेणयः तासु इव, स्फुरन्तीषु—द्योतमानासु। दर्शनप्रतिकूलासु—दृष्टिरोधिनीषु, अन्यत्र,—भीतिप्रदासु, तिमिरलेखासु—अन्धकारश्रेणिषु।

(२७७) असितेति।—असितानि—कृष्णानि, अगुरूणि—सुगन्धिकाष्ठविशेषा इव, कालानि—कृष्णवर्णानि, काष्ठानि—दारूणि, इन्धनानि इत्यर्थः, काला—कृष्णवर्णा, अन्धकारागमादिति भावः, काष्ठा,—दिशश्च यस्यां यस्या वा तथाभूतायां, ("काष्ठा दारुहरिद्रायां। दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम्" इति मेदिनी) चितायां—मृतदाहार्थकाष्ठपुञ्जायामिव, प्रारभ्यमाणायामिति शेषः।

(२७८) दन्तेति।—दन्तवत्—गजदन्त इव अमलं—शुभ्रं, पत्रं—दलम्, अन्यत्र—दन्तस्य—गजदन्तस्य, अमलं पत्रं—गजदन्तनिर्मितस्वच्छपत्रमित्यर्थः, तेन प्रसाधिता,—अलङ्कृता, शोभिता इति यावत् कर्णिका,—बीजकोषाः, कर्णभूषणानि च यासां तासु। ("कर्णिका करिहस्ताग्रे। पद्मवराटे कर्णभूषणे"

अनुमर्त्तुमिव उद्यतासु प्रहसितमुखीषु कुमुदलक्ष्मीषु,
(२७९) अनारतत्रिदशविमानकिङ्किणीक्वणिते इव श्रूयमाणे
(२८०) शाखिशिखरकुलायनिलीयमानशकुनिकुलकलकूजिते,
(२८१) नाकपथप्रस्थितपार्थिवाभ्युद्गतपुरुहूतातपत्र इव

इति मेदिनी)। केसरेति।—केसराणां—किञ्जल्कानां बकुलानाञ्च, ("केसरं हिङ्गुनि क्लीबं किञ्जल्के न स्त्रियां पुनाग। सिंहसटायां पुन्नागे बकुले नागकेसरे" इति मेदिनी) मालया—श्रेण्या, स्रजा च, कलिता—रचिता, मुण्डमाला—शीर्ष-शोभिहारविशेष [illegible] तथाभूतासु अनुमर्त्तुं—सहमरणाय इव उद्यतासु—प्रवृत्तासु, पतिमोद[illegible] भाव प्रहसितमुखीषु—प्रस्फुटितासु इत्यर्थ हसन्मुखीषु च, स्वामिसहगमनलाभो[illegible] भाव, कुमुदलक्ष्मीषु—उत्पलशोभासु राजमहिषीषु इति भाव।

(२७९) अनारतेति।—अनवरतम्—अविच्छिन्नम्। ["अनवरत—" इत्यत्र "अनारत—" इ[illegible] —अनारतं —अपगीडित, व्योमगामि इति भाव, [illegible]] त्रिदशविमानस्य—देवव्योमयानस्य, [illegible] इत्यर्थं [illegible] आगतस्येति भाव किङ्किणीनां—क्षुद्रघण्टिकानां, क्वणिते इव—[illegible] इव यद्वा,—अनवरतं त्रिदशविमानानां—[illegible] आकाशे [illegible] सुरपङ्क्तीनां यानि आकाशयानानि तेषामित्यर्थं, किङ्किणीनां [illegible]।

(२८०) शाखीति।—शाखिनां—वृक्षाणां, शिखरेषु—अग्रेषु, ये कुलायाः,—नीडानि, ("कुलायो नीडमस्त्रियाम्" इत्यमरः) तेषु निलीयमानानाम्—उपविशतां, निविशमानानाम[illegible], शकुनीनां—पक्षिणां, कुलस्य—वृन्दस्य, कलकूजितं—मधुरास्फुटध्वनि[illegible]। ["निलीयमानशकुनिकुलकलकूजित" इत्यत्र "लीयमान-शकुनिकुलकूजित" इति पाठे—तत्र लीयमानानां—म्रियमाणानां, [illegible] मित्यर्थ, [illegible] इति भाव, शकुनिकुलानां कूजितम्—[illegible] इत्यर्थ]।

(२८१) नाकपथेति।—नाकपथं—स्वर्गमार्गं, प्रस्थितं,—प्रचलितं, यः पार्थिवः—राजा [illegible] अभ्युद्गतं,—प्राप्तं, तदभिनन्दनार्थम् उपस्थितं इत्यर्थं, यः पुरुहूतः—इन्द्रः, ("इन्द्रो मरुत्वान् मघवा। पुरुहूतः पुरन्दरः" इत्यमरः) तस्य आतपत्रमिव—छत्रमिव तस्मिन्, अतिविशदे इति भावः, [[illegible]

पूर्व्वस्यां दिशि दृश्यमाने चन्द्रमसि, नरेन्द्रं स्वयं समर्पितस्कन्धैः गृहीत्वा शवशिबिकां शिविसमः सामन्तैः पौरैश्च पुरोहितपुरःसरैः सरितं सरस्वतीं नीत्वा नरपतिसमुचितायां चितायां हुताशनसत्क्रियया यशःशेषताम् अनीयत।

देवोऽपि हर्षः (२८२) पुञ्जीभूतेन सकलेनेव जीवलोकेन लोकेन राजकुलसम्बद्धेनाशेषेण शोकमूकेन परिजनेन च परिहृत, अन्तर्वर्त्तिनाऽपि पितृशोकानलतप्तेन स्वेदद्रवेण बहिरिव सिच्यमानः, निर्व्वत्रधानायां धरण्याम् उपविष्ट एव तां निशां

सप्तमी] नरेन्द्रं—प्रभाकरवर्द्धनं [उक्ते कर्म्मणि प्रथमा] स्वयं समर्पितस्कन्धैः,—राज्ञि बहुमानात् आत्मनैव दत्तस्कन्धैः। शवशिबिका—शववाहनीमित्यर्थः। शिविसमः—शिविर्नाम नृपतिविशेषः तत्समः अर्थिसार्थप्रार्थितार्थपूरणत्वलक्षणयोगात् इति भावः। सामन्तैः—अधीश्वरैः। पुरोहितपुरःसरैः—पुरोहितः—पुरोधाः, पुरःसरः—अग्रगामी और्द्ध्वदेहिककृत्यसम्पादनाय इति भावः येषां तैः। सरितं सरस्वतीं—सरस्वतीनदीतीरमित्यर्थः। नरपतिसमुचितायां—राजयोग्यायां चन्दनकाष्ठादिचितायामिति भावः। हुताशनसत्क्रियया—अग्निसंस्कारेण, ['हुताशनसत्क्रियया' इत्यत्र "हुताशसत्क्रियया" इति पाठेऽपि स एवार्थः] यशःशेषता—कीर्त्तिमात्रावशेषतां भस्मीभूततामिति भावः [नयते द्विकर्म्मकत्वेन कर्म्मणि गौणत्वादत्र द्वितीया ज्ञेया] अनीयत—प्रापित इत्यर्थः, दग्धदेहः कृत इति भावः।

(२८२) पुञ्जीभूतेन—एकत्र समवेतेन सकलेन—समस्तेन जीवलोकेनेव—भुवनत्रयस्थप्राणिनेव, लोकेन—प्रजाजनेनेति यावत्, राजकुलसम्बद्धेन—राजवंशसम्बन्धेन अशेषेण—समस्तेन शोकमूकेन—शोकानिर्वाक्येन इत्यर्थः, परिजनेन—परिवारवर्गेण [क्वचित् "परिजनेन च" इति पाठो न दृश्यते। तत्र "लोकेन" इत्यस्य विशेषणमस्य, राजकुलसम्बद्धेन परिजनेन इति भावः] अन्तर्वर्त्तिना—अन्तःस्थितेन। ["पितृशोकानलतप्तेन" इत्यत्र "शोकानलतप्तेन" इति पितृपदरहितोऽप्यपरः पाठः पुस्तकान्तरे विद्यते] स्वेदद्रवेण—स्वेदरसेन, पितृभक्त्या इति भावः, सिच्यमानः—आर्द्रीक्रियमाणः, पितृशोकेन अतीवाकुल इति भावः। इदमुक्तं भवति यथा अन्तस्तापः समधिकः स्वेद सन् प्रबलवेगेन आपादमस्तकमस्य शरीरमभ्यन्तरवर्त्ति अपि सिक्तीकरोति, तथा सोऽपि महाशोकसन्तापजनितया अन्तर्वेदनया अपि पितृ-

थिनीं भीमरथीभीमाम् अखिलां सराजकां जजागार ; अजनि च अस्य चेतसि,—"ताते (२८३) दूरीभूते अनाथीभूतः सम्प्रति एतावान् खलु जीवलोकः। तथा हि लोकस्य भग्नाः पन्थानः, मनोरथानां खिलीभूतानि भूरिस्थानानि, स्थगितानि आनन्दस्य द्वाराणि, सुप्ता सत्यवादिता, लुप्ता लोकयात्रा, (२८४) विलीना बाहुशालिता, प्रलीना प्रियालापिता,

---

भक्त्या उच्छलिततया बहिः प्रकटितया अतीव विगलितहृदय अभवदित्यर्थः। निर्व्वयाणायां—निरासभायामिति यावत्। निशीथिनीं—रजनीम् [अत्र व्याप्त्यर्थं द्वितीया]। भीमरथीभीमां—भीमरथी—नरकनदी कालरात्रिर्वा, तद्वत् भीमा—भयङ्करी ताम्, केचित्तु—"सप्तसप्ततितमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी। रात्रिर्भीमरथी नाम नराणामतिदुस्तरा॥" इत्युक्त्या सप्तसप्तत्यां वर्षेषु सप्तसङ्ख्यकमासेषु दिनेषु च षट्सु गतेषु एका सप्तमी रात्रिर्भवति सप्तसप्ततितमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी रजनी एव सा वेदितव्या सा भीमरथीत्युच्यते तामतिक्रान्तो वर्षशतजीवी नरो भवति इति आचक्षते। अखिलां—सर्व्वाम्। सराजकां—राजसमूहैः परिवृताम्।

(२८३) दूरीभूते—परलोकं गते सति, सम्प्रति—अधुना, एतावान् खलु—एतत्पर्यन्त एव सुविशाल इत्यर्थः, जीवलोकः—संसारः, अनाथीभूतः—प्रभुशून्यः, ["अनाथीभूत" इति पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते] इतः परं संसारसुखस्य अपगमात् शोकानामिति भावः। ["तथा हि" इति पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति]। लोकस्य—जगतः, भुवनस्येति यावत्, ("लोकस्तु भुवने जने" इत्यमरः) पन्थानः—स्थितिमार्गाः, मर्य्यादा इत्यर्थः, भग्नाः—विपर्य्यस्ताः। मनोरथानाम्—अभिलाषाणां, भूरिस्थानानि—प्रभूता विषयाः ["भूरिस्थानानि" इत्यत्र "भूतस्थानानि" इति पाठः—समृद्धिविषयाः, उच्चाभिलाषा इत्यर्थः] खिलीभूतानि—सङ्कीर्णीभूतानि रुद्धीभूतानि इति यावत् प्रार्थनापूरकाभावात् शून्यानि इति भावः ('खिलमप्रहतं क्लीबे सार्व्वाङ्गिक वेधसो" इति मेदिनी)। आनन्दस्य—प्रमोदस्य, द्वाराणि—कपाटानि इति यावत्, स्थगितानि—निरुद्धानि इति यावत्। सत्यवादिता—तथ्यभाषणशीलता सुप्ता—निद्रिता। लोकयात्रा—संसारयापनं, सुखेन संसारस्थितिः इति यावत् लुप्ता—विनष्टा।

(२८४) बाहुशालिता—बाहुवीर्य्यमिति भावः, विलीना—विलयं गता। प्रियालापिता—मधुरभाषित्वं, प्रलीना—विध्वस्ता।

(२८५) प्रोषिताः पुरुषकारविहारविकाराः, समाप्ता समरशौण्डता, (२८६) ध्वस्ता परगुणप्रीतिः, विश्रान्ता विश्वासभूमयः, अपदानि अवदानानि, निरुपयोगानि शास्त्राणि, (२८७) निरवलम्बना विक्रमैकरसता, कथाऽवशेषा विशेषज्ञता, (२८८) ददातु जनो जलाञ्जलिम् और्जित्याय, प्रतिपद्यतां प्रव्रज्यां प्रजापालता, (२८९) बध्नातु वैधव्यवेणीं वरमनुष्यता, समाश्रयतु राजश्रीः आश्रमपदं,

---

(२८५) पुरुषेति।—पुरुषकारस्य—पौरुषस्य, विहाराः,—विलसितानि, तस्य विकाराः,—विविधरूपता इत्यर्थः, प्रोषिताः,—दूरं गता इति भावः। समरशौण्डता—रणमत्तता, आहवदक्षता वा, सङ्ग्रामे वीरत्वप्रकटनमित्यर्थः, समाप्ता—समाप्तिं गता।

(२८६) परगुणप्रीतिः,—अन्योत्कर्षासहिष्णुतेति यावत्, ध्वस्ता—नाशं गता। विश्वासभूमयः,—प्रत्ययस्थानानि, विश्रान्ताः,—विश्रान्तिं गताः। अवदानानि—कृतकर्माणि अनुष्ठितानि प्रशस्तानि कर्माणि इत्यर्थः, ["अवदानं कर्म वृत्तम्" इत्यमरः। "अवदानानि" इत्यत्र "अपदानानि" इति पाठेऽपि स एवार्थः। इह अवदानानामपदानत्वोक्त्या छेकानुप्रास इति ज्ञेयम्] अपदानि—निराश्रयाणि। शास्त्राणि—आगमाः, हितानुशासनग्रन्था इति यावत्, [शब्दशास्त्रे 'शस्त्रशासुभ्य ष्ट्रन्' (उ० ४ पा० १५८ सू०) इति ष्ट्रनि रूपम्] निरुपयोगानि—निष्प्रयोजनानि नैगमसेतुपालकाभावेन शास्त्रविहितकर्माकरणादिति भावः।

(२८७) विक्रमेति।—विक्रमे—शौर्यप्रदर्शने एव, एकः,—मुख्यः, रसः,—रागो येषां तेषां भावस्तत्ता, यद्वा—विक्रमः,—शौर्यमेव, एकः रसः तस्य भावः तत्ता, निरवलम्बना—निराश्रया। विशेषज्ञता—विशिष्टं ज्ञानं, कथाऽवशेषा—कथामात्रशेषा, विनष्टा इत्यर्थः। इह "भग्ना प्रथम" इत्यारभ्य एतदवधि सर्वत्र सन्नत्वप्रतीतिः, मार्गविच्छेदादीनाम् असम्बन्धात् सम्बन्धप्रतिपादनात् इति दिक्।

(२८८) जनः,—लोकः, और्जित्याय—ऊर्जितस्य—बलान्वितस्य भावः और्जित्यं तस्मै तेजस्वितायै इत्यर्थः [ऊर्ज बलने चौरादिकस्य निष्ठायां भावे ष्यञि रूपम्] जलाञ्जलिं—तर्पणसलिलं, ददातु, और्जित्यं विनष्टमिति भावः। प्रजापालता—प्रजापालनक्षमता, प्रव्रज्यां—संन्यासधर्मं, प्रतिपद्यताम्—आश्रयतु, स्वाश्रयाभावादिति भावः।

(२८९) वरमनुष्यता—मनुष्यश्रेष्ठता, वैधव्यवेणीं—विधवाधार्यं वेणीबन्ध-

(२९०) परिधत्तां धवले वाससी वसुमती, वहतु वल्कले विलासिता, तपस्यतु तपोवनेषु तेजस्विता, (२९१) प्राह्णोतु चीवरे वीरता, (२९२) क्व गम्यतां पुनस्तस्य कृते कृतज्ञतया? क्व पुनः प्राप्स्यति तादृशान् महापुरुषनिर्म्माणपरमाणून् परमेष्ठी? शून्याः संवृत्ता दश दिशो गुणानां, जगत् जातम् अन्धकारं धर्म्मस्य, निष्फलम् अधुना जन्म शस्त्रोपजीविनाम्। तातेन विना (२९३) कुतस्त्या दिवसम् अभमसमर-

---

मित्यर्थः, बध्नातु—रचयतु। राजश्री,—राजलक्ष्मी, आश्रमपदं—तपोवनमित्यर्थ, समाश्रयतु—गच्छतु।

(२९०) वसुमती—पृथ्वी धवले—शुभ्रे, न तु रक्ते इति भाव, वाससी—वसने, परिधत्तां—धारयतु, वैधव्यादिति भाव। विलासिता—विलसनशीलता, वल्कले—तरुत्वचौ, वहतु—धारयतु, तपस्यां करोतु इति भाव। तेजस्विता—प्रतापशालित्व, तपोवनेषु—आश्रमेषु तपस्यतु—तपश्चरतु।

(२९१) वीरता—वीरधर्म्मः, चीवरे—वसनखण्डे, कौपीनं तदुचितमुत्तरीयञ्च इति भाव, प्राह्णोतु—आच्छादयतु परिदधातु इत्यर्थः।

(२९२) कृतज्ञतया—कृतोपकारवेदितया, तस्य—देवस्य, पितुरिति भाव, कृते—निमित्त, तन्मरणादेव कारणादित्यर्थः, पुन क्व गम्यताम्?—न कुत्रापि इत्ति भाव, जगति स एक एव कृतज्ञ आसीत अतस्तदभावे कृतज्ञता निराश्रया जाता इति तात्पर्यम्। परमेष्ठी—विधाता तादृशान्—तथाभूतान् महतः।—महापुरुषनिर्म्माणस्य—नरश्रेष्ठरचनायाः, परमाणून्—कारणभूतानां क्षित्यादीनां चतुर्णाम् आरम्भकान् अतिसूक्ष्मान् भूतांशविशेषान इत्यर्थः, क्व—कुत्र, पुन प्राप्स्यति?—न कुत्रापि इति भाव, तादृशमहापुरुष पुनर्नोत्पत्स्यते इति निष्कर्षः। गुणानां—दयादाक्षिण्यादीनां, दश दिशः शून्याः—रिक्ताः, संवृत्ता,—जाता। धर्म्मस्य—सुकृतस्य, जगत्—लोक, अन्धकार—तमोमयमिति यावत, जात—भूतम्। अधुना शस्त्रोपजीविनां—शस्त्रव्यवसायिनां, जन्म—उत्पत्ति, निष्फलं—निरर्थकं, तद्विधस्य सज्जनस्य अपायत्वेन तद्गुणपरीक्षाया अयोगत्वादिति भाव।

(२९३) कुतस्त्या,—कुत आगता, न कुतोऽपि आगमिष्यन्तीति यावत, न पुन भविष्यन्तीति भावः। ["अव्ययात्त्यप्" (४।२।१०४ पा०) इत्यत्र "अमेहक्व-

रससमारब्धकलहकथाकण्टकितसुभटकपोलभित्तयो वीरगोष्ठ्यः? अपि नाम स्वप्नेऽपि दृश्येत दीर्घरक्तनयनं पुनः तन्मुखसरोजम्? जन्मान्तरेऽपि पुनः (२९४) परिष्वज्येत तल्लोहस्तम्भाभ्यधिकगरिमगर्भं भुजयुगलम्? लोकान्तरेऽपि (२९५) पुत्र! पुत्र! इति आलपतः श्रूयेत सा सुधारसमुद्गिरन्ती मथ्यमानक्षीरसागरोद्गारगम्भीरा भारती?" इति। एतानि च अन्यानि च चिन्तयत एव अस्य कथमपि सा क्षयम् इयाय यामिनी।

तन्निदेश्य एव" (बा०) इत्यन्वयेन तयोर्योगाभावात्] दिवस—समस्तं दिनं व्याप्य ["कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" (२।३।५ पा०) इति सूत्रेण द्वितीया] असमेति।—असमेन—अतुल्येन अनुपमेयेन इत्यर्थः, समररसेन—सङ्ग्रामानुरागेण, समारब्धा—उपक्रान्ता, या कलहकथा—विग्रहवाक्यं, युद्धविषयकालाप इति भावः, तया कण्टकिताः—हर्षितलोमानः, सुभटानां—योद्धॄणां, कपोलभित्तयः—गण्डतटाः यासु ताः, वीरगोष्ठ्यः—वीरसभाः। इह स-म-र-कवर्णानां असकृदावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः। अपि—प्रश्ने। नाम—सम्भावनायाम्। दीर्घेति।—दीर्घे—आयते, रक्ते—रक्तवर्णे, नयने—लोचने यत्र तादृक्।

(२९४) परिष्वज्येत—आलिङ्ग्येत। तदिति।—तस्य—पितुः, लोहस्तम्भात्—आयसस्थूणात्, अभ्यधिकः—अतिरिक्तः, गरिमा—गौरवं, गर्भे—अभ्यन्तरे यस्य तथाभूतं, भुजयुगलं—बाहुद्वयम्।

(२९५) ["पुत्र! पुत्र!" इत्यत्र "पुत्र!" इति पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते, तत्रामन्त्रितसम्मतार्थत्वाभावान्न तथाऽर्थसौष्ठवम् इति ज्ञेयम्] आलपतः—आभाषमाणस्य, सुधारसम्—अमृतद्रवम्, उद्गिरन्ती—वर्षन्ती, मथ्यमानेति।—मथ्यमानस्य—विलोड्यमानस्य, क्षीरसागरस्य—क्षीरोदस्य, उद्गारवत्—निनादवत् इति यावत् [इहोद्गारशब्दस्य गौणार्थावलम्बनेन जुगुप्साव्यञ्जकत्वाभावात् अश्लीलत्वदोषस्य शङ्का न कार्येति] गम्भीरा—गभीरा, भारती—वाणी। अस्य—हर्षस्य, [कर्मादेः षष्ठी] हर्षमनादृत्येत्यर्थः, क्षयम्—अवसानमित्यर्थः, इयाय—जगाम, असौ महाशोकेन चिन्ताकुलतया निशीथिन्यां निमेषार्धमपि न निदद्रौ इत्याशयः।

(२९६) ततः शुचेव मुक्तकण्ठम् आरटत्सु कृकवाकुकुलेषु, गृहगिरितरुशिखरेभ्यः पातयत्सु आत्मानं मन्दिरमयूरेषु, परित्यक्तनिजनिवासेषु च वनाय प्रस्थितेषु पवरथकुलेषु, सद्यस्तनूभूते ताम्यति तमसि, (२९७) मन्दीभूतात्मस्नेहेषु अभावम् अभिलषत्सु प्रदीपेषु, (२९८) स्फुरदरुणवल्कलप्रावृतवपुषि प्रव्रज्यामिव प्रतिपन्ने नभसि, (२९९) प्रभातसमयेन समुच्चीयमानासु

---

(२९६) "तत" इत्यस्य "चचाल देवी हर्ष" इत्यग्रेणान्वय। शुचा इव—शोकेनेव, पदमेतत कृकवाकुप्रभृतिष्वपि समुच्चयबलात अन्वेतव्य, वक्ष्यमाणसमुच्चयादस्य च शब्देन योगात सकृत्प्रयोगस्य सकृदर्थबोधकत्वेन तत्रैवान्वय यद्यप्युचित, तथाऽपि समुच्चयस्य तु पर्य्यवसाने सम्बन्ध विना चारितार्थ्याभावात् इति ज्ञेयम्, मुक्तकण्ठ—स्फुटगलम् उच्चैरित्यर्थ, आरटत्सु-नदत्सु। कृकवाकुकुलेषु—ताम्रचूडवृन्देषु, ('कृकवाकुस्ताम्रचूड कुक्कुटश्चरणायुध' इत्यमर)। गृहेति।—गृह गिरि तरुणा—भवन पर्व्वत वृक्षाणा, शिखराणि—अग्रभागा तेभ्य, आत्मान—स्व, पातयत्सु—निक्षिपत्सु, अवरोहत्स्विति भाव मन्दिरमयूरेषु—गृहमयूरेषु। परित्यक्तनिजनिवासेषु—उत्सृष्टनीडेषु, ["परित्यक्तनिजनिवासेषु" इत्यत्र "परित्यक्तनिवासेषु" इति पाठान्तरम्] वनाय—अरण्याय, अरण्यमित्यर्थ, ["क्रियार्थोपपदस्य—" (२।३।१४ पा०) इत्यादिना अप्रयुज्यमानस्य तुमुन कर्म्मणि चतुर्थी] प्रस्थितेषु—चलितेषु, पवरथकुलेषु—पक्षिवृन्देषु, ["पवरथकुलेषु" इत्यत्र "पवरथेषु" इति पाठान्तरम्]। सद्य,—तत्क्षण, तनूभूते—विरलीभूते, ताम्यति—अवसाद गच्छतीत्यर्थ, तमसि—अन्धकारे।

(२९७) मन्दीभूतेति।—मन्दीभूत,—ह्रास गत, आत्मन,—स्वस्य, स्नेह,—तैलम्, आत्मनि—स्वस्मिन, स्नेह,—प्रेम च, ममता इत्यर्थ येषा तेषु, अभाव—नाशम्, अभिलषत्सु—वाञ्छत्सु, तैलाभावात आत्मवैराग्याच्च निर्वाणोन्मुखेषु इति भाव।

(२९८) स्फुरदिति।—स्फुरन्—उद्गच्छन् अरुण,—सूर्य्यसारथि, वल्कलमिव—त्वचमिव स्फुरत्—दीप्यमानम्, अरुण—रक्तवर्ण,वल्कलमिति च, तेन प्रावृतम्—आच्छादित वपु,—शरीर यस्य तथाभूते, प्रव्रज्यामिव—सन्न्यासधर्म्ममिव, प्रतिपन्ने—प्राप्ते, नभसि—आकाशे, अरुणोदयवेलायामिति भाव।

(२९९) प्रभातसमयेन—प्रात कालेन, समुच्चीयमानासु—एकैकश गृहीता

पार्थिवास्थिशकलकलासु इव कलविङ्ककन्धराधूसरासु तारकासु, (२००) भूभृद्धातुगर्भकुम्भधारिषु (२०१) विविध-सरःसरित्तीर्थाभिमुखेषु प्रस्थितेषु वनकरिकुलेषु, (२०२) ग्राव-ग्रथिसिक्थपटलपाण्डुरे पिण्डे इवापरपयोनिधिपुलिनपरिसरे

निजरेटिकाया सञ्चीयमानासु इत्यर्थः, चितायां नीयमानास्विति भावः ["समुच्चीय-मानासु" इत्यत्र "समुत्तोल्यमानासु" इति पाठे,—समुद्धृत्यमानासु इत्यर्थः, प्रभावा-धिक्येन तेजस्तिरस्कारणात् अदृश्यतां प्राप्यमाणासु इति भावः] पार्थिवस्य—राज्ञः, अस्थ्नां—कीकसानां ("कीकसं कुल्यमस्थि च" इत्यमरः) शकलाः—खण्डाः इव, या कला,—चन्द्रकला तामिव, यद्वा,—अस्थिशकलानां—कीकसखण्डानां, कला,—लघ्वी शाखिकाकृतिः, कलविङ्कस्य—ग्रामचटकस्य, ("चटकः कल-विङ्कः स्यात्" इत्यमरः) कन्धरा—ग्रीवा इव, धूसराः,—ईषत्पाण्डुवर्णाः तासु, ["कृधूमदिभ्यः कित्" (उ० ३ पा० ३ सू०) इति सरन्प्रत्ययस्य कित्त्वात् बाहुलक-सद्भावेन गुणाभावाच्च रूपम्] तारकासु—नक्षत्रेषु। एतावता पत्न्यास्थिसञ्चयनकृत्य-मुक्तं कात्यायनेन—"अपरेद्युस्तृतीये वा अह्नि सञ्चयनं स्मृतम्। ततो यज्ञीयवृक्षीयां शाखामादाय वाग्यतः॥ प्रतप्याऽस्थीनि गृह्णाति प्रधानाङ्गोद्भवानिव॥" इति।

(२००) भूभृदिति।—भूभृतः,—पर्वतस्य, धातवः,—गैरिकादयः, गर्भे—मध्ये ययोः तादृशौ, कुम्भौ—कलशपिण्डौ, धारयन्तीति तथोक्तेषु, अन्यत्र,—भूभृतः,—राज्ञः, धातवः,—पूर्वोक्तानि दग्धावशिष्टानि अस्थीनि, गर्भे—अभ्यन्तरे येषां तादृशान्, कुम्भान्—कलसान्, धारयन्तीति तथाविधेषु, जनेष्विति भावः, एताभ्यां कुम्भस्थ-रक्षणमुक्तं निर्णयसिन्धौ यथा,—"प्रक्षिप्य मृन्मये भाण्डे नवे साच्छादने शुभे। गृहीत्वा-ऽस्थीनि तद्भाण्डं नीत्वा तोये विसर्जयेत्॥" इति।

(२०१) विविधेति।—विविधानि—बहूनि इत्यर्थः, सरांसि—सरोवराः, सरितः,—नद्यः, तीर्थानि—पुण्यजलपवित्रस्थानानि, तेषाम् अभिमुखाः,—सम्मुखा-स्तेषु, तान्युद्दिश्य इत्यर्थः, प्रस्थितेषु वनकरिकुलेषु—वन्यगजवृन्देषु।

(२०२) ग्रावेति।—ग्राव—धूमः, ग्रथि—पङ्कः, सिक्थ—मधूच्छिष्टं, तस्य पटलं—समूहः, तद्वत् पाण्डुरे—शुभ्रे तस्मिन्, अन्यत्र,—ग्राव,—शवसम्बन्धी, ग्रथि—पङ्कः, यत् सिक्थपटलं—भक्तपिण्डसमूहः, ("सिक्थो भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नपु-सकम्" इति मेदिनी) पाण्डुरः,—गौरः यत्र तथाभूते तस्मिन्, पिण्डे इव—प्रेत-दैवत्यौदनाकारके इव, अपरपयोनिधिपुलिनपरिसरे—पश्चिमसमुद्रस्यैकतदेशप्रान्त-

पाल्यमाने शशिनि क्रमेण (३०३) नृपचितानलधूमविसर धूसरीकृततेजसि इव नरपतिशोकपावकदाहकिणकलङ्ककालीकृतचेतसि इव (३०४) प्रोषितसमस्तान्तःपुरपुरन्ध्रिमुखचन्द्रवृन्दोद्वेगविद्राणवपुषि इव (३०५) प्रथमास्तमितरोहिणीरणरणकविमनसि इव च अस्तमुपगते रजनिकरे, राजतीव देवे दिवस आरूढे सवितरि परिहृते राज्ये इव रजनीप्रबन्धे, (३०६) प्रबुद्धराजहंसमण्डलप्रबोध्यमान पङ्कजाकर इव

तने पाल्यमाने—छियमाणे दीयमाने च शशिनि—चन्द्रमसि अलोन्मव चं चन्द्रमसि इति भाव

(३०३) नृपे त।—नृपस्य—राज्ञ चितानलस्य—शवदाहनवह्नेः धूमविसरेण—धूमनिचयेन धूसरीकृतम—ईषत्पाण्डूकृत तेज—प्रभा यस्य तथाभूते इव नरपती त।—नरपते—राज्ञ शोक—मन्यु पावक इव—अग्निरिव तस्य दाहनं—सन्तापन य किणकलङ्क—शुष्कव्रणचिह्न तेन कालीकृत—मलिनीकृत चेत—हृदयम अन्तरदशा द्रात भाव यस्य तथाभूते इव।

(३०४) प्रोषितेति—प्रोषितानां—प तशोकात परलोक प्रस्थिताना समस्तानां—समग्राणाम अन्तःपुरपुरन्ध्रीणाम अन्तःपुरमहिलाना मुखानि आननानि चन्द्रवृन्दानि इव—शशधरसमूहा इव तेभ्य उद्वेग—त्रास तेन विद्राण—पलायमानं [विद्रात निद्राया "संयोगादरातो— (८२४३ पा०) इत्यादिना निष्ठातस्य नत्वे "अरकुपाद— (८४२ पा०) इत्यादिना णत्वम] वपु—शरीर यस्य तथाभूते।

(३०५) प्रथम त।—प्रथम—प्राक अस्तमिता—अस्त गता या रोहिणी—नक्षत्र विशेष समग्रनो त यावत तस्या रणरणकेन—उत्कण्ठया उ मन वा विमना—विकृत मनो यस्य तथाभूते इव रजनिकरे—चन्द्रे राजतीव—विराजमाने इव देव—अमरे राजनि प्रभाकरवह्नेः च दिवि—गगन स्वर्गे च ("द्यौ द्यौ स्वर्ग च गगने दिव क्लीव तयी छन्दम् इति मादनी) सवितरि—सूर्ये जनके च। परिहृते—परिवृत्ते—विनष्टे तत्राश विपत्प्ले इत्यर्थ रजनीप्रबन्धे—निशागमे।

(३०६) प्रबुद्धेति—प्रबुद्धानां—जागरितानां शशिनि अथ राज्ञां—नृपाणां हंसानामिव—श्वेतच्छदानामिव मण्डलानि—समूहा तै अन्यत्र—प्रबुद्धानां राजहंसानां—"राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैः लोहितैः सिता" इत्युक्तलक्षणानां

चचाल देवो हर्षः। (२०७) ततश्च नूपुररवविराममूकमन्द-मन्दिरहंसेषु, शोकाकुलकतिपयकञ्चुकिमात्रावशेषेषु शुद्धान्तेषु, (२०८) पतितयूथपे इव वनगजचये कक्ष्यान्तरवर्त्तिनि पितृ-परिजने विषादिनि, उपरिरुदन्निषादिनि च स्तम्भनिषण्णे

हंसविशेषाणां, मण्डलैः,—श्रेणीभिः, प्रबोध्यमानः,—सान्त्व्यमानः ; अन्यत्र,—जागर्य्य-माणः, पङ्कजाकर इव—कासार इव, चचाल—उत्तस्थौ, धरापृष्ठात् इति शेषः। इह नृपादिषु हंसत्वारोपनिमित्तं रूपकं, श्लिष्टपदनिबन्धनपदश्लेषस्याङ्गम्।

(२०७) "ततश्च" इत्यस्य "दह्यमानहृदि निर्जगाम राजकुलात्" इत्युत्तरेण सम्बन्धः। नूपुरेति।—नूपुराणां—मञ्जीराणां, रवस्य—शब्दस्य, विरामेण—अपगमेन, नृपवियोग-शोकेन पुराङ्गनाभिः भूषणादिपरित्यागादिति भावः, मूकाः,—निःशब्दाः, हंसानां नूपुरशिञ्जानुकरणस्य कविवर्णनीयवस्तुषु प्रसिद्धेरिति भावः, अत्र तदभावात् मूकत्वं बोद्धव्यम्, मन्दाः,—अपटवः मन्दिरहंसाः,—गृहमराला येषु तथोक्तेषु। शोकेति।—शोकेन—दुःखेन, आकुलानि—विह्वलानि, कतिपयानि—अल्पानि कञ्चुकि-मात्राणि—सौविदल्ला एव, ("मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे। अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कार्त्स्न्येऽवधारणे॥" इति मेदिनी) अवशिष्यन्ते इति अवशेषा येषु तथाविधेषु, राजप्रियाणां सर्व्वासां चिताऽऽरोहणात् परिजनानां परिचारिकाणामन्यासाञ्च हर्षेण सह स्नानाय गमनादिति भावः, केवलमन्तःपुररक्षणार्थमेव तेषां तत्र स्थापनादिति तु फलितम्, शुद्धान्तेषु—अन्तःपुरेषु।

(२०८) पतितेति।—पतितः,—विनष्ट इत्यर्थः, यूथपः,—यूथपतिः यस्य तादृशे इव, वनगजचये—आरण्यगजवृन्दे, ["वनगजचये" इत्यत्र "वनगजयूथे" इति पाठेऽपि स एवार्थः] अत्र वनगजैरुक्तिः परिजनानां पशुत्वद्योतनार्थं भर्त्तरि एकान्तानुरक्तिप्रकटनार्थञ्च बोद्धव्या, कक्ष्यान्तरवर्त्तिनि—प्रकोष्ठान्तरस्थिते, पितृ-परिजने—पितृपरिचारकवर्गे, विषादिनि—विषादं गते। उपरीति।—उपरि—पृष्ठभागे, रुदन्—क्रन्दन्, निषादी—हस्तिपकः, हस्तिपाल इत्यर्थः यस्य तथोक्ते, ("आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः" इत्यमरः) स्तम्भनिषण्णे—आलान-स्तम्भमाश्रित्य स्थिते इत्यर्थः, ["सदिरप्रतेः" (८।३।६६ पा०) इति षत्वेन निषीदतेः निष्ठायां "रदाभ्यां—" (८।२।४२ पा०) इत्यादिना नत्वं, पूर्वदकारस्यापि नत्वं, ततः प्रथमस्य "रषाभ्यां—" (८।४।१ पा०) इत्यादिना द्वितीयस्य च "ष्टुना ष्टुः"

निष्पन्दमन्दे राजकुञ्जरे, (२०९) मन्दुरापालकाक्रन्दव्यथिते च अजिरभाजि राजवाजिनि, (२१०) विश्रान्तजयशब्द-कलकले च शून्ये च महास्थानमण्डपे दह्यमानदृष्टिः निर्जगाम राजकुलात्; अगाच्च सरस्वतीतीरं, (२११) तस्यां स्नात्वा पित्रे ददौ उदकम्। (२१२) अपस्नातश्च अनिष्पीडित-मौलिरेव परिधाय उद्गमनीयदुकूलवाससी, निश्वासपरः,

---

(८।४।४१ पा०) इति णत्वम्] निष्पन्दमन्दे—निस्तब्धे इति यावत्, राजकुञ्जरे—राजहस्तिनि।

(२०९) मन्दुरेति।—मन्दुरा—अश्वशाला, ("वाजिशाला तु मन्दुरा" इत्यमरः) तां पालयन्तीति ते मन्दुरापालकाः,—अश्वपाला इति यावत्, तेषाम् आक्रन्देन—रोदननिनादेन, व्यथिते—सन्तप्ते, ["मन्दुरापालकाक्रन्दव्यथिते" इत्यत्र "मन्दुरापालकाक्रन्दक्वथिते" इति पाठे,—मन्दुरापालकैः,—अश्वरक्षकैः, आक्रन्दः,—रोदनध्वनिः, क्वथितः,—व्यक्तीकृतः यत्र तस्मिन्नित्यर्थः] अजिरभाजि—अङ्गनवर्त्तिनि, ("अङ्गनं चत्वराजिरे" इत्यमरः) राजवाजिनि—राजघोटके।

(२१०) विश्रान्तेति।—विश्रान्तः,—विरतः, [विश्राम्यते स्म भूते कर्त्तरि क्तप्रत्ययः] जयशब्दः,—जयध्वनिरेव, कलकलः,—कोलाहलः यस्मिन् तथोक्ते, शून्ये—निर्जने इत्यर्थः, महास्थानमण्डपे—प्रशस्तसभागृहे, ("सभासमितिसंसदः। आस्थानी क्लीबमास्थानम्" इत्यमरः) दह्यमानदृष्टिः,—भस्मीभूयमाननेत्रः, नित्यं जनकोलाहलमुखरितस्य पित्रा अधिष्ठितस्य सभागृहस्य एकमात्रस्य नृपस्याभावेन जनविरहिततया निस्तब्धत्वेन शून्यसिंहासनदर्शनेन च पितृशोकानलोद्दीपनादिति भावः। राजकुलात्—राजभवनात्, ("कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च। भवने च ·· ·॥" इति मेदिनी)।

(२११) तस्यां—सरस्वत्याम्। उदकं—तर्पणसलिलाञ्जलिं, ददौ—अर्पयामास।

(२१२) "अपस्नात" इत्यस्य "भवनमाजगाम" इत्युत्तरेण सम्बन्धः। अपस्नातः,—प्रेतकार्य्यमुद्दिश्य कृतस्नानः, अनिष्पीडितमौलिः,—न निष्पीडितः,—निर्जलीकृतः, अमोक्षित इत्यर्थः, मौलिः,—केशचयः येन तथोक्तः, ("चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः" इत्यमरः) उद्गमनीये—धौते, ("तत् स्यादुद्गमनीयं यत्

निश्चामरः, निरातपत्रः, निरुत्सारणः, समुपनीतेऽपि सप्तौ चरणाभ्यामेव (२१३) नासाऽग्रासक्तेन रक्ततामरसताम्रेण चक्षुषा हृदयावशेषस्य अपि पितुर्दाहशङ्कया शोकाग्निमिव उद्गिरन्, अताम्बूलस्यापि सुचिरप्रक्षालितस्य कल्पतरुकिसलयस्य इव स्वभावपाटलस्य अधरस्य अधरपल्लवस्य प्रभया मांसरुधिरकवलान् इव हृदयाभिघातात् उद्वमन् उष्णनिश्वासमोचैः भवनम् आजगाम ।

धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम्" इत्यमर) दुकूल—सिताशुके एव, ("दुकूल सूक्ष्मवस्त्रे स्याद्दुकू- लौघे सितांशुके" इति शब्दार्णव) वाससी—वस्त्रे परिधाय—परिहिते कृत्वा, निश्वासपर,—पुन पुनरायत निश्वसन इत्यर्थ, शोकक्षोभात इति भाव । निश्चामर, —चामरव्यजनरहित, ["निश्चामर" इति पाठ ग्रन्थान्तरे न दृश्यते, तत्रा- दृतसिद्धसम्बन्धत्वात् वक्ष्यमाणनिरातपत्रतयैव निश्चामरार्थप्रतीते इत्यनवद्यम्]। निरातपत्र,—छत्रवर्जित, पित्रादिगुरुजनवियोगे छत्रचामरादिधारणनिषेधादिति भाव । निरुत्सारण,—उत्सारणा—लोकानामपसारण, तद्रहित इत्यर्थ, राज्ञा गमनकाले रक्षिभि पुरस्थलोका अपसार्यन्ते इति नियम, तदा तु सर्वेषामेव शोकविह्वलतया बान्धवबुद्ध्या भेदज्ञानाभावात महापदि प्रभुत्वा- भावाच्च तन्न कृतमिति भाव । समुपनीते—समुपस्थापिते, सप्तौ—अश्वे, ("... ...तुरङ्गाश्वतुरङ्गमा । ... ...हयसैन्धवसप्तय ॥" इत्यमर) चरणाभ्यामेव— पादचारेणैव मातापितृवियोगे ब्रह्मचर्यनियमपालनाय पादचारेण गमनस्य प्राशस्त्यादिति भाव ।

(२१३) नासाऽग्रासक्तेन—नासिकाऽग्रलग्नेन, रक्ततामरसताम्रेण—रक्तकमल- लोहितेन । हृदयावशेषस्य—हृदयमात्रस्थितस्य, न तु बहिर्जगत्सु इति भाव । अताम्बूलस्य—वर्जिताम्बूलस्य, सुचिरप्रक्षालितस्य—बहुधाधौतस्य, कल्पतरु- किसलयस्य इव—कल्पद्रुमपल्लवस्य इव, स्वभावपाटलस्य—सहजरक्तस्य अधरपल्लवस्य —अधर,—हीन, पराभूत इत्यर्थ, पल्लव —किसलय यस्मात तथोक्तस्य, अधरस्य —निम्नोष्ठस्य, यद्वा,—अधरस्य—निम्नावस्थितस्य, अधरपल्लवस्य—अधर पल्लव इव तस्य, मांसरुधिरकवलान् इव—पिशितरक्तग्रासान् इव, सरक्तमांसपिण्डानित्यर्थ, हृदयाभिघातात्—हृदये—चेतसि, अभिघातात्—आघातात्, शोकवज्रप्रहारजनित-

(२१४) राजवल्लभास्तु भृत्याः सुहृदः सचिवाश्च तस्मिन् एव अहनि निर्गत्य, प्रियं पुत्रदारम् उत्सृज्य, उदाश्रैः बन्धुभिः वार्यमाणा अपि (२१५) बहुनृपगुणगणहृत- हृदयाः केचित् आत्मानं भृगुषु बबन्धुः, केचित् तत्रैव तीर्थेषु तस्थुः, केचित् (२१६) अनशनैः आस्तीर्णतृण- कुशा व्यथमानमानसाः शुचम् असमाम् अशमयन्, केचित् शलभा इव वैश्वानरं शोकावेगविवशा विविशुः, केचित्

वतादिति भाव। उष्णनिश्वासमोचैः,—तप्तनिश्वासपातैः, ["इत्थम्भूतलक्षणे" (२।३।२१ पा०) इति विशेषणे तृतीया]।

(२१४) राजवल्लभा,—राजप्रिया। निर्गत्य—बहिर्गत्वा, भवनादिति शेष। पुत्रदारम् अपत्यकलत्राणि। [इह समाहारद्वन्द्वाविषयात् च्युतसंस्कारताख्यदोष, शब्दाश्च तत्साधनन्तु 'गवाश्वप्रभृतीनि च' (२।४।११ पा०) इत्यत्र महाकविप्रयोगेणा- कृतिगणत्व प्रकल्प्य कथञ्चिन्निर्वाहित ज्ञेयम्] उदाश्रैः,—उच्छलन्नयनवारिभि। वार्यमाणा—निषिध्यमाना।

(२१५) बह्विति।—बहुभि,—प्रभूतैः, नृपस्य—राज्ञ, गुणगणैः,—दया- दाक्षिण्यादिसमूहैः, हृतानि—आकृष्टानि, हृदयानि—चेतांसि येषां तथाभूता, भृगुषु—प्रपातेषु पर्वतस्य उच्चप्रदेशेषु इत्यर्थ, ("प्रपातस्त्वतटो भृगु" इत्यमर) आत्मानं—स्वं बबन्धुः,—संयेमुः, तत्र पतनाय कृतहस्तादिबन्धना तस्थुरित्यर्थ। ["बबन्धु" इत्यत्र "बभञ्जु" इति पाठ,—तत्र पतनेन आत्मानं चूर्णयामासुरित्यर्थ]। तत्रैव—तेष्वेव, भृगुष्वेव इत्यर्थ, तीर्थेषु—पुण्यक्षेत्रेषु, यद्वा,—तत्रैव—राजपुरे एव, तीर्थेषु—पुण्यस्थलेषु न तु स्वदेशे स्थानान्तरे वा इति भाव। महाप्रभावस्य सर्वभूत- हितैषिण राज्ञ लीलाचरत्वात् तस्या पुण्यक्षेत्रत्वं बोद्धव्यम्।

(२१६) अनशनैः—अभोजनैः प्रतीपवासैरित्यर्थ, आस्तीर्णतृणकुशा— आस्तीर्णा—आवृता तृणानि—शरादीनि, कुशा,—दर्भाश्च यै तथाभूता, तृणकुशाच्छन्नभूमौ स्थिता इत्यर्थ व्यथमानमानसा,—पीडितचित्ता असमाम्— अतुल्यां शुच—शोकम् अशमयन्—शमयामासु, वनं गत्वा प्राणविसर्जनाय अनशने स्थिता इति भाव। शलभा इव—पतङ्गविशेषा इव, वैश्वानरम्—अग्निं, शोकेति। —शोक स—दुःख, आवेग,—सम्भ्रम उत्कण्ठा इत्यर्थ, तेन विवशा,—विह्वला।

(२१७) दारुणदुःखदहनदह्यमानहृदया गृहीतवाचः तुषारशिखरिणं शरणं ययुः, केचित् (२१८) विन्ध्योपत्यकासु वनकरिकुलकरशीकरासारसिच्यमानतनवः पल्लवशयनशायिनः सन्तापम् अशमयन्, केचित् (२१९) सन्निहितान् अपि विषयान् उत्सृज्य सेवाविमुखाः परिच्छिन्नैः पिण्डकैः अटवीभुवः शून्या जगृहुः, केचित् पवनाशना धर्मधना धमनिधमनयो मुनयो बभूवुः, केचित् गृहीतकाषायाः

---

(२१७) दारुणेति।—दारुणेन—उत्कटेन, दुःखदहनेन—शोकाग्निना, दह्यमानं—सन्तप्यमानं, हृदयं—चित्तं येषां तथाभूताः, गृहीतवाचः—गृहीता—निगृहीता, संयमिता इत्यर्थः वाग् यैस्ते, मौनव्रतधारिण इत्यर्थः, ["स्त्रियाः—" (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पुंवद्भावे "शेषाद्विभाषा" (५।४।१५४ पा०) इति पाक्षिककबभावः] तुषारशिखरिणं—हिमाद्रिं, शरणम्—आश्रयं, ययुः—प्रतस्थिरे, आश्रितवन्त इत्यर्थः, यतिनो जाता इति भावः। दग्धा अपि दाहज्वालाप्रशमनार्थं शीतलस्थानमाश्रयन्ति।

(२१८) विन्ध्येति।—विन्ध्यस्य—तदाख्यगिरेः, उपत्यकासु—आसन्नभूमिषु, ("उपत्यकाऽद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका" इत्यमरः) वनेति।—वनकरिकुलानां—वन्यगजवृन्दानां कराः—शुण्डाः, तेषां शीकरासारैः—अम्बुकणधाराभिः, सिच्यमानाः—आर्द्रीक्रियमाणाः, तनवः—शरीराणि येषां तथाभूताः, पल्लवशयनशायिनः—किसलयशय्याशायिनः, सन्तापं—चित्तदाहं शोकजमिति भावः, अशमयन्—निर्वापयामासुः, वानप्रस्थाश्रमं गृहीतवन्त इति भावः।

(२१९) सन्निहितान्—करस्थितानिति भावः, विषयान्—भोग्यवस्तूनि, उत्सृज्य—त्यक्त्वा, सेवाविमुखाः—भोगपराङ्मुखाः, परिच्छिन्नैः—परिमितैः, पिण्डकैः—भक्तग्रासैः तदुपलक्षिता इत्यर्थः, यद्वा—परिच्छिन्नैः—परिमितैः, स्वल्पाहारैरित्यर्थः, कृशैरिति भावः, पिण्डकैः—शरीरैः, तदुपलक्षिता इत्यर्थः, शून्याः—जनविरलाः, अटवीभुवः—वनभूमीः जगृहुः—आश्रिताः। पवनाशनाः—वायुभोजिनः, धर्मधनाः—धर्मसाधनकामा इत्यर्थः, धमनिधमनयः—धमन्यः—कार्श्यात् ताम्यन्त्यः, स्फुरन्त्य इत्यर्थः, धमन्यः—शिराजालानि येषां तथाभूताः, अनेन व्रतकार्श्यम् उच्यते। गृहीतकाषायाः—गृहीतम्—अवलम्बितं, काषायं—कषायेण रक्तं वस्त्रं

कापिलं मतम् अधिजगिरे गिरिषु, केचित् (३२०) आचोटित-चूडामणिषु शिरःसु शरणीकृतधूर्जटयो जटा जघटिरे, अपरे (३२१) परिपाटलप्रलम्बचीवराम्बरसंवीताः स्वाम्यनुरागम् उज्ज्वलं चक्रुः, अन्ये (३२२) तपोवनहरिण-जिह्वाऽञ्चललोलिह्यमानमूर्त्तयो जरां ययुः, अपरे पुनः (३२३) पाणिपल्लवप्रमृष्टैः आताम्ररागैः नयनपुटैः कमण्डलु-भिश्च वारि वहन्तो गृहीतव्रता मुण्डा विचेरुः।

यै तथाभूताः, कापिलं—कपिलसम्मतं साङ्ख्यशास्त्रम्, अधिजगिरे—अधीतवन्तः, साङ्ख्यशास्त्रमधीत्य प्रकृतिपुरुषतत्त्वावगमात् योगिनो बभूवुरिति भावः।

(३२०) आचोटितेति।—आचोटिताः,—छेदिताः, [आङ्पूर्व्वकस्य चोटतेः णिचि निष्ठायां रूपम्] अपसारिता इति भावः, चूडामणयः,—चूडारत्नानि येभ्यः तथाभूतेषु, त्यक्तचूडारत्नालङ्कारेषु इति यावत्, शिरःसु—मूर्द्धसु, शरणीकृत-धूर्जटयः,—शरणीकृतः,—आश्रित इत्यर्थः, धूर्जटिः,—हरः यैः तथाभूताः, गृहीत-पाशुपतव्रता इत्यर्थः। जघटिरे—बबन्धुः।

(३२१) परिपाटलेति।—परिपाटलेन—परितो रक्तेन, प्रलम्बेन—आयतेन इत्यर्थः, चीवराम्बरेण—वसनखण्डेन, संवीताः,—प्रावृताः, आच्छादितदेहा इत्यर्थः, धृतमुनिवेशा इति भावः, स्वाम्यनुरागं—प्रभुभक्तिम्, उज्ज्वलं—भास्वरं, प्रशस्त-मिति यावत्।

(३२२) तपोवनेति।—तपोवनहरिणानाम्—आश्रममृगाणां, जिह्वाऽञ्चलैः,—रसनाप्रान्तैः, उल्लिह्यमानाः,—आस्वाद्यमाना इत्यर्थः, मूर्त्तयः,—शरीराणि येषां तथाभूताः, तापसाः सन्त इत्यर्थः, जरां—वार्द्धकम्।

(३२३) पाणीति।—पाणिः—करः, पल्लवः इव—किसलयम् इव, तेन प्रमृष्टाः—प्रमार्जनं नीताः, गृहीताश्च तैः, आताम्ररागैः,—आरक्तप्रभैः, शोकावेगजनितरोदनात् महापुरुषलक्षणत्वेन स्वभावसिद्धत्वाच्च इति भावः, नयनपुटैः,—नेत्रगोलकैः, कमण्डलुभिः,—जलपात्रविशेषैः, वारि—अश्रुजलं, तीर्थजलञ्च। गृहीतव्रताः,—व्रतधारिणः, मुण्डाः,—मुण्डितशिरसः, विचेरुः,—भ्रमन्ति स्म। वीत-रागा अपि चिराभ्यस्तसंस्कारेण परलोकगतेऽपि राजनि अत्यन्तानुरागा आसन् इति लोकातिशयशालिनी नरेन्द्रस्य काचिदसाधारणी शक्तिः समर्थ्यते इति वस्तुध्वनिः।

(३२४) देवमपि हर्षं तदवस्थं पितृशोकविह्वलीकृतं श्रियं शाप इति, महीं महापातकमिति, राज्यं रोग इति, भोगान् भुजङ्गा इति, (३२५) निलयं निरय इति, बन्धून् बन्धनमिति, जीवितम् अयश इति, देहं द्रोह इति, कल्यतां कलङ्क इति, आयुः अपुण्यफलमिति, आहारं विषमिति, विषममृतमिति, चन्दनं दहन इति, कामं क्रकच इति, हृदय-

---

(३२४) "देवमपि हर्षम्" इत्यस्य "कुलपुत्रादयः पर्यवारयन्" इति अग्रेण सम्बन्धः। तं विशिनष्टि, तदवस्थमित्यादि।—श्रियं—राजलक्ष्मीं, शाप,—अभिसम्पातं, दुःखाकर इति भावः, भोगानिस्पृहत्वादिति तात्पर्यम्, इति मन्यमान-मित्यनेन सम्बन्धः, एवमुत्तरत्र। मही—पृथ्वी, महापातकं—महत् पापं, तदधि-कारस्य कैवल्यपापबहुलत्वादिति भावः। रोग,—व्याधिः, क्लेशबहुलत्वादिति भावः। भोगान्—सुखसाधनानीत्यर्थः, भुजङ्गाः—सर्पाः, यातनाप्रदत्वादिति भावः।

(३२५) निलयं—गृहं निरयं—नरकं, पितृत्यक्तस्य गृहस्य दुःखा-करत्वादिति भावः। बन्धु—स्वजनं बन्धनं—बन्धनहेतुभूतं, तदनुरोधेन गृहं त्यक्तु-मसामर्थ्यादिति भावः। जीवितं—जीवनधारणम्, अयश,—अकीर्तिकरम् स्वयं, पितृशोकेनापि तदवलम्बनस्य निष्ठुरत्वबोधकत्वादिति भावः। देह—शरीरं, द्रोह,—अनिष्टचिन्तनम् अनिष्टचिन्ताकर इति यावत्, कथमयमपि न नश्यति ? तदा शो-कमसहनीयं सन्तापं मा न स्पृशत् समर्थं भविष्यति इति भावः। कल्यता—निरा-मयत्वम्, आरोग्यमित्यर्थः, ("वार्त्ता निरामयः कल्यः" इत्यमरः) कलङ्क,—अप-वादः तादृशावस्थायां ज्वरातीसारादिकठिनरोगाक्रान्तस्यैवौचित्यादिति भावः। आयुः—जीवितकालम्, अपुण्यफलं—दुष्कृतपरिणामः, जीवतः दुःखशतभोगस्य अपरिहार्यत्वादिति भावः। आहार—भोजनं, विष—गरलं पितृशोकार्त्त्युद्दीपक-त्वेन विषवत् विषादहेतुत्वादिति भावः। विष—गरलम्, अमृत—सुधा ('पीयूषममृतं सुधा' इत्यमरः) अमृतं यथा सन्तापनाशनं तथा शोकदग्धजीवनस्य नाशेन सन्तापप्रशमनात् अनिष्टकरं विषदमपि वस्तु इष्टकरममृतप्रायमासीत् इति भावः। चन्दन—श्रीखण्डं दहन—अग्निः, पितृतचन्दनलेपनेनापि विदाहाप्रशमन-करणात् विरक्तानाम् उपभोगसाधनेषु स्पृहाया ईर्ष्यितपरिक्लिष्टाकलनाद्वा इति भावः। क्रकच,—करपत्रं, भोगविमुखतया करपत्रच्छेदनवत् यन्त्रणाप्रदत्वादिति

स्फोटनम् अभ्युदय इति च मन्यमान, सर्व्वासु क्रियासु विमुख (३२६) पितृपितामहपरिग्रहागता चिरन्तनाः कुलपुत्रा, वंशक्रमाहितगौरवाश्च गाह्यगिरो गुरव श्रुतिस्मृतीतिहासविशारदाश्च जरद्द्विजातय, (३२७) श्रुताभिजनशीलशालिनो मूर्द्धाऽभिषिक्ताश्च अमात्या राजान यथावत् अधिगतात्मतत्त्वाश्च संस्तुता मस्करिण समदुःखसुखाश्च मुनय, संसारासारत्वकथनकुशला ब्रह्मवादिन, शोकापनयननिपुणाश्च पौराणिका पर्य्यवारयन।

भाव ("करकचोऽस्त्री करपत्रम्" इत्यमर)। हृदयस्फोटनं—वक्षो विदारणम्, अभ्युदय —मङ्गल तस्य सत्यमत्यादसाधनकत्वादिति भाव। [सर्व्वत्र निरुद्ध रूपकमलङ्कार] विमुख पराङ्मुख विरतामत्यर्थ।

(३२६) पित्रिति।—पिता च पितामहश्च ["मातापितृभ्यां पितरि डामहच्" (वा० इति डामहच्। इह "आनङ् ऋतो द्वन्द्वे (६।३।२५ पा०) इत्यत्र ऋत इत्यस्य "ऋतो (६।३।२३ पा०) इत्यादत एवानुवृत्तिसम्भवेऽपि पुनर्ग्रहणम् "विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे" इति दीक्षितोक्त्या च मगा० समं नवद्य च ऋकारान्तशब्दे परत एव आनङ् विधानात् अत्र तु पिता महशब्दस्य ऋकारान्तत्वाभावात् पूर्व्वपदस्य न आनङ् ग्रहा करणीयेति सङ्क्षेप] तयो परिग्रहेण स्वीकारेण आश्रयदानेन इत्यर्थ आगता —वशमागता इत्यर्थ, पालिता इति यावत् चिरन्तना —पुरातना प्राचीना इति यावत्, कुलपुत्रा, —सत्कुलजाता अन्ना हितैषिवृद्धा इत्यर्थ। वंशेति।—वंशस्य—कुलस्य क्रमेण—पारम्पर्य्येण आहितम—अर्पितं गौरवं—सम्मानं यैषां तं ग्राह्या गिर —हितानुबन्धितया श्रोतव्यवाच उपदेष्टार इत्यर्थ। जरद्द्विजातय —स्थविरब्राह्मणा, तुरा द बहिताववधज्ञानोपदेशेन प्रबोधदानकुशला इति भाव।

(३२७) श्रुतेति।—श्रुत—शास्त्रज्ञानम् अभिजन —कुलं शील—चारित्रं, तै शालिन—शोभमाना इति नञीका मूर्द्धाऽभिषिक्ता —मूर्द्धसु कृताभिषेका राज्ये प्रतिष्ठिता इत्यर्थ क्षत्रिया वा ("मूर्द्धाभिषिक्तो भूपालो मात्रे च क्षत्रियेऽपि च" इति मेदिनी) अमात्या —मन्त्रिण, मन्त्रिभूता इत्यर्थ राजान —अधीश्वरनृपा। यथावत्—यथाविधि। आधगतेति।—अधिगत—विदितम् आत्मतत्त्वम् —आत्म॰

(३२८) अस्वतन्त्रीकृतश्च तैः मनसाऽपि न अलभत शोकम् अनुप्रचरितुम्। अनुनीयमानश्च कथञ्चिदपि आहारादिकासु क्रियासु आभिमुख्यम् अभजत। अन्तर्गतहृदयश्च अचिन्तयत्,—"अपि नाम तातस्य मरणं महाप्रलयसदृशम् इदमुपश्रुत्य आर्यो बाष्पजलस्नातो न गृह्णीयात् वल्कले? न आश्रयेद्वा राजर्षिः आश्रमपदम्? न विशेद्वा पुरुषसिंहो गिरिगुहाम्? (३२९) अस्रसलिलनिर्भरभरितनयननलिनयुगलो वा न

न्नमित्यर्थः यैः तथोक्ताः, ब्रह्मविद इत्यर्थः। संस्तुताः,—परिचिताः, ("संस्तवः स्यात् परिचयः" इत्यमरः) मस्करिणः,—भिक्षवः संन्यासिन इत्यर्थः, ("भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्य्यपि मस्करी" इत्यमरः) जगद्धिताय वैराग्यकार्ये अभ्युपपत्तिपातिनः लोकसिद्धमित्याशयः। समेति।—समे—तुल्ये, दुःखसुखे—विषादसन्तोषौ येषां ते, सुखदुःखयोः समज्ञाना इत्यर्थः, मुनयः,—तापसाः। ब्रह्मवादिनः,—वैदान्तिकाः। पौराणिकाः,—पुराणपाठकाः, ते तु पुराणोक्तानाख्यायिकावर्णनेन शोकानपनोदयितुमीषत। पर्यवारयन्—पर्यवेष्टन्त।

(३२८) तैः,—कुलपुत्रादिभिः पौराणिकान्तैः सर्वैरित्यर्थः, अस्वतन्त्रीकृतः,—अस्वाधीनीकृतः, क्षणमपि अमुक्त इत्यर्थः, शोकं—पितृविनाशजनितं मन्युम्, अनुप्रचरितुम्—अनुशीलितुम्, अनुभवितुमित्यर्थः, न अलभत—नाविन्दत, अवसरं नापि इति। आभिमुख्यं—साम्मुख्यं, प्रवृत्तिम् इत्यर्थः। अन्तर्गतहृदयः,—शोकापिहितचित्तः, आत्मनः मनसि कृत्वेत्यर्थः। अपि—प्रश्ने। नाम—सम्भावनायाम्। तातस्य—पितुः। आर्य्यः,—राज्यवर्द्धनः, बाष्पजलस्नातः,—अश्रुजलाप्लुतः, वल्कले—तरुत्वचौ, तपस्विपरिधेये इति भावः, न गृह्णीयात्?—न स्वीकुर्य्यात्? न परिदधीत? इत्यर्थः, पितृवियोगमाकर्ण्य शोकात् वल्कलवसने परिधाय वनं यास्यति इति सम्भावयामीति निष्कर्षः। एवमुत्तरत्रापि अपि नाम इत्यव्ययस्य अर्थः अवकलनीयः। राजर्षिः,—राजा ऋषिरिव, मुनिवत् जितेन्द्रियत्वादिति भावः, आश्रमपदं—तपोवनम्। विशेत्—प्रविशेदित्यर्थः, [सर्वत्र "सम्भावनेऽलमिति—" (३।३।१५४ पा०) इति सूत्रेण सम्भावनायां लिङ्]। पुरुषसिंहः,—नरश्रेष्ठः।

(३२९) अस्रेति।—अस्रसलिलैः—बाष्पवारिभिः, निर्भरम्—अतिमात्रं यथा तथा, भरिते—पूरिते, नयननलिनयुगले—नेत्रपद्मद्वये यस्य तथाभूतः, ["न

पश्येत् अनाथां पृथिवीम्? (२२०) प्रथमव्यसनविषमविष-विह्वलः न स्मरेत् आत्मानं वा पुरुषोत्तमः? (२२१) अनित्य-तया जनितवैराग्यो वा न निराकुर्य्यात् उपसर्पन्तीं राज्य-लक्ष्मीम्? (२२२) दारुणदुःखदहनप्रज्वलितदेहो या न प्रतिपद्येत अभिषेकम्? इहागतो वा राजभिः (२२३) अभि-धीयमानो न पराचीनताम् आचरेत्? (२२४) अतिपितृ-पक्षपाती खलु आर्य्यः, सर्व्वदा तातश्लाघया माम् अभिधत्ते,—

पश्येत" इत्यत्र "पश्येत्" इति नञ्रहितपाठे—पश्येत किम? नैव द्रष्टुं शक्नुयात् इति सम्भावयामीति भाव]। अनाथा—निराश्रया पतिवियोगादिति भाव।

(२२०) प्रथमेति।—प्रथमम्—आद्यम्, अपूर्व्वमिति भाव, व्यसन—विपदेव विषम—दारुण, विषं—हलाहल, तेन विह्वल,—अधीर, आत्मान—स्व, वा न स्मरेत? आत्मघाती भवेदिति भाव। ["न स्मरेत" इत्यत्र "स्मरेत" इति नञ्रहितपाठे,—आत्मान स्मरेत वा? आत्मा अवश्यमेव रक्षणीय इति स्मरेत् किम्? नैव स्मरेत् इति सम्भावयामि, अत आत्मघाती भवेदिति भाव.]। नारा-यणोऽपि प्रथमाविर्भूतमहागरलघोरप्रतापेन विमूढ स्वमात्मानं विसस्मार इति पौराणिका। अत्र पुरुषोत्तमपदस्वरसात् उपमाध्वनि शब्दशक्तिमूलक., पुरुषोत्तम इव पुरुषोत्तम इति प्रतीते।

(२२१) अनित्यतया—क्षणिकतया, जनितवैराग्य,—उत्पन्ननिर्वेद। उप-सर्पन्तीम्—उपगच्छन्तीम्, आश्रयन्तीमित्यर्थं। निराकुर्य्यात्—त्यजेदित्यर्थं, शोकेन विरागवता विषयादिषु निःस्पृहत्वदर्शनात इत्याशय।

(२२२) दारुणेति।—दारुणेन—उत्कटेन, दुःखदहनेन—शोकाग्निना प्रज्वलित,—सन्तप्त, देह,—शरीरं यस्य तथाभूत, अभिषेक—राज्याभिषेकमित्यर्थं, न प्रतिपद्येत वा?—न स्वीकुर्य्याद्वा? ["न प्रतिपद्येत" इत्यत्र "प्रतिपद्येत" इतिमात्रपाठे—स्वीकुर्य्यात किम्? इति काकुलभ्याय, नैव प्रतिपद्येत इति सम्भावयामीति भाव]।

(२२३) अभिधीयमान,—कथ्यमान, अनुरुध्यमान इति यावत्। परा-चीनता—पराङ्मुखता, प्रातिकूल्य वा इत्यर्थं, राज्याभिषेके इति भाव। ("पराङ्मुखः पराचीन" इत्यमर)।

(२२४) अतिपितृपक्षपाती—अतिशयेन पितृवत्सल इत्यर्थं। तातश्लाघया—

(३२५) "तात! हर्ष! कस्यचित् अभूत् भविष्यति वा पुनः काञ्चनतालतरुप्रांशु कायप्रमाणम् इदम्? ईदृक् च दिवसकरप्रीत्या दिवसम् उन्मुखविकसितं मुखमहाकमलम्? एतौ च (३२६) वज्रस्तम्भभास्वरौ भुजकाण्डौ? एते च (३२७) हसितमदालसहलधरविभ्रमा विलासाः? कोऽन्यो मानी विक्रान्तो वदान्यो वा?" इति। एतानि च अन्यानि च चिन्तयन् दर्शनोत्सुकहृदयो भ्रातुः आगमनम् उदीक्षमाणः कथञ्चिदपि अतिष्ठत् इति।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते प्रभाकरवर्द्धनमरणं नाम

पञ्चम उच्छ्वासः ॥ ५ ॥

तातेति—पितरि, या श्लाघा—आदरः, तया, तद्गुणकर्मादीनां निरूपणरूपात् इत्याह। अभिधत्ते—वक्ति।

(३२५) तात!—वत्स!। कस्यचित् जनस्य इति शेषः। काञ्चनेति।—काञ्चनतालतरुः,—सौवर्णतालवृक्षः, तद्वत् प्रांशु—उन्नतम्, कायप्रमाणम्?—देहदैर्घ्यमानम्? ईदृक्—एवम्प्रकारम्, नान्यत् सदृशमिति भावः, दिवसकरप्रीत्या—सूर्यभक्त्या, सूर्यप्रणत्या च, दिवसं—वासरं व्याप्य इत्यर्थः, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] उन्मुख-विकसितम्—उन्मुखम्—ऊर्द्ध्वमुखम्, सूर्यप्रीतिकरकार्ये प्रवृत्तमित्यर्थः, तादृशञ्च तत् विकसितं—प्रफुल्लमित्यर्थः, भास्वरम् इति यावत्, कमलं—उन्मुखम्—ऊर्द्ध्वमुखम्, तत् विकसितं—प्रस्फुटितम्, मुखमहाकमलं—मुखमेव महत् पद्मम्, मुखं महाकमलमिव वा, [उपमितसमासः]।

(३२६) वज्रेति।—वज्रस्तम्भौ इव—कुलिशमयस्तूपे इव, भास्वरौ—उज्ज्वलितौ, दृढत्वात् विभ्रमशीलत्वाच्च इति भावः, भुजकाण्डौ—भुजौ—बाहुयुगले, काण्डौ—दण्डौ इव तौ, बाहुदण्डौ इत्यर्थः, ("काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु" इत्यमरः)।

(३२७) हसितेति।—हसितेन—हास्येन मदालसस्य—मदविह्वलस्य, हलधरस्य—बलदेवस्य, विभ्रमा इव विभ्रमाः,—विचेष्टितानि येषु तथाविधाः, विलासाः,—शोभाविशेषाः। [कथमन्यस्य अन्यस्य विभ्रमं दधातु इति इह बिम्बप्रतिबिम्बभावात् निदर्शनालङ्कारः], अन्यः, मत्पितुरिति शेषः, मानी—मानी-मान्, विक्रान्तः,—शूरः, वदान्यः,—दानशौण्डः, ["स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा

षष्ठ उच्छ्वासः ।

उच्चित्योच्चित्य भुवि प्रहितनिगूढाप्तदूतनीतानाम् ।
विजिगीषुरिव कृतान्तः शूराणां सङ्ग्रहं कुरुते ॥ १॥

षट्पद" इत्यमरः)। दर्शनेति।—दर्शनाय—अवलोकनाय, भ्रातुरिति भावः, उत्सुकम्—उत्कण्ठितं, सापेक्षम् इति यावत्, हृदयं—चित्तं यस्य तथाविधः, उदीक्षमाणः,—प्रतीक्षमाणः ।

इत्यशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चाननेन वात्स्यश्रावतसेन पण्डितकुलपतिना बि, ए,
उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीमन्नित्यबोध
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाञ्चामलाख्यायां
श्रीहर्षचरितव्याख्यायां पञ्चम उच्छ्वासः ॥ ५ ॥

कृतान्ताचरणवर्णनव्यपदेशेन राज्यवर्द्धनस्य उपायहननं सूचयति, उच्चित्येति।—कृतान्तः,—अन्तकः, अन्यत्र,—कृतः अन्तः,—नाशः प्रतिवीरस्येति भावः येन तथाभूतः, शशाङ्कनामा गौडाधिपतिरिति भावः विजिगीषुः इव—विजयार्थी नृपः इव, भुवि—पृथिव्याम्, उच्चित्य उच्चित्य—अन्विष्य अन्विष्य, प्रवरं प्रवरं विचित्य इति भावः, प्रहितनिगूढाप्तदूतनीतानां—प्रहिताः,—प्रेषिताः, निगूढाः—गुप्ताः, अदृश्या इत्यर्थः, अन्यत्र—कपटचारिणः इति यावत्, आप्ताः,—स्वस्थाः, दूताः,—किङ्कराः, अन्यत्र,—वार्त्तावहाः, निजचाराः इति यावत् तैः नीताः,—वशं प्रापिताः, आनीताः इत्यर्थः, स्वभवनमिति भावः तेषां, शूराणां—बलवतां, वीराणां मानवानामिति यावत्, अन्यत्र—शूराणां—राज्यवर्द्धनानुगतानां प्रधानराजपुत्राणां, सङ्ग्रहम्—आयत्ततां, कुरुते—स्वायत्तं नयति, अन्यत्र,—स्ववशान् करोति इत्यर्थः । एतेन शशाङ्कः निजदूतैः अन्विष्य अन्विष्य शूराणां सङ्ग्रहं कृत्वा दूतमुखेन कन्याप्रदानप्रलोभितं राज्यवर्द्धनं स्वगृहानीतं विश्रब्धं भुञ्जानं कृतवान् व्यापादितवानिति षष्ठोच्छ्वासार्थः सूचितः । अत्र विजिगीषुणा सह कृतान्तस्य साधर्म्य-साम्यप्रतीतेरुपमालङ्कारः, कृतान्त इव कृतान्तः इत्युपमाध्वनिश्च, एतेन विजिगीषुः कालवत् कठोराशय इति वस्तु व्यज्यते । आर्य्या वृत्तम् ॥ १ ॥

विमुक्तजातदोषः स्वभावखलस्य वीरकोपकरः ।
स्वतमःसङ्घध्वनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिणः ॥ २ ॥

(१) अथ प्रथमप्रेतपिण्डभुजि भुक्ते द्विजन्मनि, गतेषु उद्देशनीयेषु अशौचदिवसेषु, (२) चक्षुर्दाहदायिनि (३) दीयमाने द्विजेभ्यः शयनासनयानरातपवारणवस्त्रपात्रशस्त्रादिके नृप-

प्रयोजनविशेषसिद्धेः कारणमात्रं भवति इति वक्तव्यमनेन क्रियास्वातन्त्र्यं प्रकाशयन् कविः शिक्षयति सूचयति, विमुक्तेति ।—खलस्य—दुर्जनस्य, गौडाधमस्येत्यर्थः, स्वभावः, विमुक्तजातदोषः,—विमुक्तो जनकापराधः, राज्यवर्धनहननरूप एव भावः, वीरकोपकरः,—वीरस्य—योद्धुः, पराभिभवासहिष्णोः इत्यर्थः, हर्षस्येति भावः, कोप—क्रोधं, करोति—जनयतीति तथाभूतः, अत एव हरेः—सिंहस्य, निद्रा,—स्वापस्य, तस्करः—चौरः, निद्राभङ्गकारीत्यर्थः, करिणः,—हस्तिनः, स्वः,—स्वकीयः, तमः,—इव सङ्घध्वनिरिव—सङ्घनाद इव, स्वभावः—निजधर्मः, भवतीति शेषः । एतेन यथा तमःसङ्घनादः प्रबोधित सिंहं निद्राभङ्गकारित्वात् कोपं जनयति, तथा विमुक्त जातक राज्यवर्धन हत्वा गौडः कृतवान् तद्विनाशकारित्वं प्रमादं स्वस्य गौडाधम वीरे हर्षे क्रोधादिकमित्यादि सूचितम् । विमुक्तवर्ण-हर्षस्य दर्शनाद् वीरस्य कोपानुबन्धकत्वमनेन उपमालङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेति ।—"प्रथम" इत्यस्य "प्रेतो दशमं" भौतिक पक्षाय प्रेतानां पिण्ड-दानमशौचान्" इत्युक्तरीत्यान्वयः । प्रथमेति ।—प्रथमम्—आद्यं, प्रेतपिण्ड—पितृभ्यो दत्तमन्नं भुङ्क्ते—खादति इति तथाभूते, द्विजन्मनि—ब्राह्मणे, एकादशाहे इति भावः, भुक्ते—भुक्तवत्यर्थः भुक्त तस्मिन्, निर्वापक भुक्तवतीत्यर्थः, प्रेतस्य प्रातर्भोजनकार्ये महाब्राह्मणानामेव प्रथमदातव्यत्वं विधिवशत्वात् इत्याशयः । उद्देशनीयेषु—उद्देशकरणेषु, अशौचदिवसेषु—द्वादशाहे इत्यर्थः, "शुध्येद् विप्रो दशा-हेन द्वादशाहेन भूमिपः" इति वचनात् ।

(२) चक्षुर्दाहेति ।—चक्षुषोः—नेत्रयोः, दाहः,—अश्रुनिःसरणं, तं ददाति—जनयति तस्मिन्, ["मृण्मयानी—" (३।२।७८ पा०) इत्यादिना ताच्छील्ये णिनिः] दानेनैव पितृशोकोद्दीपनात् कर्तुः अश्रुजनके इति भावः ।

(३) शयनेति ।—शयन—शय्या, आसन—पीठं, यानं—वाहनं, आतप-वारण—छत्रं, वस्त्राणि—वसनानि, ["आतपवारण—" इत्यत्र "आतपत्राणम्—" इति

निकटोपकरणकलापे, (४) नीतेषु तीर्थस्थानानि सह जनहृदयैः कीकसेषु, (५) कल्पितशोकशल्ये सुधानिचयचिते चिताचैत्यचिह्ने, (६) वनाय विसर्जिते च महाजिजिति राजगजेन्द्रे, क्रमेण मन्देषु आक्रन्देषु, विरलीभवत्सु च विलापेषु,

---

पाठे,—अमत्राणि—पात्राणि, राजव्यवहृतसौवर्णभाजनादीनीत्यर्थः, "पात्रामत्रञ्च भाजनम्" इत्यमरः] पत्राणि—वाहनानि, रथाश्वशिबिकादीनि इति यावत् ("पत्रं वाहन पक्षयोः" इत्यमरः) अस्त्राणि—तलवार्य्यादीनि, एतानि आदीनि यस्य तथोक्ते, ["शेषाद्विभाषा" (५।४।१५४ पा०) इति समासान्त पाक्षिकः कप्] नृपेति।—नृपस्य—राज्ञः, निकटानि—सततसन्निहितानि उपकरणानि—परिच्छदाः, तेषां कलापः,—समूहः तस्मिन् द्विजेभ्यः,—ब्राह्मणेभ्यः, दीयमाने—समर्प्यमाणे।

(४) कीकसेषु—अस्थिषु, ("कीकसं कुल्यमस्थि च" इत्यमरः) जनानां—लोकानां, हृदयैः—चित्तैः, सह—सार्द्धं, तीर्थस्थानानि—गङ्गादीनि, नीतेषु—प्रापितेषु।

(५) कल्पितेति।—कल्पितं—जनितं, शोकशल्यं—शोकः,—मन्युः, शल्यं—शङ्कुः, अस्त्रविशेष इवेत्यर्थः, मर्म्मपीडाकरत्वादिति भावः येन तादृशे, दर्शनमात्रेण शोकोद्दीपके इति यावत्, चिताचैत्यचिह्ने—चितायां—शवदाहार्थकाष्ठचुल्ल्यां, तदुपलक्षितस्थाने वा, चैत्यस्य—दाहस्य, आयतनस्य वा ("चैत्यमायतनं तुल्ये" इत्यमरः) चिह्नं—लक्ष्म भस्मादिकं स्मारकरूपमित्यर्थः तस्मिन्, सुधानिचयेन—चूर्णद्रवसमूहेन, चिते—व्याप्ते, लिप्त इत्यर्थः, सुधाविधौते कृते इति भावः, यद्वा,—चिताचैत्यचिह्ने—चितायाः—चितोपरि, शवदाहनस्थाने इत्यर्थः, यत् चैत्यं—चित्यमेव चैत्यं, मृतकचैत्यमित्यर्थः, ("चित्यं मृतकचैत्ये स्यात्" इति मेदिनी) शवदाहस्थानस्योपरि मृतस्य स्मरणार्थम् आयतनविशेष इति यावत्, तदेव चिह्नं—मृतस्य ज्ञापकविशेषः तस्मिन्, सुधानिचयचिते—चूर्णलेपेन धवलीकृते इत्यर्थः, यद्वा—चिताचैत्यचिह्नं—स्मारकत्वेनारोपिताश्वत्थवृक्षादिकं तस्मिन्, सुधानिचयचिते—तन्मूलदेशमिष्टकया आवेष्ट्य दत्तचूर्णलेपे इत्यर्थः।

(६) महाजिजिति—उत्कटसङ्ग्रामजेतरि, राजगजेन्द्रे—राज्ञः—प्रभाकरवर्द्धनस्य, गजेन्द्रे—करिश्रेष्ठे, वाहनभूते इति भावः, वनाय—अरण्याय, विसर्ज्जिते—प्रेषिते, बन्धनविमुक्तीकृते इत्यर्थः, शोकजनकत्वेन द्रष्टुमशक्यत्वादिति भावः। ["विसर्ज्जिते च" इत्यत्र पुस्तकान्तरे "विसर्जिते" इति चकारहीनः पाठो दृश्यते। "क्रमेण"

(७) विश्राम्यति अश्रुणि, शिथिलीभवत्सु श्वसितेषु, अविस्पष्टेषु हा कष्टरवेषु, (८) उत्साह्यमानासु च असनशय्यासु, उपदेशश्रवणक्षमेषु श्रोत्रेषु, (९) अनुरोधावधानयोग्येषु हृदयेषु, गणनीयेषु नृपगुणेषु, प्रदेशवृत्तिताम् आश्रयति शोके, (१०) कृतेषु कविरुदितकेषु, जाते च सद्भावशेषदर्शने

इत्यत्र "क्रमेण च" इति चकारयुक्तश्च पाठान्तरम्] आक्रन्देषु—रोदनेषु, मन्देषु—शिथिलीभूतेषु, विलापेषु—परिदेवनेषु, विरलीभवत्सु—ह्रासं गच्छत्सु, कालात्यये शोकस्य क्रमाद्ह्रासात् इति भावः।

(७) अश्रुणि—नेत्रवारिणि, विश्राम्यति—विरमति। श्वसितेषु—दीर्घनिश्वासेषु, शिथिलीभवत्सु—मन्दीभवत्सु। हा कष्टरवेषु—हा! कष्टम् इति शब्देषु, अविस्पष्टेषु—अस्फुटेषु प्रायेण अश्रुतेषु इत्यर्थः।

(८) असनशय्यासु—मृतशय्यासु, यासु राजा मृतः, यासु वा पुरा राजा शयितः तासु इत्यर्थः, मरणानन्तरमशौचकालिकस्वजनशय्यासु कम्बलास्तरणादिषु इति वा, उत्साह्यमानासु—अपसार्यमाणासु, यद्वा,—असनशय्यासु—असने—विपदि, राज्ञः पीडाकाले इत्यर्थः, या शय्या,—शयनीया, शोकावसन्नदेहतया निरन्तरं स्वजनैरध्यासिता शय्या इति यावत् तासु, उत्साह्यमानासु—अपनीयमानासु, शोकशय्यां विहाय पुनः स्वकर्मणि प्रवृत्तेषु परिजनेषु इति भावः। श्रोत्रेषु—श्रवणेन्द्रियेषु, उपदेशश्रवणक्षमेषु—उपदेशग्रहणयोग्येषु इत्यर्थः, अविमनायमानेषु जनेषु इति भावः।

(९) हृदयेषु—चेतःसु अनुरोधेति।—अनुरोधेन—निर्बन्धेन, आग्रहेणेत्यर्थः, यद्वा,—अनुरोधे—अनुवर्तने, कस्यचित् प्रार्थितेष्टसम्पादनेच्छायाम् इत्यर्थः, ("अनुरोधोऽनुवर्तनम्" इत्यमरः) अवधानं—मनोयोगः, तस्य योग्यानि—उचितानि तेषु। नृपगुणेषु—राजगुणेषु, गणनीयेषु—सङ्ख्येयेषु, अङ्कनीयेषु इत्यर्थः, मरणानन्तरं प्रथमशोकावेगेन विह्वलैः जनैः गुणानामगण्यता क्रियते, क्रमेण शोकह्रासेनाधुना गण्यता इति भावः। शोके—शुचि, प्रदेशवृत्तिताम्—शयनगृहादिरूपदेशविशेषनिष्ठताम्, आश्रयति—अवलम्बमाने, क्वचित् किमपि दृष्ट्वा श्रुत्वा वा स्मृतस्य उदयात् सञ्जातशोके लोके इति भावः।

(१०) कविरुदितकेषु—कविः,—काव्यरचयिता, रुदितानीव रुदितकानि—रोदनानि, रोदनवचनानि इति भावः तेषु, कृतेषु, जनैरिति शेषः, कवीनां रुदितै

हृदयावशेषस्थाने चित्रावशेषाकृतौ काव्यावशेषनाम्नि नरनाथे, देवी हर्षं कदाचित् (११) उत्सृष्टव्यापार पुञ्जीभूतदृढबन्धुवर्गाग्रेसरेण अवनतमूकमुखेन महाजनेन मौलेन अकाले आत्मानं वेष्ट्यमानम् अद्राक्षीत्।

दृष्ट्वा च अकरोत् मनसि,—(१२) "किमन्यत् आत्ययम् आगतम् आवेदयति अयं शोकपराभूतो (१३) लोकाकर ?"

यथा सहृदयादन्य [illegible] नोपलभ्यते [illegible] तथा [illegible] गुणग्राहिषु अतीवाल्पसंख्यकेषु प्रायशः समुदयमानेषु इति तात्पर्यम् [illegible] आमोदितेषु—रोदनेषु [illegible] काव्येषु [illegible] क्रन्दनेषु—विरावेषु [illegible] [illegible] क्रन्दनेषु [illegible] सङ्कोच [illegible] इत्यर्थः [illegible] भावः ("युगपत् [illegible]" इत्यमरः) नरनाथ—राज्ञि [illegible] कदाचित् [illegible] हृदयावशेषस्थाने—केवलं हृदयमात्रवासस्थाने [illegible] चित्रावशेषाकृतौ चित्रमात्रावशिष्टमूर्तौ काव्यावशेषनाम्नि—काव्यमात्रस्थितनामधेये [illegible] ["यस्य जीवन—" (२।२०।७८) [illegible]]

(११) उत्सृष्टव्यापार—परित्यक्तराजकार्य इत्यर्थः। पुञ्जीभूताः—पुञ्जीभूत—[illegible] दृढ—[illegible] बन्धुवर्गः—स्वजनसमूहः तस्य अग्रेसर—पुरोवर्ति [illegible] अवनतमूकमुखेन—[illegible] मुकानि वचनरहितानि मुखानि [illegible] मौलेन—मूलादारभ्य [illegible] महाजनेन—[illegible] आत्मानं—स्वम्

(१२) [illegible] आगतम्—उपस्थितम् अन्यत्—किमपि [illegible] आपतति? [illegible] विना एतावत् [illegible] इति [illegible] शोकपराभूत—शोकेन विह्वलित।

(१३) लोकाकर—लोकसमूह ["लोकाकर" इत्यत्र "लोकाकर" इति पाठ—उत्कर्षपक्षे [illegible]]।

इति (१४) वेपमानहृदयश्च पप्रच्छ प्रविशन्तम् अधिकतर-प्रचारम् अन्यतमं पुरुषम्,—"भद्र! कथय किमार्य्यः प्राप्तः?" इति। स मन्दम् अब्रवीत्,—"देव! यथाऽऽदिशसि, द्वारि" इति। श्रुत्वा च (१५) सौदर्य्यस्नेहनिहितनिरतिशयमन्युरुद्ध-क्षतमनाः कथमपि न ववाम बाष्पवारिप्रवाहोत्पीडेन सह जीवितम्।

(१६) अनन्तरञ्च द्वारपालमुक्तेन प्रथमप्रविष्टेन परिजनेन

---

(१४) वेपमानहृदयः,—कम्पमानान्तःकरणः, चिरात् प्रवासप्रत्यागतप्रियदिदृक्षो-द्वेगेन, किं वाऽस्मदीयं प्रश्नं कथयिष्यन्ति इत्युद्वेगेन वा इति भावः। अधिकतरप्रचारम् —अधिकतरः,—अतिशयित इत्यर्थः, प्रचारः,—गतिर्यस्य तथाभूतम्। भद्र! इति सम्बोधनम्। मन्दं—शनैः, अनुच्चैरिति यावत्। यथा—यदित्यर्थः, आदिशसि—आज्ञापयसि, कथयसीत्यर्थः, अनुमिनोषीति यावत्, तथेति शेषः, आर्य्यः प्राप्त इति भावः। द्वारि—द्वारदेशे वर्त्तते इति शेषः।

(१५) सौदर्य्येति।—सोदरस्य—सहोदरस्य अयं सौदर्य्यः, स चासौ स्नेहः,—प्रणयातिशयः, यद्वा—समाने उदरे शयितः सौदर्य्यः—भ्राता, ["सोदराद्यः" (४।४।१०९ पा०) इति यप्रत्ययः] तस्मिन् यः स्नेहः,—प्रेम, तेन निहितः,—जनितः, निरतिशयः,—अत्यन्तः, मन्युः,—शोकः पितृमरणजः इति भावः. "स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते" इति कुमारसम्भवे कालिदासः, तेन मद्गुरुद्ध —कीलकीकृतम्, आर्द्रीकृतमित्यर्थो वा, मनः,—चित्तं यस्य तथाभूतः, अतिविरसचित्त इत्यर्थः, विमोहितहृदय इत्यर्थो वा, कथमपि—अतिकृच्छ्रेणेत्यर्थः, बाष्पेति।—बाष्पवारीणाम्—नेत्रजलानां, प्रवाहेण—स्रोतसा, अविरतप्रवृत्तनेत्रजलेनेत्यर्थः, यः उत्पीडः,—पीडनं तेन, जीवितं—जीवनं, न ववाम—न उज्जगार, कथमपि जीवनं दधारेति भावः। इह बाष्पवारिषु प्रवाहत्वाध्यवसायेन उक्तिप्रसिद्धिमतिक्रान्तया अतिशयोक्तिरलङ्कृतिः इति सङ्क्षेपः।

(१६) "अनन्तरम्" इत्यस्य "ज्येष्ठं भ्रातरमपश्यत्" इत्यनेन सम्बन्धः। तं विशिनष्टि, द्वारेत्यादि।—द्वारपालैः,—दौवारिकैः, मुक्तेन—त्यक्तेन, त्यक्तमार्गेणेति यावत्, यद्वा—द्वारपालमुक्तेन—दौवारिककृतनिरोधरहितेनेत्यर्थः, द्वारपालानुमतेनेति यावत्, पूर्व्वं प्राप्य तेषामेव दर्शनयोगात् इति भावः।

इव आक्रन्देन कथ्यमानं, (१७) दूरद्रुतागमनमुषितबाहुल्येन विच्छिन्नच्छत्रधारेण लम्बिताम्बरवाहिना (१८) भ्रष्टभृङ्गार-ग्राहिणा च्युताचमनधारिणा ताम्यत्ताम्बूलिकेन (१९) खञ्जत्-खड्गग्राहिणा कतिपयप्रकाशदासेरकप्रायेण (२०) बहुवासरान्त-रितस्नानभोजनशयनश्यामक्षामवपुषा परिजनेन परिवृतम्,

---

आक्रन्देन—रोदनध्वनिना, कथ्यमानम्—आगतो राज्यवर्द्धन इति निवेद्य-मानम्।

(१७) दूरेति।—दूरात—दीर्घमार्गादित्यर्थः, द्रुतागमनेन—शीघ्रोपस्थित्या, मुषित—विप्रलब्धं, व्यतीतमिति यावत् बाहुल्यं—बहुत्वं यस्य तेन, अल्पसङ्ख्यकेन इत्यर्थः, विच्छिन्नच्छत्रधारेण—अतिकालच्छत्रधारिपुरुषेण, पश्चात्कृतच्छत्रधारिणे-त्यर्थः, लम्बिताम्बरवाहिना—लम्बित—वेगागमनात् स्खलितमित्यर्थः अम्बर—वसनं, वहति—धत्ते इति तथोक्तेन।

(१८) भ्रष्टेति।—भ्रष्ट,—दूरपतितः भृङ्गारग्राही—कनकालुकापरपर्याय-कजलपात्रविशेषवाही यस्य तेन, ["भृङ्गारभृङ्गारौ" (उ० ३ पा० १३६ सू०) इति भृञः आरन् गुक् ह्रस्वे च रूपम्। "भृङ्गारः कनकालुका" इत्यमरः] च्युतेति। —च्युत,—स्खलितः, पथि स्थितः इति यावत्, आचमनधारी—आचमनार्थजल-ग्राही यस्य तेन, ताम्यत्ताम्बूलिकेन—ताम्यन्—वेगगत्या क्लिश्यन् ताम्बूलिकः,—ताम्बूलदायी ताम्बूलग्राही वा यस्य तेन।

(१९) खञ्जदिति।—खञ्जन—द्रुतगमनेन विकलचरणः, खड्गग्राही—असि-ग्राही यस्य तेन, कतिपयेति।—कतिपये—अल्पे प्रकाशाः,—अत्युन्नतत्वात् दृश्य-माना इत्यर्थः, ये दासेरकाः—उष्ट्राः ["भृजेरादयः" (उ०१ पा० ६२ सू०) इति दासतेः एरक्, ततः कन्] यद्वा—प्रकाशाः,—मुख्यकाः, प्राधान्यात् मुख्या इति भावः ये दासेरकाः,—दासीपुत्राः ["क्षुद्राभ्यो वा" (४।१।१३१ पा०) इति ढक् ततः कन्। "दासेरकस्तु करभे दासीपुत्रे च धीवरे" इति मेदिनी] तत्प्राय—बाहुल्यं यस्मिन् तेन।

(२०) बह्विति।—बहूनि—अनेकानि वासराणि—दिवसान् व्याप्येत्यर्थः, अन्तरितेन—व्यवहितेन, परित्यक्तेन वा, अस्नातेनेत्यर्थः, स्नानेन—आप्लवेन भोजनेन—आहारेण, शयनेन—निद्रया च, श्याम—मलिनं, क्षाम—क्षीणञ्च, वपुः,—शरीरं यस्य तेन, परिजनेन—पार्श्वचरेण जनेन, परिवृत—परिवेष्टितम्।

(२१) अविरलमार्गधूलिधूसरितशरीरतया शरणीकृतमिव अशरणया क्रमागतया वसुन्धरया, (२२) क्षणनिर्जयसमरशरव्रणबद्धपट्टकैः दीर्घधवलैः समासन्नराज्यलक्ष्मीकटाक्षपातैः इव शवलीकृतकायम्, (२३) अवनिपतिप्राणपरित्राणार्थमिव च शोकहुतभुजि हुतमांसैः अतिकृशैः अवयवैः आवेद्यमानदुःखभारम्, (२४) अपगतचूडामणिनि मलिनाकुलकुन्तले शेखरशून्ये शिरसि शुचम् आरूढां मूर्त्तिमतीम् इव दधानम्,

---

(२१) अविरलेति।—अविरलाभिः—सान्द्राभिः, मार्गधूलिभिः—अध्वरजोभिः धूसरितम्—ईषत्पाण्डुभूतं विवर्णमित्यर्थः शरीरं—देहं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया हेतुना अशरणया—अनाश्रयया क्रमागतया—वंशपरम्परागतया वसुन्धरया—पृथ्व्या शरणीकृतमिव—अशरणं शरणं कृतमिव आश्रितमित्यर्थः।

(२२) क्षणेति।—क्षणेन—स्वल्पीयसा [illegible] निर्जयाय—शत्रुविजयाय यः समरः—सङ्ग्रामः तस्मिन् शराः—शरप्रहारैः इत्यर्थः ये व्रणाः—क्षतानि तेषु बद्धानि—सन्नद्धानि पट्टकानि—पटी इति वङ्गभाषया प्रसिद्धानि तैः दीर्घधवलैः—आयतश्वेतैः कटाक्षपातोऽपि दीर्घधवलो भवति। समासन्नेति।—समासन्ना—समुपस्थिता या राज्यलक्ष्मीः तस्याः कटाक्षपातैः—अपाङ्गवीक्षणैः इव शवलीकृतकायं—चित्रितशरीरम् इह व्रणपट्टकेषु राजलक्ष्मीकटाक्षपात सम्भावनया उत्प्रेक्षा तद्गुणो व्यङ्ग्य इति सङ्क्षेपः

(२३) अवनीति।—अवनिपतेः—राज्ञः पितुरिति भावः प्राणानां—जीवनस्य परित्राणार्थम् इव—परिरक्षणार्थम् इव शोकहुतभुजि—शोकाग्नौ हुतमांसैः—हुतानि मांसानि—पिशितानि येषां तैः अत एव अतिकृशैः—अतिक्षीणैः अवयवैः—अङ्गैः आवेद्यमानेति।—आवेद्यमानः—ज्ञाप्यमानः दुःखभारः—शोकातिशयः [illegible] दारुणयन्त्रणामित्यर्थः।

(२४) अपगतेति।—अपगतः—अपनीतः चूडामणिः—शिरोरत्नं यस्मात् तादृशे मलिनाकुलकुन्तले—मलिनाः—मलदिग्धाः रूक्षा इति यावत् आकुलाः—विरलाः कुन्तलाः—केशाः यत्र तादृशे शेखरशून्ये—उष्णीषाद्यलङ्कृत, रत्नदामाबद्धकिरीटवर्जिते इति यावत् आपीडबन्धन वा माल्यादिरहिते इत्यर्थः ("शिखास्वापीडशेखरौ" इति माल्यविवरणे अमरः) शुचम्—शोकम् आरूढाम्

(२५) आतपगलितस्वेदसलिलेन रुदता इव पितृपादपतनो-त्कण्ठितेन ललाटपट्टेन लक्ष्यमाणं, (२६) प्रयीयसा बाष्पपय-प्रवाहेण अभिमतपतिमरणमूर्च्छितामिव महीम् अनवरतं सिञ्चन्तम् (२७) अनन्तमनन्ताश्रुप्रवाहनिपतननिम्नीकृतौ इव दुःखक्षामौ कपोलौ उद्वहन्तम् (२८) अत्युष्णमुखमारुतमार्गगतेन द्रवता इव गलितताम्बूलरागेण अधरबिम्बेन उपलक्षितं,

---

—अयता सत्यमेव सर्वानुरागसह प्रायो दृश्यते इत्याशय केशानां काषाय प्रत्यक्षमेव शीकाम्य नु "काषायचीवरवासिषु" इति कादम्बरीसप्तम उल्लासादौ-त्तरम् मूर्च्छतीं—साचाभ्यमानाम् दधानं—धारयन्तम्

(२५) आतपेति—आतपेन—सूर्यकिरणेन गलिता—निःसृता स्वेदराजिः—घर्मपरम्परा यस्मात् तथोक्तेन रुदता इव—अश्रूणि मुञ्चता इव पितृपादपतनाय—जनकस्य पादपतनाय—चरणे प्रणामकरणाय उत्कण्ठितेन—उत्सुकेन ललाटपट्टेन—भालतटेन [कर्तरि तृतीया] लक्ष्यमाणं—दृश्यमानम्।

(२६) प्रयीयसा—अतिविस्तृतेन अतिप्रवृद्धेन वा बाष्पपयःप्रवाहेण—अनुस्रोतसा इत्यर्थः अभिमतेति।—अभिमतस्य—इष्टस्य पत्युः—भर्तुः राज्ञ इति भावः मरणेन—मृत्युना मूर्च्छितामिव—नष्टचेतनामिव महीं—पृथ्वीम् अनवरतम्—अविच्छिन्नं यथा तथा सिञ्चन्तं—वर्षन्तं मूर्च्छापनोदनाय नीरावसेचनस्य शास्त्रलोकसम्मतत्वात् इति भावः।

(२७) अनन्तेति—अनन्तेन—प्रभूतेन इत्यर्थः सन्ततेन—विस्तृतेन अविच्छिन्नेन इत्यर्थः अश्रुप्रवाहनिपतनेन—बाष्पस्रोतोनिपतनेन निम्नीकृतौ इव—नमतां नीतौ इव उच्चस्थानपतज्जलस्थानमपि निम्नीभवति दुःखक्षामौ—दुःखेन क्षीणौ कपोलौ—गण्डदेशौ उद्वहन्तं—धारयन्तम्

(२८) अत्युष्णेति।—अत्युष्णस्य—अतिसन्तप्तस्य शोकवशादिति भावः मुखमारुतस्य—प्रश्वासस्य मार्गं—पन्थानं गतः—प्रचलितः तेन द्रवता—द्रवीभूतेन सन्तापवशादिति भावः गलितताम्बूलरागेण इव—गलितः—प्रच्युतः ताम्बूलस्य—पर्णचर्वणस्य रागः—शोणिमा यस्मात् तथाभूतेन इव अधरबिम्बेन—बिम्बफलाभिनोष्ठेन उपलक्षितं—युक्तम् आरक्तोष्ठमिति भावः। यद्वा—द्रवता—पलायमानेनेव सन्तापभयादिति भावः गलितेति।—गलितः—भ्रष्टः, विराहत इत्यर्थः,

(२९) पवित्रिकामात्रावशेषेन्द्रनीलिकांशुश्यामायमानम् अचिर-श्रुतपितृमरणमहाशोकाग्निदग्धमिव श्रवणपाशम् उद्वहन्तम्, (३०) अस्फुटाभिव्यक्तव्यञ्जनेन अपि अधोमुखस्तिमितनयन-नीलतारकमयूखमालाखचितेन शोकप्ररूढश्मश्रुश्यामलेन इव मुखशशिना लक्ष्यमाणं, (३१) केसरिणम् इव महाभूभृद्विनिपातविह्वलनिरवलम्बनं, दिवसमिव तेजःपतिपतनपरि-

---

ताम्बूलराग,—पर्णभक्षणजनितरक्तिमा इति यावत् यस्मात् तथाभूतेन, पितृशोकात् त्यक्तताम्बूलेन विवर्णेन इति भावः।

(२९) पवित्रिकेति।—पवित्रिकामात्रं—विशुद्धतामात्रम्, उज्ज्वलतामात्रमित्यर्थः, न तु अलङ्कारार्थमिति भावः अवशेषः यस्याः तथाभूता, या इन्द्रनीलिका—नीलकान्तमणिविशेषः तस्याः अंशुभिः,—किरणैः, दुःखातिरेकात् कर्णभूषणानामपसारणेऽपि इन्द्रनीलमणिमात्रावशिष्टतया तदंशुभिरिति भावः, श्यामायमानः—श्याममिव आचरन्तम्, अत एव अचिरेति।—अचिरश्रुतस्य—अल्पदिनमात्रश्रुतस्य, पितृमरणस्य—जनकात्ययस्य, महाशोकाग्निना—प्रबलमन्युवह्निना, दग्धमिव—भस्मीभूतमिव, श्रवणपाशं—शोभनकर्णं, ["पाशः केशादिपूर्वः स्यात्तत्सङ्घे कर्णपूर्वकः। सुकर्णे च ॥" इति मेदिनी। "श्रवणपाशम्" इत्यत्र "श्रवणमण्डलम्" इति पाठान्तरम्] उद्वहन्तं—दधानम्।

(३०) अस्फुटेति।—अस्फुटम्—अस्पष्टम्, ईषदित्यर्थः, अभिव्यक्तं—प्रकाशितं, व्यञ्जनं—लक्षणं, श्मश्रु इति यावत् यस्य तथाभूतेनापि, अधोमुखेति।—अधोमुखयोः—अवनतयोः स्तिमितयोः,—निश्चलयोः, नयनयोः,—चक्षुषोः, नीलानां—कृष्णानां तारकमयूखानां—तारांशूनां, तारकमयूखानामिव तारकमयूखानाम् इति निदर्शना, मालया—परम्परया खचितः,—व्याप्तः तेन, अत एव शोकेति।—शोकेन—दुःखेन, प्ररूढं—सञ्जातं, प्रवृद्धमित्यर्थः, चौरकर्माभावादिति भावः, यत् श्मश्रु—कूर्चं, मुखलोम इति यावत् तेन श्यामलः,—सकलङ्क इति यावत् तेन, मुखशशिना—वदनचन्द्रेण, [करणे तृतीया] लक्ष्यमाणं—दृश्यमानम्।

(३१) केसरिणमिव—सिंहमिव, महेति।—महान्—पराक्रान्त इत्यर्थः, उन्नतश्च, भूभृत्—राजा, गिरिश्च, तस्य विनिपातेन—विध्वंसेन, एकत्र,—मरणेन,

म्लानश्रियं श्यामीभूतं, नन्दनम् इव भग्नकल्पपादपं विच्छायं, दिग्भागमिव प्रोषितदिक्कुञ्जरशून्यं, गिरिमिव गुरुवज्रपातदारितं कम्पमानं (३२) क्रीतमिव क्रशिम्ना, किङ्करीकृतमिव कारुण्येन दासीकृतमिव दौर्मनस्येन, शिष्यीकृतमिव शोचितव्येन, (३३) आत्मीकृतमिव आधिना, मूकीकृतमिव मौनेन, पिष्टमिव पीडया, खिन्नमिव सन्तापेन, उच्छ्रितमिव चिन्तया, लुप्तमिव विलापेन, धृतमिव वैराग्येण, प्रत्याख्यातमिव प्रतिसङ्ख्या-

---

अन्यत्र—पतनेन इत्यर्थः विह्वलं—व्याकुलं निरवलम्बनं—निराश्रयञ्च। दिवसमिव वासरमिव तेज इति—तेजःपते—प्रतापवती राज्ञः सूर्य्यस्य च पतनेन—मरणेन अस्तगमनेन च परिम्लाना—मलिना श्रीः—शोभा यस्य तम्, अत एव श्यामीभूतं—मलिनकायम् अन्धकारमयीभूतञ्च। नन्दनमिव—उद्यानमिव भग्नकल्पपादपं—भग्नः—विनष्टः इत्यर्थः कल्पपादपः—कल्पवृक्षवत् मनोरथपूरकः पिता यस्य तं भग्नकल्पतरुञ्च अत एव विच्छायं विगतप्रभं छायाशून्यञ्च। प्रोषितेति।—प्रोषितः—विनष्टः प्रवासं गतश्च दिक्कुञ्जरः—दिग्गजवत् दृप्तः पिता दिग्गजश्च तेन शून्यः—विरहितं तम्। गुर्व्विति।—गुरुः—पिता वज्र इव—कुलिशमिव अनुदारकत्वादिति भावः तस्य पातेन—नाशेन अन्यत्र—गुरुणा—महता वज्रपातेन—कुलिशपतनेन दारितं—पाटितम् अत एव कम्पमानं—वेपमानम्। मालोपमालङ्कारः।

(३२) क्रशिम्ना—कार्श्येन क्रीतमिव—अधीनीकृतमिव अतिकृशमित्यर्थः। कारुण्येन—शोकेन किङ्करीकृतमिव—दासीकृतम् इव अतिशोकातुरमित्यर्थः। दौर्मनस्येन—दुःखितमनस्कतया दासीकृतं—भृत्यीकृतं दुःखनायकमानमित्यर्थः। शिष्यीकृतमिव—अन्तेवासितां नीतमिव शोचितव्येन—शोकेन अतिशोकाकुलमित्यर्थः।

(३३) आत्मीकृतमिव—आत्मसात्कृतमिव आधिना—मनःसन्तापेन अतीव मनःपीडितमिति निष्कर्षः। मूकीकृतमिव—निर्वचनीकृतमिव मौनेन—तूष्णीम्भावेन निर्वाक्कारमित्यर्थः। पिष्टमिव—पेषणं नीतमिव खिन्नमिव—पक्वमिव शोकविवशमित्यर्थः। उच्छ्रितमिव—गृहीतमिव सदा चिन्तापरमित्यर्थः। लुप्तमिव—अदृष्टमिव विलापेन—पारम्पवतेन अविरतशुभ्रोचनमित्यर्थः। धृतमिव—आश्रितमिव, वैराग्येण—निर्वेदेन, अनासक्तमिति भावः। प्रत्याख्यातमिव—

नेन, अवज्ञातमिव प्रज्ञया, (३४) दूरीकृतमिव दुरभिभवत्वेन, (३५) अबोध्येन वृद्धबुद्धीनाम्, असाध्येन साधुभाषितानाम्, अगम्येन गुरुगिराम्, अशक्येन शास्त्रशक्तीनाम्, अपथ्येन प्रज्ञाप्रयत्नानाम्, अगोचरेण सुहृदनुरोधानाम्, अविषयेण विषयोपभोगानाम्, अभूमिभूतेन कालक्रमोपचयाना शोकेन कवलीकृत ज्येष्ठं भ्रातरम् अपश्यत्। (३६) आवेगोद्गतगुरुस्नेहोत्कलिकाकलापोत्क्षिप्यमाणकाय इव च परवशः समुदगात्।

निराकृतमिव, प्रतिसङ्ख्यानेन—विवेकिन्या मत्या, विवेकविमूढमिति भावः। अवज्ञातमिव—तिरस्कृतमिव, प्रज्ञया—बुद्ध्या, हतधियमित्यर्थः।

(३४) दुरभिभवत्वेन—दुरपनेयत्वेन हेतुना, यद्वा,—दुः,—दुःखेन, अभिभवः,—पराजयः, तस्य भावः तत्त्वं, दुर्जयत्वेनेत्यर्थः, दूरीकृतमिव—निराकृतमिव, सर्वाभिभवनीयाकारमिति भावः।

(३५) वृद्धबुद्धीनां—स्थविरमतीनां, प्राचीनत्वात् बहुदर्शिनीनामिति भावः, अबोध्येन—प्रबोधयितुमशक्येन इत्यर्थः। साधुभाषितानां—सज्जनवचनानां, सदाक्यानां वा, शान्तवचनानामित्यर्थः, असाध्येन—अनपनेयेन। गुरुगिरां—गुरुजनवचसाम्, अगम्येन—अविषयेण, अस्थानेन इति यावत्, गुरुजनप्रबोधवचसाऽपि अशमनीयेनेति भावः। शास्त्रशक्तीनां—शास्त्रज्ञानानामिति यावत् अशक्येन—असाध्येन, शास्त्रतत्त्वज्ञानमङ्गिरेऽपि दैन्यस्खलनं प्रतिपादयतेति भावः। अपथ्येन—अविषयेण, प्रज्ञाप्रयत्नानां—प्रज्ञायाः—बुद्धेः प्रयत्नानां—प्रयासानां, विशिष्टज्ञाने सत्यपि अधर्य्यं वर्द्धयता इति भावः। अगोचरेण—अदृष्टेन, बन्धुजनानुरोधेनापि अनपगच्छता इति भावः। अविषयेण—अगोचरेण, विषयोपभोगानां—स्रक्चन्दनवनितादुपसेवनानुरागाणां, विषयसम्भोगे अनासक्तिं जनयता इत्यर्थः। कालक्रमेति।—कालक्रमेण—समयानुसारेण, ये उपचयाः,—वृद्धयः तेषाम्, अभूमिभूतेन—अनास्पदेन, कालक्रमेण समुदितः शोकः तादृक् हृदयविदारकः न भवति, यादृक् सद्यः प्रवर्द्धितः इति तात्पर्य्यं, सद्य एव प्रवर्द्धमानेन, न तु कालक्रमेण उपचयं गच्छता इति वा भावः। कवलीकृत—ग्रस्तम्।

(३६) आवेगेति।—आवेगेन—सम्भ्रमेण उद्गतः,—उद्दीप्तः, गुरुः,—समग्रः, स्नेहः,—प्रेमा, तेन या उत्कलिकाकलापः,—उत्कण्ठातिशयः, तेन उत्क्षिप्यमाणः,—

अथ दूरादेव (३७) दृष्ट्वा देवो राज्यवर्द्धनः चिरकाल-कलितं वाष्पवेगं मुमुक्षुः सुदूरप्रसारितेन सङ्कलयन् इव सर्व्व-दुःखानि दैर्घेण दोर्दण्डद्वयेन गृहीत्वा कण्ठे मुक्तकण्ठं पुनः पतितक्षौमे क्षामे वक्षसि, पुनः कण्ठे, पुनः स्कन्धभागे, पुनः कपोलोदरे निधाय तथा तथा रुरोद, यथा सबन्धनानि इव उदपाट्यन्त हृदयानि। (३८) मृतनृपतिना राजवल्लभे-नापि प्रतिशब्दनिभेन निर्भरमिव अरुद्यत। सुचिराच्च काथ-ञ्चिदपि निर्हृष्टनयनजलः पर्जन्य इव शरदि स्वयमेव उप-

---

कष्टं नीयमानः, उल्लाप्यमान इत्यर्थः, काथ,—देहः यस्य तथाभूत इव, भरवश,—विह्वल समुद्गात—समुत्तस्थौ, समुज्जगाम वा।

(३७) दृष्ट्वा, हर्षमिति शेष। चिरकालेति।—चिरकालकलित—चिरधृत, चिरनिबद्धमिति यावत वाष्पवेगम्—अश्रुभर, मुमुक्षु,—त्यक्तुमिच्छु, ['सनाशंसभिक्ष उ' (३।२।१६८ पा०) इति सन्नन्तादुप्रत्यय] सुदूरात—बहुदूरादेव, प्रसारितेन—विस्तारितेन, दैर्घेण—महता, आयतेनेत्यर्थ दोर्दण्डद्वयेन—बाहुदण्डयुगलेन, सर्व्वदुःखानि—पितृशोकजनितसन्तापसमूहान, सङ्कलयन्निव—चिन्तयन्निव। मुक्त कण्ठम्—उच्चैरित्यर्थः। पतितक्षौमे—पतित—स्खलित क्षौम—पट्टोत्तरी यस्मात् तथाभूते क्षामे—क्षीणे। निधाय—संस्थाप्य हर्षमिति शेष, हर्षस्य वक्षःस्थलादौ स्वमुखं संस्थाप्य इति वा। सबन्धनानि इव—ससन्धिबन्धनानि इव सन्धिबन्धन सहितानि इव इत्यर्थ। उदपाट्यन्त—उच्छेदं प्राप्तानि इत्यर्थ, स्वयमेवाच्छिद्यन्त इति भाव, [पाटयते कर्म्मकर्त्तरि रूपम्]।

(३८) मृतेति।—मृत,—ज्ञानविषयतां नीत, कृतमरण इत्यर्थं नृपति,—राजा, प्रभाकरवर्द्धन इति यावत् येन तथाभूतेन, नृपति स्मरतेत्यर्थं, राजवल्लभेन—मृतस्य राज्ञ प्रियजनेन का कथा वल्लभजनस्य, सर्व्वैरपि अविशेषण इत्यापकारार्थं। प्रतिशब्दनिभेन—प्रतिध्वनिसदृशेन, राज्यवर्द्धनरोदनस्येति भाव, निर्भरमिव—अतिमात्रमिव। सुचिराच्च इति चकारेण पूर्व्ववाक्ये सम्बन्धाभावेऽपि इत पुन राज्य-वर्द्धनस्यैव सम्बन्धवत्त्व ख्याप्यते, निर्हृष्टनयनजल,—निःशेष यथा तथा, हृष्टानि—पातितानीत्यर्थं, नयनजलानि—नयनयो,—नेत्रयो, जलानि—अश्रूणि येन तथाभूत, यद्वा,—निर्हृष्टानि नयनयो जलानि अश्रूणि जलधरजलानीव येन, [इत्युपमित-

शशाम। उपविश्य च (३९) परिजनोपनीतेन तोयेन तत्कर-नखमयूखपुञ्जतया महाजलप्लवजायमानफेनलेखमिव पुनः पुनः प्रमृष्टमपि (४०) पक्ष्माग्रसङ्गलग्नबिन्दुवृन्दमन्दोन्मेषमुषित-दर्शनं कथङ्कथम् अपि चक्षुरक्षालयत्। (४१) ताम्बूलिकोप-स्थापितेन च वाससा चन्द्रातपशकलेनेव उष्णबाष्पदग्धं वदनम् उन्ममार्ज। तूष्णीमेव च चिरं स्थित्वा उत्थाय स्नानभूमिम् अगात्। तस्याञ्च स्थित्वा (४२) विभूषं विलस्तव्यस्तकुन्तलं मौलिम् अनादरात् निष्पीड्य, सावशेषमन्युस्फुरितेन

समासः] पर्जन्य इव—निःशेषनिर्दिष्टाम्बुमेघ इव इन्द्र इव वा, स हि वर्षणं कारयति, ("पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ" इति त्रिकाण्डशेषः) उपशशाम—शान्तिं लेभे, वर्षणव्यापारान्निववृत इत्यर्थः ।

(३९) परिजनोपनीतेन—परिचारकसमुपस्थापितेन तोयेन—जलेन। तदिति।—तस्य—राज्यवर्द्धनस्य, करनखानां—हस्तनखराणां, मयूखपुञ्जः—किरणराजिः, स एव इति भावः यस्मिन् तस्य भावः तत्ता तया हेतुना महति।—महाजले—जलराशौ, नेत्रसलिले इति भावः, प्लवेन—सन्तरणेन, जायमाना—उत्पद्यमाना फेनलेखा—फेनराजिः यस्मिन् तथाविधमिव प्रमृष्टमपि—प्रमार्जनं नीतमपि।

(४०) पक्ष्मेति।—पक्ष्मणां—नेत्रलोम्नाम्, अग्रेषु—प्रान्तेषु, सङ्गलग्नाः—निःसक्ताः, ये बिन्दवः—पृषताः ("पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसः" इत्यमरः) तेषां वृन्दैः—समूहैः, मन्दः—अल्पः, यः उन्मेषः—उन्मीलनं, तेन मुषितं—हृतं दर्शनम्—अवलोकनव्यापारः यस्य तत्। अक्षालयत्—प्रामार्जयत् वेगवता नेत्रप्रवाहाणां सन्तपनेन दर्शनं कथञ्चित् साध्यमासीदित्याशयः ।

(४१) ताम्बूलिकेन—ताम्बूलवाहिना, उपस्थापितेन—उपनीतेन, वाससा—वस्त्रेण, चन्द्रातपशकलेनेव—चन्द्रमयूखखण्डेनेव, वितानखण्डेनेव वा, शुभ्रेण स्वच्छतया शीतलेन इति भावः, उष्णेन—तप्तेन, बाष्पेण—अश्रुणा दग्धम्—उपतप्तम् ["उष्णबाष्पदग्धम्" इत्यत्र "उष्णोष्णबाष्पदग्धम्" इति पाठे—उष्णोष्णेन—अतितप्तेनेत्यर्थः] वदनं—मुखम्, उन्ममार्ज—प्रमृष्टवान्।

(४२) विभूषं—भूषारहितम्। विलस्तेति।—विलस्ताः,—जटे छिन्नाः, इत्यर्थः,

जिजीविषता इव (४३) जलधौतसुभगम् आत्मानमपि चुचुम्बिषता इव अधरेण, चालितस्य चक्षुषः (४४) श्वेतिम्ना च शारदशशिकरविकसितविशदकुमुदवनदलावलिबलिविक्षेपैः इव दिग्देवताऽर्चनकर्म्म कुर्व्वाणः, (४५) चतुःशालवितर्द्दिकायां नीचापाश्रयविनिहितैकोपबर्हायां पर्य्यङ्किकायां निपत्य जोषम् अस्थात्।

देवोऽपि हर्षस्तथैव स्नात्वा (४६) धरणितलनिहितकुथा-

श्लथाः,—विस्रस्ताः, कुन्तलाः,—केशाः यत्र तथोक्त, मौलिः—शिरःसंयतकेशान्, धम्मिल्लकलाप इत्यर्थः, ("चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः" इत्यमरः) अनादरात्—अयत्नात् महागुरोर्निपातादिति भावः, निष्पीड्य—प्रोञ्छ्य, निर्जलं विधायेत्यर्थः, सावशेषमन्युस्फुरितेन—सावशेषेण—अवशिष्टेन मन्युना—शोकेन, स्फुरितः,—स्पन्दित इत्यर्थः तेन, जिजीविषता इव—जीवितुमिच्छता इव, शोकाग्निदाहक्लेशादिति भावः।

(४३) जलेति।—जलेन—तोयेन, धौतः,—क्षालितः, अत एव सुभगः,—सुन्दरः तम्, आत्मानं—स्वम्, उत्तरोष्ठेन अधरोष्ठमिति भावः, चुचुम्बिषता इव—चुम्बितुमिच्छता इव।

(४४) श्वेतिम्ना—धावल्येन, शारदेति।—शारदः,—शरत्कालिकः, शशिकरः,—चन्द्रकरः तद्वत् तेन वा विकसितानि—प्रस्फुटितानि, विशदानि—स्वच्छानि, शुभ्राणि इत्यर्थः, कुमुदानि—उत्पलानि तेषां वनानि—समूहाः, तेषां दलावलयः,—पत्रराजय एव बलिविक्षेपाः,—पूजोपहारप्रक्षेपाः तैः इव दिग्देवताऽर्चनकर्म्म—दिग्देवतानां—दिगधिष्ठात्रीणां देवतानाम्, अर्चनकर्म्म—पूजनम्।

(४५) चतुःशालवितर्द्दिकायां—चतुःशाले—चतुर्दिगवस्थितगृहमण्डल्यां, या वितर्द्दिका—वेदिका तस्यां, ("स्याद्वितर्द्दिस्तु वेदिका" इत्यमरः) नीचेति।—नीचेषु—निम्नेषु, तलभागेष्विति यावत्, अपाश्रयस्य—चन्द्रातपस्य, विनिहितः,—स्थापितः, एकः,—अद्वितीयः, यद्वा,—एकः,—केवलः, न तु आस्तरणादिकं किञ्चिदासीदिति भावः, उपबर्हः,—उपधानं यस्यां तथोक्तायाम्। ("उपधानन्तूपबर्हः" इत्यमरः) जोषं—तूष्णीं, ("तूष्णीमर्थे सुखे जोषम्" इत्यमरः) अस्थात्—स्थितः। इह यथावद्गुरुजनतिरोधाने महापुरुषकर्त्तव्यवर्णनदर्शनात् स्वभावोक्तिरलङ्कृतिः।

(४६) धरणीति।—धरणितले—भूतले, निहितायां—स्थापितायां, कुथायां

प्रसारितमूर्त्तिः अदूरे एव अस्य तूष्णीमेव समवातिष्ठत। दृष्ट्वा दूयमानमानसम् अग्रजन्मानं समस्फुटदिव अस्य सहस्रधा हृदयम्। (४७) औरसदर्शनं हि यौवनं शोकस्य। लोकस्य तु नरपतिमरणदिवसादपि दारुणः स बभूव दिवसः। सर्व्वस्मिन् एव नगरे न केनचित् (४८) अपाचि, न केनचित् अस्नायि, न अभोजि, सर्वत्र सर्वेण अरोदि। केवलम् अनेन क्रमेण अतिचक्राम दिवसः। (४९) स च प्रत्यग्र-त्वष्टृटङ्कतष्टतनुः इव वहद्बहलरुधिररसमांसच्छविः अपर-

---

—वर्णकम्बले, चित्रितकम्बलविशेषे इत्यर्थः, ("कुथं स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बर्हिषि" इति मेदिनी) प्रसारिता—विस्तारिता, मूर्त्तिः,—तनुः येन तथाभूतः। अदूरे—निकटे। दूयमानमानसम्—क्लिश्यमानचित्तम्। अग्रजन्मानम्—ज्येष्ठम्। समस्फुटदिव—अदीर्य्यदिव, विदीर्णमभवदिवेत्यर्थः।

(४७) औरसदर्शनम्—सहोदरदर्शनमिति भावः, यौवनम—अत्युद्दीपक-मिति भावः, शोकस्य—पितृमरणजस्य मन्योः। दारुणः,—भीषणः, क्षेमकर इत्यर्थः। स दिवसः,—राज्यवर्द्धनागमनदिनम् इत्यर्थः।

(४८) अपाचि—रन्धनं कृतम्। अस्नायि—स्नातम्। अभोजि—भुक्तम्। अरोदि—रुदितम्। क्रमेण—विधानेन, प्रकारेणेत्यर्थः, शोकविलापनेति भावः, अति-चक्राम—गतः।

(४९) स च—प्रसिद्ध इत्यर्थः प्रत्यग्रेति।—प्रत्यग्रम्—अभिनवं यथा तथा, त्वष्ट्रा—विश्वकर्म्मणा देवशिल्पिना इत्यर्थः, ("देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा" इत्यमरः) टङ्केन—पाषाणदारणास्त्रविशेषेण, ("टङ्कः पाषाणदारणः" इत्यमरः) तष्टा—छिन्ना, तनूकृता इत्यर्थः, [तक्षतेः कर्म्मणि निष्ठाया रूपम्। "तष्टत्वष्टौ तनूकृते" इत्यमरः] तनुः,—शरीरं यस्य तथाभूतः इव निस्तेजा इवेत्यर्थः, पुरा विश्वकर्म्मणः सुता सञ्ज्ञा सूर्य्यगृहिणी पत्युस्तेजोऽतिरेकम् असहमाना विसोढुं पितरम् उपेत्य न्यवेदयत। स तु कन्यायाः क्लेशपरिजिहीर्षया सूर्य्यं जामातरं शाणयन्त्रे निधाय क्षीणतेजसम् अकरोत् इति पुराणवार्त्ता अत्र अनुसन्धेया, वहदिति।—वहन—निःसरन् बहलः,—बहुलः, रुधिररसः,—रक्तद्रवः यस्मात् तादृशः, यत् मांसम्—पिशितम्, तस्येव छविः,—कान्तिर्यस्य तथोक्तः, रक्तवर्ण इति यावत्, अतोऽत्याकार इति भावः,

পারাবারপয়সি মমজ্জ মঞ্জিষ্ঠারুণোঽরুণসারথিঃ। (৫০) মুকুলায়মানকমলিনীকোষবিকলং চকাণ চঞ্চরীককুলং কমলসরসি। (৫১) সবিধবিরহব্যাধিবিধুরবধূবাধ্যমানং ববন্ধ বন্দী ইব বিবুদ্ধবন্ধূকভাসি ভাস্বতি ভাসা ইয়ং চক্রবাকচক্রবালম্। (৫২) সঞ্চরন্ত্যাঃ সমধুকররবং কৈরবাকরং কলহংসশ্রেণীরমণীয় মাণিক্যকাঞ্চীকিঙ্কিণীজালমিব

মঞ্জিষ্ঠারুণঃ,—মঞ্জিষ্ঠা—সমঙ্গা, রক্তবর্ণলতাবিশেষ ইত্যর্থঃ, তদ্বৎ অরুণঃ,—রক্তঃ, অরুণসারথিঃ,—সূর্য্যঃ, অপরপারাবারপয়সি—পশ্চিমসাগরসলিলে, মমজ্জ—অবগাঢ়বান্, অস্তম্ অগমৎ ইত্যর্থঃ।

(৫০) মুকুলেতি।—মুকুলায়মানে—মুকুলীভাবমাপন্নে, মুদ্রিতে ইত্যর্থঃ, কমলিনীকোষে—পদ্মিনীবীজকোষে বিকলং—বিবশং মুদ্রাশয়সঙ্কোচাৎ বিহ্বলং বা ইত্যর্থঃ। অয়মত্র ভাবঃ সূর্য্যাস্তমনেন সহসা পদ্মানাং নিমীলনাৎ মকরন্দরসান্ধানাং বীজকোষগতানাং ভ্রমরাণাং পুটাদিব ততো বহির্গমনাসামর্থ্যাদিতি বৈকল্যম্। চঞ্চরীককুলং—ভ্রমরবৃন্দং [ফর্ফরীকাদয়শ্চ (উ০ ৪ পা০ ২০ সূ০) ইতি যঙ্লুগন্তাৎ চরতেঃ ঈকন্ নিপাতনাৎ চঞ্চরীকঃ] কমলসরসি—পদ্মাকরে, চকাণ—আত্মস্বরং জুগুপ্সে [ধাতূনামনেকার্থত্বাৎ কণতে র্লিটি রূপম্]।

(৫১) সবিধেতি।—সবিধেন—সন্নিহিতেন, উপস্থিতেন ইত্যর্থঃ নিকটবর্তিনা ইতি ভাবঃ। বিরহব্যাধিনা—বিচ্ছেদপীড়য়া বিধুরাভিঃ—কাতরাভিঃ বধূভিঃ—চক্রবাকীভিঃ ইতি যাবৎ বাধ্যমানম্—অনুরুধ্যমানমিতি ভাবঃ চক্রবাকচক্রবালং—কোকমণ্ডলং বন্দী ইব—মুষ্টিরিব [illegible] ইতি ভাবঃ। বিবুদ্ধেতি।—বিবুদ্ধঃ—বিকসিতঃ যঃ বন্ধূকঃ—তদাখ্যপুষ্পবিশেষঃ তদ্বৎ ভাসঃ,—দীপ্তয়ঃ যস্য তস্মিন্ ভাস্বতি—রবৌ ভাসা—স্বভাসা, ইয়ং—নবম্ ববন্ধ—নিবদ্ধং অকরোৎ, ন বিদধে বন্ধমুক্তং নিবন্ধন ইতি ভাবঃ। ইহ বন্ধনানাং সম্মিলনসামর্থ্যাৎ [illegible] সামর্থ্যাৎ ইত্যনুমেয়ম্।

(৫২) কলহংসেতি।—কলহংসানাং—কাদম্বাখ্যহংসবিশেষাণাং শ্রেণ্যা—বীথ্যা, পঙ্‌ক্ত্যা ইত্যর্থঃ, (কাদম্বঃ কলহংসঃ স্যাৎ ইত্যমরঃ) তাভিঃ রমণীয়—মনোজ্ঞ, সমধুকররবং—মধুকরাণাং—ভ্রমরাণাং রবঃ—ধ্বনিঃ তেন সহ বর্ত্তমানম্, কৈরবাকরং—কুমুদবনং কুমুদাকরং বা, সঞ্চরন্ত্যাঃ—উদ্গচ্ছন্ত্যাঃ

आचकाण श्रियः। (५३) प्रकटकलङ्कम् उदयमानं विशङ्कट-विषाणोत्कीर्ण-पङ्क-सङ्कर-शङ्कर-शकुर शक्कर-ककुद-कूटसङ्काशम् अकाशत आकाशे शशाङ्कमण्डलम्।

अस्याञ्च (५४) वेलायाम् अनतिक्रमणीयवचनैः उपसृत्य प्रधानसामन्तैः विज्ञाप्यमानः कथङ्कथमपि अभुङ्क्त। (५५) प्रभातायाञ्च शर्व्वर्य्यां सर्वेषु प्रविष्टेषु राजसु समीपस्थितं हर्षदेवम् उवाच,—"तात! भूमिरसि गुरुनियोगानाम्। (५६) शैशव एव अग्राहि गुणवत्पताका इव भवता तातस्य

श्रिय,—लक्ष्म्या, शोभाया इति भाव, माणिक्येति।—माणिक्यस्य—रत्नविशेषस्य, काञ्ची—रशना, तस्या किङ्किणीजाल—क्षुद्रघण्टिकानिचय, आचकाणेव—रराणेव। तदानीं प्रदोषस्यागमात कुमुदाना विकाशिन लक्ष्म्या आविर्भावोऽभूत, तेन हि तस्या किङ्किणीरणनमुत्प्रेक्षितमिति बोद्धव्यम्।

(५३) प्रकटकलङ्क—प्रस्फुटलाञ्छनम्, उदयमानम्—उद्गच्छत, विश-ङ्कटेति।—विशङ्कट—विशाल ("विशङ्कट पृथु बृहत् विशाल पृथुल महत्" इत्यमर) विषाण—शृङ्ग, तेन उत्कीर्ण,—उद्धृत, य पङ्क,—कर्द्दम, तेन सङ्कर,—सङ्ग यस्य तथाभूत शङ्करस्य—हरस्य, शकुरशक्करस्य—दान्तवृषभस्य, यत् ककुदकूटम—वृषविशेषाग्रभाग पीवरस्थमांसपिण्डमित्यर्थं, "झुँटी" इति वङ्गभाषया प्रसिद्ध, ("प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्" इत्यमर) तत्सङ्काश—तत्सदृश, मध्ये श्यामल धवलवृषभककुदमिवेति भाव, शशाङ्कमण्डल—चन्द्रबिम्बम्, आकाशे—गगने, अकाशत—व्यद्योतत।

(५४) वेलाया—समये। अनतिक्रमणीयवचनै,—अलङ्घ्यवाग्भि। विज्ञाप्य-मान,—अनुरुध्यमान। कथङ्कथमपि—अतिकृच्छ्रेण इत्यर्थ, आनच्छाया सत्यामपि माननीयस्य पितु प्रियसामन्तस्य शासनमनुलङ्घ्य इति भाव।

(५५) शर्व्वर्य्या—निशायाम ("अथ शर्व्वरी। निशा निशीथिनी रात्रि" इत्यमर) प्रभाताया—भात प्रहतायाम्, अवसानायामिति भाव। राजसु—मित्रनृपसमूहेषु सामन्तराजवृन्देषु च। उवाच, राज्यवर्द्धन इति शेष। तात—वत्स! भूमि,—पात्रम। गुरुनियोगाना—गुरुजनादेशानाम्।

(५६) शैशवे—बाल्ये, अग्राहि—गृहीता, विदितेवि याक्त, गुणवत्पताका

चित्तवृत्ति। यतो भवन्तमेवंविधं (५७) विधेय विधिविधानोपनतनैर्गुण्यम् इद किमपि विभग्निषति मे हृदयम्। (५८) न अव लम्बनीया बालभावसुलभा प्रेमविलोमा वामता। (५९) वैधेय इव मा कथा प्रत्यूहम् ईहितेऽस्मिन्। न खलु न जानासि लोकवृत्तम्। (६०) लोकत्रयत्रातरि मान्धातरि मृते किं कृतं पुरुकुत्सेन? (६१) मूलतादिष्टाष्टादशद्वीपे दिलीपे वा रघुणा?

इव—गुणशालिनी वद्दयन्ती इव तातस्य—पितु चित्तवृत्ति—मनोऽभिप्राय, हृदयस्थित वा निरन्तर तदनुमताचाराद्यनुवर्तनात् इति भाव।

(५७) विधेय—वचनेस्थित ("विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रव" इत्यमर) विधेर्विधि—विधे—दैवस्य विधानेन—विलसनेन उपनतम—उपास्थित नैर्गुण्य—निष्कारण्य वैराग्यमिति भाव यस्य तथाभूतम् इद मे—मम, हृदय चित्त किमपि—यत्किञ्चित् इत्यर्थ विभग्निषति—भङ्क्तुमिच्छति।

(५८) बालभावसुलभा—शैशवसहजा। प्रेमविलोमा—प्रेम्ण—आह्लादात्मनश्चस्ति भाव विलोमा—विरोधिनी वामता—प्रतिकूलता कदाचितत्यय, न अवलम्बनीया—न ग्रहणीया।

(५९) वैधेय इव—मूढ इव ("मूढवैधेयबालिशा" इत्यमर) अस्मिन्—इदृश ईहिते—चेष्टिते प्रत्यूह विघ्न ("विघ्नोऽन्तराय प्रत्यूह स्यात्" इत्यमर)। लोकवृत्त—लोकाचार न जानासि—न वेत्सि खलु—निश्चये इति न, जानास्येवेत्यर्थ। विशेषदाढ्र्य नकारद्वय वामनाभिसम्मतम इति ज्ञेयम।

(६०) लोकत्रयत्रातरि—त्रिलोकीत्राणक्षमे इति भाव मान्धातरि—तदाख्ये प्रसिद्धनृपतौ पुरुकुत्सेन—तत्पुत्रेण इत्यर्थ किं कृतम?—राज्यमेव गृहीतं न तु वनमाश्रितमिति भाव। एवमुत्तरत्रापि बोध्यम

(६१) मूलतात्—मूलत—मूलभागात भाव आदिष्टानि—आज्ञप्तानि अष्टादश द्वीपानि येन तथाभूते अष्टादशद्वीपाधिपतौ इति भाव ननु सप्तद्वीपा हि श्रूयन्ते पुराणादिषु सत्यम् समुद्रे पारेवाटतान जम्बूप्रभृतीन्‌ भव द्वीपानि भवन्तीति सन्त्येव द्वीपानामष्टादशत्व महाकविप्रयोगे यथा हि—"अष्टादशद्वीपनिखातयूप" इति रघौ कालिदास, दिलीपे—तदाख्ये इक्ष्वाकुव शराजनि मृते इति शेष रघुणा—तत्पुत्रेण इत्यर्थ किं कृतम? इति पूर्ववदन्वय।

(६२) महासुरसमरमध्याध्यासितविदशरथे दशरथे वा रामेण ? (६३) गोष्पदीकृतचतुरुदन्वदन्ते दुष्मन्ते वा भरतेन ? तिष्ठन्तु तावदेते, (६४) तातेनैव शतसमधिकाध्वरधूमविसरधूसरितवासववयसि (६५) सुगृहीतनाम्नि तत्रभवति परासुतां गते पितरि किं न अकारि राज्यम् ? यच्च किल शोकः (६६) समभिभवति, तं कापुरुषम्

(६२) महासुरेति।—महासुराणां—दैत्यप्रवराणां, समरमध्ये—रणाभ्यन्तरे, अध्यासितः,—स्थापितः, अधिष्ठित इत्यर्थः, विदशरथः,—देवरथः येन तथाभूते, इन्द्रसाहाय्यार्थम् असुरान् हन्तुम् अध्यासितदेवरथे इति भावः दशरथे, मृते इति शेषः, रामेण—तत्पुत्रेण इत्यर्थः, किं कृतम् ? इति पूर्वेणान्वयः।

(६३) गोष्पदीति।—गोष्पदीकृता,—गोः पदं, प्रमाणं, गावः पद्यन्ते यस्मिन् देशे इति वा गोष्पदं—गोः पदजातः गर्त्त इत्यर्थः, ["गोष्पदं—" (६।१।१४५ पा०) इत्यादिना प्रमाणसेवितार्थयोरत्र निपातनम्] अगोष्पदं गोष्पदं कृता गोष्पदीकृता,—गोष्पदवत् तुच्छीकृता इत्यर्थः, अवहेलयैव उल्लङ्घिता इति भावः, चतुर्णाम् उदन्वताम्—समुद्राणाम्, अन्ताः,—सीमा येन तथाभूते, ससागरधराधीश्वरे इत्यर्थः, दुष्मन्ते—चन्द्रवंशीयप्रसिद्धनृपविशेषे, मृते सति इति शेषः, भरतेन—तत्पुत्रेण इति यावत्, किं कृतम् ? इति पूर्वेणान्वयः। तिष्ठन्तु—दूरे सन्तु, बहुतीतकालिकत्वादेतेषामिति भावः, एते—मान्धात्रादयः।

(६४) तातेन—पित्रा, प्रभाकरवर्द्धनेन इति भावः, शतेति।—शतात्—शतसङ्ख्याकेभ्यः, समधिकाः,—अतिरिक्ताः, अध्वराः,—यज्ञाः, अश्वमेधादय इति यावत्, तेषां धूमविसरैः,—धूमावलीभिः, यज्ञाग्निसमुत्थधूमैरित्यर्थः, धूसरितं—मलिनीकृतम् इत्यर्थः, वासवस्य—इन्द्रस्य, वयः,—पक्षी येन तथाभूते ("वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्" इति मेदिनी) धूमोद्गमेन इन्द्रस्य पक्षिणः धूमरीक्रियन्ते अस्य तु यज्ञानां तथा धूमोद्गतिर्जाता, यथा स्वर्गाधिपतिरपि धूसरताम् अयासीत् इति भावः।

(६५) सुगृहीतनाम्नि—सुष्ठु गृहीतं, जनैरिति शेषः, नाम यस्य तथाभूते, प्रातः स्मरणीये इत्यर्थः, तत्रभवति—पूज्ये, पितरि—अस्मत्पितामहे इति भावः, परासुतां—पञ्चत्वं, गते—प्राप्ते सति राज्यं किं न अकारि ?—न कृतं किम् ?

(६६) समभिभवति—परिभवति, आयत्तीकरोतीत्यर्थः। कापुरुषं—पुरुषा-

आचक्षते शास्त्रविदः। स्त्रियो हि विषयः शुचाम्। तथाऽपि किं करोमि, स्वभावस्य सेयं कापुरुषता वा, (६७) स्त्रैणं वा, यदेवम् आस्पदं पितृशोकहुतभुजो जातोऽस्मि। मम हि (६८) भूभृति पर्य्यस्ते निरवशेषतः प्रस्रवणानि इव स्रुतानि अश्रूणि, अस्तमिते (६९) महति तेजसि अन्धकारीभूतदशाशस्य प्रनष्टः प्रज्ञालोकः, प्रज्वलितं हृदयम्, (७०) आत्मदाहभीत इव स्वप्नेऽपि न उपसर्पति विवेकः, बलीयसा सन्तापेन (७१) जातुषमिव विलीनम् अखिलं धैर्य्यं, (७२) पदे पदे दिग्धशरोपाहता इव हरिणी मुह्यति मतिः, पुरुषद्वेषिणी इव

श्रमम्। विषय —देश, पात्रमित्यर्थं, शुचा—शोकानां स्त्रिय एव शोकविवशा भवितुमर्हन्ति न तु पौरुषभूषिता पुरुषा इति भाव। तथाऽपि—स्त्रीणामेव शोकविषयत्वे सत्यपि। स्वभावस्य—प्रकृते। कापुरुषता—नीचता।

(६७) स्त्रैण—स्त्रीसम्बन्धिलम्। आस्पद—पात्र, चेत्रमित्यर्थ। पितृशोकहुतभुज —पितृशोकानलस्य।

(६८) भूभृति—राज्ञि, पर्व्वते च पर्य्यस्ते—विध्वस्ते, निरवशेषत,—कार्त्स्न्येन, प्रस्रवणानि इव—निर्झरा इव, स्रुतानि—गलितानि।

(६९) महति—प्रभूते, तेजस्वि—तेजःसम्पन्ने पितरि सूर्य्ये च। अन्धकारीभूतदशाशस्य—अन्धकारीभूता —ध्वान्तसमाच्छन्ना इत्यर्थ, दश आशा,—दिशो यस्य तादृशस्य, ममेति पूर्व्वेणान्वय, दशापि दिशोऽन्धकारमयी इव पश्यामि इत्यर्थ। प्रनष्ट,—अदर्शनं गत, विलुप्त इत्यर्थ, प्रज्ञा—बुद्धि एव आलोक,—उद्योत।

(७०) आत्मेति।—आत्मन,—स्वस्य, दाहात्—ज्वलनात्, भीत,—जाताशङ्क, प्रज्वलितहृदये उपस्थिया इति भाव। उपसर्पति—उपगच्छति, आविर्भवतीत्यर्थ, विवेक,—पृथगात्मता, इदं तथ्यमिदमतथ्यम् इत्यादि विचारवती बुद्धिरित्यर्थ।

(७१) जातुषमिव—लाक्षानिर्म्मितमिव, [जतुनो विकार अण् षुगागम। "लाक्षा राक्षा जतु क्लीवे यावोऽलक्तो द्रुमामय" इत्यमर] विलीन—विलय गतम्।

(७२) पदे पदे—प्रतिपदं, प्रत्येकशब्दोच्चारणे, प्रत्येकपदक्षेपणे च इत्यर्थ; दिग्धेति।—दिग्धेन—विषाक्तेन, शरेण—इषुणा, शरेणेत्यर्थ, ("कलम्बमार्गणशरा:

दूरत एव भ्रमन्ती परिहरति स्मृति, अम्बा इव तातेनैव सह गता धृति, (७३) वार्द्धुषिकप्रयुक्तानि इव वित्तानि प्रतिदिवसं वद्धन्ते दुःखानि, (७४) शोकानलधूमसम्भारसम्भृताम्भोधर भरितमिव वर्षति नयनवारिधाराविसर शरीरम्। सर्व्वं (७५) पञ्चजन पञ्चत्वमुपरत प्रयाति, वितथमेतद्वदति बालो

पत्री रोप इषुद्वयो" इत्यमर) यद्यपि वाण विषाक्त दिग्ध लिप्तकौ" इत्यमर वचनात दिग्धशब्देनैव विषाक्तो बाणो लभ्यते तथाऽपि पुन रोपग्रहणं तस्य अति-शीघ्रगत्वद्योतनार्थमिति बोद्धव्यम आहतेव—विद्धेव मुह्यति—मोह गच्छति। पुरुष पक्षी इव—पुरुष दृष्ट्वा पलायनपरा कामिनी इव इत्यर्थ। भ्रमन्ती—चलन्ती पलायमाना इत्यर्थ। परिहरति—परित्यजति मामिति शेष। अम्बा इव—माता इव। धृति—सन्तोष।

(७३) वार्द्धुषिकेति।—वृद्ध्या—ऋणादौ प्रयुक्तेभ्य धनेभ्य लाभरूपया जीवतीति वार्द्धुषिक —वृद्ध्याजीव कुसीदजीविविशिष्टा इत्यर्थ ["प्रयच्छति गर्ह्यम" (४ ४ ३० पा०) इति ठक् ठकि "वृद्धेर्वृधुषि भावो वक्तव्य" (वा०) इति वृधुषि वृद्धौ रूपम्। "कुसीदको वार्द्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वर्द्धुषि इत्यमर] तेन प्रयुक्तानि —काम्य शत कार्य्ये ऋणादरूपे नियुक्तानि इव वित्तानि—धनानि। वद्धन्ते—वृद्धि गच्छन्ति।

(७४) शोकेति।—शोकानलस्य—शोकाग्ने धूमसम्भारेण—धूमनिवहेन, सम्भृत —सञ्जात शोऽम्भोधर —मेघ तथा हि मेघदूते—"धूमज्योति सलिल-मरुता सन्निपात क्व मेघ" इति कालिदास तेन भरितमिव—आपूरितमिव, शरीर—देह अनेन विशेषणेन तात्पर्य्यबलात गगनाकृति च आयातम्, एतेन शरीरस्य उत्साहशक्त्यादिशून्यता व्यज्यते। नयनवारिधाराविसर—वाष्पधारासन्तान, वर्षति—मुञ्चति [इहोत्प्रेक्षोत्थापितपूर्व्वपदार्थस्य उत्तरवाक्यगतेन पदार्थहेतुक काव्यालङ्कारसूत्रमुत्प्रेक्षाङ्गत्वमिति सङ्कर]।

(७५) पञ्चजन —पञ्चभूतनिर्मितो मानव ("स्यु पुमास पञ्चजना पुरुषा पूरुषा नर" इत्यमर) उपरत —मृत सन पञ्चत्व—पञ्चाना क्षित्यादीना भाव तत्त्व पञ्चसु पृथिव्यादिषु विलयरूपतामित्यर्थ ("पञ्चत्व पञ्चाना भावे प्राणानामत्यये ऽपि च इति मेदिनी) प्रयाति—गच्छति। वितथम्—असत्यम्। बाल,—मूर्ख अज्ञ इति यावत् ("मूर्खेऽर्भकेऽपि बाल स्यात्" इत्यमर)।

लोकः; (७६) तातो हुताशनतामिव केवलमापन्न, येनैवं दहति माम्। इदमसाम्परायिकमिव हृदयमवष्टभ्य व्युत्थितः शोको दुर्निवारः वाडव इव वारिराशिं, पविरिव पर्व्वतं, क्षय इव क्षपाकरं, राहुरिव रविं, दहति दारयति तनू-करोति कवलयति। न शक्नोति मे हृदयं सोढुमस्य सुमेरु-कल्पस्य महापुरुषस्य विनिपातम् अश्रुभिरेव केवलैः अतिवाह-यितुम्। राज्ये (७७) विषे इव चकोरस्य मे विरक्तं चक्षुः।

---

(७६) कथं त्रिलथं वदति? इत्यत आह तात इति।—तात,—पिता, [केचित्त "तात" इत्यत्र "तत" इति पठित्वा "पञ्चसु पृथिव्यादिषु लयात् पुरुष तादृशं प्रतिपद्यते इत्यनीक यत, तत,—इत्याद्यभिमानप्रातवद्धकाश्रदयनादित्यर्थ" इति व्याचख्युः] हुताशनताम्—अग्नित्वमेव, न तु पृथिव्यादित्वमित्येवकारार्थ आपन्न,—प्राप्त केवल हुताशने एव लयं गत इत्यर्थ, येन—हुताशनभावेन इत्यर्थ। इह दाहस्य साधनस्यापन्नत्वज्ञानात् अनुमित्यनुमिति प्रतीयमानोऽप्यत्राङ्ग चमत्कारातिशयात्। असाम्परायिकमिव—अयुद्धमिव असाम्प्रतिक वा, यद्वा,—असाम्परायिकं —साम्परायिक—युद्ध ("युद्धमायोधन। समीक साम्परायिकम्" इत्यमर) तदर्हति इति असाम्परायिक युद्धानर्हं सभयमित्यर्थ, इद हृदयं—चित्तम्, अव-ष्टभ्य—आक्रम्य व्युत्थित,—विशेषेण उत्थित, शोक—मन्यु दुर्निवार,—दुर्नि-वार्य, यो हि भीत, स कथं व्युत्थितं निवारयितुमर्हत्? इति भाव, वाडव इव —वडवानल इव वारिराशि—समुद्र पविरिव—वज्रमिव, ("ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात् कुलिशं भिदुरं पवि" इत्यमर) क्षय इव—राजयक्ष्मा इव क्षपाकर—चन्द्र दहति—ज्वलयति दारयति—भिनत्ति, छिनत्तीत्यर्थं द्विधा विदारयति वा तनूकरोति—कृशीकरोति कवलयति—ग्रसति, सर्व्वत्र मामिति शेष। "वाडव" इत्यादिवाक्येषु "दहति" इत्यादिक्रियाणां क्रमेणान्वय। सुमेरुकल्पस्य—सुमेरुपर्व्वतनिभस्य, सत्त्वगुरुत्वात्, आश्रिताभीष्टपूरकत्वाच्चेति भाव। अति-वाहयितु—यापयितु क्षमयितुमित्यर्थ, अपगमयितुमिति वा, शोकप्रवाहे न महागिरीन्द्रा परिचालनार्हा इत्याशय।

(७७) विषे इव—गरले इव, ["इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च" (वा०) इति एकपदीभाव, सन्धिरेव केवलं पाठान्तरे दृश्यते इति] चकोरस्य—पक्षिविशेषस्य,

(७८) बहुमृतपटावगुण्ठनां रञ्जितरङ्गां जनङ्गमानामिव वंशवाह्याम् अनार्यां श्रियं त्यक्तुमभिलषति मे मनः। क्षणमपि (७९) दग्धगृहे शकुनिरिव न पारयामि स्थातुम्। सोऽहमिच्छामि, मनसि (८०) वाससीव सुलग्नं स्नेहमलमिदम् अमलैः शिखरिशिखरप्रस्रवणस्वच्छस्रोतोऽम्बुभिः क्षालयितुम् आश्रमपदे।

विषे दृष्टे चकोरस्य अक्षिणी विरज्यते इति प्रसिद्धिः। विरक्तम्—अनासक्तं रक्तिम-विरहितञ्चेत्यर्थः।

(७८) बह्विति।—बहवः—अनेके मृतानां—शवानाम्, एकत्र—युद्धे हतानां प्रतिपक्षवीराणाम् अन्यत्र—कारणान्तरेण गतजीवानां जनसामान्यानामिति भावः पटाः,—वस्त्राणि अवगुण्ठनानि—मलकाच्छादनानि शिरोवेष्टनानि च यस्याः तां रञ्जितरङ्गां—रञ्जितः—शोणितीकृतः रङ्गः—रणभूमिः यस्यै ताम्, ("कार्मणेऽपि च रङ्गो ना राग नृत्य रणाचतौ" इति मेदिनी), अन्यत्र—रञ्जितः—अनुरक्तीकृतः रङ्गः—नृत्यसमाजः यया तथोक्ताम् जनङ्गमानां—चाण्डालानां ["गमश्च (३।२।४७ पा०) इति खाच "अरुर्द्विषत—" (६।३।६७ पा०) इत्यादिना मुम्। "चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनङ्गमाः" इत्यमरः] वंशवाह्यामिव—वंशानुक्रमेण वहनीयामवत्युत्कृष्टां अतिगर्हणीयामित्यर्थः कौलीन्यबाह्यत्वाच्च यद्वा—वंशेन—वेणुदण्डेन वाह्यां—शाप्यां वंशानिर्मितद्रव्यनयनोचितामित्यर्थः अनार्याम्—असाध्वीं नीचप्रकृतिमित्यर्थः एकत्र बहुनरपतिभोग्यत्वात्, अन्यत्र—नीचाश्रयत्वात् श्रियं—सम्पदं राजलक्ष्मीमित्यर्थः शोभाञ्च।

(७९) दग्धगृहे भस्मीभूतावासे ।पत्यपरित्यक्तत्वात् विगतश्रीके इति भावः शकुनिरिव—गृहपालितपक्षीव गृहचटकेव इत्यर्थः ["शकुनिरिव" इत्यत्र "शकुन्तिरिव" इति पाठोऽपि स एवार्थः "गृहसारिका" इति केचित्]।

(८०) वाससि इव—वसने इव सुलग्नं—संसक्तम् इदं स्नेहमलं स्नेहः—संसारेषु अनुरागः मलमिव—पुरीषमिव हृदयप्रसादसञ्चयमिव वा अन्यत्र—स्नेहस्य—तैलादेः वस्त्रलग्नस्येति भावः मलं—मालिन्यम्, अमलैः निर्मलैः शिखरीति।—शिखरिणः—पर्वतस्य शिखरेषु—शृङ्गेषु यानि प्रस्रवणानि—निर्झराः तेषां स्वच्छानि—विशदानि स्रोतांसि—प्रवाहाः तेषाम् अम्बूनि—जलानि तैः, क्षालयितुं—शोधयितुम्, आश्रमपदे—तपोवने, यथा निर्मलपयोभि

(८१) अतस्त्वम् अन्तरितयौवनसुखाम् अनभिमतामपि जरामिव पुरुः आज्ञया गुरोर्गृहाण मे राज्यचिन्ताम्। (८२) त्यक्तसकलबालक्रीडेन हरिणा इव दीयताम् उरो लक्ष्मीः। परित्यक्तं मया शस्त्रम्" इत्येवमभिधाय खड्गग्राहिणो हस्तात् आदाय निज निस्त्रिंशम् उत्ससर्ज धरण्याम्।

मलीमसं वास शुध्यति, तथा निष्कामाराधनमेव मे अन्तमलशोधनं भविष्यतीत्याशयः।

(८१) अत,—आश्रमगमनाभिलाषात् ["अत" इत्यत्र "यत" इति पाठे,—यस्मा इच्छाया, यस्मादभिलाषादित्यर्थः]। अन्तरितेति।—अन्तरित—व्यवहितं, दूरीकृतमित्यर्थं, यौवनसुख—तारुण्योचितविषयोपभोगानन्द यस्या तथाविधा, वर्जितयौवनोचितविषयसम्भोगसुखामित्यर्थः, एकत्र,—प्रजानां हितचिन्तायां राज्यरक्षणचिन्तायाञ्च सदा अवधानतोचित्यात्, अन्यत्र — क्षीयमाणधातुकतया उपभोगसामर्थ्याभावादिति भाव अत एव अनभिमताम—अनभिलषिताम, अप्रियामित्यर्थ, जरामिव—वलिपलितादिना कायशैथिल्यापादकदशाविशेषमिव वार्द्धकमिवेति यावत, पुरु,—ययातिनृपते कनीयान् सुत, स इव, गुरो,—ज्येष्ठस्य भ्रातु, पितुश्च। राज्यचिन्ता—राज्यभारम्। पुरा ययाति शुक्राचार्यसुता देवयानीम् अवमत्य, तस्या दासीभूतां वृषपर्व्वणोऽसुरराजस्य कन्यां शर्म्मिष्ठां निर्भरं कामयमानो दुहितृनिवेदितेन शुक्रेण, "जरां प्राप्स्यसि" इति शप्त विषयभोगावतृप्त्या ज्येष्ठान् सुतान् यदुप्रभृतीन् 'मदीयां जरां गृह्णीत' इत्यादिशत्, ते अवमत कनीयसे पुत्राय पुरवे जरां दत्तवान्, स तु पुरु पितुराज्ञया तां जरां प्रतिपेदे इति भारती वार्त्ता।

(८२) त्यक्तेति।—त्यक्ता—उत्सृष्टा सकला—समग्रा, बालक्रीडा—शैशवोचितलीला येन तथाभूतेन बालभाव परित्यजता इत्यर्थः। हरिणेव—विष्णुनेव, हरिरपि द्वापरे कृष्णजन्मनि कंसवधानन्तरं तद्राज्य उग्रसेनं संस्थाप्य शासनसौकर्याय तत्रैव स्थित्वा सर्व्वां वृन्दावनलीलां बाल्योचितां परिजहार, तत्र प्रमथ्य रुक्मिणीञ्च उरसि न्यधारयत्, लक्ष्मीः—राजश्रियै, कमलायै च, उर,—वक्षःस्थलं, दीयतां—समर्प्यताम्। निस्त्रिंशम्—असिं, ["संख्याया तत्पुरुषस्य वाच्य" वा०) इति निर्गत त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति विग्रहे डच् प्रत्यय। "खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टय" इत्यमर] उत्ससर्ज—परित्याज।

अथ तच्छ्रुत्वा (८३) निशितशिखेन शूलेन इव आहतः प्रविदीर्णहृदयो देवो हर्षः समचिन्तयत्,—"किं नु खलु माम् अन्तरेण आर्य्यः केनचित् असहिष्णुना किञ्चिद्ग्राहितः कुपितः स्यात्? उत अनया दिशा परीक्षितुकामो माम्? उत (८४) शोकजन्मा चेतसः समाक्षेपोऽयमस्य? आहोस्वित् आर्य्य एव अयं न भवति? किं वा आर्य्येण अन्यदेवाभिहितम् अन्यदेव अश्रावि मया (८५) शोकशून्येन श्रवणेन्द्रियेण? आर्य्यस्य वा अन्यदेव विवक्षितम् अन्यदेव आपतितं मुखेन? अथवा सकलवंशविनाशाय विनिपातनोपायोऽयं विधेः? मम वा (८६) निखिलपुण्यपरिचयोपक्षेपः? कर्म्मणाम्

---

(८३) निशितशिखेन—तीक्ष्णाग्रेण। माम् अन्तरेण—विना, मयि असन्निहिते इत्यर्थः। असहिष्णुना—भावतो सौभ्रात्रं सोढुमशक्नुवता इत्यर्थः। ग्राहितः,—अवबोधितः, किञ्चित् मद्दुश्चेष्टितमिति भावः। उत—अथवा, अनया दिशा—अनेन इत्यर्थः, परीक्षितुकामः,—परीक्षार्थी आत्मानं प्रति मदीयाभिप्रायज्ञानेच्छुरित्यर्थः।

(८४) शोकजन्मा—मन्युप्रभवः। समाक्षेपः,—समाकर्षणं, समाकुलता वा, विकृतिरिति यावत्। आहोस्वित्—अथवा।

(८५) शोकशून्येन—शोकेन—शुचा, शून्यं—स्वव्यापारहीनमित्यर्थः, विमनस्कतया सम्यगर्थग्रहणसामर्थ्यविरहितमिति भावः तेन। विवक्षितं—वक्तुम् इष्टम्। आपतितम्—उपस्थितं निर्गतं वा। सकलेति।—सकलस्य—कृत्स्नस्य, वंशस्य—कुलस्य, अस्माकमिति भावः, विनाशाय—ध्वंसाय, अस्मान् निर्वंशीकर्त्तुम् इत्यर्थः, आर्य्ये वनं गते अहमप्यवश्यमेव तमनुगमिष्यामि, मय्यपि गते वंशोऽयं कर्णधारविहीना नौरिव विपर्य्यासं प्राप्स्यति, ततश्च अस्य लोपः अवश्यम्भावीति भावः। विनिपातनोपायः,—ध्वंसप्रयत्नः, ["विनिपातनोपायः" इत्यत्र "निपातनोपायः" इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते] विधेः,—नियतेः, प्रतिकूलस्य दैवस्य इति भावः परमेष्ठिनो वा, विधातुर्वा इत्यर्थः, ("विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि" इति मेदिनी)।

(८६) निखिलेति।—निखिलानां—समग्राणां पुण्यानां—श्रेयसां, परिचयः,—प्रवाहः, तस्य उपक्षेपः,—प्रसङ्गः।

पट्टोपधानस्थिरावधानैः, (७३) प्रचल-पादफलिकाऽऽस्फालन-स्फायमान-पदत्राण मणिशिञ्जाशब्दैः, (७४) उच्चित्रनेत्र-सुकुमारस्वस्थापनस्थगितजङ्घाकाण्डैश्च, (७५) कार्दमिक-पटकषायितपिशङ्गपिङ्गैः, अलिनीलमसृणप्रान्तमनुत्पादित-सितसमायोगपरभागैश्च (७६) अवदातदेहविराजमानराजा-

---

यत् पट्टोपधानं—"बालिश" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धं पट्टवसननिर्मितम् उपधानम्, तस्मिन् स्थिरं—निश्चलम्, अवधानम्—अभिनिवेशः, निर्भरभावेन देहभारसन्निवेश इति भावः येषां तैः।

(७३) प्रचलेति।—प्रचला—लम्बमाना इत्यर्थः या पादफलिका—उभयोः पार्श्वयोः पर्य्यायेण पादस्थापनार्थं या क्रियते "रेकाब" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा इति भावः, "कामुकपादत्राणम्" इत्यन्ये, तस्याः आस्फालनेन—चालनेन, स्फायमानः,—वर्द्धमानः, पदत्राणमणिशिञ्जितानां—पादकटकखचितरत्नानामित्यर्थः शब्दः,—ध्वनिः येषां तैः।

(७४) उच्चित्रेति।—उच्चित्रेण—उत्कीर्णगुच्छेन, नेत्रेण—पट्टवसनविशेषेण, उच्चित्रनेत्रे—कारुखचितपञ्चवर्णपट्टे इत्यर्थो वा ("नेत्रं मन्थगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च" इति मेदिनी) सुकुमारं—सुकोमलं, यत् स्वस्थापनं—स्वस्य चरणस्थापनमित्यर्थः, ["स्वस्थापन—"इत्यत्र "स्वस्थगन" इति पाठेऽपि स एवार्थः] तस्मिन् स्थगिताः,—निहिताः, जङ्घाकाण्डाः,—जङ्घादण्डा यैस्तथोक्तैः।

(७५) कार्दमिकेति।—कर्दमेन रक्तः कार्दमिकः,—धूसरवर्णरञ्जित इत्यर्थः, यः पटः,—वसनभेदः, तेन कषायिताः,—रञ्जिताः, चित्रिता इत्यर्थः, पिशङ्गाः,—कपिलाः, स्वभावत एवेति भावः, पिङ्गाः,—जङ्घा येषां तैः, यद्वा—पिशङ्गाः,—पिङ्गलवर्णाः, पिङ्गाः,—जाङ्घिकाः, दूतविशेषा इति यावत् यद्वा,—पिङ्गाः—जङ्घालाः, द्रुतगामिनोऽनुचरविशेषा इति यावत् येषां तैः। अलीति।—अलिनीलं—भ्रमरकृष्णं, मसृणं,—श्लक्ष्णं, चिक्कणम् इत्यर्थः, यः प्रान्तः,—निम्नभाग इत्यर्थः परिहितकञ्चुकस्येति भावः, ["अलिनीलमसृणप्रान्त—" इत्यत्र "अलिनीलमसृणमनुज्ञा—" इति पाठः,—*अलिनीलमसृणा च या मनुज्ञा—अर्द्धोरुका इत्यर्थः, अत्रत्यदेशेऽपि वीरवस्त्रविशेषा* "जाङ्घिया" इति प्रसिद्धा तया] तेन अनुत्पादितः,—असञ्जातः, सितस्य—शुक्लस्य, समायोगस्य—संयोगस्य, परभागः—वर्णोत्कर्षः येषां तैः।

(७६) अवदातेति।—अवदातेषु—गौरेषु ("अवदातः सितो गौरः" इत्यमरः)

वर्त्तमेचकैः कञ्चुकैश्च, उपचितचीनचोलकैश्च, (७७) तारमुक्तास्तवकित स्तवरकवारबाणैश्च, नानाकषायकर्व्वुरकूर्पासकैश्च, (७८) शुकपिच्छच्छायाऽऽच्छादनकैश्च, (७९) व्यायामालुप्तपार्श्वप्रदेशप्रविष्टचारुशस्त्रैश्च, (८०) गतिवशवेल्लितहारलतालग्नलोलकुण्डलोन्मोचनप्रधावितपरिजनैः, (८१) चामीकरपत्राङ्कुर-

---

देहेषु—शरीरेषु विराजमाना,—शोभमाना, राजावर्त्तवत्—मणिपाषाणवत् मेचका,—श्यामला ते, कञ्चुके—वर्म्मभि, उपलचिते इति योजनीयम्, ["इत्थम्भूत—" (२।३।२१ पा०) इत्यादिना तृतीया]। उपचितेति।—उपचित—शोभितम्, ["उपचितम्" इत्यत्र "अपचितम्" इति पाठे,—पूजितम्, उत्कर्षतो गतमित्यर्थं, यद्वा,—अपचितं—व्ययितं, चयितमित्यर्थं, कञ्चुकघर्षणादिति भाव। "भवेदपचिति पूजाव्ययनिष्कृतिहानिषु" इति मेदिनी] चीन—चीनदेशीद्भव, सूक्ष्ममिति यावत; चोलक—वसन येषां ते।

(७७) तारेति।—तारा,—विशुद्धा, मुक्ता,—मौक्तिकानि, ("तारो वानरभिन्मुक्ताविशुद्धौ शुद्धमौक्तिके" इति मेदिनी) ताभि स्तवकिता,—सञ्जातपुष्पगुच्छाकारा, स्तवरका —वस्त्रभेदा वारबाणा,—कञ्चुकाश्च येषां ते। नानेति।—नानाकषायेण—विविधनिर्य्यासविशेषेण, रञ्जनसाधनेनेत्यर्थे, कर्व्वुरा,—चित्रा, रञ्जिता इत्यर्थं, कूर्पासका,—चोलका, वस्त्रभेदा इति यावत येषां ते।

(७८) शुकेति।—शुकस्य—पक्षिभेदस्य पिच्छ—बर्हं पक्ष इत्यर्थं, तस्य छाया—कान्तिरिव कान्ति येषां तादृशानि आच्छादनानि—उत्तरीयाणि येषां ते, हरिद्वर्णोत्तरीयैरित्यर्थं।

(७९) व्यायामेति।—व्यायामेन—अङ्गचालनाविशेषेण, उलुप्तेषु—प्रहृष्टेषु, क्षीणेषु इत्यर्थं, पार्श्वप्रदेशेषु—कचशरीरार्धभागेषु, कटिदेशेषु इति यावत प्रविष्टानि—स्थितानि इत्यर्थं, चारूणि—रम्याणि शस्त्राणि—आयुधानि येषां ते।

(८०) गतीति।—गतिवशेन—द्रुतगत्येति यावत् वेल्लितायां—दोलितायां, हारलताया—मुक्ताऽऽवलीयष्ट्या, शिर स्थितायामिति भाव, लग्न—सम्मजत, ["लग्न—" इत्यत्र "गलत—" इति पाठे,—पतत, सङ्क्रममानमित्यर्थं] यत लोल—तरल, गतिवशादेव इति भाव कुण्डल—कर्णभूषण, तस्य उन्मोचनाय—निष्कासणाय, प्रधावित,—द्रुतोपगत इत्यर्थं, परिजन,—परिचारक इति यावत् येषां ते।

(८१) चामीकरेति।—चामीकर,—सौवर्णं इत्यर्थं, पत्राङ्कुर,—दलप्ररोह

कर्णपूरकविघट्टमानवाचालवालपाशैश्च, (८२) उष्णीष-
पट्टावष्टब्धकर्णोत्पलनालैश्च, (८३) कुङ्कुमरागकोमलोत्तरी-
यान्तरितोत्तमाङ्गैश्च, (८४) चूडामणिखण्डखचितक्षौम-
चोलैश्च, (८५) मायूरपत्रायमाणशेखरोड्डीयमानषट्-
पदपटलैश्च, (८६) मार्गागतशारिकाशारिवाहवेगदण्डैः,

येषां तथाभूताः, यत् कर्णपूरकं—कर्णभूषणं, तत्र विघट्टमानाः—सङ्घर्षं गच्छन्तः अत एव वाचालाः,—मुखरिताः, "ठठङ्" इति शब्दं कुर्वन्त इत्यर्थः, वालपाशाः,—अपर-कर्णाभरणविशेषाः येषां ते ।

(८२) उष्णीषेति ।—उष्णीषपट्टेन—शिरोवेष्टनवस्त्रेण, ("अथोष्णीषः शिरोवेष्ट-किरीटयोः" इत्यमरः) अवष्टब्धानि—आक्रान्तानि, मस्तकानीत्यर्थः, कर्णोत्पलनालानि—कर्णभूषणीकृतनीलोत्पलदण्डानि येषां ते ।

(८३) कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमेन—काश्मीरजेन रागः,—रञ्जनं, तेन कोमलैः,—पटुलैः, मनोज्ञैरिति यावत् उत्तरीयैः,—उत्तरासङ्गैः, अन्तरितम्—वेष्टितम् उत्तमाङ्गम्—शिरः येषां ते ।

(८४) चूडामणीति ।—चूडामणीनां—शिरोरत्नानां, खण्डेन—शकलेन, खचितं—बद्धं संयुक्तमित्यर्थः, क्षौमचोलं—दुकूलवसनं, शिरःस्थमिति भावः येषां ते ।

(८५) मायूरेति ।—मयूरस्य इदं मायूरं—मयूरसम्बन्धि इत्यर्थः ["तस्येदम्" (४।३।१२० पा०) इत्यण्] पत्रं—पिच्छमित्यर्थः, तदिव आचरत्, मयूरपिच्छवत् दृश्यमानमित्यर्थः, यत् शेखरं—शिरोभूषणं, तस्मिन् उड्डीयमानानाम्—उड्डयनं कुर्वतां, षट्पदानां—भ्रमराणां, पटलं—समूहः येषां ते । ["मायूरपत्रायमाणशिरोड्डीयमानषट्पदपटलैः" इत्यत्र "मायूरपत्रायमाणशेखरषट्पदपटलैः" इति पाठे,—मायूरपत्रायमाणशेखरे षट्पदपटलम्, उड्डीयमानमिति भावः येषां ते]।

(८६) मार्गागतेति ।—मार्गागताः,—पथिप्राप्ताः, शारिकशारिवाहवेगाभ्यां—इक्षुभिदानां, दण्डाः,—लगुडाः येषां तथोक्तैः, यद्वा,—मार्गागतानां—पथि द्रुतगमनार्थं आनीतानामित्यर्थः, अश्वपालैरिति भावः, शारिकशारिवाहानां—शारिषु—शरत्य-

, या कशा —अश्वताडनी ता अत्र —इत्यर्थः, प्रहरणत्वादिति भावः

ताडकाः, ये वाहाः,—अश्वाः, तेषां वेगार्थं—द्रुतचालनार्थं दण्डाः,—ताडन्यः, हस्ते इति भावः येषां ते, यद्वा,—मार्गागताः,—मार्गमनुसरन्तीः, प्रमत्तत्वादिति भावः, शाराः,—द्यूतार्थपाशकमेव शारिका, ("शारिर्नाऽद्यूतोपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे।

(৮৭) पुरश्चलच्चामरकिर्मीरकार्दरङ्गचर्ममण्डलमण्डनोड्डीय-मानचटुलडामरचारभटभरितभुवनान्तरैः, (৮৮) आस्कन्द-त्काम्बोज-वाजिव्रात शिञ्जान-जातरूपायान रव मुखरित दिङ्मुखैः, (৮৯) निर्दयप्रहतलम्बापटहशतपटुरवबधिरीकृतश्रवणविवरैः, (৯০) उद्घोष्यमाणनामभिः, उन्मुखपादातप्रतिपाल्यमानाभि-पातैः राजभिः आपुपूरे राजद्वारम्।

गुह्यार्थगजपृष्ठेषु व्यवहारान्तरेऽपि च॥" इति मेदिनी) तस्याः प्राप्ते,—श्रेणि येषां ते तथोक्ताः, ["स्त्रियाः,—" (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पुंवद्भावः] ते च ते वाह्याः, तथोक्ताः, वेगदण्डाः,—तरुणहस्तिनः येषां तथोक्तैः।

(৮৭) पुर इति।—पुरः,—अग्रतः, चलद्भिः,—चलद्भिः, चामरैः,—बाल-व्यजनैः, किर्मीराणि—शबलानि कार्दरङ्गाणि—कार्दरङ्गदेशोद्भवानि, चर्ममण्डलानि—चर्मसमूहा एव, मण्डनानि—भूषणानि, बहुसुवर्णसूत्ररचितत्वादिति भावः, तैः सह उड्डीयमानानि—नभसि उल्लम्बमानानि, चटुलानि—तरलानि, डामराणि—विशालानि, उत्कटानि इत्यर्थः, चारभटानि—तदाख्यदेशीयसैनिकानि, शूरपुरुषच्छद्मसैनिकानि इत्यर्थो वा तैः भरितम्—आपूरितं भुवनान्तरम्—भूमण्डलावकाशः येषां तथोक्तैः।

(৮৮) आस्कन्ददिति।—आस्कन्दताम्—आस्कन्दद्गताम्, वल्गतामित्यर्थः, काम्बोज-वाजिनः—काम्बोजदेशीयाश्वानां व्रातानि—समूहा इत्यर्थः, तेषु शिञ्जानानि—रणन्ति, यानि जातरूपाणि—सौवर्णानि, आयानानि—अश्वभूषणविशेषाः, [अत्र "आयान—" इति पाठः लिपिकरप्रमादपतित इति प्रतीयते, "आदान—" इत्येव सङ्गतः पाठः, "आदानं ग्रहणेऽपि स्यादलङ्कारे च वाजिनाम्" इति मेदिनीवचनात्] तेषां रवैः—झणत्कारैः, मुखरितं—ध्वनितं दिङ्मुखं—ककुभान्तरालमित्यर्थः येषां ये वा तैः।

(৮৯) निर्दयेति।—निर्दयं—दृढं यथा तथा, प्रहतानां—ताडितानां, लम्बा-पटहानां—देशविशेषे "तामिला" इति प्रसिद्धानां पटहाख्यवादित्रभेदानां शतानि—समूहा इत्यर्थः, तेषां पटुरवैः—विकटशब्दैः, बधिरीकृतं—श्रवणशक्तिहीनीकृतं, पूरितमिति यावत्, श्रवणविवरं—कर्णरन्ध्रं येषां ये वा तैः।

(৯০) उद्घोष्यमाणेति।—उद्घोष्यमाणं—कीर्त्त्यमानं, बन्दिभिरिति भावः, नाम—आख्या येषां तैः, राज्ञां बहिर्गमनसमये बन्दिनां तादृशाचारस्य अवश्य

उदिते च भगवति दिनकृति राज्ञः (८१) समायोगग्रहणसमयशंसी सस्वानं संज्ञाशङ्खो मुहुर्मुहुः। (८२) अथ न चिरादिव प्रथमप्रयाण एव दिग्विजयाय दिग्गजसमागममिव (८३) गमनविलोलकर्णतालदोलाविलासैः कुर्वाणया करेणुकया उह्यमानः, (८४) वैदूर्यदण्डविकटेन उपरि

कर्त्तव्यत्वादिति भावः। उन्मुखैरिति।—उन्मुखैः,—ऊर्ध्वमुखैः, आदेशग्रहणार्थमिति भावः, पादातैः,—पदातिसैन्यैः, ["तस्य समूहः" (४।२।३७ पा०) इत्यण्] प्रतिपाल्यमानः,—प्रतीक्ष्यमाणः, आज्ञापातः,—आदेशवचनमिति यावत् येषां तैः, राजभिः,—सामन्तनृपतिभिरित्यर्थः, राजद्वारं—हर्षशिबिरप्रवेशतोरणम्, आपुपूरे—व्याप्तमित्यर्थः। इह "ततो रटत्पटहे" इत्यारभ्य एतदवधि हर्षशिबिरद्वारे समाश्रितसामन्तशाहिनीनां यथावद्वर्णनकविरचितविच्छित्तिश्च स्वभावोक्तिरलङ्कारः अङ्गी, इत्यनुप्रासातिशयोक्त्यादयः अङ्गानि इत्यवधेयम्।

(९१) समायोगेति।—समायोगः—सन्निधानम्, सन्नाह इति यावत्, कवचादेरिति भावः, यद्वा,—समायोगः—प्रयोजनम्, प्रयोजनीयं वस्तु इत्यर्थः, यानिकपरिच्छदादिकमिति भावः ("समायोगस्तु संयोगे समवाये प्रयोजने" इति मेदिनी) तस्य ग्रहणं—स्वीकारः, परिधानादिरूपः इत्यर्थः, तस्य समयः,—कालः, तं शंसति—सूचयतीति तथोक्तः, संज्ञाशङ्खः,—सङ्केतकम्बुः, सस्वानं—सध्वानम्, यात्रासमयः समागतः, अत एव सज्जितो भव इति ज्ञापनार्थं शङ्खध्वनिं चक्रुः तत्कर्माधिकृताः इति निष्कर्षः।

(९२) अथेति।—"अथ" इत्यस्य "दिग्विजयाय निर्जगाम नरपतिः" इति परेण सम्बन्धः। ["न चिरादिव" इत्यत्र समस्तपाठे नञर्थकनशब्देन "सह सुपा" (२।१।४ पा०) इति समासः]। प्रथमप्रयाणे एव—प्रथमयात्रायामेव, दिग्गजसमागममिव—ऐरावतसङ्गमिव।

(९३) गमनेति।—गमनेन—गतिवशादित्यर्थः, विलोलाः,—चञ्चलाः, ये कर्णतालाः,—कांस्यतालवत् कर्णदेशाः, साम्यमनुसृत्य चालितकर्णा इत्यर्थो वा, तेषां दोलाविलासैः,—कम्पनविभ्रमैः। करेणुकया—हस्तिन्या, उह्यमानः—नीयमानः, प्रभुत्वकरिणीपृष्ठसमारूढ इत्यर्थः।

(९४) वैदूर्येति।—वैदूर्यं—विदूरपर्वतजो मणिः, तस्य दण्डः,—दर्शित नाल इत्यर्थः, तेन विकटम्—उच्छ्रितेन।

(९५) प्रत्युप्तपद्मरागखण्डखचिततया सूर्योदयदर्शनकोपा-दिव लोहितायतया ध्रियमाणेन मङ्गलातपत्रेण, (९६) कदलीगर्भाभ्यधिकम्रदिम्ना नवनेत्रनिर्मितेन द्वितीय इव भोगिनाम् अधिपतिः अङ्गलग्नेन कञ्चुकेन, (९७) अमृत-मथनदिवस इव क्षीरोदफेनपटलधवलाम्बरवाही, बाल एव पारिजातपादप इव आखण्डलभूमिम् आरूढः,

---

(९५) प्रत्युप्तेति।—प्रत्युप्तैः,—निबद्धैः, पद्मरागाणाम्—रक्तमणिविशेषाणां, खण्डैः—शकलैः, खचित—घटितं, तस्य भावः तत्ता तया सूर्योदयदर्शनकोपादिव—भास्करप्रकाशावलोकनक्रोधादिव, लोहितायतया—लौहित्यरूपधर्मकत्वेन, [अलोहितो लोहितो भवतीत्यर्थे "लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्" (३।१।१३ पा०) इति क्यषि, लोहितायनामधातो कर्त्तरि पचादित्वादचि लोहिताय इति सिद्धे, तत भावे तलि रूपम्, "लोहितायमानेन" इति प्रकृत्यपाठस्तु अथसौकर्य्यात् समोचीन एवेति प्रतीयते] ध्रियमाणेन—गृह्यमाणेन छत्रधारिणेति शेषः, मङ्गलातपत्रेण—राजलक्षण-च्छत्रेण, ["इत्थम्भूतलक्षणे" (२।३।२१ पा०) इति तृतीया, करणे वा]।

(९६) कदलीति।—कदली—रम्भातरुः, तस्याः गर्भः,—उदरम् अभ्यन्तर-भाग इत्यर्थः तस्मादभ्यधिकः,—अतिशयः, म्रदिमा—मार्दवं यस्य तेन, नवनेत्रनिर्म्मितेन—नूतनपट्टवस्त्रविशेषकल्पितेन, ("नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च" इति मेदिनी) अङ्गलग्नेन—देहसक्तेन, कञ्चुकेन—वर्म्मणा, गात्रावरणविशेषेण इत्यर्थः, निर्म्मोकेण च, ("कञ्चुको वारबाणे स्यान्निर्मोके कवचेऽपि च। वर्द्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके॥" इति मेदिनी) भोगिनाम्—सर्पाणाम् अधिपतिः,—प्रभुः, अनन्तनाग इत्यर्थः।

(९७) क्षीरोदेति।—क्षीरोदस्य—दुग्धसागरस्य, फेनपटलं—हिण्डीरपुञ्जः, तद्वत् धवलं—शुभ्रम्, अम्बरं—वस्त्रम् अन्तरीयञ्च वहति—परिधत्ते इति तथोक्तः, अत एव अमृतमथनदिवस इव—अमृताय—पीयूषाय, मथनं—विलोडनं, क्षीरोदस्येति भावः, तद्दिवस इव—तद्दिनमिव, परिदृश्यमान इति शेषः। बाल एव—क्षीरोदधि-नवोद्धृत इत्यर्थः, उत्तरोत्तरसमृद्धिमानिति भावः, एवञ्च अमृतमथनकालिकत्व-ज्ञापनाय अतुधर्म्यसाम्यप्रतिपत्तये पारिजातपादपे बालत्वधर्म्मव्यपदेश इत्यवगन्तव्यम्। आखण्डलभूमिम्—इन्द्रस्थानं, नन्दनोद्यानमित्यर्थः, इन्द्रस्य दर्शनेपथ्यञ्च, ऐरावतापम-

(९८) विधूयमानचामरमरुद्विधूतकर्णपूरकुसुममञ्जरीरजसा सकलभुवनवशीकरणचूर्णेन इव दिशः छुरयन्, (९९) अभिमुखचूडामणिघटमानपाटलप्रतिबिम्बम् उदयमानं सवितारमपि पिबन् इव तेजसा, (१००) बहलताम्बूलसिन्दूरच्छुरितया विलम्भमान इव द्वीपान्तराणि ओष्ठमुद्रया, (१०१) अनुरागस्य स्फुरन्महाहारमरीचिचक्रवालानि चामराणि इव दिशोऽपि

गजवराधिष्ठितत्वादिति भाव , यद्वा,—आखण्डलभूमिम्—इन्द्रस्थान, राजेन्द्रमर्यादा मित्यर्थ , भूलोकैकाधिकारित्वात इति भाव , आरूढ,—अधिष्ठित ।

(९८) विधूयमानेति ।—विधूयमानयो —चाल्यमानयो चामरयो ,—बाल व्यजनयो , मरुता—वायुना विधूताया —कम्पिताया कर्णपूरकुसुममञ्जर्या ,—कर्णभूषणीकृतपुष्पवल्लर्या , रज —पराग तेन, सकलेति ।—सकलाना—कृत्स्नाना, भुवनाना—जगता वशीकरणाय—जयाय चूर्णे—रज , मन्त्रपूतौषधविशेष इति यावत् तेनेव छुरयन्—व्याप्नुवन ।

(९९) अभिमुखेति ।—अभिमुखे—सम्मुखवर्त्तिनि इत्यर्थ चूडामणौ—शिरोरत्ने, घटमान—प्रतिफलन पाटल—श्वेतरक्तम अरुणवर्णमित्यर्थ प्रतिबिम्ब—प्रतिच्छाया यस्य तम्, उदयमानम्—उद्गच्छन्त, सवितार—सूर्य्यं, सूर्य्यादपि अधिकतेजस्वीति भाव ।

(१००) बहलेति ।—बहलेन—प्रभूतेन, ताम्बूलसिन्दूरेण—पर्णरागेण छुरित —व्याप्ता, रञ्जिता इत्यर्थ तया, ओष्ठमुद्रया—रदनच्छदविभागेन । विलम्भमान इव —विलोभयन इवेत्यर्थ , आत्मान भजयित मुद्राप्रदर्शनेन द्वीपान्तराणि प्रलोभयन्निवेति भाव , एतेनास्य भाविसप्तद्वीपाधिपतित्व प्रकटीकृतम । केचित्तु—"विलम्भमान अर्थिसात् कुर्वन । मुद्रया हि ससिन्दूरया विलभ्यते" एव व्याख्यानयन्ति , व्याख्यानेनानेन अस्य अतीव दातृत्वम् अखण्डभुवनशासकत्वञ्च सूचितम ।

(१०१) स्फुरदिति ।—स्फुरन—विकसन यो महाहार —उत्कृष्टमुक्तावली कलाप, तस्य मरीचीना—मयूखाना, चक्रवालानि—मण्डलानि अनुरागस्य—प्रीते, हर्षे प्रतीति भाव , चामराणि—वालव्यजनानीव दिशोऽपि—दिग्वधूरपीति यावत, अनुरागात दिग्वधूरपि त वीजयन्त्य इवाभासन्त भाव , एतेनास्य सर्वदिगाधिपत्य सूचितम ।

ग्राहयन्, (१०२) राजकैरुत्क्षिप्तविभागया त्रीन् अपि लोकान् करदानाय आज्ञापयन् इव सविभ्रमं भ्रूलतया, द्राघीयसा बाहुप्राकारेण परिक्षिपन् इव रिरक्षया सप्तापि सागरमहाखातान्, अखिलमिव क्षीरोदमाधुर्य्यम् आदाय उद्गतया लक्ष्म्या समुपगूढं गाढम्, अमृतमय इव (१०३) पीयमानं कुतूहलोत्तानकटकलोकलोचनसहस्रैः, स्नेहार्द्रेषु राज्ञां हृदयेषु गुणगौरवेण मज्जन्निव, लिम्पन्निव सौभाग्यद्रवेण द्रष्टॄणाम्,

---

(१०२) राजकेति।—राजकानां—राजन्यानाम् ईक्षणे—दर्शने उत्क्षिप्त,—उन्नमित विभाग—तृतीयो भागः यस्याः तथाभूतया [क्वचित् सङ्घातशब्दानां पूरणार्थत्वमपि दृश्यते] सविभ्रम—सविलासं, हेलयैव इति यावत् एतेन तस्य लोकत्रयाधिपत्यत्वं प्रकटीकृतम्। द्राघीयसा—अतिदीर्घेण ["द्विवचन—" (५।३।५७ पा०) इत्यादिना ईयसुन्, ततः "प्रियस्थिर—" (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना दीर्घस्य द्राघादेशः] बाहुप्राकारेण—भुजप्राचीरेण, रिरक्षया—रक्षितुमिच्छया, सुशासनगुणेन स्वास्मिन् अनुरक्तीकरणेच्छया इत्यर्थः, [लिपिकरप्रमादात् इकारमोषेण रिरक्षयैत्यत्र रिरक्षया जाता तत्र रक्ष्यते सन्नन्तात् भावे अ प्रत्यये टापि च रूपमेतदिति ज्ञेयम्] सागरमहाखातान्—सागराः—समुद्रा एव, महान्ति—दुरुत्ताराणि इत्यर्थः, खातानि—पुष्करिण्यः, प्राकारवेष्टनानीत्यर्थः येषां तान् ("पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्" इत्यमरः) द्वीपानिति शेषः परिक्षिपन्निव—परिवेष्टयन्निव, एतेनास्य आजानुलम्बिबाहुत्वं सूचितम्। अखिलं—सम्पूर्णं, क्षीरोदमाधुर्य्यं—दुग्धसमुद्रस्य रमणीयताम्, आदाय—गृहीत्वा उद्गतया—उत्थितया। गाढम्—अशिथिलं यथा तथा, समुपगूढं,—समालिङ्गितं, दुग्धधवलकान्तिः सुश्रीकश्च इति भावः।

(१०३) कुतूहलेति।—कुतूहलेन—आश्चर्य्यरूपमिदमिति कौतुकेन उत्तानानाम्—उत्क्षिप्तानां कटकलोकलोचनानां—सैनिकजननयनानां, सहस्राणि—समूहा इत्यर्थः तैः, पीयमानं,—सादरं दृश्यमानं इति भावः। स्नेहार्द्रेषु—स्नेहेन—प्रीत्या, आर्द्रेषु—सरसेषु प्रीतरससिक्तेषु इत्यर्थः, राज्ञां—सामन्तनृपाणां, हृदयेषु—अन्तःकरणेषु, गुणगौरवेण—गुणानां—शौर्य्यदाक्षिण्यादीनां गौरवेण—भारेण मज्जन्निव—बुडन्निव अन्तःप्रविशन्निवेत्यर्थः गुणानुरक्तानां राज्ञां हृदये कृतपदास्त इति भावः, भारवद्वस्तु अपि आर्द्रस्थानेषु मज्जतीति दृश्यते। द्रष्टॄणां—दर्शनकर्तॄणां जनानां, सौभाग्यद्रवेण—सौभाग्यं—शुभादृष्टं, तद्दर्शनहेतुभूतमिति भावः, तदेव

राशय इव सुशकुनसम्पादनाय चेलुः। (१११) मेघायमान-रेणुमेदुरं मन्दिरशिखण्डिन इव खमुड्डीयमानाः कोमल-कल्पपादपपल्लवचन्दनमालाकलापा इव आबध्यन्त। (११२) दिग्द्वारेषु दिक्पालैः प्रणम्यमानश्च, नेत्रविभागैश्च कटाक्षैश्च समग्रेक्षितैः भ्रूवक्षितैश्च अर्धस्मितैश्च परिहासैश्च छेकालापैश्च

नृपतिवृन्दे, अवनमति—प्रणमति। प्रभामुचाम—आलोकवर्षिणाम्। अवाञ्चः,—अधःप्रसरन्तः। तिर्यञ्चः,—पार्श्वेषु चरन्तः। उदञ्चः,—उद्गच्छन्तः, ऊर्ध्वं प्रसरन्त इत्यर्थः। चलन्तः,—स्फुरन्तः। चाषराशय इव—नीलकण्ठाख्यपक्षिसमूहा इव, सुशकुन-सम्पादनाय—सुनिमित्तप्रकटनाय, चेलुः,—भ्रमन्ति स्म। विजिगीषुराज्ञैः चाषपक्षी विजयादशमीदिवसे सर्वत्र विजयकामनया दृश्यते इति व्यवहारः।

(१११) मेघेति।—मेघायमानाः—मेघा इव आचरन्तः, अन्तरीक्षाच्छादना-दिति भावः, ये रेणवः,—रजांसि, तैः मेदुरम्—स्निग्धम्, समाच्छन्नमिति भावः, ["[illegible]" (३।१।११ पा०) इति सूत्रम्] खम्—आकाशम्, उड्डीयमानाः,——उद्गच्छन्तः, मयूरा इव इति शेषः, मन्दिरशिखण्डिन इव—गृहमयूरा इव, परिभ्रमन्तो भासा इति शेषः, सितपीतनीलादिविविधवर्णानां मणीनां प्रभापटलानि चन्द्रकापुञ्जवद्दीप्ता इव परिलक्ष्यन्ते इति निष्कर्षः, तथा कोमलेति।—कोमलाः—मृदुलाः, कल्पपादपस्य—देवतरुविशेषस्य ये पल्लवाः—किसलयाः, तेषु चन्दनमालाकलापा इव—चन्दनधारा-रचनानि इव, आबध्यन्त—समतन्यन्त, समसज्यन्त इत्यर्थः, स्वयमेवेति शेषः।

(११२) दिग्द्वारेषु—दिङ्मुखेषु इत्यर्थः दिक्पालैः,—इन्द्रादिभिः आशापालक-सामन्तप्रवीरैश्च, दृष्टाश्चर्या माङ्गल्यसम्पादनाय नानादिग्भ्यः विदिग्भ्यश्च समुपस्थितै-रिति भावः, एतेन भूलोकनाथस्य दिक्पालैरप्याराध्यत्वमावेदितमिति गम्यते, प्रणम्यमानः,—नमस्क्रियमाणः, दशानामपि दिशामधिपस्य सम्राजो हर्षस्य समीपे एकैकदिगधिपानां सामन्तानामिन्द्रादीनां देशविशेषाधीश्वराणां वा प्रणामस्य अवश्यकर्तव्यत्वादिति भावः। नेत्रविभागैः,—विभागो मीलितदृष्टिभिरित्यर्थः, सङ्कुचित-दर्शनैरिति यावत् कामिनीनामिति शेषः, एवमुत्तरत्र, कटाक्षैः,—अपाङ्ग-दर्शनैः, वक्रदृष्टिभिरित्यर्थः, समग्रेक्षितैः—सम्पूर्णदर्शनैः पूर्णोन्मीलितदृष्टिभिरित्यर्थः, सर्वदिग्धिराजान इति भावः भ्रूवक्षितैः,—भ्रूभङ्ग्या रक्षितैः, प्रसन्नदृष्टिभिरिति भावः, ["भ्रूक्षितैः" इत्यत्र "भ्रूवक्रितैः" इति पाठे,—भ्रुवा—भ्रूविक्षेपेण, अक्षितैः,—

कुशलप्रश्नैश्च प्रतिप्रणामैश्च उन्मत्तभ्रूवीक्षितैश्च आस्फालनैश्च आक्रीणन् इव मानमयान् प्राणान् प्रणयदानैः प्रवीराणां वीरो यथाऽनुरूपं विबभाज राजकम्।

अथ प्रस्थिते राजनि (११३) कलकलत्रस्तदिङ्नागसूत्कारस्व इव इतस्ततः तस्तार तारतरः तूर्याणां प्रतिध्वनः आशातटेषु। दिग्गजेभ्यः प्रकुपितानां विप्रस्रुतानां करिणां मदप्रस्रवणवीथीभिः अलिकुलकालीभिः कालिन्दीवेणिका-सहस्राणि इव सस्यन्दिरे। (११४) सिन्दूररेणुराशिभिः अरुणाय-

---

मनोज्ञैः, उन्नतैकभूमिकैः इत्यर्थः] अर्धस्मितैः,—ईषद्धास्यैरित्यर्थः, कैकालापैः,—धक्रोक्तिभिः, अन्तराऽन्तरामाषणैरित्यर्थो वा। उन्मत्तेति।—उन्मत्तैः,—उन्मादरोगग्रस्तस्येव पीतमद्यस्येव वा चञ्चलैरित्यर्थः, भ्रूवीक्षितैः,—भ्रूसञ्चालनैः, परिहासार्थमिति भावः प्रवीराणां—वीरश्रेष्ठानां, राज्ञामिति शेषः, मानमयान्—अभिमानधनानित्यर्थः, प्रणयदानैः,—प्रीतिज्ञापनैरित्यर्थः, आक्रीणन्निव—विशेषेण क्रीणन्निव, ["आक्रीणन्निव" इत्यत्र "आक्रीडन्निव" इति पाठे—क्रीडां कुर्वन् इव, तान् प्रति स्वानुग्रहभावज्ञापनार्थमिति भावः। प्रथमतः नेत्रविभागैश्च्यादाभ प्राणान् आक्रीणन् इति न्यूनेनाधिकविनिमयात् परिहासिम अलङ्कृति निगमयन् पश्चादल्पविकश्रेष्ठत्वं स्वस्य प्रतिपादितवान् इति सङ्क्षेपः] वीरः, हर्षं इति शेषः, यथाऽनुरूपं—यथोचितं, विबभाज—विभज्य स्थापितवान् इत्यर्थः।

(११३) कलकलेति।—कलकलेन—कलरवेण, जनसमूहानामिति भावः, त्रस्तानां—भीतानां, दिङ्नागानां—दिग्गजानां, सूत्कारस्व इव—श्वासपूर्वकशब्द-विशेष इव, "सूत" "शीत" इत्याकारक इत्यर्थः। तस्तार—व्याप। तारतरः,—उच्चैस्तरः। तूर्याणां—वाद्यविशेषाणाम्। आशातटेषु—दिग्विभागेषु। दिग्गजेभ्यः,—दिग्गजान् प्रतीत्यर्थः, ["क्रुधद्रुह—" (१।४।३७ पा०) इत्यादिना चतुर्थी]। विप्रस्रुतानां—विभिः अङ्गैः कपोलादिभिः, प्रस्रुताः,—मदवर्षिणः तेषाम्। अलिकुल-कालीभिः,—भ्रमरकुलश्यामलाभिरित्यर्थः, मदप्रस्रवणवीथीभिः,—दानजलधाराभिः, कालिन्दीवेणिकासहस्राणि इव—यमुनाप्रवाहसहस्राणि इव सस्यन्दिरे—प्रसस्रुः, दानजलानीति शेषः।

(११४) सिन्दूरेति।—सिन्दूररेणूनां—नागसम्भवचूर्णानां, करिकुम्भेषु निहिता-

मानविम्बे रवौ अस्तमयसमयं शशङ्किरे शकुनयः। करिणां (११५) षट्पदकोलाहलमांसलैः कर्णतालनिस्वनैः तिरोदधिरे दुन्दुभिध्वनयः। (११६) दोधूयमानश्च सचराचरम् आचचाम चामरसङ्घातो विश्वम्। (११७) अश्वीयश्वास-निक्षिप्तैः शिश्रिन्दे सिन्धुवारदामशुचिभिः निरन्तरम् अन्तरीक्षं फेनपिण्डैः। (११८) पिण्डीभूततगरस्तवकपाण्डुराणि यशः इव

णाम इति भावः, राशिभिः,—निचयैः, रवौ—सूर्य्ये, अरुणायमानं—लोहितायमानं, तत्र प्रतिफलनादिति भावः, विम्बं—मण्डलं यस्य तथाभूते, सतीति शेषः, एतेन हृषस्य गजानामतिबाहुल्यं महौन्नत्यञ्च सूचितम्, शकुनयः,—चक्रवाका इति यावत्, अस्तमयसमयम्—अस्तगमनकालं, सन्ध्याकालमित्यर्थः, शशङ्किरे—शङ्कितवन्तः, तेषां तथा दर्शनेन वियोगशङ्का जातेति भावः। इह कविप्रौढोक्तिसिद्धो भ्रमः अस्तगामिसूर्य्य-विम्बसाम्यातिशय्यव्यञ्जकः, तेन हि शकुनानाम् अनस्तमनोन्मुखे रवौ अस्तमनोन्मुखत्व-बुद्धेरुदयात् भ्रान्तिमदलङ्कारः।

(११५) षट्पदेति।—षट्पदानां—भ्रमराणां, मदवारिलुब्धानामिति भावः, कोलाहलेन—कलकलेन, मांसलाः,—प्रवृद्धा इत्यर्थः तैः, ["सिध्मादिभ्यश्च" (५।२।९७ पा०) इति पामिको लच्] कर्णेति।—कर्णौ—श्रवणे एव, तालौ—करतला-स्फालने, कांस्यनिर्मितवाद्यविशेषौ वा तयोः निस्वनैः,—शब्दैः, तिरोदधिरे—तिरस्कृताः, कर्णतालशब्दबाहुल्येन दुन्दुभिध्वनयः न श्रुतिगोचरा अभवन्नित्यर्थः।

(११६) दोधूयमानः,—पुनः पुनः सञ्चाल्यमानः, [धुनोतेः धूनातेः धवतेर्वा यङ्लुकि कर्म्मणि शानचि रूपम्]। सचराचरं—स्थावरजङ्गमसहितम्। आचचाम —जग्रास, आच्छादयामासेति यावत्।

(११७) अश्वीयेति।—अश्वीयम्—अश्वानां समूहः, तस्य श्वासेन—निश्वास पवनेन, निक्षिप्तानि—पातितानीत्यर्थः तैः, सिन्धुवारदामशुचिभिः,—सिंदुवारी-मालाविशदैः, फेनपिण्डैः,—डिण्डीरचयैः। शिश्रिन्दे—शुक्लतां प्रापयाञ्चक्रे, [श्विन्दतेः औनादिकस्य कर्म्मणि लिटि रूपम्]। एतेनास्य अश्वानामपि अतिबाहुल्यं सूचितम्।

(११८) पिण्डीभूतेति।—पिण्डीभूतः,—राशीभूतः, यः तगरस्तवकः, —तगरपुष्पगुच्छः, तद्वत् पाण्डुराणि—विशदानि, शुभ्राणि इत्यर्थः।

परस्परसङ्घट्टनष्टाष्टदिशं दिवसम् उच्चचामीकरदण्डानि आत-
पत्रवनानि । (११९) रजोरजनीनिमीलितो मुकुटमणि-
शिलावलीबालातपेन विचकास वासरः । (१२०) राजतैः
हिरण्मयैश्च मण्डनकभाण्डमण्डलैः ह्रादमानैः हरितीकृताः
परिह्रादा हरितो बधिरतां दधुः । (१२१) अरि-
प्रतापानलनिर्मूलनाय इव मदोदशीकरैः शिशीकिरे करिणः
ककुभां चक्रम् । (१२२) चक्षुषाम् उन्मेषं मुमुषुः तडिच्चञ्चलानि

उच्चचामीकरदण्डानि—उच्चाः,—उत्तुङ्गाः चामीकरदण्डाः,—सौवर्णयष्टयः येषां तानि, आतपत्रवनानि—छत्रारण्यानि अनेकसङ्ख्यकच्छत्राणीत्यर्थः, परस्परेति ।—परस्परासाम्—अन्योऽन्यासां, दिशामिवेति भावः सङ्घट्टन—सङ्घर्षणेन, नष्टाः,—अदर्शनं गताः, अष्टौ—अष्टसङ्ख्यकाः, दिशः,—ककुभः यत्र तम् । पपुरिव—जग्रसुरिव, अनेकसङ्ख्यकच्छत्रच्छायया दिवालोकस्य प्रतिहतत्वादिति भावः ।

(११९) रज इति ।—रज एव—धूलिरेव सैन्यपदोत्थितमिति भावः, रजनी—रात्रिः, गगनमण्डलाच्छादनादिति भावः, तया निमीलितः,—मुद्रितः, रजसा आच्छन्न इति यावत्, वासरः,—दिवसः, मुकुटेति ।—मुकुटमणिशिलावलीनां—किरीटरत्नानां, बालातपेन—नवालोकेन मन्दकिरणेनेति यावत्, विचकास—विदिद्युते व्यशोभत इत्यर्थः । रजसाऽन्धकारीभूतोऽपि दिवसः मुकुटमणिप्रभया प्रचकाशे इति निष्कर्षः ।

(१२०) ह्रादमानैः —रणद्भिः राजतैः,—रौप्यैः हिरण्मयैः,—सौवर्णैश्च, मण्डनकभाण्डमण्डलैः —मण्डनकानि—शोभाजनकानि यानि भाण्डानि—अश्वाभरणानि, ("भाण्डमश्वाभरणे" इत्यमरः) भूषणपात्राणि वा तेषां मण्डलैः—समूहैः, परिह्रादाः —परितो निस्वनपूरिताः, राजतादिभाण्डनिचयैः निनादिता इत्यर्थः [ह्रादतेः कर्मणि घञ्] तथा हरितीकृताः —श्यामीकृताः सम्यक् ध्वान्तत्वादिना इति भावः, यद्वा,—हरितीकृताः,—शबलीकृता इत्यर्थः, आभरणप्रभाभिरिति भावः, हरितः,—दिशः, ("दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः" इत्यमरः) ।

(१२१) अरीति ।—अरीणां—शत्रूणां, प्रतापानलस्य—तेजोवह्नेः, निर्मूलनाय इव—निर्वापणाय इव मदोदशीकरैः,—दानवारिणां सलिलकणिकाभिः, ककुभां—दिशां, चक्रं—मण्डलं, शिशीकिरे—सिषिचुः, अजस्रसम्पतन्मदासारैः सिक्तवन्तः इत्याशयः । ["शीकृते" इत्यस्य भौवादिकस्य लिटि रूपम्] ।

चूडामणीनामर्चींषि । स्वयमपि (१२३) विसिस्मिये बलानां भूपालः सर्वतो विक्षिप्तचक्षुश्च अद्राक्षीत् आवासस्थानसकाशात् प्रतिष्ठमानं स्कन्धावारम्, (१२४) अधोक्षजकुक्षेरिव युगादौ निष्पतन्तं जीवलोकम्, अम्भोनिधिमिव कुम्भभुवो वदनात् प्लावितभुवनम् उद्वमन्तम्, (१२५) अर्जुनबाहुदण्ड-सहस्रसम्पिण्डितोन्मुक्तमिव सहस्रधा प्रवर्त्तमानं प्रवाहं नर्मदायाः। (१२६)"प्रसर तात!।भाव! किं विलम्बसे? त्वङ्गति

(१२२) तडिच्चञ्चलानि—विद्युत्चपलानि अर्चींषि—किरणाः, चक्षुषां—नेत्राणां, सर्वजनानामिति भावः, उन्मेष—विकासं मुमुषुः—अहरन् हठात् तीव्रालोकसम्पातस्य दृष्टिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः।

(१२३) विसिस्मिये—अद्भुतम् अमन्यत इत्यर्थः। बलानां—सैन्यानाम्। [अत्र "षष्ठी शेषे" (२।३।५० पा०) इति षष्ठी] भूपालः—हर्षः। विक्षिप्तचक्षुः—पातितनेत्रः। प्रतिष्ठमानं—प्रचलन्तम्। स्कन्धावारं—शिबिरं, चतुरङ्गवाहिनीसमूहम् इत्यर्थः। सर्वतो विक्षिप्तचक्षुः भूपालः स्वयमपि आवासस्थानसकाशात् प्रतिष्ठमानं "अधोक्षजकुक्षेः—" इत्यारभ्य "नर्मदायाः" इत्यन्तविशेषणकं बलानां स्कन्धावारम् अद्राक्षीत् विसिस्मिये च इत्यन्वयः।

(१२४) युगादौ—सत्ययुगप्रारम्भे, अधोक्षजकुक्षेः—नारायणोदरात्, निष्पतन्तं—निःसरन्तम्। कुम्भभुवः—अगस्त्यस्य, ("अगस्त्यः कुम्भसम्भवः" इत्यमरः)। प्लावितभुवनं—प्लावितं भुवनं येन तथाभूतं व्याप्तजगतमित्यर्थः, यद्वा—क्रियाविशेषणञ्चैतत्, प्लावितं भुवनं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात् तथेत्यर्थः। उद्वमन्तं—निःसरन्तमित्यर्थः।

(१२५) अर्जुनेति।—अर्जुनस्य—कार्त्तवीर्य्यार्जुनस्य इत्यर्थः, बाहुदण्डानां—भुजयष्टीनां, सहस्रेण—दशशतसङ्ख्यया, आदौ सम्पिण्डितं—समाहृतं पश्चादुन्मुक्तं—परित्यक्तं सहस्रधा—सहस्रभागैरित्यर्थः, प्रवर्त्तमानं—प्रसरन्तम्। पूर्वं कार्त्तवीर्य्यार्जुनेन हैहयाधिपतिना पुरन्ध्रीभिः सह नर्मदायां जलकेलिनिरतेन तत्प्रवाहो भुजसहस्रेण उभयतो बद्धः पश्चात् त्यक्त इति वार्त्ता। इह आवासस्थानसकाशात् प्रतिष्ठमानं स्कन्धावारमारभ्यैतदवधि स्कन्धावारस्योपमानानि अधोक्षजाङ्गात् निष्पतज्जीवलोकादिकानि एकवाक्यान्वितानि इति मालोपमा।

(१२६) तात—वत्स! प्रसर—गच्छ! भाव!—विद्वन्! मान्य इत्यर्थः, किं विलम्बसे?—कथं चिरयसि? त्वङ्गति—चलति, प्रचण्डवेगेन धावतीति भावः।

तुरङ्गम। भद्र! भग्नचरण इव सञ्चरसि यावदमी पुरःसराः सरभसम् उपरि पतन्ति। वाहयसि किमुष्ट्रम्? न पश्यसि निर्दय! शूकशिशुं शयानम्?। वत्स रामिल। (१२७) रजसि यथा न नश्यसि। नो पश्यसि गलति शक्तुप्रसेवकः?। किमेवम् (१२८) इत्वर! त्वरसे? सौरभेय!। सरणिम् अपहाय क्षयमध्यं धावसि धीवरि!?। विशसि गन्तुकामा मातङ्गि! मातङ्गमार्गम्?। अङ्ग! गलति तिरश्चीना चणकगोणी। गणयसि न मामारटन्तम्?। अवटम्

["त्वगि गतौ" इति भौवादिकस्य त्वङ्गते लटि रूपम]। भग्नचरण इव—खण्डितपद इव। पुरःसराः—अग्रगामिनः। सरभसम्—सवेगम्। शयानं शूकशिशुं पद्भ्यां दलन् यासीति भावः। ["शूकशिशुम्" इत्यत्र "निश्शूकशिशुम्" इति पाठे,—निःशूक—निःशिखम्, अजातचौडसंस्कारत्वादत्यल्पवयस्कमित्यर्थः, अत एव सर्वथा कृपाऽऽस्पदम् इति भावः]।

(१२७) रजसि—धूलिराशौ इति भावः, यथा न नश्यसि—न अदर्शनं यासि, तथा कुर्विति शेषः, यद्वा,—यथा रजसि—यादृक् अनुरक्तीभवसि, तथैति भावः, [रजते भौवादिकस्य लटि रूपम] न नश्यसि—न प्रणाशं गच्छसि, एतादृगनुरागस्य अभ्युदयहेतुत्वादिति भावः। शक्तुप्रसेवकः,—शक्तुना—तन्मात्रभक्तेन इति भावः, प्रकर्षेण सेवते इति तथोक्तः भक्तदासः इत्यर्थः, शक्तुमात्रवेतनो भृत्यः इति भावः, तदाख्यो वा गलति—दूरं गच्छतीत्यर्थः, यद्वा,—शक्तुना प्रसेवकः,—शक्तुपूर्णः स्यूतः, शणपट्टादितन्तुनिर्मितः धान्याद्याधारविशेषः इत्यर्थः, ("स्यूतप्रसेवौ" इत्यमरः) "प्रसेवकः भस्त्राभरणम्" इत्येके, गलति—पतति नो पश्यसि?—नावलोकसे? ["नो" इत्यत्र "न" इति पाठान्तरम] शक्तुदत्यादिरपि दृश्यते।

(१२८) इत्वर।—गमनशील। [इण् गतावित्यस्मात् "इण् नश—" (३।२।१६३ पा०) इत्यादिना क्वरप् प्रत्ययः] त्वरसे?—सम्भ्रान्तोऽसि? द्रुतं धावसीत्यर्थः। सौरभेय।—वृषभ। वृषभवत् दान्त इति भावः ("उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः। अनड्वान् सौरभेयो गौः" इत्यमरः) धीवरि।—धीवरकन्ये। सरणिं पन्थानम् अपहाय—उत्सृज्य, क्षयमध्यम्—गृहाभ्यन्तरं, धावसि?—द्रुतं यासि? मातङ्गि।—चण्डालतनये। इत्यर्थः ("चण्डालप्लवमातङ्ग" इत्यमरः) मातङ्गमार्गं—हस्तिसरणिं, विशसि?—आगयासि? प्रविशसीत्यर्थः। अङ्गेति सम्बुद्धौ। तिरश्चीना—अऋजुविहितेति भावः, चणकगोणी—चणकाख्यकलायस्थलिका, गलति—च्यवते। गणयसि

अतटेन अवतरसि ? (१२९) सुखमास्स्व स्वैरिणि ॥ सौवीरक ! कुम्भो भग्नः । मन्थरक ! खादिष्यसि गतः सन्निच्चुम्, उक्षाणं प्रसादय । कियच्चिरं चिनोषि चेट ! बदराणि ? दूरं गन्तव्यम् । किमद्यैव विद्रासि ? द्रोणक ! द्राघीयसी दण्डयात्रा । (१३०) विनैकेन निष्ठुरकेण निःक्रेयम् अस्माकम् । अग्रतः पन्थाः स्थपुटक ! स्थावरक ! यथा न भनक्षि फाणितस्थालीम् । (१३१) गरीयान् गण्डकतण्डुलभारको न निर्वहति दम्यः । दासक ! मार्गीणात्

—बहु मन्यसे। आरटन्—शब्दम्। अवट—गर्त्तं, ("गर्त्तावटौ भुवि श्वभ्रे" इत्यमर) अतटेन—अमार्गेण, अप्रशस्ताधोभागीयपथेनेत्यर्थ ।

(१२९) आस्स्व—स्थितिं कुरु। स्वैरिणि !—स्वेच्छाचारिणि। ["स्वादीरेरिणो" (वा०) इति वृद्धि]। सौवीरक !—काञ्जिकतत्त्वावधायकेत्यर्थ, तन्नामा कश्चिद्वा ! उक्षाण—वृषभम्, ("उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृष" इत्यमर) प्रसादय—सान्त्वय इत्यर्थ । बदराणि—कोलफलानि चिनोषि ?—गृह्णासि ? दूरं—दूरमध्वान मित्यर्थ, गन्तव्य केचन दासा चुपरीता पथि कर्कन्धुफल भोक्तु प्रवृत्ता, तन्निषेधार्थं मेवमुक्तिरिति ज्ञेयम । अद्यैव—इदानीमेव विद्रासि ?—प्रयासि ? लङ्घसे इति यावत दण्डयात्रा—सङ्ग्रामप्रयाणम् अस्माकमिति शेष द्राघीयसी—अतिदीर्घा अति महतीत्यर्थ अत अद्यैव गलत्यदेशे गमनम् असम्भवितमेवेति मन्यामहे इति भाव ।

(१३०) विनैकेन—एकेन—केवलेन, निष्ठुरकेण—निर्दयाचरणेन, सङ्ग्रामेण इति भाव, यद्वा—एकेन—एकमात्रेण, निष्ठुरकेण—निर्दयेन, प्रभुणा इत्यर्थं, विना—प्रभुमृतमिमन्तरेणेत्यर्थं, ["पृथग्विना—" (२।३।३२ पा०) इत्यादिना पक्षे तृतीया] निःक्रेयम्—ऋण शोधनीय न भवेदिति शेष । स्थपुटक—विषमस्थान सञ्चारी नतोन्नतेन पथा गच्छति, अग्रत पन्था किं न पश्यति भवान इत्यथ । फाणित स्थालीं—फाणितम्—इक्षुविकार गुड इति यावत तस्य स्थालीं—भाण्डमित्यर्थं, यद्वा—फाणि—दधिमिश्रितशक्तु सोऽस्यास्तीत्यर्थे इतच् तत्पूर्णस्थालीमिति यावत भनक्षि—खण्डयसि भग्ना करोषि इत्यर्थ ।

(१३१) गण्डकेति !—गण्डकतण्डुलभारक —गण्डकेषु—खड्गिषु, पशुविशेषेषु इत्यथ तण्डुलभारक —तण्डुलभार गरीयान्—अतीव गुरु, महानित्यर्थं, दम्य, —दमनीय, शिक्षणीय गण्डक इति भाव, यद्वा—गण्डक,—सङ्ख्याभेद, तत्परि मित इत्यर्थं, तण्डुल,—वितुष धान्य, त बिभर्त्ति—वहति यस्मिन्योक्त्रे, अल्पतण्डुल

अमुतः द्राक् दात्रेण मुखवासपूलकं लुनीहि, को जानाति (१३२) यवसगतं गतानाम्? धव! वारय बलीवर्दान्, वाह्लीकरचितं चैत्रमिदम्। (१३३) लम्बिता शकटी, शाक्करं धुरन्धरं धुरि धवलं नियुङ्क्ष्व। यक्षपालित! प्रमदाः पिनक्षि, अक्षिणी किं ते स्फुटिते?। हत हस्तिपक रे! (१३४) दीव्यसि करिकरदण्डे?। समद सम्मर्दे। कर्दमे स्खलसि?। भ्रातर्भाव! विधुरबन्धो! उद्धर पङ्कात् अनड्वाहम्। इत एहि (१३५) माणवक! घनेभघटासङ्घट्ट-

---

वाह्लो इति यावत् निर्वहति—वोढुं शक्नोति। अमुतः,—अमुष्मात्, मार्षीयात्—माषकलायक्षेत्रात्, ("तिल्यतैलीनवन्माषोमाणुभङ्गाल द्विरूपता" इत्यमरः) द्राक्—झटिति, मुखवासपूलकं—किञ्चिन्मानसुखवासिनिवृत्त्यै घास मुखवास, तस्य पूलकं—गुच्छं, लुनीहि—छिन्धि।

(१३२) गतानां—प्रस्थितानां, पशूनामिति शेषः, यवसगतं—यवसं—घास एव, गतं—गतिविषयः तत्, "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् इति भावः, पशवो यवसं विना क्षणमपि जीवितुं नोत्सहन्ते इति को जानाति॥ इति भावः। धव!—नर! बलीवर्दचालक पुरुष! इत्यर्थः, ("धवः पुमान् नरे धूर्ते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च" इति मेदिनी) बलीवर्दान्—वृषभान्, वारय—अपसारय ताडय इत्यर्थः, वाह्लीकराचितं—परिपालकरचितम् ईषदपि अपसरतौ महाप्रमादः प्रसज्येत इत्याशयः।

(१३३) शकटी—क्षुद्रशकटं लम्बिता—मार्गादपस्खलितेत्यर्थः। धुरन्धरं—भारवहनक्षममित्यर्थः, धवलं—श्वेतकायं, शाक्करं—शक्कर एव शाक्करः तं, शूरं युवानं वा वृषभमित्यर्थः शक्करशब्दस्यापि वृषभवाचकत्वं दृश्यते, तथाच षष्ठे ५८८ पृष्ठे शक्करशब्दस्य वृषभवाचकत्वं, यथा—"शङ्करशक्करशक्कर—" इति। धुरि—यानमुखे, ("धूः स्त्री क्लीबे यानमुखम्" इत्यमरः) नियुङ्क्ष्व—योजय इत्यर्थः। यक्षपालित! सम्बोधनपदमिदम्, प्रमदाः—स्त्रियः, पिनक्षि?—दलसि? पदनिक्षेपेण इति भावः [पिषे रौधादिकस्य रूपम्] स्फुटिते?—विदीर्णे? अन्धः किमु भवान्? इति भावः।

(१३४), करिकरदण्डे—हस्तिशुण्डादण्डे हस्तिशुण्डोपरि इत्यर्थः दीव्यसि?—क्रीडसि? समद!—मत्त इत्यर्थः, सम्मर्द! इति कस्यचित् सम्बोधनं, स्खलसि?—पतसि?। भाव!—मान्य! विधुरबन्धो!—दीनदयालो! अनड्वाहं—वृषभं।

(१३५) माणवक!—बालक! ("बालस्तु स्यान्माणवकः" इत्यमरः)

सङ्कटे नास्ति निस्तरणम्" (१२६) इत्येवमादिप्रवर्त्तमाना-नेकसंलापं, (१२७) क्वचित् स्वेच्छामर्दितोद्दामशस्यघासविघस-सुखसम्पन्नान्नपुष्टे केलिकोकिले किलकिलायमाने मेण्ठबण्ड-वठरलम्बनलेशिकलुण्ठकचेटचाटचण्डालमण्डलैः आण्डीरै स्तूय-

---

घनेति ।—घना—निबिडा, इभघटा—हस्तिसङ्घ, तस्या सङ्घट्टेन—सम्मर्देन, सङ्कटे—सम्बाधस्थाने निस्तरणे—निस्तार उद्धार इत्यर्थः ।

(१२६) "इत्येवमादिप्रवर्त्तमानानेकसंलापं" · "वीक्षमाणः कटकं जगाम" इत्युत्तरेणान्वयः । इत्येवमादिप्रवर्त्तमानानेकसंलापम्—इत्यादिश्रूयमाणबहुविधसंलापम् ।

(१२७) कटकं विशिनष्टि, क्वचिदित्यादि । स्वेच्छेति ।—स्वेच्छया—स्वच्छन्देन, मर्दितानि—दलितानि क्षेत्रात् समाहृत्य मुसलादिनिष्पेषणेन परिष्कृतानीत्यर्थः उद्दामानि—प्रचुराणि प्रभूतानि इति यावत् शस्यानि—धान्यादय तथा घासा —यवसानि, तथा विघसा —भक्ष्याद्युपयोगशिष्टानि अन्नानि ("भुक्तसमुज्झिते विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयो" इत्यमरः) परस्परलुण्ठनानि वा तैः विविधप्रभूतैरान्नैः भावः, सुखेन—अनायासेन, सम्पन्नानि—सङ्गृहीतानि यानि अन्नानि—भोज्यानि सैन्येभ्यो धान्यादिकं दत्त्वा लब्धानि भक्ष्याणि इत्यर्थः, तैः पुष्टा —पूरितोदरा तैः केलिकोकिलैः—क्रीडापरैः कोकिलैः कोकिलसदृशैरिति यावत्, परपुष्टत्वादिति भावः, ["केलिकोकिलै" इत्यत्र "केलिकलै" इति पा०—क्रीडाप्रियैः प्रहसनपरैरित्यर्थः, बहुभाषिभिर्वा] किलकिलायमानैः—अतिनीचत्वात् किलकिलाशब्दं कुर्वद्भिरित्यर्थः आण्डीरैः—प्रगल्भैः मुष्कवृद्धिवा आण्डानि—पुंसामङ्गावयवविशेषा तानि सन्ति एषामिति व्युत्पत्त्या ["काण्डाण्डादीरन्नीरचौ" (५।२।१११ पा०) इत्याण्डशब्दादस्त्यर्थे ईरन् । "आण्डीरै" इत्यत्र 'राण्डैरै' इति पाठे—राण्डीरैः—रण्डापुत्रैः रण्डा—विधवा स्त्री ("रण्डा मूषिकपर्ण्याञ्च विधवायाञ्च योषिति" इति मेदिनी) एतत्पक्षे रण्डाशब्दात् अपत्यार्थे ढक् ... इति मल्लिनाथ यद्वा —रण्डाशब्दात् 'बाह्वादिभ्यश्च" (४।१।९६ पा०) इति इञ् राण्डिरिति सिद्धे तमीरयति पुष्णाति इत्यर्थे ईरयतेः पचादित्वादचि रूपमिति ज्ञेय राण्डापुत्रपोषकैरिति तदर्थः] मेण्ठेति ।—मेण्ठा —हस्तिजागरिका एतच्छब्दस्य प्रसिद्धत्वात 'मेठा" "मेडा" वा इति सम्प्रसिद्ध, तथाच उन्मत्ता तदर्थ इति ज्ञेयं,

मानं क्वचित् (१३८) असहायैः क्लेशार्जितकुग्रामकुटुम्बिसम्पादित-सीदत्सौरभेयसम्बलसंवाहनायासावेगागतसंयोगैः (१३९) स्वयङ्गृहीतगृहोपस्करणैः "इयम् एका कथञ्चित् दण्डयात्रा यातु, यातु पातालतलं तृष्णा, (१४०) भूतैः अभवनिर्भवतु,

---

वण्डा —अकृतविवाहा तरुणा, इत्यादि निरुक्ता वा "वँडे" इति वङ्गभाषा, ["वण्ड —" इत्यत्र "वण्ठ—" इति पाठे—वण्ठा,—खर्वा, "बँटे" इति वङ्गभाषा] वठरा,—मूर्खा, स्तम्बना —गर्दभदासा, लैङ्गिका,—जनपरिचारका, लुण्ठका,—चौरा, चेटा,—दासा चाटा,—धूर्ता ["चाट—" इत्यत्र "भाट—" इति पाठान्तरम्] भण्डाला,—अश्वपाला इत्यर्थः, तेषां मण्डलानि—समूहा ते स्तूयमानं—स्तुत्या प्रशस्यमानमित्यर्थः ।

(१३८) असहायै,—अप्राप्तसाहाय्यैरित्यर्थः, क्लेशेति ।—क्लेशेन—आयासेन, अर्जितं—लब्धं कुग्रामकुटुम्बिभि,—नीचग्रामीणै, सम्पादितं—दत्तं यत् सीदत,—क्लेशं गतस्य, सौरभेयस्य—कुकुरस्य इत्यर्थः, सम्बलं—पाथेयं, प्राणधारणोपयोगि यत्किञ्चिदुदनीयं द्रव्यमित्यर्थः, तस्य संवाहने—संवहने, य आयास,—क्लेश, तेन हेतुना य आवेग —त्वरा, तेन आगत —प्राप्त, संयोग,—सङ्ग यै, अत्र कष्टातिशयसहिष्णुभि अतः स्वहागतकुकुरस्यलाभाशया समागतैरिति भाव यद्वा —क्लेशार्जितकुग्रामकुटुम्बि-सम्पादिता —क्लेशार्जितै,—भूयसा श्रमेण लब्धैरन्नादिभि करणै, कुग्रामकुटुम्बिभि,—पल्लीवासिभि करणभि, सम्पादिता —पोषिता अत एव सीदन्त,—अवसादं गच्छन्त यथेष्टखाद्यप्राप्त्यभावादिति भाव, सौरभेया —वृषभा एव, सम्बला,—अवशिष्टधनभूता, पाथेयप्राया इत्यर्थः, संवाहनानि—भारादिवाहकाश्च येषां तथाभूताना, [समपूर्वकात् वहते खिचि करणे ल्युट्] दुरवस्थकृषीवलानामित्यर्थः, ये आयासावेगागतसंयोगा राष्ट्रीयदुरवस्थाज्ञापका इति भाव तै ।

(१३९) स्वयमिति ।—स्वयङ्गृहीतानि—आत्मनैव धृतानि आनीतानीत्यर्थः, न तु दासादिनेति भाव, गृहस्य—भवनस्य, उपस्करणानि—सामग्र्य शय्याऽऽसनादीनि भूषणजातानि इति भाव यै तथोक्तै ["उपात् प्रतियत्न—" (६।१।१३९ पा०) इत्यादिना उपात् कृञ सुट्]। इयं पुरोवर्त्तिनी दण्डयात्रा—युद्धार्थं प्रचलिता सेनेति यावत् एकैव—अस्माकं सहायभावमप्राप्यैव इत्यर्थः, यातु—गच्छतु । तृष्णा—लोभ, आकाङ्क्षेति यावत्, अस्माकमिति शेष पातालतलं—पातालस्यापि अध इत्यर्थः, यातु—गच्छतु, एतद्युद्धेन अस्माकं सुखाशा विरमतु इति भाव ।

(१४०) भूतै,—सम्पद, अभवनि,—अनुत्पत्तिरित्यर्थः, [आक्रोशे नञ्यनि,"

शिव सेवा करोतु, स्वस्ति (१४१) सर्व्वदुःखकूटाय काटकाय" इति दुर्विधकुलपुत्रकैः निन्द्यमानं, क्वचित् (१४२) अतितीक्ष्णसलिलस्रोतःपातिनोगतैः इव ग्रथितैः इव पङ्क्तिभूतैर्जनैः अतिद्रुतं द्रवद्भिः (१४३) कृणकठिनस्कन्धगुरुलगुडैः गृहीतसौवर्णपादपीठीकरङ्कलशपतद्ग्राहावगाहैः (१४४) प्रत्यासन्नपार्थिवोपकरणग्रहणगर्व्वदुर्वारैः सर्व्वमेव बहिः-

---

(३।३।११२ पा०) इत्यनिप्रत्यय] भवतु—सम्पद्यताम्, सवारे भूति नश्यतु इति भाव। सेवा—भृत्यभाव, शिव—मङ्गल, करोतु—विदधातु।

(१४१) सर्व्वदुःखकूटाय—समग्रक्लेशसङ्घातरूपायेत्यर्थः, काटकाय—सैनिकाय, सैनिकसमूहाये इति भाव, स्वस्ति—शुभम्, अस्त्विति शेष, ("नमःस्वस्ति—" (२।३।१६ पा०) इत्यादिना चतुर्थी। "शिव सेवा ... काटकाय" इत्यत्र "शिवसेवा करोतु स्वास्त सर्वदुःखकूटाय कटकाय" इति पाठे—शिवसेवा—शिवाराधना, सर्वदुःखकूटाय कटकाय स्वस्ति करोतु इत्यन्वय शिवसेवा सैनिकव्रजे रचतु लोकानिति भाव])।

दुर्विधेति।—दुर्विधा —दरिद्रा, ('निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि स" इत्यमर) कुलपुत्रका,—कुलक्रमागतसेवका इत्यर्थ तै। ["दुर्विधकुलपुत्रकै" इत्यत्र "दुर्विधवृद्धकुलपुत्रकै" इति पाठान्तरम्]।

(१४२) अतितीक्ष्णेति।—अतितीक्ष्णम्—अत्युग्रम्, अतिवेगवदित्यर्थः, यत् सलिलस्रोत,—जलप्रवाह तत्र पातिनी—पतन्ती, नाव—तरणि गता,—अधिष्ठिता: तैरिव। ग्रथितैरिव—गुम्फितैरिव लोकाधिक्यादविरलभावेनावस्थितैः द्रुतगामिभिश्चेति भाव। पङ्क्तिभूतै,—श्रेणिबद्धै, द्रवद्भि,—गच्छद्भि।

(१४३) कृणेति।—कृणेषु—नियतभारोद्वहनात् श्यामीभूतेष्वित्यर्थः, कठिनेषु—दृढेषु, स्कन्धेषु—अंसदेशेषु, गुरव,—महान्त, लगुडा,—दण्डानि येषां तै। गृहीतेति।—गृहीता,—अवलम्बिता, सौवर्णपादपीठ्य,—काञ्चनपादपीठानि, करङ्का,—ताम्बूलपात्राणि च, कलशा,—कुम्भाश्च, तथा पतद्ग्राहा,—पतता—मुखादिभ्य स्रवता, जलादीनामिति शेष ग्राह —ग्रहण यत्र ते, निष्ठीवनपात्राणि इत्यर्थ ("प्रतिग्राह पतद्ग्रह" इत्यमर) तेषां अवगाहा,—सम्बन्धोऽस्ति येषां तथाभूतै।

(१४४) प्रत्यासन्नेति।—प्रत्यासन्नस्य—निकटस्थस्य, पार्थिवस्य—राज्ञः उपकरणानाम्—आसनादीनां, ग्रहणेन—धारणेन, वहनेनेत्यर्थः, ये गर्व्वा,—

कारयद्भिः भूपतिभृतकभारिकैः महानसोपकरणवाहिभिश्च (१४५) बद्धवराहवर्ध्रवार्ध्रीणसैः (१४६) लम्बमानहरिणचटुक-चटकजूटजटिलैः शिग्रुशणकशाकपत्रवेत्राग्रसङ्ग्रहसङ्ग्राहिभिः (१४७) शुक्लकर्पटप्रावृतमुखैकदेशदत्तार्द्रमुद्रागुप्तगोरसभाण्डैः

अहङ्कारा, यत्र राजभृत्या इत्येवरूपा इति भावः तैः, दुर्वारा —वारयितुमशक्या, उद्धता इति यावत् तैः। सर्वमेव, जनमिति शेषः, बहिः कारयद्भिः,—निरस्यद्भिरित्यर्थः, मदगर्वेण अवज्ञया इवेति भावः। भूपतिभृतकभारिकैः,—भूपतेः,—राज्ञः, भृतक—भरणोपयोगि अन्नादिकमित्यर्थः तस्य भारिकाः,—भारवाहिनः तैः। महानसोपकरण-वाहिभिः,—महानसे—पाकशालायाम्, ("रसवत्यान्तु पाकस्थानं महानसम्" इत्यमरः) यानि उपकरणानि—द्रव्यसम्भाराः, तानि वहन्ति—नयन्ति ये तैः, रन्धनसामग्रीवाहकैरित्यर्थः।

(१४५) बद्धेति।—बद्धानि—सङ्गृहीतानि, वराहवर्ध्राणि—शूकरचर्माणि, शूकरचर्मनिर्मितरज्जुविशेषा इत्यर्थः, तथा वार्ध्रीणसाः,—यज्ञीयच्छागविशेषाः तच्चर्माणि वा यैः तथाभूतैः। ["बद्धवराहवर्ध्रवार्ध्रीणसैः" इत्यत्र "बद्धवराहवध्रवार्ध्रीणस" इति पाठान्तरम्]।

(१४६) लम्बमानेति।—लम्बमानाः,—स्कन्धे धारणादिति भावः, हरिणस्य—मृगविशेषस्य चटुकाः,—पूर्वभागाः, चटकाः,—पक्षिविशेषाश्च तेषां जूटैः,—समूहैः, जटिलाः—युक्ताः तैः। शिग्रुति।—शिग्रवः,—अत्यल्पवयसः, शणकाः,—तृणभेदाः, शाकपत्राः—शाकानाम्—हरितकानाम्, व्यञ्जनोपयोगिद्रव्याणामित्यर्थः, ("अस्त्री शाकं हरितकम्" इत्यमरः) पत्राणि—दलानि, वेत्राग्राणि—वंशाङ्कुराः, वानीराख्यलताग्र-भागा वा, तथा सङ्ग्रहे—समाहृतौ, ("समाहृतिस्तु सङ्ग्रहः" इत्यमरः) नियुक्ता ये सङ्ग्राहिणः,—सञ्चयकारकाः तैरिति। वंशाङ्कुरप्रतिपादितव्यञ्जनानि स्वाद्वन्न-वस्तूनि देशविशेषे बहुलतानि दृश्यन्ते, इति शिग्रुशणकशाकैः तस्य सहयोगो न विषमयोजनागमक इत्यवधेयम्।

(१४७) शुक्लेति।—शुक्लेन श्वेतेन, कर्पटेन—वसनेन प्रावृतम्—आच्छादितं, मुखं—वदनं येषां तानि, तेषां एकदेशे—एकस्मिन् विभागे, दत्ता—निहिता, आर्द्रा —अभिनवेति भावः, मुद्रा—चिह्नविशेषः येषां तानि, अत एव गुप्तानि—अप्रकाशानि, सुरक्षितानीत्यर्थः; यद्वा—शुक्लकर्पटप्रावृतमुखस्य एकदेशे—एकस्मिन् अंशे, ग्रन्थिबन्धन स्थाने इत्यर्थः, दत्तया आर्द्रया मुद्रया गुप्तानि, राजपेयतया विषप्रयोगादिभयादिति भावः, गोरसभाण्डानि—गव्यपात्राणि यैः तथाभूतैः। एतेन प्रभुप्रयुक्तैः पुरुषैः गूढचारिभिः

(१४८) तलकतापकतापिकाहस्तकताम्रचरुकटाहसङ्कटपिटकभारिकैः समुत्सार्य्यमाणपुरोवर्त्तिजनं, क्वचित् (१४९) "लोभोऽस्माकं, फलकाले अन्य एव विटाः समुपस्थास्यन्ते" इति मुखरैः पदे पदे पतता दुर्ब्बलबलीवर्दानां खेटने नियुक्तैः खेटचेटकैः (१५०) खिद्यमानासंविभक्तकुलपुत्रलोकं, क्वचित् (१५१) नरपतिदर्शनकुतूहलादुभयतः प्रजवितप्रधावितग्रामेयकजनपदं,

---

विजिगीषुणा भोज्यपानीयादौ किञ्चित् छिद्रमवाप्य विषादिकं सम्मिश्यते इति सूचितम्।

(१४८) तलकेति।—तलकः,—अग्निशकटिका, लौहचुल्लीति यावत्, तापकः,—ताम्रादिनिर्म्मितः सूपादिकरणपात्रं, तापिका—कांस्यपात्रिका, यत्र तैलादिभिः भक्ष्याणि परिपच्यन्ते, "कटाहजातीय" इति गम्यते, हस्तकः,—सूपः, मांसादिपाकसाधनमिति भावः, ताम्रचरुकटाहः,—ताम्रनिर्म्मितपायसान्नपाकार्थं कटाहविशेषः इत्यर्थः, सङ्कटपिटकः,—क्षुद्रभाण्डः, तेषां भारिकाः,—भारवाहिनः तैः, समुत्सार्य्यमाणेति।—समुत्सार्य्यमाणाः,—दूरीक्रियमाणाः, पुरोवर्त्तिनः,—अग्रस्थायिनः, जनाः,—लोकाः यस्य यत्र वा तथाभूतम्।

(१४९) लोभोऽस्माकं, बलीवर्द्दवाहनादिना इति भावः, किन्तु फलकाले—पुरस्काररूपफलप्राप्तिसमये विटाः,—धूर्त्ताः समुपस्थास्यन्ते—सन्तोषयिष्यन्ते, प्रभुम् इति शेषः, न वयमिति भावः, मुखरैः,—वाचालैः, पदे पदे—प्रतिपदक्षेपे, पतताम्—स्खलतां, दौर्ब्बल्यादिति भावः, दुर्ब्बलबलीवर्दानां—क्लान्तवृषाणां, खेटने—प्रेरणे, चालने इति यावत्, ["खेटने" इत्यत्र "स्खलने" इति पाठे,—स्खलने—स्खलनादुद्धरणे इति भावः] नियुक्तैः,—आदिष्टैः। ["खेटने नियुक्तैः" इत्यत्र "नियुक्तैः खेटने" इति पाठान्तरम्]। खेटचेटकैः,—चालकभृत्यैः, ["खेटचेटकैः" इत्यत्र "खलचेटकैः" इति पाठे—खलचेटकैः,—दुष्टभृत्यैरित्यर्थः]।

(१५०) खिद्यमानेति।—खिद्यमानाः—क्लिश्यमानाः, चेटैरसम्भावितत्वात् इति भावः, असंविभक्ताः,—कर्म्मविशेषेण सम्यगदत्तविभागाः, विशेषकर्म्मबाह्या इत्यर्थः, कुलपुत्रलोकाः,—कुलक्रमागतसेवकजनाः यस्य यत्र तथोक्तम्।

(१५१) नरपतेरिति।—नरपतेः,—राज्ञः, दर्शने—अवलोकने, यत् कुतूहलम्—कौतुकं तस्मात्, उभयतः,—उभयोः पार्श्वयोः, कटकस्येति भावः,

(१५२) मार्गग्रामनिर्गतैराग्रहारिकजाल्मैः पुरःसरजरन्महत्तरोत्तम्भिताम्भःकुम्भैः (१५३) उपायनीकृतदधिगुडखण्डकुसुमकरण्डैः घटितपेटकैः सरभसं समुत्सर्पद्भिः (१५४) प्रकुपितप्रचण्डदण्डिवित्रासनविद्रुतैः दूरगतैरपि स्खलद्भिरपि पतद्भिरपि नरेन्द्र-

---

प्रजवितेति।—प्रजवित—सवेगं यथा स्यात्तथा, प्रधाविता,—चलिता ग्रामेयका,—ग्राम्या, जनपदा,—जना यस्मिन् तथाभूतम्। ("भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयो" इति मेदिनी)।

(१५२) मार्गग्रामनिर्गतैः,—मार्गे—प्रयाणमार्गसमीपे स्थिता इत्यर्थः, ये ग्रामाः,—संवसथाः, विप्रादिवर्णप्रायाः प्राकारपरिखादिरहिता बहुजनवसतय इत्यर्थः, ('ग्रामो संवसथ ग्रामौ" इत्यमरः) तेभ्यः निर्गताः,—निःसृताः तैः, आग्रहारिकजाल्मैः,—आग्रहारिकाः,—ग्रामरक्षणनियुक्ताः, यद्वा,—अग्रहारोऽग्रभागः नियतं दीयते येभ्यः इति व्युत्पत्त्या अग्रहारशब्दात् ठक् इत्यम्, अग्रदानीयविप्रा इत्यर्थः तेषु जाल्माः,—निर्बोधाः पुरुषाः तैः। पुरःसरेति।—पुरःसरः,—अग्रगैः, जरद्भिः,—स्थविरैः, महत्तरैः,—महाजनैः, उत्तम्भिताः—ऊर्द्धीकृताः अम्भःकुम्भाः,—जलपूर्णकलशाः यैः तैः यात्रिकशुभसूचनार्थमिति भावः।

(१५३) उपायनीकृतेति।—उपायनीकृतानि—उपढौकनत्वेन दत्तानि, राज्ञे इति भावः दधीनि—क्षीरान्तरावस्थाभावाः, ("दधि क्षीरान्तरावस्थाभावे श्रीवासवासयो" इति मेदिनी) गुडाः,—इक्षुपाकभेदाः, ("गुडो गोलेक्षुपाकयोः" इत्यमरः) खण्डाः,—फाणितानि इक्षुविकारविशेषा इत्यर्थः ("मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारे" इत्यमरः) कुसुमानि—पुष्पाणि, एषां करण्डाः—भाजनानि यैः तथाभूतैः। ['करण्डन् कृशृभृवञ्' (उ० १ पा० १२८ सू०) इति कृञोऽण्डन्] घटितपटकैः,—कस्मिन् कदम्बैः, श्रेणिबद्धैरित्यर्थः, यद्वा,—उपायनीकृतानां दध्यादीनां करण्डैः,—पात्रैः, घटिताः—पूरिताः इत्यर्थः पेटकाः,—मञ्जूषाः यैः, ("पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके" इति मेदिनी)। सरभसं—सवेगं, समुत्सर्पद्भिः—समुपगच्छद्भिः, अहमहमिकया अन्यस्मादग्रत एव राजदर्शनाभिलाषात् इत्याशयः।

(१५४) प्रकुपितेति।—प्रकुपितानाम्—अतिक्रुद्धानां, प्रचण्डानाम्—उग्राणां, दण्डिनां—वेत्रपाणीनां, वित्रासनेन—भयप्रदर्शनेन, विद्रुताः,—पलायिताः तैः। दूरगतैरपि—सुदूरमपसृतैरपि। स्खलद्भिरपि—भग्नद्भिरपि। नरेन्द्रेति।—नरेन्द्रे—

निह्नितदृष्टिभिः (१५५) असतोऽपि पूर्व्वभोगपतिदोषानुद्भावयद्भिः अतिक्रान्ताऽऽयुक्तकशतानि च शंसद्भिः (१५६) चिरन्तनचाटापराधाभिदधानैः उद्धूयमानधूलिपटलं, क्वचित् (१५७) एकान्तप्रवृत्ताश्ववारचक्रचर्व्यमाणागामिगौडविजयग्रासशस्यसञ्चयम्, (१५८) अपरे आदिष्टपरिपालकपुरुषपरितुष्टैः

राजनि हर्षे, निह्निता,—न्यस्ता, दृष्टय,—नेत्राणि यै तै; राजपुरुषकदर्थना स्तुलनाघातादीनि हर्षदर्शनार्थमविगणय्य चलनात् महाराजदर्शनकुतूहलस्य चरमोत्कर्षं सूच्यते।

(१५५) असतोऽपि—मिथ्याभूतानपीत्यर्थ, पूर्व्वेति।—पूर्व्वे—प्राग्वर्त्तिन इत्यर्थ, ये भोगपतय,—भूम्याच्छादनाद्यधिकारिण, तेषां दोषान—निन्दा इति यावत, उद्भावयद्भि,—प्रकटयद्भि। अतिक्रान्तेति।—अतिक्रान्ताना—पूर्व्ववर्त्तिनाम्, आयुक्तकाना—कर्म्मणि सम्यक व्यापृताना, शतानि—समूहान् शंसद्भि—उद्घोषयद्भि, गुणतो दोषतो वा इति भाव, यद्वा,—अतिक्रान्तानि—गतानि, अयुक्तकानाम—अयुक्तव्यवहाराणां, शतानि—समूहान शंसद्भि—कथयद्भि।

(१५६) चिरन्तनेति।—चिरन्तना,—अतिचिरस्थायिन, [“सायं चिरम—” (४।३।२३ पा०) इत्यादिना ट्यु तुडागमश्च] ये चाटा—धूर्त्ता, तेषाम अपराधा,—दोषा तान, अभिदधानै—कथयद्भि, उद्धूयमानेति।—उद्धूयमानानि—उत्क्षिप्यमाणानि, सरभसचरणनेति भाव, धूलीना—पांशूना, पटलानि—निचया यत्र तथाभूतम।

(१५७) एकान्तेति।—एकान्तप्रवृत्तानाम—अतिद्रुतचलितानाम, अश्ववाराणाम्—अश्वारोहिणा, चक्रे,—समूहे, चर्व्यमाणानि—भक्ष्यमाणानि आगामिषु—आगतप्रायेषु सम्मुखावस्थितेष्वित्यर्थ, गौडेषु—गौडदेशेषु, विजयमाना न—आक्रम्यमाणानि, अनुभूयमानानीति यावत् शस्याना—चणकादीनामिति यावत्, सञ्चयानि—सञ्चया, सराशतशस्यानि इति यावत यत्र तथोक्त, “तदभिहितो भावो द्रव्यवत प्रकाशते” इति न्यायादिति भाव, गौडे सङ्ग्रामकाले भक्षणार्थं जानपदै सञ्चितानि शस्यानि अश्ववारैर्भक्षितानि इति तात्पर्य्यम।

(१५८) अपरे,—अन्य, पुरुषैरिति शेष, आदिष्टेति।—आदिष्टा,—एते परिपाल्या इति राज्ञा निर्द्दिष्टा, परिपालका,—परिपालयन्ति—सम्यक पोषयन्तीत्यर्थ इति तथाभूता, ये पुरुषा,—लोका, तैर्ष परितुष्टा,—सन्तोष गता तै,

"धर्मः प्रत्यक्षो देव." इति स्तुतोः आतन्वद्भिः अपरैः (१५९) लूय-माननिष्पन्नशस्यप्रकटितविषादैः, चैत्रशुचा सकुटुम्बैरेव निर्गतैः (१६०) प्ररूढप्राणच्छेदैः परितापत्याजितभयैः "क्व राजा ? कुतो राजा ? कीदृशो वा राजा ?" इति प्रारब्धनरनाथनिन्दैः, (१६१) शशकैश्च पदे पदे प्रजविप्रचण्डदण्डपाणिपेटकानुबद्धैः गिरिगुडकैः इव हन्यमानैः इतस्ततः सञ्चरद्भिः अपरैः युगपत् पराप्तित-

["पारतुष्टैः" इत्यत्र "अपारतुष्टैः" इति पाठान्तरम्, एतत्पक्षे "धर्मः प्रत्यक्षो देव" इति व्याजस्तुतिरवगन्तव्यम्, देव,—सम्राट् त्वं प्रत्यक्षो धर्मः,—विग्रहवान् धर्म एव, भवतीति शेषः, न तस्य दोषलेशोऽपि दृश्यते, यतो दुर्गतानस्मान् सम्यक् पालयितु-मादिदेश, अधिकृतास्तु परमदुर्जना, ते पुनः सर्वानेव अस्मानानात्मसात् कृत्वा आश्रितान् क्लमयन्ति इति भावः] स्तुती,—स्तवान् प्रशंसावादानित्यर्थः, आतन्वद्भिः,—कुर्वद्भिः।

(१५९) लूयमानेति।—लूयमाने,—छिद्यमाने, सैनिकसङ्घैरिति भावः, अत एव निष्पन्नैः,—पण्डीनीकृते, शस्ये,—व्रीहिगोधूमादिसस्येष्वित्यर्थः, प्रकटितः,—प्रकाशितः विषादः,—विषण्णता, कातरता इति यावत् यैः येषां वा तथाभूतैः, चैत्रशुचा —चैत्राख्या शस्यनाशजनितशोकेन इति यावत्, सकुटुम्बैरेव—सपरिवारैरेव।

(१६०) प्ररूढेति।—प्ररूढ,—सञ्जातप्राय प्राणानां—जीवनानां प्राणहेतु-भूतशस्यानामिति यावत्, यद्वा—प्ररूढानाम्—अङ्कुरितानां, फलितानामिति यावत्, प्राणानां—जीवनधारणहेतुभूतशस्यानामिति यावत् छेदः,—कर्त्तनं, नाश इत्यर्थः येषां तथाभूतैः चैत्रशस्यनाशः तेषां प्राणनाशतुल्यदुःखदायक इति भावः। ["प्ररूढप्राण-च्छेदैः" इत्यत्र "प्ररूढच्छेदैः" इति पाठे—प्ररूढः,—जातः, छेदः अङ्गानामिव इति भावः येषां तथाभूतैः]। परितापेति।—परितापेन—शस्यनाशदुःखेन, त्याजितः—मोचितः, भयं—त्रासः सैन्यादिभ्य इति भावः येषां तथाभूतैः, निर्भयैरिति भावः। कुतः, —कस्मात्, कस्माद्देशादागतोऽयं राजा ? इति भावः। प्रारब्धेति।—प्रारब्धा —उपक्रान्ता, नरनाथस्य—राज्ञः निन्दा—दोषकीर्त्तनं यत्र यैर्वा तथोक्तम्।

(१६१) "शशकैः" इत्यस्य "वायुषो बलात् कृतकलकलम्" इत्यनेनान्वयः। शशकान् विशिनष्टि, प्रजवीति।—प्रजविनः,—प्रकृष्टवेगशालिनः, प्रचण्डाः,—उग्राः ये दण्डपाणयः,—वेत्रधारिणः पुरुषाः, तेषां पेटकेन—कदम्बकेन, समूहेन इत्यर्थः, अनुबद्धाः,—अनुसृताः तैः। गिरिगुडकैः इव—पाषाणलोष्टैः इव, हन्यमानैः,—ताड्यमानैः। युगपत्—समकाले, पराप्तितैः,—समुपस्थितैः,

महाजनग्रस्ते, तिलशो विलुप्यमाने: (१६२) अनेकजन्तुजङ्घान्तरालनि:सरणकुशलैभिः (१६३) कुटिलिकाव्यंसितसादिबहुश्वभि: (१६४) पतल्लोष्टलगुडकोणकुठारकीलकुद्दालखनित्रदात्रयष्टिभिरपि नि:सरद्भिः आयुषो बलात् क्षतकलकलम्, अन्यत्र (१६५) सङ्घशो घासिकैः बुसधूलिधूस-

---

महाजने,—महत्तरे लोके, ग्रस्ता,—आक्रान्ता ते। तिलश,—तिलं तिलं कृत्वा विलुप्यमाने,—चोर्यमाणे, महाजनैर्गृह्यमाणत्वादिति भाव।

(१६२) अनेकेति।—अनेकेषां—बहूनां, जन्तूनां—प्राणिनां, जङ्घान्तरालेभ्य,—जङ्घयो,—प्रसृतयो जानुगुल्फयोर्मध्यभागयोरित्यर्थ, ("जङ्घा तु प्रसृता" इत्यमर.) अन्तरालेभ्य,—मध्यान्तरेभ्य, निःसरणे—निर्गमने, कुशलैः,—निपुणा, क्षुद्रदेहत्वादिति भाव तै, [कुशलशब्दस्याव विशेष्यत्वमेव वेदितव्यं, तस्य च विशेषणत्वे मत्वर्थीयस्य विशेषणवत निरर्थकत्वमेवेति ध्येयम]।

(१६३) कुटिलिकेति।—कुटिलिकया—वक्रगमनेन, व्यंसिता,—वञ्चिता, सादिनाम्—अश्ववाराणा, बहव,—अनेके, श्वान,—कुक्कुरा, मृगयाया पशुताडनार्थमानीता इति भाव यै तथाभूते। एतेन मुखं इत्यायाव्यवसाया, मतिमाद्भिरप्यविग्रहैरपि दुर्ज्ञेयगतिभ प्राणिभि मुधा क्लिश्यते इत्यवगम्यते।

(१६४) पतदिति।—पतन्त,—वर्षन्त इत्यर्थ लोष्टानि—लेष्टव, मृद्धुङ्कानीत्यर्थ, ("लोष्टानि लेष्टव पुंसि" इत्यमर) लगुडा,—दण्डानि, कोणा,—वादनयष्टय, ("कोणो वीणादिवादनम्" इत्यमर) कुठारा,—परशव, कीला,—शङ्कव, कुद्दाला,—"कोदाल" इति बङ्गभाषया प्रसिद्धा भूमिदारणाख्यास्त्रविशेषा, ("कुद्दाल स्यात् पुमान् भूमिदारणे युगपत्रके" इति मेदिनी) खनित्राणि—अवदारणानि, "खन्ता" इति प्रसिद्धानि खननसाधनानि अस्त्राणि इत्यर्थ, ("खनित्रमवदारणम्" इत्यमर) ["अर्त्तिलू—" (३।२।१८४ पा०) इत्यादिना इत्र] दात्राणि—"दा" इति प्रसिद्धानि लवित्राणि, ("दात्र लवित्रम्" इत्यमर.) यष्टय,—अस्त्रभेदा, भुजदण्डा न

वैषु तयोक्ते. ("यष्टि पुंसि स्यात् भुजदण्डके। इषीहारलतायां स्त्रीमधुकाशस्त्रभेदयो ॥" इति मेदिनी) आयुष,—जीवनकालस्य, दीर्घत्वमायुष इत्यर्थ, बलात—प्रभावात, नि:सरद्भि,—निर्गच्छद्भि तत्तदस्त्राघातलाभाभावादिति भाव, प्रश्रकैरिति पूर्वोक्ते योजना क्षतकलकल—क्षतकोलाहलम्।

(१६५) सङ्घश,—बहुश, घासिकै,—घासे नियुक्तै, घासच्छेदिभिः

रितवासोजालजालकितजघनैश्च (१६६) पुराणपर्याणैकदेशदोलायमानदामभिश्च शीर्णोर्णाशकलशिथिलमलिनमल्लकुथैश्च (१६७) प्रभुप्रसादीकृतपाटितपटच्चरचलच्चोलकधारिभिश्च धावमानैः उद्धूयमानधूलिपटलं, क्वचित् (१६८) एकान्तप्रवृत्ताश्ववारचक्रचर्व्यमाणागामिगौडविग्रहं, क्वचित्

घासवाहिभिरा इत्यर्थ, धुरेति ।—धुरेण—कडङ्गरेण, पलालादिचूर्णैरित्यर्थ, ("कडङ्गरो बुस क्लीबे" इत्यमर) तथा धूलिभि,—पांशुभि, धूसरितानाम्—आकीर्णत्वादीषत्पाण्डुवर्णानां, वाससां—वस्त्राणां, जालेन—समूहेन, जालकितानि—सञ्जातजालानि इव लक्ष्यमाणानि जघनानि—नितम्बभागा इत्यर्थ येषां तै ।

(१६६) पुराणेति ।—पुराणस्य—पुरातनस्य, पर्याणस्य—पल्ययनस्य, एकदेशे—एकस्मिन्नंशे पश्चाद्देशे इति यावत्, दोलायमानानि—लम्बमानानि, दामानि—घासच्छेदनास्त्रविशेषा येषां तै । शीर्णेति ।—शीर्णानि—क्षीणानि, जीर्णानि इति यावत्, ऊर्णानां—मेषादिलोम्नाम् ("ऊर्णा मेषादिलोम्नि" इत्यमर) शकलानि—खण्डानि, तैः शिथिला,—द्रवणा इत्यर्थ, सूत्रविरला इति भाव, मलिना,—मलदिग्धा, मल्लकुथा —(कम्बलास्तरणानि, कृष्णवर्णकम्बला इत्यर्थ) येषां तै, ("प्रवेण्यास्तरणं वर्णं परिस्तोम कुथो द्वयो" इत्यमर)। कश्चित् "मल्लकुथा—मल्लपट्टी कटिविरित्यर्थ" इति व्याख्यातवान् ।

(१६७) प्रभ्विति ।—प्रभुणा—स्वामिना, प्रसादीकृत—कृपया दत्त, पश्चात् पाटित—छिन्न यत् पटच्चर—जीर्णवस्त्र, ("पटच्चर जीर्णवस्त्रम्" इत्यमर) तस्मात् चलत्—भ्रश्यत् यत् चोलक—वस्त्रखण्ड तत् धारयन्ति—वहन्ति, धरन्ति इति भाव तै तथोक्तै । धावमानै,—द्रुत गच्छद्भि, घासिकैरिति पूर्वोक्तेनान्वय, उद्धूयमानेति ।—उद्धूयमानानि—उत्क्षिप्यमाणानि द्रुतपदक्षेपणादिति भाव, धूलिपटलानि—पांशुसमूहा, मार्गगतानीति भाव यत्र तथोक्तम् ।

(१६८) एकान्तेति ।—एकान्तप्रवृत्तै—एकस्मिन्नंशे अवस्थितैरित्यर्थ, अश्ववारचक्रै—सादिसमूहै चर्व्यमाण,—भक्ष्यमाण पुन पुन आलोच्यमान इति यावत्, आगामी—अचिरभावी, गौडविग्रह,—गौडराजेन सह युद्ध, युद्धस्य शुभाशुभमित्यर्थ, आगामिनि गौडयुद्धे क पराजेष्यते इत्येवरूप इति यावत् यत्र तथोक्तम्, यद्वा,—आगामिन,—युद्धाय तूर्णमागमिष्यत, कृतयुद्धोद्यमस्येति भाव, गौडस्य—गौडाधिपस्य, विग्रह,—शरीर यत्र तथोक्तम् ।

(१६८) पङ्किलप्रदेशपूरणादेशाकुलसकललोकलूयमानतृणपूलकं, क्वचित् (१७०) तन्नवर्त्तिभिर्वेत्रविलाप्यमानशाखिशिखरगतविक्रोशद्विवादिब्राह्मणं, क्वचित् (१७१) कुलण्डकपाशविवेष्ट्यमानग्रामीणग्रासाकृष्टकौलेयकं, क्वचित् (१७२) अन्योऽन्यविभवस्पर्द्धोद्धुरराजपुत्रवाह्यमानवाजिसङ्घट्टमण्डितम्, अनेकवृत्तान्त-

(१६९) पङ्किलेति।—पङ्किलस्य—कर्दमवतः, प्रदेशस्य—भूभागस्य, पूरणा देशेन—भरणाज्ञया, कर्दमवति प्रदेशे गतागतेषु बलानां क्लेशाधिक्यापनोदनाय निम्नीभूततत्स्थानस्य तृणादिभिः समाच्छादनाज्ञया इत्यर्थः, आकुलैः,—व्यस्तैः, आदेशपालनाय व्यापृतैः इत्यर्थः, सकलैः,—सर्वैः, लोकैः,—जनैः, मार्गकर्माधिकृतैरिति यावत् लूयमानानि—छिद्यमानानि, तृणानाम्—अर्जुनानां, नलघासादिविविधजातीयानामिति भावः, ("तृणमर्जुनम्" इत्यमरः) पूलकानि—समूहाः पङ्कोपरि प्रदानार्थमिति भावः यत्र तथोक्तम्।

(१७०) तन्नवर्त्तीति।—तन्नवर्त्तिभिः,—तत्र स्थितैः इत्यर्थः तृणच्छेदकानामिति भावः, भटैः,—रक्षिभिः वेत्रैः—दण्डैः विलाप्यमानाः—भीतिं प्रदर्श्यमानाः इत्यर्थः, अत एव शाखिनाम्—वृक्षाणां शिखरम्—अग्रं गताः—आरूढाः, सैन्यसमागमदर्शनेन भयभ्रान्ता इति भावः विक्रोशन्तः,—शब्दायमानाः प्रलपन्त इत्यर्थः, विवादिनः,—विरुद्धभाषिणः गालिं ददाना इत्यर्थः, राजसमीपे व्यवहारार्थिन इत्यर्थो वा, ब्राह्मणाः,—विप्राः यत्र तथोक्तम्।

(१७१) कुलण्डकेति।—कुलण्डकपाशः—कुक्कुरबन्धनशृङ्खलं, ["कुलण्डक—" इत्यत्र "कुलण्ठक—" इति पाठे—कुलण्ठकेषु—कुक्कुरबन्धनार्थलगुडेषु ये पाशाः,—रज्जवः तैः] तेन विवेष्ट्यमानाः,—बध्यमानाः, ग्रामीणानाम्—ग्राम्यजनानां ग्रासेन—भक्ष्यकवलेन "कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा यावद्वा प्रविशेन्मुखम्। एतद् ग्रासं विजानीयात्" इत्युक्तलक्षणमुखपूरणभोज्यादिना इत्यर्थः, ["ग्रास—" इत्यत्र "ग्राम—" इति पाठे,—ग्रामैः—समूहैरित्यर्थः] आकृष्टाः,—शब्दविशेषेण आहूता इत्यर्थः, कौलेयकाः,—सारमेयाः कुक्कुरा इत्यर्थः यत्र तथाभूतम्।

(१७२) अन्योऽन्येति।—अन्योऽन्यस्य—परस्परस्य विभवः—सम्पत् तत्र तेन वा स्पर्द्धा—अहङ्कारः, तया उद्धुरैः—उद्धतैः राजपुत्रैः—नृपकुमारैः, वाह्यमानानाम्—चाल्यमानानां, प्रतिस्पर्द्धितया इति भावः वाजिनाम्—अश्वानां सङ्घट्टेन—सङ्घर्षेण, मण्डितम्—अलङ्कृतम्, क एव गन्तुं शक्नोति इति स्पर्द्धां कृत्वा वेगपूर्वक

तया कौतुकजननं, प्रलयजलधिम् इव (१७३) जगद्ग्रास-ग्रहणाय प्रवृत्तं, पातालमिव महाभोगिनां गुप्तये समुत्पादितं, कैलासमिव परमेश्वरवसतये सृष्टं, (१७४) दृश्यमानसकल-प्राणिपर्य्यायं चतुर्युगसर्गकोशमिव प्रजापतीनां, क्लेशबहुलमपि तपःकरणमिव क्रमकारणं कल्याणानाम्, एवञ्च वीक्षमाणः कटकं जगाम।

(१७५) आसन्नवर्त्तिनाञ्च तत्रभवतां,—"मान्धाता प्रवर्त्तिताः

चाल्यमानाश्वशोभितमिति भावः, अनेकवृत्तान्ततया—बहुव्यापारतया, उत्कर्षेण इति भावः, कौतुकजननं—चमत्कारावहम्।

(१७३) प्रलयजलधिमिव—कल्पान्तकालिकसमुच्छ्वसितसमुद्रमिव, जगदिति।—जगदेव—भुवनमेव, ग्रासः,—कवलः, तस्य ग्रहणाय—स्वीकरणाय, ग्रासनाय इत्यर्थश्च, सर्व्वजगदात्माधीनीकरणाय सर्व्वजगन्मज्जनाय च इति यावत्। महाभोगिनां—महान्तः,—उद्दामा इत्यर्थः, भोगिनः,—सुखभोगवन्तः लोकाः, सर्पाश्च तेषां, गुप्तये—रक्षणाय, समुत्पादितं—सविहितं, हर्षेणेति शेषः, दुर्वृत्तानामत्याचारात् लोकान् त्रातुं सङ्घटितमिति समुदितार्थः। परमेश्वरवसतये—परमेश्वरः,—हर्षः, हरश्च, तस्य वसतये—स्थितये।

(१७४) प्रजापतीनां—ब्रह्मादीनां, चतुर्युगेति।—चतुर्णां—चतुःसङ्ख्याकानां, युगानां—कृतादीनां, समाहृतानामिति भावः, सर्गकोशमिव—सृष्टिस्थानमिव, दृश्यमानेति।—दृश्यमानाः,—ईक्ष्यमाणाः, सकलानां—सर्व्वेषां, प्राणिनां—जीवानां, पर्य्यायाः,—क्रमाः, प्रकारभेदा इत्यर्थः, यद्वा,—पर्य्यायः,—परि—समन्तात्, आयः,—आगमनं यत्र तथोक्तं, सर्व्वप्राणिसमाकीर्णमिति यावत्। तपःकरणमिव—तपश्चरणमिव, सिद्धिलाभजनकत्वादिति भावः। क्रमकारणं—क्रमेण श्रेयसां साधनं, दुर्जनोपद्रवनिवारणेनेति भावः। ["क्रमकारणम्" इत्यत्र "क्रमकारिणम्" इति पाठे,—क्रमः,—कल्पः, शास्त्रोक्तो विधिरित्यर्थः, यद्वा,—क्रमः,—अनुक्रमः, उपक्रम इत्यर्थः, ("क्रमश्चानुक्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च" इति मेदिनी) तस्य कारी तम्।

(१७५) "आसन्नवर्त्तिनाम्" इत्यस्य "इत्येवमाद्यान्··· आलापान् पार्थिवकुमाराणाम् बाहुशालिना शृण्वन् एव आससाद आवासम्" इत्युत्तरेण सम्बन्धः।

पन्थानो दिग्विजयाय। (१७६) अप्रतिहतरथरंहसा रघुणा लघुना एव कालेन अकारि ककुभां प्रसादनम्। शरासनद्वितीयः करदीचकार चक्रं क्रमागतभुजबलाभिजनधनमदावलिप्तानां भूभुजां पाण्डुः। (१७७) पाण्डवः सव्यसाची चीनविषयम् अतिक्रम्य राजसूयसम्पदे (१७८) क्रुध्यद्गन्धर्वधनुष्कोटिटाङ्कारकूजितकुञ्जं हेमकूटपर्वतं पराजैष्ट।

आसन्नेति।—आसन्नवर्त्तिनाम्—अल्पिकचराणां, तनयवतां—मान्यानां, पार्थिवकुमाराणामित्यनेनान्वयः। आलापप्रकारमाह, मान्धात्रेति।—मान्धात्रा—युवनाश्वसुतेन सूर्यवंशीयेन राज्ञा, दिग्विजयाय—सर्वदिगवस्थितानां राज्ञां पराभवायेत्यर्थः, पन्थानः,—सरणयः, दृष्टान्ता इति यावत्, प्रवर्त्तिताः,—प्रदर्शिता इत्यर्थः।

(१७६) अप्रतिहतरथरंहसा—अप्रतिबद्धस्यन्दनवेगेन। लघुनैव—अल्पेनैव, कालेन—समयेन, [*"प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्" (वा०) इति तृतीया*] ककुभां—दिशां, प्रसादनं—दुष्टराजशासनजनितकलङ्कापनोदनेन प्रसन्नताविधानमित्यर्थः, वशीकरणम् इति यावत्। शरासनद्वितीयः,—धनुर्मात्रसहायः, अन्यसाहाय्यानपेक्ष इति भावः, पाण्डुः,—युधिष्ठिरादीनां जनकः, क्रमागतेति।—क्रमागतस्य—पितृपितामहादिभ्यः प्राप्तस्य भुजबलस्य—बाहुवीर्यस्य, अभिजनस्य—वंशमर्यादायाः, धनानाम्—अर्थानाञ्च, मदेन—गर्वेण, अवलिप्ताः,—उद्धताः तेषां, भूभुजां—राज्ञां, चक्रं—मण्डलं, करदीचकार—शासनाधीनं विदधे।

(१७७) सव्यसाची—सव्येन—वामेन, वामहस्तेनापीति यावत्, सचति—अर्पयति, बाणान् निक्षिपति इत्यर्थः यः सः, पाण्डवः,—अर्जुन इत्यर्थः, राजसूयसम्पदे—तदाख्ययज्ञभेदसम्पत्तिनिमित्तं, राजसूययज्ञसम्पादनोचितधनार्थमित्यर्थः, [राज्ञा सूयते असौ राजसूयः क्रतुः इत्यर्थे "राजसूयसूर्य—" (३।१।११४ पा०) इति सूत्रेण क्यबन्तो निपात्यते] चीनविषयं—चीनराज्यम्, अतिक्रम्य—निर्जित्येत्यर्थः।

(१७८) *क्रुध्यदिति।—क्रुध्यतां—कुप्यतां* गन्धर्वाणां—देवयोनिविशेषाणां, धनुष्कोटिः,—कार्मुकाटनेः, टाङ्कारेण—ज्यानिःस्वनेन, कूजिताः,—शब्दिताः, कुञ्जाः,—निकुञ्जाः, लतादिपिहितस्थानानीत्यर्थः यस्य तथोक्तं, ("निकुञ्ज-कुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे" इत्यमरः) हेमकूटपर्वतं—सुमेरुपर्वताधिवासिभिः गन्धर्वैः समृद्धमिति यावत्, पराजैष्ट—जिगाय, जयतेर्लुङि रूपं, ["विपराभ्यां जेः" (१।३।१९ पा०) इति आत्मनेपदम्]।

(१७९) सङ्कल्पान्तरितो विजयः तरस्विनाम्। (१८०) सहिम-हिमवद्व्यवहितोऽप्युवाह बाहुबलव्यतिकरकातरं करं कौरवे-श्वरस्य किङ्कर इव अकृती द्रुमः। (१८१) नातिजिगीषवः खलु पूर्व्वे येन अल्प एवं भूभागे भूयांसो भगदत्त दन्तवक्त्र क्राथ-कर्ण-कौरव-शिशुपाल-साल्व-जरासन्ध-सिन्धुराजप्रभृतयोऽभवन् भूप-तयः। (१८२) सन्तुष्टो राजा युधिष्ठिरः, यो हि असहत समीप एव धनञ्जयजयजनितजगत्कम्पः किम्पुरुषाणां

---

(१७९) तरस्विनां—वीर्य्यशालिनां, विजय—शत्रुपराभव इति यावत्, सङ्कल्पान्तरितः—मननमात्रव्यवहितः, सङ्कल्पमात्रसाध्य इत्यर्थः, सङ्कल्पमात्रव्यवहितो हि विजयः तेजस्विनामिति फलितार्थः। विजिगीषूणां विजये सङ्कल्पादन्यत् किमपि इतिवृत्तमुत्पादयितुं न शक्नोति, सङ्कल्पात् परमेव ते कार्य्यं सम्पादयन्तीति भावः।

(१८०) सहिमेति।—सहिमेन—तुषाराकीर्णेन, हिमवता—हिमाद्रिणा, व्यवहितः—अन्तरितः, दुर्जयोऽपि इति भावः, बाहुबलव्यतिकरकातरं—भुजवीर्य्य-सम्बन्धरहितं इति यावत्, अकृती—अधमः, दुर्बल इत्यर्थः, द्रुमः—तदाख्य किम्पुरुषनर-पतिः कौरवेश्वरस्य—दुर्य्योधनस्य, करं—राजग्राह्यभागम्, उवाह—वहति स्म, दुर्गमप्रदेशस्थमपि द्रुमं तेजस्वी दुर्य्योधनः सङ्कल्पमात्रेणैव करदं चकारेति समुदितार्थः।

(१८१) पूर्व्वे—पुरातनाः राजानः नातिजिगीषवः,—नातिविजयाकाङ्क्षिणः इत्यर्थः, आसन्निति शेषः, येन—येन हेतुना, नातिजिगीषुतयेत्यर्थः, अल्पे एव भूभागे—अदूरवर्त्तिप्रदेशमध्ये अल्पीयसि भूमिभागे इत्यर्थः, भूयांसः,—अतिबहवः, भगदत्तः,—प्राग्ज्योतिषाधिपतिः दुर्य्योधनश्वशुरः, दन्तवक्त्रः,—नृपविशेषः, क्राथः,—नृपविशेषः कर्णः,—अङ्गाधिपः दुर्य्योधनसुहृत्, कौरवः,—दुर्य्योधनः, शिशुपालः—चेदिराजः कृष्णद्वेषी, साल्वः—सौभाधिपतिः, जरासन्धः,—मगधाधिपतिः, सिन्धुराजः,—जयद्रथः तत्प्रभृतयः,—तदादयः, एतेषां जिगीषुत्वे च अल्पीयसि भूभागे एकस्यैव भूपतित्वमार्य्यमिति फलितार्थः।

(१८२) युधिष्ठिरः—राज्ञः पाण्डोः ज्येष्ठसुतः, [युधि स्थिर इति अलुक्समासे "गवि युधिभ्यां स्थिरः" (८।३।९५ पा०) इति सस्य षत्वम्] सन्तुष्टः,—अल्पेनैव मुदितः इत्यर्थः, अजिगीषुरपि वीतस्पृहतया कारुण्यपूर्णतया वा हिंसाबहुले दण्डविधौ अलस

राज्यम्। अलसः चण्डकोपो यो न प्राविक्षत् क्ष्मां जित्वा स्त्रीराज्यम्। (१८३) क्रोशीय एवान्तरं तुषारगिरि-गन्धमादनयोः उत्साहिनः। किष्कुः तुरुष्कविषयः; (१८४) प्रादेशः पारसीकदेशः, शशपदं शकस्थानम्; अदृश्यमानप्रतिप्रहारे

इति भावः, धनञ्जयेति।—धनञ्जयस्य—अर्जुनस्य, जयेन—राज्ञा पराभवेण, जनितः,—उत्पादितः, जगता—जगदाखिनामित्यर्थः, कम्पः,—वेपथुः, त्रासजनित इति भावः शेन तादृशः, यः,—युधिष्ठिरः, यस्य हि राज्ञ एवं जगद्भीषकवीर्यः सहोदर आसीदिति भावः समीपे—सन्निधौ एव स्वराज्यस्य इति भावः, स्थितमिति शेषः, किम्पुरुषाणां—किन्नराणां, राज्यं—देशम्, असहत—सोढवान् समर्थोऽपि युधिष्ठिरः किन्नरराज्यं न आत्माधीनं चकार इति समुदितार्थः। चण्डकोपः —तदाख्यो नृपतिः। यः,—चण्डकोपः, स्त्रीराज्यं जित्वा—स्त्रीदशीभूतो भूत्वा इत्यर्थः, क्ष्मां—पृथ्वीं, न प्राविक्षत् —प्रविष्टवान्, [विशतेः लुङि रूपम्] समर्थोऽपि स्त्रैणत्वात् दिग्विजयं न चकारेति निष्कर्षः, यद्वा,—स्त्रीराज्यं—स्त्रीजनशासितं राज्यं सर्वां भूमिं विजित्यापि अलसतया चण्डकोपनृपतिः स्त्रीभूयिष्ठं राज्यं न जिगायेति भावः। स्त्रीराज्यकथाऽपि दृश्यते भारते अश्वमेधपर्वणि, तद्विवरणन्तु तत्र द्रष्टव्यम्।

(१८३) तुषारगिरिः,—हिमाद्रिः, उत्साहिनः,—उत्साहशालिनः, जनस्येति शेषः, उत्तरान्तस्थित इति यावत्, गन्धमादनः,—दक्षिणापथस्थितः स्वनामप्रसिद्धः पर्वतविशेषः तयोः क्रोशीयः—अल्पतरम्, अन्तरं—व्यवधानम्, उभयदिगन्तावस्थयोरपि एतयोर्व्यवधानम् उत्साहिभिरत्यल्पमेव मन्यते इति भावः। तुरुष्कविषयः,—तुरुष्कजनपदः, किष्कुः—हस्तो वितस्तिः वा, तत्परिमितः अल्पपरिसरः इति भावः, ("किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च" इत्यमरः) सुदूरं तुरुष्कदेशमपि उत्साहसम्पन्ना किष्कुपरिमाणव्यवहितमिव मन्यन्ते जयैषिणां योजनशतमपि न दूरमिति भावः।

(१८४) प्रादेशः,—प्रादेशव्यवहित इत्यर्थः, विस्तृतयोः प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोः अन्तरपरिमाणसम्मित इति यावत्, अतिक्षुद्र इति भावः, उत्साहिन इति पूर्वेणान्वयः। ("प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते। अङ्गुष्ठे—" इत्यमरः)। शकस्थानं—शकदेशः, शशपदं—शशस्य—क्षुद्रमृगभेदस्य, पदं—पदपरिमितम्। अदृश्यमानेति।—न दृश्यमानः,—न ईक्ष्यमाणः, प्रतिप्रहारः,—प्रतिद्वन्द्विविक्रमः यत्र तादृशे, निर्वीर्ये इति भावः।

पारियात्रे यात्रैव शिथिला; (१८५) शौर्य्यशुल्कः सुलभो दक्षिणापथः; (१८६) दक्षिणार्णवकल्लोलानिलचलितचन्दनलतासौरभसुन्दरीकृतदरीमन्दिरात् दर्दुरात् अद्रेः नेदीयसि मलयः; मलयलग्न एव च महेन्द्रः” इत्येवमायान् उद्योगद्योतकानाम् आलापान् पार्थिवकुमाराणां बाहुशालिनां शृण्वन् एव आससाद आवासम्। (१८७) मन्दिरद्वारि च उभयतः सबहुमानं भ्रूलताभ्यां विसर्जितराजलोकः प्रविश्य च अवततार, बाह्यास्थानमण्डपस्थापितम् आसनम् आचकाम; अपास्तसमायोगश्च क्षणमासिष्ट।

पारियात्रे—तदाख्ये देशे पर्वते वा, यात्रा—युद्धार्थगमन, शिथिला—निरर्थकेति भाव, निर्वीर्य्याणां तेषां युद्धेति वार्त्ताश्रवणमात्रेणैव पलायनपरत्वादिति तात्पर्य्यम।

(१८५) दक्षिणापथ—दाक्षिणात्य, कलिङ्गादिप्रदेश इत्यर्थ, अत एव शौर्य्यशुल्क,—शौर्य्य—वीर्य्यमेव, शुल्क,—पण यस्य तथाभूत, विक्रमलभ्य इति भाव, सुलभ,—सुप्राप, गमनमात्रेणैव त जेष्याम इति भाव।

(१८६) दक्षिणेति।—दक्षिणार्णवस्य—दक्षिणसमुद्रस्य, कल्लोलानिलेन—तरङ्गवायुना, चलितानां—कम्पितानां, चन्दनलतानां—श्रीखण्डवल्लीनां, सौरभेण—गन्धेन सुन्दरीकृत—मनोज्ञीकृत, दरी—गुहा एव, मन्दिर—गृह यस्य तथाभूतात, दर्दुरात—तदाख्यात, अद्रे,—पर्वतात नेदीयसि—अतिनिकटे, [अतिशयेन अन्तिके इत्यर्थे ईयसुनि, अन्तिकस्य “अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ” (५।३।६३ पा०) इति नेदादेश] मलय,—तदाख्यपर्वत। महेन्द्र,—तदाख्यपर्वत, अत एव तावपि सुलभौ इति भाव। उद्योगद्योतकानाम्—उत्साहव्यञ्जकानां बाहुशालिनां—भुजवीर्य्यवतां, पार्थिवकुमाराणां—सामन्तराजपुत्राणाम। आवास—निवासस्थानम, आससाद—प्राप।

(१८७) मन्दिरेति।—मन्दिरस्य—गृहस्य, द्वारि—द्वारदेशे, उभयत, आत्मानमिति शेष, स्वस्य उभयपार्श्वयो निपातिताभ्याम् इत्यर्थ, भ्रूलताभ्यां—भ्रूसङ्केतेन इति भाव, सबहुमान—ससमादरम। प्रविश्य मन्दिरमिति शेष, अवततार—अवतीर्णवान, वाहनादिति शेष। बाह्येति।—बाह्य—बहिर्देशस्थम्, आस्थानमण्डप—सभागृह, तत्र स्थापित—निहितम्। आचकाम

अथ तत्र (१८८) प्रतीहारः पृथ्वीपृष्ठप्रतिष्ठापितपाणिपल्लवो विज्ञापितवान्,—"देव ! (१८९) प्राग्ज्योतिषेश्वरेण प्रहितो हंसवेगनामा दूतोऽन्तरङ्गः तोरणमध्यास्ते" इति। राजा तु "तमाशु प्रवेशय" इति सादरम् आदिदेश। अथ (१९०) दक्षतया क्षितिपालादराच्च प्रतीहारः स्वयमेव निरगात्। अनन्तरञ्च हंसवेगं सविनयम् (१९१) आकृत्यैव नयनानन्दसम्पादनसुभगाभोगभद्रया (१९२) समुल्लङ्घ्यमानगुणगरिमा, प्रभूतप्राभृतभृता पुरुषाणां समूहेन महता अनु-

—ष्ठितहो। अपास्तसमारोहः—त्यक्तसन्नाहः, यद्वा,—अपास्तः—अपगतः, समारोहः—सम्बन्धः, प्रवेशनं वा यस्य तथाभूतः, कार्यान्तरसम्बन्धरहितः, निश्चिन्तो भूत्वेत्यर्थः। आसिष्ट—उपाविशत, [आस इत्यादादिकस्य लुङि रूपम्]।

(१८८) प्रतीहारः—दौवारिकः, पृथ्वीति।—पृथ्वीपृष्ठे—भूतले, प्रतिष्ठापितः—निहितः, पाणिपल्लवः—करकिसलयः, अभिवादनार्थमिति भावः येन तथाभूतः, भूमौ करौ संस्थाप्य साष्टाङ्गं प्रणिपत्येति यावत्।

(१८९) प्राग्ज्योतिषेश्वरेण—कामरूपाधिपतिना। ["प्राग्ज्योतिषेश्वरेण प्रहितः" इत्यत्र "प्राग्ज्योतिषेश्वरेण कुमारेण प्रहितः" इति पाठे—कुमारेण—भास्करेणेत्यर्थः]। अन्तरङ्गः—स्वजनः प्राग्ज्योतिषाधिपतेरिति भावः। तोरणं—बहिर्द्वारम्, ["अधिशीङ्स्थासां कर्म" (१।४।४६ पा०) इति आधारस्य तोरणस्य कर्मत्वम्] अध्यास्ते—अधितिष्ठति। तम्—हंसवेगम्।

(१९०) दक्षतया—निपुणतया क्षितिपालादरात्—क्षितिपाले—राज्ञि हर्षे, आदरात्—बहुमानात् स्वयमेव निरगात्—निरगच्छत न त्वन्यं कञ्चित् प्रजिघाय, राजादेशस्यावश्यपालनीयत्वादिति भावः, ["इण् गतौ" इत्यादादिकस्य एतेः लुङि रूपम् "इणो गा लुङि" (२।४।४५ पा०) इति गादेशः]।

(१९१) नयनेति।—नयनानन्दः—चक्षुःप्रीतिः, तस्य सम्पादने—उत्पादने, सुभगः—मनोज्ञः, यः आभोगः—विस्तारः, शरीरस्य परिपूर्णता इति यावत्, तेन भद्रा—मनोहारिणी तया, आकृत्यैव—आकारेणैव सौम्यमूर्त्येत्यर्थः।

(१९२) समुल्लङ्घ्यमानेति।—समुल्लङ्घ्यमानः—निर्जीयमानः, गुणानाम्—औदार्यवत्तादीनां, गरिमा—गौरवम्, अधिका गुणित्वमिति भावः येन तथाभूतः, लोकातिशायिसौन्दर्येणैव अतीव गुणवत्तया प्रतीयमान

गम्यमानः प्रविवेश राजमन्दिरम्। (१९३) आरादेव पञ्चाङ्गा-लिङ्गिताङ्गनः प्रणाममकरोत्। "एह्येहि" इति (१९४) सबहुमानमाहूतश्च प्रधावितोऽपसृतः पादपीठलुठितललाट-लेखो न्यस्तहस्तः पृष्ठे पार्थिवेन उपसृत्य भूयो नमश्चक्रे। स्निग्धनरेन्द्रदृष्ट्या निर्दिष्टम् अविप्रकृष्टं स प्रदेशमध्यास्त। ततो राजा (१९५) तिरश्चीं तनुम् ईषत् इव दधानश्चामरग्राहिणीम्

इति भाव, यद्वा,—समुल्लङ्घ्यमान,—प्राप्यमाण इत्यर्थ, प्रकाश्यमान इति यावत् गुणगरिमा यस्य तथाभूत, राजदूतस्य हंसवेगस्य निसर्गसौम्यमूर्त्या असौ सर्व्वगुणवतामग्रेसर एव भवतीति प्रतीयते इति समुदितार्थं। प्रभूतप्राभृतभृता—प्रभूत—विविधं, प्राभृतम—उपायनद्रव्य, ("प्राभृतन्तु प्रदेशनम। उपायनमुपग्राह्यमुप-हारस्तथोपदा॥" इत्यमर) बिभ्रति—धारयन्ति ये तथाविधाना, बहुलोपढौकन धृतवताम् इत्यर्थं।

(१९३) आरादेव—दूरादेव, ("आराद्दूरसमीपयो" इत्यमर) पञ्चाङ्गेति।—पञ्चभि,—पञ्चसङ्ख्यकै, अङ्गै,—शिरश्चरणादिभि आलिङ्गित—स्पृष्टम् अङ्गन—चत्वर येन तथाभूत, "जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया। शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरित॥" इति वचनात यद्यपि प्रणामस्य अष्टाङ्गत्व दृश्यते, तथाऽप्यत्र भूमिस्पर्शविधौ योग्यानामेवावयवानामत्यावश्यकतया प्राधान्यात् प्रणामस्याङ्गपञ्चक-साध्यत्वमुक्तमित्यदोष इत्यवधेयम्।

(१९४) सबहुेति।—सबहुमान—सादरम, आहूत,—आकारित राज्ञा इति शेष, प्रधावित,—किञ्चित् पुरोगत इत्यर्थ, आह्वानवशाएवेति भाव, अपसृत,—अनन्तर किञ्चित पश्चाद्गत इत्यर्थ, भूय,—पुनश्च उपसृत्य, राजानम् इति शेष, राज्ञ-समीपं गत्वा इत्यर्थ पादेति।—पादपीठे—चरणासने, नृपस्य इति शेष, लुठिता—स्पृष्टा, निहिता इत्यर्थ, ललाटलेखा—भालरेखा येन तथाभूत, तथा पार्थिवेन—नृपेण, पृष्ठे—पृष्ठदेशे न्यस्तहस्त,—स्थापितपाणि, अर्पितकर सन इत्यर्थं, नमश्चक्रे—प्रणाममकरोत, एवंविधप्रणामस्तु तत्कालप्रचलिताचारवशादनुष्ठित इति ज्ञातव्यम्। स्निग्धेति।—स्निग्धया—प्रीतिपूर्णया नरेन्द्रस्य—राज्ञ, दृष्ट्या—वीक्षणेन, निर्दिष्ट—प्रदर्शितम, अविप्रकृष्ट—सन्निकृष्टम।

(१९५) तनु—स्वदेहमिति यावत, ईषत्—किञ्चित, तिरश्चीं—तिर्य्यक्चारिणीम्, एकस्मिन् पार्श्वे किञ्चिदावर्जितामिति यावत्, दधान,—कुर्व्वन् इत्यर्थ।

अन्तरालवर्त्तिनीं समुत्सार्य्य सम्मुखीनस्तं सप्रश्रयं पप्रच्छ,—"हंसवेग! श्रीमान् कच्चित् कुशली कुमारः?" इति। स तमन्ववादीत्,—"अद्य कुशली, येन एवं स्नेहस्नपितया सौहार्द-द्रवार्द्रया सगौरवं गिरा पृच्छति देव" इति।

स्थित्वा च मुहूर्त्तमिव पुनः (१८६) स चतुरमुवाच,—"चतुरम्भोधिभोगभूतिभाजनभूतस्य देवस्य सद्भावगर्भम् अपहाय हृदयमेकम् अन्यत् अनुरूपं प्राभृतमेव दुर्लभं लोके, तथाऽप्यस्मत्स्वामिना सन्देशम् अशून्यतां नयता

अन्तरालवर्त्तिनीं—मध्यस्थितां जनताम्। समुत्सार्य्य—अपसार्य्य, सम्मुखीनः,—अभिमुखः सन्नित्यर्थः, दूतस्येति भावः, सप्रश्रयं—सप्रणयं प्रीतिप्रदर्शनपुरःसरमित्यर्थः, [क्रियाविशेषणमेतत्। "प्रश्रयप्रणयौ समौ" इत्यमरः], यद्वा,—सप्रश्रयं—प्रश्रयेण सह वर्त्तमानं, सविनयमित्यर्थः, विनीतमिति यावत् "तम्" इत्यस्य विशेषणम्। कच्चित् इति प्रश्नसूचकमव्ययं, ("कच्चित् कामप्रवेदने। प्रश्ने हर्षे मङ्गले च" इति मेदिनी)। स्नेहस्नपितया—प्रीतिसिक्तया [स्नाते णिचि निपातो रूपम्]। सौहार्देति।—सौहार्दं—सुहृदो भावः, मित्रता इत्यर्थः तदेव द्रवः—रसः, जलमिति यावत्, तेन आर्द्रया—सिक्तया, अतिमधुरमुचितञ्चेति भावः, तत्रभवतः स्नेहगर्भसौहार्दसम्भाषणेन इदानीमेव सौभाग्यवान् सञ्जातः, न तु प्राक्, एवंविधस्निग्धप्रणयसम्भाषणं हि शुभादृष्टफलमित्यत्र नास्ति सन्देहलेशः इति तात्पर्य्यम्।

(१८६) स—हंसवेगः, चतुरं—निपुणं दूतोचितदक्षतापूर्वकं यथा तथेत्यर्थः क्रियाविशेषणमेतत्। सद्भावगर्भं—सदाशयपूर्णम्, एकं—केवलं हृदयम् अपहाय इत्यन्वयः, अन्यत्—अपरं, चतुरम्भोधीति।—चतुर्णां—चतुःसङ्ख्याकानाम्, अम्भोधीनां—समुद्राणां भोगभूतिः,—भोगैश्वर्य्यं, तस्या भाजनभूतस्य—पात्रस्वरूपस्य, देवस्य—राज्ञो भवत इत्यर्थः अनुरूपं—योग्यं, प्राभृतम्—उपढौकनम् अस्माकं प्रभोः सद्भावपूर्णात् हृदयात् विना अन्यत् भवते प्रदेयमुपायनं किमपि नास्तीति भावः। अस्मत्स्वामिना—अस्माकं प्रभुणा, कामरूपेश्वरेणेति यावत् सन्देशं—वाचिकार्थकथनं, दूत्यमिति यावत् दूतस्य सन्देशहरत्वादिति भावः, अशून्यतां नयता—पूर्णतां प्रापयता, समुचितोपहारप्रदानेन सन्देशं सफलं कुर्वता इत्यर्थः, उपायनमन्तरेण सन्देशप्रेषणस्य राजदर्शनसम्भावनया सम्राजः रिक्तहस्तेन दर्शनस्य अनौचित्यादिति भावः।

(१९७) पूर्वजोपार्जितं वारुणातपत्रम् आभोगाख्यम् अनुरूपस्थानन्यासेन कृतार्थीकृतमेतत्। (१९८) अस्य च कुतूहलकन्ति बहूनि आश्चर्य्याणि दृश्यन्ते। प्रतिदिवसं प्रविशति (१९९) शैत्यहेतोश्छायायाः किरणसहस्रादेकैकः सोमस्य रश्मिः अस्मिन्। (२००) अस्मिन् प्रविष्टे प्रध्यानानन्तरं स्वादवो दन्तवीणोपदेशाचार्य्याश्च्योतन्ति चन्द्रभासामम्भसा मणिशलाकाभ्यो यावदिच्छ-

---

(१९७) पूर्वजोपार्जित—पूर्वपुरुषलब्धम्, आभोगाख्यम—आभोगनामक, वारुणातपत्र—वरुणदत्तच्छत्र जलसाविच्छत्र वा, निरतिशयशैत्यसविधायकमातपत्रमिति भाव, अनुरूपस्थानन्यासेन—योग्यस्थानार्पणेन, देवसदृशसत्पात्रे प्रदानेनेत्यर्थ, भवानेव एवास्य भोगसौभाग्यभाक् नान्य इति मन्तति भाव ।

(१९८) अस्य—आभोगस्य, कुतूहलकन्ति—कौतुककराणि, अपूर्व्वगुणयोगात् दृष्टौत्सुक्यजनकानीति भाव ।

(१९९) छायायाः,—अनातपस्य, छत्रस्येति शेष, शैत्यहेतोः,—शीतलतासम्पादननिमित्तम्। किरणेति।—किरणानां—मरीचीनां, सहस्राणि—सहस्रसङ्ख्या यस्य तस्मात सूर्य्यादित्यर्थं। सोमस्य—चन्द्रस्य, रश्मि,—मयूख। अस्मिन—आतपत्रे इत्यर्थं। ननु दिवा सोमस्योदयाभावात कथमातपत्रे तस्य किरणस्य प्रवेशसम्भव इति चेत? अत्राह—सूर्य्योत्तापेन छत्रच्छाया सन्तप्ता मा भूदिति हेतोः सूर्य्यस्य एकैकः रश्मिः चन्द्ररश्मिरूपेण परिणत सन् तत्र प्रविशति इति तात्पर्य्यम्। दृश्यते च लोके प्रखरसूर्य्यकिरणेनोत्तप्तस्यातपत्रस्य शैत्यविधानार्थं जलेनार्द्रीकरणम्, अत्र तु तादृशसन्तापसत्त्वेऽपि आर्द्रीकरणस्य प्रयोजनाभाव, इत्येवास्य कुतूहलजनकत्वम्।

(२००) अस्मिन—चन्द्ररश्मौ, प्रविष्टे—उपगते, आभोगाख्यच्छत्राभ्यन्तरमिति शेष, प्रध्यानानन्तर—प्रकृष्टभावनात पर, छत्रधारिपुरुषाणामिति भाव, यद्वा,—रश्मीनां सम्यगेकीभूतभवनात् परमित्यर्थं, मणिशलाकाभ्य,—मणिमयच्छत्रशलाकाभ्य, स्वादव,—सुमधुरा, दन्तेति।—दन्तवीणा—शैत्योद्रेक दन्तानामन्योऽन्याघात, अतिशैत्यात इति भाव, तस्या उपदेशे—शिक्षायाम, आचार्य्या,—गुरव, शीतस्पर्शातिशय्यात वेपथुदयेन दन्तानामन्योऽन्यघर्षणजननात इति भाव, चन्द्रभासा—चन्द्रप्रभावतां, मुक्तानामित्यर्थं। यावदिच्छ—यावती इच्छा तावत्

स्वच्छा धाराः। (२०१) प्रचेता इव यश्चतुर्णाम् अर्णवानाम् अधिपतिर्भूतो भावी वा, तमनुगृह्णाति छायया, न इतरम्। इदञ्च न (२०२) समार्चिर्दहति, न पृषदश्वो हरति, न उदकम् आर्द्रयति, न रजांसि मलिनयन्ति, न जरा जर्जरयति। एतत् तावदनुगृह्णातु हृष्टो देवः, सन्देशमपि विस्रब्धं श्रोष्यति" इत्येवम् अभिधाय विहस्य आत्मीयं पुरुषम् अभ्यधात्,— "उत्तिष्ठ, दर्शय देवस्य" इति।

(२०३) स वचनानन्तरम् उत्थाय पुमान् ऊर्द्धी-चकार तत्, धौतदुकूलकल्पिताच्च निचोलकात् अकोषीत्।

इति विग्रहे ["यावदवधारणे" (२।१।८ पा०) इत्यव्ययीभाव] यथेष्टमित्यर्थ, अच्छा,—निर्मला। च्योतन्ति—क्षरन्ति।

(२०१) प्रचेता इव—वरुण इव, ("प्रचेता वरुण पाशी" इत्यमर) भूत,—सञ्जात। भावी—भविष्यन्नित्यर्थ। छायया—अनातपेन, छायाविस्तारेणेत्यर्थ, स—चतुःसमुद्रवेष्टिताया पृथिव्या अधिपति सम्राजमित्यर्थ, अनुगृह्णाति—एवंविध राज्ञि एव छत्रमिदं पूर्वोक्तगुणान् बिभर्त्ति इति निष्कर्ष। चतुरर्णवाधिपतिमेवासौ सेवते त्वञ्च तथा भविष्यसि, अत तव एव एतदयुक्तमिति सूच्यते। अदो हि चतुरुदधि भोगसौभाग्यभाजमेव प्रोक्तगुणै सेवते, नान्यम्, एतदेवास्य विस्मयकरत्वमिति भाव।

(२०२) समार्चि,—अग्नि ("अग्निर्वैश्वानरो वह्नि ।" समार्चिर्दमुना * इत्यमर)। पृषदश्व —वायु ("श्वसन स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागति । पृषदश्व * इत्यमर)। उदकं—जलम्। रजांसि—पांशव। जरा—जीर्णता पुरातनत्व मित्यर्थ जर्जरयति—खण्डयतीत्यर्थं जरसि नैतत् जीर्य्यति, सदैव प्रत्यग्रमिव वर्त्तते इति भाव। एतत—आतपत्रमित्यर्थं। विस्रब्ध—विश्वस्त यथा तथा रहसि इति भाव। विहस्य—सुखं परावर्त्त्येत्यर्थ। देवस्य—सम्राज हर्षस्य [सम्बन्धविवक्षया षष्ठी "अभिवादि दृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्" इति वार्त्तिकवचनात् दर्शेरात्मनेपदस्य प्रयोगाभावात न अणौ कर्त्तुः णौ कर्म्मत्वं तथा च तृतीयाया अपि अवसर इति विभाव्यम्]।

(२०३) स,—आत्मीय दूतस्यानुचरविशेष इत्यर्थ। ऊर्द्धीचकार—उन्नत मकरोदित्यर्थं। धौतेति।—धौतेन—क्षालितेन, शुभ्रेण इत्यर्थ, दुकूलेन—वस्त्रेण,

(२०४) आक्रुष्यमाणे एव च यस्मिन् अतिसितमहसि सरभसम् अहासि इव हरेण। (२०५) रसातलात् उदलासीव शेषफणि-फणाफलकमण्डलेन। अस्थायि इव चक्रीभूय अन्तरिक्षे क्षीरोदेन। अघटीव गगनाङ्गने गोष्ठीबन्धः शारदेन बलाहकव्यूहेन। (२०६) विश्रान्तम् इव विततपक्षतिना वियति पितामह-विमानहंसयूथेन। (२०७) अत्रिनेत्रनिर्गतस्य धवलधाम-

---

कल्पितात्—रचितात्, निचोलकात्—प्रच्छदपटात्, आवरणवस्त्रात् इत्यर्थः, ("निचोलः प्रच्छदपटः" इत्यमरः) अकोषीत्—निष्कोषितवान्, आतपत्रस्य वस्त्रावरणं मुन्मोचितवानित्यर्थः।

(२०४) अतिसितमहसि—अतिशुभ्रत्विषि, यस्मिन्—आतपत्रे, ["यस्य च भावेन भावलक्षणम्" (२।३।३७ पा०) इति सप्तमी] सरभसम्—सवेगम्, आक्रुष्यमाणे—निष्कृष्यमाणे, प्रच्छदपटादिति शेषः, हरेण—शिवेन, अहासि इव—अट्टहसित-मिव एतदातपत्रस्यातिशुभ्रत्वेन झटिति तदाकर्षणात् हरस्याट्टहासवत् तत्र शोभते इति फलितार्थः, "यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः" इत्यादि कविसमयप्रसिद्धेः, आतपत्रधवलत्वप्रतिपादनार्थं हरहास्यरूपत्वेनोत्प्रेक्षितमिति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षेयमिति ध्येयम्।

(२०५) रसातलात्—पातालात्, शेषेति।—शेषफणी—अनन्तनागः, तस्य फणाफलकमण्डलं—भोगपट्टकसमूहः तेन, उदलासि इव—उल्लसितमिव, [लसते भावे लुङि रूपम्]। क्षीरोदेन—दुग्धसागरेण, चक्रीभूय—मण्डलीभूय, अस्थायि इव—स्थितमिव। शारदेन—शरत्कालिकेन, निर्जलत्वात् शुभ्रेण इति भावः, बलाहकव्यूहेन—मेघमण्डलेन, ("अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः" इत्यमरः) गोष्ठीबन्धः,—समाजः, संहतीभूयावस्थानमित्यर्थः अघटि इव—घटित इव, रचित इव इत्यर्थः, [घटते इत्यस्य णिचि कर्मणि लुङि रूपम्]।

(२०६) वियति—आकाशे, विततपक्षतिना—विस्तृतपक्षेण, पितामहविमानहंस-यूथेन—ब्रह्मणो रथवाहनहंससङ्घेन विश्रान्तमिव—विश्रामः कृत इव, एतदातपत्रं विलोक्य जनः प्रसारितपक्षा ब्रह्मणः विमानहंसा व्योममार्गे विश्राम्यन्तीवेति मेनिरे इति तात्पर्यम्।

(२०७) अत्रिनेत्रनिर्गतस्य—अत्रेः,—तदाख्यस्य ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य मुनि

मण्डलमनोहरो दृष्ट इव जनेन जन्मदिवसः कुमुदबन्धोः।
प्रत्यक्षीकृत इव उद्गमनक्षणो नारायणनाभिपुण्डरीकस्य।
(२०८) आहिता इव कौमुदीप्रदोषदर्शनानन्दतृप्तिरक्ष्णाम्।
उद्ग्राहीत् इव मन्दाकिनीपुलिनमण्डलं महदम्बरोदरे।

विशेषस्य नेत्रात—नयनात् निर्गतस्य—निःसृतस्य चन्द्रो हि प्रजासर्गार्थं तपस्यतो- ऽत्रेर्नेत्रात् जातः तथा हि हरिवंशे—"पिता सोमस्य वै राजन्। जज्ञेऽत्रिर्भगवान् ऋषिः। ब्रह्मणो मानसात् पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः॥" अपि च तत्रैव—"नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयन्दिशः। तद्गर्भं विधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा॥ समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन्। स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः॥ पपात भासयन् लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः॥" इति। अत एवाह रघौ (२ स० ७५ श्लो०) कालिदासः,—"अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः" इत्यादि, कुमुदबन्धोः, —चन्द्रस्य, धवलेति।—धवलः—शुभ्रः, यः धाममण्डलः—परिधिः, तेन मनोहरः— रमणीयः, जन्मदिवसः—उत्पत्तिदिनं दृष्ट इव—वीक्षित इव, इत्युत्प्रेक्षा दर्शनज्ञाने "स हि जन्मदिवस एवायं किमु?" इत्याकारकप्रत्यभिज्ञारूपतया प्रत्यक्ष-स्मरणयोः सम्मेलन मेवैतदिति विभाव्यम्। नारायणनाभिपुण्डरीकस्य—विष्णोर्नाभिदेशस्थस्य श्वेतपद्मस्य, उद्गमनक्षणः,—उत्पत्तिसमयः प्रत्यक्षीकृत इव—साक्षात्कृत इव। पूर्ववदत्राप्यलङ्कारः।

(२०८) अक्ष्णा—चक्षुषा कौमुदीति।—कौमुदीप्रदोषः,—चन्द्रिकासमन्विता रजनी, यद्वा—कौमुदी नाम दीपोत्सवतिथिः, तदुक्तं भविष्योत्तरे,—'कौ मोदन्ते जना यस्यां नानाभावैः परस्परम्। हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्नास्तेन सा कौमुदी मता॥' इत्युक्तलक्षणा कार्त्तिकपौर्णमासी आश्विनपौर्णमासी वा इति वदन्ति, तस्याः प्रदोषः,— रजनीमुखं तस्य दर्शनेन—अवलोकनेन यः आनन्दः,—सुखं, तेन तृप्तिः—प्रीतिः, आहिता इव—जनिता इव, यस्य हि सन्दर्शनं तथैव नयनसन्तर्पणं भवति यथा कौमुदी समुदितैव दर्शकानां वीक्षणेषु सुधाधारा स्राव स्राव नितरां तान् प्रीणयति मानसदा- प्यन्दयति इति। कौमुद्या नयनरञ्जकत्वमुक्तं रघौ (३ स० १ श्लो०) यथा— "सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम्" इत्यादि। अम्बरोदरे—गगनमध्ये इत्यर्थः, महत्— विशालं मन्दाकिनीपुलिनमण्डलं—स्वर्गङ्गासैकतनिवहः उदग्राहीदिव—उत्थितमिवाभवत्, [ग्रहेर्लुङि रूपम्] मन्दाकिनीपुलिनस्य शुभ्रत्वेनैवमुत्प्रेक्षितमिति ज्ञेयम्।

(२०९) परिवर्त्तित इव दिवसः पौर्णमासीनिशया।
(२१०) मन्दमन्दमिन्दूदयसन्देहदूयमानमानसैः विघटितं घटमानचञ्चुच्युतमृणालकोटिभिः आसन्नकमलिनीचक्रवाकमिथुनैः। (२११) शरज्जलधरपटलाशङ्कासङ्कोचितकेकारवमूकमुखपुटैः पराङ्मुखीभूतं भवनशिखण्डिमण्डलैः।

(२०९) पौर्णमासीनिशया—पूर्णिमारजन्या, परिवर्त्तित इव—विनिमित इव, परावर्त्तित इत्यर्थः, स्निग्धत्वकान्तिमत्त्वादिति भावः, स्निग्धत्वशुभ्रत्वादिगुणसद्भावेन पौर्णमासी निशीथिनी दिवसरूपेण परिणतेति विभाव्यते इति विशदार्थः। [ननु "स्त्रियाः पुंवद्भाषित—" (६।३।३४ पा०) इति सूत्रेण भाषितपुंस्कस्य पौर्णमासीशब्दस्य समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे परतः कथं न पुंवद्भावः? इति चेन्न पूर्णमास अस्ति अस्या इति व्युत्पत्त्या "प्रज्ञादिभ्यश्च" (५।४।३८ पा०) इति अणि ङीपि कृते पुंवद्भावे प्राप्तेऽपि तदभावाद् "वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्या—" इति अत्रापि "संज्ञापूरण्योश्च" (६।३।३८ पा०) इति सूत्रेण पुंवद्भावप्रतिषेध इति ज्ञेयम्]।

(२१०) मन्दमन्दम्—ईषदीषत् इन्दोः—चन्द्रस्य उदयः,—प्रकाशः, तस्मिन् सन्देहः—संशयेन किमयमिन्दूदय उतान्यत् किञ्चित्? एवंरूपेण इत्यर्थः दूयमान—सन्तप्यमान ["दूयमान" इत्यत्र "ह्रूयमान" इति पाठे,—ह्रूयमान—निरोध्यमानमित्यर्थः ह्वयते जुहोतेर्वा कर्मणि शानचि रूपम्] चन्द्रोदये तेषां विरहसङ्घटनाशङ्कया इति भावः मानसं—चित्तं येषां तैः, घटमानेति।—घटमानाया,—मीलिताया विरहशङ्कया अप्रफुल्लमानतया स्वतः सङ्कुचितत्वेति भावः, चञ्चवाः,—चञ्च्वाः च्युता—भ्रष्टा मृणालकोटिः,—बिसाग्रम् अर्द्धावलीढबिसखण्डमित्यर्थः येषां तैः, आसन्नेति।—आसन्ना—समीपवर्त्तिनी कमलिनी—पद्मिनी यस्याः सा सरसीत्यर्थः, तस्याः चक्रवाकमिथुनैः—चक्रद्वन्द्वैः विघटितं—वियुक्तं, परस्परं दूरस्थैर्भावि इत्यर्थः, आतपस्य चन्द्रवदतिशुभ्रत्वेन चक्रद्वन्द्वस्य चन्द्रभ्रान्त्या परस्परं वियुक्तमिति तात्पर्यम्। अत्र चक्रद्वन्द्वानां तदातपे चन्द्रभ्रान्त्या विघटनोक्तेर्भ्रान्तिमानलङ्कारः।

(२११) शरदिति।—शरदि—घनात्यये, यत् जलधरपटलं—मेघमण्डलं, निर्जलत्वात् शुभ्रमिति भावः तस्य आशङ्कया—संशयेन, किमिदं तदम् उत शारद जलधर इत्येवंरूपया इत्यर्थः सङ्कोचितेन मुद्रितेन स्तम्भीभूतेनेत्यर्थः केकारवेण—केकाख्येण मूकानि—निःशब्दानि, केकारावशून्यानीति यावत्, मुखपुटानि—पुट-

(२१२) प्रबुद्धम् आबद्धचन्द्रानन्दोद्दामोद्दलद्दलपुटाट्टहासविशदं कुमुदषण्डैः।

(२१३) चित्रीयमाणचेताश्च सराजको राजा दण्डानुसाराधिरोहिण्या दृष्ट्या सादरमैक्षिष्ट तत्तिलकम् इव त्रिभुवनस्य, शैशवम् इव श्वेतद्वीपस्य, अग्रावतारम् इव शरदिन्दोः, हृदयम् इव धर्मस्य, निवेशम् इव शशिलोकस्य, दन्तमण्डल-

---

धवल वदनानि येषां तथाभूतैः, भवनशिखण्डिमण्डलैः,—गृहमयूरनिचयैः, पराङ्मुखीभूत—किञ्चिदधोमुखता गतम्। अत्रापि पूर्ववत् शिखण्डिमण्डलानां छत्रे घनमेघभ्रान्त्या पराङ्मुखीभवनवर्णनात् भ्रान्तिमदलङ्कारः।

(२१२) कुमुदषण्डैः,—कैरवसङ्घैः, आबद्धेति।—आबद्ध,—निहित, चन्द्रे—इन्दौ, य आनन्दः,—प्रीतिः, तस्य उद्दामेन—औत्कट्येन, आतिशय्येनेत्यर्थः, उद्दलन्ति—विकासं गच्छन्ति, यानि दलपुटानि—पुटवन्मुद्रितपत्राणि इत्यर्थः, चन्द्रोदये तेषां स्वत एव विकाशदर्शनात् च तस्मिन् चन्द्रधर्मारोप इति भावः तान्येव अट्टहासाः,—हास्यविशेषाः, तैः विशदं—निर्मलं यथा तथा [क्रियाविशेषणमिदम्] हासस्य धवलत्वस्य कविप्रसिद्धत्वात् "धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः" इत्युक्तेः, प्रबुद्धं विकसितं, कुमुदषण्डानि चन्द्रोदयं प्राप्य यथा सम्यक् विकसन्ति, तथैव तस्मिन् छत्रे आकृष्यमाणान्यपीति भावः। अत्र दलपुटेषु अट्टहासत्वारोपात् रूपकं, पूर्ववत् भ्रान्तिमदलङ्कारस्य अनयोः सङ्करः।

(२१३) चित्रीयमाणचेताः,—चित्रीयमाणम्—आश्चर्यं कुर्वत्, चेतः—मानसं यस्य तथाविधः, चमत्कृतचित्तः, विस्मयमानमानस इत्यर्थः, ["नमो वरिवश्चित्रङः क्यच्" (३।१।१९ पा०) इति सूत्रेण आश्चर्यकरणार्थे क्यचि शानचि च रूपम्]। दण्डानुसारेति।—दण्डानुसारेण—छत्रस्य नालमनुसृत्येत्यर्थः, अधिरोहति—उत्तिष्ठति इति तथाभूतया छत्रस्योपरि निहितया इत्यर्थः, छत्रदण्डात् प्रभृति तत्पृष्ठं यावत् निपातितयेति यावत्। तत्—छत्रमित्यर्थः। तिलकं—ललाटभूषणभूतं, सर्वसौन्दर्यनिधानभूमिमित्यर्थः। शैशवं—बाल्यं क्षुद्रश्वेतद्वीपमिवेत्यर्थः, श्वेतद्वीपस्य शुभ्रत्वात् आतपत्रस्य, तत्राल्पत्वस्याप्युपपत्तये शिशुत्वव्यपदेश इति विभाव्यम्। शरदिन्दोः,—शरच्चन्द्रस्य, अग्रावतारम्—अग्रेण—खण्डेन, कलयेत्यर्थः अवतारः,—अवतरणम्, आविर्भाव इत्यर्थः तमिव। हृदयमिव—अन्तःकरणमिव, निर्मलत्वादिति भावः। शशिलोकस्य—चन्द्रमण्डलस्य, निवेशमिव—आयतनमिव।

धवलं मुखमिव चक्रवर्त्तित्वस्य, (२१४) मौक्तिकजालपरिकरसितं सीमन्तचक्रमिव दिवः, (२१५) बहलज्योत्स्नाशुक्लोदरमैन्दवम् इव परिवेशवलयं, (२१६) शौक्ल्यहसितशङ्खश्रीकं श्रवणमण्डलम् इव निश्चलतां गतमैरावतस्य, (२१७) श्वेतगङ्गावर्त्तपाण्डुरं पदमिव त्रिभुवनवन्दनीयं त्रिविक्रमस्य,

---

चक्रवर्त्तित्वस्य—साम्राज्यस्य, दन्तेति।—दन्तमण्डलचक्रम्—दशनचक्रवालेन, धवलं—शुभ्रं, दन्तमण्डलेन—दशनसमूहेन धवलञ्च, मुखमिव—आरम्भमिव, वदनमिव च, चक्रवर्त्तित्वस्य प्रकाशा द्व्याणां प्रथममिवेति यावत् सितत्त्ववस्य चक्रवर्त्तित्वस्य ज्ञकत्वादिति भावः, ("मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि" इति मेदिनी)।

(२१४) दिवः,—स्वर्गस्य, मौक्तिकेति।—मौक्तिकानां—मुक्ताफलानां, जालेन—समूहेन, दाम्नेति यावत्, यः परिकरः,—वेष्टनं, तेन सितम्—उज्ज्वलं शुभ्रञ्च, सीमन्तचक्रमिव—केशविन्यासनिचयमिव, ("सीमन्तः केशविन्यासः" इति कोषः) सुनारीधम्मिल्लशोभिमुक्ताजालमिवेति भावः।

(२१५) बहलेति।—बहलया—प्रभूतया, ज्योत्स्नया—चन्द्रिकया शुक्लं—शुभ्रम्, उदरम्—अभ्यन्तरं यस्य तथाभूतम्, ऐन्दवं—चान्द्रमसं, परिवेशवलयमिव—परिधिमण्डलमिव ("परिवेशस्तु परिधिः" इत्यमरः) राकाशशधरमिवेति भावः।

(२१६) शौक्ल्येति।—शौक्ल्येन—श्वेतगुणेन, हसिता—तिरस्कृतेत्यर्थः, शङ्खादपि अधिकशौक्ल्यादिति भावः, शङ्खस्य—कम्बोः, श्रीः,—कान्तिर्येन तथोक्तं निश्चलतां गतं—स्थिरत्वं प्राप्तम्, एकत्रैवावस्थितमिति यावत् हस्तिकर्णस्य सदैव चञ्चलत्वात्, अन्यथा स्वभावतः स्थिरस्य चञ्चलवस्तुना सह साम्यं न घटते, तेनैवमुक्तमिति ज्ञेयम्, ऐरावतस्य श्रवणमण्डलमिव—कर्णमण्डलमिव, ऐरावतस्य स्वभावशुभ्रत्वात् साम्यमत्राहृतं वेदितव्यम्।

(२१७) श्वेतेति।—श्वेतगङ्गायाः,—शुभ्रसलिलायाः जाह्नव्याः, आवर्त्तवत्—अम्भसां भ्रम इव, पाण्डुरं—धवलम्, अथवा,—श्वेतायाः,—शुभ्रवर्णायाः, गङ्गायाः,—विष्णुपद्याः, आवर्त्तेन—आवर्त्तनेन, अवस्थानेनेति यावत्, गङ्गाया विष्णुपदोद्भूतत्वादिति भावः, पाण्डुरं—धवलं, त्रिविक्रमस्य—वामनावतारस्य विष्णोः इत्यर्थः, त्रिभुवनवन्दनीयं—त्रिलोकीपूज्यं, त्रिजगदादरणीयञ्च, पदमिव—चरणमिव, अत्र एकस्यैव सौधस्य भूयसामुपमानानां सत्त्वात् मालोपमालङ्कारः।

(२१८) प्रचेतसश्चूडामणिमरीचिशिखाभिः इव स्निग्धाभिर्मानसबिसतन्तुमयीभिः चामरिकावलीभिः विरचितपरिवेशम्, उपरि (२१९) चक्रवर्त्तिलक्ष्मीनूपुरस्वनश्रवणदोहदनिश्चलेन इव लक्ष्मणा विततपक्षेण हंसेन सनाथीकृतशिखरं, (२२०) स्पर्शवता च प्रभावस्तम्भितेन मन्दाकिनीमृणालेन मुकुलितफणेन वासुकिना इव नीतेन दण्डतां द्योतमानं, (२२१) धवलिम्ना क्षालयत् इव नक्षत्रपथं, प्रभाप्रवाहप्रथिम्ना प्लावयत् इव

(२१८) प्रचेतसः—वरुणस्य, चूडामणिः,—शिरोरत्नं, मस्तकाभूषणमिति भावः, तस्य मरीचिशिखाभिरिव—मयूखाग्रैरित्युत्प्रेक्षा, स्निग्धाभिः,—मसृणाभिः, मानसबिसतन्तुमयीभिः —मानससरोवरकमलमृणालसूत्ररचिताभिः, अतिशुभ्राभिरिति भावः चामरिकाऽऽवलीभिः,—क्षुद्रचामरश्रेणीभिः, विरचितः —कल्पितः, परिवेशः,—परिधिर्यस्य तथोक्तं, समन्तात् चामरिकाऽऽवलीवेष्टितमित्यर्थः ।

(२१९) चक्रेति।—चक्रवर्त्तिनः,—सम्राजः, या लक्ष्मीः,—श्रीः, तस्याः नूपुरस्वनस्य—मञ्जीररणितस्य, श्रवणे—आकर्णने, यत् दोहदम्—अभिलाषः, हंसानां नूपुररवप्रियत्वादिति भावः, तेन निश्चलः —स्थिरः स्तेन। विततपक्षेण विस्तृतपक्षेण, लक्ष्मणा—चिह्नभूतेन सारसपक्षिणा, हंसेन—हंसमूर्त्या, यद्वा,—लक्ष्मणा—चिह्नेन, हंसाकारकेणेत्यर्थः, सनाथीकृतशिखरं—संयुक्तशिरोभागम्, उपरिभागे विन्यस्तावकृत-पक्षशालिकाहंसमित्यर्थः ।

(२२०) स्पर्शवता—सुखस्पर्शेनेत्यर्थः, ["रसादिभ्यश्च" (५।२।९५ पा०) इति मतुप्, "भूमनिन्दाप्रशंसासु—" इत्यादिवार्त्तिकात् प्रशंसायाम् अतिशायने वाऽयं प्रयुक्तमिति ज्ञेयम्] प्रभावस्तम्भितेन—प्रभावेण—अलौकिकमहिम्ना, स्तम्भितः—निश्चलतां गतः तेन, मृणालस्य अतिकोमलत्वेऽपि प्रभाववशात् दृढीभूतेनेति भावः, मन्दाकिनीमृणालेन—मन्दाकिन्याः,—स्वर्गङ्गायाः, मृणालेन—पद्मनालेन मुकुलित-फणेन—सङ्कुचितफणामण्डलेन, दण्डतां नीतेन—नालतां गतेन, वासुकिनेव—सर्पराजेनेव द्योतमानं—राजमानं, स्वर्गङ्गायाः सुविशदहैमकमलनालं हि अस्माद् आभोगसौभाग्यसम्पत्तये एतच्छत्रदण्डरूपतया परिणतम्, अतः फणसङ्घं मुकुलीकृत्य वासुकिना स्थितमिवेति प्रतीयते इति समुदितार्थः ।

(२२१) धवलिम्ना—शैत्येन, ["वर्णदृढा—" (५।१।१२३ पा०) इति इमनिचि

दिवस, समुच्छ्रायेण अधः कुर्व्वदिव दिवम्, उपरिस्थितम् इव सर्व्वमङ्गलानां, श्वेतमण्डपम् इव श्रियः, स्तवकमिव ब्रह्म-स्तम्भस्य, नाभिमण्डलम् इव ज्योत्स्नायाः, विशद हासमिव कीर्त्तेः, फेनराशिम् इव खड्गधाराजलानां, यशःपटलम् इव शौर्य्यशालितायाः त्रैलोक्याद्भुतं महत् छत्रम् ।

छपम्] नक्षत्रपथम्—अन्तरीक्षम्; [नक्षत्राणां पन्था इति तत्पुरुषे "ऋक्पूर—" (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्त अप्रत्ययः] छायापथनामक ज्योतिश्चक्र-मध्यवर्त्ती कश्चित् तिरश्चीन अवकाशोऽयमिति प्रतीयते, तस्य हि चीरसमधवलत्वं प्रसिद्धमेव,तथा हि रघौ त्रयोदशे द्वितीय श्लोके कालिदास,—"छायापथेनेव शरत्प्रसन्नम्" इति, चालयदिव—क्षोभयदिव, परिष्कुर्वदिवेत्यर्थः । प्रभेति ।—प्रभाणां—त्विषां, प्रवाहस्य—स्रोतसः, प्रसरस्येत्यर्थः, प्रथिमा—विस्तार तेन, ["पृथ्वादिभ्य—" (५।१। ११२ पा०) इत्यादिना इमनिच, "र ऋतो—" (६।४।६१ पा०) इति रत्वञ्च ज्ञेयम्] प्रावृण्वदिव—आच्छादयदिव । समुच्छ्रायेण—समुन्नत्या, दिव—स्वर्गम, अधःकुर्वदिव—निम्नीकुर्वदिव, पराभवदिवेत्यर्थः । सर्वमङ्गलानां—कल्याणकर-करणद्रव्याणामित्यर्थः, प्रभूतमङ्गलजनकत्वादिति भावः । श्वेतमण्डपमिव—शुभ्रभवनमिव, राजलक्ष्म्याः वासभवनमिवेत्युत्प्रेक्षा । ब्रह्मस्तम्भस्य—ब्रह्माण्डस्येति यावत्, स्तवकमिव—पुष्पगुच्छमिव, छत्रस्य स्तवकाकृतित्वादिति भावः, चतुर्दशभुवनभूत ब्रह्माण्ड राज्य-उपभोगाद्यर्थमेकत्र प्रसूनस्तवकमिव सम्मिलितं सत् संस्थितमिवेत्युत्प्रेक्षा । नाभिमण्डलमिव—नाभिभागमिव कौमुद्या प्रभवस्थानमिवेत्यर्थः, नाभिमण्डलस्य वर्त्तुलाकृतित्वात् छत्रस्य च शीतत्वादिगुणाधिक्यादस्य नाभित्वमुत्प्रेक्षितमित्यभिप्राय । विशद—शुभ्र, हासमिव—मधुरहास्यरूपविकाशमिवेत्यर्थः, कीर्त्तेः ज्योत्स्नायाश्च शुभ्रत्वेन कविवर्णनीयत्वादति-धवलमिति भावः । खड्गधाराजलानाम—असिनिशिताग्रभागस्थोदकानां, फेनराशिमिव—डिण्डीरपुञ्जमिव, कृपाणधाराजलानि फेनायमानानि पुञ्जीभूयैवात्र संस्थितानीवेत्युत्प्रेक्षा, अस्य विक्रमैकरसपोषकत्वादिति भावः । शौर्यशालितायाः,—शौर्येण शालते शोभते यः स शौर्यशाली, तस्य भाव तत्ता तस्या, महावीर्यविभूषितस्य सौन्दर्यविधायिनः प्रकाम-मानपराक्रमस्य इत्यर्थः, यशःपटलमिव—दिशां विदिशाञ्चान्तरालमपि व्याप्नुवतीनां कीर्त्तीनां सञ्चयमिवेत्युत्प्रेक्षा, तस्य वीरैकभोगास्पदीभूतत्वादिति भावः ।

दृष्टे च (२२२) तस्मिन् राज्ञा प्रथमं शेषमपि प्राभृतं प्रकाशयाञ्चक्रे क्रमेण कार्म्मी, तद्यथा,—परार्ध्यरत्नांशुशोणी-कृतदिग्भागान् भगदत्तप्रभृतिख्यातपार्थिवपरागतान् आहत-लक्षणान् अलङ्कारान्, प्रभालिपिनाञ्च चूडामणीनां समुत्कर्षान्, क्षीरोदधे धवलताहेतून् इव हारान्, (२२३) अनेकराग-रुचिरवेत्रकरण्डकुण्डलीकृतानि शरच्चन्द्रमरीचिरश्मि शौच-क्षमाणि क्षौमाणि, (२२४) कुशलशिल्पिलोकोल्लिखिता-

---

(२२२) तस्मिन्—आतपत्र इत्यर्थः। प्रथमं—मुख्यां इत्यर्थः [प्रथमचरम—" (१।१।३३ पा०) इत्यादिना सर्वनामत्वस्य वैभाषिकत्वात् जस शील शेषम] कार्म्मी,—कर्मचारिणि परिजना इत्यर्थः, शेषमपि—अन्यदपि इत्यर्थः प्राभृतम्—उपदाम्, उपहारमित्यर्थः ("प्राभृतन्तु प्रदेशनम्। उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा" इत्यमरः) प्रकाशयाञ्चक्रे—प्रकटितवान् दर्शयामासेत्यर्थः। तद्यथा—तथा हि। परार्ध्येति।—परार्ध्यानाम्—श्रेष्ठानाम् अत्युत्कृष्टानामित्यर्थः ("परार्ध्याग्र्यप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम" इत्यमरः) रत्नानां—मणीनाम अंशुभिः—किरणैः शोणीकृता—रक्तीकृता दिग्भागा—आशातटा यैः तथोक्तान भगदत्तेति।—भगदत्तः—दुर्योधन-श्वशुरः नृपभेदः, तत्प्रभृतिभिः—तत्प्रमुखैः ख्यातैः—प्रसिद्धैः पार्थिवैः—नृपैः, परागतान्—अवहृतान् आहतलक्षणान्—गुणैः प्रसिद्धान् ("गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ" इत्यमरः)। प्रभालिपिनां—कान्तिपूर्णानाम्, समुत्कर्षान्—अतिशयान् गुणातिशयजनकानित्यर्थः वदन्ति तादृशानि चूडारत्नानि इति भावः। क्षीरोदधेः—दुग्धार्णवस्य धवलताहेतूनिव—शुभ्रतानिदानानि इव, अतिशुभ्रस्य तस्य हारस्यैव समुद्रगर्भे अवस्थानात् तत्प्रभयैव क्षीरसमुद्रस्य धवलता जाता इव इत्युत्प्रेक्षितार्थः।

(२२३) अनेकेति।—अनेकैः—विविधैः रागैः—वर्णैरित्यर्थः, रुचिराः—मनोज्ञाः ये वेत्रकरण्डाः—वेत्रनिर्मितसमुद्गकाः, तेषु कुण्डलीकृतानि—वलयीकृतानि सङ्कोच्य स्थापितानीत्यर्थः शरच्चन्द्रमरीचिरश्मि—शारदेन्दुकिरणप्रभाणि शौचक्षमाणि—क्षालनार्हाणि क्षौमवस्त्राणि तु प्रायश एव क्षालनानर्हाणि भवन्ति, इमानि तु तादृशानि इति भावः यद्वा—पवित्रतासम्पादनदक्षाणि क्षौमाणि—वस्त्रविशेषान्।

(२२४) कुशलेति।—कुशलैः,—निपुणैः शिल्पिलोकैः,—कारुजनैः, ("कारु

नां च शुक्तिशङ्खगल्वर्कप्रमुखाणां पानभाजनानां निचयान्, (२२५) निचोलकरचितरुचां च रुचिरकाञ्चनपत्त्रभङ्गभङ्गुराणाम् अतिबन्धुरपरिवेशानां कार्दरङ्गचर्मणां सम्भारान्, भूर्जत्वक्कोमलाः स्पर्शवतीः जातीपट्टिकाः, (२२६) चित्रपटानां च म्रदीयसां चमूरुकोपधानादीन् विकारान्,

---

शिल्पी" इत्यमरः) उल्लिखितानाम्—उद्घर्षितानां, प्रमृष्टानामिति यावत् शक्तीनि ।—शुक्तयः,—मुक्तास्फोटाः, ("मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः" इत्यमरः) शङ्खाः,—कम्बवः गल्वर्काः,—मसृणाख्या मणिभेदाः, "चन्द्रकान्ताः" इति केचित् चषका वा, प्रमुखाः,—आदयः अग्रेसरा वा, श्रेष्ठा इत्यर्थः येषां तथाभूतानां तत्तद्रचितानामिति भावः, शुक्तिशङ्खचषकरूपाणां वा, पानभाजनानि तन्मयान्यपि दृश्यन्ते, पानभाजनानां—पानपात्राणां, निचयान्—सङ्घान् ।

(२२५) निचोलकेति ।—निचोलकैः,—आवरणवस्त्रैः रचिता—पालिता नूतन इव उज्ज्वलतया स्थापिता इत्यर्थः, रुचः—प्रभा येषां तथोक्तानाम्, औज्ज्वल्यपरिरक्षणार्थम् आवरणवस्त्रैरावृतानामित्यर्थः काचरेति ।—रुचिरैः—मनोज्ञैः, काञ्चनपत्त्रभङ्गैः,—सौवर्णपत्त्ररचनाभिः भङ्गुराणि भङ्गिमन्ति तेषाम् अतिबन्धुरपरिवेशानाम्—अतिशयेन उन्नतानताभोगानामित्यर्थः कार्दरङ्गचर्मणां—कार्दरङ्गदेशजकविशेषाजिनानाम्, यद्वा,—कर्द —कर्दमः, स एव कार्दः, [स्वार्थे अण्] रङ्गः,—रागः [रजने भावे घञ्] कार्द इव रङ्गः येषां तथाभूतानां चर्मणां कर्दमाभानां कृष्णसारप्रभृतीनां त्वचामित्यर्थः, धूमाभानां मृगाजिनानामिति भावः, सम्भारान्—निचयान् । भूर्जत्वक्कोमलाः,—भूर्जस्य—स्वनामख्यातवल्कलप्रधानवृक्षस्य, त्वच इव—वल्कलानि इव, कोमलाः,—मृदुलाः स्पर्शवतीः—सुखस्पर्शाः, जातीपट्टिकाः,—उत्कृष्टानि इन्धनस्यन्दसाधनानि सूत्राणीत्यर्थः, यद्वा,—जात्या—मालत्या तत्प्रसूनसुगन्धया इति यावत् याः पट्टिकाः—पट्टे भूताः ["तमधीष्टे—" (५।१।८० पा०) इति ठञ्] कौमलांशुकानि इत्यर्थः जातिकुसुमसुवासितानि कौशेयवसनानि इति यावत् ।

(२२६) म्रदीयसाम्—अतिमृदूनां, चित्रपटानां—विचित्रवसनानां, चमूरुकोपधानादीन्—चमूरुकः,—मृगभेदः, तस्य उपधानादीन्—तदाकाराकारितशिरोधानादीन्, ["चमूरुकोपधानादीन्" इत्यत्र "समूरुकोपधानादीन्" इति पा०।पि स एवार्थः] विकारान्—रूपान्तराणि, अतिकोमलविचित्रवस्त्रनिर्मितचमूरुमृगाकार

(२२७) प्रियङ्गुप्रसवपिङ्गलत्वञ्चि च आसनानि वैत्रमयाणि, अगुरुवल्कलकल्पितमञ्जयानि च सुभाषितभाञ्जि पुस्तकानि, (२२८) परिणतपाटलपटोलत्विषि च तरुणहारीतहरिन्ति क्षीरक्षारीणि च पूगानां पल्लवलम्बीनि सरसानि फलानि, (२२९) सहकारलतारसानाञ्च कृष्णागुरुतैलस्य च (२३०) कुपितकपिकपोलकपिलकापोतिकापलाशकोशोकवचिताङ्गीः स्थवीयसी-

---

शिरोधानादिविविधद्रव्याणीयम ; यद्वा,—विचित्रै कोमलैश्च पट्टै समाच्छादितानि शाड्वराणि शयनीयोपकरणानीति यावत।

(२२७) प्रियङ्गिति।—प्रियङ्गुप्रसव,—प्रियङ्गुलतापुष्प, तद्वत्—पिङ्गला — पिशङ्गा, त्वच,—वल्कलानि, आच्छादनानीत्यर्थं येषा तानि, वैत्रमयाणि—वेतसलतानिर्म्मितानि, आसनानि — पीठानि। अगुर्व्विति।—अगुरुवल्कलेन—अगुरुवृक्षत्वचा, कल्पित —विहित, सञ्चय,—पत्राणां सङ्ग्रह इत्यर्थं येषा तथोक्तानि, पत्रावरणार्थं वल्कलेन निर्म्मितकपाटिकानीति यावत्, सुभाषितभाञ्जि—सदुक्तिपूर्णानि, सुवचनवन्तीत्यर्थं, पुस्तकानि—सुपाठ्यान ग्रन्थान्।

(२२८) परिणतेति।—परिणत—परिपक्कम्, अत एव पाटल—श्वेतरक्त, यत पटोल—स्वनामप्रसिद्ध कुलकापरपर्य्याय फलविशेष तस्य त्विष—कान्तय इव त्विष येषा तानि तरुणहारीतहरिन्ति—तरुण —नवीन, य हारीत,—पक्षिविशेष, तद्वत् हरिन्ति—श्यामलानि, क्षीरक्षारीणि—दुग्धवत्कुसुमनिर्य्यासोद्गारीणि, निरतिशय स्वादूनीत्यर्थं पूगाना—गुवाकतरूणा, पल्लवलम्बीनि—किसलययुतानीति भाव, सरसानि —रसवन्ति, मधुराणि इति भाव।

(२२९) सहकारेति।—सहकारलता—अतिसौरभाम्रतरु, ("आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ" इत्यमर) तस्या रसा,—निर्य्यासा तेषा, ["सहकारलतारसानाम" इत्यत्र "लतासहकाररसानाम्" इति पाठे,—लतारूपो य सहकार,—आम्र तस्य रसा तेषामित्यर्थं।

(२३०) कुपितेति।—कुपितस्य—क्रुद्धस्य, कपे,—वानरस्य कपोल,—गण्ड तद्वत कपिला—पिङ्गला, या कापोतिका—ओषधिविशेष, तस्या पलाशानां —पत्राणां कोशैरिव —कोशाकारै पुटसमूहै, कवचितानि—आवृतानि इत्यर्थं, अङ्गानि—अवयवा यासा ता, स्थवीयसी,—अतिस्थिरा, दृढा इत्यर्थ, ["स्थूल-

वैणवीर्नाडीश्च, (२३१) पट्टसूत्रप्रसेवकार्पिताश्च भिन्नाञ्जनकृष्णस्य कृष्णागुरुणः गुरुपरितापमुषश्च गोशीर्षचन्दनस्य (२३२) तुषारशिलाशकलशिशिरस्वच्छसितस्य च कर्पूरस्य कस्तूरिकाकोशकानाञ्च, पक्वफलजूटजटिलानाञ्च कक्कोलपल्लवानां लवङ्गपुष्पमञ्जरीणां जातीफलस्तवकानाञ्च राशीन्; (२३३) अतिमधुरमधुरसामोदनिर्हारिणीश्च उद्धकलशीः,

---

इर—"(६।४।१५६ पा०) इति ईयसुनि यणादिपरस्य लोपात् गुणात् च सिद्ध, ततः ङीष्] वैणवी,—वंशसम्बन्धिनी, नाडी,—पात्रविशेषान्।

(२३१) पट्टेति।—पट्टसूत्राणां—कौषेयतन्तूनां, प्रसेवकाः,—गोण्य, भाजनविशेषा इत्यर्थ, तेषु अर्पिता,—निहिता तान्, भिन्नाञ्जनकृष्णस्य—भिन्न,—मर्दितं, यदञ्जन—सौवीराञ्जन, कज्जल वा, तद्वत् कृष्ण—श्याम तस्य। गुरुपरितापमुष,—गुरु,—महान्, परिताप,—सन्ताप, दाह इत्यर्थ, तं मुष्णाति—हरतीति तथोक्तस्य, गोशीर्षचन्दनस्य—हरिचन्दनाख्यचन्दनविशेषस्य, ("तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम्" इत्यमर)।

(२३२) तुषारेति।—तुषारशिला,—हिमशिला, वर्षोपल इत्यर्थ, तस्याः शकल—खण्ड, तद्वत् शिशिर—शीतल, तथा स्वच्छ—निर्मल, सित—शुभ्रञ्च तस्य। [अत्र विशेषणपदानां परस्परं विशेष्यत्वं परिकल्प्य कर्मधारय स्वीकरणीय]। कस्तूरिकाकोशकानां—कस्तूरिकाहेतुभूतमृगविशेषाणां नाभीनां, मृगनाभीनामित्यर्थ। पक्वेति।—पक्वानां—परिणतानां, फलानां—शस्यानां, जूटै,—समूहै, जटिला,—युक्ता तेषां कक्कोलपल्लवानां—सुगन्धितकार्ष्णविकिसलयानाम्। लवङ्गपुष्पमञ्जरीणां—लवङ्गलताकुसुमानां वल्लरीणाम्। जातीफलस्तवकानां—जातीफलगुच्छानां, राशीन्—सञ्चयान्।

(२३३) अतीति।—अतिमधुर,—अतिसुरस, सुस्वाद इत्यर्थं, [पदमेतत् आमोदमेव विशिनष्टि, अन्यथा मधुरसायाः स्वादुतायाः द्राक्षाया एव वाचकतया तद्विशेषणत्वेनोपन्यासः पिष्टपेषणवत् निरर्थकं स्यादिति विभाव्यम्] मधुरसाया,—द्राक्षाया, केचित् "मधुरस—मकरन्दद्रवम्" इत्याहुः ("मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च" इत्यमर) आमोद,—अतिदूरं प्रसरत् मनोहरं सौरभम्, ("आमोद सोऽतिनिर्हारी" इत्यमर) निर्हारी च—हृदयाकर्षक गन्धश्च यासु ता, ("समाकर्षी तु निर्हारी" इत्यमर.) उद्धकलशी,—उद्धक,—

सितासितस्य च चामरजालस्य निचयान्, (२२४) अवलम्बमानतूलिकाऽलाबुकांश्च, लिखितानालेख्यफलकसम्पुटान्, (२२५) कुतूहलकृन्ति कनकशृङ्खलानियमितग्रीवाणां किन्नराणाञ्च वनमानुषाणाञ्च जीवञ्जीवकानाञ्च जलमानुषाणाञ्च मिथुनानि, (२२६) परिमलामोदितककुभश्च कस्तूरिकाकुरङ्गान्, गेहपरिसरणपरिचिताश्च चमरीः, (२२७) चामीकररसचित्रवेत्रपञ्जरान्तर्गतांश्च सुबहुसुभाषितजल्पाकजिह्वांश्च

सुगन्धिफलविशेषरस, आसवविशेष इति केचित् तस्य कलशौ,—कुम्भान्। सिता-सितस्य—श्वेतस्य कृष्णस्य च। चामरजातस्य—बालव्यजनसमूहस्य।

(२२४) अवलम्बमानेति।—अवलम्बमानाभि —लम्बमानाभि, पार्श्वे निविश्यमानाभिरित्यर्थः, तूलिकाभि,—ईषिकाभि, चित्रकर्मसाधनीभिरिति यावत, ("ईषिका तूलिका समे" इत्यमर) सहिता अलाबुका,—तुम्बा, वर्णकभाजनानीति भाव-तान्। लिखितेति।—लिखिता,—चित्रिता, अनालेख्या —अचित्रिता, ये फलक-सम्पुटा,—चित्राधारकाष्ठफलकविशेषा। तान् यद्वा—अवलम्बमाना तूलिका अलाबुकाश्च येषु तान्, लिखितान्—चित्रितान् विविधलतापत्रादिचित्रसमन्विता-नित्यर्थः, आलेख्यफलकसम्पुटान्—आलेख्यफलकाना—चित्रपटाना सम्पुटान्—आधारविशेषानित्यर्थः।

(२२५) कुतूहलकृन्ति—कौतुकावहानि, कनकेति।—कनकशृङ्खलया—काञ्चनदाम्ना, नियमिता—निबद्धा, ग्रीवा—कन्धरा येषा तथोक्ताम्, किन्नराणां—कुत्सितदेवयोनिभेदानाम्, अश्वमुखनरदेहविशेषाणा, नरमुखाश्वदेहाना वा इत्यर्थः। जीवञ्जीवकाना—पक्षिविशेषाणा, जलमानुषाणा—सलिलान्तःस्थितनरविशेषाणा, मिथुनानि—द्वन्द्वानि।

(२२६) परिमलेति।—परिमलेन—मनोहरसौरभेण, आमोदिता,—सुरभिता, ककुभ,—दिश ये तथाभूतान्, कस्तूरिकाकुरङ्गान्—सुगन्धिनाभिकोषयुक्तमृगभेदान्। गेहेति।—गेहेषु—गृहेषु, परिसरणे—विचरणे, परिचिता,—अभ्यस्ता ता, गृहवासाभ्यस्ता इत्यर्थः चमरी,—महिषाकारमृगी।

(२२७) चामीकरेति।—चामीकरस्य—स्वर्णस्य, द्रुतस्येति भाव, रसेन—द्रवेण, चित्रा,—रञ्जिता, वेत्रा,—वेतसा, तेषा पञ्जराणि—गृहचितानि पिञ्जराणि

शुकशारिकाप्रभृतीन् पक्षिणः, (२३८) प्रवालपञ्जरगतांश्च चकोरान्, जलहस्तिनाम् उदग्रकुम्भमुक्ताफलदामदन्तुराणि च दन्तकाण्डकुण्डलानि।

राजा तु छत्रदर्शनात् प्रहृष्टहृदयः (२३९) प्रथमप्रयाणे शोभननिमित्तमिति मनसा जग्राह; हंसवेगञ्च प्रीयमाणो बभाषे,—"भद्र। सकलरत्नधाम्नः परमेश्वरशिरोधारणार्हस्य अस्य महातपत्रस्य महार्णवात् इव कुमुदबान्धवस्य कुमारात् लाभो न विस्मयाय। बालविद्याः खलु महताम् उपकृतयः"

इत्यर्थः, तेषाम् अन्तर्गता —मध्यस्थिताः तान् सुबह्निति।—सुबहूनि—प्रभूतानि, सुभाषितानि—सूक्तय सद्वचनानि इत्यर्थः, तेषां जल्पाकाः—वाचालाः पुनः पुनरुच्चारण-शीला इत्यर्थः, ("स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्" इत्यमरः) जिह्वा —रसना येषां तांश्च।

(२३८) प्रवालेति।—प्रवालः —विद्रुमः रत्नविशेषः, ("अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम्" इत्यमरः) तस्य पञ्जराणि—पिञ्जराणि, तानि गताः,—प्राप्ताः, तत्र आवद्धा इत्यर्थः तान् ["द्वितीया श्रितातीत—" (२।१।२४ पा०) इति द्वितीया समासः]। जलहस्तिनां—जलचराणां करिणाम्, उदग्रेति।—उदग्रेषु उन्नतेषु, कुम्भेषु—शिरःस्थपिण्डविशेषेषु, यानि मुक्ताफलानि—जायमानानि मौक्तिकानि, गजशिरःसम्भूतमुक्ताफलानीत्यर्थः, तेषां दाम्ना—स्रजा दन्तुराणि—उच्चावचानीति भावः, दन्तकाण्डकुण्डलानि—स्थूलहस्तिदन्तरचितकर्णभूषणविशेषान्।

(२३९) प्रथमप्रयाणे—प्रथमयात्रायां, शोभननिमित्तं—शुभलक्षणम्। मनसा जग्राह आकलयामास इत्यर्थः। सकलरत्नधाम्नः,—सर्वरत्नाकरस्य, सर्वगुणाधार-स्येति यावत्, परमेश्वरस्य—हरस्य चक्रवर्त्तिनश्च, शिरोधारणार्हस्य—मस्तक-धारणयोग्यस्य, महातपत्रस्य उच्चैश्छत्रस्य, महार्णवात्—गभीरसागरात्, कुमुदबान्धवस्य इव—चन्द्रस्य इव, कुमारात्—तदाख्यकामरूपाधिपात्। उपकृतयः,— परोपकारा इति यावत्, महतां—महापुरुषाणां बालविद्याः,—बाला,— प्रथमाभ्यस्ता, विद्या —ज्ञानानि अध्ययनादीनि इति यावत्, यद्वा,—बालाना— शिशूनां, विद्या,—पाठाभ्यासः, इवेति शेषः, महान्तो हि प्रथममेव परोपकारः स्वकर्तव्य इत्येव ज्ञानमर्जयन्ति, यथा,—शिशवो यथा अध्ययनकर्माणि प्रथ

इति। (२४०) अपनीते च तस्मात् प्रदेशात् प्राभृतसम्भारे, क्षणम् इव स्थित्वा,—"हंसवेग ! विश्रम्यताम्" इति प्रतीहारभवनं विसर्जयाम्बभूव। स्वयमपि उत्थाय स्नात्वा मङ्गलाकाङ्क्षी प्राङ्मुखः प्राविशत् आभोगस्य छायाम्।

अथ विशत एव अस्य (२४१) छायाजन्मना जडिम्ना चूडामणिताम् अनीयत इव शशिबिम्बम्। (२४२) अम्बुबिन्दुमुचः चुचुम्बुः इव चन्द्रकान्तमणयो ललाटतटम्। कर्पूररेणव इव व्यलीयन्त लोचनयुगले। (२४३) गलत्तुहिनकणनिकरकृतनीहारा हारा इव अवध्यन्त।

केवलं विद्यामेवाभ्यस्यन्ति, महान्तोऽपि तथैव सर्वकर्म्म परित्यज्य परोपकारनिरता भवन्ति, अतो मदुपकारार्थं परोपकारनिरतस्य कुमारस्य एव दानं न विस्मयजनकमिति भावः।

(२४०) प्राभृतसम्भारे—उपढौकनसमूहे उपढौकनद्रव्यसमूहे इत्यर्थः, अपनीते—अपसारिते भाण्डागारं प्रापिते इति भावः। प्रतीहारभवनं—दौवारिकाश्रमं, यद्वा,—प्रतीहारे—द्वारि बहिर्द्वारसमीपे इत्यर्थः, भवनम्—आगारं, दूतनिवासमिति भावः। आभोगस्य—तदाख्यस्य महातपत्रस्य।

(२४१) विशत—प्रविशत इत्यर्थः, अस्य—हर्षस्य [सम्बन्धे षष्ठी चूडामणिताम् इत्यनेन सम्बन्धः] छायाजन्मना—अनातपजातेन, छत्रस्येति भावः जडिम्ना—जाड्येन, शैत्येन कारणभूतेन इत्यर्थः, शशिबिम्बं—चन्द्रकिरणं इत्यर्थः [मुख्ये कर्मणि प्रथमा] छायाजन्मना जडिम्ना घनीभूतमिति यावत्, पूर्वोक्तं प्रतिदिनं छायया शैत्यहेतोः छत्राभ्यन्तरं प्रविशन् एकैकः सोमरश्मिरिति भावः. चूडामणिता—मुकुटरत्नता, [गौणे कर्मणि द्वितीया] हर्षस्य मुकुटे प्रतिफलनादिति भावः।

(२४२) अम्बुबिन्दुमुचः—जलकणस्राविणः। चुचुम्बुरिव—पस्पर्शुरिव। कर्पूररेणव,—घनसारचूर्णानि लोचनयुगले—नेत्रयुग्ले, व्यलीयन्त इव—विलीना अभवन् इव, आश्लिष्यन् इत्यर्थः [लीयतेः दैवादिकस्य कर्त्तरि लङि रूपम्]।

(२४३) गलद्भिरिति। गलद्भिः—स्रवद्भिः, तुहिनकणानां—हिमबिन्दूनां, निकरैः—समूहैः, तुहिनकणानां समूहैरिति भावः. कृता—विरचिता, नीहारा,—हिमकणा येषु तथाविधा, हिमकणनिर्मिता इत्यर्थः, [अत्र "नीहारा

(२४४) हरिचन्दनरसासारेण इव अपाति सन्ततम् उरसि। कुमुदमयम् इव हृदयम् अभवत् अतिशिशिरम्। अन्तर्हितहिम-शिला इव विलीयमाना व्यलिम्पत् अङ्गानि। जातविस्मयश्च अकरोत् मनसि, (२४५) "एकमजर्य्यं सङ्गतम् अपहाय कास्ति अन्या प्रतिकौशलिका?" इति। आहारकाले च हंसवेगाय (२४६) धवलकर्पटप्रावृतधौतनारिकेलपरिगृहीतं विलिप्तशेषं चन्दनम् अङ्गस्पृष्टे च वाससी (२४७) शरत्तारका-कारतारमुक्तास्तवकितपदं परिवेषं नाम कटिसूत्रम्

हारा इव" इत्यत्र "नीहारहारा इव" इति समीचीनतया प्रतिभाति, तेन अर्थश्च: तुहिनकणनिकरैः कृता नीहारहारा,—तुहिनरचितहारा इवेत्यर्थः] अबध्नन्— कण्ठे समसज्जन्तीति भावः [बध्नाति कर्म्मणि लङि रूपम्]।

(२४४) हरिचन्दनेति।—हरिचन्दनरसाना—चन्दनविशेषद्रवाणाम्, आसार,—धारासम्पात तेनेव, सन्ततम—अजस्रम, उरसि—वक्षसि, अपाति—पतितं, [पततेः कर्म्मणि लुङि रूपम्]। कुमुदमयमिव—कैरवमयमिव, अतिशिशिरम्—अति-शीतलम्। विलीयमाना—द्रवीभवन्ती अन्तर्हितहिमशिला इव—अदृश्यकरका इवेत्यर्थः।

(२४५) एकम्—केवलम, अजर्य्यम्—अक्षय्य, सङ्गतं—मैत्रीम, अपहाय—त्यक्त्वा, अन्या—अपरा, प्रतिकौशलिका—प्रत्युपकृति, का अस्ति?—नैव कापीत्यर्थः, केवलमकृत्रिम सख्यमेव अस्य प्रतिदानं नान्यत् किमपि वस्तु इति भावः।

(२४६) धवलेति।—धवलेन—धौतेन इत्यर्थः, कर्पटेन—वस्त्रेण, प्रावृत,—आच्छादित, अथ धौत—मृष्ट, विशुद्ध इत्यर्थः, नारिकेल—नारिकेलसमुद्गक इत्यर्थः, ["नारिकेल" इत्यत्र "नालिकेर" इति पाठोऽपि स एवार्थः] तेन परिगृहीत—तदर्पित-मिति यावत्, विलिप्तशेष—स्वानुलिप्तावशिष्टमित्यर्थः, अङ्गस्पृष्टे—अङ्गधृते स्वपरिधान-योग्ये इत्यर्थः, स्वाङ्गानुलेपनावशिष्टचन्दनप्रदानं तथा स्वाङ्गस्पृष्टोचितवासप्रदानञ्च अनुग्रहातिशयप्रदर्शनार्थं, राजयोग्यवसनादिरूपप्रसादप्राप्तेः सम्मानबोधकत्वादिति भावः।

(२४७) शरदिति।—शरदः—शरत्कालीनाः तारकाः—नक्षत्राणि, तासाम् आकार इव—मूर्त्तय इव, मेघावरणराहित्यात् अतिसमुज्ज्वला इति भावः, तारा,—महत्यः, या मुक्ताः,—मुक्ताफलानीत्यर्थः, तैः स्तवकित—ग्रथित, पदम्—

(२४८) अतिमहार्हपद्मरागालोकलोहितीकृतदिवसञ्च तरङ्गकं नाम कर्णाभरणं प्रभूतञ्च भोज्यजातं प्राहिणोत्। एवंप्रायेण च क्रमेण जगाम दिवसः।

ततः (२४९) कटकस्थबलबहलधूलिधूसरितवपुरंशुमाली मलीमसम् अङ्गमिव क्षालयितुम् अपरजलनिधिम् अवातरत्। (२५०) आभोगाऽऽतपत्रप्रदानवार्त्तामिव निवेदयितुं वरुणाय वारुणीं दिशम् अयासीत्। (२५१) मुकुलायमानसकलकमलवना प्रमुख एव बद्धसेवाञ्जलिपुटा इव सदोषा भूः

अवयव इत्यर्थ यस्य तथाभूत, परिवेश नाम—परिवेश इत्याख्य, परिधिरूपत्वादिति भाव।

(२४८) अतीति।—अतिमहार्हस्य—महामूल्यस्य, पद्मरागस्य—रत्नविशेषस्य, कर्णाभरणनिहितस्य इति भाव, आलोकेन—उद्योतेन लोहितीकृत,—रक्तीकृत, दिवस,—वासर येन तथाभूत तरङ्गक नाम—तरङ्गकेतिसञ्ज्ञकम्, आन्दोलनादिति भाव, कर्णाभरण—कुण्डलम्।

(२४९) कटकेति।—कटक—हस्त्यश्वरथपादातसन्निवेश, तस्मिन् तिष्ठतीति कटकस्थ यत् बल—सैन्य, तस्य बहलाभि,—प्रभूताभि, धूलिभि,—रजोभि, सैन्याना पदनिक्षेपवेगोत्थिताभिरिति भाव, धूसरितम—आपाण्डुरीकृत, वपु,—शरीरं यस्य तथाभूत अंशुमाली—सूर्य्य। मलीमस—मलिन सैन्यपदोत्थरजःसम्पर्कादिति भाव। अपरजलनिधि—पश्चिमसागरम्।

(२५०) आभोगेति।—आभोगातपत्रम्—आभोगनामकं छत्र, तस्य प्रदानम्—अर्पण कुमाराय प्राभृतीकरणमित्यर्थं, तस्य वार्त्ता—सवाद तामिव। वरुणाय—प्रचेतसे पश्चिमाशाऽधिपतये इति भाव। वारुणीं—वरुणाधिष्ठिता, प्रतीचीमित्यर्थ, सूर्य्यस्य तस्यामेव अस्तगमनादिति भाव। अत्र आभोगातपत्रस्य वारुणतया अधिपति वरुणमनापृच्छ्य कथ तदुपभोग राज्ञा हर्षेण क्रियते? कथ वा अन्यस्य वस्तु अन्येनापरस्मै दीयते इति वार्त्ता वरुणाय विज्ञापयितुमेव वारुणदिकप्रयाण तपनस्य इत्युत्प्रेक्षितम्।

(२५१) मुकुलायमानेति।—मुकुलायमान—निमीलदिति भाव सकल—समग्र, कमलवन—पद्मकानन यस्या यस्या वा तथाभूता, सदोषा—सप्रदोषा दोषवती भूः

अभूत् भूपतेः। (२५२) नृपानुरागमय इव निखिलजीवलोक-लोकाञ्जलिबन्धबन्धुर्जगत् जग्राह सन्ध्यारागः। (२५३) गौडाप-राधशङ्किनी इव श्यामता प्रपेदे दिक् प्राची। (२५४) प्रचित-तिमिरनिवहा निर्वाणान्यनृपप्रतापानलकलापा इव कालि-मानम् अतानीत् मेदिनी। (२५५) मेदिनीशप्रदोषास्थान-पुष्पनिकरम् इव (२५६) विकचतगररुचिरम् अवचकरुः

सहसैवाञ्जलिपुटा इव—सैवार्थे रचितकरद्वयसंयोगा इव इत्यर्थे प्रमुखे एव अग्रे एव।

(२५२) नृपेति।—नृपे—राजनि, हर्षे इति यावत्, अनुरागमय,—प्रीति-पूर्ण। निखिलेति।—निखिलस्य—सकलस्य जीवलोकस्य—संसारस्य, लोकाना—नराणाम् अञ्जलिबन्धस्य—करद्वयसंयोगस्य बन्धु —मिव, संयोगघटकत्वादिति भाव, कृताञ्जलिभि लोकै सन्ध्या उपास्यते इति तात्पर्य्यम्। जगत्—भुवन, जग्राह—आचक्राम, सर्व्वाकान्त संवृत्त इति भाव।

(२५३) गौडेति।—गौडस्य—गौडराज्याधिपस्य इत्यर्थ अपराधात—दोषात, राज्ञ सोदरवधजनितादिति भाव शङ्कते—बिभेतीति तथोक्तेव, प्राची—पूर्वा, श्यामता—मलिनता प्रपदे—प्राप अस्तोन्मुखसूर्य्यस्य आलोहित्येन पश्चिमदिशाया औज्ज्वल्यात् पूर्व्वाशा निष्प्रभा जाता इति भाव।

(२५४) प्रचितेति।—प्राचत,—उदित, सञ्चित इत्यर्थ तिमिरनिवह —अन्धकारनिचय यस्या यस्यां वा तथोक्ता। निर्वाणेति।—निर्वाण,—शान्त विनष्ट इत्यर्थ, अन्येषाम्—इतरेषा, हर्षविपक्षाणामिति भाव, नृपाणा—राज्ञां प्रतापानल कलाप,—प्रभावाग्निसमूह यस्या तथाभूता इव, निर्वाणाग्नि कृष्णवर्णाङ्गारद्रूपण परि-णमनादिति भाव, कालिमान—कृष्णत्वं, तिमिराच्छन्नत्वमिति भाव अतानीत—विस्तारयामास।

(२५५) मेदिनीति।—मेदिनीशस्य—भूपते, प्रदोषास्थान—रजनीमुख-सभामण्डप, सायमुपवेशनार्हसमितिस्थानमिति यावत् तस्य पुष्पनिकर,—कुसुम निचय, मण्डपशोभावर्द्धनार्थे परिचारकवर्गै स्थापित इति भाव तमिव।

(२५६) विकचेति।—विकचै,—प्रस्फुटितै, तगरै,—पुष्पविशेषै, रुचिर—मनोज्ञ, विकचानि—प्रस्फुटानि, तगराणि—तदाख्यकुसुमानि, तेद्वत् रुचिर—मनो-

उडुनिकरम् अविरलं ककुभः। (२५७) स्कन्धावार गन्धगजमदाऽऽमोदधावितस्य इव मार्गो वियति विरराज रजःपाण्डुः ऐरावतस्य। (२५८) कुपितनृपव्याघ्राघ्राताम् उपसृष्टाम् इव पौरुहूती विहाय विहायस्तलम् आरुरोह रोहिणीरमणः। (२५९) प्रयाणवार्त्ता इव मानिनीनां हृदयभेदिन्यो ययुः इन्दुदीधितयो दश दिशः।

ह्रदे। अविरलं—सान्द्रम्, उडुनिकरं—नक्षत्रनिचयं, ("नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाऽप्युडु वा स्त्रियाम्" इत्यमरः) ककुभः,—दिशः, अवचकरुः,—आविरकुः, बहूनि नक्षत्राणि समुदितानीति समुदितार्थः।

(२५७) वियति आकाशे, स्कन्धावारेति।—स्कन्धावारस्य—कटकस्य, ये गन्धगजाः,—गन्धप्रधाना हस्तिनः, तेषां मदाऽऽमोदेन—दानवारिसौरभेण धावितस्य इव—विन्तस्य इव, तं प्रति क्रोधादिति भावः, ऐरावतस्य—स्वनामप्रसिद्धस्य इन्द्रगजस्य। रजःपाण्डुः—रजोभिः,—धावनवेगेन उत्थितैः पांशुभिः इत्यर्थः, पाण्डुः,—धवलः, मार्गः—पन्थाः, आकाशमार्ग इत्यर्थः, विरराज—शुशुभे, चन्द्रिकाधवलो वियन्मार्गः ऐरावतरजःपाण्डुरिव विरराज इति भावः।

(२५८) रोहिणीरमणः,—चन्द्रः, रोहिणी—गौः ("माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी। अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी" इत्यमरः) तस्याः रमणः,—धवः, पतिरित्यर्थः, वृषभ इति यावत्। ("रमणः पटोलमूले नाथो स्त्री सा धवे स्मरे" इति मेदिनी) कुपितेति। —कुपितेन—क्रुद्धेन, नृपव्याघ्रेण—राजश्रेष्ठेन, शार्दूलाधिपेन च, ("स्युरुत्तरपदे व्याघ्र-पुङ्गवर्षभकुञ्जराः। सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः॥" इत्यमरः) आघ्राता—आक्रान्तेति यावत् ताम्, गौडदेशस्य पूर्वदिगवस्थितत्वादिति भावः, अत एव उपसृष्टामिव—उपद्रुतामिव, पौरुहूतीं—पुरुहूतेन—इन्द्रेण अधिष्ठिताम्, प्राचीमित्यर्थः, ["इन्द्रो मरुत्वान्मघवा ०। पुरुहूतः पुरन्दरः॥" इत्यमरः। "पौरुहूतीम्" इत्यत्र "पौरुहूतीम्" इति पाठोऽपि स एवार्थः] विहायस्तलम्—अन्तरीक्षतलम्, ("नभोऽन्तरीक्षं गगनम्। पुंस्याकाशविहायसी॥" इत्यमरः) वृषभस्य कुपितव्याघ्राक्रान्तां सोपद्रवां दिशं विहाय स्थानान्तरं गच्छतीति भावः।

(२५९) मानिनीनां—प्रियान् प्रति प्रणयकोपवतीनां, हृदयभेदिन्यः,—चित्तव्यथा-

(२६०) नवनृपदण्डयात्रात्रासातुरा इव तरलितसत्त्व-हृदयाः चुक्षुभुः पतयो वाहिनीनाम्। (२६१) चिन्तेव भूभृतां हृदयानि विवेश गुहाविवराणि विमुक्तसर्व्वोर्वी-तिमिरसन्ततिः। प्रतिसामन्तचमूनाम् इव ननाश निद्रा कुमुदवनानाम्।

अस्याञ्च वेलायां (२६२) विततवितानतलवर्त्ती नरेन्द्रः,—"यात तावत्" इति विसर्ज्य अनुजीविनो हंसवेगम् आदिष्टवान्,—"कथय सन्देशम्" इति। प्रणम्य स कथयितुं प्रास्ता-

---

दायिन्य, भर्तृणां भटानां युद्धगमनेन विरहाशङ्कित्वात्, उद्दीपकत्वाच्चेति भाव, इन्दुदीधितय,—चन्द्रकिरणा, प्रयाणवार्त्ता इव—युद्धयात्राप्रवृत्तय इव।

(२६०) नवेति।—नवस्य—नूतनस्य, नवाभिषिक्तस्य इति यावत्, नृपस्य—हर्षस्य, दण्डयात्रा—युद्धप्रयाण, तया त्रास—भीति, तेन आतुरा इव—कातरा इव, अत एव तरलितेति।—तरलिता—चलिता, शिथिलिता च, सत्त्वानां—प्राणिनां, सत्त्वस्य—सत्त्वगुणस्य, सत्त्वगुणकार्यधैर्यस्य इत्यर्थश्च ("सत्त्व गुणे पिशाचादौ बले द्रव्य स्वभावयो। आत्मत्वे व्यवसायासुचित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु॥" इति मेदिनी) हृदि,—व्यवहार येषां तथाभूता वाहिनीनां—सैनिकानां, रिपुपक्षीयाणामिति भाव, तरङ्गिणीनाञ्च नदीनाञ्चेत्यर्थ, ("वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेना-सैन्यप्रभेदयो" इति मेदिनी) पतय,—स्वामिन राजान समुद्राश्चेत्यर्थ, चुक्षुभु,—विव्यथिरे, चचालिरे च, चन्द्रोदयदर्शनेन समुद्रक्षोभ प्रसिद्ध एव।

(२६१) भूभृतां—राज्ञां, पर्व्वतानाञ्च। गुहाविवराणि—कन्दराभ्यन्तराणीत्यर्थ। विमुक्तेति।—विमुक्ता—त्यक्ता सर्वा—समग्रा, उर्वी—पृथ्वी यया तथाभूता, तिमिरसन्तति—अन्धकारसमूह। ["विमुक्तसर्वोर्वीतिमिरसन्तति" इत्यत्र "विमुक्तसर्वाशा-तिमिरसन्तति" इति पाठे—विमुक्ता सर्वा आशा,—दिश यया तथाभूता तिमिरसन्तति] चन्द्रोदयेन अन्धकार दूरीभूत इति समुदितार्थ। प्रतिसामन्तचमूनामिव—प्रतिपक्षनृपतिसैन्यानामिव। निद्रा—सङ्कोच, स्वापश्च, ननाश—नष्टा, चन्द्रोदयात्, हर्षभयाच्चेति भाव।

(२६२) विततेति।—विततस्य—उपरि विस्तृतस्य, वितानस्य—उल्लोचस्य, चन्द्रातपस्येत्यर्थ, ("अस्त्री वितानमुल्लोच" इत्यमर) तलवर्त्ती—अध स्थित।

वीत्,—"देव ! पुरा (२६३) वराहसम्पर्कसम्भूतगर्भया भगवत्या भुवा नरको नाम सूनुः असावि रसातले। वीरस्य यस्य अभवन् बाल्य एव पादप्रणामप्रणयिनः चूडामणयो लोकपालानाम्; यस्य च (२६४) त्रिभुवनभुजो भुजशौण्डस्य भवनकमलिनीचक्रवाकीकोपकुटिलकटाक्षेक्षितोऽपि (२६५) भयचकितारुणपरिवर्त्तितरथो न आज्ञया विना रविः अस्तम् अव्राजीत्; यस्य वरुणस्य (२६६) बहिर्वृत्ति हृदयम् इदम् आतपत्रम् अहार्षीत्। महात्मनः तस्यान्वये भगदत्तपुष्पदत्त-

यात—गच्छत। अनुजीविनः,—परिजनान्, विसर्ज्य—परित्यज्य, सम्प्रेष्येति यावत्, स्थानान्तरमिति भावः। सन्देश—वाचिकम्। प्रास्तावीत्—प्रचक्रमे।

(२६३) वराहेति।—वराहः—भगवतो विष्णोरवतारविशेषः, तस्य सम्पर्केण—सङ्गेन, सम्भूतः,—सञ्जातः, गर्भः—भ्रूणः यस्याः तथाभूतया, भुवा—पृथिव्या, नरकः,—तदाख्यः प्रसिद्धः सूनुः,—पुत्रः, असावि—प्रसूतः। यस्य—नरकस्य, लोकपालानाम्—इन्द्रादीनां, चूडामणयः,—मुकुटरत्नानि, पादेति।—पादयोः,—चरणयोः, प्रणामे—नमस्कृतौ, प्रणयः,—आसक्तय इत्यर्थः, सन्ति एषामिति तथोक्ताः, नियतनरकचरणप्रणतिपरायणा इत्यर्थः, येन लोकपालाः सर्वे निर्जिता इति भावः।

(२६४) त्रिभुवनभुजः,—त्रिलोकीभोगिनः, त्रिलोकीश्वरस्य इति यावत् भुजशौण्डस्य—भुजेन—बाहुना बाहुबलदर्पेणेति यावत्, शौण्डस्य—मत्तस्य, बाहुबलशालिन इति यावत्, ("मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः" इत्यमरः) भवनेति।—भवनकमलिनी—गृहसरसि पद्मिनी गृहसमीपस्था पुष्करिणी वा, तत्र या चक्रवाकी—चक्रवाकवधूः, तस्याः कोपेन—क्रोधेन कुटिलः—वक्रः, यः कटाक्षः,—अपाङ्गदर्शनं, सूर्य्यास्तगमने तस्याः विरहोत्पत्तेरवश्यम्भावितया तद्गमननिवारणार्थं सकोपदर्शनमिति भावः, तेन ईक्षितोऽपि—दृष्टोऽपि, अस्तगमनोन्मुखोऽपि इति भावः।

(२६५) भयेति।—भयेन—भीत्या, चकितः—त्रस्तः, योऽरुणः,—तदाख्यसूतसारथिः तेन परिवर्त्तितः,—प्रत्यावर्त्तितः, रथः,—स्यन्दनं यस्य तथाभूतः। अव्राजीत्—अगमत्।

(२६६) बहिर्वृत्ति—बहिःस्थितम्, अतिप्रियमिति भावः। अहार्षीत्

वज्रदत्तप्रभृतिषु व्यतीतेषु बहुषु (२६७) मेरूपमेषु महत्सु महीपालेषु, प्रपौत्रो महाराजभूतिवर्म्मणः, पौत्रः चन्द्रमुखवर्म्मणः, पुत्रो देवस्य कैलासस्थिरस्थितेः स्थितिवर्म्मणः सुस्थिरवर्म्मा नाम महाराजाधिराजो जज्ञे तेजसां राशिः, मृगाङ्क इति यं जना जगुः । (२६८) यो यमजैनेवाजायत सहैवाहङ्कारेण । यश्च बाल एव प्रीत्या (२६९) द्विजातीन् अप्रीत्या च अरातीन् समग्रान् प्रतिग्रहान् अग्राहयत् ;

बलपूर्व्वकमग्रहीदित्यर्थः । तस्य—नरकस्य, अन्वये—वंशे । व्यतीतेषु—अतिक्रान्तेषु, परलोकं प्रस्थितेषु इत्यर्थः ।

(२६७) मेरूपमेषु—सुमेरुतुल्येषु, धनमानाढ्यत्वादिभिरत्युन्नततयेति भावः । महत्सु—प्रवरेषु, महीपालेषु—राजसु । कैलासेति ।—कैलासे—तदाख्ये शिवाऽऽवासभूते पर्व्वते, स्थिरा—निश्चला, निश्चयात्मिका इति यावत्, स्थितिः—अवस्थानं यस्य तथाभूतस्य, स्वकीयशुभकर्म्मबलात् अवश्यमेव शिवपार्षदो भूत्वा कैलासे चिराय स्थानं कुर्व्वीत इति भावः, पुण्यवत इति तात्पर्य्यम् । महेति ।—महाराजेषु—श्रेष्ठनृपतिष्वपि, अधि—अधिकः, उत्कर्षवानित्यर्थः, राजा—नृपतिः तथाभूतः, सार्वभौम इत्यर्थः, जज्ञे—बभूव । मृगाङ्कः—चन्द्रः, तद्वत् जगतां प्रीत्युत्पादकत्वात् इति भावः, एतेन स अतीव प्रजारञ्जनपरायण आसीत् इति सूच्यते, जगुः—कीर्त्तयामासुः ।

(२६८) यः—मृगाङ्कापरनामा सुस्थिरवर्म्मा इति यावत्, यमजेनेव—युग्मजातेनेव, अहङ्कारेण सहैवोत्पन्नत्वादिति भावः अहङ्कारेण—अभिमानेन, सहैव अजायत—उदपद्यत, अहङ्कारः स च युगपदेव अवतीर्णौ इत्यर्थः, स अतीव अभिमानी आसीदिति भावः ।

(२६९) प्रतिग्रहान्—द्विजेभ्यो विधिवद्देयान् यथाविधि दानीयद्रव्याणीति यावत्, सैन्यपृष्ठानि च, अरातिसैन्यानि रणभूमौ पृष्ठप्रदर्शनपराणीत्यर्थः, पराजयस्वीकाराणीति भावः, ("प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । द्विजेभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे ॥" इति मेदिनी) प्रीत्या द्विजान् दानीयद्रव्यस्वीकारणरूपप्रतिग्रहान् अग्राहयत्, शत्रूंश्च अप्रीत्या सैन्यानां पश्चाद्भागप्रदर्शनप्रतिग्रहान् अग्राहयत् इति निष्कर्षः, स दानशील वीर्य्यवांश्चासीदिति तात्पर्य्यम् ।

(२७०) यत्र च अतिदुर्लभं लवणालयसम्भूतायाः परं माधुर्य्यम् अभूल्लक्ष्म्याः; तथा च यो (२७१) वाहिनीनाथानां शङ्खान् जहार, न रत्नानि; पृथिव्याः स्थैर्य्यं जग्राह, न करम्; (२७२) अवनिभृतां गौरवमादत्त, न नैष्ठुर्य्यम्। तस्य च सुगृहीतनाम्नो देवस्य देव्यां श्यामादेव्यां भास्करद्युतिर्भास्करवर्माऽपरनामा तनयः शन्तनोर्भागीरथ्यां भीष्म इव कुमारः समभवत्। अयम् (२७३) अस्य च शैशवादारभ्य सङ्कल्पः स्थेयान् स्थाणुपादारविन्दद्वयादृते न अहम् अन्यं नमस्कुर्य्यामिति; ईदृशश्च अयं मनोरथः त्रिभुवनदुर्लभः त्रयाणाम अन्यतमेन सम्पद्यते; सकलभुवनविजयेन

---

(२७०) यत्र—यस्मिन् राजनि। लवणालयसम्भूतायाः,—लवणसागरसमुत्पन्नायाः, लक्ष्म्याः,—श्रियाः; स परं श्रीमान् आसीदिति भावः।

(२७१) वाहिनीनाथानां—प्रतिपक्षसेनापतीनां, समुद्राणाञ्च शङ्खान्—युद्धारम्भे वाद्यमानान् विजयशङ्खान्, समुद्रगर्भस्थान् कम्बूंश्च इत्यर्थः, जहार—शत्रून विजित्य बलपूर्वकं जग्राह, समुद्रात् सञ्जग्राह च। स्थैर्य्यं—चिरस्थितिम्। करं—राजग्राह्यभागं, धीरः स स्वधैर्य्येण पृथिवीमपि अतिचक्राम इति भावः।

(२७२) अवनिभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, गौरवं—सम्मानं, गुरुत्वमित्यर्थश्च; नैष्ठुर्य्यं—क्रूरत्वं, काठिन्यञ्च, राज्ञां सम्मानं ननाश तथा पर्वतवत् सारवाश्चासीत् इति भावः। सुगृहीतनाम्नः,—प्रातःस्मरणीयस्य, तस्य—सुस्थिरवर्म्मणः। भास्करद्युतिः,—सूर्य्यवत् तेजस्वी। शन्तनोः,—तदाख्यस्य चन्द्रवंशीयनृपभेदस्य। कुमारः,—कुमार इत्याख्यः।

(२७३) अस्य—भास्करवर्म्माऽपराख्यस्य कुमारस्य। स्थेयान्—अतिस्थिरः, दृढतरः इति यावत्, सङ्कल्पः,—अभिलाषः, वासनेति यावत्। स्थाण्विति।—स्थाणोः,—हरस्य, ("हरः स्मरहरो भर्गः। स्थाणू रुद्र उमापतिः॥" इत्यमरः) पादारविन्दद्वयात्—चरणकमलयुगलात्, ऋते—विना। त्रिभुवनदुर्लभः,—त्रिजगद्वासिभिः दुष्प्राप इत्यर्थः। त्रयाणां—सकलभुवनेत्यादिना वक्ष्यमाणानां त्रिविधानामित्यर्थः, अन्यतमेन—केनचिदेकेन, सम्पद्यते—घटते। सकलभुवनविजयेन—त्रिजगद्वशीकरणेन, त्रिभुवनं विजेतुं समर्थयन् न कमपि नमस्कुर्यात्, तमेव सर्वे नमस्करिष्यन्तीति भावः।

वा, मृत्युना वा, (२७४) यदि वा प्रचण्ड-प्रतापज्वलनदिग्दाहेन जगत्येकवीरेण देवोपमेन मित्रेण। मैत्री च प्रायः (२७५) कार्य्यव्यपेक्षिणी क्षोणीभृताम्। कार्य्यञ्च कीदृशं नाम तत् भवेत्, यत् (२७६) उपन्यस्यमानम् उपनयेत् मित्रतां देवम्। देवस्य हि यशांसि (२७७) सञ्चिचीषतो बहिरङ्गभूतानि धनानि। बाहावेव च केवले निषण्णस्य शेषावयवानामपि साहायक-सम्पादनमनोरथो निरवकाशः, किमुत बाह्यजनस्य?

मृत्युना वा—मरणेन वा इदानीमेव म्रियते चेत्, नान्यस्मै नमस्कर्त्तुमवसरं लभेत इति भावः।

(२७४) यदि वा—अथवा, प्रचण्डेति।—प्रचण्डेन—तीक्ष्णेन प्रतापज्वलनेन—वीर्य्यवह्निना, दिशः—ककुभः, दाहः,—सन्तापः येन तथाभूतेन। देवोपमेन—देवसदृशेन भवता तुल्येन इत्यर्थः, भवान् मित्रश्चेत् तदा त्वत्साहाय्येन सर्वानेव विजेतुं शक्ष्यति सः, तथात्वे न कोऽपि तस्य नमस्कारयोग्यः स्थास्यति इति भावः।

(२७५) कार्य्यव्यपेक्षिणी—कार्य्यानुरोधिनी। क्षोणीभृतां—राज्ञाम्, परस्परोपकारादिना राज्ञां मित्रता जायते इति समुदितार्थः।

(२७६) उपन्यस्यमानं—कथ्यमानम्। उपनयेत—प्रापयेत्, कीदृशेन पुनः कार्य्येणास्मत्स्वामी देवस्य मित्रतां लब्धुं शक्नुयात्, तत् नाद्यापि निर्णीतं भवति इति सरलार्थः।

(२७७) सञ्चिचीषतः—सञ्चेतुमिच्छतः, सञ्जिघृक्षतः इत्यर्थः। बहिरङ्गभूतानि—बाह्यानि हेयानीति यावत् धनाशास्यानीति भावः, देवो हि यशसि एव कामुकः, न च तुच्छेषु धनेषु, अतो धनदानेन भवतो मैत्रीकामना दुरापास्ता इति तात्पर्य्यम्। बाहावेव—भुजवीर्य्ये एव, निषण्णस्य—उपविष्टस्य, निर्भरमवस्थितस्येत्यर्थः, शेषावयवानामपि—बाहुव्यतिरिक्तानाम् अन्येषामङ्गानामिति यावत्, साहायकसम्पादनमनोरथः,—साहाय्यकरणाभिलाषः, निरवकाशः,—अवकाशरहितः, निरर्थक इति भावः, केवलं बाहुबलेनैव देवेन यशांसि सञ्चितानि, तत्र चक्षुरादीनामन्येषामङ्गानामपि साहाय्यं नैव गृहीतमिति निष्कर्षः। किमुत—किं पुनः, बाह्यजनस्य?—बहिःस्थितस्य सैन्यादेः? इति भावः।

(२७८) चतुःसागरग्रामग्रहणघस्मरस्य पृथिव्येकदेशदानोपन्यासेनापि का तुष्टिः? (२७९) अभिरूपकन्याविश्राणनविलोभनमपि लक्ष्मीमुखारविन्ददर्शनदुर्ललितदृष्टेः अकिञ्चित्करम्। एवम् (२८०) अघटमानसकलोपायसम्पादितपदार्थेऽस्मिन् प्रार्थनामात्रमेव केवलम् अनुरुध्यमानः शृणोतु देवः,—(२८१) प्राग्ज्योतिषेश्वरो हि देवेन एकपिङ्ग इव अनङ्गद्विषा,

---

(२७८) चतुःसागरेति।—चत्वारः सागराः,—समुद्राः, ससागरा मेदिनी इति यावत्, ग्रामा इव—सवसथा इव, क्षुद्रप्रदेशा इवेति यावत्, ["ग्राम—" इत्यत्र "ग्रास—" इति पाठे,—चत्वारः सागरा एव ग्रासाः,—कवलाः चतुरम्भोधिवेष्टितमेदिनीग्रसनोद्यतस्य इत्यर्थः] तेषां ग्रहणे—आयत्तीकरणे, घस्मरः,—लोलुप इति भावः तस्य यश्चतुरुदधिमेखलां पृथ्वीमपि क्षुद्रग्राममिव मन्यते, तस्येति भावः पृथिव्येति।—पृथिव्याः,—धरायाः, एकदेशस्य—एकांशस्य, स्वल्पप्रदेशस्य इति यावत्, दानोपन्यासेन—वितरणकीर्तनेन।

(२७९) अभिरूपेति।—अभिरूपायाः,—रम्यायाः, सुन्दर्या इत्यर्थः, ("अभिरूप बुधे रम्ये" इति मेदिनी) कन्यायाः,—कुमार्याः, विश्राणनं—दानं, ("त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने। विश्राणनम्—" इत्यमरः) तेन विलोभनं—लोभप्रदर्शनं, लक्ष्मीति।—लक्ष्म्याः,—कमलायाः, मुखारविन्दस्य—वदनसरोजस्य दर्शनेन—अवलोकनेन, दुर्ललिता—दुर्विनीता, अन्यदर्शननिरभिलाषेति भावः, दृष्टिः—नेत्रं यस्य तथाभूतस्य, नियतकमलालिङ्गितवक्षःस्थलतया अन्यसुन्दरीस्पृहाऽपि ते नास्ति, अतः कन्याप्रलोभनमपि न ते मैत्रीसाधनम् इति भावः।

(२८०) अघटमानेति।—अघटमानेन—योजयितुमशक्येन दुर्घटेनेति यावत्, सकलेन—समस्तेन उपायेन—साधनेन सम्पादितः—कृतः, पदमेव—शब्द एव, अर्थः,—विषयः तस्मिन्, अनन्योपायसाध्ये इति भावः. अस्मिन्—भवन्मैत्रीकरणे इति भावः। अनुरुध्यमानः,—अनुरुध्यमानः, अनुनीयमानः इत्यर्थः, अस्माभिरिति शेषः, ("अनुरोधोऽनुवर्त्तनम्" इत्यमरः)।

(२८१) प्राग्ज्योतिषेश्वरः,—कामरूपेश्वरः, देवेन—महाराजाधिराजेन भवतेति भावः अनङ्गद्विषा—हरेण, एकपिङ्ग इव—एकम्—एकनेत्रमिति यावत् पिङ्गं—पिङ्गलं यस्य सः, कुबेर इव इत्यर्थः, ("कुबेरस्त्र्यम्बकसखो यक्षराड् गुह्यकेश्वरः। यक्षैक

दशरथ इव गोत्रभिदा, धनञ्जय इव पुष्कराक्षेण, (२८२) वैकर्त्तन इव दुर्य्योधनेन, मलयानिल इव माधवेन, अजर्य्यं सङ्गतम् इच्छति। यदि च देवस्यापि मैत्रीयति, हृदयम् अवगच्छति च पर्य्यायान्तरितं दास्यम् अनुतिष्ठन्ति सुहृद इति; ततः किमास्यते? समाज्ञाप्यताम्, अनुभवतु विष्णोर्मन्दरगिरिः इव (२८३) विकटकेयूरकोटि-मणिविघट्टनक्वणितकटकमणिशिलाशकलानि गाढोपगूढानि देवस्य कामरूपाधिपतिः। (२८४) अस्मिन्नालसेः अनवरत-विमललावण्यसौभाग्यसुधानिर्झरिणि सुखशमिनि चिरात्

पिङ्गलविन्" इत्यमरः) कुबेरो हि सामूय गौरीं निरीक्ष्य तच्छापात् नष्टैकनेत्रो जातः, पुनः शिवप्रसादात् तच्चक्षुः पिङ्गलत्वं जातमिति पौराणिकी वार्त्ता। गोत्रभिदा —इन्द्रेण, ("इन्द्रो मरुत्वान्मघवा । सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री" इत्यमरः)। पुष्कराक्षेण—पुण्डरीकाक्षेण, कृष्णेनेत्यर्थः धनञ्जय इव—अर्जुन इव।

(२८२) वैकर्त्तन इव—सूर्य्यसुत कर्ण इव। माधवेन—वसन्तेन। अजर्य्यम् —अक्षय्यं, सङ्गतं—मैत्रीम्। मैत्रीयति—मैत्रीमिच्छति, स इति शेषः, तथापि हृदयं—चित्तं, तस्येति भावः, सुहृदः—मित्राणि, पर्य्यायान्तरितं—पर्य्यायेण— एकार्थवाचकशब्दान्तरेण अन्तरितम्—आच्छन्नं, मैत्रीनाम्ना व्यवहितमित्यर्थः, दास्यं —कैङ्कर्य्यम्, अनुतिष्ठन्ति—आचरन्ति, इति अवगच्छति—जानाति च। ततः,— तस्मात् मित्रताया अपि दास्यापरपर्य्यायकत्वादित्यर्थः, किम् आस्यते?—किं तूष्णीं स्थीयते युष्माभिः, अस्मत्प्रभुणेति शेषः, मित्रतामपि दास्यस्य नामान्तरं विदित्वा किं भवता सह मैत्रीं न करिष्यति? इति भावः।

(२८३) विकटेति।—विकटस्य—उन्नतस्य, उज्ज्वलस्य वा, केयूरकोटिमणेः —अङ्गदाग्रनिहितरत्नस्य, विघट्टनेन—सङ्घर्षेण, क्वणितानि—रणितानि, ["क्वणित—" इत्यत्र "कणित—" इति पाठोऽपि स एवार्थः] कटकस्य—नितम्बस्य, मन्दराद्रेरिति यावत् अङ्गदस्य च, मणिशिलाशकलानि—रत्नपाषाणखण्डानि येषु तथाभूतानि, गाढोपगूढानि—दृढालिङ्गनानि।

(२८४) अस्मिन्—परिदृश्यमाने, भुवनदीपे इति यावत्, अनवरतेति।—

चक्षुषी लालयतु प्राग्ज्योतिषेश्वरश्रीः। न अभिनन्दति चेत् देवः प्रणयम् आज्ञापयतु, किं कथनीयं मया स्वामिनः?" इति।

(२८५) विरतवचसि तस्मिन् भूपालः पूर्व्वोपलब्धैरेव गुरुभिः गुणैः आरोपितबहुमानः कुमारे सुदूरमाभोगातपत्रव्यतिकरेण तु परां कोटिम् आरोपिते प्रेम्णि लज्जमान इव सादरं जगाद,—"हंसवेग। कथमिव तादृशि महात्मनि महाऽभिजने पुण्यराशौ गुणिनां प्राग्रहरे परोक्षसुहृदि स्निह्यति मद्विधस्य अन्यथा स्वप्नेऽपि प्रवर्त्तेत मनः? (२८६) सकलजगदुत्तापन-

---

अनवरतम्—अविरतं विमलं—स्वच्छं, लावण्यमेव—"मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते॥" इत्युक्तलक्षणसौन्दर्यविशेष एव, सौभाग्यं—सुभगत्वं नैवरन्तर्यमिति भावः तदेव सुधा—अमृतं, तस्याः निर्झरं,—प्रवाहं, स्रवति, मुखशशिनि—वदनचन्द्रे, प्रागिति।—प्राग्ज्योतिषेश्वरस्य—कामरूपाधिपस्य, श्रीः—लक्ष्मीः चिरात्—चिरकालम्, आनन्दे,—आसन्नोत्सवम् आकाङ्क्षां पूरयित्वेत्यर्थः, चक्षुषी—नयने लालयतु—पोषयतु सन्तर्पयतु इत्यर्थः चिरं तृप्तिं लभताम् इति यावत्। प्रणयम्—प्रार्थनां, न अभिनन्दति—न प्रशंसति नानुमन्यते इत्यर्थः।

(२८५) तस्मिन्—हंसवेगे इत्यर्थः विरतवचसि—तूष्णीम्भूते इत्यर्थः। पूर्व्वोपलब्धैः,—पूर्व्वविदितैः, गुरुभिः—महद्भिः। कुमारे—तदाख्ये कामरूपेश्वरे, सुदूरम्—अत्यर्थम्, आरोपितबहुमानः,—जनितबह्वादरः, आभोगातपत्रव्यतिकरेण—आभोगाख्यच्छत्रप्रदानसम्पर्केणेत्यर्थः, प्रेम्णि—प्रणये कुमारं प्रतीति भावः परां कोटिम्—परमोत्कर्षम्, आरोपिते—नीते। महाऽभिजने—महान्—श्रेष्ठः, अभिजनः,—कुलं यस्य तस्मिन् ("सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ" इत्यमरः) महाकुलप्रसूते इत्यर्थः। प्राग्रहरे—मुख्ये श्रेष्ठे इत्यर्थः ("मुख्यवर्य्यवरेण्याश्च। पराद्ध्याग्र्यप्राग्रहर— " इत्यमरः)। परोक्षसुहृदि—अप्रत्यक्षमित्रे, अहेतुकसखे इत्यर्थः। स्निह्यति—स्नेहपरायणे, मयीति भावः। अन्यथा—विरुद्धमिति भावः कथमिव—केन प्रकारेण प्रवर्त्तेत?—प्रवृत्तं भवेत्? तस्य प्रणयभङ्गं कर्त्तुं नैव शक्नुयादित्यर्थः।

(२८६) सकलेति।—सकलानां—समग्राणां, जगतां—भुवनानाम्, उत्ता-

पटवोऽपि शिशिरायन्ते त्रिभुवननयनानन्दकरे कमलाकरे कराः तिग्मतेजसः। सुबहुगुणक्रीताश्च के वयं सख्यस्य? सज्जनमाधुर्य्याणामभृतदासो दश दिशः। (२८७) एकान्तावदातोत्तानस्वभावसम्भृतसादृश्यस्य कुमुदस्य कृते केनाभिहितः शिशिररश्मिः? श्रेयांश्च (२८८) सङ्कल्पः कुमारस्य। स्वयं बाहुशाली मयि च समालम्बितशरासने सुहृदि हराहृते कामन्यं नमस्यति? संवर्द्धिता मे प्रीतिः अमुना सङ्कल्पेन। अवलेपिनि पशौ अपि केसरिणि बहुमानो हृदयस्य, किं पुनः सुहृदि?

पने—सन्तापजनने, पटव,—समर्थाः, तिग्मतेजस,—सूर्य्यस्य, करा,—किरणा, इत्यर्थः त्रिभुवननयनानन्दकरे—त्रिलोकवासिनां नेत्रसुखप्रदे, कमलाकरे—पद्मसमूहे, शिशिरायन्ते—शीतलायन्ते। सुबहुगुणक्रीता,—प्रभूतदाक्षिण्यविनयादिभिरात्मीकृता इत्यर्थं ["सुबहुगुणक्रीता" इत्यत्र "सुबहुगुणगणक्रीता" इति पुस्तकान्तरधृतपाठस्तु न मनोरम, सुबहुशब्देनैव गणार्थस्य गम्यमानत्वात्] सख्यस्य—मित्रतायाः, प्रवरगुणवतस्तस्य गुणनिर्जिता भृत्यप्राया वयमेव सखित्वानर्हा इति भाव। सज्जनमाधुर्य्याणां—सत्पुरुषाणां विनयादिपूर्णसुमधुराचरणानामित्यर्थ, अभृतदास,—अवेतनकिङ्कर्य्य, सर्व एव आत्मानं सज्जनानां दासं मन्यन्ते इति निष्कर्षं।

(२८७) एकान्तेति।—एकान्तम—अत्यन्तम्, अवदातेन—श्वेतेन निर्मलेन च, उत्तानेन—उन्मुखेन, उन्नतेन च स्वभावेन—प्रकृत्या, सम्भृतम्—अधिगतं, सादृश्यम्—उपमा, कुमारेण सहेति भाव येन तथाभूतस्य। कृते—निमित्तं, शिशिररश्मि,—चन्द्र इति केन अभिहित?—कथित? चन्द्र केनाप्यनुपदिष्ट एव कुमुदस्य गुणेनैव प्रणयी जात इत्यर्थ, कुमारस्य उदारगुणैराकृष्टोऽहं तत्सङ्कल्पसाधनार्थं यतिष्यामीति भाव।

(२८८) सङ्कल्प,—अभिलाष। बाहुशाली—भुजबलसम्पन्न, वीर्य्यवानित्यर्थं। समालम्बितशरासने—सम्भृतकार्मुके। हराहृते—शिवं विना। नमस्यति—नमस्करोति। अवलेपिनि—गर्वशालिनि गौरववतीति यावत्, मानशालिनीति भाव। केसरिणि—सिंहे। हृदयस्य—चेतस बहुमान,—समादर। सुहृदि—मित्रे, अवलेपिनि इति भाव, किं पुन?—आत्मसमानरूपोऽभवति पशावपि

तत् तथा यतेथाः, यथा न चिरमियम् अस्मान् क्लेशयति कुमार-दर्शनोत्कण्ठा" इति।

हंसवेगस्तु विज्ञापयाम्बभूव,—"देव! किमपरम् इदानीं क्लेशयति? (२८९) अभिजातम् अभिहितं देवेन। सेवाभीरवो हि सन्तः, तत्रापि विशेषेण अयम् अहङ्कारधनो वैष्णवो वंशः। आस्तां तावत् अस्मत्स्वामिवंशः। पश्यतु देवः, पुरुषस्य हि सेवां प्रति (२९०) दुर्जनन्या इव अतिदृढया दुर्गत्या वा अभिमुखीक्रियमाणस्य, (२९१) कुटुम्बिन्या इव असन्तुष्टया तृष्णया वा प्रेर्यमाणस्य, दुरपत्यैः इव यौवनजनितैः नानाऽभिलाषिभिः असत्सङ्कल्पैर्वा आकुलीक्रियमाणस्य, (२९२) जरत्कुमारीमिव परमार्गणयोग्याम् अतिमहतीं वा अवस्थां पश्यतः स्फुटति,

---

मम श्रद्धा जायते, तादृशमदन्यत्वात् सुहृदि कुमारे किं पुनर्वक्तव्यम्। अवश्यमेव समादरः तत्सङ्गस्वच्छन्दप्रयत्नश्च करणीय इति भावः। तथेति।—यथा इयं कुमारस्य दर्शनोत्कण्ठा चिरम् अस्मान् न क्लेशयति, तथा यतेथाः,—यत्नं कुरु, यथा शीघ्रं कुमारं द्रष्टुं शक्नुया तथा कुर्विति भावः।

(२८९) अभिजातम्—न्याय्यं, सुन्दरमित्यर्थः ("अभिजातः कुलीने स्यान्न्याय्ये पण्डितयोरपि" इति मेदिनी)। सेवाभीरव इति।—सेवायाः—परपरिचर्यायाः, भीरवः,—पराङ्मुखा इत्यर्थः। अहङ्कारधनः,—मानधन इत्यर्थः, वैष्णवः,—विष्णोः अवतारस्य वराहस्य अयमित्यर्थः, वंशः,—कुलम्, विशेषणम्, सेवाभीरुः इति शेषः।

(२९०) दुर्जनन्या इव—दुष्टया मात्रा इव, अतिदृढया—अतिस्थिरया, अतिप्रबलया च, दुर्गत्या—दैन्येन अभिमुखीक्रियमाणस्य—अभिमुखतां नीयमानस्य।

(२९१) कुटुम्बिन्या इव—गृहिण्या इव, असन्तुष्टया—अतृप्तया, असम्भृतया च, अपूर्णयेत्यर्थः, तृष्णया—धनलालसया, प्रेर्यमाणस्य—नियोज्यमानस्य। दुरपत्यैरिव—कुपुत्रैरिव, यौवनजनितैः,—यौवनकालोत्पन्नैः, नानाऽभिलाषिभिः,—विविधाकाङ्क्षिभिः, असत्सङ्कल्पैः,—दुर्वासनाभिः, आकुलीक्रियमाणस्य—आकुलतां नीयमानस्य।

(२९२) जरत्कुमारीमिव—वयस्थामदत्तां कन्यामिव, परमार्गणयोग्याम्—परस्य—अन्यस्य पात्रस्य धनस्वामिनश्च इत्यर्थः मार्गणम्—अन्वेषणम्, यद्वा,—परस्य—उत्तमस्य, पात्रस्येत्यर्थः, मार्गणम्—अन्वेषणं, परस्मै—अन्यस्मै, धनस्वामिने इत्यर्थः,

(२९३) दुर्बन्धुभिः इव दुःस्थितैः समग्रैः ग्रहैर्वा ग्राह्यमाणस्य अभियोगं, पुरातनैः अतिदुस्त्यजैः भृत्यैरिव (२९४) मलिनैः कर्म्मभिर्वा अनुवर्त्त्यमानस्य सकलशरीरसन्तापकरं करीषाग्निमिव दुष्कृतिनः कृतचित्तस्य सम्प्रवेष्टुं राजकुलम्, (२९५) उपहतसकलेन्द्रियशक्तेरिव मिथ्या एव (२९६) हृदयगतविषयग्रामग्रहणाभिलाषस्य, प्रथममेव तोरणतले वन्दनमालाकिसलयस्य इव शुष्यतो द्वाररक्षिभिः निरुद्धस्य, पीडि-

---

मार्गण—याञ्चा इति च ("मार्गणो याचके शरे। याञ्चाऽन्वेषणयो क्लीबम्" इति मेदिनी) तस्य योग्या—उपयोगिनी ताम, अतिमहतीम्—अतिप्रवृद्धाम्, अवस्थां—दशा दशामित्यर्थ, पश्यत,—अवलोकयत।

(२९३) दुर्बन्धुभिरिव—दुष्टै ज्ञातिभिरिव, दुःस्थितै,—दुर्गतै, दुः,—दुष्टतया, विरुद्धत्वेन इति भाव, स्थितैश्च समग्रै,—सकलै, ग्रहै,—रव्यादिभि, अभियोगम—अपराधं, ग्राह्यमाणस्य—प्राप्यमाणस्य।

(२९४) मलिनै,—मालिन्यापादकै, पापैरित्यर्थ, पूर्वकृतैरिति भाव। अनुवर्त्त्यमानस्य—अनुस्रियमाणस्य। दुष्कृतिन —पापिन, सकलशरीरसन्तापकरं —सर्व्वाङ्गदाहजननमित्यर्थ, सर्वदेहपीडाजनकश्च, राजपुरुषाणां मर्म्मवचनात् धर्मदाहुल्यादिति वा भाव, करीषाग्निमिव—तुषानलमिव, राजकुलं—राजद्वारं, सम्प्रवेष्टुं—गन्तुमित्यर्थ, कृतचित्तस्य—विहितमानसस्य।

(२९५) उपहतेति।—उपहता—विलुप्ता, सकलानां—सर्वेषाम्, इन्द्रियाणां —चक्षुरादीनामित्यर्थं, शक्ति,—सामर्थ्यं यस्य तथाभूतस्य, मिथ्या एव—वृथा एव, इन्द्रियाणां भोगशक्तेरभावादिति भाव।

(२९६) हृदयेति।—हृदयगतस्य—मनोरथोपस्थितस्य, न तु वस्तुत समुपस्थितस्य इति भाव, विषयाणां—स्रक्चन्दनवनितादीनां भोग्यवस्तूनां, ग्रामस्य—समूहस्य, ग्रहणे—प्राप्तौ, अभिलाष,—स्पृहा, यद्वा,—हृदय गत,—मनोरथमात्रेण पर्यवसित, न तूपभोगसमय इति भाव, विषयग्रामस्य ग्रहणे अभिलाषो यस्य तथाभूतस्य। प्रथमम् एव—आदौ एव, प्रवेशक्षणे एवेत्यर्थ, तोरणतले—बहिर्द्वारतलभूमौ, द्वाररक्षिभि निरुद्धस्य—अवरुद्धस्य, अत एव वन्दनमालाकिसलयस्येव—वन्दन—तोरणस्य मण्डनमित्यर्थ, तस्य माला—स्रक, यद्वा,—वन्दन—पूजन, शोभासम्पादनमित्यर्थ, तोरणस्येति

तस्य प्रविशतो द्वारे हरिणस्य इव अपरैः हन्यमानस्य, (२८७) करिकर्मचर्मपुटस्य इव मुहुर्मुहुः प्रतीहारमण्डलकरप्रहारैः निरस्यमानस्य, (२८८) निधिपादपप्ररोहस्य इव द्रविणाभिलाषात् अधोमुखीभवतो दूरम्, अमार्गणस्य अपि अतिविप्रकृष्टविवृत्तविसर्जितस्य उद्वेगं व्रजतः,

---

भाव, तद्यो माला, तस्या तस्या वा य किसलय,—पल्लव तस्य इव, शुष्यत,—शीर्णं प्राप्नुवत, क्षुत्पिपासाकुलत्वात् सूर्यातपाच्च इति भाव। पीडितस्य—वेत्रादिना ताडितस्य, प्रतीहारैरिति शेष, अपरैः,—रक्षिपुरुषव्यतिरिक्तै राजपरिजनै इति भाव, हन्यमानस्य—ताड्यमानस्य।

(२८७) करीति।—करिणा—हस्तिना, कर्मणे—युद्धशिक्षार्थमिति भाव, चर्मपुटस्य इव—चर्मनिर्मितहस्त्याकारस्य इव, अचनस्य इति भाव। प्रतीहारेति।—प्रतीहारमण्डलेन—दौवारिकसमूहेन, करप्रहारैः,—चपेटाघातै इत्यर्थ, प्रतीहारैश्च—प्रतिसंहरणेनेत्यर्थ, शुण्डासङ्कोचनेन इति भाव, मण्डल—मण्डलाकार इत्यर्थ, यस्य तथाविध, कर,—शुण्डादण्ड, तस्य प्रहारै,—आघातैरिति च, निरस्यमानस्य—निराक्रियमाणस्य, दूरीक्रियमाणस्येत्यर्थ।

(२८८) निधिपादपप्ररोहस्य इव—निधि,—मूलनिहितधनराशि, तत्र पादपप्ररोह,—तस्य उपरि जात य वृक्षाङ्कुर, वृक्षावरोह इत्यर्थो वा, तस्य इव। द्रविणाभिलाषात्—धनलालसात, अधोमुखीभवत,—प्रणतस्येत्यर्थ, अवाङ्मुखस्य च इत्यर्थ, याञ्चालाघवात् स्वभावाच्चेति भाव, यत्र भूतले निधय तिष्ठन्ति, तदुपरिस्थवृक्षस्य शाखाप्ररोहादय अत्यर्थमधोलम्बिनो भवन्ति इति प्रसिद्धि। अमार्गणस्यापि—अयाचकस्यापि, अन्यत्र,—मार्गण,—शर, तद्भिन्नस्यापि, दूरविक्षेपानर्हस्यापि इति भाव, अतीति।—अतिविप्रकृष्टम्—अतिदूर यथा तथा, विवृत्त,—पराङ्मुख, विसर्जित,—विक्षिप्त राजपुरुषैरिति भाव, यद्वा,—अतिविप्रकृष्टै,—अतिदूरवर्त्तिभिरित्यर्थ, राजकुलासन्नै प्राकृतैरिति भाव, विवृत्त,—क्षत एव दर्शन दत्त्वा भाव किमपि अप्रार्थी इत्यानुकूल्या प्रकटित इत्यर्थ, पश्चात् विसर्जित,—परित्यक्त तस्य, अन्यत्र,—अतिविप्रकृष्टम्—अतिदूर यथा तथा, आकर्णमिति यावत् विवृत्त,—वि—विशेषेण, वृत्त,—स्थित इत्यर्थ, आकृष्ट इति यावत्, विसर्जित,—निक्षिप्त तस्य। उद्वेगम्—आधि, व्रजत,—प्राप्नुवत, नाहं धनाशया कर्मप्रत्याशया वा अवागतवान्, तथापि

(२९९) अकण्टकस्यापि चरणतललग्नस्य आकृष्य क्षेपीयः क्षिप्यमाणस्य, (३००) अमकरकेतोरपि अकालोपसर्पण-प्रकुपितेश्वरदृष्टिदग्धस्य प्रलयम् उपगच्छतः, (३०१) कपेरिव कोपनिर्भर्त्सितस्यापि अभिन्नमुखरागस्य, ब्रह्मघ्न इव प्रतिदिवस-वन्दनोद्घृष्टशिरःकपालस्य स्पर्शरहितस्य अशुभकर्माणि निर्वहतः,

---

भा राजद्वारोपस्थितेरेव वाचकं मत्वा एव व्यवहरन्ति राजपुरुषा इति धिगेति भावः; उद्धतवेगं गच्छतश्च।

(२९९) अकण्टकस्य—अक्षुद्रशत्रोः, शत्रुताविरहितस्यापीत्यर्थं, कण्टकभिन्नस्य च, ("कण्टको ना स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे। नैयायिकादिदोषोक्तौ स्याद् रोमाञ्चेद्रुमाङ्गयोः"॥ इति मेदिनी) चरणतललग्नस्य—चरणनिपतितस्य, चरणतलं विद्ध्वा स्थितस्य च, आकृष्य—धृत्वा, गले इति भावः, सन्दंशादिना आनीय इत्यन्यत्र, क्षेपीयः,—अतिक्षिप्रम्।

(३००) अमकरकेतोः,—अकामस्य, अयाचकस्येत्यर्थं, मकरकेतुः—कामः, तद्भिन्नस्य इत्यर्थश्च। अकालेति।—अकाले—असमये, दर्शनायोग्यकाले, पार्वतीविरह-काले च इत्यर्थं, उपसर्पणम्—उपस्थितिः, तेन प्रकुपितस्य—क्रुद्धस्य, ईश्वरस्य—प्रभोः, हरस्य च, दृष्ट्या—नेत्रविक्षेपेण, दग्धस्य—सन्तापितस्य, भस्मीकृतस्य च, प्रलयः,—प्र—प्रकर्षेण, लयः,—भित्त्यादिषु लीनत्वम्, अत एव प्रायेण नाश इत्यर्थं, नाशश्च तम्, उपगच्छतः,—प्राप्नुवतः।

(३०१) कपेरिव—वानरस्य इव, कोपनिर्भर्त्सितस्य—क्रोधेन तिरस्कृतस्य, प्रभुणा इति शेषः, अभिन्नमुखरागस्य—अविकृतवदनप्रभस्य इत्यर्थं, यद्वा—अभिन्नमुखरागस्य—तुल्यमुखवर्णस्य, मनःक्षोभेण रक्तमुखस्येत्यर्थः, कपेरारक्तमुखत्वादिति भावः। ब्रह्मघ्न इव—ब्रह्मवधकर्त्तुः इव, ब्रह्महत्याकारिणः इवेत्यर्थं, प्रतीति।—प्रतिदिवसं—प्रतिदिनं, वन्दनाय—प्रणतये, उद्घृष्टं—भूमौ पुनः पुनः मृष्टं, शिरसः,—मस्तकस्य, कपालं—खर्परम्, अस्थिविशेष इत्यर्थं येन तथाभूतस्य, ब्रह्मघ्नो प्रत्यहं कुटीचरो भूत्वा द्वादशवर्षं चतुर्विंशतिवर्षं वा तपश्चरन् देवान् प्रणमतीति शास्त्रीयत्वादिति भावः, सेवकोऽपि प्रसादकामनायै प्रतिदिनं प्रभुं प्रणमति इति लोकव्यवहारः, स्पर्शरहितस्य—केनापि न स्पृश्यमानस्य, यद्वा,—स्पर्शमकुर्वतः, पापाचारत्वात् अशुचित्वाच्चेति भावः, अशुभ-कर्माणि—पापकर्माणि, पदसंवाहनादीनि हीनकर्माणि च, निर्वहतः,—सम्पादयतः।

(३०२) त्रिशङ्कोरिव उभयलोकभ्रष्टस्य नक्तन्दिनम् अर्वाक्शिरसः तिष्ठतः, (३०३) वाजिन इव कवलवशेन मुखवाह्यम् आत्मानं विदधानस्य, अनशनशायिन इव हृदयस्थापितजीवनाशस्य शरीरं क्षपयतः, (३०४) शुन इव निजदारपराङ्मुखस्य जघन्यकर्म-लग्नमात्मानं ताडयतः, (३०५) प्रेतस्य इव अनुचितभूमिदीक्ष

(३०२) उभयलोकभ्रष्टस्य—ऐहिकं संसारसुखमलभमानस्य पारलौकिकं तपश्चरणादिकञ्च नाचरत इत्यर्थः, ऐहिकं राज्यसुखं परित्यज्य स्वर्गमधिरोपितस्यापि तत्र परिभ्रंशनेन अन्तरीक्षे अधोमुखं तिष्ठतश्च, नक्तन्दिनम्—अहोरात्रं, सदाकाल-मित्यर्थः, अर्वाक्शिरसः—अधोनमितमस्तकस्य। पुरा त्रिशङ्कुर्नाम राजा गुरुशापाच्चण्डालत्वमापन्नो विश्वामित्रेण तद्दक्षिणया याजयित्वा स्वर्गमधिरोपितोऽपि कुपितशतक्रतुहुङ्कारेण तर्जितः तस्मादधः पतन्नेव विश्वामित्रेण स्वप्रभावात् अन्तरीक्षे एव अधःशिराः स्थापित इति पुराणवार्ता। सेवकोऽपि प्रभुसन्निधौ सदैव अवनतशिराः तिष्ठति इति ज्ञायते।

(३०३) वाजिन इव—अश्वस्येव। कवलवशेन—ग्रस्यते ग्रासहेतोः, मुखवाह्यं—मुखेन वहनेन यथेच्छं प्रापणीयमित्यर्थः, मुखात् वाह्यं—बहिर्भूतञ्च, सेवाधर्मस्य अतिगहनत्वादिति भावः, विदधानस्य—कुर्वतः। अनशनशायिन इव —अनशनेन—अभोजनेन, शेते—तिष्ठति इत्यर्थः तथोक्तस्य इव हृदयेति।—हृदये—हृत्पद्मे इति भावः, स्थापितस्य—कृताधिष्ठानस्येत्यर्थः जीवस्य—जीवात्मनः, नाशः—अपगम इति यावत् यस्य तथाभूतस्य, हृदये—मनसि स्थापिता—निहिता, जीवनस्य—जीविकाया इत्यर्थः, आशा—तृष्णा, अभिलाष इत्यर्थः, राजसेवायां प्रभूतधनमर्जयित्वा सुखं स्थास्यामि इत्येवंरूपा इति भावः येन तथोक्तस्य इति च, शरीरं—देहं क्षपयतः,—क्षयं नयतः, जीवनविसर्जने तत्परतया भोजनाकरणात् राजाज्ञापालनगौरवेण स्वास्थ्यप्रतिपालनासामर्थ्याच्च इति भावः।

(३०४) शुन इव—कुक्कुरस्य इव निजदारपराङ्मुखस्य—निजकलत्रसम्भोग-वर्जितस्य इत्यर्थः, अहोरात्रं प्रभुसन्निधाववस्थानादिति भावः जघन्येति।—जघने भवं जघन्यं—निकृष्टमित्यर्थः, कर्म—आचरणं, जघनः,—कनीयान् सुतश्च तस्य कर्म—पालनादिक्रिया च, तस्मिन् लग्नम्—समासक्तम्। ताडयतः,—आघातयतः, अनुशोचयत इत्यर्थश्च।

(३०५) प्रेतस्य इव—निकृष्टयोनेरिव, गतप्राणस्येव च, अनुचितेति।—

मानान्नपिण्डस्य, (२०६) बलिभुज इव जिह्वालौल्योपयुक्त-पुरुषवर्चसो वृथाविहितायुषो जीवतः, (२०७) श्मशान-पादपानिव पिशाचस्य दग्धभूत्या परुषीकृतान् राजवल्लभान् उपसर्पतः, (२०८) विपरीतजिह्वाजनितमाधुर्य्यैः ओष्ठमात्र-प्रकटितरागैः राजशुकाऽऽलापैः शिशोरिव मुग्धविलोभ्यमानस्य,

---

अनुचितायाम्—अयुक्तायाम्, भूमौ—प्रदेशे चितायाः पश्चादनुचिता या भूमि तत्र च, दीयमानम्—अर्प्यमाणम्, अन्नपिण्ड—भक्ष्याम, प्रेतोद्देश्यकपिण्डरूपान्नञ्च यस्य यस्मै वा तथाभूतस्य।

(२०६) बलिभुज इव—काकस्येव, जिह्वेति।—जिह्वाया,—रसनाया, लौल्य—चापल्य, तृष्णा च, अभिलाष इत्यर्थ, ("लोल स्यादाच्चलिङ्गक। सतृष्णे चञ्चले" इति मेदिनी) तेन उपयुक्त—व्ययीकृत, भुक्तञ्च, पुरुषवर्च,—पौरुष तेज, विष्ठा च, पुरीषञ्च इत्यर्थ येन तथाभूतस्य ("वर्चो नपुसक रूपे विष्ठायामपि तेजसि" इति मेदिनी) वृथेति।—वृथा—निरर्थक, विहित—कृतम, आयु,—जीवितकालो येन तथाभूतस्य, पौरुषतेजोविसर्जनादिति भाव, वृथा—निरर्थकमेव, कस्यापि उपकारकरणाभावादिति भाव, विभ,—पक्षिभ्य, वीणा—पक्षिणा अभ, हितम—उत्कृष्ट काकाना दीर्घायुष्ट्वादिति भाव, आयुर्यस्य तथाभूतस्य च, जीवत,—प्राणान् धारयत।

(२०७) पिशाचस्य—पिशाचवत हिताहितबोधरहितस्य इत्यर्थ, निर्बोधस्य इति यावत निकृष्टदेवयोनिविशेषस्य च, भूतस्येति भाव, दग्धभूति,—दग्धा—असारा इति भाव, भूति,—सम्पत दहनभस्म च तया, ("भूतिर्भस्मनि सम्पदि" इत्यमर) परुषीकृतान—कठोरीभूतान कठोरस्वभावानित्यर्थ, रूक्षीकृताश्च, श्मशानपादपानिव—शवदाहस्थानस्थवृक्षानिव, लोकाना भीत्युत्पादकत्वादसेव्यानिति भाव, राजवल्लभान्—नृपते परिजनान उपसर्पत,—उपासीनस्य आराधयत इति यावत्।

(२०८) विपरीतेति।—विपरीत—हृदयात भिन्नमिति यावत, केवलं मौखिकमिति भाव, तद्यथा तथा, जिह्वया—रसनया, केवलवाक्येनेति भाव, जनितम्—उत्पादित, माधुर्य्य—मनोहरत्व येषा ते, ओष्ठेति।—ओष्ठमात्रेण—केवलेन ओष्ठेन, न तु मनसा इति भाव, प्रकटित,—प्रकाशित, राग,—अनुराग, प्रणय इति यावत्, लौहित्यञ्च येषु तथाविधै, राजशुकालापै,—राज-

(३०९) वेतालस्य इव नरेन्द्रप्रभावाविष्टस्य किञ्चित न आचरत, (३१०) चित्रधनुष इव अलोकगुणाध्यारोपणैक-क्रियानित्यनम्रस्य निर्व्वाणतेजस, (३११) सम्मार्ज्जनी-समुपार्ज्जितरजसोऽवकरकूटस्येव निर्म्माल्यशाहिन,

शुका —राजानं —भूपा शुका इव—कीरा इव शुकविशेषा इत्यर्थः तेषाम् आलाप —वचन शुकवद्भाषावाक्यैवारब्धं न तु कार्य्येत सम्पाद्यमानैरिति भाव, मुग्धविलोभ्यमानस्य—मुग्धं—सुन्दर यथा तथा ("मुग्ध सुन्दर-मूढयो" इति कोष) विलोभ्यमानस्य—विशेषेण आयासं नीयमानस्य इति यावत।

(३०९) वेतालस्येव—भूतस्येव भूताधिष्ठितशवदेहस्येव वा नरेन्द्रेति।—नरेन्द्र —राजा भौतिकमन्त्रविच्च तस्य प्रभावस्य—स मर्थेन आविष्टस्य—वशङ्गतस्य, किञ्चित् न आचरत —किमपि कर्त्तव्यम् उपद्रवादिकञ्च न अनुतिष्ठत केवल राजाज्ञ मतमेव सम्पादयत न तु अन्यविधमवश्यकर्त्तव्यमिति भाव ।

(३१०) चित्रधनुष इव—आलेख्यलिखितकार्मुकस्य इव अलीकेति।—अलीकानां—असत्यानाम् अवश्यमानानामित्यर्थ गुणानां—दयादाक्षिण्यादीना प्रभौ इति भाव अध्यारोपण—कीर्त्तनमिति भाव तदेव एका—केवला क्रिया—कार्य्यं तया नित्य—सतत नम्र —आनत तस्य सदैव अवनतशिरसा राज्ञ असतोऽपि गुणान् उद्घोषयत इत्यर्थ अन्यत्र —अलीकस्य—कल्पितस्य चित्रस्थत्वात न तु वास्तवस्येति भाव गुणस्य—मौर्व्या अध्यारोपण—संयोजनमेव एकक्रिया—एकमात्रकार्य्यं न तु शरसंयोजनादकमिति भाव तया नित्य—सतत नम्रम्—आवर्ज्जित तस्य अत एव निर्वाणतेजस —निर्वाण—प्रशान्त तेज —तेजस्विता इत्यर्थ अलीकगुणकीर्त्तनेन केवल प्रभु चित्तरञ्जन दात भाव यस्य अन्यत्र —नि —निर्गत निर गतमित्यर्थ अविद्यमानमिति यावत् बाणस्य—शरस्य तेज —स मध्य यस्मात् यस्मिन् वा तथाभूतस्य; —नि —नास्ति बाणस्य—शरस्य तेज —प्रभा औज्ज्वल्यमित्यर्थ यस्य तथाभूतस्य।

(३११) सम्मार्ज्जनीति।—सम्मार्ज्जन्या—शोधन्या समुपार्जितानि—सङ्कलितानि रजांसि—पांशव यस्य येन वा तथाभूतस्य अन्यत्र —सम्मार्ज्जन्या—सम्म र्ज्जनी प्रहारैः इत्यर्थ सम्मार्ज्जनीप्रहारवत् पदत्रप्रहरणादिना इत्यर्थ वा समुप र्ज्जित —सञ्चितं वर्द्धितमित्यर्थ रज —रजोगुण यस्य तथाभूतस्य सत्त्व कदाऽप्य सम्भावस्येति भाव, अवकरकूटस्येव—अवकरा —उत्करा सम्मार्ज्जनीक्षिप्तानां

(२१२) कफविकारिण इव दिने दिने कटुकैः उद्वेज्यमानस्य, (२१३) सौगतस्येव अर्थशून्यविज्ञप्तिजनितवैराग्यस्य काषायाणि अभिलषतः, (२१४) निशासु अपि मातृबलिपिण्डस्य इव दिक्षु विक्षिप्यमाणस्य, (२१५) अशौचगतस्य इव कुशयनजनित-

---

दृणादीनां सङ्घाता इत्यर्थ, ("सम्मार्ज्जनी शोधनी स्यात् सङ्करोऽवकरस्तथा। क्षिप्ते" इत्यमर) तेषां कूट,—राशि तस्य इव, निर्माल्यवाहिन,—निर्माल्यम्—उपभुक्तद्रव्य, हेयमित्यर्थं, वहति—धारयतीत्यर्थं यस्तस्य, निर्माल्य—देवोच्छिष्ट द्रव्य, लक्षणया अत्र प्रभोरुच्छिष्टमपि प्रतीयते, तेन वहति—व्यवहरतीति तथाभूतस्य च; यद्वा,—नि,—नास्ति, माल्य—स्रक्, मालाशून्यमित्यर्थं, वहति—धारयति, जीवनमिति भाव य तथोक्तस्य, एतेन नि श्रीकत्व प्रकटीकृतं, माल्यचन्दनादे सश्रीकत्वव्यञ्जकत्वादिति भाव ।

(२१२) कफविकारिण इव—श्लेष्मविकारवत इव, दिने दिने—प्रतिदिन, कटुकै,—उग्रै प्रतीहारादिभि, तीक्ष्णै औषधैश्च, श्लेष्महरै इति भाव, उद्वेज्यमानस्य—क्लेश्यमानस्य ।

(२१३) सौगतस्य इव—जैनस्य इव, अर्थेति।—अर्थशून्या—निष्फलेत्यर्थ, या विज्ञप्ति,—विज्ञापन, प्रार्थनेत्यर्थ, प्रभुसमीपे इति भाव, तया जनितम्—उत्पादितम्, अभिलषितप्राप्त्यभावादिति भाव, वैराग्य—निर्वेद यस्य तथाभूतस्य, विज्ञापनसहस्रेणापि प्रभुसकाशादर्थमलभमानस्येति भाव, अर्थशून्यया—निष्फलया, सर्व्वमेव शून्यमित्येवरूपयेत्यर्थ, विज्ञप्त्या—विज्ञानेन बाह्यवस्तूनामिति भाव, जनितवैराग्यस्य—वीतरागस्य इति च, काषायाणि—कषायरसद्रव्याणि, अपिरवाद्धाहार्थ, अतितुच्छद्रव्याण्यपीति भाव, अन्यत्र,—काषायाणि—कषायरक्तानि वसनानि, अभिलषत,—प्राप्तुमिच्छत ।

(२१४) निशासु अपि—रात्रिष्वपि किं पुनर्दिवसेषु इति भाव, मातृबलिपिण्डस्य इव—मातृभ्य,—देवीविशेषेभ्य, देय बलिपिण्डम्—उपहारान्न तस्येव, दिक्षु—प्राच्यादिषु, विक्षिप्यमाणस्य—निरस्यमानस्य, ताड्यमानस्येत्यर्थ, प्रतीहारादिभिरिति शेष, नियमार्थमपि स्थानमलभमानस्येति भाव, दीयमानस्य च ।

(२१५) अशौचगतस्य इव—अशौच—मृतकादि, तद्गतस्य, अशौचिन इत्यर्थं, कुशयनेति।—कुशयनेन—कु—कुत्सितेन, शयनेन—शय्यया, कौ—पृथिव्यां शयनेन च, अशौचिना खण्डितशायित्वस्य शास्त्रीयत्वादिति भाव, जनिता—

समधिकतरदुःखवृत्ते, (२१६) तुलायन्त्रस्य इव पश्चात्कृत-गौरवस्य, तोयार्थमपि नमतः अतिकृपणस्य शिरसा केवलेन असन्तुष्टस्य वचसाऽपि पादौ स्पृशतः, (२१७) निर्दयवेत्रिवेत्र-ताडनत्रस्तयेव त्रपया त्यक्तस्य, (२१८) दैन्यसङ्कोचित-हृदयहृतावकाशया इव आहोपुरुषिकया परिवर्जितस्य, (२१९) कुत्सितकर्माङ्गीकरणकुपितया इव उन्नत्या वियुक्तस्य,

---

उत्पादिता, समधिकतरा—अतिशयिनी, दुःखवृत्तिः—दुःखस्थितिः, असुखेनावस्थानमित्यर्थः यस्य तथाभूतस्य ।

(२१६) तुलायन्त्रस्य इव—तोलनयन्त्रस्य इव, पश्चात्—पृष्ठतः, अधश्च, कृतं—विहितं गौरवं—महत्त्वं, गुरुत्वञ्च यस्य तथाभूतस्य, तुलायन्त्रस्य यस्यां कोट्यां भारवस्तु तिष्ठति, सा कोटिः यथा अधस्तिष्ठति, तथा सेवापरायणस्य गौरवादिकमपि अधः कृतं भवति इति समुदितार्थः । तोयार्थमपि—जलप्रार्थनार्थमपि अत्र अपिशब्देन अनायास-लभ्यद्रव्यप्रार्थनार्थमपीति गम्यते, नमतः—नतिं कुर्वतः, नम्रं याचमानस्येत्यर्थः, अत एव अतिकृपणस्य—दीनस्य, केवलेन शिरसा—शिरोमात्रेणेत्यर्थः पादौ स्पृष्ट्वाऽपीति भावः, असन्तुष्टस्य—अतृप्तस्य, अत एव वचसा—वाक्येनापि पादौ स्पृशतः इत्यर्थः भवच्चरणौ धारयामि, मामेतद्देहि, प्रसीद इत्येवं भाषिणः इति भावः ।

(२१७) निर्दयेति ।—निर्दयेन—निष्ठुरेण वेत्रिणा—वेत्रधारिणा पुरुषेण, वेत्रताडनात्—वेतसदण्डप्रहारात् त्रस्तयेव—भीतयेव त्रपया—लज्जया त्यक्तस्य—विहीनस्य, निर्लज्जस्येत्यर्थः ।

(२१८) दैन्येति ।—दैन्येन—दारिद्र्येण सङ्कोचितं—कुञ्चितं, प्रसाररहितमित्यर्थः, यत् हृदयं—चित्तं, तेन हृतः—अपनीतः, अवकाशः—स्थानं यस्याः तथाभूतया, हृत्कमलस्य सङ्कोचात् तत्र स्थातुं स्थानाभावेनेत्यर्थः, आहोपुरुषिकया—"आहोपुरुषिका दर्पात् या स्यात् सम्भावनाऽऽत्मनि" इत्यमरोक्तलक्षणया, अहमेव श्रेष्ठपुरुषः इत्येवमात्मनि गौरवबुद्ध्या इत्यर्थः, परिवर्जितस्य—परित्यक्तस्य, निस्तेजसः निरुद्यमस्य चेति भावः ।

(२१९) कुत्सितेति ।—कुत्सितं—निन्दितं कर्म—सेवेत्यर्थः, तस्य अङ्गीकारेण—स्वीकृत्या, कुपितयेव—क्रुद्धयेव, उन्नत्या—अभ्युदयेन, वियुक्तस्य—

धनश्रद्धया क्लेशान् उपार्ज्जयतः, (३२०) स्ववृद्धिबुद्ध्या अवमानं वर्द्धयतो मूढस्य, सत्यपि विविधकुसुमाधिवाससुरभिणि वने तृष्णाऽञ्जलिम् उपरचयतः, (३२१) कुलपुत्त्रस्यापि कृतागस इव भीतभीतस्य समीपम् उपसर्पतः, दर्शनीयस्यापि आलेख्य-कुसुमस्य इव निष्फलजन्मनः, (३२२) विदुषोऽपि वैधेयस्य इव अपशब्दमुखस्य, शक्तिमतोऽपि श्वित्रिण इव सङ्कोचितकर-

---

चिराहतस्य, कदापि सर्व्वाङ्गम् अनभमानस्येत्यर्थः। धनश्रद्धया—अर्थप्राप्त्याशया। उपार्ज्जयतः,—सञ्चयं कुर्व्वतः।

(३२०) स्ववृद्धिबुद्ध्या—स्वम्—आत्मा, धनञ्च, ("स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने" इत्यमरः) तस्य वृद्धिः,—अभ्युन्नतिः, तस्याश्च वा या बुद्धिः,—ज्ञानं तया, अवमानम्—अवहेलनं, वर्द्धयतः,—वृद्धिं कारयतः, सेवायां हीनोचितकर्म्मकरणात् जनसमीपे अवर्ज्जयत्वात्, कदाचित् प्रमादात् कार्य्यवैपरीत्येन प्रभुणा भर्त्सितत्वाच्च इति भावः, अत एव मूढस्य—बालिशस्य। विविधेति।—विविधानां—नानाप्रकाराणां, कुसुमानां—पुष्पाणाम्, अधिवासेन—निवासेन, विकसिततया अवस्थानेनेत्यर्थः, सुरभिणि—सुगन्धिनि, अन्यत्र,—विविधैः कुसुमैः,—सुगन्धिपुष्पैरिति यावत्, अधिवासेन—अधिवासनेन, संस्कारविशेषेणेत्यर्थः, ("अधिवासो निवासे स्यात् संस्कारे धूपनादिभिः" "संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधि-वासनम्" इति मेदिन्यमरौ) सुरभिणि, वने—कानने, जले च, ("वने सलिलकानने" इत्यमरः) सत्यपि—विद्यमानेऽपि, तृष्णाऽञ्जलिं—तृष्णया—स्पृहया, धनलालसया इति यावत्, पिपासया च, ("तृषि स्पृहा पिपासे द्वे" इत्यमरः) अञ्जलिं—करद्वयसंयोगं, विधेयत्वप्रदर्शनार्थं, जलपानार्थञ्चेति भावः, उपरचयतः,—कुर्व्वतः।

(३२१) कुलपुत्त्रस्यापि—सत्कुलजातस्यापि, कृतागसः,—अनुष्ठितापराधस्य, अत एव भीतभीतस्येव—अतिभयार्त्तस्येव, समीपं, प्रभोरिति शेषः। दर्शनीयस्यापि—अभिरूपस्यापि, आलेख्यकुसुमस्येव—चित्रितपुष्पस्येवेत्यर्थः, निष्फलजन्मनः,—व्यर्थोत्पन्नस्य, गुणादराभावादिति भावः।

(३२२) विदुषोऽपि—ज्ञानिनोऽपि, वैधेयस्येव—मूर्खस्येव, ("अज्ञे मूढयथाजात-मूर्खवैधेयबालिशाः" इत्यमरः) अपशब्दमुखस्य—अपशब्दः,—अपभ्रंशः, असंस्कृतपद-मित्यर्थः, कुत्सितभाषणमिति यावत्, ("अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्" इत्यमरः) मुखे—वदने यस्य तथाभूतस्य, सदा ग्राम्यभाषापरतस्येत्यर्थः, नीचसंसर्गदोषादिति भावः, यद्वा,

युगलस्य, (२२३) समसमुत्कर्षेषु निरग्निपच्यमानस्य, नीच-समीकरणेषु निरुच्छ्वासं म्रियमाणस्य, (२२४) परिभवैः हणीकृतस्य, दुःखानिलेन अनिर्वृतेः ज्वलतः, (२२५) भक्तस्य अपि अभक्तस्य, निरूष्मणः सन्तापयतो बन्धून्, विमानस्य अपि अगतिकस्य, (२२६) च्युतगौरवस्य अपि अधस्ताद्गच्छतः, निःस-

---

—अपशब्द—निःशब्दमित्यर्थः, मुखं यस्य, आधिना किमप्यकथयत इत्यर्थः। श्वित्रिण इव—श्वेतकुष्ठरोगिण इव, सङ्कोचितकरयुगलस्य—कृताञ्जलेः, रोगप्रभावात् सङ्कोचित करद्वयस्य च।

(२२३) समसमुत्कर्षेषु—समाना—तुल्यशीलगुणाना, निजसदृशानामित्यर्थः, जनानामिति शेषः समुत्कर्षेषु—समुन्नतिषु निरग्निपच्यमानस्य—विनाऽग्नि दह्यमानस्य, ईर्ष्यानलेनेति भावः। नीचसमीकरणेषु—प्राकृतैः साम्यप्राप्तिषु भृत्योऽयं नीचजातीय, इत्येवरूपेण इतरजनैः सह तुलनीकरणेषु इत्यर्थः निरुच्छ्वासम—उच्छ्वासवर्जितं मरणकाले ऊर्ध्वश्वासी भवति, अत्र तु तन्न भवतीति भावः तद्यथा तथा यद्वा—निरुच्छ्वास—निश्वास शून्य स, उच्छ्वासरोधजनित यथा तथेत्यर्थः म्रियमाणस्य—मरणमनुभवतः, जीवन्मृतस्येत्यर्थः।

(२२४) परिभवैः,—अवमानैः हणीकृतस्य—हणता नीतस्य। दुःखानिलेन—दुःखपवनेन ["दुःखानिलेन" इत्यत्र "दुःखानलेन" इति पाठः समीचीनः, अनिलस्य ज्वलनकर्तृत्वाभावात्] अनिर्वृतेः,—निर्वृतिः,—सुखं तद्राहित्यात्, यद्वा,—नास्ति निर्वृतिः,—सुखं यस्य तादृशस्य अत एव ज्वलतः,—दाहमनुभवतः, दुःखानिलेन सुखपादपभङ्गात् छायाऽप्राप्ता इति भावः।

(२२५) भक्तस्य—अनुरक्तस्य, अपि अभक्तस्य—अननुरक्तस्येति विरोधः, भक्तवर्जितस्य निरन्नस्येत्यर्थः इति परिहारः। निरूष्मणः—निः,—नास्ति, ऊष्मा —सन्तापः यस्य तथाभूतस्यापि बन्धून—स्वजनान् सन्तापयतः,—सम्यक् तापयत इति विरोधः, निरूष्मणः,—अगर्वस्य इति परिहारः। विमानस्यापि—व्योमयानस्यापि, आकाशसञ्चारिरथविशेषस्यापि इत्यर्थः, ("व्योमयानं विमानोऽस्त्री" इत्यमरः) अगतिकस्य—गमनशक्तिहीनस्येति विरोधः, विमानस्य—मानवर्जितस्यापि, अगतिकस्य—निरुपायस्य इति परिहारः।

(२२६) च्युतगौरवस्य—च्युत—भ्रष्ट, गौरव—भारवत्त्वं यस्य तथाभूतस्य अपि, भारशून्यस्यापीत्यर्थः, अधस्तात् गच्छतः—निम्नदेशं प्राप्नुवत इति विरोधः, च्युतं गौरवं—महत्त्वं यस्य तथाभूतस्य, अत एव अधस्तात् गच्छतः,—नीचतां प्राप्नुवतः।

स्वस्यापि महामांसविक्रयं कुर्व्वतः, (३२७) निर्मदस्य अस्वतन्त्रवृत्तेः, अयोगिनो ध्यानवशीकृतात्मनः, (३२८) शय्योत्थायं प्रणमतः, दग्धमुण्डस्य, गोत्रविदूषकस्य, नक्तन्दिनं नृत्यतः, मनःस्वजनं हासयतः, कुलाङ्गारस्य, वंशं दहतः, नृपशोः, तृणेऽपि लब्धे कन्धराम् अवनमयतः,

निःसत्त्वस्य—सत्त्वः—जन्तुः, प्राणीति यावत्, तद्रहितस्यापि, महामांसविक्रयं—नरामिषविक्रयं, कुर्व्वतः,—विदधत इति विरोधः, निःसत्त्वस्य सत्त्वम्—अनुभावः शुक्रं-दृष्टशौर्य इत्यर्थः, तद्वर्जितस्य, गतप्राणस्य उन्मत्तस्य वा इत्यर्थः, यद्वा,—निः,—नास्ति, सत्त्वः—द्रव्यं, परिवारपोषणोचितः सामग्रीसम्भार इत्यर्थः यस्य तथाभूतस्य, यद्वा,—निःसत्त्वस्य—सत्त्वगुणरहितस्य, ("सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः। आत्मत्वे व्यवसायासुचित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु"॥ इति मेदिनी) अत एव महामांसविक्रयं—स्वशरीर-विक्रयं, दासत्वेनात्मविक्रयमित्यर्थः, कुर्व्वतः इति परिहारः।

(३२७) निर्मदस्य—मद्यपानरहितस्य, अमत्तस्यापीत्यर्थः, अस्वतन्त्रवृत्तेः,—अस्वतन्त्रा—पराधीना, वृत्तिः,—स्थितिः, अवस्थानमित्यर्थः यस्य तथोक्तस्य इति विरोधः, मत्ताना कम्यनालम्ब्य स्वतन्त्रभावेन स्थातुमसामर्थ्यादिति भावः, निर्मदस्य—निरहङ्कारस्यापि, अस्वतन्त्रवृत्तेः, न स्वतन्त्रा—स्वाधीना, प्रभुपरतन्त्रेत्यर्थः वृत्तिः,—स्थितिः जीविका इत्यर्थः यस्य तथाभूतस्य इति परिहारः। ("आजीवो जीविका वार्त्ता, वृत्तिर्वर्त्तनं जीवने" इत्यमरः)। अयोगिनः—योगः,—चित्तवृत्तिनिरोधः, तद्रहित-स्यापि योगिभिन्नस्यापीत्यर्थः, ध्यानवशीकृतात्मनः,—ध्यानेन—समाधिना वशीकृतात्मनः—निरुद्धचित्तवृत्तेः इति विरोधः, अयोगिनः,—योगः, धनस्य इति भावः, विद्यतेऽस्य इति योगी, स न भवति इति अयोगी तस्य, निर्धनस्य इत्यर्थः, "प्रतिकूलदैवस्य" इति केचित् अत एव ध्यानेति।—ध्यानेन—दुर्भावनया इत्यर्थः, वशीकृतः,—अधीनीकृतः, आत्मा—मनः यस्य तथाक्तस्य इति परिहारः ("आत्मा पुंसि स्वभावे च प्रयत्नमनसोरपि" इति मेदिनी)।

(३२८) शय्योत्थाय—शय्यायाः उत्थाय उत्थाय, आप्रभातादिति भावः, प्रणमतः,—वन्दमानस्य, प्रभुमिति शेषः। दग्धमुण्डस्य—आतपोत्तप्तशिरस्कस्य, कार्य्य-व्यपदेशेन इतस्ततो गमनागमनादिति भावः। गोत्रविदूषकस्य—वंशं दूषयतः, नीचकर्म्मानुष्ठानादिति भावः। नृत्यतः,—नृत्यं कुर्व्वतः, प्रभुनिर्देशादनवरतं कर्म्म कुर्व्वत इति भावः। मनःस्वजनं—पौरजनं, हासयतः,—हासेन कुर्व्वतः, सर्व्वाङ्गेषु

(२२९) जठरपरिपूरणमात्रप्रयोजनजन्मन, मांसपिण्डस्य, गर्भरोगस्य मातु, अपुण्यानां कर्मणाम् आचरणात् भृतकस्य (२३०) किं प्रायश्चित्तम्? का प्रतिपत्तिक्रिया? क गतस्य शान्ति? कीदृशं जीवितम्? क पुरुषाभिमान.? किन्नामानो विलासा? कीदृशी भोगश्रद्धा? प्रबलपङ्क इव सर्व्वम् अधस्तात् नयति दारुणो दासशब्द। धिक् (२३१) तदुच्छ्वसितम्, उपयातु तद्दन निधनम्, अभवनिर्भूते अस्तु तस्यां, नमो भगवद्भ्यस्तेभ्य सुखेभ्य, तस्य अयमञ्जलि ऐश्वर्य्यस्य, तिष्ठतु दूर एव सा श्रीो, शिवं स परिच्छद करोतु (२३२) यदर्थम् उत्तमाङ्गं गां

व्याक्रन्दनादिति भाव। कन्धरा—ग्रीवाम् अतितुच्छवस्तुनिमित्तमपि प्रणमन्तीति भाव।

(२२९) जठरेति।—जठरस्य—स्वोदरस्य परिपूरणमात्र—भरणमात्र प्रयोजनम्—आवश्यकं यस्य तादृशं जन्म—उत्पत्ति यस्य तथाभूतस्य, कस्यापि उपकाराकरणादिति भाव। मांसपिण्डस्य—जडस्वरूपस्य इत्यर्थ। गर्भरोगस्य—उदरीयव्याधिभूतस्य दशमासान यावत् क्लेशप्रदत्वात् उत्तरकालेऽपि क्लेशदूरीकरणासामर्थ्यादिति भाव। भृतकस्य—भृत्यभावमापन्नस्य पुरुषस्य इति पूर्वेण सम्बन्ध।

• (२३०) प्रायश्चित्त— प्रायो नाम तप प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते। तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्॥" इत्युक्तलक्षणकम् अपुण्यकर्मजन्यदोषसाधनं चान्द्रायणादि कर्म यद्वा—प्रायस्य पापस्य चित्तं शोधनं यस्मात् तादृशं कर्मेत्यर्थ। प्रतिपत्तिक्रिया—कर्त्तव्यतानुष्ठानम्।

(२३१) उच्छ्वसित—जीवितम्। तद्दन—दासत्वलब्धद्रविणं निधन—विनाशम् अथ च धनाभावम् उपयातु—गच्छतु। भूत —सम्पद अभवन —अनुत्पत्ति [आक्रोशेऽनिप्रत्यय]। भगवद्भ्य,—माहात्म्यवद्भ्य मौलुण्ठनवचनमेतत् तेभ्य सुखेभ्य,—दास्यसुखेभ्य इत्यर्थ। तस्य—दास्यनार्जितस्य अञ्जलि अस्तु इति शेष। सा—दास्यार्जिता इत्यर्थ श्री —सम्पत् दूर एव तिष्ठतु न तयास्माकं किमपि प्रयोजनमिति भाव। स —दास्यजन्य इत्यर्थ परिच्छद,—उपकरणं शिव—मङ्गलं युष्माकमिति शेष।

(२३२) यदर्थ—यत्सम्पदादिनिमित्तम् उत्तमाङ्ग—शिर गां—पृथ्वीं,

गमिष्यति, मुखप्रियरतः क्लीवः, अपूतिमांसमयः कृमिः, (२२३) अगण्यमानो नरकः, (२२४) पादरजोधूसरोत्तमाङ्गो जङ्गमः पादपीठ, पुंस्कोकिलः काकुकणितेषु, शिखी (२२५) सुखकरकेकासु, स्थूलकूर्मः क्रोडकषणेषु, श्वा नीचचाटुकरणेषु,

---

गमिष्यति, शिरो नत भविष्यतीत्यर्थ । क्लीवं,—"न मूत्र फेनिल यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति । मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां हीनं क्लीवं स उच्यते ॥" इत्युक्तलक्षण, इवेति शेष, निर्वीर्यत्वादिति भाव, मुखप्रियरत,—मुखे—वदने, प्रिय—प्रीतिकर, रत—सुरत, मैथुन वा यस्य तथाभूत, मुखयोनिरित्यर्थ मुखमध्ये सुरतप्रवृत्त, न तु योनौ इति भाव, अथवा—मुखस्य प्रिये—प्रीतिकरकर्मणि, भोजनव्यापारे इत्यर्थ, रत,—तत्पर, भोजनसमर्थ इत्यर्थ, ("रत सुरत गुह्ययो । रतस्त्रिष्वनुरक्ते स्यात् तत्परे चाभिदेयवत् ॥" इति मेदिनी)। अपूतिमांसमय,—अदुर्गन्धमांसनिर्मित इत्यर्थ, अकुथितमांसविकारमयश्च कृमि,—कीटविशेष, इवेति शेष, एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यम्, घृणास्पदत्वादस्पृश्यत्वाच्चेति भाव ।

(२२३) अगण्यमान,—असङ्ख्यायमान, गणनानर्हश्च, अगण्यो मानो यस्य तथाभूतो वा, नरक,—निरय, कुत्सितो नरश्च, अवीच्यादिभेदेन कतिविधस्य सङ्ख्येयत्वात् सुकृतिभि परित्यज्यमानत्वाच्चेति भाव ।

(२२४) पादेति।—पादरजसा—चरणरेणुना, धूसरम—ईषत्पाण्डुरम, उत्तमाङ्गम्—उपरिभाग इत्यर्थ, मस्तकञ्च यस्य तथाभूत जङ्गम,—चरिष्णु, गतिशील इत्यर्थ, पादपीठ,—चरणासन, नियत प्रभुपादपद्मस्य मस्तके धारणादिति भाव । काकुकणितेषु—मधुरवचनेषु शोकजनितभिन्नकण्ठध्वनिषु च,—"भिन्न कण्ठध्वनिर्धीरै काकुरित्यभिधीयते" इति दर्पण, पुंस्कोकिल इव, परपुष्टत्वादिति भाव ।

(२२५) सुखकरकेकासु—सुखसुखजननीषु केकावाणीषु ("केका वाणी मयूरस्य" इत्यमर) सन्तोषकरेषु वचनविशेषेषु च, शिखी—मयूर । क्रोडकषणेषु—उत्सङ्गारोहणेषु, उत्सङ्गघर्षणेषु वा, नितम्बघर्षणेषु इत्यर्थ, क्रोडवत—वराहवत्, ("वराह सूकरो घृष्टि । कोलो भूदार इत्यपि" इत्यमर) कषणेषु—पोत्रनिखननेन भूविदारणेषु च, स्थूलकूर्म,—पीवर कमठ, अलसगतित्वादिति भाव । नीचचाटुकरणेषु—दैन्यजनिततोषणेषु, अलीकगुणानुवादेन परचित्तरञ्जनरूपेषु हीनकर्मसु इत्यर्थ, प्रभुपादलेहनेषु इति भाव, श्वा—कुकुर ।

(२३६) वेणुः मूर्च्छनासु, वेश्याकायः करणबन्धक्लेशेषु, (२३७) पलालं सत्त्वशालिषु, कृकलासः शिरोविडम्बनासु, जाहकः (२३८) आत्मसङ्कोचनेषु, प्रतिपादकः पादसंवाहनासु, कटुकः करतलताडनेषु, वीणादण्डः (२३९) कोणाभिघातेषु,

---

(२३६) मूर्च्छनासु—मोहनक्रियासु चाटुशतप्रयोगेण मोहोत्पादनेषु इत्यर्थः, "स्वरः सम्मूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते। मूर्च्छनामिति तां प्राहुः कवयो ग्रामसम्भवाम्॥" इत्युक्तलक्षणासु गृहीतग्रस्वराणां विशिष्टासु स्थितिषु इति च, वेणुः,—वाद्यभेदः। करणबन्धक्लेशेषु—करणं—शरीरं, तस्य बन्धः,—बन्धीकरणं, भृत्यत्वेनाऽङ्गीकरणमित्यर्थः, तेन क्लेशाः,—दुःखा इत्यर्थः तेषु, करणेषु—रतिशास्त्रविहितेषु व्यापारविशेषेषु, नृत्यगीतविशेषेषु वा ("करणं क्षेत्रगात्रयोः। क्रियाभेदेन्द्रियचैत्यसंवेशनेषु च। नृत्यगीतप्रभेदयोः" इति मेदिनी) ये बन्धाः,—अङ्गुष्ठादय आसनप्रभेदा वा, तैः क्लेशाः तेषु, वेश्याकायः,—वाराङ्गनाशरीरं, परोपभोग्यत्वात् पराधीनदेहत्वादिति भावः।

(२३७) सत्त्वशालिषु—सत्त्वम्—अलिर्त्वं, तेन शालन्ते—शोभन्ते इति तथोक्तेषु, अलिवभावधर्मिषु नम्रः, न तु फलवत्सु इति भावः, पलालं—धान्यवर्जितशुष्कघृष्टराशिरिति यावत्, असारत्वादिति भावः। शिरोविडम्बनासु—शिरश्चेष्टासु, प्रणत्यादिषु इति भावः शिरसः नितरां उन्नमनेषु च, कृकलासः,—सरटः, सरीसृपविशेष इत्यर्थः।

(२३८) आत्मसङ्कोचनेषु—स्वदेहसङ्कोचेषु प्रभोराज्ञानभिज्ञाः गुप्तभावेनावस्थानेषु इति भावः, जाहकः—घोडाख्यः पक्षिभेदः, मार्जारो वा, ("जाहको घोडमार्जारवल्गुलीकाहिडिकासु च" इति मेदिनी)। पादसंवाहनासु—पदसेवासु, प्रतिपादकः,—प्रतिपत्तियुक्तः, ख्यातिमानित्यर्थः, यद्वा,—प्रतिपादकः,—सम्पादकः, पादमर्द्दनकारक इत्यर्थः। करतलताडनेषु—करप्रहारेषु करतलविमर्द्दनेषु च, अङ्गसंवाहनकाले इष्टप्रदानकाले वा इति भावः, कटुकः,—कटुरसद्रव्यभेद इत्यर्थः, सहसा कटुद्रव्यसेवनेन व्यथितमनाः कोऽपि यथा 'कथमेतत् भक्षितं' 'किं कृतम्' इत्याद्युक्ता स्वस्य ललाटादिदेशे करप्रहारं करोति, तद्वदङ्गसंवाहनादिकाले करप्रहारं करतलविमर्द्दनं वा करोति इति भावः।

(२३९) कोणाभिघातेषु—कोणेन—लगुडेन, प्रभुणा इति शेषः, वीणा

वराकः सेवकोऽपि मर्त्यमध्ये, राजिलोऽपि वा भोगी, (२४०) पुलाकोऽपि वा कलमः, (२४१) वरं तृणमपि कृता मानवता मानवता, न मतो नमतः त्रैलोक्याधिराज्योपभोगोऽपि मनस्विनः। तदेवम् अभिनन्दितास्मदीयप्रणयो देवोऽपि दिवसैः कतिपयैरेव परागतः प्राग्ज्योतिषेश्वर इति करोतु चेतसि" इत्युक्त्वा तूष्णीम् अभूत्, अचिराच्च नमस्कृत्य निर्जगाम।

राजाऽपि रजनीं तां (२४२) कुमारदर्शनौत्सुक्यखलीकृतहृदयः समनैषीत्। (२४३) आत्मार्पणं हि महताम् अमूल्यमन्त्रमयं

वादनयष्टिविशेषेण च, ("कोणो वाद्यप्रभेदे स्यात् वीणादीनाञ्च वादने। एकदेशे गृहादीनामस्त्रौ च लगुडेऽपि च॥" इति मेदिनी) अभिघाता—ताडनानि तेषु, वीणादण्ड। एवम्भूत वराकः,—दीन इत्यर्थः, सेवकः,—दासः, मर्त्यमध्ये—मनुष्यत्वे, यदि गण्यते इति शेषः, तदा राजिलोऽपि—डुण्डुभोऽपि, निर्विष सर्पविशेषोऽपि इत्यर्थः, भोगी—फणी सुखभोगवांश्च ("भोगः सुखे स्यादभृतावहेश्च फणकाययोः" इत्यमरः)।

(२४०) पुलाकः,—तुच्छधान्यं, फलहीनः शालिरित्यर्थः, ("स्यात् पुलाकस्तुच्छधान्ये" इत्यमरः) कलमः,—धान्यम्।

(२४१) मानवता—मानिना, तृणमपि मानवता—मनुष्यत्वं, पौरुषमित्यर्थः, प्रभुत्वमिति भावः, कृता, तदपि वरं—मनाक्प्रियं, किन्तु मनस्विनः—प्रशस्तमनसः, उदाराशयस्येति यावत्, नमतः—दासत्वं कुर्वतः सतः इत्यर्थः, त्रैलोक्यराज्योपभोगः,—त्रिभुवनाधिपत्यमपि न मतः,—न इष्टः। तदिति।—ततः—तस्मात् जनान्तरसमीपे अधीनमनस्य हेयत्वप्रतिपादकत्वादित्यर्थः, एवम्—इत्थं, मदुक्तप्रकारेणेत्यर्थः अभिनन्दितेति।—अभिनन्दितः,—समर्थितः इत्यर्थः, अस्मदीयः—अस्माकमित्यर्थः, प्रणयः,—प्रार्थना येन तथाभूतः देवोऽपि—भवानपि। परागतः,—उपस्थितः।

(२४२) कुमारेति।—कुमारस्य—प्राग्ज्योतिषेश्वरस्य, दर्शने—अवलोकने, दर्शनाय वा, यदौत्सुक्यं—कौतूहलं तेन खलीकृतम्—आकान्तम्, अधीनीकृतमित्यर्थः हृदयं—चित्तं यस्य तथाभूतः। समनैषीत—अतिवाहयामासेत्यर्थः।

(२४३) आत्मार्पणं—स्वदेहसमर्पणम्, "अहं तवैव" इत्युक्त्वा पादनिवेदि

वशीकरणम्। प्रभाते च प्रभूतं (२४४) प्रति प्राभृतं प्रधानप्रतिदूताधिष्ठितं दत्त्वा हंसवेगं प्राहिणोत्। (२४५) आत्मनाऽपि ततः प्रभृति प्रयाणकैः अनवरतैः अभ्यमित्रं प्रावर्तत। कदाचित्तु राज्यवर्द्धनभुजबलोपार्ज्जितम् (२४६) अशेषं मालवराजसाधनम् आदाय आगतं समीप एव आवासितं लेखहारकात् भण्डिम् अशृणोत्। श्रुत्वा च अभिनवीभूतभ्रातृशोकहुताशनः कातरहृदयो बभूव, मूर्च्छाऽन्धकारमिव विवेश, अतिष्ठच्च समुत्सृष्टसकलव्यापारः (२४७) प्रतीहारनिवारणनिभृतनिःशब्दपरिजने निजमन्दिरे सराजकपरिवारः तदागमनम् उदीक्षमाणो मुहूर्त्तम्।

मित्यर्थः, अमूलमन्त्रमयं—मूलमन्त्रः—प्रधानदेवमन्त्रः, तत्तद्देवतासाधनबीजमन्त्र इत्यर्थः, तन्मयं—तत्स्वरूपं न भवतीत्यमूलमन्त्रमयं, विना एव मूलमन्त्रमित्यर्थः, यद्वा—मूलानि—शिफाः ओषधय इति यावत् मन्त्राश्च तन्मयं न भवतीति तथाभूतं, मन्त्रौषधिविरहितमित्यर्थः वशीकरणमन्त्रेण जना वशीक्रियन्ते आत्मार्पणे तु तत्प्रयोजनं नास्ति इति भावः।

(२४४) प्रधानेन—श्रेष्ठेन, दूतेषु इति भावः प्रतिदूतेन—स्वप्रेष्यदूतेन इति यावत् अधिष्ठितं—युक्तं प्रधाने प्रतिदूते न्यस्तमिति भावः, प्रतिप्राभृतं—प्रत्युपढौकनं, प्राहिणोत्—प्रेरयामास।

(२४५) आत्मनाऽपि—स्वयमपि अनवरतैः,—अविश्रान्तैः, प्रयाणकैः—यात्राभिः अभ्यमित्रम्—अमित्रं—शत्रुम् अभि—लक्ष्यीकृत्य शत्रोरभिमुखमित्यर्थः।

(२४६ अशेषं—समस्तमित्यर्थः, मालवराजसाधनं,—मालवेन्द्रसैन्यम्। आवासित [illegible]। लेखहारकात्—दूतात्। भण्डि—हर्षस्य मातुलपुत्रम्। अशृणोत्।

...भूतः—प्रत्यग्रीभूतः पुनः नूतनतां गत इत्यर्थः, यः भ्रातृशोकः—राज्यवर्द्धनमृत्युजनितः खेद इत्यर्थः, स एव हुताशनः,—अनलः, दाहकत्वादिति भावः यस्य सः। समुत्सृष्टसकलव्यापारः—त्यक्तसर्वक्रियः।

(२४७) प्रतीहारेति।—प्रतीहारस्य—दौवारिकस्य निवारणेन—मा अत्र कलरवं कुरुतेति निषेधेन, निभृताः,—निस्तब्धाः, विनीता वा विनीतवेशेनावस्थिता इत्यर्थः, ("निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः" इत्यमरः) निःशब्दाः,—तूष्णीं स्थिताः

(२४८) अथ भण्डिः एकेन एव वाजिना कतिपयकुल-पुत्त्रपरिवृतः, मलिनवासाः, रिपुशरशल्यपूरितेन निखातबहु-लोहकीलकपरिकररचितस्फुटनेन इव हृदयेन (२४९) हृदय-लग्नैः स्वामिसत्कृतैः इव श्मश्रुभिः शुचं समुपदर्शयन्, (२५०) दूरीकृतव्यायामशिथिलभुजदण्डदोलायमानमङ्गल-वलयैकशेषालङ्कृतिः, (२५१) अनादरोपयुक्तताम्बूलविरलरागेण

परिजना,—अनुजीविन यत्र तथाभूते। सराजकपरिवार,—राज्ञां समूह राजकं, तत एव परिवार,—परिजन तेन सह वर्त्तमान, यद्वा,—राजकञ्च परिवारश्च ताभ्यां सह वर्त्तमान। तदागमन—तस्य—भण्डे, आगमनम्—उपस्थितिम्, उदीक्षमाण —प्रतीक्षमाण।

(२४८) "अथ भण्डि" इत्यस्य "राजद्वारमाजगाम" इति अग्रेण सम्बन्ध। तं विशिनष्टि, कतिपयेत्यादि।—रिपुरिति।—रिपूणा—शत्रूणा, शरशल्यै,—बाणफलकै, पूरितेन—व्याप्तेन अत एव निखातेति।—निखातानां—प्रोथितानां, बहूनां—प्रभूतानां, लौहकीलकानाम्—अयःशङ्कूना, परिकरेण—आवेष्टेन इति यावत सङ्घेन वा, समूहेनेत्यर्थ, कीलसमूहाश्रयेणेति यावत, ("भवेत परिकर सङ्घे" इति मेदिनी) रचित—निरुद्धमिति यावत, स्फुटन—विदरण, राज्यवर्द्धनव्यापादजनितशोकादिति भाव यस्य तथाभूतेन इव, हृदयेन उपलक्षित।

(२४९) हृदयलग्नै,—हृदि स्थितै, उरोलम्बितैश्च, स्वामिसत्कृतैरिव—प्रभु-सत्कारैरिव, प्रभु प्रति दर्शितसमादरैरिवेत्यर्थ, श्मश्रुभि,—चिबुकजातरोमनिचयै, मृतं प्रति समादरप्रदर्शनार्थं नखश्मश्रुादिधारणस्यार्याचारत्वात अकृतक्षौरैरिति भाव, शुच —शोक, समुपदर्शयन—प्रकटयन्।

(२५०) दूरीकृतेति।—दूरीकृतेन—परित्यक्तेन, शोकादिति भाव व्यायामेन —श्रमेण, शारीरिकाङ्गचालनविशेषणेति यावत, शिथिले—अकठिने क्षीणे वा इति भाव, भुजदण्डे—बाहुयष्टौ दोलायमान—इतस्ततश्चलदिति यावत्, मङ्गलवलयमेव—मङ्गलार्थधृत कटकमेव, एकशेषा—एकमात्रावशिष्टा, अलङ्कृति,—अलङ्कार यस्य तथोक्त, शोकादन्यत् सर्वमेव भूषण परित्यक्तवान्, केवल तद्वलयमेव मङ्गलसूचकत्वात् न परित्यक्तवानिति भाव।

(२५१) अनादरेति।—अनादरम्—अयत्न यथा तथा, उपयुक्त—चर्वित, यत् ताम्बूल—पर्णं, तेन विरल,—अल्प, राग,—रक्तवर्णता यस्य तेन।

विन्ध्याटवीं सपरिवारा प्रविष्टा इति लोकतो वार्त्ताम् अशृणवम्। अन्वेष्टारस्तु तां प्रति प्रभूताः प्रहिता जना न अद्यापि निवर्त्तन्ते" इति। तच्च आकर्ण्य भूपतिः अब्रवीत्,—"किमन्यैः (२५८) अनुपदिभिः? यत्र सा, तत्र परित्यक्तान्य कृत्यः स्वयमहं यास्यामि। भवानपि कटकम् आदाय प्रवर्त्ततां गौड़ाभिमुखम्" इत्युक्त्वा च उत्थाय स्नानभुवम् अगात्। (२५९) कारितशीकरश्मश्रुवपनकर्म्मणा च प्रतीहारभवनस्थातेन (२६०) शारीरकवसनकुसुमाङ्गरागालङ्कारप्रेषणप्रकटितप्रसादेन भण्डिना सार्द्धम् अभुङ्क्त, निनाय च तेनैव सह वासरम्।

अथ अपरेद्युः उषसि एव भण्डिर्भूपालम् उपसृत्य व्यज्ञापयत्,—"पश्यतु देवः श्रीराज्यवर्द्धनभुजबलार्जितं (२६१) साधनं सपरिबर्हं मालवराजस्य" इति। नरपतिना सः,—"एवं क्रियताम्" इति अभ्यनुज्ञातो दर्शयाम्बभूव; तद्यथा,—

—बध्यते—संयम्यते अत्र इति बन्धन—कारागार इत्यर्थः तस्मात् परिभ्रश्य—विन्ध्याख्य पर्वतस्य अटवीं विन्ध्याटवीं—विन्ध्यारण्यम्। अन्वेष्टार,—अनुसन्धातार, तां—राज्यश्रियम्। प्रहिता,—प्रेरिता।

(२५८) अनुपदिभि,—अनुपदी—अन्वेषणकर्त्ता इत्यर्थः तैः, अन्वेषणकारिभि, अनुचरैरिति यावत, [अनुपदम् अन्वेष्टा इत्यर्थे अनुपदशब्दात इनि] सा—राज्यश्रीरित्यर्थः। प्रवर्त्तताम्—गच्छतामित्यर्थः।

(२५९) कारितेति।—कारितं—विधापित, चौरकारेणेति शेष, शीकरश्मश्रूणां—शीकरान रचितकूर्च्चानामित्यर्थः, वपनकर्म्म—चौर यस्य तेन।

(२६०) शारीरकेति।—शारीरक—शरीरसम्बन्धि, स्वव्यवहार्य्यमित्यर्थः, वसन—वस्त्र, कुसुम—पुष्पम्, अङ्गराग,—अनुलेपनम्, अलङ्कार,—आभरण, तेषां प्रेषणेन—प्रेरणेन, प्रकटित,—प्रदर्शित, प्रसाद,—अनुग्रह यस्य यस्मै वा तेन।

(२६१) सपरिबर्हं—सपरिच्छद, ("परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिबर्होऽव्ययाः परे" इत्यमर) साधनं—हस्त्यश्वादुपकरणसम्भारम्।

(२६२) अनवरतगलितमदमदिराऽऽमोदमुखरमधुकरजूटजटिलकरटपट्टपङ्किलगण्डान् गण्डशैलान् इव जङ्गमान् गम्भीरगर्जितरवान् जलधरान् इव महीम् अवतीर्णान् (२६३) उत्फुल्लसप्तच्छदवनामोदमुचः शरद्दिवसान् इव पुञ्जीभूतान् अनेकसहस्रसङ्ख्यान् करिणः, (२६४) चारुचामीकरचित्रचामरमण्डलमनोहरांश्च हरिणरंहसो हरीन्, (२६५) बालातपविसरपिञ्जराश्च किरणैः अनेकेन्द्रायुधीकृतदशदिशाम् अलङ्काराणां

---

(२६२) अनवरतेति।—अनवरतगलितस्य—निरन्तरस्रुतस्य, मदस्य—दानवारिणः, मदिरः,—मत्तताजननः, य आमोदः,—सौरभम्, यद्वा,—अनवरतगलितः मदः मदिरा इव—सुरेव, मत्तताजननादिति भावः, तस्याः आमोदः,—सौरभं, तेन मुखरैः,—वाचालैः, गुञ्जद्भिः इत्यर्थः, मधुकरजूटैः—भृङ्गनिचयैः, जटिलाः,—युक्ताः करटपट्टाः इव—कुसुम्भफलकानि इव, पङ्किलाः—आर्द्राः गण्डाः,—कपोलाः येषां तान्, यद्वा,—मुखरैः मधुकरजूटैः जटिलाः ये करटपट्टाः,—गजगण्डफलकानि, ("करटो गजगण्डे स्यात् कुसुम्भे निन्द्यजीविनि" इति मेदिनी) त एव पङ्किलाः,—मलिनाः, मधुकरजटिलत्वादिति भावः गण्डाः—चिह्नानि येषां तान्, ("गण्डः स्यात् पुंसि खड्गिनि। · । चिह्नवीरकपोलेषु" इति मेदिनी) गण्डशैलानिव—पर्व्वतविच्युतबृहच्छिला इव कृष्णवर्णमहाकायत्वादिति भावः, ("गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः" इत्यमरः) जङ्गमान्—पादचारिणः।

(२६३) उत्फुल्लेति।—उत्फुल्लानां—विकसितानां, सप्तच्छदवनानां—सप्तपर्णकाननानाम्, आमोदं—सौरभं, मुञ्चन्ति—त्यजन्तीति तथोक्तान्, शरद्दिवसान्—शरत्कालिकवासरान्, तत्र उत्फुल्लसप्तच्छदवनानां मदगन्धतुल्यगन्धत्वात् जलधराणामतीव गर्जनशीलत्वाच्चेति भावः।

(२६४) चार्विति।—चारुभिः—मनोज्ञैः, चामीकरैः—काञ्चनैः, ("चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने" इत्यमरः) चित्राणि—रञ्जितानि, चामरमण्डलानि—बालव्यजनसमूहाः तैः मनोहराः,—रम्याः तान् हरिणरंहसः,—हरिणवेगान्, मृगवद्द्रुतगमनसमर्थानित्यर्थः हरीन्—अश्वान् ("हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिषु" इति मेदिनी)।

(२६५) बालातपेति।—बालातपानाम्—अभिनवसूर्य्यालोकानां, विसरान्

विक्षिपान्, (३६६) विस्मयकृत स्मरोन्मादितमालवी कुचपरिमलदुर्ललिताश्च (३६७) निजज्योत्स्नापूरप्लावित दिगन्तान् अपि तारान् हारान्, उडुपतिपादसञ्चयशुचीनि विजयशालीनि इव बालव्यजनानि, जातरूपमयनालञ्च निवासपुण्डरीकमिव श्रिय श्वेतातपत्रम्, अप्सरस इव (३६८) बहुसमररससाहसानुरागावतीर्णा वारविलासिनी, (३६९) सिंहासनशयनासन्दीप्रभृतीनि राज्योपकरणानि,

—निवहान वर्षन्ति विकिरन्तीति तथोक्तानो नवोदितसूर्यप्रभावत् प्रभाशालिना मित्यर्थं किरणै —प्रभाभि अनेकेति।—अनेकानि—बहूनि इन्द्रायुधानि—शक्रधनूंषि यासु ता, लता —सम्पद्यमाना, अनेकेन्द्रायुधीकृता दश दिश,—ककुभ ये तथोक्ताना बहूनामिन्द्रायुधानामिव दिग्व्यासिनाम् इत्यर्थं।

(३६६) विस्मयकृत —चमत्कारकान स्मरेति।—स्मरेण—कामेन, उन्मादिता —उन्मत्तीकृता या मालव्य —मालवाङ्गना तासा कुचपरिमलम—स्तनविमर्दस ङ्गेन दुर्ललिता — आदरवन्त ताम्।

(३६७) निजेति —निजेन—स्वकीयेन ज्योत्स्नापूरेण—प्रभाऽतिशयेनेति यावत प्लाविता उद्भासिता दिगन्ता —दिशा प्रान्तभागा, सुदूरवर्तिनोऽपीति भाव यै तान तारान—महत। उडुपतीति।—उडुपते,—चन्द्रस्य पादाना—किरणाना सञ्चया समूहा इव शुचीनि धवलोज्ज्वलानि इत्यर्थ। जातरूपमयनाल—सौवर्णदण्डमित्यर्थं श्रिय —लक्ष्म्या निवासपुण्डरीकमिव—आवासश्वेतकमलमिव।

(३६८) बह्विति।—बहु,—प्रभूत समररस —सङ्ग्रामानुराग, तथा साहसश्च —बलपूर्वककार्यकरण पराक्रमप्रदर्शनमित्यर्थं, ("साहसन्तु बलात्कारकृतकार्ये दमेऽपि च" इति मेदिनी) समरे एवति शेष, वीराणामिति भाव, ताभ्याम्, यद्वा, बहुसमररसेन प्रबलसङ्ग्रामानुरागेण यत साहस—पराक्रमप्रदर्शन तस्मात् अनुरागेण—प्रीत्या, अवतीर्णा —स्वर्गात् भुवमागता।

(३६९) सिंहेति।—सिंहासन—सौवर्णनृपासन, शयन—पर्यङ्क आसन्दी—आसनविशेष खट्वाविशेष वा ("आसन्दी वाहदेव स्यात खट्वाभेदे च योषिति" इति मेदिनी) एता प्रभृतय येषा तानि।

(२७०) कालायसनिगडनिश्चलीकृतचरणयुगलञ्च सकलं मालवराजलोकम्, अश्वांश्च (२७१) ससङ्ख्यालेख्यपत्रान् सालङ्कारापीडपीडान् कोषकलशान्। अथ आलोच्य तत् सर्वम् अवनिपालः (२७२) स्वीकर्त्तुं यथाऽधिकारम् आदिशत् अध्यक्षान्। अन्यस्मिन् च अहनि हर्षः स्वसारम् अन्वेष्टुम् उच्चचाल विन्ध्याटवीम्, अवाप च परिमितैः एव प्रयाणकैः ताम्।

(२७३) अथ प्रविशन् दूरादेव दह्यमानषष्टिकतुसविसरविसारिविभावसूनां (२७४) वन्यधान्यबीजधानीनां धूमेन

---

(२७०) कालायसेति।—कालायसनिगडेन—कृष्णवर्णलोहशृङ्खलेन, निश्चलीकृतं—गतिहीनीकृतम् आबद्धमित्यर्थः, चरणयुगलं—पादद्वन्द्वं यस्य तथाभूतं, बन्दीभूतमिति यावत्।

(२७१) ससङ्ख्यालेख्यपत्रान्—सङ्ख्या—अत्र एतत्सङ्ख्यकानि धनानि सन्तीत्येवं गणना, तस्याः लेख्यपत्रं—लिपिरित्यर्थः, तेन सहितान् तान्, सालङ्कारेति।—अलङ्काराणाम्—आभरणानाम्, आपीडानां—शिरोभूषणविशेषाणां, पीडा—सङ्घः तया सहितान् तान्, यद्वा,—अलङ्काराणाम् आपीडनं—घनसन्निवेशजनितातिपीडनेन, पीडा—परस्परसङ्घर्षरूपा, तया सहितान् तान्, कोषकलशान्—धनपूर्णकुम्भान्।

(२७२) यथाऽधिकारम्—अधिकारानुसारेणेत्यर्थः, तत्तद्द्रव्यं यद्यद्विभागीयाध्यक्षाधिकारे तिष्ठति, तत्तदधिकारे विभज्य इति यावत् स्वीकर्त्तुं—ग्रहीतुम्, आत्मसात्कर्त्तुमिति यावत्, अध्यक्षान्—सेनापतीन् तत्तद्द्रव्यरक्षकाणां प्रधानपुरुषान् वा। स्वसारं—भगिनीम्। परिमितैः,—अल्पैः, प्रयाणकैः,—गमनैरित्यर्थः, अल्पदूरं गत्वेति यावत् ताम्—विन्ध्याटवीम्।

(२७३) "अथ प्रविशन्" इत्यस्य "वनग्रामकं ददर्श" इत्यनेन सम्बन्धः, तं विशिनष्टि, दह्यमानेत्यादि।—दह्यमानेषु—भस्मीभूयमानेषु, षष्टिकतुषाणां—धान्यविशेषकडङ्गराणां धान्यविशेषस्य निःसारांशानामित्यर्थः, ("कडङ्गरो बुसं क्लीबे" इत्यमरः) विसरेषु—निचयेषु, विसारिणः,—प्रसारिणः, विभावसवः,—अग्नयः येषु तथोक्तानाम्।

(२७४) वन्येति।—वन्यानि—वनजातानि, यानि धान्यबीजानि—धान्यप्रचाङ्कुरकारणानि, तेषां धान्यः,—स्थानानि, तत्तद्धान्यबीजरक्षणस्थानानि इत्यर्थः,

धूसरिमाणम् आदधानैः, शुष्कशाखासञ्चयरचितगोवाट-वेष्टितविकटवटैः, व्यापादितवत्सरूपकरोपरचितव्याघ्रयन्त्रैः, (३७५) यन्त्रितवनपालहठक्रियमाणपरग्रामीणकाष्ठिक-कुठारैः, (३७६) गहनतरुषण्डनिर्मितचामुण्डामण्डपैः वनप्रदेशैः प्रकाशमानम्; (३७७) अटवीप्रायप्रान्ततया कुटुम्बभरणाकुलैः, कुद्दालप्रायकृषिभिः, कृषीवलैः,

...

तासु च। धूसरिमाणम्—धूसरत्वम्, आदधानैः,—कुर्वद्भिः। शुष्केति।—शुष्कैः,—इव गच्छद्भिः, शाखासञ्चयैः,—विटपनिचयैः, रचितेन—कल्पितेन गोवाटेन—गवां—ट्टानेन, हिंस्राणामिति भावः ("स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्य-दृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः" इत्यमरः) वाटेन—वृतिस्थानेन, तत्प्रवेशनिवारणार्थं इति विशेषणं इत्यर्थः, ("वटो मार्गे वृतिस्थाने" इति मेदिनी) वेष्टिता,—परिवृता, विकटाः,—प्रकाण्डाः, वटाः,—वटवृक्षा येषु तथोक्तैः, वटवृक्षतलस्य विश्रामधामत्वा हिंस्रजन्तुपरिहारार्थं वृतिरिति भावः। व्यापादितेति।—व्यापादितस्य—निहतस्य, —इति भावः वत्सस्य—गोशावकस्य, रूपकम्—आकृतिः, तेन करणेन, पूर्वरात्रे निहतवत्सभक्षणाय अद्यापि आगमिष्यति व्याघ्र इति धिया तच्चर्माच्छादितत्वादि निर्मितप्रतिमूर्तिस्थापनेनेति भावः, रचितात्—व्याघ्र प्राप्त कीपादित्यर्थः, रचित—कल्पित, व्याघ्रयन्त्र—शार्दूलावरोधापायविशेष येषु तैः, व्याघ्रनिपातनायेति भावः।

(३७५) यन्त्रितेति।—यन्त्रित—यत्नकुशल, वनपालैः,—काननरक्षकैः, हठेन—बलात् सहसा वा, क्रियमाण,—आच्छिद्यमान इत्यर्थः, परग्रामीणस्य—ग्रामान्तरवासिनः काष्ठिकस्य—काष्ठव्यवसायिनः, काष्ठापहरणार्थमागतस्य इति भावः, कुठारः,—परशुः येषु तथोक्तः।

(३७६) गहनेति।—गहने—निबिडे, तरूणाम्—वृक्षाणाम्, षण्डे—समूहे, तन्मध्य इत्यर्थः, निर्मित—रचित, चामुण्डायाः—कालिकायाः, मण्डप—चन्द्रातपं, येषु तथाभूतैः, वनप्रदेशैः,—वनभागैः, प्रकाशमानम्—राजमानम्, वनदामाऽऽश्रमिति महोत्सवमुत्पादयन् वा।

(३७७) अटवीप्रायप्रान्ततया—अरण्यबहुलप्रान्तदेशत्वेन, कुटुम्बभरणाकुलैः, परिवारपोषणव्यग्रैः अरण्यबाहुल्येन शस्यवत्ताभावात् वनानीमुच्छेद्य शस्यवक्षेत्र

(३७८) अबलवद्भिः, उच्चभागभावितेन भज्यमानभूरिशालि-खलदेवखण्डलकम्; (३७९) अल्पावकाशैश्च, कापिलैः, कालायसैः इव कृष्णमृत्तिकाकठिनैः, (३८०) स्थानस्थान-स्थापितस्थाणूत्थितस्थूलपल्लवैः, दुरुपगमश्यामाकप्ररूढिभिः, अलम्बुसबहुलैः, (३८१) अविरहितकोकिलाक्षक्षुपैः, विरलविरलैः केदारैः कृच्छ्रकृष्यमाणैः नातिप्रभूतप्रवृत्त-

---

प्राय व्याप्तैरिति भावः, कुद्दालेति।—कुद्दालः,—भूखननास्त्रविशेषः, प्रायेण—बाहुल्येन, कृषिः,—कर्षणसाधनं येषां तथाभूतैः, कृषीवलैः,—कृषकसमूहैः।

(३७८) अबलवद्भिः,—सामान्यबलशालिभिरित्यर्थः, उच्चभागभावितेन—उच्चः,—उन्नतः भागः,—भाग्यं यत्र तथाभूतं भावितं—वचनं तेन, उन्नतभाग्यशालित्वसूचकेन वाक्येन यावत् एतदैवोत्पन्नशस्यविक्रयेणाहं प्रभूतधनो भूत्वा विविधसुखमनुभविष्यामि इत्येवंरूपेण दैवं यद्यनुकूलं भवेत्, तदा एतेनैव मे प्रभूतधनं भविष्यतीत्येवंरूपेण वा इति भावः भज्यमानेति।—भज्यमानानि—विभज्य गृह्यमाणानि इत्यर्थः, भूरिशालिखलदेवानां—प्रभूतधान्यरचनस्थानानां धान्यमर्दनस्थानानां वा, खण्डलकानि—शकलानि यस्य तत् वा तम्।

(३७९) अल्पावकाशैः,—अल्पपरिसरैः, कापिलैः,—पिङ्गलवर्णैः, कालायसैरिव—कृष्णलोहनिर्मितैरिव, कृष्णमृत्तिकाकठिनैः—कृष्णमृत्तिका—मृत्तिकाविशेषः, तद्वत् कठिनाः,—कठोराः ते, यद्वा,—कृष्णमृत्तिकया कठिनैः, कठोरकृष्णमृत्तिकाविशिष्टैरित्यर्थः।

(३८०) स्थानेति।—स्थानस्थानेषु—केषुचित् केषुचित् प्रदेशेषु, स्थापितेभ्यः,—रचितेभ्यः, शस्यच्छेदनकाले इति भावः, स्थाणुभ्यः,—शाखापल्लवहीनतरुभ्यः इत्यर्थः, उत्थिताः,—प्ररूढाः, स्थूलाः —पृथवः, पल्लवाः,—किसलयाः येषु तथाभूतैः, दुरुपगमेति।—दुरुपगमाः,—दुर्गमाः, श्यामाकानां—घासविशेषाणां, प्ररूढयः,—अङ्कुराः येषु तथाभूतैः, अलम्बुसबहुलैः, लम्बालुकाकीर्णैः मुण्डितीकृतप्रायैर्वा इत्यर्थः।

(३८१) अविरहितेति।—न विरहिताः,—शून्याः, कोकिलाक्षक्षुपाः,—तदाख्यक्षुद्रशाखाविशिष्टवृक्षभेदाः येषु तथोक्तैः, विरलविरलैः,—असंलग्नैः, अल्प-प्रायत्वात् असंहतबहुलैः इति भावः, कृच्छ्रकृष्यमाणैः,—काठिन्यात् कष्टेन कर्षणं नीयमानैः इत्यर्थः, केदारैः,—क्षेत्रैः, नातीति।—नातिप्रभूतं—नात्यधिकं यथा तथा,

गतागताप्रहतभुवम्; (३८२) उपक्षेत्रसुपरचितैर्मञ्चैश्च सूच्यमानश्वापदोपद्रवम्; दिशि दिशि च (३८३) प्रतिमार्गद्रुमकृतानां, पथिकपादप्रस्फोटनधूलिधूसरैः नवपल्लवैर्लाञ्छितच्छायानाम्, (३८४) अटवीसुलभसालकुसुमस्तबकाञ्चितनवखातकूपिकोपकण्ठप्रतिष्ठितनागस्फुटानाम्, (३८५) अच्छिद्रकटकल्पितकुटीरकाणां, (३८६) कुटिलकीटवेणीवेष्ट-

---

कृच्छ्रकथ्यमानत्वादिति भावः, प्रहताभ्याम्—प्रारब्धाभ्याम्, गतागताभ्याम्—यातायाताभ्याम्, अप्रहता—नातिक्षुण्णा, नातिकृष्टा इत्यर्थः, भूः—भूमिः यत्र तम्।

(३८२) उपक्षेत्र—क्षेत्रसमीपे, [सामीप्येऽव्ययीभावः] यद्वा,—क्षेत्रेषु उप क्षेत्रमिति [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] उपरचितैः,—कल्पितैः, मञ्चैः,—"माचा" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धैः, ["उपरचितैर्मञ्चैश्च" इत्यत्र "उपरचितैरुच्चैर्मञ्चैश्च" इति पाठान्तरम्] सूच्यमानेति।—सूच्यमानः,—अनुमीयमानः, श्वापदानाम्—हिंस्रजन्तूनाम्, श्वापदस्य—व्याघ्रस्य वा, उपद्रवः,—उत्पातः यत्र तम्।

(३८३) प्रतिमार्गेति।—प्रतिमार्गं—प्रतिपथं, द्रुमैः,—वृक्षैः, कृतानाम्—रचितानाम्। पथिकेति।—पथिकानाम्—पान्थानाम्, पादप्रस्फोटनात्—चरणताडनात्, सवेगपदक्षेपणादित्यर्थः, उत्थिता इति शेषः, या धूलयः,—पांशवः, ताभिः, तत्सङ्गमेन इति भावः, धूसराः,—ईषत्पाण्डुवर्णाः तैः, लाञ्छितेति।—लाञ्छिताः,—चिह्निताः, युक्ता इत्यर्थः छाया—प्रतिबिम्बं यासां तदीयानाम्।

(३८४) अटवीति।—अटव्याम्—अरण्ये, सुलभाः,—सुप्रापाः, ये सालाः,—वृक्षविशेषाः, तेषां कुसुमस्तबकैः,—पुष्पगुच्छैः, अञ्चिताः,—शोभिता इत्यर्थः, तत्पुष्पगुच्छानां निजजलेषु पतनादिति भावः, नवखाता—नूतनखनिता, या कूपिका—क्षुद्रकूपः, तस्या उपकण्ठे—अन्तिके, ("उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा" इत्यमरः) प्रतिष्ठिताः,—प्रतिष्ठां गताः, ये नागस्फुटाः,—नागदन्तकाः, प्रस्फुटितपुष्पनागकेशरवृक्षा वा यत्र तासाम्।

(३८५) अच्छिद्रेति।—अच्छिद्र—छिद्ररहितं यथा तथा, कटैः,—शराख्यतृणविशेषैः, किलिञ्जैर्वा, ("कट श्रोणौ द्वयोः पुंसि किलिञ्जेऽतिशये शरे" इति मेदिनी) कल्पितानि—रचितानि, कुटीरकाणि—क्षुद्रगृहाणि यासां तासाम्।

(३८६) कुटिलेति।—कुटिला—वक्रगामिनी, या कीटवेणी—कीटश्रेणी,

मानशक्तुधारशरावश्रेणीश्रितानाम्, (२८७) अध्वगजनजग्ध-जम्बूफलास्थिशबलसमीपभुवाम्, उद्धूलितधूलीकदम्बस्तबक-प्रकरपुलकिनीनां, (२८८) कण्टकितकर्करीचक्राक्रान्त-काष्ठमञ्चिकामुषिततृषां, तिम्यत्तलशीतलसिकतिलकलशी-शमितश्रमाणाम्, (२८९) आध्मानशैवलश्यामलितनिर्झर-

---

पिपीलिकापङ्क्तिरिति यावत्, तया वेष्ट्यमाना,—आकीर्यमाणा, सक्तुभि,—भृष्टयवचूर्णै धारा,—धवला शरावाश्च—मृन्मयभाजनविशेषाश्च, श्रेणय,—पङ्क्तय, ताभि श्रिता,—युक्ता तासाम् ।

(२८७) अध्वगेति ।—अध्वगै,—पान्थै, जनै,—लोकै जग्धानां—खादितानां, जम्बूफलानां—जाम्बवफलानाम् अस्थिभि—बीजै, अष्ठिभिरिति भाव, शबला—चित्रा, समीपभू,—निकटस्थभूमिर्यासां तथोक्तानाम् । उद्धूलितेति ।—उद्धूलित,—उत्थितपरागै, धूलीकदम्बानां—नीपभेदानां, कदम्बविशेषाणामित्यर्थ, ("धूलीकदम्बो नीपे स्यात् तिनिशे वरुणद्रुमे" इति मेदिनी) स्तबकप्रकरै,—पुष्पगुच्छसमूहै, पुलकिन्य,—पुलकशालिन्य, रोमाञ्चिता इव दृश्यमाना इति भाव तासाम् ।

(२८८) कण्टकितेति ।—कण्टकितानां सञ्जातकण्टकानां, कर्करीणां—लताविशेषाणां, [कर्करी" इत्यत्र 'कर्कटी' कर्कारु" इति वा पाठ समीचीन, कर्करीशब्दस्य लताविशेषवाचकत्वस्य कोशादावदर्शनात्, कर्कटी कर्कारु इति वा पाठे,—"काँकड़ इति प्रसिद्ध फलविशेष, कुष्माण्डी वा इति बोध्यम्] चक्रै,—मण्डलै, आक्रान्ता,—आवृता, या काष्ठमञ्चिका,—दारुनिर्मितमञ्चविशेषा, ताभि, तद्दर्शनेनैवेत्यर्थ, फलभक्षणाशयेति भाव, मुषिता,—हृता, तृष,—तृष्णा यासु तथाविधानाम् । तिम्यदिति ।—तिम्यत्सु—आर्द्रेषु, तलेषु—अधोदेशेषु, शीतलाभि,—हिमाभि, सिकतिलाभि,—बालुकामयीभि कलशीभि,—घटै, घटस्पर्शेनेति भाव, शमित,—अपनीत, श्रम,—सन्तापजायास इत्यर्थ, पान्थानामिति भाव, यासु तथोक्तानाम् ।

(२८९) आध्मानेति ।—आध्मानै,—उच्छूनै, दृषद्भूतैर्वा, निविड-भावेनावस्थितैरित्यर्थ, शैवलै,—जलनीलीभि, निरन्तरजलसद्भावात् सानन्दभावाच्च समुत्पन्नैरिति भाव, श्यामलितेषु—श्यामलतां गतेषु, निर्झरेषु—[illegible],

जायमानजलजडिम्नाम्, (२९०) उदकुम्भाऽऽकृष्टपाटलशर्करा-शकलशिशिरीकृतदिशां, (२९१) घटमुखघटितकटहारपाटल-पुष्पपुटानां, (२९२) शीकरपुलकितपल्लवपूलीपाल्यमानशोष्य-सरसशिशुसहकारफलजूटीजटिलस्थाणूना, (२९३) विश्राम्यत्-कार्पटिकपेटकपरिपाटीपीयमानपयसाम्, अटवीप्रवेशप्रपाणां

"जाला" इति वङ्गीयैराख्यातेषु मन्मयजलाधारविशेषेषु इत्यर्थ, ("अलिञ्जर स्यान्मणिकम्" इत्यमर) जायमान,—सम्पद्यमान जलाना—सलिलाना, जडिमा—शैत्य यासु तथोक्तानाम् ।

(२९०) उदकुम्भेति ।—उदकुम्भेभ्य,—जलघटेभ्य, आकृष्टाना—बहिरानीताना, पाटलाना—श्वेतरक्ताना, शर्कराणा—कर्कराख्यवालुकाना, शकलेन—खण्डेन, जलसिक्तेन इति भाव, शिशिरीकृता,—शीतलीकृता, वायुना जलीयांशस्य इतस्ततो विक्षिप्यमाणत्वादिति भाव, दिश,—ककुभ यासु तथोक्तानाम ।

(२९१) घटेति ।—घटानाम—उदकुम्भाना मुखेषु—आस्येषु उपरिभागेषु इत्यर्थ, घटित,—रचित, कटहार —तृणविशेषनिर्म्मितहार, पाटल—श्वेतरक्त, पुष्पपटञ्च—कुसुमावरणञ्च, यद्वा,—घटमुखे घटितकटहारे यत पाटलपुष्प—"पारुल" इति वङ्गीयैराख्यात पाटलाख्यकुसुमविशेष ग्रथितमिति भाव, तै पुट,—आच्छादनम अधिवासनार्थमिति भाव यासु तथोक्तानाम ।

(२९२) शीकरेति ।—शीकरै,—अम्बुकणै, पुलकिता—सम्पृक्ता इति यावत, या पल्लवपूली—किसलयसमूह, तया पाल्यमान —रक्ष्यमाण आप्याय्यमान इत्यर्थ, अत एव शोष्योऽपि—शोषणयोग्योऽपि, सरस —अशुष्क इत्यर्थ, परिपुष्ट इति यावत, य शिशुसहकार,—बालाम्रतरु, तस्य फलजूटीभि —फलसमूहै, जटिल,—संयुक्त, स्थाणु,—शाखापल्लवरहिततरु इत्यर्थ यासु तथोक्तानाम्, यद्वा —शीकरपुलकित पल्लवपूलीपाल्यमान अत एव शोष्योऽपि शाखापल्लवादिशून्यत्वेनावरणराहित्यादिति भाव, सरस, आम्रशाखाभिराच्छादनादिति भाव, शिशुसहकारफलजूटीजटिल स्थाणुर्यत्र तथोक्तानाम् ।

(२९३) विश्राम्यदिति ।—विश्राम्यद्भि —श्रममपनुदद्भि, कार्पटिकै,—कर्पटेन—कषायवस्त्रेण चरन्तीति तै, तीर्थयात्रिकैरित्यर्थ, पेटकपरिपाटीभि,—पात्रविशेषश्रेणीभि, यद्वा —कार्पटिकपेटकै,—तीर्थयात्रिकवृन्दै, ("पेटक पुस्तकादीना मञ्जूषाया च वृन्दके" इति मेदिनी) परिपाट्या—आनुपूर्व्या, अनुक्रमेणेत्यर्थ,

शैत्येन त्याजयन्तमिव प्रैषम् उष्माणम्, (३८४) क्वचित् अन्यत्र ग्राहयन्तमिव अङ्गारीयदारुसङ्कट दाहिभि र्व्योकारैः; सर्व्वतश्च (३८५) प्रातिवेश्यविषय-वासिना, समासन्नग्रामगृहस्थापितस्थविरपरिपाल्यमानपाथेय-स्थगितेन, (३८६) कृतदारुणदारुव्यायामयोग्याङ्गाभ्यङ्गेन, (३८७) स्कन्धाध्यासितकठोरकुठारकण्ठलम्बमानप्रातराशपुटेन,

पीयमान सलिल—जल यासां यत्र वा तथोक्तानाम अरवीप्रवणप्रपाणाम्—अरण्य प्रवेश पानीयशालानाम, ("प्रपा पानीयशालिका" इत्यमरः)। ऐष्म—नैदाघम उष्माणम्—उत्तापम्।

(३८४) अङ्गारीयदारुसङ्कटादिभि—अङ्गारेभ्य—अनातेभ्य हितानि अङ्गारीयाणि—अङ्गारोपयोगीनि यानि दारूणि—काष्ठानि तथा सङ्कट—सञ्चय, राशिरित्यर्थ त दहन्ति—भस्मीकुर्व्वन्तीति तथाभूतै व्योकारैः—लौहकारै कर्म्म कारै इत्यर्थ ("व्योकारो लोहकारकः" इत्यमरः) अन्यत्र क्वचित् ग्राहयन्तमिव—सङ्गमयन्तमिव, उष्माणमिति पूर्व्वेणान्वय।

(३८५) प्रातिवेश्येति।—प्रातिवेश्य—प्रतिवेशी विषयवासी—जनपदवासी तेन, यद्वा—प्रातिवेश्य—प्रातवेशस्य—प्रतिवेशिन अयं प्रातिवेशिसम्बन्धीत्यर्थः, विषय—आश्रय (विषय आश्रये" इत्यमरः) तत्र वसति—तिष्ठतीति तेन यद्वा, —प्रातिवेश्य—गृहसमीपवर्त्ती यो विषय—देश स्थानमित्यर्थ ("विषयो गोचरे देशे तथा जनपदे प च" इति मेदिनी) तद्वासिना। समासन्नेति।—समासन्ने—सन्निहिते, ग्रामे—आवसथे यत् गृह—भवन तत्र स्थापितेन—रक्षितेन स्थविरेण —वृद्धेन परिपाल्यमान—रक्ष्यमाणं यत् पाथेय—सम्बल, तेन स्थगित—पाथेया नधिगमात् गमनात् निवृत्त इत्यर्थ तेन।

(३८६) कृतेति।—कृत—विहित दारुणस्य—कठिनस्य दारुव्यायामस्य —काष्ठच्छेदनरूपपरिश्रमस्य योग्य—अनुरूप अङ्गाभ्यङ्ग—शरीरे तैलमर्दनं येन तथोक्तेन अभ्यङ्गलक्षणमुक्त यथा—"मूर्द्ध्नि दत्त यदा तैल मर्देन सर्व्वाङ्गसङ्गतम्। स्रोतोभिस्तर्पयेदङ्गं अभ्यङ्ग स उदाहृत॥" इति।

(३८७) स्कन्धेति।—स्कन्ध—असदेशे अध्यासितस्य—स्थापितस्य कठोरस्य —तीक्ष्णस्य इति यावत् कुठारस्य—परशो, कण्ठ—अग्रभागे इत्यर्थ, लम्बमान —तिष्ठदित्यर्थ प्रातराशपुट—प्रातर्भोजनपात्र यस्य तथाभूतेन।

(३९८) पाटच्चरप्रत्यवायप्रतिपन्नपटच्चरेण, कालवेतक त्रिगुणव्रततिवलयपाशग्रथितग्रीवाग्रथितैः पत्रपोटाहृतमुखैः पीतकूटैः उदकभारिणा (३९९) पुरःसरबलद्बलीवर्दयुगसरेण, नैकटिककुटुम्बिकलोकेन, काष्ठसङ्ग्रहार्थम् अटवीं प्रविशता, (४००) श्वापदव्यधनव्यवधानवल्लीसमारोपितकुटीकृतकूटपाशैश्च, (४०१) गृहीतमृगतन्तुतन्त्रीजालवलय-

(३९८) पाटच्चरेति।—पाटच्चर,—चौर, ("चौरैकागारिकस्तेन। ॰ पाटच्चरमलिम्लुचा" इत्यमर) स एव प्रत्यवाय —अन्तराय, तेन हेतुना प्रतिपन्न—गृहीत, परिहितमित्यर्थ पटच्चर—जीर्णवस्त्रं येन तथोक्तेन, ("पटच्चर जीर्णवस्त्रम्" इत्यमर) दस्युतस्करादिभि परिहृतनूतनवस्त्रस्य बलपूर्वकापहरणभयात इति भाव। कालेति।—कालवेतकस्य—कृष्णवेतस्य, त्रिगुण—त्रिरावृत्त यत्र व्रततिवलय—लतामण्डलमेव, पाश,—रज्जु, यद्वा,—त्रिगुण व्रततिवलयपाश —लतामण्डलरचितरज्जु तेन ग्रथितया—वेष्टितया, ग्रीवया—कण्ठेन ग्रथितै,—विधृतै, उदुक्तैरित्यर्थ ताहृग्ग्रीवावद्भिरिति यावत पत्रेति।—पत्रपोट्या—पत्रसम्पुटेन, आवृतम्—आच्छादितं, मुखम—अग्रभाग इत्यर्थ येषा तथोक्तै, पीतकूटै,—पानपात्रविशेषै उदकभारिणा—समृहीतसलिलेन।

(३९९) पुर.सरेति।—पुरःसरम—अग्रसर यथा तथा, बलत्—चलत, बलीवर्दयुगसर,—वृषभयुगल यस्य तेन, ["पुरःसरबलद्बलीवर्द—" इत्यत्र पुरःसरबलवद्बलीवर्द—" इति पाठस्तु समीचीनतया प्रतिभाति, तथात्वे पुरःसर,—अग्रे गच्छत, बलवान—सबल बलीवर्दयुगसर यस्य तेन] नैकटिककुटुम्बिकलोकेन—सन्निहितगृहस्थलोकेन "उपेतम" इत्यनेनान्वय। एवमुत्तरत्रापि तृतीयान्तविशेषपदेन सहेति बोद्धव्यम।

(४००) श्वापदेति।—श्वापदाना—व्याघ्रादिहिंस्रजन्तूना, व्यधनाय—वेधनाय, व्यवधाने—अन्तराले, या वल्ली—निभृत स्थान, तत्र समारोपिता—रचितेत्यर्थ, या कुटी—तृणनिर्मित गृहं तत्र कृता,—स्थापिता, कूटपाशा,—कूटरज्जव यन्त्रागुरा वा ये तथाभूते।

(४०१) गृहीतेति।—गृहीता,—धृता, मृगतन्तव,—मृगाणाम अन्त्राणि इति यावत्, ते एव तन्त्रीजालानि—रज्जुसमूहा, तेषा वलये,—मण्डले, कालतीत

वागुरैः, वहिर्व्याधैः विचरद्भिः; अंसावसक्तवीतंसव्यालम्बमानबालपाशिकैश्च, (४०२) सङ्गृहीतग्राहककर्करकपिञ्जलादिपञ्जरकैः शाकुनिकैः सञ्चरद्भिः, (४०३) च्युतलासकलेशलिप्तलताबद्धलट्वालम्पटानाञ्च पेटकैः पाशकशिशूनाम् अटद्भिः, (४०४) वृक्षस्कन्धान्तरिततित्तिरितरलायमानकौलेयककुलचाटुकारैश्च विहङ्गमृगया मृगयुयुवभिः

भाव, वागुरा—पाश यैः तथाभूतैः, मृगान्तर्निमित्तपाशधारिभिरित्यर्थः, बहि, विचरद्भि,—सञ्चरद्भिः व्याधैः—लुब्धकैः। अंसेति।—अंसेषु—स्कन्धदेशेषु अवसक्ताः,—संसक्ताः, वीतंसाः,—"जालनला" इति वङ्गभाषया ख्यातानि मृगपक्षिणां बन्धनसाधनानि उपकरणानि ("वीतंसस्तूपकरणे बन्धने मृगपक्षिणाम्" इत्यमरः) व्यालम्बमाना—दोलायमाना इत्यर्थः, बालपाशिका—क्षुद्ररज्जवः येषां तैः, यद्वा,—अंसावसक्तवीतंसेषु व्यालम्बमाना—सम्बध्यमाना इत्यर्थः, बालपाशिका येषां तैः।

(४०२) सङ्गृहीतेति।—सङ्गृहीतानि—धृतानीत्यर्थः, ग्राहकाणां—घातिविहगानां, श्येनानामित्यर्थः, ("ग्राहकौ घातिविहगे व्यालानाञ्च गृहीतरि" इति मेदिनी) कर्कराणां—क्रकचानां, "कयेर" इत्याख्यपक्षिणामित्यर्थः, ("क्रकचक्रकरौ समौ" इत्यमरः) कपिञ्जलादीनाञ्च—गौरतित्तिरीणां चातकानां वा, पञ्जरकाणि—पिञ्जराणि यैः तथाभूतैः शाकुनिकैः,—पक्षिव्याधैः, पाशलुब्धैः इत्यर्थः।

(४०३) च्युतेति।—च्युतलासका,—विलासशून्या इत्यर्थः, निष्पन्दा इति यावत् तथा लेशेन—लवेन लासकलवेनेति यावत् कदाचित् वायुवशादिति भाव लिप्ता—संसृष्टा, लता,—वीरुध एव, बद्ध—नार्थं, तासु या लट्वा,—पक्षिभेदा, श्यामचटका इति यावत्, ("लट्वा करञ्जभेदे स्यात् फले वाद्ये खगान्तरे" इति मेदिनी) तासु लम्पटा,—लुब्धा तेषां, पाशकशिशूनां—व्याधबालकानां, अटद्भि,—भ्रमद्भि, पेटकैः,—समूहैश्च।

(४०४) वृक्षेति।—वृक्षाणाम्—अर्जुनानां, स्कन्धेषु—गुल्मेषु, अन्तरिता,—निभृतस्थिता, ये तित्तिरय,—तदाख्यपक्षिभेदा, तेषु तरलायमानानां—लोलुपानां, कौलेयकानां—सारमेयाणां, कुक्कुराणामित्यर्थः, ("कौलेयकः सारमेये कुलीने" इति मेदिनी) यत् कुलं—समूहः, तस्य चाटुकारैः,—सेवकैरिति यावत्, तत्सहायै

क्रीडद्भिः, (४०५) परिणतचक्रवाककण्ठकषायरुचां क्षौम-
ध्यानां वल्कलानां कलापान्, नातिचिरोद्धृतानाञ्च धातुत्विषां
धातकीकुसुमानां गोणीः अगणिताः, (४०६) पिचव्यानां
चातसीगणपट्टमूलकानां पुष्कलान् सम्भारान्, भारांश्च मधुनो
माक्षिकस्य, मयूराङ्गजस्य, अक्लिष्टमधूच्छिष्टचक्रवालानां,
(४०७) लम्बमानलामज्जककूटजटानाम्, अपत्वचां खदिर-

रिति भावः, विहङ्गमृगैर्या—पक्षिषु आविष्टैः क्रीडद्भिः,—खेलद्भिः, कुर्वद्भिरित्यर्थः, मृगयुयुवभिः,—तरुणैः व्याधैः।

(४०५) परिणतेति।—परिणत,—स्थविरं यः चक्रवाकः,—रथाङ्गनामा पक्षिभेदः, तस्य कण्ठः—गलदेशः, तद्वत् कषाया—पीतरक्ता, लोहिता वा ("कषायो रसभेदेऽपि। सुरभौ लोहिते त्रिषु॥" इति मेदिनी) रुक्—प्रभा येषां तथोक्तानां, क्षौमध्यानां—क्षौमवस्त्रकसूत्रनिर्माणोपयोगिनाम्, ऐलवालानामित्यर्थः, वल्कलानां—त्वचां कलापान् सङ्घान्। नातिचिरोद्धृतानाम्—अनतिचिरोच्चितानां, धातुत्विषां—गैरिकवर्णानां, ("धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकन्तु विशेषतः" इत्यमरः) धातकीकुसुमानां—धातुपुष्पिकाख्यपुष्पाणां, "धाइफुल" इति वङ्गीयैराख्यातानामित्यर्थः, अगणिता,—असङ्ख्याता, गोणीः,—सूत्रनिर्म्मितभाजनविशेषान्।

(४०६) पिचव्यानां—पिचु,—तूलं तदुपयोगिनां, कार्पासानामिति भावः, तथा अतसीति।—अतसीगणा—अतसीभद्राः, पट्टाः,—वसनभदाः, मूलकानि—ओषधिभेदाः तेषाम्, यद्वा,—अतसीगणानां—क्षौमवस्त्रोपयोगिनां चूर्णसमूहानामित्यर्थः, पट्टानां—कौषेयाणां, कौषेयवसनोपयोगिनामित्यर्थः, मूलकानि—मूलानि, बीजानि इत्यर्थः तेषां, पुष्कलान्—प्रभूतान् सम्भारान्—निचयान्। माक्षिकस्य—मक्षिका विशेषकृतस्य, मधुनः,—क्षौद्रस्य इत्यर्थः भारान्—समूहान्। मयूराङ्गजस्य—शिखिपिच्छस्य, "भूयसो भारकान्" इति परेणान्वयः। अक्लिष्टेति।—अक्लिष्टानाम्—अक्षुण्णानां मधूच्छिष्टानां—सिक्थकानां, "मोम" इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः चक्रवालानि—समूहाः तेषाम्। ["मधूच्छिष्टचक्रवालानाम्" इत्यत्र "मधूच्छिष्टचक्रमालानाम्" इति पाठे,—मधूच्छिष्टचक्राणां—"मौमाछिर चाक" इति प्रसिद्धानां मधुनिर्विकाराणां वासभूतानां सिक्थकबीजानां, माला,—श्रेणय तासाम्]।

(४०७) लम्बमानेति।—लम्बमानानां—दीर्घाणामित्यर्थः, लम्बमाना,—

काष्ठानां, कुटस्य, (४०८) कठोरकेशरिसटाभारबभ्रुणश्च चीवरस्य भूयसो भारकान् लोकेन आदाय व्रजता; (४०९) अविचितविविधवनफलपूरितपेटकमस्तकाभिश्च, अभ्यर्णग्रामगत्वरीभिः, त्वरमाणाभिः, विक्रयचिन्ताव्यग्राभिः, ग्रामेयिकाभिः आसादिगन्तरम्; इतस्ततश्च (४१०) युक्त-शूरशकुरशाकराणां, पुराणपांसूत्किरकरीषकूटवाहिनीनां,

दीर्घा इत्यर्थो वा, तामप्रकाराणाम—उशीराणाम्, ("उशीरमस्त्रियाम्। .....मूलकं सुगन्धम्" इत्यमरः) कूटस्य—समूहस्य, जटा,—मूलानि तासाम्। ("मूलं स्यात् जटा" इत्यमरः)। कपलका—लवनाधानाः, खदिरकाष्ठानां—खदिरदारुणाम्। कुटस्य—ओषधिविशेषस्य।

(४०८) कठोरेति।—कठोर—प्रवृद्ध, परिणत इत्यर्थः, यः केशरी—सिंह, तस्य सटाभारः—केशसमूहः तद्वत् बभ्रु—कपिलं, पिङ्गलमिति यावत् तस्य, ("विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः पिङ्गले त्रिषु" इत्यमरः) चीवरस्य—लोध्रकवल्कलस्य इत्यर्थः, भूयसः—बहुभूतान्, भारकान्—भारा एव भारकाः तान् आदाय व्रजता—गच्छता, लोकेन—जनेन।

(४०९) अविचितेति।—अविचितानि—अच्छिन्नानि, विविधानि—नानाप्रकाराणि वनफलानि—अरण्यजातवृक्षफलानि तैः पूरितः—पूर्णः, पेटकः,—भाजनविशेषः, मञ्जूषा इत्यर्थः, ['पिटकः पेटकः पेडा मञ्जूषा" इत्यमरः। '—पटक—' स्थले "—पिटक—" इति पाठोऽपि न दृश्यते] मस्तके—शिरसि यासां ताभिः अभ्यर्णग्रामगत्वरीभिः—सन्निकृष्टग्रामगामिनीभिः, त्वरमाणाभिः—त्वरितगतिभिः, विक्रयेति।—विक्रयस्य—वणनस्य, ("विक्रयः" इत्यमरः) चिन्तया—भावनया चिन्तया वा, व्यग्राभिः—व्यापृताभिः कस्य केन प्रकारेण वा फलानि दास्यामि विक्रेष्यामीति चिन्ता कुर्वतीभिरित्यर्थः, ग्रामेयिकाभिः,—ग्रामवासिनीभिः, व्याप्तदिगन्तरम्—व्याप्तदिगन्तरमित्यर्थः।

(४१०) युक्तेति।—युक्ताः,—बद्धा इत्यर्थः, शूराः,—बलवन्तः, शकुराः,—नकुला शाकराः—बलीवर्दाः यासु ताः, पुराणेति।—पुराणाः—पुरातनाः, पांसवः—रजांसि उत्किरन्ति—उत्क्षिपन्तीति तथोक्ताः, करीषैः आचिताः इति यावत् ये करीषाः,—शुष्कगोमयानि, ("गोविट् गोमयमस्त्रियाम्। तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री" इत्यमरः) तेषां कूटान्—राशीन् वहन्ति—नयन्ति इति तथोक्तानाम्।

(४११) धूर्गतधूलिधूसरसैरिभसरोषस्वरसाध्यमानानां, सक्ष्वेडचटुलचक्रचीत्कारिणीनां शकटश्रेणीनां सम्पातैः (४१२) सम्पाद्यमानदुर्बलोर्वीविरूक्षक्षेत्रसंस्कारम्; (४१३) आरचितदान्तवाहकदण्डोड्डीयमानहरिणहेला-लङ्घिततुङ्गवैणववृतिभिः, (४१४) निखातगौरकरङ्कशङ्कुशङ्कितशशकशकलिततुङ्गशृङ्गैः, प्रयत्नप्रसृतविसङ्कटविटपैः,

---

(४११) धूर्गेति।—धूर्गताः—धुरं—भारं, गताः,—प्राप्ताः, भारवहने नियुक्ता इत्यर्थः, धूलिभिः—मार्गरजोभिः, धूसराः,—आपाण्डुराः, ये सैरिभाः,—महिषाः, ("लुलापो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः" इत्यमरः) तेन सरोषेण—सक्रोधेन, स्वरेण—गम्भीररवविशेषेण साध्यमानाः—सञ्चाल्यमानाः तासाम्, सक्ष्वेडदिति।—सक्ष्वेडानां—सशब्दानां, चटुलानां—चञ्चलानां घूर्णमानानामित्यर्थः, चक्राणां—रथाङ्गानां, चीत्कारः—शब्दविशेषः तद्वतीनाम्। सम्पातैः—सञ्चारैः।

(४१२) सम्पाद्येति।—सम्पाद्यमानः—जन्यमानः, दुर्बलः,—सामान्य इति भावः उर्व्याः,—पृथिव्याः विरूक्षाणां—विशेषेण रूक्षाणां, कर्कशानामित्यर्थः पाषाणमयानाम् इति यावत् क्षेत्राणां—केदाराणां संस्कारः—संशोधनं, कर्षणमिति भावः यत्र तथोक्तम्।

(४१३) आरचेति।—आरचय्य—रचयित्वा, चलनस्थानमिति भावः, यद्वा, —आरचैः—रचकैः क्षिप्ताः,—प्रेरिताः दान्ताः,—दन्तमयाः, ये वाहकदण्डाः,—प्रकलगुडाः, ताडनयष्टय इत्यर्थः तैः उड्डीयमानाः—उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य पलायमाना इत्यर्थः, ये हरिणाः—मृगाः, तैः हेलया—अनायासेन लङ्घिताः—अतिक्रम्य गताः, तुङ्गाः—उन्नताः, वैणवी—वेणुसम्बन्धिनी वंशनिर्मितेत्यर्थः, वृतिः,—वेष्टनं, प्राकारप्राचीरमित्यर्थः येषां तैः, ("प्राचीरं प्रान्ततो वृतिः" इत्यमरः)।

(४१४) निखातेति।—निखातैः—निहितैः शस्यविघातकप्राणित्रासनार्थं भूमिनिखातदण्डोपरिस्थापितैरिति भावः गौरैः—शुभ्रैः करङ्कैः,—कङ्कालैः मस्तकास्थिभिरित्यर्थः शिरःस्थिपञ्जरैरिति यावत् ("करङ्को मस्तकास्थिनारिकेलफलास्थिनि" इति रुद्रः) शङ्कुभिः,—कीलैः करङ्कोपलक्षितैरिति भावः, शङ्किताः,—भीताः शशकाः,—"खरगोस" इति वङ्ग प्रसिद्धाः मृगभेदाः, तैः शकलिताः,—खण्डिताः, तुङ्गाः,—उन्नताः, शृङ्गाः—अग्रभागाः, अविकासितपत्राणि वा येषां तैः, प्रयत्नेति।—प्रयत्नेन—प्रकृष्टादरेणेत्यर्थः, प्रसृताः—पोषिताः, विसङ्कटाः,—विशालाः,

वाटे ऐक्षवैः बहुभिः श्यामायमानोपकण्ठम्, (४१५) अति-विप्रकृष्टान्तरैः, मरकतस्निग्धसुधावाटवेष्टितैः कार्मुक-कर्म्मण्यवंशविटपसङ्कटैः, (४१६) कण्टकितकरञ्जराजि दुष्प्रवेशैः, (४१७) उरुबूकवचावङ्ककसुरससूरणशिग्रुग्रन्थिपर्ण गवेधुकागर्मुद्गुल्मगहन गृहवाटिकैः, (४१८) निखातोच्च

विस्तीर्णा इत्यर्थः ("विशङ्कटं पृथु बृहत् विशालं पृथुलं महत्" इत्यमरः) विटपाः—शाखा येषु तैः ऐक्षवैः—इक्षुस्कन्धैः बहुभिः—अनेकैः वाटे—वृतिस्थाने, ("वाटः मार्गे वृतिस्थाने" इत्यमरः) श्यामायमानेति।—श्यामायमानः—नीलायमानः, उपकण्ठः—सान्निध्यं समीपवर्त्तिप्रदेश इत्यर्थः यस्य तथोक्तम्।

(४१५) अतीति।—अति—अतिशयेन विप्रकृष्टं—दूरम् अन्तरम्—अवकाशः येषां तैः मरकतेति।—मरकतवत्—हरिन्मणिवत् स्निग्धैः—मसृणैः सुधावाटैः—सुधाधवलवृतिभिः वेष्टितानि—परिवृतानि तैः कार्मुकेति।—कार्मुकं—धनुः तस्य कर्म्मण्यानां—कर्म्मणि हितानां धनुर्निर्माणोपयोगिनामित्यर्थः वंशानां—वेणूनां विटपैः—शाखाभिः सङ्कटानि—आकीर्णानि सम्बाधानि वा दुष्प्रवेशानि इत्यर्थः तैः ("सङ्कटं ना तु सम्बाधः" इत्यमरः)

(४१६) कण्टकितेति।—कण्टकितानां—सञ्जातकण्टकानां करञ्जानां—नक्तमालाख्यवृक्षाणां राजिभिः—पङ्क्तिभिः दुष्प्रवेशानि—प्रवेष्टुमशक्यानि तैः।

(४१७) उरुबूकेति—उरुबूकः—एरण्डः ("एरण्ड उरुबूकश्च रुबुकश्चित्रकश्च सः" इत्यमरः) वचा—उग्रगन्धा ("वचोग्रगन्धा गोलोमी" इत्यमरः) वङ्ककः—हरितकविशेषः बकपुष्पवृक्षो वा सुरसः—भूतघ्नः ("सुरसा तुलसी स्यात् बहुमञ्जरी। अपेतराक्षसी गौरी भूतघ्नी देवदुन्दुभिः। इति कोषः) यद्वा—सुरसं—पर्णासः तुलसीत्यर्थः ("सुरसस्तु द्विषु स्यादौ पर्णासे तु नपुंसकम्" इति मेदिनी) सूरणः—"ओल" इति बङ्गभाषया प्रसिद्धः कन्दविशेषः शिग्रुः—शोभाञ्जनः ("शोभाञ्जनः कृष्णगन्धा सुतीक्ष्णोऽथ शिग्रुकः" इति कोषः) ग्रन्थिपर्णः—शुकाकारः सुगन्धः ओषधिभेदः ("ग्रन्थिपर्णं शुकं बर्हिपुष्पं स्थौणेयकुक्कुरे" इत्यमरः) गवेधुका—"गडगड" इति बङ्गे प्रसिद्धः तृणधान्यभेदः गर्मुत्—लताविशेषः मदनाख्यक्षुपभेदो वा गुल्मः—प्रकाण्डरहितवृक्षस्तैः गहनाः—सान्द्रा दुष्प्रवेशा इत्यर्थः गृहवाटिकाः—उद्यानानि येषां तैः।

(४१८) निखातेति।—निखातेषु—निहितेषु प्रोथितेषु इत्यर्थः उच्चैः—

काष्ठारोपितकाष्ठालुकलताप्रतानविहितच्छायैः, (४१९) परिमण्डलबदरीमण्डपकतलनिखातखादिरकीलबद्धवत्सरूपैः, कथमपि (४२०) कुक्कुटरटितानुमीयमानसन्निवेशैः, अङ्गनाशाल्मलिस्तम्भतलविरचितच्छिन्नपुष्पिकावापिकैः, (४२१) विकीर्णबदरपाटलपटलैः, (४२२) वेणुपोटदलनलमयहृतिविहित

छत्रेषु, काष्ठेषु—दारुषु आरोपिता,—उत्थापिता, या काष्ठालुकलता,—अलाबुलता, स्वनामप्रसिद्धकन्दविशेषाणां वल्ली वा तासां प्रतानैः,—शाखाप्रशाखाभिः, विहिता,—कृता, छाया यैषां ते।

(४१९) परिमण्डलेति।—परिमण्डल—समन्तात् गोल, यत् बदरीमण्डपकः—कोलिगृहं, बदरीवृक्षाणामुन्नतानकुञ्जभवनमित्यर्थः, बदरीकाष्ठानामुन्नतगृहविशेषो वा, तस्य तलेषु—अधोभागेषु निखाते—रोपिते खादिरे—खादिरदारुमये कीले—शङ्कौ, बद्धा,—उपरता, वत्सरूपा —क्षुद्रा वत्सा येषां ते।

(४२०) कुक्कुटेति।—कुक्कुटानां—ताम्रचूडानां रटितेन—रवेण, अनुमीयमानः,—प्रतीयमानः सन्निवेशः—संस्थानं रचना वा येषां ते, समन्तात् वृक्षलतादिभिः पिहितत्वेन अदृश्यत्वादिति भावः। अङ्गनेति।—अङ्गनानां—स्त्रीणां, शाल्मलिस्तम्भः—माङ्गलिकस्तम्भः माङ्गलिकानुष्ठानस्मरणाय प्रोथितस्थूणाविशेष इत्यर्थः तस्य तले—निम्नदेशे विरचिता—निर्मिता, छिन्नपुष्पिकावापिका येषां ते। ["अङ्गनावेदिके" इति पाठस्य दुर्बोधार्थतया एतस्मात् पुस्तकान्तरस्थेन 'अङ्गनाशाल्मलिस्तम्भतलविरचितपर्दिपुष्पिकावापिकैः' इति पाठः कथञ्चित् समीचीनतया प्रतिभाति, एतत्पक्षे,—अङ्गनानाम् अश्मनः —वङ्गदेशस्य वकपुष्पवृक्षस्येत्यर्थः, ("अश्मनि कुम्भयोनौ च वङ्गसेनतरौ पुमान्" इति मेदिनी) यः स्तम्भः —तद्दारुनिर्मितस्थूणाकारः पक्षिणाम् उपवेशनार्थस्थानविशेष इत्यर्थः तस्य तले—निम्नदेशे, विरचिता पर्दिका—विहङ्गमा, पुष्पिकावापिका—अङ्गनाप्रदत्तादिष्टकाविशेषभक्षणानन्तरं जलपानाय "चौवाचा" इति बङ्गभाषया प्रसिद्धा क्षुद्रसरसी वृषुतैरित्यर्थः]।

(४२१) विकीर्णेति।—विकीर्णः,—विक्षिप्तः बदरीवृक्षात् वायुना पातितैः विस्तृतः, बदरैः,—कोलफलैः, पाटलानि—उत्तमानि पटलानि—छदिः "छान्" इति बङ्गभाषाख्यातानि गृहाच्छादनानि इत्यर्थः येषां ते, ('पटलं छदिः' इत्यमरः)।

(४२२) वेणिवति।—वेणवः—वंशानां, पोटदलानि,—खण्डशकलानि,

भित्तिभिः, किंशुकरोचनारचितमण्डलमण्डपवल्वजबद्धाङ्गार-राशिभिः, (४२३) शाल्मलिफलतूलसञ्चयबहुलैः, सन्निहित-नलशालिशालूकखण्डकुमुदबीजवेणुतण्डुलैः, (४२४) सङ्गृहीत-मालबीजैः, भस्ममलनम्लानकाशस्थ्यकूटव्याहतकटैः,

["—पीटदल—" इत्यत्र "—पीटगल—" इत्येव पाठः साधीयान् कोषादौ पीट-दलशब्दस्य अदर्शनात्, अस्मिन् पक्षे,—वेणव,—वंशा, पीटगला,—काशाख्यतृणभेदा इत्यर्थः "अथ पीटगलः पुंसि नले च काशमञ्जरी" इति मेदिनी] नल्यः,—नडाख्य-तृणभेदाः शराः,—गुन्द्राख्यतृणविशेषाश्च, तन्मयी—तदात्मिका, या वृत्तिः—वेष्टनं, सैव ताभिर्वा विहिता—कृता, भित्तिः,—कुड्यं येषां ते, किंशुकेति।—किंशुकानि—पलाशपुष्पाणि, रोचना—गोरोचनाख्यमाङ्गल्यद्रव्यभेदः, ताभ्यां रचितं—कृतं मण्डलं—गोलाकाररेखा यस्य तादृशे, मण्डपे—गृहे, वल्वजैः,—तृणभेदैः बद्धाः—रचिताः, अङ्गारराशिः,—अलातचयः, भूतोपद्रवनिवारणार्थमिति भावः येषु तैः, यद्वा,—किंशुकः—पलाशश्च, रोचनः,—कूटशाल्मलीसञ्ज्ञकः शाल्मलीभेदः, ("रोचनः कूटशाल्मलिः" इत्यमरः) ताभ्याम् आरचितं—कृतं, मण्डलं—वेष्टनं, हतिरित्यर्थः, यस्य तादृशे, मण्डपे वल्वजैः बद्धाः—कृताः, अङ्गारराशिः,—अनुद्धृतशिखाग्निसमूहः, शैत्यनिवारणार्थं व्याघ्रादिभीतिनिवारणार्थं वा इति भावः येषु तैः।

(४२३) शाल्मलीति।—शाल्मलिः—रक्तपुष्पा, ("शाल्मली रक्तपुष्पा च मुकुटी स्थिरजीविता" इति कोषः) तस्याः फलानां तूलसञ्चयैः,—तूलराशिभिः, बहुलानि—आकीर्णानि तैः। सन्निहितेति।—सन्निहितानि—स्थितानि, नलशालयः,—शालिविशेषाः, शालूकखण्डाः,—पद्ममूलानां खण्डाः, ("पद्ममूलन्तु शालूकम्" इति कोषः) कुमुदबीजानि—कैरवशस्यानि, वेणवः,—वंशाः, तण्डुलाः—धान्यसाराः, निस्तुषधान्या-नीत्यर्थः, यद्वा,—वेणुतण्डुलाः,—वंशबीजानि वंशजातयवाकारपदार्थभेदाः इत्यर्थः येषु तैः।

(४२४) सङ्गृहीतेति।—सङ्गृहीतानि—सञ्चितानि, मालानां—स्थलपद्मानां, बीजानि—शस्यानि येषु तैः, यद्वा—सङ्गृहीतानि मालानां—वृक्षाणां, "पिंड" इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः, बीजानि—अङ्कुरकारणानि, यद्वा,—सङ्गृहीतानि मालबीजानि—चैत्रस्यशस्यानि येषु तैः, ("माल: क्षेत्रे स्त्रियां वृक्षगर्जोपलन्दे पुमान्" इति मेदिनी)। भस्मेति।—भस्मना—पांशुना, मलनेन—मर्द्दनेन, म्लानं—मलिनतां गतं, यत् काशस्थकूटं—तृणनिकाराशिः, तत्र व्याहृताः,—

(४२५) आम्रातराजादनमदनफलस्फीतैः, मधूकासवमद्यप्रायैः, (४२६) कुसुम्भकुम्भगण्डकुसूलैः, अविरहितराजमाषवपुष कर्कटिकाकुष्माण्डालाबूबीजैः, (४२७) पोष्यमाणवनविडाल-

निहिता, कटा,—"मादुर" इति वङ्गभाषया ख्यातानि शयनानि येषां ते, यद्वा,—भद्मना—भूतीनां, मलिनेन—कर्द्दमेन ("मलिनं पटवासे ना कर्द्दमे तु नपुंसकम्" इति मेदिनी) जलार्द्रमद्यलेपनेनेत्यर्थः, (दृश्यते च गाम्भारीवल्कलच भस्मलिप्तानि लोके) स्नाना ये काश्मर्या,—गाम्भारीवृक्षा ("गाम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका। श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्य्यश्च" इत्यमरः) तेषां कूटे—राशौ, वृक्षच्छिन्नकाष्ठसमूहोपरि इत्यर्थः, व्याश्रिता कटा, शोषणायमिति भावः येषां ते।

(४२५) आम्रातेति।—आम्रातानि—दैवच्छुकाणि, राजादनं,—कपीटाख्यं वृक्षभेदं, ("क्षीरोदकस्तु राजन्यः क्षीरवृक्षः कपीद्रुमः। राजादनो दृढस्कन्धः कपीटः प्रियदर्शनः॥" इति कोषः), यद्वा,—राजादनं—प्रियालं, "राजादनं प्रियालः स्यात्" इत्यमरः) मदनं,—"मयना" इति वङ्गीयैराख्यातः वृक्षस्तस्य, ("मदनः शल्यकी रोधः" इति कोषः) तयोः फलानि तैः स्फीतानि—पूर्णानि तैः। मधूकेति।—मधूकानां—"महुया" इति ख्यातानां गुडपुष्पाणां, ("मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ" इत्यमरः) आसवाः,—रसा एव, यद्वा,—मधूकेभ्यः कृताः आसवाः,—सन्धानविशेषाः, मद्यविशेषा इत्यर्थः ता एव मद्यानि—सुराः प्रायेण—बाहुल्येन येषु तैः।

(४२६) कुसुम्भेति।—कुसुम्भानां—महारजनाख्यपुष्पाणां, कुम्भाः,—घटाः, गण्डानां—खड्गाख्यमृगभेदानां, कुसूलानि—स्थानानि येषु तैः, यद्वा,—कुसुम्भानां—महारजनानां, ("स्यात् कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि" इत्यमरः) कुम्भानां—गुग्गुलूनाञ्च, ("कुम्भो राश्यन्तरे । घटे क्लीबन्तु गुग्गुलौ" इति मेदिनी) गण्डाः,—पिण्डकाः, तत्तद्धान्यविशेषा इत्यर्थः, ("गण्डः स्यात् पुंसि खड्गिनि। ग्रहयोगे प्रभेदे च वीरस्य पिटकेऽपि च॥" इति मेदिनी) गण्डाः,—पिण्डा इत्यर्थौ वा, तेषां कुसूलाः,—स्थापनार्थस्थानविशेषाः, गोष्ठ्यो वा येषु तैः। अविरहितेति।—न विरहितानि—युक्तानि राजमाषाणां—निष्पावाणां "बरबटी" इति वङ्गे प्रसिद्धानां व्रीहिभेदानां वा, वपुषाणां—"शशा" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धानां लाउकानां, कर्कटिकानां—"काँकुड" इति वङ्गे ख्यातानां, कुष्माण्डानां—कर्कारूणाम्, अलाबूनां—तुम्बीनाञ्च, बीजानि—अङ्कुरकारणानि येषु तैः।

(४२७) पोष्यमाणेति।—पोष्यमाणाः,—पाल्यमानाः, वनविडालाः,—

मालुधाननकुलशालिजातजातकादिभिः अटवीकुटुम्बिनां गृहैः उपेतं वनग्रामकं ददर्श, तत्रैव च अवसदिति।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते छत्रलम्भो नाम

सप्तम उच्छ्वासः ॥ ७ ॥

आरण्यमार्जाराः मालुधानाः,—प्राणिविशेषाः, मातुलाहिनामसर्पभेदा वा, ("मालुधानो मातुलाहिः" इत्यमरः) ते तु निर्विषा ज्ञेयाः, नकुलाः—"बेजि" इति वङ्गे प्रसिद्धाः सर्पशत्रवः, शालिजाताः—जीवभेदाः, जातकादयश्च—प्राणिविशेषाः येषु ते तथा,—शालयः,—"खट्टाश" इति वङ्गे प्रसिद्धाः गन्धमार्जाराः ("शालिस्तु कलमादौ च गन्धमार्जारके पुमान्" इति मेदिनी) तेषां जातानां—समूहानां, जातकादयः,—शावकादयः इत्यर्थः, यद्वा—तेभ्यः जाताः—उत्पन्नाः ये जातकाः—शावकाः, तदादयः,—तत्प्रभृतयः येषु ते, ["जातकादिभिः" इत्यत्र "जालकादिभिः" इति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति पोष्यमाणवनविडालादिजातानां—समूहानां, जालकानि—आनायाः, पिञ्जरा इति यावत् तदादयः यत्र ते]। अटवीकुटुम्बिनां—वनगृहिणाम्। उपेतं—युक्तं वनग्रामकम्—अरण्यमध्यस्थ आवसथं तन्नामकं वा।

इत्यशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चाननेन वात्स्यवंशावतंसेन पण्डितकुलपतिना बि, ए,
उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीमन्नित्यबोध
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाञ्चामलाख्यायां
श्रीहर्षचरितव्याख्यायां सप्तम उच्छ्वासः ॥ ७ ॥

अष्टम उच्छ्वासः ।

सहसा सम्पादयता मनोरथप्रार्थितानि वस्तूनि ॥
दैवेनापि क्रियते भव्यानां पूर्व्वसेवेव ॥ १ ॥
विद्वज्जनसम्पर्को नष्टेष्टज्ञातिदर्शनाभ्युदयः ।
कस्य न सुखाय भवने भवति महारत्नलाभश्च ? ॥ २ ॥

(१) अथ अपरेद्युः उत्थाय पार्थिवस्तस्मात् ग्रामकात् निर्गत्य विवेश विन्ध्याटवीम्, अटंश्च तस्याम् इतश्चेतश्च सुबहून्

अथ पुरुषप्रयत्नं विनाऽपि सुदैवानुकूल्येन सत्पुरुषाणां मनोरथसिद्धिर्भवतीति दार्ष्टान्तं प्रदर्शयन्नाह सहसेति ।—सहसा—हठात् मनोरथप्रार्थितानि—मनोऽभीष्टानि, अभिलषितानीत्यर्थः, वस्तूनि—द्रव्याणि, सम्पादयता—संयोजयता, प्रददता इत्यर्थः, दैवेनापि,—भाग्येनापि अनुकूलेनेति भावः किं पुनः पुरुषकारेण अन्येन वा इत्यपिशब्दार्थः, भव्यानां—योग्यानां, शुभफलानामाहार्याणामित्यर्थः, सत्पात्राणामिति भावः, ("भव्यं शुभे च सत्ये च योग्ये भाविनि च त्रिषु" इति मेदिनी) पूर्व्वसेवा—प्रथमा परिचर्या, क्रियते इव,—विधीयते इव, सुदैवं हि सहसैव सतां मनोरथं सम्पाद्य सदनुरागस्य प्रथमनिदर्शनं प्रदर्शयति तत्सर्व्वापि प्रभूताभ्युदयं जनयतीति भावः । श्लोकेनानेन भाग्यवतां सतां हर्षस्य दैवानुकूल्येन यात्रायां साफल्यं सूचनम् । अत्र पूर्व्वसेवायाः अक्रियमाणाया अपि तत्त्वेन सम्भावनोत्कोत्तमात् क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । आर्य्या वृत्तम् ॥ १ ॥

विद्वदिति ।—विदुषा जनेन—पण्डितलोकेन सम्पर्कः—सङ्गः, सख्यमिति भावः, तथा नष्टेति ।—नष्टस्य—अदर्शनं गतस्य, इष्टस्य—प्रियस्य ज्ञातेः,—बन्धुजनस्य, दर्शनं—साक्षात्कारः तदेव अभ्युदयः—मङ्गलम्, इष्टलाभजनितानन्द इत्यर्थः, भवने—गृहे, महारत्नानां—महामूल्यमणीनाम् चिन्तामण्यादि दुर्लभानामिति भावः लाभश्च—प्राप्तिश्च, कस्य—जनस्य इति भावः, सुखाय—आनन्दाय न भवति ?—न जायते ? अपि तु सर्व्वस्य एव भवति इत्यर्थः एतेन हर्षस्य दिवाकरमित्राख्यविद्वन्मित्रलाभः भगिन्या राज्यश्रिया प्राप्तिः महामूल्यैकावलीलाभश्च सूचितः । अत्र प्रस्तुतानां सम्पर्काभ्युदयरत्नलाभानामेकेन सुखजननयोग्यत्वरूपधर्म्मेण सह सम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः । आर्य्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) एतदेव प्रतिपादयति, अथ इत्यादि ।—अपरेद्युः,—अपरस्मिन् दिवसे, परदिने इत्यर्थः । अटन्—भ्रमन् । "एकदा तु भूपते-

दिवसान् । एकदा तु भूपतेर्भ्रमत एव आटविकसामन्त-
शरभकेतोः सूनुर्व्याघ्रकेतु. नाम कुतोऽपि (२) कज्जलश्यामल-
श्यामलतावलयेनाधिललाटम् उच्चैःकृतमौलिबन्धम्, (३) अन्ध-
कारिणीम् अकारणभुवा भ्रुकुटिभङ्गेन विशाखेन त्रियामामिव
साहससहचारिणीं ललाटस्थली सदा समुद्वहन्तम्, (४) अव-
तंसितैकशुकपक्षकप्रभाहरितायमानेन पिनद्धकाचरकाचमयि-
कर्णिकेन श्रवणेन शोभमानं, (५) किञ्चिच्चुलुम्प प्रविरल-
पक्ष्मणः चक्षुषः सहजेन रागरोचिषा रसायनरसोपयुक्तं ताम्र-

इत्यस्य "व्याघ्रकेतु. शबरयुवानमादाय आजगाम" इति उत्तरेण सम्बन्धः । भूपतेः,—हर्षस्य, [कर्म्मणि षष्ठी] । आटविकेति ।—आटविक,—आरण्य सामन्त,—अधिराज, वनप्रदेशरक्षणाय हर्षात् प्राप्ताधिकार इत्यर्थः, य शरभकेतु,—तदाख्य कश्चित् तस्य, सूनुः,—पुत्र, इति व्याघ्रकेतुरित्यस्य विशेषणम् ।

(२) शबरयुवानं विशिनष्टि, कज्जलेति ।—कज्जलवत्—अञ्जनवत् श्यामला—नीला, या श्यामलता—गन्धप्रियङ्गुवल्ली, सा एव वलय—वेष्टन तेन अधिललाट—ललाटोपरि, उच्चैरिति ।—उच्चैः कृत,—उन्नमध्य स्थापित, मौलिबन्ध —मुग्धकेशचय येन तथोक्तम् ।

(३) अकारणभुवा—विना कारणं जातेन इत्यर्थः, स्वाभाविकेन इति भावः, विशाखेन—विरेखेण, भ्रुकुटिभङ्गेन—भ्रूकौटिल्येन, अन्धकारिणीम—अन्धकारवती भ्रूसङ्कोचनेन नेत्रयोराहतभागत्वादिति भाव, यद्वा —अन्धकारिणी—कृतान्धकारामि- त्यर्थः, अत एव त्रियामामिव—रात्रिमिव, तामसामिवेति यावत् साहससहचारिणीं —साहससङ्गिनीम्, बलपूर्वककार्य्यकरणसामर्थ्याधिकामिति भावः, ललाटस्थली —भालदेश समुद्वहन्त—दधानम् ।

(४) अवतंसितेति ।—अवतंसितस्य—भूषणीकृतस्य, एकस्य—एकमात्रस्य, शुकपक्षकस्य—कीराख्यपक्षिपतत्रस्य, प्रभया—कान्त्या, हरितायमान—श्यामायमान तेन पिनद्धेति ।—पिनद्धा—बद्धा, काचरस्य—कठिनस्य, काचमयी,—काचाख्य रत्नस्य, कर्णिका—कर्णभूषण, काचमणिनिर्मित कर्णभूषणमित्यर्थः यत्र तथाक्तेन, श्रवणेन—कर्णेन, शोभमान—राजमानम् ।

(५) किञ्चिच्चुलुम्प—ईषत् क्लिन्नस्य, ("चुलुम्प क्लिन्नाच चुल्लचिल्लपिल्ला क्लिन्नेऽक्षि

क्षवं क्षतजमिव क्षरन्तम्, अवनाटनासिकं, चिपिटाधरं, चिक्किनचिबुकम्, (६) अहीनहनूत्कटकपोलकूटास्थिपर्यन्तम्, ईषदुदग्रग्रीवावंशं, स्कन्नस्कन्धार्धभागम्, (७) अनवरतकोदण्डकुण्डलीकरणकर्कशव्यायामविस्तारितेन अंसलेन उरसा हसन्तमिव तटशिलाप्रथिमानं विन्ध्यगिरेः,

---

धामनी" इत्यमरः) प्रविरलपक्ष्म,—अल्पलोम। सहजेन—स्वाभाविकेन रागरोचिषा—लोहितप्रभया रसायनरसोपयुक्तं—रसायनरसेन—औषधविशेषरसेन सह उपयुक्तं—पीतम् इत्यर्थः, तरक्षु,—मृगादनः "नेकड़े बाघ" इति बङ्गे प्रसिद्धः क्षुद्रव्याघ्रविशेष इत्यर्थः, ("तरक्षुस्तु मृगादनः" इत्यमरः) तस्य इदं तारक्षवं, तच्च कश्चित् रोगविशेषे (यक्ष्माणि) उपयुज्यते इति वैद्यकाः, क्षतजमिव—रक्तमिव, क्षरन्त—स्रवन्तम्। अवनाटनासिक—निम्ननासापुटम्, ("अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके" इत्यमरवचनात् अवनाटशब्देनैव निम्ननासिके लब्धेऽपि पुनर्नासिकाशब्दग्रहणं नासाया अतिनिम्नत्वद्योतनार्थमिति मन्तव्यम्) अन्तःप्रविष्टनासिकमित्यर्थः, "खाँदा नाक" इति बङ्गभाषया प्रसिद्धमिति भावः। चिपिटाधरं—स्थूललम्बरदनच्छदम्। चिक्किनचिबुकं—स्थूलपृथुलाधराधोभागम्।

(६) अहीनेति।—अहीनौ—अन्यूनौ प्रवृद्धौ इत्यर्थः हनुभ्यां—कपोलोर्ध्वभागाभ्याम्, उत्कटौ—उन्नतौ विषमौ वा, कपोलयोः—गण्डयोः, ("ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी। अधस्ताच्चिबुकं गण्डौ कपोलौ तत्परो हनुः" इत्यमरः) कूटौ—शिखरभूतौ, अस्थिपर्यन्तौ—कङ्कालप्रान्तौ यस्य तम्, अत्युन्नतहन्वस्थिकपोलम् अत एव निम्नहनुदेशमित्यर्थः। ईषदुदग्रग्रीवावंशम्—ईषदुदग्र—किञ्चिदुन्नत, ["ईषदुदग्र—" इत्यत्र 'ईषदवाग्र—' इति पाठे—अवाग्र,—अवनत इत्यर्थः] ग्रीवावंश,—कन्धरास्थि यस्य तम्। स्कन्नेति।—स्कन्न—शुष्क, लम्बमान, उन्नतो वा, स्कन्धार्धभागः—अंसार्धदेशः यस्य तम्।

(७) अनवरतेति।—अनवरतेन—अविरामेण, कोदण्डस्य—धनुषः कुण्डलीकरणेन—आकर्षणेन, वक्रीकरणेन इत्यर्थः कर्कशेन—कठिनेन, व्यायामेन च—अङ्गचालनविशेषेण च, विस्तारितं—प्रसारं गतं तेन अंसलेन—बलवता प्रशस्तेन दृढेन च इति यावत् ("बलवान् मांसलोऽंसलः" इत्यमरः) उरसा—वक्षःस्थलेन, विन्ध्यगिरेः,—विन्ध्याचलस्य, तटशिलाप्रथिमानं—तटशिलायाः—उन्नतप्रदेशस्थप्रस्तरस्य, प्रथिमानं—विस्तारं, हसन्तम्—उपहसन्तं, विपुलोरस्कमित्यर्थः।

(८) अजगरगरीयसा च भुजयुगलेन लघयन्तं तुहिनशैलशाल-द्रुमाणां द्राघिमाणं, (९) वराहवालवलितबन्धनाभिर्नागदमन-जूटिकाभिः जटिलीकृतपृष्ठे प्रकोष्ठे प्रतिष्ठां गतं गोदन्तमणिचित-त्रापुषं वलयं बिभ्राणम्, अतुन्दिलमपि तुन्दिभम्, (१०) अहीर-मणीचर्मनिर्म्मितपट्टिकया उच्चित्रचित्रकत्वक्कृतारकितपरि-

(८) अजगरगरीयसा—अजगर इव—बृहदाकारसर्पविशेष इव गरीय,—गुरुतर, दीर्घमित्यर्थ तेन। तुहिनेति।—तुहिनशैलस्य—हिमाद्रे, शालद्रुमाणां—सर्ज्जतरूणां, द्राघिमाणम—अतिदीर्घतां, लघयन्त—लघूकुर्वन्तम्, आजानुलम्बितभुजमिति भाव।

(९) वराहेति।—वराहस्य—शूकरस्य, बालेन—लोम्ना, वलित—कृत बन्धन—संयमन याभि ताभि, नागदमनजूटिकाभि,—नागदमन,—"नागदौना" इति वङ्गीयैराख्यात विषहर ओषधिविशेष, तस्य जूटिका—प्रतान, कुसुमूल वा ताभि, सर्पभयनिवारणार्थमिति भाव, ["नागदमनजूटिकाभि" इत्यत्र "नागदमनजूटिकावाटिकाभि" इति पाठे—नागदमनजूटिकाया वाटिका,—पुञ्ज, गुच्छा इत्यर्थ ताभि] जटिलीकृत—युक्त पृष्ठम—उपरिभाग यस्य तथाभूते, प्रकोष्ठे—कूर्परमणिबन्धयोरन्तरालदेशे ("प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च" इति मेदिनी) प्रतिष्ठां—स्थिति गतं—प्राप्त, गोदन्तमणिचित—सर्पविशेषशिरोरत्नमण्डित त्रपुणा—सीसकेन रङ्गेण वा निर्वृत्त त्रापुष—सीसकेन रङ्गेण वा निर्म्मितमिति यावत, यद्वा—त्रपुण,—सीसकस्य रङ्गस्य वा विकार त्रापुष—सीसकनिर्म्मित रङ्गनिर्म्मित चेत्यर्थ, ["त्रपुजतुनो षुक" (४।३।१३८ पा०) इत्यण षुगागमश्च। "त्रपु सीसकरङ्गयो" इति मेदिनी] वलय—कटक, बिभ्राणं—दधानम। अतुन्दिल—तुन्दिल,—बृहत्कुक्षि स्थूलोदर पुमानित्यर्थ, ("तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षि पिचिण्डिल" इत्यमर) स न भवतीति त कृशोदर कृशमध्यमिति वा, तुन्दिभम—उन्नतनाभिम, ["तुन्दिवलि-वटेर्भ" (५।२।१३९ पा०) उन्नता नाभिस्तुन्दिरिति तुन्दिशब्दात् भ। "तुन्दिभम्" इत्यत्र "तुण्डिभम" इति पाठेऽपि स एवार्थ]।

(१०) अहीरेति।—अहीरमणी—द्विमुख चित्रकाख्य जन्तुभेद, यच्छायया गच्छतोऽपि अपरसर्पनाशक भवतीति बोध्यम्, ["अहीरमणि—" इत्यत्र "अहीरणि—" इति पाठस्तु साधीयान, अहीरणी इति शब्दस्य कोषादावदर्शनादर्थासङ्गतेश्च, अहीन् ईरयति दूरीकरोति इति व्युत्पत्त्या "राजसर्प" इति प्रसिद्ध द्विमुखसर्पविशेष

वारया (११) सङ्कुलाजिनजालकितया शृङ्गमयमसृणमुष्टिभागभास्वरया (१२) पारदरसलेशलिप्तसमस्तमस्तकया कृपाण्या करालितविसङ्कटकटिप्रदेशं, (१३) प्रथमयौवनोल्लिख्यमानमध्यभागभ्रष्टमांसभरिताविव स्थवीयसावूरुदण्डौ दधतम्,

---

अहीरणि, तद्दर्शनादितरे सर्पाः पलायन्ते] तस्याः त्वचा—त्वचा, निर्मिता—रचिता, पट्टिका—खड्गकोषधारणार्थं वर्त्तितिर्यग्विलम्बितचर्मनिर्मितप्रलम्बतनुभेदः यस्याः तथाभूतया, उच्चित्रेति।—उच्चित्रा—स्वभावोद्गतचित्रा, विचित्रवर्णा इत्यर्थः, या चित्रकस्य—पशुविशेषस्य त्वक्—चर्म तया तारकित,—सञ्जाततारक इव परिदृश्यमान इत्यर्थः, परिवार,—खड्गकोषः, परिवेष्टनमित्यर्थः, यस्याः तथाभूतया। ("परिवारः परिजने खड्गकोषे परिच्छदे" इति मेदिनी) ["अहीरमणी ·परिवारया" इत्यत्र "अहीरमणीचर्मनिर्मितपट्टिकयोच्चित्रचित्रकत्वक्तारकितपरिवारया" इति पाठे,—तादृशपट्टिकयो,—खड्गकोषस्य उभयपार्श्वावस्थितवलयविलग्ननिबद्धचर्मरज्ज्वोरित्यर्थः, आवद्धया इति अध्याहार्य्यं चित्रया—विविधवर्णया, चित्रकत्वचा तारकितः परिवारः यस्याः तथाभूतया]।

(११) सङ्कुलेति।—सङ्कुलेन—सङ्कुचितेन, अजिनेन—कृष्णमृगचर्मणा, जालकिता—गवाक्षिता जालाकृतवत् परिदृश्यमाना इत्यर्थः तया, सुतनुकुञ्चितकृष्णचर्मनिर्मितकोषाभ्यन्तरस्थावरणया इत्यर्थः, आदौ तादृशचर्मणा कृपाणीमावेष्ट्य पश्चात् कोषमध्ये स्थापितवान् इति भावः, शृङ्गेति।—शृङ्गमयेन—माहिषमार्गादिविषाणनिर्मितेन मसृणेन—श्लक्ष्णेन मुष्टिभागेन—त्सरुदेशेन, मुष्टिधारणस्थानेनेत्यर्थः, भास्वरा—दीप्तिमती तया।

(१२) पारदेति।—पारदस्य—सूतस्य, रसः,—द्रवः, यद्वा—पारद एव रसः,—विषं, तस्य लेशेन—बिन्दुना लिप्त—दिग्धं समस्त—सम्पूर्णं, मस्तकः—शिरोभागः यस्याः तया, कृपाण्या—छुरिकया कर्त्तर्या वा, ("कृपाणः खड्गे छुरिकाकर्त्तर्योरपि योषिति" इति मेदिनी) करालितेति।—करालितः,—भीषणीकृतः, विसङ्कटः,—विशालः, स्थूल इत्यर्थः, कटिप्रदेशः,—श्रोणिफलकं यस्य तम्।

(१३) प्रथमेति।—प्रथमेन—अभिनवेनेत्यर्थः, यौवनेन—तारुण्येन, उल्लिख्यमानात्—उत्खन्यमानात्, कृशतां नीयमानादिति यावत् मध्यभागात्—उदरदेशादित्यर्थः भ्रष्टेन—स्खलितेन, मांसेन—पिशितेन, भरिताविव—आपूरिताविव, स्थवीयसौ—अतिस्थूलौ।

(१४) अच्छभल्लचर्म्ममयेण भल्लोपायप्रभूतशरभृता (१५) शबल शार्दूलचर्म्मपटपीडितेन अलिकुलकालकम्बललोम्ना पृष्ठ भागभाजा भस्त्राभरणेन पल्लवितमिव कार्श्यमुपदर्शयन्तम्, (१६) उत्तरत्रिभागोत्तंसितचाषपिच्छचारुशिखर खदिर जटानिर्म्माणे क्षुरप्राणे (१७) प्रचुरमयूरपित्तपत्रलताचित्रित त्वचि त्वचि सारगुरुणि वामस्कन्धाध्यासितधनुषि दोषि लम्बमानेन (१८) अवाक्शिरसा शितशरकृत्तैकनलकविवर

---

(१४) अच्छेति।—अच्छभल्लचर्म्ममयेण—भल्लूकचर्म्मनिर्म्मितेन ("ऋक्षाच्छ भल्लभल्लूकाः" इत्यमरः) भल्लीति।—भल्ली—अस्त्रविशेषः तदुपायान्—तद्दुत्थान् प्रभूतान्—प्रचुरान् शरान्—बाणान् बिभर्त्ति धारयतीति तथोक्तेन।

(१५) शबलेति।—शबल—चित्रं शार्दूलचर्म्मैव—व्याघ्राजिनमेव पटः—आवरणं तेन पीडितम् आवृतं तेन अलीति।—अलिकुल—भृङ्गवृन्दं तद्वत् काल—कृष्णवर्णं यत् कम्बललोम—रल्लकरोम तेन तदुपलक्षितेन इति भावः पृष्ठभागभाजा—पृष्ठदेशस्थितेन भस्त्राभरणेन—भस्त्रा—चर्म्मनिर्म्मिता [illegible]पकवायु [illegible] सैव आभरणं—मण्डनं तेन नूतनेन वा पल्लवितमिव—पूरितमिव कार्श्यं—कृशताम् आत्मन इति भावः उपदर्शयन्तं—प्रकाशयन्तं सुदारुणभारेण अति पीडितमिव आत्मानं प्रकटयन्तमित्यर्थः।

(१६) उत्तरेति—उत्तर—उपरितनः त्रिभागः—तृतीयो भागः कृपाणोपरि भागः इत्यर्थः उत्तंसित—मण्डनीकृतं येन चाषपिच्छं—नीलकण्ठाख्यपक्षिपक्षं तेन चारु—मनोज्ञं शिखरम्—अग्रं यस्य तथोक्ते खदिरेति—खदिरजटायाः खदिर—खदिरवृक्षस्य मूलस्येव अतिस्थूलस्य इति भावः निर्म्माणं—घटनं यस्य तथाभूते खदिरजटानिभे इत्यर्थः पीवरमिति यावत् क्षुरप्राणे तीक्ष्णे।

(१७) प्रचुरेति—प्रचुरेण—बहुना मयूरपित्तेन—शिखिमायुना या पत्रलता—रचनाविशेषः रचितेति भावः तया चित्रिता—चारुता त्वक्—चर्म्म यस्य तथोक्ते। त्वचि चर्म्मणि सारगुरुणि—सारेण—काठिन्येन गुरु—महान् तस्मिन् दुर्भेद्यचर्म्मणि इत्यर्थः वामेति।—वामस्कन्धे—सव्यांसे अध्यासितं—स्थितं धनुः—कार्म्मुकं यस्य तथाभूते दोषि—भुजे ("भुजबाहू प्रवेष्टो दोः" इत्यमरः)।

(१८) अवाक्शिरसा—अधोमुखेन शितेति।—शितेन—तीक्ष्णेन शरेण—

प्रवेशितेतरजङ्घाजनितस्वस्तिकबन्धेन (१९) बन्धूकलोहित रुधिरराजिरञ्जितघ्राणवर्त्मना (२०) वपुर्विततिव्यक्तविभाव्य मानकोमलक्रोडरोमशुक्लिम्ना शशेन (२१) शिताटनीशिखाग्र ग्रथितग्रीवेण (२२) चापाहतचञ्चूत्तानताम्रतालुना तित्ति- रिणा वर्णकमुष्टिमिव मृगयाया दर्शयन्तं, (२३) विषमविष दूषितवदनेन च विकर्णेन कृष्णाहिना इव मूलगृहीतेन

बाणेन, कृत्त—छिन्न यत एक नलक—"नला" इति ख्यात जङ्घास्थिविशेष, तस्य विवरे—छिद्रे प्रवेशिता—ढौकिता या इतरजङ्घा—इतरा अन्या जङ्घा तया जनित —कृत स्वस्तिक बन्ध —आसनबन्धविशेष यस्य तथाभूतेन।

(१९) बन्धूकेति।—बन्धूक—तदाख्य पुष्प तद्वत् लोहित—रक्त, यत् रुधिर—शोणित, तस्य राज्या—धारया रञ्जित—प्राप्तराग रक्तवर्णमित्यर्थ, घ्राणवर्त्म—नासारन्ध्र यस्य तेन नासारन्ध्रस्रुतरक्तेन इत्यर्थ।

(२०) वपुरिति।—वपुष —शरीरस्य, विततया—विस्तारेण गतजीवत्वेन देहसङ्कोचाद्यभावादिति भाव व्यक्त—स्पष्ट यथा तथा, विभाव्यमान,—दृश्यमान कोमलाना —मृदुलानां क्रोडरोम्णाम्—वक्षलोम्नां शुक्लिमा—शौक्ल्य यस्य तथाभूतेन शशेन—तदाख्येन मृगविशेषेण।

(२१) शितेति।—शिता—तीक्ष्णा या अटनी—धनुष्कोटि धनुषोऽग्रभाग इत्यर्थ ("कोटिरस्याटनी" इति धनुःप्रकरणे अमर) तस्या शिखा—चूडा, तस्या अग्रम्—उपरिभाग तत्र ग्रथिता—निबद्धा, ग्रीवा—कन्धरा यस्य तेन।

(२२) चापेति।—चापेन—धनुषा आहतायाम्—आस्फालितायाम्, चञ्चौ—चञ्च्वाम् उत्तान —ऊर्ध्वीभूत परिदृष्ट इत्यर्थ व्यात्तमुखत्वादिति भाव ताम्र,—रक्तवर्ण तालु —काकुदम्, अन्तर्मुखोपरिभाग इत्यर्थ यस्य तेन तित्तिरिणा—तदाख्येन पक्षिणा मृगयाया —आखेटस्य मृगहननक्रियाया इत्यर्थ वर्णकमुष्टिमिव—मुष्टिगृहीतलाक्षया प्रथमम् अक्षरलेखनमिव "हाते खड़ी" इति वङ्गभाषया प्रसिद्ध विधानमिति यावत् क्षुद्रस्य पञ्चवर्षस्य प्रथम मृगयाव्यापारमात्मन प्रकाशयन्तमिव स्थित भाव।

(२३) विषमेति।—विषमेण—दारुणेन विषेण—गरलेन लिप्तेन दंष्ट्राग्रेण इति भाव दूषित—मलिन वदनम्—अग्रभाग मुखञ्च यस्य तेन कृष्णाहिना इव—कृष्णसर्पेण इव, मूलगृहीतेन—मूल—अधोभाग, पुच्छदेश च गृहीत —

व्यपदर्शितशकराग्रं, जङ्गममिव गिरितटतमालपादपं, यन्त्रो-
ल्लिखितम् अश्मसारस्तम्भमिव भ्रमन्तम्, (२४) अञ्जनशिला-
च्छेदमिव चलन्तम्, अयःसारमिव गिरिविन्ध्यस्य गलन्तं, पङ्क-
स्थलीं करिकुलानां, कालपाशं कुरङ्गयूथानां, (२५) धूमकेतुं
मृगराजचक्राणां, महानवमीमहं महिषमण्डलानां, हृदय-
मिव हिंसायाः, फलमिव पापस्य, कारणमिव कलिकालस्य,
कामुकमिव कालरात्रेः शबरयुवानम् आदाय आजगाम ;

हत तन, विकर्षेण—तदाख्यास्त्रविशेषेण कर्णरहितशरविशेषेणत्यय, व्यपदर्शित
कराग्र—व्यासक्तदर्शितहस्ताग्रभाग, विशलितभाग दधानमित्यर्थः। जङ्गम—चरिष्णु,
गतिमन्तमित्यर्थः, गिरीति।—गिरितटे—पर्वतप्रस्थे, ये तमालपादप,—काल-
स्कन्धश्च तमिव, श्यामवर्णत्वादिति भाव। यन्त्रोल्लिखित—शाणयन्त्रघृष्टमित्यर्थः,
शिल्पविशेषविन्यस्तमिति वा, अश्मसारस्तम्भमिव—दृढप्रस्तरस्थूणामिव, मसृणकृष्ण-
वर्णदृढकायत्वादिति भाव।

(२४) अञ्जनशिलाच्छेदमिव—कज्जलप्रस्तरशकलमिव। अयःसारमिव—लौहस्य
स्थिरांशमिव। करिकुलाना—गजयूथाना, पङ्कस्थलीमिव—सकर्दमभूमिमिव, मारक-
त्वादिति भाव, यथा करिणो दुस्तरपङ्कमासाद्य गन्तुं असमर्था, अवसीदन्ति
च तथा अमु प्राप्य अपि न पलायितुं समर्था, म्रियन्ते च इति तात्पर्यम्।
['पङ्कस्थलीं करिकुलानाम्' इत्यत्र "पाकल करिकुलानाम" इति पाठे,—करि
कुलाना पाकल—तदाख्य हस्तिना ज्वरमिव, ("पाकल कुष्ठभेषज्ये पुंसि स्यात् कुञ्जर-
ज्वरे" इति मेदिनी) तदाख्यज्वरस्य करिणां प्राणनाशकत्वात्, यदुक्तं वैद्यके,—
"असाध्योऽयं ज्वरो व्याधि गोमहिषाश्वकुञ्जरे। किञ्चित् कष्टतमो नृणामन्यथा जीव
घातक॥" "पाकल स तु नागानामभितापस्तु वाजिनाम्" इत्यादि। पाकलो
यथा करिहन्ता तथा अयमपीति भाव]। कुरङ्गयूथाना—मृगसङ्घाना, कालपाशं
—यमस्य बन्धनरज्जुमिव, दर्शनमात्रेणैव हननादिति भाव।

(२५) मृगराजचक्राणा—सिंहसमूहाना, [राजसमूहानामित्यपि व्याख्यते]
धूमकेतुम—वह्निम, अग्निदर्शनस्य सिंहाना भयप्रदत्वादिति भाव,
यद्वा—धूमकेतुमिव—उत्पातसूचकग्रहमिव, मारकत्वादिति भाव। धूमकेतु
प्रादुर्भाव राजचक्राणामपि अशुभं सूचयतीति बोद्धव्यम्।
महिषमण्डलाना—महिषसङ्घाना, महानवमीमह—शारदीयदुर्गानवमीमहोत्सवं,

दूरे च स्थापयित्वा विज्ञापयाम्बभूव,—"देव! सर्व्वस्य अस्य विन्ध्यस्य स्वामी, सर्व्वपल्लीपतीनां प्राग्रहरः शवरसेनापतिः भूकम्पो नाम। तस्य अयं निर्घातनामा (२६) स्वस्रीयः सकलस्य अस्य विन्ध्यकान्तारारण्यस्य पर्णानामपि अभिज्ञः, किमुत प्रदेशानाम्। एनं पृच्छतु देव, योग्योऽयम् आज्ञां कर्त्तुम्" इति कथिते च निर्घातस्तु (२७) क्षितितलनिहितमौलिः प्रणामम् अकरोत्, उपनिन्ये च तित्तिरिणा सह शशोपायनम्। अवनिपतिस्तु सम्मानयन् स्वयमेव तम् अप्राक्षीत्,—"अङ्ग! अभिज्ञा यूयम् अस्य सर्व्वस्य उद्देशस्य। (२८) विहारशीलाश्च दिवसेषु एतेषु भवन्तः। सेनापतेर्वा

कृष्णालकत्वादिति भावः ("नील उद्भव श्यामल" इत्यमरः) महानवनीदे- हृद्गो महिषा वल्लिवेन विशेषयन्त उपस्कारोति दृश्यते। 'इदमिव क्रिनामा" इत्यादि विशेषणावतो मध्यदा जीवविनाशपरायणत्वात् इति भावः वाच्य कान्तारे,—सर्वप्राणिनाशिकायाः यमभगिन्याः, सर्वजन्तुमरणोपन्यादतायाः बन्धरावता कामुकाम्य—कान्तमिव अस्य बहु जीवहत्याकरणात् सर्वप्राणिनाशिकायाः यमभगिन्याः कान्तमिवेत्युत्प्रेक्षा बोद्धव्या। शबरयुवानं—कच्छावबद्धजातीर तरुणवयस्कं पुमांसम्। आगाम—प्राप। दूरे—राज्ञः समीपाद्दूरे इति भावः। विन्ध्यस्य—विन्ध्यारण्यस्य, स्वामी—अधिपतिः। सर्वपल्लीपतीनां—सर्वेषां—सकलानां पल्लीपतीनां—क्षुद्रग्रामाधिपतीनां, ("पल्ल्यल्पग्राम कुट्योः स्त्री" इति मेदिनी) प्राग्रहरः,—श्रेष्ठः।

(२६) स्वस्रीयः—भागिनेयः। विन्ध्यकान्तारारण्यस्य—विन्ध्याचलदुर्गमकाननस्य, ("कान्तारो वर्त्म दुर्गमम्" इत्यमरः)।

(२७) क्षिति०।—क्षितितले—भूपृष्ठे, निहितः—स्थापितः, मौलिः,—मस्तकं येन सः ("चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः" इत्यमरः)। तित्तिरिणा सह शशोपायनम्—तित्तिरिपक्षिणा सह शशकोपढौकनमित्यर्थः, उपनिन्ये—उपस्थापितमित्यर्थः। अङ्गेति सम्बोधने इत्यर्थः। अभिज्ञाः,—विशेषेण ज्ञाताः। उद्देशस्य—वनप्रदेशस्येत्यर्थः।

(२८) एतेषु दिवसेषु—कतिपयदिवसेष्विति भावः, यद्वा,—एतेषु—वनोद्देशेषु,

अन्यस्य वा तदनुजीविनः कस्यचित् (२९) उदाररूपा नारी आगता भवेद्दर्शनगोचरम् ?" इति।

निर्घातस्तु (३०) भूपालालापनप्रसादेन आत्मानं बहुमन्यमानः प्रणनाम, दर्शितादरश्च व्यज्ञापयत्—"देव! प्रायेण अत्र हरिण्योऽपि न अपरिचिताः सञ्चरन्ति सेनापतेः, कुत एव नार्यः? नापि एवंरूपा काचित् अबला। तथाऽपि देवादेशात् इदानीम् अन्वेषणं प्रति प्रतिदिनम् अनन्यकृत्यैः क्रियते यत्नः। (३१) इतश्च अर्द्धगव्यूतिमात्र एव मुनिमहिते महति महीधरमालामूलरुहि महीरुहां षण्डे पिण्डपाती (३२) प्रभूतान्तेवासि-

---

दिवसेषु—प्रतिदिनमित्यर्थ, विहारशीला,—विचरणपरा। सेनापते,—भूकम्पस्य। तदनुजीविन,—सेनापते परिजनस्य।

(२९) उदाररूपा—महासौन्दर्यशालिनी, अतिरूपवतीत्यर्थ, ("उदारो दातृमहतो" इत्यमर)।

(३०) भूपालेति।—भूपालस्य—राज्ञ हर्षस्य यत आलापनेन—आभाषणं, सम्बोधनपूर्वकवाक्यप्रयोग इत्यर्थ तदेव प्रसाद,—अनुग्रह महापराक्रमस्य सम्राजो हर्षस्य तादृशनेतरेण सह सम्भाषणादिति भाव तेन। बहुमन्यमान,—श्लाघमान। दर्शितादर—ससम्मानमित्यर्थ। अपरिचित—अज्ञाता, ["अपरिचिता" इत्यत्र "अपरिगता" इति पाठेऽपि स एवार्थ, "सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था" इति नियमात]। कुत एव नार्य,—मानुष्यस्तु कथमपि नैवापरिज्ञाता सञ्चरितु प्रभवन्तीति भाव। अबला, अत्रागता इति शेष। देवादेशात—राज्ञ भवत आज्ञया। अनन्यकृत्यै—नास्ति अन्यम्—अन्वेषणादपर, कृत्य—कार्यं येषा तै, अन्यकार्यं परिहृत्य इत्यर्थ, अस्माभिरिति शेष।

(३१) इत,—अस्मात स्थानात्, अर्द्धगव्यूतिमात्रे—क्रोशैकपरिमिते, ("गव्यूति स्त्री क्रोशयुगम्" इत्यमर) मुनिमहिते—तापसपूजिते महीधरमाला-मूलरुहि—पर्वतश्रेणिपादमूलजाते, महीरुहा—वृक्षाणा, षण्डे—समूहे, कानने इत्यर्थ, पिण्डपाती—पिण्डाय—ग्रासमात्रान्नाय, पतति—भिक्षा चरतीति तथोक्त, ग्रासमात्रान्नोपयोगिभिक्षाकर इत्यर्थ, न तु सञ्चयीति भाव।

(३२) प्रभूतेति।—प्रभूतै,—बहुभि, अन्तेवासिभि,—शिष्यै, ("छात्रान्ते-

परिवृत: पाराशरी दिवाकरमित्रनामा गिरिनदीम् आश्रित्य प्रतिवसति, स यदि विन्देत् वार्त्ताम्" इति। तत् श्रुत्वा नरपति: अचिन्तयत्,—"श्रूयते हि (३३) तत्रभवत: सुगृहीतनाम्न: स्वर्गतस्य ग्रहवर्म्मणो बालमित्रं मैत्रायणीय: त्रयीं विहाय ब्राह्मणायनो विद्वान् उत्पन्नसमाधि: सौगते मते युवा एव काषायाणि गृहीतवान् इति। प्रायश्च जनस्य जनयति (३४) सुहृदपि दृष्टो भृशम् आश्वासम्। अभिगमनीयाश्च गुणा सर्व्वस्य। कस्य न (३५) प्रतीक्ष्यो मुनिभाव:? भगवती वैधेयेऽपि धर्म्मगृहिणी गरिमाणम् आपादयति प्रव्रज्या, किं पुन: सकलजनमनोमुषि विदुषि जने?

धर्मिणी भिक्षे" इत्यमर:) परिवृत:—वेष्टित:। पराशरी—भिक्षु:, ["पराशरी" इत्यत्र "पाराशरी" इति पाठेऽपि स एवार्थ:, "भिक्षु: परिव्राट् कर्म्मन्दी पाराशर्य्यपि मस्करी" इत्यमर:]। वार्त्ता—वृत्तान्त:, राज्ञ्या: इति भाव:, विन्देत—जानीयादित्यर्थ:।

(३३) तत्रभवत:—मान्यस्य, सुगृहीतनाम्न:,—प्रात:स्मरणीयस्य, विख्यातस्येत्यर्थ:। बालमित्र:—शैशवसुहृत्, मैत्रायणीय:,—वेदशाखाविशेषाध्येता ब्राह्मणायन:—ब्राह्मणकुलजात: द्विजश्रेष्ठो वा, उत्पन्नसमाधि:,—चित्तैकाग्र्यनिष्ठ:, गृहीतनियमो वा ("स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधय:" इत्यमर:) सौगते—सुगत:,—बुद्ध:, तस्य इदं तस्मिन् मते—शास्त्रे, बौद्धधर्म्ममाश्रित्य इत्यर्थ:, त्रयीं—त्रिवेदीम्, ऋक्सामयजु:सञ्ज्ञक वेदत्रयमित्यर्थ:, ("स्त्रियामृक् सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी" इत्यमर:) विहाय—त्यक्त्वा, वैदिकधर्म्मं परित्यज्येत्यर्थ:, काषायाणि—कषायरक्तानि वसनानि।

(३४) सुहृत—मित्र, दृष्ट:—साक्षात्कृतोऽपि, किमपि अकुर्व्वन्नपीति भाव:, आश्वासम्—आशा, प्रीतिं वा, भगिनीपतेर्ग्रहवर्म्मणो मित्रत्वात् सम्बन्धेन ममापि मित्रभूतस्य तस्य किमप्यकुर्वतोऽपि दर्शनं मे आनन्दप्रदं भविष्यतीति भाव:। अभिगमनीया:—अनुसरणीया:। सर्व्वस्य—यस्मिन् कस्मिन्नपि मते वर्त्तमानस्य इति भाव:, "गुणा: पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वय:" इति तात्पर्य्यम्।

(३५) प्रतीक्ष्य:,—पूज्य:, ("पूज्य: प्रतीक्ष्य:" इत्यमर:)। मुनिभाव:,—

यतो नः (३६) कुतूहलि हृदयम् अभूत् सततमस्य दर्शनं प्रति, प्रासङ्गिकमेव इदमापतितम् अतिकल्याणं, पश्यामः प्रयत्नप्रार्थितदर्शनं जनम्" इति। प्रकाशश्च अब्रवीत्,—"अङ्ग! समुपदिश तम् उद्देशं, यत्रास्ते स पिण्डपाती" इति। एवमुक्ता च तेनैव उपदिश्यमानवर्त्मा प्रावर्त्तत गन्तुम्।

अथ क्रमेण (३७) गच्छत एव तस्य अनवकेशिनः, कुड्मलितकर्णिकाराः, प्रचुरचम्पकाः, (३८) स्फीतफलेग्रहयः, फलभरनमितनमेरवः, नीलदलनलदनारिकेलनिकराः, कारि-

---

तापसभाव। भगवती—सर्व्वशक्तिमती, धर्म्मगृहिणी—धर्म्मपत्नी, प्रव्रज्या—सन्न्यासधर्म इत्यर्थः, वैधेयेऽपि—मूर्खेऽपि, गरिमाण—गौरवम् आपादयति—उत्पादयति, मूर्खोऽपि सन्न्यासमाश्रयति चेत् सर्वेषां पूज्यो भवति इति सरलार्थः। सकलजनमनोमुषि—सर्वलोकमनोहरि।

(३६) कुतूहलि—समुत्सुकम्। प्रासङ्गिक—प्रसङ्गात्—भङ्ग्या अन्वेषणरूप कार्य्यान्तरादित्यर्थः आगतम्। इद—तद्दर्शनावसररूपम्। प्रयत्नात्।—प्रयत्नेन—प्रकृष्टचेष्टया, बहूादरेणेत्यर्थः, प्रार्थित—याचित, दर्शनम्—अवलोकनं यस्य तादृश, दुर्लभदर्शनमित्यर्थः।

(३७) "अथ क्रमेण गच्छत एव तस्य" इत्यस्य "दर्शनपथमवतेरु तरव" इति परेण सम्बन्धः। तान् विशिनष्टि अनवकेशिन इत्यादि।—अनवकेशिनः,—अवकेशिन,—वन्ध्या, अफला इति यावत् ("वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च" इत्यमरः) ते न भवन्तीति फलवन्त इत्यर्थः। कुड्मलितकर्णिकारा,—कुड्मलिता,—सञ्जातमुकुला, कर्णिकारा—द्रुमोत्पला, आरग्वधवृक्षा वा येषु ते, ("कर्णिकार पुमानारग्वधवृक्षे च द्रुमोत्पल" इति मेदिनी)। प्रचुरचम्पका,—प्रचुरा,—बहुला, चम्पका,—तदाख्यपुष्पवृक्षा येषु ते।

(३८) स्फीतेति।—स्फीता,—प्रवृद्धा, फलेग्रहय,—अवन्ध्या, फलयुक्त वृक्षा इत्यर्थः येषु तथोक्ता, ("स्यादवन्ध्यः फलेग्रहि" इत्यमरः)। फलेति।—फलानां भरेण—भारेण, नमिता,—अवनता, नमेरव—सुरपुन्नागवृक्षा, रुद्राक्ष वृक्षा वा येषु तथोक्ता। ["फलभरनमितनमेरव" इत्यत्र "फलभरभरितनमेरव" इति पाठे,—फलानां भरेण—आतिशय्येन, बाहुल्येनेत्यर्थः, ("भरोऽतिशयभारयोः"

केसरसरलपरिकरा:, (३९) कोरकनिकुरम्बरोमाञ्चितकुरबकराजय:, (४०) रक्ताशोकपल्लवलावण्यलिप्यमानदशदिश:, (४१) प्रविकसितकेसररजोविसरबध्यमानचारुधूसरिमाण:, स्मरज:सिकतिलतिलकतला:, (४२) प्रविचलितहिङ्गव:,

---

इति मेदिनी) भरिता:,—पूर्णा:, अत एव नमिता इति भाव:, नमेरव एव तथोक्ता]। नीलेति।—नीलदला:,—श्यामलपर्णा:, नगदानि—चर्षीरा:, नारिकेलनिकरा:,—लाङ्गलीवृक्षसमूहाश्च येषु ते, ("शाडीरवर्णे वीसर मुनेश्वोशीरमलिधाम्। अभय नलदं सेव्यम्" इति "नारिकेलस्तु लाङ्गली" इत्युभयत्राप्यमर:)। करीति।—करिकेसरा:,—नागकेसरा:, ["करिकेसर—" इत्यत्र "हरिकेसर—" इति पाठेऽपि,—हरिकेसर:,—अहिकेसर:, नागकेसर इत्यर्थ:, ("हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिषु" इति मेदिनी) सरला:,—देवदारव: पीतद्रुश्चा वा, यस्मात् "तापिण" इति प्रसिद्ध तैलं क्रियते लोकैरित्यर्थ:, ("पीतद्रु: सरल: पूतिकाष्ठश्च" इत्यमर:) तेषां परिकर:,—सङ्ग:, समूह इत्यर्थ: येषु ते। ("भवेत् परिकर: सङ्गे पर्यङ्कपरिवारयो:" इति मेदिनी)।

(३९) कोरकेति।—कोरकाणां—कलिकानां, निकुरम्बै:,—सङ्घै:, रोमाञ्चिता:,—सञ्जातरोमहर्षा इव लक्ष्यमाणा:, कुरबकाणां—रक्ताम्लानानां, ये योषितामालिङ्गनेन पुष्यन्तीति कविसमयप्रसिद्धि:, तेषामित्यर्थ:, राजय:,—श्रेणय: येषु ते।

(४०) रक्तेति।—रक्तानां—रक्तवर्णानां, विकसितानामित्यर्थ:, अशोकानां—वञ्जुलानां, ये योषितां पादाघातेन विकसन्तीति प्रसिद्धि:, तेषामिति भाव:, पल्लवलावण्यै:,—किसलयकान्तिभि:, लिप्यमाना:,—विच्छुरन्त्य:, दश दिश:,—आशा: येषु ते।

(४१) प्रविकसितेति।—प्र—प्रकर्षेण, विकसितानां—प्रस्फुटितानां, केसराणां—बकुलानां, ये कान्तादत्तशीधुगण्डूषसेकात् विकसन्तीति कविसमयख्याति:, तेषामित्यर्थ:, ("अथ केसरे बकुल:" इत्यमर:) रजोविसरेण—परागप्रसरेण, बध्यमाना:,—सङ्ख्यमाना:, चारव:,—मनोज्ञा:, धूसरिमाण:,—धूसरत्वानि येषां येषु वा ते। स्मरज इति।—स्मरजोभि:,—निजपरागै:, सिकतिलानि—सैकतमयानि वालुकामयानीव लक्षितानीत्यर्थ:, तिलकानां—तिलकतरूणां, ये प्रमदादिताङ्गनावलोकनमात्रेणैव पुष्पिता सञ्जायन्ते इति भाव:, तेषां तलानि—अधोदेशा येषु येषां वा ते।

(४२) प्रविचलितेति।—प्रविचलिता:,—कम्पिता:, हिङ्गव:,—हिङ्गुवृक्ष-

प्रचुरपूगफलाः, (४३) प्रसवपूगपिङ्गप्रियङ्गवः, परागपिञ्ज-
रितमञ्जरीपुञ्जमानमधुपमञ्जुशिञ्जाजनितजनमुदः, (४४) मद-
मलमेचकितमुचुकुन्दस्कन्धकाण्ड-कथ्यमाननिःशङ्क-करिकटकण्डू-
तयः, (४५) उड्डीयमाननिःशङ्कचटुलकृष्णशारशावसकल-
शाद्वलसुभगभूमयः, (४६) तमःकालतमतमालमालामीलिता-

पत्राणि येषु ते। प्रचुरेति।—प्रचुराणि—बहूनि, पूगानां—गुवाकानां, फलानि—शस्यानि येषु ते।

(४३) प्रसवेति।—प्रसवानां—फलानां पुष्पाणां वा, ("स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने" इत्यमरः) पूगेन—वृन्देन, ("पूगः क्रमुकवृन्दयोः" इत्यमरः) पिङ्गाः,—पिङ्गलवर्णाः, प्रियङ्गवः,—श्यामालता येषु ते। परागेति।—परागैः,—रजोभिः, पिञ्जरिताः,—पिङ्गलवर्णाः, या मञ्जर्यः,—वल्लर्यः, ताभिः पुञ्जमानानां—सङ्घायमानानां, मधुपानां—भ्रमराणां, मञ्जुशिञ्जया—मनोहरेण गुञ्जनेन, जनिताः,—उत्पादिताः जनानां—लोकानां, मुदः,—आनन्दाः यैः तथाभूताः।

(४४) मदेति।—मदस्य—दानजलस्य, मलेन—कलङ्केन, मेचकिताः,—सञ्जातचन्द्रकाः, श्यामला वा, ("मेचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान्" इति मेदिनी) ये मुचुकुन्दाः,—पुष्पतरुभेदाः, चम्पकविशेषा इति यावत् तेषां स्कन्धा इव काण्डाः,—मूलात् शाखावधिविभागाः ("अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात् मूलाच्छाखावधिस्तरोः" इत्यमरः) यद्वा,—तेषां स्कन्धाः,—मूलात् शाखावधिप्रदेशाः, तेषां काण्डाः,—दण्डाः, वर्गा वा, समूहा इत्यर्थः, ("काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु" इत्यमरः) तैः कथ्यमानाः,—निवेद्यमानाः, निःशङ्कानां—निर्भयाणां, करिणां—हस्तिनां, कटयोः,—गण्डयोः, ["गण्डः कटः" इत्यमरः। "—कट—" इत्यत्र "—करट—" इति पाठेऽपि स एवार्थः, "काकेभगण्डौ करटौ" इत्यमरवचनात्] कण्डूतयः,—कण्डूयनानि येषु येषां वा ते।

(४५) उड्डीयमानेति।—उड्डीयमानैः,—उत्पतद्भिः, निःशङ्कैः,—निर्भयैः, चटुलैः,—चपलैः, कृष्णशारशावानां—कृष्णमृगशिशूनां, सकलैः,—सर्वैः, शाद्वलाः,—श्यामा इत्यर्थः, यद्वा,—कृष्णशारशावसकलैः शाद्वलैः,—शादहरितैश्च, नूतनतृणेन हरिद्वर्णीकृतैः स्थानैरित्यर्थः, ("शाद्वलः शादहरिते" इत्यमरः) अत एव सुभगाः,—रम्याः, भूमयः,—तलदेशाः येषां तथोक्ताः।

(४६) तम इति।—तमांसि इव—अन्धकारा इव, कालतमाः,—अति

तपाः, स्तबकदन्तुरितदेवदारवः, (४७) तरलताम्बूलीस्तम्ब-जालकितजम्बूजम्बीरवीथयः, कुसुमरजोधवलधूलीकदम्बचक्र-चुम्बितव्योमानः, (४८) बहलमधुमोचोचितचितयः, परि-मलघटितघ्राणतृप्तयः, (४९) कतिपयदिवससूतकुक्कुटीकुटी-कृतकुटजकोटराः, (५०) चटकासञ्चार्यमाणवाचाटचाटकैर-

---

नीलाः, या तमालमाला,—तापिच्छश्रेणयः, ताभिः मीलिता,—श्यमिता इत्यर्थः, आतपाः,—सौरालोका येषु तथोक्ताः। स्तबकेति।—स्तबकैः—गुच्छैः, दन्तुरिताः,—सञ्जातदन्ता इव लक्ष्यमाणाः, देवदारवः,—भद्रदारुद्रुमा येषु तथोक्ताः।

(४७) तरलेति।—तरलानां—चपलानां ताम्बूलीनां—नागवल्लीनां, स्तम्बैः,—गुल्मैः, जालकिताः,—युक्ताः, जम्बूनां—जाम्बवानां, जम्बीराणां—दन्तशठाख्यानां तरूणाञ्च, ("स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः" इत्यमरः) वीथयः,—श्रेणयः येषु ते। कुसुमेति।—कुसुमानां—पुष्पाणां, रजांसि एव—परागा एव, धवलधूल्यः,—शुभ्रपांशवः, तासां कदम्बचक्रैः,—निवहमण्डलैः, चुम्बितं—स्पृष्टं व्योम—आकाशं यै तथोक्ताः, यद्वा,—कुसुमरजोभिः,—पुष्पपरागैः, स्वकोयैरिति भावः, धवलाः,—शुभ्राः, ये धूलीकदम्बाः,—तदाख्यनीपभेदाः, ("धूलीकदम्बो नीपे स्यात् तिनिशे वरुणद्रुमे" इति मेदिनी) तेषां चक्रैः—समूहैः, चुम्बितं व्योम यैस्ते तथोक्ताः।

(४८) बहलेति।—बहलेन—प्रभूतेन, मधुना—मकरन्देन, मोचेण—वर्षेण, उचिताः—सिक्ताः, चितयः,—तलभूमयः येषां ते। परिमलेति।—परि-मलेन—पुष्पादीनां सौरभेण, घटिता—जनिता घ्राणानां—घ्राणेन्द्रियाणां, तृप्तिः,—तर्पणं यै तथोक्ताः।

(४९) कतिपयेति।—कतिपयेषु—अल्पसङ्ख्यकेषु इत्यर्थः, दिवसेषु—दिनेषु, सूताभिः,—प्रसूतवतीभिः, मुक्तगर्भाभिरित्यर्थः, कुक्कुटीभिः,—ताम्रचूडपत्नीभिः, कुटीकृतानि—आवासीकृतानि, कुटजानां—गिरिमल्लिकावृक्षाणां, कोटराणि—विवराणि येषु तथोक्ताः।

(५०) चटकेति।—चटकया—तदाख्यया पक्षिण्या, सञ्चार्यमाणैः,—नीय-मानैः, वाचाटैः,—मुखरैः, कूजद्भिरित्यर्थः, चाटकैरैः,—चटकाया अपत्यानि पुमांस-

क्रियमाणचाटवः, (५१) सहचरीचारणचतुरचकोरचञ्चवः, निर्भयभूरिभूरुण्डभुज्यमानपाककपिलपीलवः, (५२) सदा-फल-कट्फल फल-विशसननिःशूक शुक-शकुन्त-शातित शलाटवः, (५३) शैलेय सुकुमारशिलातल सुखशयित शशशिशवः, (५४) शेफालिकाशिफाविवरविस्रब्धविवर्त्तमानगोधेराशयः

चाटकेरा तैः, चटकाशावकैरित्यर्थः, क्रियमाणाः,—उच्चार्य्यमाणा इत्यर्थः, चाटवः,—मधुरस्वना येषु तथोक्ताः ।

(५१) सहचरीति।—सहचरीभिः,—सङ्गिनीभिः, चकोरीचञ्चुभिरित्यर्थः, चकोरीभिः सहेति भावः, चारणे—भक्षणे, ["चारण" इत्यत्र "चरण" इति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति, भक्षणार्थकस्य चारणशब्दस्य कोषादावदृष्टत्वात्, चरणशब्दस्य च तदर्थकत्वात्, तथा च मेदिनी,—"चरणोऽस्त्री बह्वृचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च। भ्रमणे भक्षणे चाऽपि नपुंसकमुदाहृतम्॥" इति] चतुराः,—निपुणाः, चकोराणां,—तदाख्यपक्षिणां, चञ्चवः,—त्रोटयः येषु तथोक्ताः । निर्भयेति।—निर्भयैः,—निःशङ्कैः, भूरिभिः,—बहुभिः, भूरुण्डैः,—पक्षिविशेषैः, भुज्यमानानि—भक्ष्यमाणानि, पाकेन—परिणामेन, कपिलानि—पिङ्गलानि, पीलूनि—गुडफलाख्य फलानि, "आखरोट" इति प्रसिद्धा फलविशेषा इत्यर्थः येषु तथोक्ताः । ("पीलौ गुडफलः स्रंसी" इत्यमरः)।

(५२) सदेति।—सदाफलाः—सदा फलन्तीति तथाभूताः, ये कट्फलाः,—श्रीपर्णिकाख्या वृक्षाः "कायफल" "कायफाल" इति वा वङ्गीयैराख्याता इत्यर्थः, तेषां फलविशसने—फलभेदने, यद्वा,—सदाफलानां—नारिकेलानां, ("सदाफलः स्कन्दफले नारिकेलेऽप्युदुम्बरे" इति मेदिनी) कट्फलानाञ्च विशसने, निःशूकाः,—चलच्चञ्चवः इत्यर्थः, ये शुकशकुन्ताः,—कीराख्यपक्षिणः, तैः शातिताः,—पातिताः, शलाटवः—अपक्वानि फलानि येषु ते, ("आमे फले शलाटुः स्यात्" इत्यमरः)।

(५३) शैलेयेति।—शैलेयेन—शैलजाख्यपर्वतजातसुगन्धितृणभेदेन, सुकुमारे—सुरम्ये, सुकोमलमित्यर्थः, यत् शिलातलं—प्रस्तरखण्डं, तत्र सुखेन—आनन्देन, अक्लिष्टभावेनेत्यर्थः, शयिताः,—निद्राणाः, ("निद्राणशयितौ समौ" इत्यमरः) शशानां—मृगभेदानां, "खरगोस्" इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः, शिशवः,—शावकाः येषु येषां वा ते।

(५४) शेफालिकेति।—शेफालिकानां—नीलिकाख्यपुष्पप्रधानवृक्षाणां

(५५) निरातङ्करङ्कव, निराकुलनकुलकेलय, कल-कोकिलकुलकवलितकलिकोद्गमा', (५६) सहकारारामरोमन्थायमानचमूरुयूथा:, यथासुखनिषण्णनीलाण्डजमण्डला, (५७) निर्विकारवृकविलोक्यमानपोतपीतगवयधेनव, (५८) श्रवणहारिमनोडगिरिनितम्बनिर्झरनिनादानन्द-

शिफासु—मूलेषु, यानि विवराणि—कोटराणि, तेषु विस्रब्ध—निःशङ्कं यथा तथा, विवर्त्तमाना—तिष्ठन्त, गौधेराणा—गोधिकाशिशूनां ("वधी गौधेरगौधारगौधेया गोधिकात्मजे" इत्यमर) राशय,—समूहा येषु तथोक्ता ।

(५५) निरातङ्करङ्कव,—निःशङ्करङ्कुमृगा । निराकुलेति ।—निराकुला,—निःशङ्का, नकुलाना—भुजङ्गघातिप्राणिविशेषाणा, "वेजि" इति वङ्गे प्रसिद्धाना मित्यर्थ, केलय—विचरणानि येषु तथाभूता । कलेति ।—कलै,—मधुररवै, कोकिलानां—पिकाना, कुलै,—समूहै, कवलिता,—भक्षिता, कलिकोद्गमा',—कोरकप्ररोहा येषा ते ।

(५६) सहकारेति ।—सहकाराणाम्—अतिसौरभवदाम्राणाम्, ("आम्र चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ" इत्यमर) आरामेषु—उपवनेषु कृत्रिमवनेषु इति यावत काननेषु इति भाव ("आराम स्यादुपवन कृत्रिम वनमेव तत्" इत्यमर) रोमन्थायमानानि—प्राग्भक्षितानि उद्गीर्य चर्व्वयन्ति, चमूरूणा—मृग भेदाना, यूथानि—सङ्घा येषु तथोक्ता । यथेति ।—यथासुख—सुखमनतिक्रम्य, यादृकतया उपवेशनेन सुख भवति, तथेत्यर्थ, निषण्णानि—उपविष्टानि, नीलाना—नीलवर्णानाम्, अण्डजाना—पक्षिणाम्, यद्वा,—नीलाण्डजानाम्—कथाख्यमृग विशेषाणा, मण्डलानि—वृन्दानि येषु तथोक्ता ।

(५७) निर्विकारेति ।—निर्विकारै,—विकारशून्यै प्रशान्तैरित्यर्थ, आश्रम माहात्म्येन प्रशमितहिंसाचारत्वादिति भाव, वृकै,—तरक्षुभि, ईहामृगैर्वा, कुक्कुराकारव्याघ्रविशेषैरित्यर्थ, ("कोकस्त्वीहामृगो वृक" इत्यमर) विलोक्यमाना,—दृश्यमाना, पीतपीता,—पीतै,—शावकै, ("पोत पाकोऽर्भको डिम्भ पृथुक शावक शिशु" इत्यमर) पीता,—पीतस्तना इत्यर्थ, गवयधेनव—गोसदृशाकारा गलकम्बलविहीना पशुभेदा येषु तथोक्ता ।

(५८) श्रवणेति ।—श्रवण—कर्णं, हरति—आकर्षतीति श्रवणहारी—श्रुतिसुख इत्यर्थ, उपनीडस्य—सन्निकृष्टस्य, निकटवर्त्तिन इत्यर्थ, ("समीपे, निकटा-

मन्दायमानकरिकुलकर्णतालदुन्दुभयः, (५८) समासन्न-किन्नरीगीतरवरसमानरुरवः, प्रमुदिततरतरक्षवः, (६०) चत-हरितहरिद्राद्रवरज्यमानवनवराहपोतपीववलयः, गुञ्जाकुञ्ज-गुञ्जजाहकाः, (६१) जातीफलकसुप्तमालिजालकवलयः, (६२) दशनकुपितकपिपीतपेटकपाटितपाटलकोटपुटकाः,

सन्नमन्द्रकष्टसनोऽडवन" इत्यमरः) गिरिनितम्बस्य—पर्वतमेखलायाः, यः निर्झर निनादः,—वारिप्रवाहध्वानः, तेन या निद्रा—स्वप्नः, निद्राऽऽवेश इत्यर्थः, तया आनन्दः,—सुखं, तेन मन्दायमानः,—क्रमं गच्छन्निति यावत् करिकुलानां—गजवृन्दानां, कर्णताल एव—कर्णास्फालनमेव, दुन्दुभिः—वाद्यविशेषः येषु तथोक्ताः।

(५९) समासन्नेति।—समासन्नानां—सन्निहितानां, किन्नरीणां—देवयोनिविशेष-स्त्रीणां, गीतरवेषु—सङ्गीतनादेषु रसमानाः,—सुखमनुभवन्तः इत्यर्थः, करुणाः गीतप्रियत्वादिति भावः, रुरवः,—मृगविशेषाः येषु तथोक्ताः। प्रमुदिततरतरक्षवः,—प्रमुदिततराः,—अतिप्रहृष्टाः, तरक्षवः,—मृगादनाः, 'नेकड़े" इति वङ्गे प्रसिद्धाः व्याघ्रभेदाः इत्यर्थः यत्र तथोक्ताः, ("तरक्षुस्तु मृगादनः" इत्यमरः)।

(६०) चतेति।—चतायाः,—चुम्बितायाः, चर्वितायाः इति भावः, हरितायाः,—श्यामलायाः, अशुष्कायाः इति यावत् हरिद्रायाः,—पीतायाः, यद्वा—हरितस्य—मुद्गविशेषस्य, तृणभेदस्य वा, हरिद्रायाश्च, द्रवेण—रसेन, रज्यमानाः—कुथ्य-मानाः वनवराहपोतानाम्—अरण्यशूकरशिशूनां, ["पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः" इत्यमरः। "—वनवराहपोत—" इत्यत्र "—नववराह-पोत—" इति पाठे,—सद्योजातवराहशिशूनामित्यर्थः] पीववलयः,—मुखाग्रनिचयाः येषु तथोक्ताः ("मुखाग्रे क्रोडहलिनोः पोत्रम्" इत्यमरः)। गुञ्जेति।—गुञ्जाकुञ्जेषु—काकचिञ्चीलतावेष्टितस्थानेषु गुञ्जन्तीति गुञ्जाः—गुञ्जनशीलाः इत्यर्थः, ["गुञ्ज—" इत्यत्र "गुञ्जत—" इति पाठे—गुञ्जन्तः,—ध्वनन्तः] जाहकाः,—घोंडाख्यप्राणिभेदाः येषां ते, ("जाहको घोंडमाञ्जारखट्वाकारशिलासु च" इति मेदिनी)।

(६१) जातीति।—जातीफलकेषु—जातीफलवृक्षसमूहेषु, सुप्ताः,—निद्रिताः, मालिजालकानां—गन्धमार्जारशिशूनां, "खट्टाश" इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः, ("मालिस्तु कलसादौ च गन्धमार्जारके पुमान्" इति मेदिनी) वलयः,—समूहाः येषु तथोक्ताः।

(६२) दशनेति।—दशनैः,—दन्तप्रस्फटैः, कुपिताः,—क्रुद्धाः, विकटदन्त

(६३) लकुचलम्पटगोलाङ्गूलगृह्यमानलवलयः, बद्धबालुकालवालवलयाः, (६४) कुटिलकुटावलिवलितविषमगिरिनदिकास्रोतसः, (६५) निबिडशाखाकाण्डलम्बमानकमण्डलवः, (६६) सूत्रशिक्यासक्तरिक्तभिक्षाकपालपल्लवितलतामण्डपाः, (६७) निकटकुटीकृतपाटलमुद्राचैत्यकमूर्तयः,

---

भङ्गीभिः प्रकटितानन्ददोषा इत्यर्थः, ये कपीनां—वानराणां, पोताः—शिशवः, तथा पेटके,—सम्पुटे, पाटितानि—भञ्जितानि, पाटलकीटपुटकानि—सितरक्तवर्णकीटनिचया येषां ते, यद्वा—पाटलकीटानाम्—आमधान्यस्थकीटविशेषाणाम्, ("आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात्" इत्यमरः) पुटकानि—आवरणानि, कोषा इत्यर्थः येषां ते।

(६३) लकुचेति।—लकुचेभ्यः—डहुभ्यः, ("लकुचो लिकुचो डहुः" इत्यमरः) लम्पटाः,—लुब्धाः, ये गोलाङ्गूलाः,—कृष्णमुखकपिविशेषाः तैः गृह्यमाणाः,—आक्रम्यमाणाः उपभुज्यमाना वा लवलयः—"नोयाड" इति बङ्गे प्रसिद्धा वृक्षविशेषा येषु येषां वा ते। बद्धेति।—बद्धं—रचितं बालुकाभिः,—सिकताभिः, आलवालवलयम्—आवापमण्डलं मूलदेशेषु जलरक्षार्थं वेष्टनमित्यर्थः येषां तथोक्ताः।

(६४) कुटिलेति।—कुटिलाभिः—वक्राभिः, कुटानां—वृक्षाणां, ("वृक्षो महीरुहः शाखी। अनोकहः कुटः सालः" इत्यमरः) आवलिभिः—श्रेणीभिः, वलिताः,—निरुद्धाः वक्राः—द्रुतगतय इत्यर्थः येषां तथाविधानि, गिरिनदिकानां—पार्वत्यसरितां स्रोतांसि—प्रवाहा येषु तथोक्ताः।

(६५) निबिडेति।—निबिडेषु—सान्द्रेषु स्थूलेषु चेत्यर्थः, शाखाकाण्डेषु—विटपस्कन्धेषु लम्बमानाः—विलग्नाः, कमण्डलवः,—कुण्डाः, मुनीनां जलपात्रविशेषा इति यावत् येषां तथोक्ताः।

(६६) सूत्रेति।—सूत्रेषु—सूत्रनिर्मितेषु शिक्येषु—काचेषु दृढलम्बितेषु "शिका" इति बङ्गभाषाया प्रसिद्धेषु इत्यर्थः आसक्तैः,—लग्नैः, रिक्तैः—शून्यैः भिक्षोपार्जितान्नरहितैः इत्यर्थः भिक्षाकपालैः,—भिक्षालब्धद्रव्यस्थापनार्थं पात्रभेदैरित्यर्थः, पल्लवितानि—सञ्जातपल्लवानि इव कृतानि समन्तात् स्थापनादिति भावः, लतामण्डपानि—वल्लीनिर्मितगृहा येषां येषु वा तथोक्ताः।

(६७) निकटेति।—निकटकुटीषु—सन्निहितकुटीरेषु कृताः,—रचिताः, पाटलमुद्रया—रक्तवर्णरचनया, चैत्यकानां—बुद्धानां चैत्यवृक्षाणाम्, अश्वत्थादि

(६८) चीवराम्बररागकषायोदकदूषितोद्देशाः, मेघमया इव कृतशिखण्डिकुलकोलाहलाः, (६९) वेदमया इव अपरिमितशाखाभेदगहनाः, माणिक्यमया इव महानीलतनवः, (७०) तिमिरमया इव सकलजन-नयनमुषः, यामुना इव ऊर्द्धीकृतमहाह्रदाः, मरकतमणिश्यामलाः क्रीडापर्व्वतका इव

प्रसिद्धच्छायाणामित्यर्थ, बुद्धाकृतिबुद्धबिम्बाना वा, ("चैत्यमायतने बुद्धभेदे नोद्देशपादपे" इति मेदिनी) मूर्त्तय,—आकृतय येषु तथोक्ताः, अट्टभित्तौ मन्दिरादिभित्तौ बहिर्लिखितबुद्धरूपा इत्यर्थ ।

(६८) चीवरेति।—चीवराम्बराणा—वल्कलवसनानां, कौपीनवस्त्राणा वा, रागेण—वर्णेन, कषायाणि—रक्तानि, यानि उदकानि—जलानि तै दूषिता —आविलिता, उद्देशा —निम्नदेश येषा तथोक्ता । कृतेति।—कृत,—विहित शिखण्डिना—मयूराणा, कुलै,—समूहै कोलाहल,—कलकल केकारवोत्थय येषु तथोक्ता अत एव मेघमया इव—जलदाच्छन्ना इव मयूराणा मेघोदये प्रमोदोदयादिति भाव ।

(६९) अपरिमितेति।—अपरिमितै —अगणितै इत्यर्थ शाखाना—विटपाना कटकीयुमादीना वदाशानाञ्च ("शाखा पक्षान्तरे बाहौ वदभागद्रुमांशयो" इति मेदिनी) भेद,—विशेषै, गहना,—सान्द्रा, निबिडा इत्यर्थ, दुरधिगमा च, अत एव वेदमया इव—वेदात्मका इव। महेति।—महानीला —अतिश्यामा, भृङ्गराजा वा, भृङ्गराजवत्कृष्णा इत्यर्थ, तनव,—अवयवा येषाम, अन्यत्र,—महानीलानि—मणिभेदा नीलकान्ता इति यावत ("महानीलो भृङ्गराजे मणिनागविशेषयो" इति मेदिनी) तनूनि—निकृष्टानि येभ्य तथोक्ता ।

(७०) सकलेति।—सकलाना—सर्वेषां, जनाना—लोकाना, नयनानि—चक्षूषि मुष्णन्ति—हरन्ति पदार्थ—प्रीणयन्ति अन्यत,—दर्शनव्यापाररहिताणि कुर्वन्ति इत्यर्थ इति तथोक्ता अत एव तिमिरमया इव—अन्धकाराच्छन्ना इव। यामुना इव—यमुनाप्रवाहा इव ऊर्द्धीकृतमहाह्रदा —ऊर्द्धीकृता —उच्चै कृता, महान्त —प्रवृद्धा ह्रदा,—निनादा, पान्थानाम् इति भाव, अन्यत्र —ऊर्द्धीकृता,—उत्थापिता मध्य धृता इत्यर्थ, महान्त —प्रभूता, ह्रदा —गभीरजलाधारा यै, तथोक्ता । मरकतेति।—मरकतमणिवत्—हरिद्वर्णमणिविशेष इव, श्यामला,—

वसन्तस्य, (७१) अञ्जनाचला इव पल्लविता तनया इव अटवीजाता विन्ध्यस्य पातालान्धकारराशय इव भित्त्वा भुवम उत्थिता (७२) प्रतिवेशिका इव वर्षावासराणाम्, अश्मावतारा इव कृष्णरात्रीणाम इन्द्रनीलमया प्रासादा इव वनदेवताना पुरस्तात दर्शनपथम अवतेरु तरव ।

ततो नरपते अभवन्मनसि—(७३) "अदूरवर्तिना खलु भवितव्य भदन्तेन" इति। अवतीर्य च गिरिसरिति समुपस्पृश्य युगपद्विश्राममय समुच्छलित हेषाघोष बधिरीकृताटवी वाहनानि अस्मिन एव प्रदेशे स्थापयित्वा वाजिसेनाम अनल्पा च तपस्विजनदर्शनोचित विनय हृदयेन दक्षिणेन च हस्तेन माधवगुप्तम असे विरले एव राजभि अनुगम्यमान चरणा पद्भ्यामेव प्रावर्तत गन्तुम ।

श्यामवर्णा नवनर[illegible] इति भाव अञ्जन—मरकतमणिना श्यामला वसन्तस्य—कामसखस्य क्रीडापर्वतका इव— वह रा[illegible] इव सव[illegible]कुसुमोज्ज्वलत्वादिति भाव ।

(७१) अञ्जनाचला इव—कज्जलाद्रय इव पल्लविता —सञ्जातपल्लवा । विन्ध्यस्य—विन्ध्याचलस्य पत्न इति भाव अटवीजाता —अटवी—स्त्री इति भाव [illegible] जाता —उत्पन्न

(७२) वर्षावासराणा—वार्षिकदिवसाना प्रतिवेशिका इव—प्रातिवेशिका इव [illegible] समीपस्थानवासिन इव [illegible] [illegible] मुनीलमेघाच्छन्न [illegible] [illegible] इति भाव कृष्णरात्रीणा—कृष्णपक्षीयानिशानाम अश्मावतारा इव—[illegible] इव [illegible] [illegible] इति भाव इन्द्रनीलमया —इन्द्रनीलाख्यमणिनिर्मिता प्रासादा —हर्म्या इव [illegible] [illegible] इति भाव अवतेरु —[illegible]

(७३) भदन्तेन—पूज्येन बौद्धभिक्षुणा इति यावत अदूरवर्तिना—निकटस्थेन [illegible] समुपस्पृश्य—आचम्य युगपद्[illegible] —युगपत्—समकालम् विश्रामसमये [illegible] [illegible] समुच्छलितेन—समुद्गतेन [illegible] [illegible] बधिरीकृत—श्रुतिशक्तिरहितीकृत पूर्णीकृत मति यावत [illegible]—[illegible]—[illegible] [illegible] गहन—[illegible] ।

(७४) अथ तेषां तरूणां मध्ये नानादेशीयैः, स्थानस्थानेषु स्थाणून् आश्रितैः, शिलातलेषु उपविष्टैः, लताभवनानि अध्यावसद्भिः, अरण्यानीनिकुञ्जेषु निलीनैः, विटपच्छायासु निषण्णैः, तरुमूलानि निषेवमाणैः, (७५) वीतरागैः, आर्हतैः, मस्करिभिः, श्वेतपटैः, पाण्डुरिभिक्षुभिः, भागवतैः, वर्णिभिः, (७६) केशलुञ्चकैः, कापिलैः, जैनैः, लोकायतिकैः, काणादैः, औपनिषदैः, ऐश्वरकारणिकैः, कारन्धमिभिः, धर्मशास्त्रिभिः,

---

निविडारण्यमिति यावत् यथा तथोक्ता वाजिसेनाम्—अश्वसैनिकाम्। माधवगुप्त—प्रागुक्त मालवेन्द्रसूनुम्, अंसे—स्कन्धदेशे। विलग्नै,—कलिपये इत्यर्थ। प्रावर्तत—प्राक्रमत।

(७४) "अथ" इत्यस्य "दिवाकरमित्रमद्राक्षीत्" इत्युत्तरेण सम्बन्ध। तमेव विशिनष्टि, नानादेशीयै इत्यादि।—नानादेशीयै —नानास्थानादागतैरित्यर्थ। स्थाणून् —शाखारचादिवर्जितवृक्षान्। लताभवनानि—लतादिपिहितस्थानानीत्यर्थ, अध्यावसद्भि,—अधितिष्ठद्भि। अरण्यानीनिकुञ्जेषु—महारण्यस्य लतादिपिहितोदरेषु स्थानेषु, निलीनै,—निभृत स्थितै। विटपच्छायासु—विटपाना—विस्ताराणा, सपल्लवशाखानामित्यर्थ, छाया—अनातप, विटपाना—शाखाना, छाया इति वा तासु, ("विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम्" "विटपी न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तारपल्लवे" इत्यमरमेदिन्यौ)।

(७५) वीतरागै,—विगतविषयवासनै,। आर्हतै,—अर्हन् देवता, उपास्य इति भाव येषा तथोक्ता तै, नग्नक्षपणकै इत्यर्थ, ("अर्हंस्तु क्षपणे बुद्धे पुंसि स्यात्पूज्यवल्लिङ्गक" इति मेदिनी)। मस्करिभि,—परिव्राजकै। श्वेतपटै,—श्वेतोर्णाकम्बलवासोभि, क्षपणकविशेषैरिति यावत्, श्वेताम्बरसम्प्रदायभुक्तैर्जैनैरित्यर्थो वा। पाण्डुरिभिक्षुभि,—त्यक्तकाषायै, काषायवसन परित्यज्य शुक्लवसनधारिभिरित्यर्थ। भागवतै —भगवद्भक्तै, वैष्णवैरित्यर्थ। वर्णिभि,—ब्रह्मचारिभि, ("वर्णिनो ब्रह्मचारिण" इत्यमर)।

(७६) केशलुञ्चकै,—मुण्डितशिरोभि, ["केशलुञ्चकै" इत्यत्र "केशलुञ्चनै" इति पाठोऽपि स एवार्थ]। कापिलै,—कपिलोक्तसाङ्ख्यमतवर्तिभि। जैनै,—जिनमतानुगामिभि। लोकायतिकै,—लोकेषु आयतानि—विस्तीर्णानि, मतानीति शेष, अनात्मवादित्वादिति भाव, तानि सन्ति एषामिति तादृशै, चार्वाकैरित्यर्थ, ("चार्वाकलोकायतिकौ" इति कोष) काणादै,—कणादकृतवैशेषिकमत-

पौराणिकैः, (७७) साप्ततन्तवैः, शाब्दैः, पाञ्चरात्रिकैः, अन्यैश्च स्वान् स्वान् सिद्धान्तान् शृण्वद्भिः, (७८) अभियुक्तैः, चिन्तयद्भिश्च, प्रत्युच्चरद्भिश्च, संशयानैश्च, निश्चिन्वद्भिश्च, व्युत्पादयद्भिश्च, विवदमानैश्च, अभ्यस्यद्भिश्च, व्याचक्षाणैश्च (७९) शिष्यतां प्रतिपन्नैः दूरादेव आवेद्यमानम्, अतिविनीतैः कपिभिः अपि चैत्यकर्म्म कुर्वाणैः, (८०) त्रिसरणपरैः परमोपासकैः शुकैरपि शाक्य-

---

वर्त्तिभिः। औपनिषदैः,—वैदान्तिकैः, ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः। ऐश्वरकारणिकैः—ईश्वरः जगत्कारणमिति वादिभिः नैयायिकैरित्यर्थः। कारन्धमिभिः,—धातुवादिभिः, ("कारन्धमी कांस्यकारे धातुवादरतेऽपि च" इति मेदिनी) पाषण्डविशेषैः वा। धर्म्मशास्त्रिभिः—स्मार्त्तैः। पौराणिकैः,—पुराणज्ञैः।

(७७) साप्ततन्तवैः,—सप्ततन्तुः—क्रतुः, यज्ञ इत्यर्थः, ("सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः" इत्यमरः) स एव उपास्यः, इष्टफलप्रदः इति भावः एषां तथोक्तैः, कर्म्मयोगिभिरित्यर्थः। शाब्दैः—शब्दशास्त्राणि व्याकरणादीनि अधीयते विदन्तीति वा तथोक्तैः। पाञ्चरात्रिकैः,—पञ्चविधं रात्रं ज्ञानं यत्र तत्, "रात्रञ्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम्। पञ्चरात्रमिति ख्यातम्—" इत्युक्तः पञ्चज्ञानसाधनः नारदायनप्रणीतग्रन्थभेदः इति यावत् तदस्यास्ति इति पाञ्चरात्रिकः ते पाञ्चरात्रिकाः तैः पञ्चरात्रोदितशास्त्रानुगामिभिः इत्यर्थः। सिद्धान्तान्—आगमान्।

(७८) अभियुक्तैः,—धर्म्मनिविष्टैः। चिन्तयद्भिः,—भावयद्भिः, "शास्त्रतत्त्वमिति भावः। प्रत्युच्चरद्भिः,—प्रत्युत्तरं ददद्भिः गुरोरुच्चारणमनु उच्चरद्भिरिति वा। संशयानैः—सन्दिहद्भिः। निश्चिन्वद्भिः,—सन्देहं निराकुर्वद्भिः। व्युत्पादयद्भिः,—व्युत्पत्तिः—शब्दानामर्थावबोधनं कारयद्भिः, गुरुणेति शेषः। विवदमानैः,—नानाप्रकारं ज्ञानपूर्वकं मिथो विरुद्धं वदद्भिः, शास्त्रविचारं कुर्वद्भिरित्यर्थः। अभ्यस्यद्भिः,—अधीतशास्त्राणां पौनःपुन्येन आवृत्तिं कुर्वद्भिरित्यर्थः। व्याचक्षाणैः,—व्याख्यां कुर्वद्भिः।

(७९) शिष्यतां प्रतिपन्नैः,—अङ्गीकृतशिष्यभावैः इत्यर्थः। आवेद्यमानम्—मां शिष्यं कुर्विति याच्यमानं, स्वस्वकृत्यं विज्ञाप्यमानमिति वा। चैत्यकर्म्म—बौद्धधर्म्मविहितं कर्म्म, अहिंसादिरूपमिति भावः।

(८०) त्रिसरणपरैः—त्रीणि सरणानि—गतयः, बौद्धधर्म्मभेदाः इति यावत्, तेषु पराः,—तत्पराः तैः, परमोपासकैः,—श्रेष्ठसेवकैः, शाक्येति।—शाक्यस्य—

শাসনকুশলৈঃ কোশং সমুপদিশদ্ভিঃ, (৮১) শিক্ষাপদোপ-
দেশোপশমশালিনীভিঃ শারিকাভিঃ অপি ধর্ম্মদেশনা দর্শয়-
ন্তীভিঃ, (৮২) অনবরতশ্রবণগৃহীতালোকৈঃ কৌশিকৈরপি
বোধিসত্ত্বজাতকানি জপদ্ভিঃ, জাতসৌগতশীলশীতলস্বভাবৈঃ
শার্দূলৈরপি অমাংসাশিভিঃ উপাস্যমানম্; (৮৩) আসনো-
পান্তোপবিষ্টবিস্রব্ধানেককেসরিশাবকতয়া মুনিপরমেশ্বরম্

বুদ্ধদেবস্য, শাসনে—আজ্ঞায়াম্, আজ্ঞাপালনে ইত্যর্থঃ, কুশলাঃ,—নিপুণাঃ, তৎপরা ইত্যর্থঃ তৈঃ, তদ্ব্যস্থাকাশ্রমবকানামাচারাদর্শনাদিতি ভাবঃ, কোশং—বুদ্ধসিদ্ধান্তগ্রন্থং, সমুপদিশদ্ভিঃ,—এবমেব কুরু ইত্যাদি শিষ্যেভ্যঃ কথয়দ্ভিরিত্যর্থঃ, কোশং বাচয়তাং মুখেভ্যঃ শ্রুত্বেতি ভাবঃ, শুকৈরপি—তদাশ্রমপক্ষিভিরপি, শুকানামাশ্রবণস্য প্রসিদ্ধত্বম্।

(৮১) শিক্ষেতি।—শিক্ষায়াঃ পদানি—সুপ্তিঙন্তানি, তেষাম্ উপদেশেন—শিষ্যেভ্যঃ শিক্ষাপ্রদানেন ইত্যর্থঃ, যঃ উপশমঃ,—শান্তিঃ, ইন্দ্রিয়দমনমিত্যর্থঃ, তেন শালন্তে—শোভন্তে ইতি তথোক্তাভিঃ, ধর্ম্মদেশনা—ধর্ম্মচর্চ্চা, শারিকাভিঃ,—"ময়না" ইতি প্রসিদ্ধাভিঃ পক্ষিণীভিরিত্যর্থঃ, পূর্ব্ববৎ দর্শনশ্রবণাদিভিরিতি ভাবঃ।

(৮২) অনবরতেতি।—অনবরতশ্রবণেন—নিত্যাকর্ণনেন, গৃহীতঃ,—প্রাপ্তঃ, আলোকঃ,—জ্ঞানং যৈঃ তথাভূতৈঃ, বোধিসত্ত্বেতি।—বোধিঃ—জ্ঞানং, সত্ত্বং—মনঃ যস্য তথাবিধঃ, যদ্বা,—বোধৌ—সমাধিবিশেষে, সত্ত্বং—মনো যস্য তথাবিধঃ, অথবা বোধৌ—পিপ্পলপাদপে, অশ্বত্থবৃক্ষতলে ইত্যর্থঃ, সত্ত্বং—ব্যবসায়ঃ, সিদ্ধিলাভায়োদ্যম ইত্যর্থঃ যস্য তাদৃশঃ বুদ্ধদেব ইত্যর্থঃ, ("বোধিঃ পুংসি সমাধ্যেয় ভেদে পিপ্পলপাদপে" ইতি "সত্ত্বং গুণে। ব্যবসায়াসুচিত্তেষ্বস্ত্রী তু জন্তুষু" ইতি চ মেদিনী) তস্য জাতকানি—জন্মবৃত্তান্তাঃ তানি জপদ্ভিঃ,—কীর্ত্তয়দ্ভিঃ, কৌশিকৈরপি—উলূকৈরপি, পেচকৈরপীত্যর্থঃ, ("মহেন্দ্রগুগ্গুলূলূকব্যালগ্রাহিষু কৌশিকঃ" ইত্যমরঃ)। জাতেতি।—জাতেন—উৎপন্নেন, সহাবস্থানাদিতি ভাবঃ, সৌগতস্যেব—বৌদ্ধস্যেব, শীলেন—চরিতেন, শীতলঃ,—প্রশান্তঃ, হিংসাবর্জ্জিত ইত্যর্থঃ, স্বভাবঃ,—প্রকৃতিঃ যেষাং তৈঃ।

(৮৩) আসনেতি।—আসনস্য—উপবেশনপীঠস্য, উপান্তেষু—প্রান্তদেশেষু, উপবিষ্টাঃ—আসীনাঃ, বিস্রব্ধাঃ,—নিঃশঙ্কাঃ, হিংসাদিবিবর্জ্জিত শান্তরসাস্পদে আশ্রমে নিবাসাদিতি ভাবঃ, অনেকে—বহবঃ, কেশরিণঃ—সিংহাঃ, শাবকাঃ,—শিশবঃ, যস্য তথোক্তঃ, তস্য ভাবঃ তত্তা তয়া হেতুনা, মুনিঃ,—"দুঃখেষ্বনুদ্বিগ্নমনাঃ

अकृत्रिम इव सिंहासने निषण्णम्; उपशममिव पिबद्भिः वनहरिणैः जिह्वालताभिः उपलिह्यमानपादपल्लवम्; वाम-करतलनिविष्टेन नीवारम् अश्नता पारावतपोतेन कर्णोत्पलेन इव प्रिया मैत्रीं प्रसादयन्तम्; (८४) इतरकरकिसलयनख-मयूखलेखाभिर्जनितजनव्यामोहम्; उद्ग्रीवं मयूरं मरकत-मणिकरकमिव वारिधाराभिः पूरयन्तम्; इतस्ततः पिपीलक-श्रेणीनां श्यामाकतण्डुलकणान् स्वयमेव किरन्तम्; अरुणेन

सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥" इत्युक्तलक्षणं स्थिर-चित्तं वीतरागादिं भवन्तं दिवाकरमिव, परमेश्वर इव नम्, अथवा कामावनादिति भावः, अकृत्रिमे इव—स्वभावनिष्पन्ने इव, सत्यस्वरूपे इत्यर्थः, आसनोपान्तोपविष्टानेक-सिंहशिशुकत्वादिति भावः । उपशममिव—शान्तरसमिव, वनहरिणानां शान्तप्रकृतिकत्वा-दिति भावः । उपलिह्यमानपादपल्लवं—आस्वाद्यमानचरणकिसलयम् । नीवारं—तृणधान्यम्, अश्नता—खादता, पारावतपोतेन—कपोतशिशुना, कर्णोत्पलेनेव—कर्ण-भूषणीभूतेन कुवलयेनेव, कर्णभूषणार्थमुपायनीकृतेन उत्पलेनेवेत्यर्थः, सौकुमार्याद् वर्णसाम्याच्च पारावतपोते कर्णोत्पलत्वारोपो बोध्यः, प्रिया—प्रीतिपात्रीम् अभिमता-मित्यर्थः, मैत्रीं—सर्वजीवेषु सौहार्दं, प्रसादयन्तं—प्रसन्नां कुर्वन्तम्, आद्रियमाणमित्यर्थः, करतलोपरि पारावतान् उपवेश्य भोज्यप्रदानेन सर्वजीवेषु मैत्रीं विशेषेण प्रकटयन्त-मिति भावः ।

(८४) इतरेति ।—इतरस्य—वामादन्यस्य, दक्षिणस्य इत्यर्थः, करकिसलयस्य—पाणिपल्लवस्य, नखानां—नखराणां, मयूखलेखाभिः—किरणराजिभिः, जनितः ।—जनितः—उत्पादितः, जनानां—लोकानां, व्यामोहः—विशेषेण मोहनं येन तथोक्तं जनचित्तमुग्धकरमित्यर्थः, नखसौन्दर्येण मुग्धीभावः, चन्द्रकरभ्रान्तिर्वा इति भावः । उद्ग्रीवम्—उन्नमितग्रीवम् । मरकतमणिकरकमिव—हरिद्वर्णरत्नविशेष-निर्मितजलभाजनमिव, मयूरग्रीवायाः मरकततुल्यवर्णत्वादिति भावः, ("करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च" इति मेदिनी)। पूरयन्तं—प्रीणयन्तमित्यर्थः, मयूरं जलं पाययन्तमिति निष्कर्षः । किरन्तं—ददतम्, बौद्धधर्मान्तर्गतजैनधर्माव-लम्बिनां तथाविधाचारस्य लोके सर्वथा परिदृश्यमानत्वात् बौद्धानामपि तादृशाचार-स्य बोद्धव्यम् ।

(८५) चीवरपटलेन त्वदीयसा संवीतं बहलबालातपानुलिप्तमिव पौरन्दरं दिग्भागम्; (८६) उल्लिखितपद्मरागप्रभाप्रतिमया रक्तावदातया देहप्रभया पाटलीकृतानां काषायग्रहणमिव दिशामपि उपदिशन्तम्; (८७) अनौद्धत्यात् अधोमुखेन मन्दमुकुलितकुमुदाकारेण स्निग्धधवलप्रसन्नेन चक्षुषा जनक्षुण्णक्षुद्रजन्तुजीवनार्थम् अमृतमिव वर्षन्तम्; सर्व्वशास्त्राक्षरपरमाणुभिः इव निर्म्मितम्; परमसौगतमपि अवलोकितेश्वरम्; (८८) अस्खलितम् अपि तपसि लग्नम्;

(८५) चीवरपटलेन—जीर्णवसनेन इत्यर्थ, संवीतम्—आच्छादितम्, अत एव बहलेति।—बहलेन—प्रभूतेन, बालातपेन—नवोदितसूर्य्यालोकेन अनुलिप्त,—रञ्जित स, पौरन्दरम्—ऐन्द्रम्, इन्द्राधिष्ठितमित्यर्थः, दिग्भागमिव—पूर्व्वमिवेति भाव, स्थितमिति शेष ।

(८६) उल्लिखितेति।—उल्लिखितस्य—उद्घृष्टस्य, पद्मरागस्य—"पोखराज" इति प्रसिद्धस्य मणिभेदस्य, प्रभाया,—दीप्तेः, प्रतिमा—तुल्या तया, रक्तावदातया—लोहितोज्ज्वलया । पाटलीकृतानां—रक्तीकृतानां, दिशामपि—ककुभामपि, काषायग्रहणमिव—कषायरक्तवसनधारणमिव ।

(८७) अनौद्धत्यात्—प्रशान्तत्वात् । मन्देति।—मन्दम्—ईषत्, मुकुलित—मुद्रित, कुमुद—कैरव, तस्य इव आकार,—मूर्त्ति यस्य तेन, स्निग्धेत।—स्निग्ध—कोमलमित्यर्थ, धवल—शुभ्र, प्रसन्न—प्रीतिप्रफुल्लञ्च तेन । जनेति।—जन —लोकै, हिंसापरैरिति भाव, क्षुण्णानां—दलितानां, विनष्टानामित्यर्थ, क्षुद्रजन्तूनाम्—इतर जीवानां, कीटपतङ्गादीनामिति यावत, जीवनार्थं—प्राणदानायमित्यर्थं, अमृतमिव—सुधामिव, वर्षन्त—विकिरन्तम, अमृतसेकेन मृता सञ्जीवन्ति इति प्रसिद्धम । सर्व्वेति।—सर्व्वेषां—कृत्स्नानां, शास्त्राणां—तन्त्राणाम अक्षराणां—वर्णानां, परमाणुभि,—अतिसूक्ष्मावयवैरित्यर्थं, वैदिकसौगतादिशास्त्राणामतिनिगूढार्थेष्वपि सुनिपुणमित्यर्थं । परमसौगत—परमबौद्धमपि, अवलोकितेश्वरम्—अवलोकित,—दृष्ट, ईश्वर,—जगत्कारण येन तथोक्तमिति विरोध, सुगतानामीश्वरानङ्गीकारादिति भाव, ईश्वर,—भगवान्, बुद्धदेव इत्यर्थ, इति परिहार, ("सर्व्वज्ञ सुगतो बुद्धो धर्म्मराजस्तथागत । समन्तभद्रो भगवान्—" इत्यमर)।

(८८) अस्खलितमपि—अपतितमपि, लग्न—सक्त, स्खलितस्य इत्

आलोकमिव यथाऽवस्थितसकलपदार्थप्रकाशकं दर्शनार्थिनाम्; सुगतस्यापि अभिगमनीयमिव, धर्मस्यापि आराधनीयमिव, प्रसादस्यापि प्रसादनीयमिव, मानस्यापि माननीयमिव, वन्द्यस्यापि वन्दनीयमिव; (८९) जन्म यमस्य, नेमिं नियमस्य, तत्त्वं तपसः, शरीरं शौचस्य, कोशं कुशलस्य, वेश्म विश्वासस्य, सद्वृत्तं सद्वृत्ततायाः, सत्त्वं सर्वज्ञतायाः, दाक्ष्यं दाक्षिण्यस्य, पारं परानुकम्पायाः, निर्वृतिं सुखस्य, मध्यमे वयसि वर्तमानं दिवाकरमित्रम् अद्राक्षीत्। अतिप्रशान्त-

---

कुर्वद्भिरन्यमनाश्रयत्वसम्भवात् विरोधः, यतः कल्पितौ हि अन्यत्र लग्ना भवति इति बोध्यम्, अनुत्तान—स्तनन—करणीयकार्यस्य भूमन, तद्रहितमिति विरोधपरिहारः, अधःस्थितस्तनस्येव इत्यर्थः। यथेति।—यथा—येन रूपेण अवस्थातु—मर्हन्ति योग्य तथा स्थित यथाऽवस्थित तथाभूतानां, स्वस्वभावे वर्तमानानामित्यर्थः, सकलपदार्थानां—सर्वेषामेव सद्रूपेण स्थितानां, न तु असद्रूपाणामिति भावः, प्रकाशक—ज्ञापकम्, उपदेशादिना इति भावः। सुगतस्यापि—सर्वज्ञस्यापि, बुद्धस्यापीत्यर्थः, दर्शनार्थिन इति भावः, अभिगमनीयमिव—सेवनीयमिवेत्यर्थः ज्ञानशिक्षार्थमिति भावः, सदाचारनिर्मितमिति तात्पर्यम्। धर्मस्येति।—महाधर्मपरायणमित्यर्थः। प्रसादस्यापि—प्रसन्नताया अपि, अतिप्रसन्नाकारमित्यर्थः। मानस्येति।—सर्वेषामेव सम्मानार्हमित्यर्थः। वन्द्यस्येति।—सकललोकपूजार्हमित्यर्थः।

(८९) यमस्य—बाह्येन्द्रियनिग्रहस्य, जन्म—उत्पत्तिम्। नियमस्य—अन्तरिन्द्रियनिग्रहस्य, नेमिं—परां काष्ठामिति भावः। तपसः—तपस्यायाः, तत्त्वमिव—स्वरूपमिव। शौचस्य—पवित्रतायाः। कोशं—भाण्डागारं, सर्वप्राणिनां हितकरमिति भावः। वेश्म—गृहम्। सद्वृत्ततायाः—सुशीलतायाः, सद्वृत्तं—सच्चरितम्, अतीव सुचरितमित्यर्थः। सत्त्वं—सारधनम्। दाक्षिण्यस्य—उदारतायाः, कुशलताया वा, यद्वा—दाक्षिण्यस्य—दक्षिणार्हस्य, ("दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दाक्षिण्य इत्यपि" इत्यमरः) दाक्ष्यं—पाटवम् अनुग्रहे, सर्वेषामेव एकमात्रदक्षिणार्हमिति भावः। परानुकम्पायाः—परानुग्रहस्य परोपकारस्य इत्यर्थः, पारम्—अन्तम्, एकान्तपरोपकारनिरतमित्यर्थः। सुखस्य—आनन्दस्य निर्वृतिं—सुखं, सुखस्यापि सुखदमिति भावः, सदानन्दमयमिति तात्पर्यम्, ("निर्वृतिः स्वास्थ्ये च गमने च सुखे स्त्रियाम्"

गम्भीराकारारोपितबहुमानश्च सादरं दूरादेव शिरसा मनसा वचसा च ववन्दे।

दिवाकरमित्रस्तु (९०) मैत्रीमयः प्रकृत्या, विशेषतः तेन अपरेण अदृष्टपूर्व्वेण अमानुषलोकोचितेन सर्व्वाभिभाविना महाऽनुभावाभोगभाजा भ्राजिष्णुना भूपतेः अप्राकृतेन आकारविशेषेण, तेन च आभिजात्यप्रकाशकेन गरीयसा प्रश्रयेण च आह्लादितः चक्षुषि च चेतसि च युगपत् अग्रहीत्। (९१) धीरस्वभावोऽपि च सम्पादितसम्भ्रमाभ्युत्थानः, सङ्कुलय्य किञ्चित् उद्गमनकेन विलोलं विलम्बमानं

इति मेदिनी)। मध्यमे वयसि—यौवनवार्द्धकयोः मध्यावस्थायां, त्रिंशद्वर्षात् पञ्चपञ्चाशतो वर्षस्य मध्ये इत्यर्थः। अतीति।—अतिप्रशान्तेन—अतिशान्तेन, गम्भीरेण च—गाम्भीर्य्यपूर्णेन च, चक्षुषा चेत्यर्थः, आकारेण—मूर्त्त्या, आरोपितः—स्थापितः इत्यर्थः, दिवाकरमित्रे इति भावः, बहुमानः—अत्यादरः येन यस्य वा तथाभूतः सन्।

(९०) प्रकृत्या—स्वभावेन, मैत्रीमयः—सद्भावपूर्णः, प्रकृत्या एव मैत्रीमय आसीदित्यर्थः। तेन—तादृशेनेत्यर्थः, अतिप्रशस्तेनेति यावत्, अपरेण—नास्ति परः,—अन्यः यस्मात् यस्य वा तेन नास्ति परस्मिन् यत् तेन इति वा, अनुपमेनेत्यर्थः, अमानुषलोकोचितेन—अलौकिकेन, स्वर्लोकोचितेनेत्यर्थः, सर्व्वाभिभाविना—सर्व्वातिशायिना, महाऽनुभावाभोगभाजा—महान्—अतीव, अनुभावः—प्रभावो यस्य, तथाविधो य आभोगः—सन्निवेशः, तं भजते इति तथोक्तेन, भ्राजिष्णुना—राजमानेन, अप्राकृतेन—अनीचेन, अतिमनोरमेणेत्यर्थः। तेन—तादृशेनेत्यर्थः, अन्यत्र दुर्लभेनेति भावः, आभिजात्यप्रकाशकेन—महाकुलप्रसूतत्वसूचकेन, गरीयसा—अतिगुरुणा, सुमहता इत्यर्थः, प्रश्रयेण—विनयेन। चक्षुषीत्यादि।—तस्य रूपातिशयं सन्दर्शनात् दर्शनं, विनयदर्शनेन कोऽयं महाऽनुभव इति मनसि तर्कयामास चेत्यर्थः।

(९१) ["धीरस्वभाव" इत्यत्र "वीरस्वभाव" इति पाठो न युज्यते, तथाविधस्य वीरभावशोत्तमस्य अनौचित्यादिति अवधेयम्]। सम्पादितेति।—सम्पादितम्—अनुष्ठितं, सम्भ्रम—अत्यतादरेण सहितम्, अभ्युत्थानम्—उद्गमनं येन तथाभूतः।

वामांसात् चीवरपटान्तम्, (८२) उत्क्षिप्य अनेकाभयदान-दीक्षादक्षिणो दक्षिणं महापुरुषलक्षणलेखाप्रशस्तं, स्निग्धमधुरया वाचा सगौरवम् आरोग्यदानेन राजानम् अन्वग्रहीत्; अभ्यनन्दच्च स्वागतगिरा, गुरुमिव अभ्यागतं बहु मन्यमानः स्वेन आसनेन—"आस्स्व अत्र" इति निमन्त्रयाञ्चकार; पार्श्वे स्थितञ्च शिष्यम् अब्रवीत्,—"आयुष्मन्। उपनय कमण्डलुना पादोदकम्" इति। राजा तु अचिन्तयत्,—(८३) "अलोहः खलु संयमनपाशः सौजन्यम् अभिजातानाम्। स्थाने खलु तत्रभवान् गुणानुरागी ग्रहवर्मा बहुशो वर्णितवान् अस्य

उद्गमनकेन—उत्थानेन हेतुना विलोल—चञ्चल, वामांसात्—वामस्कन्धात्, विलम्बमान—दोलायमानं स्खलमानमिति यावत्, चीवरपटान्त—जीर्णवसनप्रान्तभाग, संहृत्य—संयम्य यथास्थानं स्थापयित्वा इत्यर्थः।

(८२) अनेकेति।—अनेकेषां—बहूनां, जीवानामिति भावः, अभयदानमेव—आश्वासप्रदानमेव, दीक्षा—व्रतविशेषः, तत्र दक्षिणः,—अनुकूलः, ["—दीक्षादक्षिणः" इत्यत्र "—दीक्षादक्षिणम्" इति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति, प्रसङ्गानुरोधात् "उत्क्षिप्य" इति क्रियायाः "महापुरुष—" इत्यादिविशेषणस्य च दीक्षाद्वैति मन्तव्यम्, अस्मिन् पक्षे—दक्षिणम्—उदारम् अकुण्ठमित्यर्थः, भवतीति।] —महापुरुषस्य—नरोत्तमस्य, लक्षणानि—लक्षणभूता, सूचिका इत्यर्थः, याः लेखाः,—रेखाः, चक्रवज्रविशेषा इत्यर्थः, ताभिः प्रशस्त—प्रशंसनीय, दक्षिण—सव्येतर, भुजमिति शेषः, उत्क्षिप्य—उत्तोल्य। सगौरवं—सबहुमानं यथा तथा, स्निग्धमधुरया—सस्नेहप्रियया, वाचा—वाक्येन, आरोग्यदानेन—नैरुज्यप्रदानेन, स्निग्धमधुरेण वाक्येनैव मनःपीडाप्रशमनद्वारा इत्यर्थः, अन्वग्रहीत्—अनुगृहीतवान्। स्वागतगिरा—'सुखेन आगमनम्?' इति प्रश्नेन, अभ्यनन्दत्—समतोषयत्, समभाषत वा। अभ्यागत—गृहागतम्, अतिथिमिति यावत्, राजानमिति शेषः। स्वेनासनेन—निजासनप्रदानेनेत्यर्थः। आस्स्व—उपविश। ["आस उपवेशने" इत्यस्य लोटि रूपम्]। निमन्त्रयाञ्चकार—उपवेशनाय अनुरोधं, आह्वानञ्चकारेत्यर्थो वा।

(८३) अलोह,—लोहव्यतिरिक्तेन निर्मित इत्यर्थः, संयमनपाश,—बन्धनरज्जुः। अभिजातानां—सज्जनानाम्। स्थाने खलु—युक्तमेव ("युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः)

गुणान्” इति। प्रकाशश्च आबभाषे,—“भगवन्! (९४) दर्शनपुण्यानुगृहीतस्य मम पुनरुक्त इव अयमार्य्यप्रयुक्तः प्रतिभाति अनुग्रहः। (९५) चक्षुःप्रमाणप्रसादस्वीकृतस्य च परकरणमिव आसनादिदानोपचारचेष्टितम्। (९६) अतिभूमिः एव भवादृशां पुरः सम्भाषणामृताभिषेकप्रक्षालितसकलवपुषश्च मे प्रदेशवृत्तिः। पाद्यमपि अपार्थकम्। आसतां भवन्तो यथासुखम्, आसीनोऽहम्” इत्यभिधाय क्षितौ एव उपाविशत्।

“अलङ्कारो हि (९७) परमार्थतः प्रभवतां प्रश्रयातिशयः, रत्नादिकस्तु शिलाभारः” इति आकलय्य, पुनः पुनः अभ्यर्थ्य-

(९४) दर्शनेति।—दर्शनमेव—भवदवलोकनमेव पुण्यं—पवित्रतासम्पादकमित्यर्थः, तेन अनुगृहीतः—अनुकम्पितः तस्य। पुनरुक्त इव—अधिक इव। आर्य्यप्रयुक्तः,—आर्य्येण—मान्येन भवता प्रयुक्तः,—कृतः।

(९५) चक्षुःप्रमाणेति।—चक्षुरेव—नेत्रमेव प्रमाणं—हेतुः ज्ञानकारणमित्यर्थः यस्य तादृशः प्रत्यक्षसिद्ध इत्यर्थः यः प्रसादः—अनुग्रहः, दर्शनदानरूप इति यावत् तेन स्वीकृतस्य—अधीनीकृतस्य, आसनेति।—आसनादिदानेन—उपवेशनपीठपाद्यादिसमर्पणेन यः उपचारः—सेवा अर्हणा इति यावत्, तद्रूपं चेष्टितं—प्रयत्नः, परकरणमिव—तत्त्वतः साधनमिव प्रसादस्य इति भावः। यद्वा—परकरणमिव—इतरीकरणमिव आत्मपरिजनात् पृथक्करणमित्यर्थः।

(९६) पुरः—अग्रतः, सम्भाषणेति।—सम्भाषणमेव—सङ्कथनमेव अमृतं—पीयूषं, तेन अभिषेकः,—स्नानं तेन प्रक्षालितं—धौतं निर्मलीकृतमिति भावः, सकलं—समग्रं, वपुः,—शरीरं यस्य तथाभूतस्य मे प्रदेशवृत्तिः—एकदेशावस्थानम्, यद्वा,—प्रदेशवृत्तिः—अवस्थानम् आसनग्रहणरूपव्यवहार इत्यर्थः अतिभूमिः—भूमिमतिक्रान्ता, स्वगौरवस्थानरूपा इत्यर्थः यद्वा—भूमिं—मर्य्यादाम् अतिक्रान्ता अतिभूमिः,—मर्य्यादालङ्घनमित्यर्थः भवद्दर्शनसम्भाषणादिभिरेव वयं कृतार्थाः स्मः, अतः आसनग्रहणन्तु न युक्तमेव मर्य्यादातिक्रमणापराधादिति भावः। पाद्यं—पादोदकम्, अपार्थकं—निरर्थकं पाद्यस्य प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः।

(९७) परमार्थतः,—यथार्थतः। प्रभवतां—शक्तिशालिनामित्यर्थः, प्रश्रयातिशयः,—विनयातिरेकः। शिलाभारः,—प्रस्तरभारः। आकलय्य—वितर्क्य इत्यर्थः।

मानोऽपि यदा न प्रत्यपद्यत पार्थिवो वचन तदा स्वमेव आसन पुनरपि भेजे भदन्त । (९८) भूपतिमुखनलिननिहित निभृतनयनयुगलनिगडनिश्चलीकृतहृदयश्च स्थित्वा काञ्चित कालकला, कलिकालकल्मषकालुष्यमिव क्षालयन अमलाभि दन्तमयूखमालाभि (९९) मूलफलाभ्यवहारसम्भवम उद्गमन इव च परिमलसुभग (१००) विकचकुसुमपटलपाण्डुर लता वनम अवादीत —'अद्य प्रभृति (१०१) न केवलमयम अनिन्द्य वन्द्योऽपि प्रकाशितमसार ससार । किं नाम न आलोक्यते जीवद्भि यद्भुतम ? येन रूपम अचिन्तितोपनतमिद दृक्पथम उपगतम । एवंविधे अनुमीयन्ते जन्मान्तरावस्थितसुकृतानि

अभ्यर्थ्यमान —प्रार्थ्यमान याच्यमान इत्यर्थ प्रत्यपद्यत—स्वीचकार । वचन—दिवाकरमित्रस्य वाक्यम भदन्त —क्षपणक दिवाकरमित्र इति यावत ।

(९८ भूपतीति —भूपते —राज्ञ मुखनलिने—वदनपङ्कजे निहितम —अर्पित निभृत विनीत [illegible] (निभृतविनीतप्रश्रिता समा इत्यमर) नयनयुगलमेव—चक्षुर्द्वयमेव निगड —शृङ्खल तेन निश्चलीकृत—स्थिरीकृत हृदय—चित्त यस्य तथाभूत राजनि बद्धहृदयश्चेत्यर्थ कालकला—कालांश स्थित्वा तूष्णीमिति भाव दन्तमयूखमालाभि —दशनकिरणराजीभि कलिकालेति । —कलिकालस्य—चतुर्थयुगस्य कल्मष—पापमेव कालुष्य—मल क्षालयन—प्रक्षालयन

(९९) मूलेति मूलस्य—कन्दादिभागस्य फलस्य च—शस्यस्य च अभ्यवहार —भोजन तस्मात सम्भव —समुत्पत्ति यस्य तथोक्तम परिमलसुभग—परिमल—सौरभेण —सुभग—रम्यम

(१००) विकचेति —विकच—विकसित कुसुमानि—पुष्पाणि यत्र पटल—समूह तेन पाण्डुर—धवल मनोरम विशद कोमलञ्च अकथयदित्यर्थ ।

(१०१) प्रकाशितेति —प्रकाशित —प्रकटित सन—सत्पुरुष असार —तुच्छ यस्य तथाभूत एष ससार —जीवलोक न केवलम अनिन्द्य —प्रशस्यभावी न किन्तु वन्द्योऽपि—स्तुत्योऽपि पात्यन्तर । अचिन्तितोपनतम —अनाकलितागतम अयम कल्पनातीतागत भाव जन्मान्तरावस्थित

हृदयी सर्वे । इह अपि जन्मनि इत्तमेव अस्माकम् अमुना तपःक्लेशेन फलम् असुलभदर्शनं दर्शयता देवानां प्रियम् । आ दृष्टे पीतम् अमृतम् (१०२) ईक्षणाभ्याम् । जातं निरुत्कण्ठं मानसं निर्वृतिसुखस्य, महद्भिः पुण्यैः विना न विश्राम्यन्ति सज्जने त्वादृशि दृशः, सुदिवसः स यस्मिन् जातोऽसि । सा (१०३) सुजाता जननी, या सकलजीवलोकजीवितजनकम् अजनयत् आयुष्मन्तम् । पुण्यवन्ति पुण्यानि अपि तानि, येषाम् असि परिणामः । सुकृततपसः ते परमाणवः ये तव परिगृहीतसर्वावयवाः । तत् सुभग सौभाग्यं, आश्रितोऽसि येन ।

सुकृतानि—पूर्व्वजन्मार्ज्जितपुण्यानि हृदयीसर्वे—चेतस्य प्रकृष्टानन्दित्यर्थः अनुमोदन्ते—प्रतीयन्ते पूर्व्वजन्मानुष्ठितबहुपुण्यकर्म्मफलेनैव इदृशापूर्व्वरूपदर्शनजा चित्तप्रीति जायते इति मन्ये इति निश्चयः । असुलभदर्शनं—दुर्लभावलोकनम्

(१०२) ईक्षणाभ्यां—नेत्राभ्याम् । मानसं—चित्तं निर्वृतिसुखस्य—निर्वृतौ—शान्तौ यत् सुखम्—आनन्दः तस्य निरुत्कण्ठं निःस्पृहं जातं—भूतम् इदृश सुभगरूपदर्शनसुखमनुभूय चेतः सुखान्तरानपेक्षं भवतीति भावः ["निर्वृतिसुखस्य" इत्यत्र "निर्वृतिसुखस्य" इति पा० —वासनाक्षयजनितानन्दस्येत्यर्थः] । त्वादृशि—भवद्विधे दृशः—चक्षूंषि न विश्राम्यन्ति—न विरमन्ति भवादृशस्य सत्पुरुषस्य दर्शनादेव चक्षुषी रूपतृष्णा निवर्त्तते तच्च महद्भिः पुण्यैरेव सञ्जायते इति भावः । यस्मिन्—यस्मिन् दिवसे ।

(१०३) सुजाता—सफलजनना तस्या एव मातुर्जन्मग्रहणं सार्थकमित्यर्थः । सकलेति —सकलस्य—समस्तस्य जीवलोकस्य—जगतः जगद्वासिन इत्यर्थः जीवित जनकं—प्राणदातारमित्यर्थः रक्षणपोषणाभ्यामिति भावः । येषां—पुण्यानां परिणामः —फलम् इतिसौभाग्यं हि पुण्यस्य यत् त्वादृशः आश्रयो लब्ध इति भावः । ये—परमाणवः परिगृहीतः ।—परिगृहीताः—स्वीकृताः आश्रिता इति यावत् सर्व्वे अवयवाः—अङ्गानि यैः तादृशाः ये परस्परं मिलिताः तव अङ्गरूपेण परिणताः इत्यर्थः ते—त्वदङ्गावयवारम्भकाः इति यावत् परमाणवः द्व्यणुकरूपावयवारम्भकसूक्ष्म भूतानि सुकृततपसः—सुकृतानि—स्वाचरितानि तपांसि—तपस्या यैः तादृशाः, अनुष्ठिततपसः अतिवन्त इत्यर्थः । येन सौभाग्येन सौभाग्यं—सुभाग्यं सुभग—

धन्यः स पुरुषभावो भवति अवस्थितो यः। यस्तव, मुमुक्षोरपि मे पुण्यभाजम् आलोक्य पुनः श्रद्धा जाता मनुजजन्मनि। न दूरे खलु अपि अस्माभिरिष्टः कुसुमायुधः। कृतार्थम् अद्य चक्षुः वनदेवतानाम्। अद्य सफलं जन्म पादपानाम्, येषामसि गतो गोचरम्। (१०४) अमृतमयस्य भवतो वचसां माधुर्यं कार्यमेव। अस्य तु ईदृशे शैशवे विनयस्य उपाध्यायं ध्यायन्नपि न सम्भावयामि भुवि। सर्वथा शून्यः आसीत् अजाते दीर्घायुषि गुणग्रामः। धन्यः स (१०५) भूभृत्, यस्य वंशे मणिरिव मुक्तामयः सम्भूतोऽसि। एवंविधस्य च पुण्यवतः (१०६) कथञ्चित् प्राप्तस्य केन प्रियं समाचरामः इति पारिप्लवं चेतो नः। सकलवनचरसार्थसाधारणस्य कन्दमूलफलस्य

अभिलषणीयत्वात् लाभाय लब्धेव सौभाग्यस्य सुभगत्वं सञ्जातमिति भावः। धन्यः—भव्यः योग्यः लब्धव्यः इति यावत्। पुरुषभावः—पौरुषम्। भवति—त्वयि त्वदाश्रितं पौरुषमेव सर्वाकाङ्क्षणीयमिति भावः। मुमुक्षोः—मुक्तीप्सोः। मनुजजन्मनि—मनुष्यदेहधारणे। मुक्तिलाभेच्छया विजिहानस्य मे पुनर्जन्मग्रहणेऽभिलाषो जायते इति सरलार्थः। कुसुमायुधः—कामः। मारजितो बुद्धस्य उपासकानां मुमुक्षूणां वा कामादिप्रसङ्गस्य निषिद्धत्वादिति भावः। गोचरम्—इन्द्रियविषयं, दर्शनपथमित्यर्थः।

(१०४) अमृतमयस्य—पीयूषस्वरूपस्य। कार्यमेव—कर्म एव। तव अमृतमयत्वात् त्वदुच्चारितवाक्यस्यापि अमृतवत् स्वादुत्वं बोद्धव्यं "कारणगुणाः कार्यगुणमारभन्ते" इति न्यायादिति भावः। उपाध्यायम्—आचार्यम्। ध्यायन्—चिन्तयन्। शून्यः—निरवलम्बनः। अजाते—अनुत्पन्ने तव जन्मनः प्रागिति भावः।

(१०५) भूभृत्—राजा पर्वतश्च। वंशे—कुले वेणौ च। मुक्तामयः—निर्लोभः मौक्तिकरूपश्च।

(१०६) कथञ्चित्—अतिकृच्छ्रेणेत्यर्थः अस्माकं बहुभाग्यैरिति भावः। प्राप्तस्य—अत्र समागतस्य चक्षुर्विषयतां गतस्य लब्धस्य वा। समाचरामः—अनुतिष्ठामः। पारिप्लवम्—चञ्चलम् ("चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे" इत्यमरः)। सकलेति।—सकलानाम्—सर्वेषां वनचराणाम्—अरण्यवासिनां सार्थस्य—समूहस्य साधारण—

गिरिसरिदम्भसो वा के वयम्? (१०७) अपरोपकरणीकृतस्तु कायकलिः अयमस्माकम्। सर्व्वस्वम् अवशिष्टमिष्टातिथ्याय। (१०८) स्वायत्ताश्च विद्यन्ते विद्याविन्दवः कतिचित्। उपयोगन्तु न प्रीतिः विचारयति। यदि च (१०९) नोपरुणद्धि कश्चित् कार्य्यलवम्, अरक्षणीयाक्षरं वा कथनीयं, तत् कथयतु भवान्, श्रोतुम् अभिलषति हृदयं सर्व्वमिदं नः। केन कृत्यातिभारेण भद्रो भूषितवान् भूमिम् एताम् अभ्रमणयोग्याम्? कियदवधिर्वा शून्याटवीपर्य्यटनक्लेशः कल्याणराशेः? कस्माच्च

सामान्य तस्य, वनवासिमुनभस्येत्यर्थ गिरिसरिदम्भस,—पार्वत्यनदीसलिलस्य के वयम्? —न अधिकारिणो वयमेव, येन भवदर्घो क्रियते इति भाव, सर्व्वजनसाधारणाद् नी वय निर्व्यवाधिकारिण इत्याशय।

(१०७) कायकलि—काय,—देह एव, कलि—कोरक, सुद्रशरीरमित्यर्थ, अपरोपकरणीकृत,—न परस्य—अन्यस्य, उपकरणीकृत,—अधीनीकृत इत्यर्थ,; स्वायत्त इति भाव, तुच्छदेह एव अस्माक स्वायत्त, अत एव इममेव आतिथ्याय समर्पयामि इति भाव, यद्वा,—कायकलि—काय,—देह एव कलि,—कलियुग, अशेषदु खहेतुत्वादिति भाव, अपरैरिति।—अपरेषाम्—अन्येषाम्, उपकरणीकृत,—अधीनीकृत परोपकाराय नियोजित इत्यर्थ, अत एव इममेव तव परिचर्य्यायै नियोजयामि इत्याशय, अपरोपकरणीकृतत्वात एतेनापि नास्माकम् अधिकारोऽस्तीति निष्कर्ष। इष्टातिथ्याय—प्रियातिथिसत्काराय, सर्व्वस्व—सर्व्वधन, देह देहव्यतिरिक्तञ्च यत्किञ्चिदस्तीति भाव, अवशिष्ट—शेषीभूतम्, देहादिक यत्किञ्चिदस्ति तत सर्व्वमतिथिसत्कृतये नियोजयामीति भाव।

(१०८) स्वायत्ता,—स्वाधीना, अहार्य्यत्वादक्षयत्वाच्चेति भाव। विद्याविन्दव,—विद्यालेशा, कतिचित्परिमिता इत्यर्थ। उपयोगम–उपकारिता, मम एतेन क्षुद्रदेहेन सामान्यविद्यया वा भवता कोऽप्युपकार भवति न वा इत्येवम्।

(१०९) कश्चित् कार्य्यलव—कार्य्यांश, तुच्छमपि कार्य्यमित्यर्थ, यदि न उपरुणद्धि—उपरुन्धि क्षुद्रकार्य्यस्यापि चेत् बाधा न भवति इत्यर्थ। कथनीय—वक्तव्यम्, अरक्षणीयाक्षर—न रक्षणीयानि—न गोप्यानि इत्यर्थ, अक्षराणि—वर्णा यस्य तथाभूतम्। भद्र,—मङ्गलास्पदमित्यर्थ, कृत्यातिभारेण—कार्य्यातिशय्येन,

(११०) सन्तप्तरूपा इव ते तनुः इयमसन्तापार्हा विभाव्यते ?" इति।

राजा तु सादरतरम् अब्रवीत्,—"आर्य्य। (१११) दर्शितसम्भ्रमेण अनेन मधुररसविसरम् अमृतमिव हृदयधृतिकरम् अनवरतं वर्षता वचसा एव ते सर्व्वम् अनुष्ठितम्। धन्योऽस्मि, यत् एवम् अभ्यर्हितम् अनुपचरणीयम् अपि मान्यो मन्यते माम्। अस्य च महावनभ्रमणपरिक्लेशस्य कारणम् अवधारयतु मतिमान्। मम हि (११२) विनष्टनिखिलेष्टबन्धोः जीवितानुबन्धस्य निबन्धनम् एका एव यवीयसि स्वसा अवशिष्टा। साऽपि भर्त्तुः वियोगात् (११३) वैरिपरिभवभयात् भ्रमन्ती कथमपि विन्ध्यवनमिदम् अशुभशवरबलबहुलम् अगणितगजकुलकलिलम् अपरिमितमृगपतिशरभभयम्

अभ्रमणयोग्याम्—अयोग्यगमनाम् इत्यर्थः। कियदवधि —कियान्—कति दिनानीत्यर्थः, अवधिः—मर्य्यादा यस्य तथाभूतः, किमुद्दिश्य ईदृशक्लेशं स्वीकरोषि ? किं वा लब्ध्वा निवर्त्स्यसे इति भावः। कल्याणराशेः—प्रभूतश्रेयोयोग्यस्य इत्यर्थः।

(११०) सन्तप्तरूपा इव—अन्तर्व्यथिता इव। असन्तापार्हा—क्लेशसहनायोग्या। विभाव्यते—लक्ष्यते।

(१११) दर्शितसम्भ्रमेण—दर्शितादरेण। मधुररसविसरं—मधुररसप्रवाहम्। हृदयधृतिकरं—चित्तसन्तोषकरम्। सर्व्वम्—आतिथ्यादिकम्। अभ्यर्हितम्—अभ्यर्चितम् ["मतिबुद्धि—" (३।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने क्तः। "अभ्यर्हितम्" इत्यत्र "अभ्यर्हणीयम्" इति युक्ततया प्रतिभाति]। अनुपचरणीयम्—अनादरणीयम्।

(११२) विनष्टेति।—विनष्टाः,—विध्वस्ताः, निखिलाः,—समग्राः, इष्टाः,—प्रियाः, बन्धवः,—स्वजनाः यस्य तथाभूतस्य, जीवितानुबन्धस्य—जीवनधारणस्य, जीवनसंयोगस्य वा निबन्धनं—हेतुः, ग्रन्थीभूता इत्यर्थः यवीयसी—कनिष्ठा, स्वसा—भगिनी। ["अवशिष्टा" इत्यत्र "अवशेषा" इति पाठान्तरम्]।

(११३) वैरिपरिभवभयात्—वैरिणः,—शत्रोः, परिभवः,—तिरस्कारः, पीडनमिति यावत्, तस्मात् भयं—त्रासः तस्मात्। अशुभेति।—अशुभैः,—दुराचारैः

(११४) उरुमहिषमुषितपथिकगमनम् अतिनिशितशरकुशपरुषम् (११५) अवटशतविषमम् आविशत्। अतः ताम् अन्वेष्टुं वयमनिशं निशि निशि च सततम् इमाम् अटवीम् अटामः; नचैनाम् आसादयामः। कथयतु च गुरुः, अपि यदि कदाचित् कुतश्चिदनवरतं श्रुतिपथम् उपगता तद्वार्त्ता" इति।

अथ तत् श्रुत्वा (११६) जातोद्वेग इव भदन्तः पुनः अभ्यधात्,—"धीमन्! न खलु कश्चिदेवंरूपो वृत्तान्तोऽस्मानभ्युपगतवान्। अभाजनं हि वयम् ईदृशानां प्रियाख्यानोपायनानां भवताम्"। इत्येव भाषमाणे एव तस्मिन् अकस्मादागत्य

शबराणां—म्लेच्छविशेषाणां, वनैः,—सैन्यैः, बहुलं—व्याप्तम्। अगणितेति।—अगणितैः,—असंख्यातैः गजानां—हस्तिनां, कुलैः,—वृन्दैः, कलिलं—गहनम् व्याकीर्णमित्यर्थः, दुष्प्रवेशमिति यावत्, ("कलिलं गहनं समे" इत्यमरः)। अपरिमितेति।—अपरिमितम्—अतिशयितम् अपरिमितेभ्यः,—अगणितेभ्यः इति वा, मृगपतिभ्यः,—सिंहेभ्यः, शरभेभ्यः —"अष्टपादूर्ध्वनयनः ऊर्ध्वपादचतुष्टयः" इत्युक्तलक्षणमृगभेदेभ्यश्च भयं—त्रासः, यस्मिन् तथाभूतम्।

(११४) उर्विति।—उरुभिः —महद्भिः, महिषैः,—लुलायैः, मुषितम्—अपहृतं, पथिकानां—पान्थानां, गमनं—प्रयाणं यस्मिन् तथोक्तम्। अतिनिशितेति।—अतिनिशितैः—अतितीक्ष्णैः, शरैः—गुन्द्राख्यतृणभेदैः, कुशैः,—दर्भैश्च, परुषं—कर्कशं, खरस्पर्शमित्यर्थः।

(११५) अवटेति।—अवटानां—गर्त्तानां, ("गर्त्तावटौ भुवि श्वभ्रे" इत्यमरः) शतैः—समूहैः, विषमं—नतोन्नतत्वात् दारुणम्। अनिशम्—अश्रान्तं यथा तथा, अन्वेष्टुमिति धीमता निशि निशि—प्रतिनिशमित्यर्थः, चकारात् दिवाऽपि इति भावः, अटवीम्—अरण्यम्, अटामः —भ्रमामः। आसादयामः,—प्राप्नुमः, अपि —[illegible], तद्वार्त्ता,—तस्याः,—मम भगिन्याः, वार्त्ता—वृत्तान्तः।

(११६) जातोद्वेग,—उत्कण्ठित। अभ्युपगतवान्—प्राप्तवान्। प्रियेति।—प्रियाणि—इष्टानि, आख्यानानि—कथनान्येव, उपायनानि—उपढौकनानि तेषाम्, अभाजनम्—अपात्रम्।

अपरः, (११७) श्मनि वयसि वर्त्तमानः, सम्भ्रान्तरूप इव पुरस्तात् उपरचिताञ्जलिः, जातकरुणः, प्रचरितचक्षुः भिक्षुः अभाषत,—"भगवन् भदन्त! महत् कारुण्यं वर्त्तते। (११८) बाला एव बलवद्व्यसनाभिभूता भूतपूर्व्वाऽपि कल्याण-रूपा स्त्री शोकावेशविवशा वैश्वानरं विशति। सम्भावयतु ताम् अप्रोषितप्राणां भगवान्। (११९) अभ्युपपद्यतां समु-चितैः समाश्वासनैः। अनुपरतपूर्व्वं कृमिकीटमपि दुःखितं दयाराशेः आर्य्यस्य गोचरगतम्" इति।

राजा तु (१२०) जातानुजाशङ्कः सोदर्य्यस्नेहाच्च अन्तर्द्रुत इव दुःखेन दोदूयमानहृदयः कथमपि गद्गदिका गृहीतकण्ठो विक्लववाक् बाष्पायमाणदृष्टिः पप्रच्छ,—

(११७) श्मनि—शान्ते, चरमे इति यावत्। सम्भ्रान्तरूपः,—सावेगाकारः। उपरचिताञ्जलिः,—रचितकरपुटः, कृताञ्जलिरित्यर्थः। जातकरुणः,—उत्पन्नकृपः, सदय इत्यर्थः। प्रचरितचक्षुः,—सर्व्वदर्शी। कारुण्यं—शोकजनकं घटनम्।

(११८) बाला एव—बालिका एव, बाल्यं वयस्यतीतं भाव, इति वदतीति।—बलवता—प्रबलेन व्यसनेन—विपदा अभिभूता—परिभवं नीता, भूतपूर्व्वा—अतिक्रान्तपूर्व्वावस्था दुरवस्थामापन्नाऽपि इत्यर्थः, कल्याणरूपा—शुभाकारा, सुन्दरी इत्यर्थः। शोकावेशविवशा—शोककातरा, वैश्वानरम्—अग्निम्। अप्रोषितप्राणाम्—अगतजीवनां, सम्भावयतु—समाद्रियतां, सान्त्वयतु इत्यर्थः।

(११९) समुचितैः—योग्यैः समाश्वासनैः,—सान्त्वनैः, अभ्युपपद्यताम्—अनुगृह्यताम्। अनुपरतपूर्व्वं—पूर्व्वस्मिन् न उपरतं—न विनष्टं, सत्प्रायमित्यर्थः, गोचरगतं—दृष्टिविषयीभूतं, करुणापात्रमिति भावः।

(१२०) जातानुजाशङ्कः,—जाता—उत्पन्ना, अनुजा—भगिनी, इति शङ्का—सन्देहः यस्य तथाभूतः, सोदर्य्यस्नेहात्—भगिनीप्रीतिवशात्, अन्तर्द्रुत इव—अन्तर्गलित इव द्रवीभूतान्तःकरण इवेत्यर्थः, दोदूयमानहृदयः,—पुनः पुनः सन्तप्यमानचित्तः इत्यर्थः, [दुङ् ते यङि शानचि रूपम्] गद्गदिकेति।—गद्गदिकया—गाद्गद्येन, शोकहेतुकेन कण्ठावरोधकभावविशेषेणेत्यर्थः, गृहीतः,—आक्रान्तः, रुद्धः इत्यर्थः, कण्ठः, गलदेशः, कण्ठध्वनिरिति यावत् यस्य तथाभूतः, अत एव

(१२१) "पाराशरिन्! कियद्दूरे सा योषिदेवंजातीया? जीवेद्वा कालम् एतावन्तम्? इति, पृष्टा वा त्वया,—'काऽसि? कस्यासि? कुतोऽसि? किमर्थं वनम् इदमभ्युपगताऽसि? बिभर्षि च किं निमित्तम् अनलम्?' इति। आदितः प्रभृति कार्त्स्न्येन कथ्यमानमिच्छामि श्रोतुं, कथमार्यस्य गता गोचरम्? आकारतो वा कीदृशी?" इति।

तथाऽभिहितस्तु भूभुजा भिक्षुः आचचक्षे,—"महाभाग! श्रूयताम्,—अहं हि प्रत्यूषसि एव अद्य वन्दित्वा भगवन्तम्, अनेनैव (१२२) नदीरोधसा सैकतसुकुमारेण यदृच्छया विहृतवान् अतिदूरम्। एकस्मिंश्च (१२३) वनलतागहने गिरिनदीसमीपभाजि भ्रमरीणामिव हिमहतकमलाकरकातराणां रसितं, साध्यमानानाम् अतितारतानवर्त्तिनीनां वीणातन्त्रीणां-

---

विक्लवाक्—स्खलितवचनः। बाष्पायमाणदृष्टिः,—बाष्पायमाणा—बाष्पमुद्वमन्ती [“बाष्पोष्माभ्यामुद्वमने” (३।१।१६ पा०) इति क्यङि शानचि रूपम्] दृष्टिः,—नेत्रं यस्य तथाभूतः, अश्रुपूर्णनयन इत्यर्थः।

(१२१) पाराशरिन्—भिक्षो! एवंजातीया—भवद्वर्णितप्रकारेत्यर्थः, कार्त्स्न्येन—साकल्येन, सर्वशेषमिति यावत्। गोचरम्—इन्द्रियविषयीभूतं दृष्टिपथमित्यर्थः।

(१२२) नदीरोधसा—सरित्तीरेण, (“कूलं रोधश्च तीरञ्च प्रतीरञ्च तटं त्रिषु” इत्यमरः) सैकतसुकुमारेण—सिकतामयकोमलेन यदृच्छया—स्वेच्छया, विहृतवान्—गतवान्।

(१२३) वनेति।—वनलताभिः—आरण्यवल्लीभिः गहने—निविडे, दुष्प्रवेशे इत्यर्थः। हिमेति।—हिमेन—तुषारेण हतः—नाशितः, कमलाकरः,—पद्मनिवहः (“आकरो निवहोत्पत्तिस्थानयोश्च तु कथ्यते” इति मेदिनी) तेन कातराः,—व्याकुलास्तासाम्। रसितं—रणितम्। साध्यमानानां—सम्पूर्यमाणानां, तन्त्रीशास्त्रानुसारेण यथायथं तन्त्रीसंयोजनं क्रियमाणानामित्यर्थः, अतीति।—अतितारः,—अतिमहान् तानः,—गृहीतस्वरविशेषः, तस्मिन् वर्त्तन्ते—तिष्ठन्ति

मिव झाङ्कारम् एकतानं नारीणां रुदितम् (१२४) अधृति-करम् अतिकरुणम् आकर्णितवान् अस्मि। समुपजातकौतू-हलश्च गतोऽस्मि तं प्रदेशम्। (१२५) दृष्टवानस्मि च दृषत्खण्ड-खण्डिताङ्गुलिगलल्लोहितेन च, (१२६) पार्ष्णिप्रविष्टशर-शलाकाशल्यशूलसङ्कोचितचक्षुषा च, (१२७) अध्वनीनश्रम-श्वयथुनिश्चलचरणेन च, स्थाणवव्रणव्यथितगुल्फबद्धभूर्जत्वचा च, (१२८) वातखुडखेदखञ्जजङ्घाजातज्वरेण च, पांशु-

---

इति तथोक्तानां, वीणातन्त्रीणां—वल्लकीगुणानाम्। एकतानम्—समस्वरम्, अनवरतं वा।

(१२४) अधृतिकरम्—अधैर्यजननम्। ["समुपजातकौतूहलश्च" इत्यत्र "समुपजातकृपश्च" इति पाठान्तरम्]।

(१२५) "दृष्टवानस्मि" इत्यस्य "बोधितम्" इत्युत्तरेण सम्बन्धः। तं विशिनष्टि, दृषदित्यादि।—दृषदां—शिलानां, खण्डैः—शकलैः खण्डिताभ्यः,—निकृत्ताभ्यः, अङ्गुलिभ्यः—करशाखाभ्यः गलत्—स्रवत् लोहितं—रक्तं यस्य तेन।

(१२६) पार्ष्णीति।—पार्ष्णिषु—चरणतलपश्चिमभागेषु, गुल्फाधोभागेषु इत्यर्थः, प्रविष्टाः—विद्धाः, शराणां—गुन्द्राख्यतृणविशेषाणां, याः शलाकाः—सूक्ष्मदीर्घकाण्डिकाविशेषाः, ता एव शल्यानि—शङ्कुनामास्त्रविशेषाः शूलानि—शूलादपि तीक्ष्णानि अस्त्राणि इत्यर्थः, तैः तज्जनितयातनाभिरित्यर्थः, सङ्कोचिते—कुटिले, चक्षुषी—नेत्रे यस्य तेन।

(१२७) अध्वनीनेति।—अध्वनीनः,—अध्वगमनजनितः, यः श्रमः,—आयासः, तस्य श्वयथुः,—वृद्धिः, यद्वा,—अध्वनीनश्रमेण यः श्वयथुः,—शोथः पादयोः स्फीतता इत्यर्थः, तेन निश्चलौ—स्थिरौ, गतिशक्तिरहितौ इत्यर्थः, चरणौ—पादौ यस्य तेन। स्थाणवेति।—स्थाणुः,—शङ्कुः, ("स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः" इत्यमरः) तस्य अयं स्थाणवः,—स्थाणुवधनजनित इति यावत्, यः व्रणः—क्षतं, तेन व्यथितौ—पीडितौ, यौ गुल्फौ—घुटिके पादग्रन्थी इत्यर्थः, तत्र बद्धे—व्रणशोधनार्थं निहितं भूर्जत्वक्—भूर्जनामाख्यवृक्षवल्कलं येन तथाविधेन।

(१२८) वातेति।—वातखुडः—गतिप्रतिघातजनको वातव्याधिविशेषः तेन यः खेदः,—व्यथा, तेन खञ्जे—गतिशक्तिहीने, ये जङ्घे—प्रसृते जान्वधोभागौ इत्यर्थः ताभ्यां

पाण्डुरपिण्डकेन च, (१२९) खर्ज्जूरजूटजटाजर्ज्जरित-जानुना च, (१३०) शतावरीविदारितोरुणा च, विदारी-दारिततनुदुकूलपल्लवेन च, (१३१) उत्कटवंशविटपकण्टक-कोटिपाटितकञ्चुककर्पटेन च, (१३२) फललोभालम्बिता-नम्रबदरीलताजालकैः उत्कण्टकैः उल्लिखितसुकुमारकरोदरेण च, (१३३) कुरङ्गशृङ्गोत्खातैः कन्दमूलफलैः कदर्थितबाहुना च, (१३४) ताम्बूलविरहविरसमुखखण्डितकोमलामलकीफलेन च,

---

जात,—उत्पन्न, ज्वरो यस्य तेन। पांश्विति।—पांशुना रजसा, पाण्डुरम्—धविल, पिण्डक—केशपाश, पिण्डका—जान्वधो मांसपिण्डमिति वा यस्य तेन।

(१२९) जर्ज्जरेति।—खर्ज्जूराणां—वृक्षद्रुमविशेषाणां, जूटस्य—समूहस्य, जटाभि —शाखाभिरिति यावत्, कण्टकाकीर्णाभि इति भाव, जर्ज्जरित—खण्डिते, छिन्ने इत्यर्थ, जानुनी—ऊरुपर्वणी यस्य तेन।

(१३०) शतावरीति।—शतावर्या—शतमूल्या विदारितौ—पाटितौ, ऊरू—सक्थिनी यस्य तेन। विदारीति।—विदार्या—क्षीरशुक्लया, "भूमिकुष्माण्ड" इति प्रसिद्धया इत्यर्थं तद्दलतयेति यावत दारित,—खण्डित, तनु,—सूक्ष्म, दुकूलपल्लव,—वसनप्रान्तदेश इत्यर्थं यस्य तेन।

(१३१) उत्कटेति।—उत्कटै,—दारुणै, वंशविटपाना—वेणुशाखाना, "कञ्चो" इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थं, कण्टककोटिभि,—कण्टकवदग्रै, पाटितानि—छिन्नानि कञ्चुककर्पटानि—स्तनावरणवसनानि यस्य तेन।

(१३२) उत्कण्टकै,—उद्गतकण्टकै, कण्टकाकीर्णै इति यावत फलेति।—फलाना लोभेन—लालसया, आलम्बिता,—गृहीता, अत एव आनम्रा—अवनता, या बदरीलता,—कोलितरुशाखा इत्यर्थं तासा जालकानि—समूहा तै, उल्लिखितेति।—उल्लिखिते—उद्घृष्टे, विद्धे इत्यर्थ, सुकुमारयो,—कोमलयो, करयो,—हस्तयो, उदरे—अभ्यन्तरदेशौ यस्य तेन।

(१३३) कुरङ्गेति।—कुरङ्गाणां—मृगविशेषाणा, शृङ्गै,—विषाणै, उत्-खातानि—उद्धृतानि तै। कदर्थितबाहुना—क्लेशितभुजेन, अतितुच्छवस्तुनामाह-रणश्रमादिति भाव।

(१३४) ताम्बूलेति।—ताम्बूलस्य—पर्णस्य, विरहेण—वर्ज्जनेन, अभावे-

(१३५) कुशकुसुमाहतिलोहितानां स्खलताम् अश्रुणा लेपीकृतमनःशिलेन च, (१३६) कण्टककलितालूनालकलेशेन च, केनचित् किसलयोपपादितातपत्रकृत्येन, केनचित् (१३७) कदलीदलव्यजनवाहिना, केनचित् कमलिनीपत्रपुटगृहीताम्भसा, केनचित् (१३८) पाथेयीकृतमृणालपूलिकेन केनचित् (१३९) चीनांशुकदशाशिक्यनिहितनारिकेलकोशकलशी-कलितरसालतैलेन,

---

तेषाम्. विरसं—विस्वादं, यत मुखं—वदनम्, तेन खण्डितं—चर्वितं, कोमलं—मृदु, आमलकीफलं—धात्रीफलं येन तथोक्तेन।

(१३५) कुशेति।—कुशानां—दर्भाणां, कुसुमानि—पुष्पाणि, तेषाम् आहत्या—आघातेन, लोहितानि—रक्तानि तेषां, स्खलतां—स्खलितां गच्छताम्, अश्रुणा—नेत्राम्बुना, लेपीकृतेति।—लेपीकृता—दिग्धा, मनःशिला—उपधातुविशेषः येन तथाभूतेन, शोथप्रशमनायेति भावः।

(१३६) कण्टकेति।—कण्टककलितया—कण्टकाकीर्णलतया, लून,—छिन्नः, अलकलेशः,—चूर्णकुन्तलैकदेशः यस्य तेन। किसलयेति।—किसलयेन—पल्लवेन, उपपादितं—सम्पादितम् आतपत्रस्य—छत्रस्य, कृत्यं—कार्यम्, आतपनिवारणरूपमिति भावः येन तेन, आतपनिवारणाय मस्तकस्योपरि धृतपल्लवेन इति भावः।

(१३७) कदलीति।—कदलीदलम् एव—रम्भापत्रमेव, व्यजनं—तालवृन्तकं, तत् वहति—धारयतीति तथोक्तेन कदलीदलेन वीजयतेति भावः। कमलिनीति।—कमलिन्याः,—पद्मिन्याः, पत्रपुटेन—पत्ररचितपात्रविशेषेण, गृहीतं—नीतम्, अम्भः,—जलं येन तथोक्तेन।

(१३८) पाथेयीकृतेति।—पाथेयीकृतम्—अपाथेयं पाथेयं सम्पद्यमानं कृतं, पथि भोजनार्थं सङ्गृहीतमित्यर्थः, [“कृभ्वस्तियोगे—” (५।४।५० पा०) इति च्विः] मृणालपूलिका—बिसनिचयः येन तथोक्तेन।

(१३९) चीनेति।—चीनांशुकस्य—सूक्ष्माम्बरस्य, दशा—एकदेशविशेषः, अञ्चल इति यावत्, सैव शिक्यं—काचः, “शिका” इति वङ्गभाषायां प्रसिद्धमित्यर्थः, तत्र निहितायाः—स्थापितायाः, नारिकेलकोशकलश्याः—लाङ्गलीसमुद्गकरूपे भाण्डे इति भावः, [“—नारिकेल—” इत्यत्र “—नालिकेर—” इति पाठोऽपि स एवार्थः] कलितं—रचितं, रसालतैलम्—आम्रतैलं, मुखवैरस्यापनोदनाय सन्धानविशेषे (“आचारितैल” इति ख्यातं) अपक्वाम्रेण सह रचितं तैलमित्यर्थः येन तथोक्तेन।

(১৪০) কতিপয়াবশিষ্টশোকবিকলমূককুব্জবামনবধির বর্ব্বরাবিরলেন, অবলানাং চক্রবালেন পরিবৃতাম্; আপৎকালেঽপি (১৪১) কুলোদ্গতেন ইব অমুচ্যমানাং প্রভালেপিনা লাবণ্যেন, (১৪২) প্রতিবিম্বিতৈঃ আসন্নবনলতাকিসলয়ৈঃ সরসৈঃ দুঃখক্ষতৈরিব অন্তঃপটলীক্রিয়মাণকায়াম্, কঠোরদর্ভাঙ্কুরক্ষতক্ষারিণা ক্ষতজেন অনুমরণালক্তকেন ইব রক্তচরণাম্, (১৪৩) ভবালেন অন্যতরনারীধৃতেন অরবিন্দিনীদলেন কৃতচ্ছায়মপি বিচ্ছায়

---

(১৪০) কতিপয়েতি।—কতিপয়—অল্পা ইত্যর্থঃ অবশিষ্টা—পরিশিষ্টা, শেষা তথাবিধা শোকবিকলা দুঃখবিধুরা শোকার্ত্তা ইত্যর্থঃ মূকা—বর্ণানুচ্চারকা ভাষণাসমর্থা ইতি যাবৎ কুব্জা—গড্ডুলা বামনা—খর্ব্বপুরুষা বধিরা—এডা বর্ব্বরা—মূর্খা তৈ অবিরলেন—গহনেন পূর্ণ ইত্যর্থঃ তেন। অবলানাং—নারীণাং চক্রবালেন—মণ্ডলেন পরিবৃতাং—বেষ্টিতাম্।

(১৪১) কুলোদ্গতেনেব সৎকুলজাতেন ইব আজন্মসিদ্ধেন ইব চ প্রভালেপিনা—উজ্জ্বলেনেত্যর্থঃ লাবণ্যেন—কান্তিবিশেষেণ অমুচ্যমানাম্—অপরিত্যজ্যমানাম্ ঈদৃশাবস্থায়ামপি সমধিকলাবণ্যা ইত্যর্থঃ।

(১৪২) প্রতিবিম্বিতৈঃ—প্রতিফলিতৈঃ লাবণ্যবত্ত্বাৎ ইতি ভাবঃ সরসৈঃ—আর্দ্রৈঃ প্রত্যগ্রৈরিত্যর্থঃ আসন্নবনলতাকিসলয়ৈঃ—আসন্নাঃ—সমীপবর্ত্তিন্যঃ যা বনলতাঃ—আরণ্যবল্ল্যঃ তাসাং কিসলয়ৈঃ—পল্লবৈঃ দুঃখক্ষতৈরিব—আধিব্রণৈঃ ইব অন্তরিতি।—অন্তঃপটলীক্রিয়মাণঃ—অন্তর্বিদ্ধ্যমানঃ কায়ঃ—দেহো যস্যাস্তাম্। কঠোরেতি—কঠোরাণি—কর্কশানি দর্ভাঙ্কুরাণি কুশাঙ্কুরাণি অভিনবোদ্ভিন্নকুশাগ্রাণি ইত্যর্থঃ তৈঃ ক্ষতং—ছিন্নং তস্মাৎ ক্ষরতি—স্রবতীতি তথোক্তেন ক্ষতজেন—রক্তেন, অনুমরণালক্তকেন ইব—পতিমরণে অলক্তকেন ইব অনুমরণ—অনুগমনং কুর্ব্বতীনাং মরণকাল ইতি যাবৎ অলক্তকেন—পদতলাধারসনাৎ ব রক্তচরণাং—রক্তৌ—লোহিতৌ চরণৌ—পাদৌ যস্যাঃ তাম্। ক্ষতজেন রক্তত্বাৎ অনুমরণালক্তকেনেত্যুৎপ্রেক্ষালঙ্কারঃ।

(১৪৩) ভবালেন—বৃন্তদণ্ডেন অরবিন্দিনীদলেন—পদ্মিনীপত্রেণ কৃতচ্ছায়াং—কৃতা—সম্পাদিতা ছায়া—অনাতপঃ যস্যাঃ তাদৃশীমপি বিচ্ছায়াং—বিগত

सुखमुद्वहन्तीम्; आकाशमपि (१४४) शून्यतया अतिशयानाम्; मृन्मयीमिव निश्चेतनतया; मरुन्मयीमिव निश्वाससम्पदा; पावकमयीमिव सन्तापसन्तानेन; (१४५) सलिलमयीमिव अस्रप्रस्रवणेन; वियन्मयीमिव निरवलम्बनतया; (१४६) तडिन्मयीमिव पारिप्लवतया; शब्दमयीमिव परिदेवितवाग्बाहुल्येन; (१४७) मुक्तमुक्तांशुकरत्नकुसुमकनकपत्त्राभरणां

प्रभम्, विवर्णमित्यर्थः। क्षतच्छायमपि विच्छायमित्यापातत विरोधात् विरोधाभासालङ्कारः।

(१४४) शून्यतया—रिक्ततया, हृदयस्येति भावः। अतिशयानाम्—जयन्तीम्, आकाशमिव शून्यतया व्याप्ताम्, अथवा हृदाकाशन्तु ततोऽप्यधिकं शून्यं, स्वजनविरहादिति भावः। निश्चेतनतया—निस्पन्दतयेति यावत्, मृन्मयीमिव—मृत्तिकानिर्मितामिव पञ्चसु भूतेषु केवलं क्षितिमयीमिव न तु अबादिमयीमिति भावः, एवं मुत्रचापि योजयितव्यम्। निश्वाससम्पदा—दीर्घनिश्वासबाहुल्येनेत्यर्थः, मरुन्मयीमिव—वायुमयीमिव, अविरत दीर्घनिश्वास त्यजन्तीमिति यावत्। सन्तापसन्तानेन—सन्तापप्रवाहेणेत्यर्थः पावकमयीमिव—अग्निमयीमिव, केवलं तेजोमयीमिवेत्यर्थः, प्रबलशोकानलतप्तामिति भावः।

(१४५) अस्रप्रस्रवणेन—बाष्पवर्षणेन, सलिलमयीमिव—जलमयीमिव, केवलम् अम्मयीमिवेत्यर्थः, अनवरतमश्रु मुञ्चन्तीमिति भावः। निरवलम्बनतया—निराधारतया, निराश्रयतया इत्यर्थः, वियन्मयीमिव—आकाशमयीमिव, केवलं व्योममयीमिवेत्यर्थः, अतीव निराश्रयामिति भावः।

(१४६) पारिप्लवतया—चञ्चलतया, (चञ्चलं तरलञ्चैव पारिप्लवपरिप्लवे इत्यमरः) तडिन्मयीमिव—विद्युन्मयीमिव हृदयचालनया अतीव अस्थिरामिति भावः। परिदेवितवाग्बाहुल्येन—विलापवचनविस्तरेण, शब्दमयीमिव—शब्दस्वरूपिणीमिव, अनवरत विलपन्तीमिति भावः। मृन्मयीमिवेत्यारभ्य शब्दमयीमिवेत्यन्तं यावदुत्प्रेक्षालङ्कारः।

(१४७) मुक्तेति।—मुक्तानि—त्यक्तानि, निर्गमितानि च, मुक्ताः—मौक्तिकानि अंशुकानि—उत्कृष्टवसनानि, यद्वा—मुक्तांशुक—मुक्ताढ्यमंशुकं, मालवदेशज मुक्ताखचित उत्तरीयविशेष इति यावत् रत्नानि—मणयः कुसुमानि—पुष्पाणि, कनकपत्त्राः—सुवर्णखचितरचनाविशेषाः, सौवर्णपत्राणि च, आभरणानि

कल्पलतामिव महावने पतिताम्, (१४८) परमेश्वरोत्तमाङ्ग-पातदुर्ललिताङ्गां गङ्गामिव गाङ्गताम्, (१४९) वनकुसुम धूलिधूसरितपादपल्लवां प्रभातचन्द्रमूर्त्तिमिव लोकान्तरम् अभिलषन्तीम्, (१५०) निजजन्ममोचकदर्थितदर्शितधवलायत नेत्रशोभां मन्दाकिनीमृणालिनीमिव परिम्लायमानाम्,

---

—अलङ्काराश्च यस्याः —पत्राभरणानि—प्रवरचनाविशेषाः शिरस्त्ररूपा इत्यर्थः यस्याः तां कल्पलतां—कल्पद्रुमवल्लीम् ।

(१४८) परमेश्वरेति ।—परमेश्वरस्य—हरस्य राज्ञः शूद्रकस्य च उत्तमाङ्गात् —शिरसः उत्तमाङ्गस्य—शिरसश्च पातेन—निपतनेन छेदनेन च दुर्ललितम्—अयाहृत दुःखेन पातितञ्च अङ्गं यस्याः तथोक्ताम् गाङ्गतां—पृथिवीं प्राप्तां यानाभावात् भूमिमवतीर्णाञ्च ।

(१४९) वनेति —वनस्य—अरण्यस्य कुसुमानां—पुष्पाणां धूलिभिः —परागैः धूसरितौ—पाण्डरौ पादपल्लवौ—चरणकिसलयौ यस्याः ताम् अन्यत्र—वनस्य—जलस्य ("वने सलिलकानने" इत्यमरः) कुसुमानां—पुष्पाणां कुमुदानामिति यावत् धूलिभिः—परागैरिव धूसरिताः—धूसरवर्णाः पादाः—रश्मयः ("पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः" इत्यमरः) पल्लवाः—परिणतकिसलया इव पाण्डरत्वसाधर्म्यात् इति भावः यस्यास्ताम् प्राभातिकचन्द्रस्य आपाण्डरत्वादिति बोध्यम् प्रभातचन्द्रमूर्त्तिमिव—उषाकालेन्दुबिम्बमिव लोकान्तरं—परलोकं लोकालोकपर्वतस्य पारं गन्तुं च

(१५०) निजेति —निजेन स्वीयेन जलमोक्षेण—बाष्पवर्षणेन इत्यर्थः, कदर्थितं—क्लिष्टं यथा तथा दर्शिता—अवलोकिता धवलयोः —शुभ्रयोः आयतयोः —दीर्घयोः नेत्रयोः —नयनयोः शोभा—सुषमा यया ताम् अन्यत्र—निजस्य—स्वाश्रयस्येत्यर्थः जलस्य—सलिलस्य मोक्षात्—त्यागात् कदर्थितं यथा तथा दर्शिता धवलस्य आयतस्य च नेत्रस्य—मूलस्य शोभा यया ताम् (नेत्रं पथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च रथे चक्षुषि नये च इति मेदिनी) मन्दाकिनीमृणालिनीमिव—स्वर्गङ्गापद्मिनीमिव परिम्लायमानां—स्वयमेव शुष्यमाणाम् एकत्र—मृणालपरिदेवनात् सञ्जीवनभूतजलाभावाच्च अन्यत्र—पतिविरहादिति भावः । [श्लोषेण कर्मकर्तरि क्रिया मानाव रूपम्]।

(१५१) दुःसहरविकिरणसम्पर्कखेदनिमीलिताम् कुमुदिनी-
मिव दुःखेन दिवसं नयन्तीम्, (१५२) दग्धदशा-
विसंवादितां प्रत्यूषप्रदीपशिखाम् इव क्षामक्षामां पाण्डु-
वपुषम्, (१५३) पार्श्ववर्त्तिवारणाभियोगरक्ष्यमाणां वन-
करिणीमिव महाह्रदे निमग्नाम्, (१५४) प्रविष्टां वन-
गहनं ध्यानञ्च, स्थितां तरुतले मरणे च, पतितां

---

(१५१) दुःसहेति।—दुःसहेन—सोढुमशक्येन, एकत्र—तीक्ष्णत्वात् अन्यत्र,—चन्द्रानुरागादिति भावः रविकिरणैन—सूर्यमयूखेन यः सम्पर्कः—संयोगः, तेन यः खेदः,—क्लेशः तेन निमीलिता—श्रान्ता मुद्रिता च ताम् कुमुदिनीमिव—कैरविणी मिव। नयन्तीम्—अतिवाहयन्तीम्

(१५२) दग्धेति।—दग्धा—भस्मीभूता दशा—वर्त्तिः, दग्धा—विधिना विध्वस्तेव दशा—अवस्था च (दशाऽवस्थादीपवर्त्योर्वस्त्रान्ते भूम्नि योषिति इति मेदिनी) तया विसंवादिता—निराश्रयीकृता ताम् प्रत्यूषेति।—प्रत्यूषे—अहर्मुखे, या प्रदीपशिखा—दीपज्वाला तामिव क्षामक्षामाम्—अतिक्षीणाम् निर्वाणोन्मुखीञ्च पाण्डु वपुः—पाण्डुरकलेवरा मृतावस्थामित्यर्थः।

(१५३) पार्श्ववर्त्तीति—पार्श्ववर्त्तिनाम्—अन्तिकस्थानाम् परिजनानामिति यावत् वारणम् एव—प्रतिषेध एव अभियोगः—चेष्टितम् आग्रहो वा जीवन रक्षणाय सततमिति भावः अन्यत्र—पार्श्ववर्त्तिना—पार्श्वस्थेन वारणेन—हस्तिना ("वारणं प्रतिषेधे स्यात् वारणस्तु मतङ्गजे" इति मेदिनी) यः अभियोगः—बलात्कारः, तस्मात् रक्ष्यमाणाम् निवर्त्यमानाम् एकत्र—मरणात् अन्यत्र—बलात्कारेणैवास्मात् कर्म्मणः बलवती हस्तिनी इति च भावः ताम् यद्वा—पार्श्ववर्त्तिना वारणेन अभियोगात्—वारणान्तःकृतबलात्कारात् रक्ष्यमाणाम्—वार्यमाणाम् महाह्रदे—अगाधजलपूर्णे जलाशये निमग्नाम्—अन्तः प्रविष्टाम् एकत्र—पत्यनुगमनार्थं पावकज्वालाप्रवेशात् अन्यत्र—आत्मरक्षार्थं जलाशयावतरणात् तत्रत्यपङ्के अवमग्ना मिति भावः वनकरिणीमिव—वन्यहस्तिनीमिव। कल्पलतासिद्ध्यर्थं वनकरिणी मिव यशोवती एकत्र देहत्यागवैधर्म्येण हस्तिना रक्ष्यमाणा समाप्यमाना अपि प्राणप्रापिता कल्पितोपमा ऽलङ्कारः।

(१५४) वनगहनं—निविड़ारण्यम् ध्यानञ्च—दाम्पत्याञ्च प्रविष्टाम्—आश्रिता

धात्र्युत्सङ्गे महाऽनर्थे च; दूरीकृतां भर्त्रा सुखेन च; (१५५) विरचितां भ्रमणेन आयुषा च; आकुलां केशकलापेन मरणोपायेन च; विवर्णिताम् अध्वधूलिभिः अङ्गवेदनाभिश्च; दग्धां (१५६) चण्डातपेन वैधव्येन च; धृतमुखीं पाणिना मौनेन च, गृहीतां प्रियसखीजनेन मन्युना च; तथा च (१५७) भ्रष्टैः बन्धुभिः विलासैश्च, मुक्तेन श्रवणयुगलेन आत्मना च, परित्यक्तैः भूषणैः सर्वारम्भैश्च, भग्नैर्वलयैः मनोरथैश्च, चरणलग्नाभिः परिचारिकाभिः दर्भाङ्कुरसूचीभिश्च,

---

मित्यर्थः। स्थिता—कृतावस्थाना, कृतनिश्चया च। धात्र्युत्सङ्गे—उपमातृक्रोडे, महाऽनर्थे—प्रबलविपत्तौ च, पतिता—निहितदेहा, मग्ना च। दूरीकृता—विरहिताम्।

(१५५) भ्रमणेन—अटनेन, आयुषा—जीवितकालेन च, विरचिता—व्यक्ता, अतिशक्तिहीनाम् आसन्नमरणा चेत्यर्थः। केशकलापेन—सुदीर्घविलम्बकुन्तलसमूहेन, मरणोपायेन—मृत्युचेष्टया च, आकुला—व्याकुला, सुदीर्घकेशपाशसंयमनादमतया, केनोपायेन मरिष्यामीति चिन्तया चेति भावः। अध्वधूलिभिः—मार्गरजोभिः, विवर्णिता—मलिना, निष्प्रभीकृता च, भ्रमणक्लेशादिति भावः।

(१५६) चण्डातपेन—तीक्ष्णसूर्यसन्तापेन, वैधव्येन च—विगतः धवः,—पतिः यस्याः सा विधवा, तस्याः भावः वैधव्यं तेन विपत्तिकतया इत्यर्थः। पाणिना—करेण, मौनेन च—तूष्णीम्भावेन, धृतमुखीं—विधृतवदना, निरुत्तरा च, करस्योपरि स्थापितगण्डा, मौनावलम्बिनी चेत्यर्थः। मन्युना—शोकेन, गृहीता—धृताम्, आक्रान्ता च।

(१५७) भ्रष्टैः,—च्युतैः, नष्टैरित्यर्थः, त्यक्तैश्च, बन्धुभिः,—भर्त्रादिभिः, विलासैः,—सुखचेष्टितैश्च। ["बन्धुभिः" इत्यादौ "जीवितेन" इत्यन्तपदे इत्यम्भूतलक्षणे तृतीया] मुक्तेन—निरलङ्कारेण, शून्येन च। सर्वारम्भैः—कार्योपक्रमैः, सकलकार्यैरित्यर्थः। भग्नैः,—खण्डितैः, विफलैश्च। चरणलग्नाभिः,—पादपतिताभिः, मा अस्मान् विहाय प्राणान् जहीहि निवारयन्तीति भावः, चरणविद्धाभिश्च, दर्भाङ्कुरसूचीभिः,—अभिनवोद्भिन्नकुशाग्रैः।

(१५८) हृदयविनिहितेन चक्षुषा प्रियेण च, (१५९) दीर्घैः शोकश्वसितैः केशैश्च, क्षीणेन वपुषा पुण्येन च, पादयोः पतन्तीभिः हृद्याभिः अश्रुधाराभिश्च, स्वल्पावशेषेण परिजनेन जीवितेन च; (१६०) अलसाम् उन्मेषे; दक्षाम् अश्रुमोक्षे; सन्ततां चिन्तासु; विच्छिन्नाम् आशासु; कृशां काये; स्थूलां श्वसिते; (१६१) पूरितां दुःखेन; रिक्तां सत्त्वेन; अध्यासितामायासेन; शून्यां हृदयेन; निश्चलां निश्चयेन; चलितां धैर्यात्; अपि च वसतिं व्यसनानाम्; आधानम् आधीनाम्; अवस्थानम् अनवस्थानाम्; आधारम् अधृतीनाम्; आवासम्

(१५८) हृदयविनिहितेन—हृदयार्पितेन, वक्षसि निबद्धेनेत्यर्थः, चित्तस्थापितेन च, प्रियेण—भर्त्रा।

(१५९) दीर्घैः—आयतैः, लम्बमानैश्च, शोकश्वसितैः—शोकजनिश्वासैः। क्षीणेन—क्षामतां गतेन क्षयं गतेन च, वपुषा—शरीरेण। स्वल्पावशेषेण—विरलेन अल्पमात्रावशिष्टेनेत्यर्थः, निःशेषप्रायेणेत्यर्थश्च।

(१६०) उन्मेषे—चक्षुरुन्मीलने, अलसा—मन्थरा, जडप्रायामित्यर्थः, नेत्रोन्मीलनाक्षमामिति यावत्। दक्षा—पटुः सा, प्रबलवेगेनाश्रु मुञ्चन्तीमित्यर्थः, या अलसा सा कथं दक्षा? इति आपाततः विरोधः, उन्मेषाश्रुमोक्षरूपविभिन्नाधिकरणिकतया च तयोः परस्परमविरोधात् विरोधाभासोऽलङ्कारः; एवमुत्तरत्र। सन्तताम्—अविच्छिन्ना निरन्तरामित्यर्थः, सततं चिन्तयन्तीमिति निष्कर्षः, विच्छिन्ना—रहितां, हताशामित्यर्थः, सन्ततां विच्छिन्नामिति विरोधः। श्वसिते स्थूला—दीर्घं श्वसन्तीमिति यावत् कृशां स्थूलामिति आपाततः विरोधः, कार्श्यस्थौल्ययोः सामानाधिकरण्याभावतः विरोधात् विरोधाभासः, एवमन्यत्रापि।

(१६१) सत्त्वेन—विद्यमानतया, अस्तित्वेन इत्यर्थः, बलेन उत्साहेन वा, रिक्ता—रहिता, मृतप्राया दुर्बला निरुत्साहा वा इति भावः, पूरितां रिक्तामिति विरोधः। आयासेन—क्लेशेन, अध्यासिताम्—अधिष्ठिताम्, अनुभूतक्लेशामित्यर्थः, अध्यासितां शून्यामिति विरोधः। निश्चयेन—निर्णयेन, निश्चला—स्थिरा, स्थिरसङ्कल्पामित्यर्थः। चलिता—च्युताम्; निश्चलां चलितामिति विरोधः। व्यसनानां—विपदां, वसतिम्—आश्रयम्। आधीनां—मानसीनां व्यथानां,

अवसादानाम्; आस्पदम् आपदाम्; (१६२) अभियोगम् अभाग्यानाम्; उद्वेगम् उद्वेगानाम्; कारणं करुणायाः; पारं परायत्ततायाः योषितम्। चिन्तितवानस्मि च चित्रम्॥ ईदृशीमपि आकृतिम् उपतापाः स्पृशन्ति॥ इति।

सा तु ममोपगते मयि तदवस्थाऽपि (१६३) सबहुमानम् आनतमौलिः प्रणतवती। अहन्तु (१६४) प्रबलकरुणा-प्रेर्यमाणः ताम् आलपितुकामः पुनः कृतवान् मनसि—"कथमिव (१६५) महानुभावाम् एनाम् आमन्त्रये? 'वत्से!' इति अतिप्रणय, 'मातः!' इति चाटु, 'भगिनि!' इति (१६६) आत्मसम्भावना, 'देवि!' इति परिजनालाप,

---

("पद्माधिर्मानसी व्यथा" इत्यमरः) आधानम्—आधारम्। अनवस्थानां—दुःस्थानामित्यर्थः अवस्थान—वासस्थानम्। अपुतीनाम्—अवैयाण्युम। अवसादानां—विषण्णतानाम् अवसन्नतानां वा। आस्पद—स्थानम्।

(१६२) अभियोगम्—आक्रान्तिम्, आक्रमणस्थानमित्यर्थः, दुर्भाग्याक्रान्तामिति यावत्। उद्वेगानां—व्याकुलतानामित्यर्थः, भयानां वा, उद्वेगम्—उद्गमन स्थानमित्यर्थः, आश्रयस्थानमिति भावः। करुणायाः कारणं—हेतु, कृपाविर्भावस्य हेतुभूतामित्यर्थः, तद्दर्शने स्वत एव करुणा जायते इति भावः। परायत्ततायाः—पराधीनतायाः पारम्—अन्तम्, अवसानमित्यर्थः, इतोऽप्यधिकपरायत्ततायाः अन्यत्र कुत्राप्यदर्शनात् एकान्तपरायत्तत्विनीमिति भावः। चित्रम्—आश्चर्यम्। उपतापाः,—सन्तापाः, मनस्तापाः इति यावत्।

(१६३) सबहुमान—सादरम्, आनतमौलि —अवनतमस्तका।

(१६४) प्रबलेति।—प्रबलया—महत्या, करुणया—कृपया, प्रेर्यमाणः,—नीयमानः, अतीव कृपाविष्टहृदय इत्यर्थः। आलपितुकामः,—सम्भाषितुकामः।

(१६५) महानुभावा—मनस्विनीम्। आमन्त्रये—सम्भाषे। अतिप्रणय,—अतिवात्सल्यम्, अतिविस्रब्धता वा, एतादृकसम्भाषणस्य स्नेहगर्भाभिप्रायाभिव्यञ्जकतया अपरिचितायां तत्र युक्तमिति भावः। चाटु—प्रियवाक्यमिति वाग्भि केवलं सन्तोषणमित्यर्थः, प्रियोक्ति वा एतदपि पूर्ववदयुक्तमिति भावः।

(१६६) आत्मसम्भावना—आत्मन समादर, भिचो मम तादृशी भगिनी न

'राजपुत्रि!' इति (१६७) अस्फुटम्, 'उपासिके!' इति मनोरथः, 'स्वामिनि!' इति (१६८) भृत्यभावाभ्युपगमः, 'भद्रे!' इति इतरस्त्रीसमुचितम्, 'आयुष्मति!' इति अवस्थायाम् अप्रियं, 'कल्याणिनि!' इति (१६९) दशायां विरुद्धं, 'चन्द्रमुखि!' इति अमुनिमतं, 'बाले!' इति (१७०) अगौरवोपेतम्, 'आर्य्ये!' इति जरारोपणं, 'पुण्यवति!' इति फलविपरीतं, (१७१) 'भवति!' इति सर्व्वसाधारणम्; अपि

सम्भवति इति आत्मगौरवं स्यादिति भावः। परिजनालापः,—परिजनस्य—भवनपरिवारस्य, निजगृहस्थजनसमूहस्येत्यर्थः, आलापः,—सम्भाषणं, नाहं करोमि इति भावः।

(१६७) अस्फुटम्—अव्यक्तं, तथात्वेनाज्ञातत्वादिति भावः। उपासिके!—शिष्ये! बौद्धधर्मावलम्बिनि! इत्यर्थो वा। मनोरथः,—अभिलाषः, स्वमनोऽनुकूलवचनमित्यर्थः, तथा हि—आत्मनः उपासकतया सर्व्वमेव उपासकं मन्यामहे, यदि हि इयं तथा न स्यात् तदा तथोक्तिर्विफलैवेत्यभिप्रायः।

(१६८) भृत्यभावाभ्युपगमः—दासभावस्वीकारः, स चायुक्तः स्वेषां श्लाघ्यताभिव्यञ्जकत्वादिति भावः। इतरस्त्रीसमुचितं—सामान्यनारीयोग्यम्, इयन्तु न तथा दृश्यते, ततः कथं तथा सम्बोधनामिति भावः। अवस्थायां—मरणदशायाम् अप्रियं—न प्रीतिकरं तादृशशोकदशायां न कोऽपि जीवितं प्रियं मन्यते, अत एव अप्रीतिकरस्य वचनस्य कमपि प्रति प्रयोक्तुमनौचित्यात् इति भावः, उक्तञ्च मनुना,—"सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्। प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्म्मः सनातनः॥" इति।

(१६९) दशायाम्—अमङ्गलावस्थायां, विरुद्धं—विपरीतं, तादृशशोकार्त्तायाः कल्याणासम्भवात् मिथ्याभूतस्य च वचनस्य प्रयोक्तुमनौचित्यादिति भावः। अमुनिमतं—मुनिजनानाभिमतं, तपस्विजनविरुद्धमित्यर्थः, विलासिकामुकप्रयोज्यसम्बोधनमिदम् इति भावः।

(१७०) अगौरवोपेतं—गौरवेण अयुक्तमित्यर्थः, लघुत्वव्यञ्जकमिति यावत्। जरारोपणं—वार्द्धक्याख्यानं, जरतीनामेव तथा सम्बोधनीयत्वादिति भावः। फलविपरीतं—फलेन—तादृशेन दुर्व्विपाकरूपेण, विपरीतं—विपर्य्यस्तं, पुण्यसत्त्वे न तादृशी दुरवस्था जायते इति भावः।

(१७१) भवति!—मान्ये! इत्यर्थः। सर्व्वसाधारणं—सर्व्वेषां साधारणं—

च 'कासि ?' इति अनभिजातं, 'किमर्थं रोदिषि ?' इति दुःखकारणस्मरणकारि, 'मा रोदीः' इति शोकहेतुम् अनपनीय न शोभते, 'समाश्वसिहि' इति किम् आश्रित्य ? 'स्वागतम् ?' इति यातयामं, 'सुखम् आस्यते ?' इति मिथ्या।

इत्येव चिन्तयति एव मयि, तस्मात् (१७२) स्त्रैणात् उत्थाय अन्यतरा योषित् आर्य्यरूपा इव शोकविक्लवा समुपसृत्य, कतिपयपलितशारं शिरो नीत्वा महीतलम्, अतुलहृदयसन्तापसूचकैः अश्रुबिन्दुभिः चरणयुगलं दहन्ती मम अतिकृपणैः अक्षरैः हृदयम् अभिहितवती,—'भगवन् !

सामान्यं, तेनाव्ययुतम्, असामान्यमुक्तित्वात् तस्या इति भावः। अनभिजातम्—अकुलोचितं, "कीदृशं कुलमलङ्कृतासि" ? एवं प्रश्नस्य सत्कुलसम्भूतायाम् अनादराभिव्यञ्जकत्वादिति भावः। दुःखेति।—दुःखस्य—मनःपीडाया इत्यर्थः यत् कारणं—हेतुः तस्य स्मरणं—पूर्वानुभूतस्य मनसि आविर्भवणं, तत् कारयतीति तथोक्तं, रोदनकारणे आख्यायमाने पूर्वदुःखस्य पुनरुद्भावनादिति भावः, पूर्ववृत्तान्तप्रबोधकतया व्यथाकरमिति तात्पर्य्यम्। अनपनीय—अनपनोद्य दूरमकृत्वेति यावत्। समाश्वसिहि—आश्वस्ता भव, धैर्य्यमवलम्बस्व इत्यर्थः। किम् आश्रित्य ?—समाश्वासनाहेतुं कमाश्रित्य ब्रवीमीति भावः। यातयामम्—असामयिकं, जीर्णप्रायम् इति यावत् पुरातनसम्बोधनं वा इति भावः, यद्वा,—यातः,—व्यतीतः, यामः,—प्रहररूपः कालः यस्य तथाविधम्, तथा हि—"स्वागतम्" इति प्रश्नस्य प्रथमदर्शनक्षणरूपकालमात्रकृततया इदानीं प्रहरादप्यधिके व्यतीतकाले तदभिधानस्य नितरामन्याय्यत्वादित्यभिप्रायः। आस्यते—उपविश्यते, स्थीयते इत्यर्थः। मिथ्या—अलीकं, प्रत्यक्षमेव असुखव्यञ्जककार्य्यस्य दर्शनात् इति भावः।

(१७२) स्त्रैणात्—स्त्रीसमूहात्। आर्य्यरूपा इव—कुलीनस्वभावा इव दृश्यमाना इत्यर्थः, शोकविक्लवा—मन्युविधुरा। कतिपयेति।—कतिपयानि—अल्पसङ्ख्यकानि पलितानि—जरसा शुक्लकेशवृन्दानि, ("पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ" इत्यमरः) तैः शारं—चित्रं, शबलमित्यर्थः। अतुलहृदयसन्तापसूचकैः,—निरुपमचित्ततापव्यञ्जकैः। अतिकृपणैः,—अतिदीनैरित्यर्थः, अतिकरुणैरिति यावत्, अक्षरैः हृदयं दहन्ती।

(१७३) सर्व्वसत्त्वानुकम्पिनी प्रायः प्रव्रज्या। प्रतिपन्नदुःखक्षपण-दीक्षादक्षाश्च भवन्ति सौगताः। (१७४) करुणाकुलगृहञ्च भगवतः शाक्यमुनेः शासनम्। (१७५) सकलजनोपकार-सज्जा सज्जनता जैनी। परलोकसाधनञ्च धर्म्मो मुनीनाम्। प्राणरक्षणाच्च न परं (१७६) पुण्यजातं जगति गीयते जनेन। (१७७) अनुकम्पाभूमयः प्रकृत्या एव युवतयः, किं पुन-र्विपदभिभूताः? साधुजनश्च सिद्धक्षेत्रम् आर्त्तवचसाम्। यत इयं नः (१७८) स्वामिनी मरणेन पितुः, अभावेन भर्त्तुः, प्रवासेन च भ्रातुः, भ्रंशेन च शेषस्य बान्धववर्गस्य, (१७९) अतिमृदु-हृदयतया अनपत्यतया च निरवलम्बना परिभवेण च नीचा-

---

(१७३) सर्वसत्त्वानुकम्पिनी—सर्वप्राणिकृपाकारिणी, प्रव्रज्या—सन्न्यासधर्म्मः। सौगताः,—बौद्धाः, प्रतिपन्नेति।—प्रतिपन्नानाम्—आपन्नानाम्, आश्रितानामित्यर्थः, दुःखस्य—क्लेशस्य, क्षपणे—निवारणे एव, दीक्षा—व्रतं, तत्र दक्षाः,—पटवः।

(१७४) शाक्यमुनेः,—बुद्धदेवस्य, शासनम्—आदेशः, शास्त्रं वा, करुणेति।—करुणायाः—कृपायाः, कुलगृहं—जन्ममन्दिरं, कारुण्यस्य आद्युत्पत्तिस्थानमित्यर्थः। तेन हि भगवता सुदयहृदयेन सर्वजीवेषु कारुण्यस्यैव प्राधान्येन दर्शितत्वादित्यभिप्रायः; यद्वा,—करुणाकुलस्य—प्रभूतकृपायाः, गृहम्—आवासः।

(१७५) जैनी—जिनसम्बन्धीया, बौद्धाचारसम्मता इत्यर्थः, सज्जनता—साधुता, सकलेति।—सकलानां—सर्वेषां, जनानां—लोकानाम्, उपकारे—हितविधाने, सज्जा—प्रह्वा, उद्युक्ता इति यावत्। धर्म्मः,—विध्यनुमोदित आचारः, परलोकसाधनम्—उत्कृष्टलोकप्रापकः।

(१७६) पुण्यजातं—पुण्यनिचयः।

(१७७) प्रकृत्या—स्वभावतः, अनुकम्पाभूमयः,—कृपापात्राणि। विपदभि-भूताः,—विपन्नाः स्त्रियः। आर्त्तवचसाम्—आर्त्तानां—विपन्नानां, वचसां—वाक्यानां, सिद्धक्षेत्रं—सिद्धस्थानं, निश्चितफललाभस्थानमित्यर्थः, प्रसिद्धाश्रय इति यावत्।

(१७८) स्वामिनी—अधीश्वरी। प्रवासेन—विदेशावस्थानेन। शेषस्य—अवशिष्टस्य, बान्धववर्गस्य—स्वजनसमूहस्य, भ्रंशेन—विनाशेन, मरणेन पलायनेन वा इत्यर्थः।

(१७९) अतिमृदुहृदयतया—अतिकोमलान्तःकरणतया, अनपत्यतया—

रातिक्रतेन, प्रकृतिमनस्विनी, अमुना च (१८०) महाऽटवी-पर्य्यटनक्लेशेन कदर्थितसौकुमार्य्या, दग्धदैवदत्तैः एवंविधैः बहुभिः उपर्य्युपरि व्यसनैः विक्लवीकृतहृदया, दारुणं दुःख-मपारयन्ती सोढ़ुं, निवारयन्तम् (१८१) अनतिक्रान्तपूर्व्वं स्वप्नेऽपि अवगणय्य गुरुजनम्, (१८२) अनुनयन्तीः अखण्डित-प्रणया नर्म्मसु अपि समवधीर्य्य प्रियसखीः, (१८३) विज्ञा-पयन्तम् अशरणम् अश्रुव्याकुलनयनम् अपरिभूतपूर्व्वं मनसाऽपि परिभूय भृत्यवर्गम् अग्निं प्रविशति, परित्रायताम्। आर्य्योऽपि तावत् (१८४) असह्यशोकापनयनोपायोपदेशनिपुणा

असहनतया, नीचारातिक्रतेन—पामरशत्रुप्रयुक्तेन, हीनान्तःकरणवैरिविहितेनेति यावत्, परिभवेण—तिरस्कारेण, उत्पीडनेनेत्यर्थः, निरवलम्बना—निराश्रया। प्रकृतिमनस्विनी—स्वभावत एव प्रशस्तान्तःकरणा, स्वामिनी इत्यनेनानुषङ्गः।

(१८०) महाऽटवीपर्य्यटनक्लेशेन—दीर्घारण्यभ्रमणायासेन, कदर्थितसौकुमार्य्या—क्लेशितमार्दवा। दग्धदैवदत्तैः—हतविधिविहितैः, व्यसनैः—विपत्पातैः, विक्लवीकृतहृदया—व्याकुलीकृतान्तःकरणा। दारुणं—घोरम्। अपारयन्ती—अप्रभवती।

(१८१) अनतिक्रान्तपूर्व्वम्—अनुल्लङ्घितपूर्व्वम्। अवगणय्य—अगणयित्वा, गुरुजनानां वाक्यमुल्लङ्घ्येत्यर्थः।

(१८२) अनुनयन्तीः,—प्रबोधयन्तीः, मरणाध्यवसायात् निवर्त्तयितुमनुनयं कुर्व्वतीरित्यर्थः, नर्म्मसु अपि—परिहासेषु अपि, अखण्डितप्रणयाः,—अविच्छिन्नसद्भावाः, अविचलितस्नेहा इति यावत्। समवधीर्य्य—अवज्ञाय, सखीनामपि सानुनयवचन-मनाकर्ण्येत्यर्थः।

(१८३) विज्ञापयन्तं—मा प्रविशाग्निं मा प्रविशाग्निम् इत्येवं बहुशः निवेदयन्तम्, अशरणम्—अनाथं, मनसाऽपि अपरिभूतपूर्व्वं—चेतसाऽपि अनादृतपूर्व्वम्। परिभूय—अनादृत्य।

(१८४) असह्येति।—असह्यस्य—सोढ़ुमशक्यस्य, शोकस्य—मन्योः, अप-नयनं—निरसनं, तस्य उपायः,—साधनं, तस्य उपदेशे—शिक्षायां, निपुणा—दक्षा

व्यापारयतु वाणीम् अस्याम्" इति च अतिकृपणं व्याहरन्तीम् अहम् उत्थाप्य उद्विग्नतरः शनैः अभिहितवान्—'आर्ये! यथा कथयसि, तथा। अस्मद्गिराम् (१८५) अगोचरोऽयम् अस्याः पुण्याशयायाः शोकः। शक्यते चेत् मुहूर्त्तमात्रमपि (१८६) त्रातुम्, उपरिष्टात् न व्यर्था इयम् अभ्यर्थना भविष्यति। मम हि गुरुः अपर इव भगवान् (१८७) सुगतः समीपगत एव। कथिते मया अस्मिन् उदन्ते नियतम् आगमिष्यति परमदयालुः। दुःखान्धकारपटलभिद्भिश्च सौगतैः सुभाषितैः (१८८) स्वकैश्च दर्शितनिदर्शनैः नानागमगुरुभिः गिरां कौशलैः कुशलशीलाम् एनां प्रबोधपदवीम् आरोपयिष्यति' इति। तच्च श्रुत्वा 'त्वरताम् आर्यः' इत्यभिदधाना सा

धाम। व्यापारयतु—प्रयुङ्क्ताम्। अस्याम्—अस्माकं स्वामिन्याम्। अतिकृपणम्—अतिदीनम् अतिकरुणमित्यर्थः व्याहरन्तीम्—भाषमाणाम्। उद्विग्नतरः—अतिव्याकुलमनाः। यथा कथयसि—सर्वसत्त्वानुकम्पिनी इत्यादि यत् वदसि तथा—तत् तथैव, सत्यमित्यर्थः।

(१८५) अगोचरः,—असाक्षात्करणीयः, अविषय इत्यर्थः, अनपनेय इति भावः। पुण्याशयायाः,—पवित्रस्वभावायाः।

(१८६) त्रातुम्—आत्मप्रवेशव्यवसायात् निवारयितुमित्यर्थः। उपरिष्टात्—परतः मुहूर्त्तानन्तरमित्यर्थः। अभ्यर्थना—याच्ञा यदि मुहूर्त्तकालं प्रबोधवाक्यैर्बोधयितुं शक्यते तदा अस्मद्गुरुः आचार्यः तस्य शान्तपदप्रकाशनया शोकं प्रशमय्य युष्मत्प्रार्थनां सफलयिष्यामीति निष्कर्षः।

(१८७) सुगतः,—बुद्धदेवः। उदन्ते—वृत्तान्ते ("वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्" इत्यमरः)। नियतम्—निश्चितम्। दुःखेति।—दुःखानि—मनःपीडा एव, अन्धकाराः—तिमिराणि तेषां पटलम्—समूहः, तस्य भिद्भिः—नाशकानि तैः, सौगतैः—सुगतसम्बन्धिभिः, सुभाषितैः,—सदुक्तिः बुद्धशास्त्रवचनैरिति यावत्।

(१८८) स्वकैः—निजैः, दर्शितनिदर्शनैः,—उदाहृतदृष्टान्तैः, नानेति।—नाना—विविधैः, आगमैः—शास्त्रैः हेतुभिः, शास्त्रयुक्तिमाश्रित्य कथनादिति भावः, गुरूणि—महान्ति, गौरवयुक्तानीत्यर्थः तैः, गिरां—वाचां, कौशलैः,—नैपुण्यैः,

पुनरपि पादयोः पतितवती। सोऽहमुपगत्य त्वरमाणः (१८९) व्यतिकरम् इमम् अप्रतिकरम् अशरणकृपणबहुयुवतिमरणम् अतिकरुणम् अत्रभवते गुरवे निवेदितवान्" इति।

अथ (१९०) भूभृत् भैक्षवं समवधार्य्य तद्भाषितम् अश्रुमिश्रितम्, अश्रुतेऽपि स्वसुः नाम्नि निमीलितमना मन्युना, सर्व्वाकारसंवादिन्या दशया एव दूरीकृतसन्देहः, दग्ध इव सोदर्य्याः अवस्थाश्रवणेन श्रवणयोः, (१९१) श्रमणाचार्य्यम् उवाच,—"आर्य्य! (१९२) नियतं मैवेयम् अनार्य्यस्य अस्य जनस्य अतिकठिनहृदयस्य अतिनृशंसस्य मन्दभाग्यस्य भगिनी भागधेयैः एताम् अवस्थां नीता निष्कारणवैरिभिः वराकी,

---

वामिनां गुणैरित्यर्थः। कुशलशीला—सच्चरितामित्यर्थः। प्रबोधपदवीं—प्रकाशज्ञानमार्गं, शोकशान्तिकरमुपायमित्यर्थः।

(१८९) अप्रतिकरम्—अधैर्य्यजननम्, अशरणेति।—अशरणानाम्—निराश्रयाणां कृपणानाम्—दुःखितानां करुणार्हाणामित्यर्थः बहूनाम्—अनेकासां युवतीनाम्—तरुणीनां, मरणम्—मृत्युः यस्मिन् तम् अतिकरुणम्—अतिशोकावहं, व्यतिकरम्—व्यसनं विपदमित्यर्थः, ("अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गयोः" इति मेदिनी)। अत्रभवते—पूज्याय।

(१९०) भूभृत्—भूपालः। भैक्षवं—भिक्षूक्तम्। समवधार्य्य—सावहितं श्रुत्वेत्यर्थः। स्वसुः,—भगिन्याः। मन्युना—शोकेन ("मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्" इत्यमरः) निमीलितमनाः—मनःसङ्कोचात् प्रतीतिरहित इत्यर्थः आक्रान्तहृदय इति यावत्। सर्व्वाकारसंवादिन्या—सर्व्वाकारेण—सर्व्वप्रकारेण, संवादिन्या—संवदति—इयमेव राज्यश्रीरिति व्यनक्तीति तथोक्तया, यद्वा,—सर्व्वाकारं—सर्व्वमेवाकारं, संवदति—अनुकरोति या तया निखिलशारीरिकसंस्थानकथनाभिज्ञातयेत्यर्थः दशया—अवस्थया। सोदर्य्याः।—सोदर्य्यायाः,—भगिन्याः, अवस्थाश्रवणेन—दुर्दशाऽऽकर्णनेन, श्रवणयोः,—कर्णयोः।

(१९१) श्रमणाचार्य्यम्—भिक्षुश्रेष्ठं, बौद्धाचार्य्यं दिवाकरमित्रमित्यर्थः।

(१९२) नियतं—निश्चितम्, अनार्य्यस्य—असाधोः। अतिनृशंसस्य—अतिनिर्दयस्य। भागधेयैः,—दुर्दैवैरित्यर्थः। निष्कारणवैरिभिः,—अहेतुकशत्रुभिः,

विरोध्यमाना मे हृदयम् एव निर्दयति" इत्युक्त्वा तमपि (१९३) श्रमणम् अभ्यधात्,—"आर्य। उत्तिष्ठ; दर्शय क्व धर्मो? यत्र (१९४) सुप्रभूतप्राणपरित्राणपुण्योपार्ज्जनाय यामः, यदि कथञ्चित् जीवन्तीं सम्भावयामः" इति भाषमाण एव उत्तस्थौ।

अथ समग्रशिष्यवर्गानुगतेन आचार्य्येण तुरगेभ्यश्च अवतीर्य्य समस्तेन सामन्तलोकेन (१९५) पश्चादाकृष्यमाणाश्वीयेन अनुगम्यमानः, (१९६) पुरस्ताच्च तेन शाक्यपुत्रीयेण प्रदिश्यमानवर्त्मा, पद्भ्यामेव तं प्रदेशं प्रविरलैः पदैः पिबन्निव

अनुतापात् दीनोऽस्मादृशोऽपि प्रभवत्याचरितुमित्यर्थः। वराकी—तपस्विनी, निरपराधा इत्यर्थः।

(१९३) श्रमणम्—भिक्षुम्।

(१९४) सुप्रभूतेति।—सुप्रभूतानाम्—अतिबहूनाम्, प्राणानाम्—जीवानाम्, परित्राणम्—परिरक्षणं तदेव पुण्यम्—सुकृतम्, तस्य उपार्ज्जनाय—लाभाय, एकस्या एव तस्या मरणे बहूनां हि तत्परिजनानां प्राणविसर्ज्जनकृतनिश्चयानां निधनमनुमाय सुप्रभूतेति प्राणविशेषणमथोपन्यस्तम्। सम्भावयामः—सम्मानयामः, आश्वासादिदानेन संवर्द्धयाम इत्यर्थः।

(१९५) पश्चादिति।—पश्चात्—पृष्ठतः, आकृष्यमाणम्—आचिष्यमाणम् आनीयमानमित्यर्थः अश्वीयम्—अश्वसमूहः येन तथोक्तेन ("वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत्" इत्यमरः)।

(१९६) पुरस्तात्—अग्रतः, शाक्यपुत्रीयेण—दिवाकरमित्रशिष्येण भिक्षुणेति भावः प्रदिश्यमानवर्त्मा—दृश्यमानमार्गः। प्रविरलैः—स्वल्पैः, अतिदूरपदविन्यासात् स्वल्पैरिति यावत्, अल्पीयसा अनुभूयमानैरिति भावः, पदैः—पदविन्यासैरित्यर्थः, ["प्रविरलैः" इत्यत्र "अविरलैः" इति पाठे,—अविरलैः,—[illegible] बहुभिरित्यर्थः, अल्पैः अल्पैरिति यावत्, पादौघ न [illegible], तथा च गमनस्य [illegible]। केचित्तु "अविरलैः दोषैः" इति व्याख्यानयन्ति तदसङ्गतमिव प्रतिभाति] पिबन्निव—[illegible] इत्यर्थः, [illegible] [illegible] पश्चात्करणात् [illegible] पिबन्निवेत्युत्प्रेक्षा

प्रावर्त्तत। क्रमेण च समुपगत शुश्राव लतावनान्तरितस्य मुमूर्षो-र्महत' स्त्रैणस्य तत्कालोचितान् अनेकप्रकारान् आलापान्,—"भगवन् । धर्म । (१९७) धाव शीघ्रम् । क्वासि ? कुलदेवते । । देवि । धरणि । धीरयसि न दुःखिता दुहितरम् ?। क्व नु खलु (१९८) प्रोषिता पुष्पभूतिकुटुम्बिनी लक्ष्मी ?। (१९९) नाथ । मुखरवंश्य । अनाथा विविधाऽऽधिविधुरा वधू विधवा विबोधयसि किमिति न इमाम् ?। भगवन् । सुगत । भक्तजने (२००) संज्वरिणि सुप्तोऽसि ?। राजधर्म । (२०१) पुष्पभूति भवनपक्षपातिन् । उदासीनोभूतोऽसि कथम् ?। त्वयि अपि

बीडया। प्रावर्त्तत—प्रातिष्ठत। मुमूर्षो —मर्त्तुमिच्छो स्त्रैणस्य—स्त्रीसमूहस्य, तत्कालोचितान—मृत्युसमये प्रयुक्तान विदमूचकानित्यथ।

(१९७) धाव—द्रुतम आगच्छ त्वामाश्रिता इयमकाले म्रियते अत शीघ्र मागत्य एना रक्ष इति भाव। धरणि।—सर्वधारणकारिणि। पृथ्वि। न धीरयसि ?—न धीरां करोषि ? न सान्त्वयसि ? इत्यथ स्थिराया ते कन्या धीरा एव भवितुमर्हति अत एतां धीरां कुरु इति भाव।

(१९८) पुष्पभूतिकुटुम्बिनी—पुष्पभूते —तदाख्यस्य हर्षपूर्वजस्य कुटुम्बिनी —गृहिणी लक्ष्मी राजभोग्यत्वादिति भाव, लक्ष्मी,—पुष्पभूते राज्ञ श्रीरित्यथ, प्रोषिता—गता।

(१९९) नाथ।—प्रभो। मुखरवंश्य।—मुखरकुलप्रसूत ? ग्रहवर्मन ! इति यावत ग्रहवर्मणः पूर्वजराजन्यवर्गे वा, [मुख प्राधान्यमस्यास्तीत्यर्थे "रप्रकरणे —" इत्यादि वार्त्तिकात मत्वर्थे रप्रत्यय] अनाथाम—अशरणा विधवात।—विविधाभि —नानाप्रकाराभि आधिभि,—मनस्तापै विधुरा—आकुला ता विधवा —पतिहीना, वधू—भार्य्या स्नुषा वा ("वधू स्त्री सारिवौषधी। स्नुषानवोढास्त्री भार्य्यास्वङ्गनासु च॥" इति मेदिनी) विबोधयसि ?—प्रबोधयसि ? सान्त्वयसीत्यथ।

(२००) संज्वरिणि—सन्तापवति ("सन्ताप संज्वर समौ" इत्यमर)। सुप्तोऽसि ?—निद्रितोऽसि किम् ? भक्तजनमनस्ताप न पश्यसि किमित्यर्थ।

(२०१) पुष्पभूतिभवनपक्षपातिन्—पुष्पभूतिगृहानुरागिन्।, पुष्पभूति-

विपद्वान्धव! विन्ध्य! वन्ध्योऽयम् अञ्जलिबन्धः?। मातः! महाऽटवि! रटन्ती न शृणोषि इमाम् आपत्पतिताम्?। (२०२) पतङ्ग! प्रमोद, पाहि पतिव्रताम् अशरणाम्। प्रयत्नरक्षित! कृतघ्न! चारित्रचण्डाल! न रक्षसि राजपुत्रीम्?। (२०३) किम् अवष्टब्ध लक्षणे?। हा देवि! दुहितृस्नेहमयि! यशोवति! मुषिताऽसि दग्धदैवदस्युना। देव! दुहितरि दह्यमानायां न (२०४) आपतसि? प्रतापशील! शिथिलीभूतम् अपत्यप्रेम?। महाराज! राज्यवर्द्धन! न धावसि? (२०५) मन्दीभूता भगिनीप्रीतिः? अहो! निष्ठुरः प्रेतभाव!!। व्यपेहि पाप! पावक! स्त्रीघातनिर्घृण! ज्वलन्

पक्षपातमेकान्ततया राजधर्मप्रतिपालनात् राजधर्मस्य तथात्व बोध्यम्। उदासीनीभूत,—निरपेक्ष आत्तत्राणरूपस्य स्वकर्तव्यस्याकरणादिति भावः। वन्ध्य,—विफल, यत अञ्जलि बद्ध्वा प्रार्थ्यमानोऽपि विपन्नानस्मान त्वं न रक्षसीति भावः। महाऽटवि!—अरण्यानि। रटन्तीं—विलपन्ती विलाप श्रुत्वाऽपि न प्रतिकरोषि? इति भावः।

(२०२) पतङ्ग!—सूर्य। पक्षिन वा, ("पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च" इत्यमरः)। प्रयत्नरक्षित!—प्रयत्नेन—प्रकृष्टेन यत्नेन रक्षित—पालित!, कृतघ्न!—कृतोपकारापकारिन्! प्रयत्नरक्षितत्वेऽपि इदानीं विपन्नायाः रक्षिकायाः राजपुत्र्याः रक्षाऽकरणात् कृतघ्नत्व चारित्रस्येति भावः। चारित्रचण्डाल!—चारित्रेषु—सुचरितेषु चण्डाल—हीन! स्त्रीवध, चण्डालवत् नृशंसकर्मकरणादिति भावः।

(२०३) लक्षणे,—शुभचिह्ने किम् अवष्टब्धम्?—किं गृहीतम्? किमर्थं प्रयुक्तमित्यर्थ, निरर्थक स्थितमिति भावः। दग्धदैवदस्युना—हतविधिरूपतस्करेण, मुषिताऽसि—हृतसर्वस्वाऽसि।

(२०४) आपतसि—आगच्छसि। शिथिलीभूत—ह्रास गतम्।

(२०५) मन्दीभूता—अल्पीभूता। प्रेतभाव!—मरण, विगतचेतनत्वरूपस्य प्रेतत्वस्य मानुषसम्बन्धेषु निरपेक्षतया ममत्वबोधराहित्यात् भगिनीप्रीतिः अपगता, प्रेत हि प्राग्भूतसम्बन्धविस्मरणात् तस्य निष्ठुरत्वमभिहितमिति भावः। व्यपेहि—अपगच्छ, दूरमपसरेत्यर्थः। स्त्रीघातनिर्घृण!—नारीहननात् निष्करुण!

न लज्जसे ?। भ्रातर्वात। दासी तवास्मि, (२०६) सवादय भुतं देवीदाहं दैवाय दुःखितजनार्त्तिहराय हर्षाय। (२०७) नितान्तनिःशूक। शोकश्वपाक। सकामोऽसि ?। दुःख-दायिन्। वियोगराक्षस। तुष्टोऽसि ?। विजने वने कमा-क्रन्दामि ? कस्मै कथयामि ? कमुपयामि शरणम् ? कां दिशं (२०८) प्रतिपद्ये ? करोमि किम् अभागधेया ?। (२०९) गान्धारि। गृहीतोऽयं लतापाशः ?। पिशाचि। मोच-निके। मुञ्च (२१०) शाखाग्रहणकलहम्। कलहसि। हसि किमतःपरम् उत्तमाङ्गम् ?। मङ्गलिके। (२११) मुक्तागलं किमद्यापि रुध्यते ?। सुन्दरि। दूरीभवति सखीसार्थः।

---

(२०६) दुःखितेति।—दुःखितजनानां—क्लिष्टलोकानाम् आर्त्तिहराय—दुःखपीडाप्रशमकाय हर्षाय—देवाय हर्षवर्द्धनाय ["क्रियया यमभिप्रैति—" इत्यादि वार्त्तिकात् चतुर्थी] देवीदाहं—देव्याः,—राज्यश्रियाः, दाहः,—अग्निप्रवेशः तं, सवादय—ज्ञापय।

(२०७) नितान्तनिःशूक।—नितान्तम्—एकान्तं, निः,—नास्ति शूकः—दया यस्य तत्सम्बुद्धौ, ("शूकोऽस्त्री शूङ्गदययोः" इति मेदिनी) भ्रातर्निर्द्दय। इत्यर्थः, शोकश्वपाक।—मन्युचाण्डाल। सकामोऽसि—पूर्णमनोरथोऽसि अमूः स्वायत्तीकृत्येति भावः। तुष्टोऽसि ?—प्रीतोऽसि ? स्वजनैरस्मान् वियुज्य इति भावः। आक्रन्दामि—आह्वयामि, ("आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोः" इति मेदिनी)।

(२०८) प्रतिपद्ये—गच्छामि। अभागधेया—अभाग्या, दुर्भगा इत्यर्थः।

(२०९) गान्धारि। मोचनिके। इत्यादीनि समभिव्याहृतदासीनां सम्बोधनानि। लतापाशः,—प्रततिरज्जुः, गृहीतः,—धृतः, उद्बन्धनार्थमिति भावः त्वयेति शेषः।

(२१०) शाखाग्रहणेति।—शाखायाः,—विटपस्य, ग्रहणं—धारणम्, उद्बन्ध-नार्थमिति भावः, तत्र कलहः,—विवादः तम्, अहमग्रे एतस्याः शाखायामाक्रान्त-मुद्बध्नामीत्येवं रूपम् इति भावः। उत्तमाङ्गं—शिरः, हसि—राज्यश्रिः अन्तरेणैव मृत्युं मरिष्यन्ति, तत्र हि शिरोहननेनालमिति भावः।

(२११) मुक्तागलं—मुक्तकण्ठम्। सखीसार्थः,—वयस्यावर्गः, दूरीभवति—दूरं गच्छतीत्यर्थः, म्रियते इति भावः।

(२१२) स्थास्यसि कथमिव अशिवे शवशिबिरे शबरिके। (२१३) सुतनु! तनूनपाति पतिष्यसि त्वमपि। मृणालकोमले! मालावति! स्नाताऽसि। मातर्मातङ्गिके! (२१४) अङ्गीकृतः त्वयाऽपि मृत्युः। वत्से! वस्मिके! वत्स्यसि कथम् अनभिप्रेते प्रेतनगरे। नागरिके! (२१५) गरिमाणम् आगताऽसि अनया स्वामिभक्त्या। विराजिके! (२१६) विराजिताऽसि राजपुत्रीविपदि जीवितव्ययव्यवसायेन। (२१७) भृगुपतनाभ्युद्यमभागाभिज्ञे! शृङ्गारधारिणि! धन्याऽसि। केतकि! कुतः पुनः ईदृशी स्वप्नेऽपि (२१८) सुखासिका। मेनके! जन्मनि जन्मनि देवीदास्यमेव ददातु देवो देह दहन् दहनः।

---

(२१२) अशिवे—अमङ्गले, शवशिबिरे—श्मशाने इति भावः, स्थास्यसि—स्थितिं करिष्यसि।

(२१३) सुतनु!—शुभाङ्गि! तनूनपाति—वह्नौ ("अग्निर्वैश्वानरो वह्निः ॥ जातवेदास्तनूनपात्॥" इत्यमरः)। स्नाताऽसि—विवर्णाऽसि? शीतेनेति भावः।

(२१४) अङ्गीकृतः—स्वीकृतः। अनभिप्रेते—अनीप्सिते, प्रेतनगरे—श्मशानपुरे इत्यर्थः वत्स्यसि—आसिष्यसे, स्थास्यसीत्यर्थः।

(२१५) गरिमाणं—गौरवम्, आगता—प्राप्ता।

(२१६) राजपुत्रीविपदि—राजपुत्र्याः—राज्यश्रियाः इति यावत् विपदि—व्यसने जीवितव्ययव्यवसायेन—प्राणत्यागचेष्टितेन विराजिता—शोभिता असीत्यर्थः।

(२१७) भृग्विति।—भृगौ,—प्रपातात् पतनस्य भागात् इत्यर्थः ("प्रपातस्तटो भृगुः" इत्यमरः) पतनं—पातः, तत्र च अभ्युद्यमः,—अभियोगः, आग्रह इत्यर्थः, तस्य भागः—भजनं ग्रहणमिति यावत्, स्वीकरणमिति भावः तदभिज्ञा—तद्विषयज्ञानवती, यदा कस्यामवस्थायां भृगुपतनं स्वीकरणीयमित्यादिषु विज्ञा इत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ शृङ्गारधारिणि। जन्यपात्रविशेषवाहिनि। धन्याऽसि—प्रशस्याऽसि, भृगुपतनाग्रहादिति भावः।

(२१८) सुखासिका—अनुकम्पा कर्त्री। देवीदास्यं—देव्याः,—राज्यश्रियाः, दास्यं—कैङ्कर्यम्। दहन्—भस्मीकुर्वन्। दहनः,—अग्निः।

विजये! (२१९) वीजय श्मशानम्। सानुमति! (२२०) नमति इन्दीवरिका दिवं गन्तुकामा। कामदासि! देहि दहन-प्रदक्षिणावकाशम्। विरचिके! विरचय वह्निम्। (२२१) विकिर किरातिके! कुसुमप्रकरम्। कुरबिके! कुरु (२२२) कुरबक-कोरकाऽऽचितां चिताम्। चामरं चामरग्राहिणि! गृहाण पुनरपि कण्ठे। (२२३) मर्षयितव्यानि नर्मदे! नर्म-निर्मितानि निर्मर्य्यादहसितानि। भद्रे! सुभद्रे! भद्रमस्तु ते परलोकगमनम्। (२२४) अग्रामीणगुणानुरागिणि! ग्रामेयिके! गच्छ सुगतिम्। (२२५) वसन्तिके! अन्तरं प्रयच्छ, आपृच्छते छत्रधारी। देवि! देहि दृष्टिम्,

---

(२१९) श्मशानम्—अग्निं वीजय—व्यजनवायुना उद्दीपय इत्यर्थः।

(२२०) नमति—प्रणमति। दिवं—स्वर्गम्। कामदासि!—कामाङ्करि! दहनप्रदक्षिणावकाशम्—अग्निप्रदक्षिणीकरणावसरम्, अग्नौ आत्मविसर्जनात् प्राक् अग्निप्रदक्षिणीकरणे मा विघ्नमुत्पादय इति भावः। ['विरचिके' इत्यत्र 'विचारके' इति पाठान्तरम्]। विरचय—प्रज्वालयेति भावः।

(२२१) कुसुमप्रकरं—पुष्पनिचयं विकिर—विक्षिप।

(२२२) चिता—मृतदाहार्थकाष्ठचुल्लिः, कुरबकेति।—कुरबकाणां—नीलझिण्टीनां, कोरकैः—कलिकाभिः, आचिताम्—आकीर्णाम्।

(२२३) नर्मनिर्मितानि—परिहासकृतानि, निर्मर्य्यादहसितानि—अवज्ञासूचकानि हास्यानि मर्षयितव्यानि—सोढव्यानि क्षन्तव्यानीत्यर्थः, मया यत् परिहासार्थं त्वामुद्दिश्य प्राक् उच्चैः हसितं, भवत्या मर्य्यादाहानिकरं तत् सोढव्यमिति भावः। भद्रं—मङ्गलं, मङ्गलकरमित्यर्थः।

(२२४) अग्रामीणेति।—अग्रामीणाः,—नागरिकाः, महान्त इति यावत्, ["ग्रामे भवा इत्यर्थे ग्रामाद्यखञौ" (४।२।९४ पा०) इति खञ्, पश्चात् नञ्समासः] तेषां ये गुणाः,—सौम्यदुरागादयः, तेषु अनुरागः,—आसक्तिः विद्यते यस्याः तत्सम्बुद्धौ, ग्रामेयिके!—ग्रामवासिनि! सुगतिं—शोभनां गतिं वाञ्छनीयस्वर्गलोकमित्यर्थः।

(२२५) अन्तरम्—अवकाशं, प्रयच्छ—देहि। आपृच्छते—सम्भाषते, ["आङि नुप्रच्छ्योः" इति वार्त्तिकात् आङ्-पूर्वकात् प्रच्छतेरात्मनेपदम्]।

(२२६) इष्टा तव जहाति जीवितं विजयसेना। सेयं मुक्तिका मुक्तकण्ठम् आरटति निकटे नाटकसूत्रधारी। पादयोः पतति ते ताम्बूलवाहिनी बहुमता राजपुत्रि। पत्रलता। कलिङ्गसेने! अयं (२२७) पश्चिमः परिष्वङ्गः, पीडय निर्भरम् उरसा माम्। (२२८) असवः प्रवसन्ति वसन्तसेने।। मञ्जुलिके! (२२९) मार्ज्जयसि कतिकृत्वः सुदुःसहदुःखसहस्रास्रदिग्धं चक्षुः इदम्? रोदिषि कियत् आश्लिष्य च माम्?। (२३०) निर्माणम् ईदृशं प्रायशो यशोधने।। (२३१) धीरयसि अद्यापि किं मा माधविके!? का इयम् अवस्था संस्थापनानाम्?। गतः कालः कालिन्दि! सखीजनानुनयाञ्जलीनाम्। उन्मत्तिके!

(२२६) इष्टा—प्रिया। जहाति—त्यजति। नाटकसूत्रधारी—नाटकस —अभिनेयकाव्यस्य सूत्रधारी—नटी इत्यर्थः, [सूत्रं नाटकीयसाधनं धारयति या सा इत्यर्थे धारयतेः कर्त्तरि अणि रूपम्] मुक्तकण्ठम्—उच्चैरित्यर्थः, आरटति—शब्दायते, आक्रन्दतीत्यर्थः। बहुमता—आदृता।

(२२७) पश्चिमः—चरमः, [पश्चाद्भव इत्यर्थे "अग्रादिपश्चाड्डिमच्" इति वार्त्तिकात् डिमच्] परिष्वङ्गः—आलिङ्गनम्। निर्भरं—निर्दयं, गाढमित्यर्थः।

(२२८) असवः—प्राणाः, ["पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः" इत्यमरवचनात् असूनां नित्य बहुत्वं ज्ञेयम्] प्रवसन्ति—गच्छन्ति दूरमित्यर्थः।

(२२९) सुदुःसहेति।—सुदुःसहे,—अतिदुःखेनापि सोढुमशक्ये, दुःखानां सहस्रे—मनःपीडासमूहे, यत् अस्रम्—विगलितं नेत्राम्बु, तेन दिग्धम्—लिप्तं, वाष्पकलुषितमित्यर्थः, कतिकृत्वः—कतिवारान्, ["सङ्ख्यायाः—" (५।४।१७ पा०) इति कृत्वसुच्] मार्ज्जयसि—शोधयसि,निर्जलीकरोषीत्यर्थः, [मार्ष्टेः णिचि लटि रूपम्]। आश्लिष्य—आलिङ्ग्य, कियत्—कियत्कालम्।

(२३०) निर्माणम्—सृष्टिपरम्परा, ईदृशम्—दुःखबहुलमिति भावः।

(२३१) धीरयसि—स्थिरयसि। संस्थापनानां—प्रबोधानां, किमर्थं कालं प्रबोधदानस्य? इति भावः। गतः—अतीतः। सखीति।—सखीजनेषु—वयस्यासखीषु, यः अनुनयः—प्रार्थनं, 'मा कुप्य' 'प्रसीद' इत्यादिरूपः इति भावः, यद्वा—सखीजनानां यः अनुनयः—सान्त्वनं, सान्त्वनासूचकवाक्यप्रयोग इत्यर्थः, तत्र अञ्ज

मत्तपालिके ! (२३२) कृताः पृष्ठतः प्रणयिनीप्रणिपातानुरोधाः। (२३३) शिथिलय चकोरवति ! चरणग्रहणं ग्रहिणि ! । कमलिनि ! किमनेन पुनः पुनः (२३४) दैवोपालम्भेन ? न प्राप्तं चिरं सखीजनसङ्गमसुखम्। आर्ये ! महत्तरिके ! तरङ्गसेने ! नमस्कारः। सखि ! सौदामनि ! दृष्टाऽसि ?। समुपनय (२३५) हव्यवाहनार्चनकुसुमानि कुमुदिके !। देहि चितारोहणाय रोहिणि ! हस्तावलम्बनम्। (२३६) अम्ब ! धात्रि ! धीरा भव, भवन्ति एवंविधा एव कर्मणां विपाकाः

लय,—कालक्षयसहिष्णुतां तेषाम्, इदानीं मरणाध्यवसाये दृढीभूते नास्ति सखीजनप्रसादनस्य सखीजनानुरोधरक्षणस्य वा समय इति भावः।

(२३२) प्रणयिनीति।—प्रणयिनीनां—स्निग्धवयस्यानां, प्रणिपाते,—विनयैः करणैः, ये अनुरोधाः,—अनुवर्त्तनानि, 'मा म्रियस्व' 'अस्मान् पालय' इत्याद्युक्त्या विनयप्रदर्शनपूर्वकानुसरणानि याञ्चा वा, पृष्ठतः कृताः,—पश्चात् कृताः उपेक्षिताः इत्यर्थः इदानीं सख्यादीनां सर्वासामेव ममतादिकं परित्यज्य मरणायैव दृढमङ्गीकृताऽस्मि इति भावः।

(२३३) शिथिलय—मन्दीभूतं कुरु, मा कुरु इति यावत्। ग्रहिणि।—आग्रहवति।।

(२३४) दैवोपालम्भेन—नियतितिरस्कारेण। नेति।—सखीजनसङ्गमसुखं—सहचरीसहवासानन्दं, चिरं—यावज्जीवमित्यर्थः, न प्राप्तं, कैरपि काभिरपि वा इति शेषः, अतः दैवोपालम्भेनालमिति भावः। महत्तरिके।—महाशये।। सौदामनि!—भोः सौदामनीनामधेये। सखीविशेषसम्बोधनमेतत्, [सुदामा पर्वतभेदः तेनैकादिगित्यर्थे "तेनैकदिक्" (४।३।११२ पा०) इति अण्, स्फटिकमयस्य सुदाम्नः पर्वतविशेषस्य एकस्मिन् भागे जातत्वात् विद्युत् इयं सखीति ज्ञेयम्। "सौदामिनि।" इति पाठस्तु प्रामादिक एव, "सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी" इति दीक्षितवचनात्, काशिकाकारा अप्येवमाहुः] दृष्टा ?—अवलोकिता ? मयेति शेषः, त्वां किं न पुनः लोकयिष्यमिति भावः।

(२३५) हव्यवाहनार्चनकुसुमानि—अग्निपूजार्थपुष्पाणि। हस्तावलम्बनं—कराश्रयं, तव प्रसारितं हस्तं धृत्वाऽहं चितामधिरोहामि इति भावः।

(२३६) अम्ब!—मातः! धात्रि!—उपमातः! विपाकाः,—परिणामाः।

पापकारिणीनाम्। (२३७) आर्य्यचरणानाम् अयमञ्जलिः। परः परलोकप्रयाणप्रणामोऽयं मातः॥ मरणसमये कस्मात् लवलिके। (२३८) हलहलको बलीयान् आनन्दमयो हृदयस्य मे?। (२३९) हृष्यन्ति उच्चरोमाञ्चमुञ्चि किम् अङ्गीकृत्य अङ्गानि?। वामनिके। वामेन मे (२४०) स्फुरितम् अक्ष्णा। वृथा विरससि वयस्य! वायस! हृष्टे क्षीरिणि क्षणे क्षणे क्षीणपुण्यायाः पुरः। हरिणि। हेपितमिव हयानाम् उत्तरतः?। कस्य इदम् (२४१) आतपत्रम् उच्चम् अत्र पादपान्तरेण प्रभावति। विभाव्यते?। कुरङ्गिके। केन सुगृहीतनाम्नो नाम गृहीतम् अमृतमयम् आर्य्यस्य?। देवि। दिष्ट्या वर्द्धसे देवस्य हर्षस्य आगमनमहोत्सवेन।

---

(२३७) आर्य्यचरणानाम—आर्य्यस्य—ज्येष्ठस्य भ्रातुः हर्षस्य, चरणानां—पादानाम् अयमञ्जलिः,—अयं प्रणाम इति यावत्। परः,—पश्चिमः, परतः।— परलोके—लोकान्तरे, प्रयाणाय—प्रस्थानाय, प्रणामः—नतिः।

(२३८) हलहलकः,—उत्कण्ठा।

(२३९) उच्चरोमाञ्चमुञ्चि—उच्चाः,—प्रबलाः, रोमाञ्चाः,—रोमोद्गमाः, तान् मुञ्चन्ति—प्रकटयन्तीति तथोक्तानि [मुञ्चतेः कर्त्तरि क्विपि रूपम्]। किम् अङ्गीकृत्य—अवलम्ब्य, किमानन्दकारणमधिगम्येति यावत्, हृष्यन्ति—पुलकितानि भवन्ति।

(२४०) अक्ष्णा—नेत्रेण, स्फुरितं—स्पन्दितं, मङ्गलसूचकमेतदिति भावः। विरससि—रौषि। ["विरससि" इत्यत्र 'विरमसि' इति पाठे—विश्राम्यसीत्यर्थः]। वयस्य!—सखे! वायस!—काक! हृष्टे क्षीरिणि—वटाश्वत्थादिक्षीरप्रधाने वनस्पतौ, यदुक्तं,—"न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थपारीषप्लक्षपादपाः। पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम्॥" इति। पुरः,—अग्रतः। उत्तरतः,—उत्तरस्यां दिशि, हयानाम्—अश्वानां, हर्षविषयं [कर्त्तरि षष्ठी वैकल्पिकी] हेपितमिव—हेषितमिव, ["हेषृ ह्रेषृ ह्रेषृ अव्यक्तशब्दे" इति हेषते भावे निष्ठा]।

(२४१) आतपत्रम्—छत्रं पादपान्तरेण—वृक्षान्तरालेन, विभाव्यते—लक्ष्यते। सुगृहीतनाम्नः,—प्रातःस्मरणीयनाम्नः। अमृतमयं—पीयूषात्मकं, श्रवणमङ्गलप्रदमिति भावः। दिष्ट्या—भाग्येन।

इत्येतच्च श्रुत्वा सत्वरम् (२४२) उपससर्प, ददर्श च मुह्यन्तीम् अग्निप्रवेशाय उद्यता राजा राज्यश्रियम्, (२४३) आलम्बे च मूर्च्छामीलितलोचनाया ललाटं हस्तेन तस्याः ससम्भ्रमम् ।

अथ (२४४) तेन भ्रातुः प्रेयसः प्रकोष्ठबद्धानाम् ओषधीनां रसविसरमिव प्रत्युज्जीवनक्षमं क्षरता, वमता इव पारिहार्यमणीनाम् अचिन्त्यं प्रभावम्, अमृतमिव नखचन्द्ररश्मिभिः उद्गिरता, (२४५) बध्नतेव चन्द्रोदयच्युतशिशिरशीकरं चन्द्रकान्तचूडामणिं मूर्द्धनि, मृणालमयाङ्गुलिना इव अतिशीतलेन निर्वापयता

---

(२४२) उपससर्प—समीपमाजगाम । मुह्यन्तीं—मोहमुपागतां, भ्रातृमरणश्रवणोद्वेलितदुःखभारेण इति भावः ।

(२४३) आलम्बे—जग्राह । मूर्च्छेति ।—मूर्च्छया—मोहेन, भ्रातृदर्शनजनितद्विगुणोच्छलितशोकावेगेन इति भावः, उक्तञ्च—"स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते" इति कुमारसम्भवे कालिदासेन, मीलिते—मुद्रिते, लोचने—नयने यस्याः तथाभूतायाः । ससम्भ्रमं—सत्वरम् ।

(२४४) तेन—पूर्वोक्तेन, हस्तस्पर्शेनेत्यर्थेन सम्बन्धः । प्रेयसः—अतिप्रियस्य, [प्रियशब्दादीयसुनि "प्रियस्थिर—" (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना प्रादेशः] भ्रातुः—हर्षस्य प्रकोष्ठबद्धानां—कूर्परमणिबन्धान्तरनिवेशितानाम् ओषधीनां—लताविशेषाणां, प्रत्युज्जीवनक्षमं—प्राणप्रदानसमर्थमित्यर्थः रसविसरमिव—द्रवौघमिव, क्षरता—स्रवता । पारिहार्यमणीनां—कटकरत्नानाम् ("आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः) अचिन्त्यम्—अतर्क्यं, प्रभावं—माहात्म्यं, वमता—उद्गिरता ।

(२४५) चन्द्रोदयच्युतशिशिरशीकरं—चन्द्रस्य—इन्दोः, उदयात्—प्रकाशात्, च्युतः—स्खलितः, शिशिराणां—तुषाराणां, शीकरः—कणः यस्मात् तं, चन्द्रकान्तचूडामणिं—चन्द्रकान्तमणिनिर्मितमुकुटरत्नं, मूर्द्धनि, बध्नतेव—विदधतेव, सङ्घटयतेवेत्यर्थः । मृणालेति ।—मृणालमयाङ्गुलिना—बिसघटितकरशाखया, मृणालवदतीवशैत्यप्रदया अङ्गुल्या इत्यर्थः, यद्यपि अङ्गुलिशब्दस्य स्त्रीत्वं कोषेषु दृश्यते, तथाप्यत्र पुंसि प्रयुक्तम्, अत एवाह वाचस्पत्ये—पुंस्त्वमपि, "स्वकृतावधीरितमङ्गुलिना—" इति शाकुन्तले" इति । निर्वापयता—प्रशमयता

दह्यमानं हृदय, (२४६) प्रत्यानयता इव कुतोऽपि जीवितम्, आह्लादकेन हस्तसंस्पर्शेन सहसैव समुन्मिमील राज्यश्रीः। तथा च (२४७) असम्भावितागमनस्य अचिन्तितदर्शनस्य सहसा प्राप्तस्य भ्रातुः स्वप्नदृष्टदर्शनस्य इव कण्ठे समाश्लिष्य तत्कालाविर्भावनिर्भरेण अभिभूतसर्वात्मना दुःखसम्भारेण निर्दयं नदीमुखप्रणालीभ्यामिव मुक्ताभ्यां स्थूल-प्रवाहम् उत्सृजन्ती वाष्पवारि विलोचनाभ्याम्,—"हा तात! हा अम्ब! हा सख्यः!" इति व्याहरन्ती मुहुर्मुहुः,

---

(२४६) प्रत्यानयतेव—प्रत्यावर्त्तयतेव। कुतोऽपि—कस्माच्चित्, अविज्ञात-देशादिति यावत्। समुन्मिमील—नेत्रोन्मीलनं चकारेत्यर्थः।

(२४७) असम्भावितागमनस्य—असम्भावितम्—अप्रत्याशितम्, अप्रतर्कित-मित्यर्थः, आगमनम्—उपस्थितिः यस्य तथाभूतस्य, अचिन्तितदर्शनस्य—अचिन्तितं—प्राक् मनसाऽपि अनालोचितं दर्शनम्—अवलोकनं यस्य तादृशस्य। स्वप्नेति।—स्वप्ने—निद्राऽवस्थायां, दृष्टम्—अनुभूतमित्यर्थः, दर्शनं—साक्षात्कारः यस्य तथाभूतस्य। समाश्लिष्य—समालिङ्ग्य, आसज्येत्यर्थः। तत्कालेति।—स एव कालः,—समयः तस्मिन्, भ्रातृसाक्षात्कारक्षणे इत्यर्थः, आविर्भावेण—उदयेन, निर्भरः,—अतिशयितः प्रगाढ इत्यर्थः तेन, निर्दयं—दृढं यथा तथा, अभिभूतसर्वात्मना—सर्वाङ्गाभिभाविनेत्यर्थः, दुःखसम्भारेण—शोकातिरेकेण, यद्वा,—निर्दयं—प्रगाढम्, अतिशयितमित्यर्थः, तद्यथा तथा उत्सृजन्ती इत्यनेन सम्बन्धः, मुक्ताभ्याम्—उद्घाटिताभ्याम्, नदीति।—नद्याः,—सरितः, मुखस्य—प्रभवस्थानस्य इत्यर्थः, ये प्रणाल्यौ—पयःपदव्यौ ताभ्याम्, ("द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्" इत्यमरः) स्थूलप्रवाहं—स्थूलः,—पृथुः, महानित्यर्थः, प्रवाहः,—प्रवृत्तिः, निर्गमनमित्यर्थः यस्य तथाभूतं, वाष्पवारि—अश्रु, "वाष्प ऊष्मणि नाऽश्रे" इति मेदिनीकरोक्तेः वाष्पशब्देनैव नेत्रसलिलार्थबोधात् वारिशब्दस्याधिक्यापात-तया कथितपदताऽऽख्यदोषग्रस्तमिदमिति विभाव्यते, तथाऽपि श्रवणकुण्डलादिशब्देषु श्रवणादीनामिव सन्निधेः प्रतिपत्त्यर्थमेव तदुपन्यास इति ज्ञेयं, तथा हि वामनः,—"कर्णावतंसश्रवणकुण्डलशिरःशेखरेषु कर्णादिनिर्देशः सन्निधेः" इति (२ अधि० १ अध्या० १४ सू०) व्याहरन्ती—कथयन्ती, विलपन्तीत्यर्थः।

(२४८) उच्चैस्तराञ्च समुद्भूतभगिनीस्नेहसद्भावभारभावितमन्युना मुक्तकण्ठम् अतिचिरं विक्रुश्य,—"वत्से! स्थिरा भव त्वम्" इति भ्रात्रा (२४९) करस्थितमुखी समाश्वास्यमानाऽपि,(२५०)"कल्याणिनि! कुरु वचनम् अग्रजस्य गुरोः" इति आचार्य्येण याच्यमानाऽपि, "देवि! न पश्यसि देवस्य अवस्थाम्? अलमतिरुदितेन" इति राजलोकेन अभ्यर्थ्यमानाऽपि, "स्वामिनि! भ्रातरम् अवेक्षस्व" इति परिजनेन विज्ञाप्यमानाऽपि, (२५१) "दुहितः! विश्रम्य पुनः आरटितव्यम्" इति निवार्य्यमाणाऽपि बान्धववृद्धाभिः, "प्रियसखि! (२५२) कियद्रोदिषि? तूष्णीमास्स्व, इदं दूयते

---

(२४८) उच्चैस्तराम्—अतिशयेन इत्यर्थः, ["किमेत्तिङव्यय—" (५।४।११ पा०) इति घस्य आमु] समुद्भूतेति।—समुद्भूतेन—समुत्पन्नेन, आविर्भूतेनेत्यर्थः, भगिन्याः—सहोदरायाः य स्नेहसद्भावः—प्रीतिभावः, तस्य भारेण—भरेण, आधिक्येनेत्यर्थः, भावितः,—जनितः मन्युः—शोकः यस्य तथाभूतेन, भ्रात्रा इत्यनेनान्वयः, समुद्भूतमन्युना हेतुना इत्यर्थो वा, मुक्तकण्ठम्—उच्चैरित्यर्थः। विक्रुश्य—विलप्य।

(२४९) करेति।—करे—हस्ते, भ्रातुरिति शेषः, स्थितं—रक्षितं, मुखं—वदनं यस्याः तथाभूता ["करस्थितमुखी" इत्यत्र "करस्थगितमुखी" इति पाठे—कराभ्याम्—पाणिभ्यां स्थगितम्—आच्छादितं, भ्रात्रा इति शेषः, क्रन्दननिवारणार्थमिति भावः, मुखं—वदनं यस्याः तथाभूता] समाश्वास्यमानाऽपि—प्रबोध्यमानाऽपि सान्त्व्यमानाऽपीत्यर्थः।

(२५०) कल्याणिनि!—सञ्जातमङ्गले! भ्रातृदर्शनात् प्राप्तशुभफले! इत्यर्थः, कुरु वचनं—वाक्यं प्रतिपालयेत्यर्थः। आचार्य्येण—दिवाकरमित्रेण। अलं—निषेधार्थकमव्ययम्, अतिरोदनं मा कुरु इत्यर्थः। राजलोकेन—सामन्तनृपसमूहेनेत्यर्थः, अभ्यर्थ्यमाना—प्रार्थ्यमाना। अवेक्षस्व—पश्य। परिजनेन—अनुजीविजनेन।

(२५१) दुहितः!—वत्से! आरटितव्यं—रोदितव्यमिति भावः। बान्धववृद्धाभिः,—बान्धवेषु—स्वजनेषु, याः वृद्धाः,—वर्षीयस्यः ताभिः।

(२५२) कियत्—कियत्कालमित्यर्थः। तूष्णीं—मौनम्, आस्स्व—उपविश, मौनावलम्बनं कुरु इत्यर्थः, मा रोदिहि इति यावत्। इदम्—मदङ्गं, दूयते—सन्तापमनुभवति।

देवः" इति सखीभिः अनुनीयमानाऽपि, (२५३) चिरसम्भावितानेकदुःसहदुःखनिवहनिर्वहणबाष्पोत्पीडपीड्यमानकण्ठभागा, (२५४) प्रभूतमन्युभारभरितान्तःकरणा, करुणकाहलेन स्वरेण कतिचित्कालम् अतिदीर्घं रुरोद। विगते च मन्युवेगे वक्षः समीपात् आच्छिद्य धात्रा नीता निकटवर्त्तिनि तरुतले निषसाद।

(२५५) शनैः आचार्य्यस्तु तथा हर्ष इति विज्ञाय विवर्द्धितादरः सुतरां मुहूर्त्तमिव अतिवाह्य (२५६) निभृतसंज्ञाज्ञापितेन शिष्येण उपनीतं नलिनीदलैः स्वयम् आदाय नम्रो

---

(२५३) चिरेति।—चिर—दीर्घकालं व्याप्येति भावः, सम्भावितानि,—अनुभूतानि इत्यर्थः यानि अनेकानि—बहूनि दुःसहानि—दुर्वहानि, दुःखानि—क्लेशाः, तेषां निवहः,—समूहः तस्य निर्वहणं—निर्वाहः परिसमाप्तिरित्यर्थः, सुचिरोपभुक्तानां दुःसहानां शोकसमुदयानां परिणामः इति यावत्, तेन यो बाष्पोत्पीडः,—बाष्पाणाम्—नेत्रोदकानाम् उत्पीडः—प्रवाहः तेन पीड्यमानः,—रुध्यमानः, कण्ठभागः,—गलदेशः यस्याः तथाभूता।

(२५४) प्रभूतेति।—प्रभूतेन—प्रचुरेण, मन्युभारेण—शोकभरेण, भरितम्—आपूरितम्, अन्तःकरणं—चेतः यस्याः तथोक्ता, करुणकाहलेन—करुणेन—करुणरसेन काहलः,—भृशः, अतिशय इत्यर्थः, पूर्णः इति यावत् तेन करुणरसपूर्णेन, करुणरसोद्दीपकेनेत्यर्थो वा, ("काहलश्चरवाद्ये। अव्यक्तवाच्यपि मलिङ्गस्त्रिषु शुष्के भृशे खले॥" इति मेदिनी) अतिदीर्घम्—बहुक्षणम्, ["अतिदीर्घम्" इत्यत्र "अतिचिरम्" इति पाठान्तरम्]। मन्युवेगे—शोकप्रसरे। आच्छिद्य—आकृष्य। निषसाद—उपविवेश, ["सदिरप्रतेः" (८।३।६६ पा०) इति षत्वम्]।

(२५५) शनैः—मन्दम्, अव्यग्रतया इत्यर्थः, [उपानिन्ये इति क्रियाया विशेषणमिदम्]। आचार्य्यः,—दिवाकरमित्रः, तथा—तादृशः, सम्मानित इति भावः, यद्वा—तथा—तेन व्यापारेणेत्यर्थः प्रागुक्तघटनयेति यावत्। विवर्द्धितादरः,—वि—विशेषेण, वर्द्धितः,—वृद्धिं गतः आदरः—बहुमानः यस्य तथाभूतः। अतिवाह्य—यापयित्वा।

(२५६) निभृतेति।—निभृतया—निःशब्दया, संज्ञया—इङ्गितेन, ज्ञापितः,—आदिष्ट इत्यर्थः तेन। नलिनीदलैः,—पद्मिनीपत्रैः।

मुखप्रक्षालनाय उदकम् (२५७) उपनिन्ये। नरेन्द्रोऽपि सादरं गृहीत्वा प्रथमम् (२५८) अनवरतरोदनाताम्रं चिरप्रवृत्ताश्रुजलजालं रक्तपङ्कजमिव स्वसुश्चक्षुः अक्षालयत्, पश्चात् आत्मनः। (२५९) प्रक्षालितमुखशशिनि च महीपाले सर्व्वतो निःशब्दः सम्बभूव सकलो लिखित इव लोकः। ततो नरेन्द्रो मन्दमन्दम् अब्रवीत् स्वसारं,—"वत्से! वन्दस्व अत्रभवन्तं भदन्तम्। एष ते भर्त्तुर्हृदयं द्वितीयम्, अस्माकञ्च गुरुः" इति। राजवचनात्तु (२६०) राजदुहितरि पतिपरिचयश्रवणोद्घातेन पुनः आनीतनेत्राम्भसि नमन्त्याम् आचार्य्यः

---

(२५७) उपनिन्ये—आपितवान् इत्यादि शेषः।

(२५८) अनवरतेति।—अनवरतेन—अश्रान्तेन रोदनेन—क्रन्दनेन आताम्रम्—आरक्तं चिरमिति।—चिरं—दीर्घकालं व्याप्य प्रवृत्तं—प्रसृतम्, अश्रुजलजालं—वाष्पसमूहः यस्मात् तथाभूतम्। अत्र अश्रुशब्देनैव नेत्रसलिलरूपार्थस्य बोधात् जलशब्दस्य पुनरुक्ततया कथितपदताऽऽख्यदोषः, वामनस्तु एकार्थपदघटितवाक्येषु एकार्थत्वं दोषम् अभिहितवान्, एवञ्च तन्मते यथा करिकलभादिशब्दानां प्रौढकुञ्जररूपकलभार्थबोधाददोषत्वं तथा अत्रापि सद्यःपतिताश्रुमयजलप्रवाहरूपविशेषार्थस्य पर्य्यवसानाददोषः, यथा च वामनः,—करिकलभशब्दे कारणशब्दात् रूढ्यस्य प्रतिपत्त्यर्थम् इति (२ अधि० २ अध्या० १७ सू०) स्वसुः—भगिन्याः चक्षुः—नयनम् अक्षालयत्—अधावयत्। आत्मनः—स्वस्य, चक्षुः इति सम्बन्धः।

(२५९) प्रक्षालितेति।—प्रक्षालितः—धौतः मुखशशी—आननेन्दुः येन तथोक्ते। सर्व्वतः,—समन्तात्। लिखित इव—चित्रार्पित इव। स्वसारं—भगिनीम्। वन्दस्व—अभिवादय, स्तुहि, प्रणम इत्यर्थो वा। अत्रभवन्तं—पूजनीयम्। भर्त्तुः,—गृहवर्मणः, द्वितीयं हृदयम्—अपरं शरीरम्, अन्तरङ्गमित्रमित्यर्थः।

(२६०) पतीति।—पत्युः,—गृहवर्मणः परिचयः,—स्तवः, तदीयवार्त्ता इत्यर्थः तस्य श्रवणोद्घातः—आकर्णनप्रसङ्गः तेन पुनः,—भूयः आनीतेति।—आनीतम्—उत्पादितं, नेत्रयोः—चक्षुषोः अम्भः—सलिलं यस्याः तथाभूतायां भर्त्तुर्मरणेन सञ्चरिताऽऽकर्णनेन पुनराप्याय्यमाननेत्राम्भसीत्यर्थः, राजदुहितरि—राजकन्यायां, राज्यश्रियामिति यावत् नमन्त्यां—प्रणतिं कुर्व्वत्याम्।

(२६१) प्रयत्नरचितागतबाष्पाम्भःसम्भारभज्यमानधैर्य्यार्द्रलोचनः (२६२) किञ्चित्पराहृत्तनयनो दीर्घं निशश्वास। स्थित्वा च क्षणमेकं प्रदर्शितप्रश्रयो मृदुवादी मधुरया वाचा व्याजहार,—"कल्याणराशे! अलं रुदित्वा अतिचिरं, राजलोको न अद्यापि रोदनात् निवर्त्तते। क्रियताम् अवश्यकरणीयः स्नानविधिः, स्नात्वा च गम्यतां (२६३) तामेव भूयो भुवम्"।

अथ भूपतिः (२६४) अनुवर्त्तमानो लौकिकमाचारम् आचार्य्यवचनञ्च, उत्थाय स्नात्वा (२६५) गिरिसरिति, सह स्वसा तामेव भूमिम् अयासीत्। (२६६) तस्याञ्च सपरिजनां प्रथमम् आहितावधानः पार्श्ववर्त्ती परवतीं शुचा (२६७) पतिपिण्डप्रदर्शितप्रयत्नप्रतिपन्नाभ्यवहारकरणां भगिनीम् अभोज-

(२६१) प्रयत्नेति।—प्रयत्नेन—प्रकृष्टचेष्टया, रचितानि अपि—निरोधितान्यपि, आगतानि—उपस्थितानि यानि बाष्पाम्भांसि—नयनजलानि, तेषां सम्भारेण—निवहेन, भज्यमानं—चाल्यमानं, अपगतप्रायमित्यर्थः, यत् धैर्य्यं—धीरत्वं तेन आर्द्रे—सिक्ते लोचने—नेत्रे यस्य तथाभूतः। अत्रापि बाष्पाम्भःपदं पूर्ववत् कथितपदताऽप्यदोषपदत्वमिति ज्ञेयम्।

(२६२) किञ्चित्पराहृत्तनयनः,—साचीकृतचक्षुः। प्रदर्शितप्रश्रयः,—प्रकटितविनयः। मृदुवादी—अनुच्चभाषी, कोमलस्वराभिधायी इत्यर्थः। कल्याणराशे।—प्रभूतश्रेयोभाजनम्। अतिचिरं—सुदीर्घकालम्, अलं रुदित्वा—रोदनेनालं, क्रन्दनं मा कुरु इत्यर्थः।

(२६३) तामेव—पूर्व्वाधिष्ठानभूतां, यत्र आगतोऽसि तामित्यर्थः, भुवं—स्थानं, भूयः,—पुनरपि।

(२६४) अनुवर्त्तमानः,—अनुसरन्, पालयंश्च।

(२६५) गिरिसरिति—पर्व्वतीयनद्याम्।

(२६६) तस्याञ्च—भूमौ इत्यर्थः, आहितावधानः,—कृताभिनिवेशः, स्वयं पर्य्यवेक्षणपरः सन्नित्यर्थः, सपरिजनां—सपरिवारां, सानुजीविलोकामित्यर्थः, शुचा परवतीं—शोकपरवशामित्यर्थः।

(२६७) पतीति।—पत्युः,—ग्रहवर्म्मणः, पिण्डः,—मृतेभ्यो देयः, गोलाकार-

यत्; अनन्तरञ्च स्वयम् आहारस्थितिम् अकरोत्। भुक्तवाञ्च बन्धनात्प्रभृति विस्तरतः स्वसुः कान्यकुब्जात् (२६८) गौड-सम्भ्रम, (२६९) गुप्तितो गुप्तनाम्ना कुलपुत्रेण निष्कासनं, निर्गतायाश्च राज्यवर्द्धनमरणश्रवणं, श्रुत्वा च आहारनिराकरणम्, अनाहारपराहतायाश्च विन्ध्याटवीपर्य्यटनखेदं, (२७०) जातनिर्वेदायाः पावकप्रवेशोपक्रमणं यावत् सर्व्वमशृणोत् (२७१) व्यतिकरं परिजनतः। ततः सुखासीनम् एकत्र तरुतले विविक्तभुवि भगिनीद्वितीयं दूरस्थितानुजीविजन

अनुसन्धात इत्यर्थं तस्मिन् प्रदर्शितेन—बोधितेन, पत्यु पिण्ड दातव्य जीवितया पत्न्या तच्च जीवनम् आहारं विना न रक्षितु शक्यते, तत्पिण्डमदत्त्वा आत्मत्यागे महान् धर्म्म आपन्नय नरकवासश्च इत्येवरूपेण पर्य्यालोकितमिति यावत् प्रयत्नेन—प्रकृष्टानु-रोधेन हेतुनेत्यर्थ, प्रतिपन्न—स्वीकृतम्, अभ्यवहारकरण—भोजनव्यापारं यथा तथा विधा, भर्त्तरि बहुमानात् तत्पिण्डदानार्थमेव अभ्यवहारक्रिया कृता न तु सा तदा स्वजीवने स्पृहावती आसीत् इति तात्पर्य्यम्। आहारस्थितिम—आहाराय-भोज-नाय, स्थितिम्—अवस्थाम्, उपवेशनमित्यर्थं ("शादास्या त्वासना स्थिति" इत्यमर) यद्वा,—आहारेण स्थितिम्—अवस्थानम् आत्मजीवनरक्षणमित्यर्थं, ("स्थिति स्त्रियामवस्थाने मर्य्यादायाञ्च सीमनि" इत्यमर)।

(२६८) गौडसम्भ्रम—गौडाधिपात् भयम।

(२६९) गुप्तित,—कारागारात काराया बन्धनात इत्यर्थं ("गुप्ति भ्यवकरस्थाने कारागारे च रक्षणे" इति मेदिनी)। कुलपुत्रेण—सत्कुलप्रसूतेन, निष्कासन—वहिष्करणम्, उद्धरणमित्यर्थ। आहारनिराकरण—भोजनपरित्यागम। अनाहारपराहताया,—उपवासपीडिताया।

(२७०) जातनिर्वेदाया,—उत्पन्नवैराग्याया, पावकप्रवेशोपक्रमणम्—अग्नि-प्रवेशप्रक्रमम्।

(२७१) व्यतिकर—वृत्तान्त, व्यसन वा, ("अथ व्यतिकर पुंसि व्यसनव्यति-षङ्गयो" इति मेदिनी)। परिजनत—परिजनसकाशात। विविक्तभुवि—विजनप्रदेशे। भगिनीद्वितीय—भगिनी—सहोदरा एव, द्वितीया—द्वितीयसहचरी यस्य त, केवल भगिन्या सहावस्थितमित्यर्थं। दूरेति।—दूरे—विप्रकृष्टस्थाने,

राजानम् आचार्यः समुपसृत्य शनैः आसाञ्चक्रे; स्थित्वा च कञ्चित् कालांशं (२७२) लेशतो वक्तुमुपचक्रमे,—

"श्रीमन्! आकर्ण्यताम्, (२७३) आख्येयमस्ति नः किञ्चित्—अयं हि यौवनोन्मादात् परिभूय भूयसीर्भार्या यौवनावतारतरलतरः (२७४) ताराराजो रजनीकर्णपूरः पुरुहूतपुरोधसो धिषणस्य (२७५) पुरन्ध्रीं धर्मपत्नीं पत्नीयन् अतितरलः तारां नाम अपजहार; नाकतश्च पलायाञ्चक्रे। (२७६) चकितचकोरलोचनया तया सह अतिकामया सर्वाकाराभिरामया रममाणो रमणीयेषु देशेषु चचार।

स्थिता,—अवस्थिता, अनुजीविजना,—परिजना इत्यर्थः यस्य तम्। आचार्य,—दिवाकरमित्र। आसाञ्चक्रे—उपविवेश।

(२७२) लेशत,—किञ्चित्। उपचक्रमे—आरेभे। ["प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्" (१।३।४२ पा०) इति आत्मनेपदम्]।

(२७३) आख्येयं—वक्तव्यम्। यौवनोन्मादात्—तारुण्यजनितबुद्धिवैपरीत्यादित्यर्थः, यौवनेति।—यौवनस्य—तारुण्यस्य, अवतारेण—उदयेन, तरलतरः,—अतिशयेन स्फुरन्, उद्दामयौवनाविर्भावरम्या इत्यर्थः, भूयसीः,—बह्वीः, सप्तविंशतिम् अश्विन्यादिदक्षदुहितॄरित्यर्थः भार्याः परिभूय—अवधीर्य अनादृत्येत्यर्थः।

(२७४) रजनीकर्णपूर,—निशाकर्णभूषणभूत, ताराराज,—चन्द्र, पुरुहूतपुरोधस,—इन्द्रपुरोहितस्य, धिषणस्य—बृहस्पतेः, ("बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः" इत्यमरः)।

(२७५) पुरन्ध्रीं—गृहिणीम्। पत्नीयन्—पत्नीमिव आचरन्, ["उपमानादाचारे" (३।१।१० पा०) इति क्यच्]। अतितरल,—अतिचञ्चल, दृढकामुकप्रकृतिरित्यर्थः। अपजहार—मुमोष, तत्र व्यभिचारमकरोदित्यर्थः। नाकत,—स्वर्गात्।

(२७६) चकितेति।—चकित,—भीत यश्चकोर—पक्षिविशेष, तल्लोचन इव लोचने—नयने यस्याः तथाभूतया, चटुललोचनया, चकोरचललोचनया इत्यर्थः, अतिकामया—अतिकामुक्या, सर्वेति।—सर्वेण—सकलेन, आकारेण—आकृत्या, वपुषेत्यर्थः ("आकारस्त्विङ्गिताकृती" इत्यमरः) अभिरामा—मनोरमा तया, सर्वाङ्गसुन्दर्या इत्यर्थः, तया—तारया, रममाण,—विहरन्।

(२७७) चिराच्च कथञ्चित् सर्व्वगीर्व्वाणवाणीगौरवात् गिरां पत्यु पुनरपि प्रत्यर्पयामास ताम । हृदये तु (२७८) अनिन्धनम् अदह्यत विरहात वरारोहाया तस्या सततम ।

एकदा तु (२७९) शैलात् उदयात् उदयमानो विमले वारिणि वरुणालयस्य (२८०) सङ्क्रान्तमात्मन प्रतिबिम्ब विलोकितवान् । दृष्ट्वा च तदा सस्मार (२८१) सस्मर-स्मेरगण्डस्थलस्य ताराया मुखस्य, (२८२) मुमोच च मन्मथो-न्माथमथ्यमानमानस (२८३) स्वस्थोऽपि अस्वस्थ स्ववीयस

(२७७) चिरात्—दीर्घकालात् परमित्यर्थ सवति ।—सर्वेषा—सकलाना गीर्वाणाना—देवानाम ("अमरा निर्जरा देवा । गीर्वाणा दानवारय ।" इत्यमर) वाणी —वचनस्य गौरवात्—सम्मानात देववाक्याना सम्मानरक्षार्थमित्यर्थ कथञ्चित —अतिकष्टेन अनिच्छयेति भाव गिरा पत्यु —बृहस्पते ["षष्ठी शेष (२।३।५० पा०) इति षष्ठी] ता—ताराम् ।

(२७८) अनिन्धनम—इन्धन—काष्ठ तद्रहित दाहविनिर्मुक्तमित्यर्थ अदह्यत—सन्तप्यत स इति शेष, यद्वा —अदह्यत—अज्वल्यत विरहानल इति शेष । वरारोहाया —वर —श्रेष्ठ सुन्दर इत्यर्थ आरोह —श्रोणिभाग यस्या तस्या उत्तमाङ्गनाया इत्यर्थ ("श्रोणिमप्यारोहो वरास्त्रिया" इति "वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी" इत्युभयत्राप्यमर) तस्या —ताराया ।

(२७९) उदयात शैलात्—उदयाचलात उदयमान —उद्गच्छन् [उत्पूर्वकात् भौवादिकस्य "अयत" इत्यस्य धातो रूपमेतत्] । वरुणालयस्य—समुद्रस्य ।

(२८०) सङ्क्रान्त—प्रतिफलितम । प्रतिबिम्ब प्रतिकृतिम ।

(२८१) सस्मर —सकाम कामार्त्त इत्यर्थ । स्मेरगण्डस्थलस्य—विकसत्कपोलतलस्य ईषद्धास्यफुल्लकपोलद्वयस्य वा । [मुखस्य इत्यत्र "अधीगर्थ—" (२।३।५२ पा०) इति कर्मणि षष्ठी] ।

(२८२) मुमोच—तत्याज इत्यर्थ । मन्मथेति ।—मन्मथस्य—कामस्य उन्माथेन —उत्पीडनेन ["मन्मथोन्माथ—" इत्यत्र "मन्मथोन्माद—" इति पाठे —मन्मथेन हेतु य उन्माद,—उन्मत्तता, चित्तचाञ्चल्यमिति यावत तेन] मथ्यमान—विलोड्यमान मानस—हृदय यस्य तथाभूत ।

(२८३) स्वस्थ,—प्रशान्तस्थोऽपि, अस्वस्थ,—अप्रकृतिस्थ, इति विरोध,

पीतसकलकुमुदवनप्रभाप्रवाहधवलताराभ्यामिव लोचनाभ्यां बाष्पवारिबिन्दून्। अथ पततः (२८४) तान् उदन्वति समस्तान् एव आचेमुः मुक्ताशुक्तयः। (२८५) तासाञ्च कुक्षिकोषेषु मुक्ताफलीभूतान् अवाप तान् कथमपि रसातलनिवासी वासुकिर्नाम (२८६) विषमुचाम् ईशः। स च तैः मुक्ताफलैः पातालतलेऽपि तारागणमिव दर्शयद्भिः (२८७) एकावलीम् अकल्पयत्; चकार च मन्दाकिनीति नाम तस्याः। (२८८) सा च भगवतः सोमस्य सर्व्वासाम् ओषधीनाम् अधिपतेः प्रभावात् अत्यन्तविषघ्नी, हिमामृतसम्भवत्वाच्च

स्वस्य,—स्वर्गस्य इति तत्परिहारात् विरोधाभासोऽलङ्कारः। [स्व,—परलोके स्वर्गे इति अव्ययम्, तिष्ठति इत्यर्थे स्वरित्युपपदपूर्व्वकात् स्थाधातोः कप्रत्यये "खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः" (वा०) इति विसर्गलोपः] असह्यताकारणभूतेन दुःखसन्तापादिना विरहिते स्वर्गे स्थितोऽपीत्यपिशब्दार्थः। स्थवीयसः,—अतिस्थूलान्, ["स्थूलदूर—" (६।४।१५६ पा०) इति ईयसुनि स्थूलस्य स्थवादेशः]। पीतेति।—पीत—सेवितमित्यर्थः, यत् सकल—समग्रं, कुमुदवन—कैरवारण्यं सितोत्पलसमूह इत्यर्थः, तस्य प्रभाप्रवाहः,—कान्तिसमूहः, तेन धवला—शुभ्रा, विरहपाण्डुरा इति भावः तारा—कनीनिका ययोस्ताभ्याम्। बाष्पवारिबिन्दून्—अश्रुकणान्, अत्रापि पूर्व्वोक्त बाष्पपदेनैव गतार्थतया वारिशब्दस्य पुनरुक्तेः कथितपदताऽऽख्यदोषः।

(२८४) उदन्वति—समुद्रे, मुक्ताशुक्तयः,—मुक्ताजनकमुक्तास्फोटाः, तान्—बाष्पवारिबिन्दून्, आचेमुः,—पपुः।

(२८५) तासां—मुक्ताशुक्तीनां, कुक्षिकोषेषु—उदराभ्यन्तरेषु, मुक्ताफलीभूतान्—मौक्तिकरूपेण परिणतानित्यर्थः, तान्—बाष्पबिन्दूनित्यर्थः, कथमपि—केनापि प्रकारेण अवाप—प्राप।

(२८६) विषमुचां—नागानाम्, ईशः,—प्रभुः, नागराज इत्यर्थः।

(२८७) एकावलीम्—एकसरं, हारविशेषमिति यावत्, अकल्पयत्—अरचयत्। तस्याः,—एकावल्याः।

(२८८) सा—एकावली, ओषधीनां—फलपाकान्तानां व्रीहियवादीनाम्, ("ओषध्यः फलपाकान्ताः" इत्यमरः) अधिपतेः,—ईश्वरस्य, ("ओषधीशो निशापतिः"

श्वेन सर्व्वसत्त्वसन्तापहारिणी बभूव। (२८९) अत. स तां सर्व्वदा विषोष्मशान्तये वासुकिः पर्य्यधत्त।

(२९०) समतिक्रामति च कियत्यपि काले कदाचित् ताम् एकावलीं तस्मात् नागराजात् नागार्ज्जुनो नाम नागैः एव आनीत पातालतल भिक्षुः अभिचत, लेभे च। निर्गत्य रसातलात् त्रिसमुद्राधिपतये सातवाहननाम्ने नरेन्द्राय सुहृदे स ददौ ताम्। सा च अस्माकं कालेन शिष्यपरम्परया कथमपि हस्तमुपगता। यद्यपि च (२९१) परिभव इव

इत्यमरप्रसादात् चन्द्रस्य ओषध्यधिपतित्व मोहत्यम) सोमस्य—चन्द्रस्य, प्रभावात् —माहात्म्यात अयत्नविषघ्नी—अतिशयेन विषहरी। हिमेति। - हिम—तुहिनम्, अमृतमिव—पीयूषमिव सन्तापनाशकत्वादिति भाव यद्वा —हिम—शीतल, अत अमृत—सुधा चन्द्रनाम्नि सुधाऽवस्थानात चन्द्रस्य सुधा नचिता अति भाव तत्सम्भवत्वात् —तदुत्पन्नत्वात, यद्वा —हिम यत अमृत—जल, सामुद्रमित भाव (अमृत यज्ञशेष स्यात पीयूष सलिले घृते" इति मेदिनी) तत्सम्भवत्वात समुद्रगर्भस्थशुक्तिमध्ये मुक्तारूपेण परिणमनादिति भाव सर्वसत्त्वसन्तापहारिणी—निखिलजीवाना सन्तापनाशिनी।

(२८९) ["अत" इत्यत्र "यत" इति पाठान्तरम]। विषोष्मशान्तये—विष-सन्तापनिवृत्तये नागलोकस्य विषपूर्णत्वात स्वस्मिन्नपि विषसद्भावादिति वा भाव। पर्य्यधत्त—परिहितवान।

(२९०) समतिक्रामति—समतीते, समतिगच्छति इत्यर्थ। नागराजात— वासुके, [भिक्षत याञ्चादन्तया द्विकर्मकत्वेन "नागराजात" इत्यत्र गौणे कर्मणि द्वितीया एव भवितुमुचिता तेन "नागराजम" इत्येव प्रयोक्तुमुचितमिति]। नाग,— केचिन सर्पै। भिक्षु,—बौद्धसन्न्यासी, अभिचत—अयाचत। त्रिसमुद्राधिपतये— सहाख्यनामस्वामिने, यद्वा —त्रिषु दिक्षु स्थित समुद्र यस्य स त्रिसमुद्र,—अत्र दीपविशेष इत्यर्थ, तदधिपतये। सुहृदे—मित्राय, आत्मन इति शेष। शिष्यपर म्परया—शिष्यपरम्पराक्रमेण। कथमपि—अज्ञातप्रकारेण इत्यर्थ।

(२९१) परिभव इव—अनादर इव, वक्षूत्कर्षनिरेषण, भिक्षोर्दानग्रहणा-

भवति भवादृशा दत्त्रिम उपचारः। तथाऽपि (२९२) औषधिबुद्ध्या बुद्धिमता सर्वसत्त्वराशिरक्षाप्रवृत्तेन रक्षणीयशरीरेण आयुष्मता विपरक्षापेक्षया गृह्यताम्" इत्यभिधाय भिक्षोः (२९३) अभ्याशवर्त्तिनः चीवरपटान्तसंयतां मुमोच ताम् एकावलीं मन्दाकिनीम्।

(२९४) उन्मुच्यमानाया एव यस्याः प्रभालेपिनि लब्धावकाशे विशदमहसि महीयसि विसर्पति रश्मिमण्डले, युगपद्धवलायमानेषु दिङ्मुखेषु, (२९५) मुकुलितलतावधूत्कलिकाशिखरैः आ मूलाद्विकासितमिव तरुभिः, (२९६) अभिनवमृणालशुभ्रैः

दिति भावः। दत्त्रिमः—दानेन निर्वृत्तः, ["ड्वितः क्त्रिः" (३।३।८८ पा०) इति ददातेः क्त्रिः, "क्त्रेर्मम्नित्यम्" (४।४।२० पा०) इति मप् च] उपचारः,—सत्कारः।

(२९२) औषधिबुद्ध्या—औषधिधिया औषधि इति विविच्य इत्यर्थः, विषनाशकत्वात् सन्तापनाशकत्वाच्चेति भावः। सर्वेति।—सर्वेषां—समस्तानां, सत्त्वराशीनां—प्राणिसङ्घानां, रक्षायां—पालने, रक्षार्थं वा, प्रवृत्तः,—उद्यतः तेन, अत एव रक्षणीयं—पालनीयं, शरीरं—देहः येन यस्य वा तथाभूतेन, अवश्यमेव रक्षणार्हं-स्वदेहेन इत्यर्थः। विपरक्षापेक्षया—विपेभ्यः आत्मरक्षानुरोधेन।

(२९३) अभ्याशवर्त्तिनः,—सन्निकर्षस्थितस्य, निकटस्थितस्य इत्यर्थः, ("समीपे निकटासन्न। सदेशाभ्याशसविध" इत्यमरः)। चीवरपटान्तसंयतां—कौपीनाञ्चलबद्धाम्।

(२९४) उन्मुच्यमानायाः,—निष्काश्यमानायाः, यस्याः,—मन्दाकिन्याः, प्रभालेपिनि—कान्तिव्यापिनि, लब्धावकाशे—प्राप्तावसरे, बहुदूरव्यापिनीत्यर्थः, विशदमहसि—उज्ज्वलतेजसि, महीयसि—अतिमहति, रश्मिमण्डले—किरणनिचये, विसर्पति—प्रसरति। युगपत्—सहसा, एकदैव वा।

(२९५) मुकुलितेति।—मुकुलिताः,—विकाशोन्मुखा इति भावः लताः,—वीरुध एव, वध्वः—स्त्रियः, नायिका इति यावत् तासु उत्कलिकाः,—समुद्भूतकाङ्क्षाः-इति भावः तरुभिः—वृक्षैः, नायकैरिति भावः, आ मूलात्—शिफाम् आरभ्य शिखरपल्लवमित्यर्थः, विकासितम् इव—उल्लासितमिव, लताविकासविधयेति भावः।

(२९६) अभिनवेति।—अभिनवं—नूतनं, यत् चन्द्रतालदलियभासिति भावः,

धावितमिव धुतपक्षपुटपटलधवलितगगनं वनसरसीहंसयूथैः, (२९७) स्फुटितमिव भरवशविशीर्य्यमाणधूलिधवलैः गर्भभेदसूचितसूचीसञ्चयशुचिभिः केतकीवाटैः, (२९८) उद्दलितदलदन्तुराभिः प्रबुद्धमिव कुमुदिनीभिः, (२९९) विधुतसितसटाभारभरितदिक्चक्रैः चलितमिव केसरिकुलैः, प्रहसितमिव (३००) दशनांशुमालाऽऽलोकलिप्यमानवनं वनदेवताभिः, विकसितमिव (३०१) शिथिलितकुसुमकोशकेसराट्टहासनिर-

---

यत् मृणालं—बिसं, तत्र लुब्धैः—लोलुपैः, धुतेति।—धुतैः,—कम्पितैः, विस्तारितैरिति भावः, यद्वा,—धुतानां—कम्पितानां, पक्षपुटानां—पक्षयुगलानां, पटलैः,—समूहैः, धवलितं—श्वेतीकृतं, गगनं—नभः यस्मिन् तद्यथा तथा, वनसरसीहंसयूथैः,—आरण्यसरोवरहंसवृन्दैः, धावितमिव—विद्रुतमिव। अत्र प्रकृतानां मन्दाकिनीप्रभाणाम् अप्रकृतहंसयूथधाविरचरूपेण सम्भावनादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम्।

(२९७) भरेति।—भरवशेन—पुष्टिवशेन, परिणतत्वेनेत्यर्थः, विशीर्य्यमाणाभिः,—विकीर्य्यमाणाभिः, धूलिभिः,—रजोभिः, परागैरिति यावत्, धवलाः,—शुभ्राः तैः, गर्भेति।—गर्भभेदेन—अभ्यन्तरस्फोटनेन, सूचितैः,—प्रकटितैः, स्फुटितैरित्यर्थः, सूचितानामिति वा सूचीनां—सूचीवत् तीक्ष्णानां शिखानां, सञ्चयैः,—समूहैः शुचयः,—विशदाः तैः, केतकीवाटैः—केतकीवनैरित्यर्थः, स्फुटितमिव—विकसितमिव इत्युत्प्रेक्षा।

(२९८) उद्दलितेति।—उद्दलितैः,—निर्गतैः, प्रस्फुटितैरिति यावत्, दलैः,—छदैः, दन्तुराभिः,—सञ्जातदन्ताभिरिव लक्ष्यमाणाभिः। प्रबुद्धमिव—विकसितमिव इत्युत्प्रेक्षा।

(२९९) विधुतेति।—विधुतेन—कम्पनवशात् विस्तारितेन, विधुतानामिति वा, सितसटानां—श्वेतजटानां, भारेण—भरेण, आतिशय्येनेत्यर्थः, भरितः,—आपूरितः, दिक्चक्रः,—दिक्समूहः, दिङ्मण्डलमित्यर्थः यैः तथाभूतैः, केसरिकुलैः,—सिंहवृन्दैः, चलितमिव—कम्पितमिव इत्युत्प्रेक्षा।

(३००) दशनेति।—दशनांशूनां—दन्तकिरणानां मालां—समूहः, तस्याः आलोकेन—प्रभया, लिप्यमानं—दिह्यमानं वनम्—अरण्यं यस्मिन् तद्यथा तथा।

(३०१) शिथिलितेति।—शिथिलितानां—श्लथीभूतानां, स्फोटनातिशय्यादिति भावः, कुसुमानां—पुष्पाणां, कोशकेसराः,—कर्णिकारकिञ्जल्काः, अभ्य-

रूढं काशकानने, (२०२) भ्रान्तमिव सम्भ्रमभ्रमितबाल- पल्लवपरिवेशश्वेतायमानैश्चमरीकदम्बकैः, (२०३) प्लुतमिव स्फायमानफेनिलतरलतरतरङ्गोद्गारिणा गिरिणदीपूरेण, (२०४) अपरताराग णलाभमुदितेन उदितमिव विकचमरीचि- चक्राक्रान्तककुभा पूर्णचन्द्रेण, (२०५) प्रक्षालित इव दावा- नलधूलिधूसरितदिगन्तो दिवसः, पुनरिव धौतानि अश्रुजल- क्लिष्टानि नारीणां मुखानि ।

न्तरस्थकेसरा इत्यर्थो वा, अट्टहासा इव—उच्चैर्हसितानि इव, निरङ्कुशं,—निर्बाधः यस्मिन् तत् यथा तथा, काशकानने,—इक्षुगन्धाख्यतृणविशेषारण्ये इत्यर्थ ।

(२०२) सम्भ्रमेति ।—सम्भ्रमेण—त्वराविशेषेण, भ्रमितैः,—चालितैः, बाल- पल्लवपरिवेशैः —पुच्छलोमकिसलयमण्डलैः, श्वेतायमाना,—श्वेता इव आचरन्ति तैः, ["कर्तुः क्यङ—" (३।१।११ पा०) इति आचारार्थे क्यङ्] चमरीकदम्बकैः,—चमरीसञ्ज्ञकमृगविशेषवृन्दैः, भ्रान्तमिव—चलितमिव इत्युत्प्रेक्षा ।

(२०३) स्फायमानेति ।—स्फायमाना,—वर्द्धमाना, फेनिला,—डिण्डीर- युक्ताः, तरलतरा,—अतिचञ्चला, ये तरङ्गा,—ऊर्मय, तान् उद्गिरति— उद्वमतीति तथाभूतेन, गिरिणदीपूरेण—पर्वतीयसरिज्जलप्रवाहेणेत्यर्थः, ["गिरिनद्या- दीनां वा" (वा०) इति णत्विकल्पः] प्लुतमिव—विलुप्तमिव इत्युत्प्रेक्षा ।

(२०४) अपरेति ।—अपरे—अन्ये, आकाशसञ्चारिताख्याः नवीनाः, तारापतित्वात् चन्द्रस्य इति भाव, तारागणा,—नक्षत्रवृन्दानि, तेषां लाभ,—प्राप्ति, तेन मुदित,—प्रहृष्ट तेन, विकचेति ।—विकचैः,—विकस्वरैः मरीचीनां—मयूखानां, चक्रैः,—समूहैः, आक्रान्ता,—आपूरिता, हर्षातिरेकादिति भाव, ककुभ,—दिशः येन तथोक्तेन ।

(२०५) प्रक्षालित —धौत । दावानलेति ।—दावानलस्य—वनवह्नेः, धूलिभि, —भस्मभिरित्यर्थ, धूसरित,—पाण्डुर, दिगन्त,—आशाप्रान्त यस्मिन् तथाभूत । पुन —प्रथम जवेन प्रक्षालितान्यपि भूयोऽपि इत्यर्थः, धौतानि—क्षालितानि अश्रुजल क्लिष्टानि—बाष्पवर्षेण मलिनानि, मुखानीव—आननानीव । अत्र धावल्यसाम्यात् प्रकृतस्य मन्दाकिनीहारस्य अप्रकृतनारीमुखत्वेन सम्भावनात् जात्युत्प्रेक्षाऽलङ्कार, गुणस्य बहुधावकत्वात् ।

राजा तु (२०६) मांसलैः तस्याः सम्मुखैः मयूखैः आकुली-क्रियमाणं मुहुर्मुहुः उन्मीलयन् निमीलयंश्च चक्षुः कथमपि प्रयत्नेन ददर्श (२०७) सर्वाशापूरणीं पङ्क्तीकृतामिव दिङ्नाग-करशीकरसंहतिं, (२०८) घनमुक्तां शारदीम् इव लेखीकृतां ज्योत्स्नां, (२०९) प्रकटपदकचिह्नां सञ्चारवीथीमिव बालेन्दोः, (२१०) निश्चलीभूतां सप्तर्षिमालामिव हस्तमुक्ताम्, अभिभूतसकलभुवनभूषणभूतिप्रभावाम् ऐशानीमिव शशि-

(२०६) मांसलैः,—प्रभूतैः। तस्याः—एकावल्याः। सम्मुखैः,—आभिमुख्य-वर्त्तिभिः। आकुलीक्रियमाणं—व्याकुलीक्रियमाणं, प्रतिबध्यमानमित्यर्थः दर्शनशक्त्युपरोधादिति भावः। उन्मीलयन्—उन्मेषयन्। निमीलयन्—मुद्रितं कुर्वन्। प्रयत्नेन—प्रकृष्टचेष्टया, एकावलीप्रभाभिः दृष्टिरोधादिति भावः।

(२०७) सर्वाशापूरणीं—सर्वदिगुद्भासिनीं सर्वदिग्व्यापिनीं वा, सर्वमनोरथ-सम्पादिनीञ्च पङ्क्तीकृता—श्रेणीक्रमेण स्थापिता दिङ्नागेति।—दिङ्नागस्य—ऐरावतस्य, करः,—शुण्डः, तस्य शीकरसंहतिमिव निर्गलदम्बुबिन्दुधारामिव। इयन्तु उपमा भूलोकदुर्लभस्य महाप्रमाणस्य आतपुष्कस्य ऐरावतस्य कराग्रे छतत्वात् दुष्प्रापतरत्वातिशयस्य द्योतनार्था इति बोद्धव्यम्।

(२०८) घनमुक्ता—मेघावरणरहिता निरन्तरसन्निविष्टमुक्ताफलखचिताञ्च, शारदी—शरत्कालिकीम्, अतिविशदत्वादिति भावः, लेखीकृता—श्रेणीकृता, ज्योत्स्नामिव—चन्द्रिकामिव।

(२०९) प्रकटेति।—प्रकटम्—उज्ज्वलं, पदकं—मध्यमणिः, पदमिव—चरण-मिव इति पदकं तच्च, चिह्नं—लक्ष्म यस्याः सा, बालेन्दोः,—नवोदितस्य चन्द्रस्य, स्वल्प-दर्शनत्वात् बालेन्दोरिति पदं प्रयुक्तं, सञ्चारवीथीमिव—सञ्चरणपद्धतिमिव, चित्ताकर्षक-तया अतिशुभ्रतया च तद्गतानि मुक्ताफलानि द्वितीयाचन्द्रस्य पदविन्यासचक्राणीव शुशुभिरे इति भावः।

(२१०) हस्तमुक्ता—हस्तात्—करात्, भिन्नोरिति भावः, हस्तो नाम नक्षत्रं, तस्माच्च मुक्ता—निर्गताम्, एवं पुनर्योगोऽपि दृश्यते, तथा हि ज्योतिषे,—"हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्वसुः मृगशिरस्तथा पुष्यः। पुंसञ्ज्ञितः च कार्ये पञ्चमाय गर्भ-शब्दः १" इति। हस्ते समुदयस्य शरत्कालिकतया सप्तर्षिमण्डलस्य अनुन्नयाभासम्पत्तेः इत्यन्योन्यादानमिति चेदम्, निश्चलीभूता—स्थिरीभूता, सप्तर्षिमालामिव—

कला, धवलतागुणगृहीता कान्तिमिव निर्गतां क्षीरराशेः, (३११) अनेकमहामहीभृत्परम्पराऽऽगतां गङ्गामिव दुर्गतिहराम्, (३१२) अनवरतस्फुरिततरलांशुका (३१३) पुरःसरपताकामिव महेश्वरभावागमस्य, घनसारशुक्लां दन्तपङ्क्तिम् इव अभिमुखस्य ईश्वरस्य, (३१४) वरमनोरथपूरणसमर्थां

मरीच्यादिसप्तर्षिसमुद्भूतमिव। अभिभूतेति।—अभिभूत,—विजित, सकलाना—सर्वेषां, भुवनाना—लोकाना, भूषणभूते—अलङ्कारसम्पद, प्रभाव—उत्कर्षः यया ताम्, अन्यत्र—अभिभूत,—निर्जित, सकलभुवनस्य—चतुर्दशलोकस्य, भूषण—अलङ्कारस्वरूप इत्यर्थः महादेव इति यावत्, तस्य भूतेः—भस्मन, पङ्क्तिमस्य इति भाव, प्रभाव यया ताम् ऐशानीम्—ईशानस्य—शिवस्य इयमिति ताम्, शैवीमित्यर्थः, चन्द्रशेखरस्य शिरःशेखरीभूतामिति यावत्। धवलतेति।—धवलतागुणेन—शैत्यधर्मेण श्वेतवर्णतन्तुना च गृहीता—आश्रिता, गुम्फिता च ताम्। क्षीरराशेः—दुग्धसमुद्रादित्यर्थः क्षीरोदधेरिति वा।

(३११) अनेकेति।—अनेके—बहवः महान्तः,—उन्नताः, श्रेष्ठाश्च महीभृतः,—पर्वताः राजानश्च तेषां परम्परा—धारा तस्याः आगता—उपस्थिता ताम्, दुर्गतिहरां—दारिद्र्यहारिणीं, नरकनिवारिणीञ्च। ("दुर्गतिर्नरके नैःस्वे" इति मेदिनी)।

(३१२) अनवरतेति।—अनवरतं—सततं, स्फुरिता,—स्फूर्त्तिं गता, तरलस्य—मध्यमणेः, अंशुकाः,—किरणाः, यस्याः,—तरला,—चञ्चला, अंशुका,—किरणा, तरलानि—चञ्चलानि सूक्ष्माणि वा अंशुकानि—पटाश्च यस्याः तथोक्ताम्।

(३१२) महेश्वरभावागमस्य—महेश्वरस्य भावः—महैश्वर्यमित्यर्थः, तस्य आगमः—प्राप्तिः तस्य साम्राज्यलाभस्य इत्यर्थः पुरःसरेति।—पुरः,—अग्रतः सरति—गच्छतीति पुरःसरी ("पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः" (वा०) इति टः), सा चासौ पताका—वैजयन्ती चेति तामिव। अभिमुखस्य—अनुकूलस्य इति यावत् ईश्वरस्य—प्रभोः, दैवस्य वा, घनसारशुक्लां—कर्पूरवत् धवलाम्, ("अथ कर्पूरमस्त्रियाम्। घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका॥" इत्यमरः) अन्यत्र,—घना—निरन्तरा, सारा—सारवती, दृढा च, सा चासौ शुक्ला—शुभ्रा चेति ताम्, दन्तपङ्क्तिमिव—दशनश्रेणीमिव।

(३१५) वरमनोरथपूरणसमर्था—वरः,—श्रेष्ठः, मनोरथः,—कामः, उत्तमाभिलाष इति यावत्, वरस्य—जामातुः मनोरथस्य, तस्य पूरणे—साधने, समर्था—दक्षा

स्वयंवरस्रजमिव भुवनश्रियः, (३१५) निजकरपल्लवावरणदुर्लक्ष्यां (३१६) चक्षूरागविहसतिकामिव वसुधायाः, (३१७) मन्त्रकोपसाधनप्रवृत्तस्य अक्षमालामिव राजधर्मस्य, (३१८) समुद्रालङ्कारभूतां महालेख्यपट्टिकामिव कुबेरकोशस्य, पश्यन् च एतां विस्मयम् आजगाम मनसा सुचिरम्।

स्रा, भुवनश्रियः,—जगल्लक्ष्म्याः, राजलक्ष्म्याः इति यावत् स्वयंवरस्रजं—स्वयम्—आत्मना, कन्ययेति यावत्, वरः—वरणं स्वपतेरिति भावः, तत्र तस्मै वा स्रक्—शुभकुसुममाल्यं, भाविपतेर्गलदेशे अर्पणार्थमिति भावः।

(३१५) निजेति।—निजाः,—स्वीयाः, कराः—रश्मय एव, पल्लवाः,—किसलयाः, प्रभातारुण्यात् दृष्टिरोधकत्वसाधर्म्याच्च इति भावः, निजः—स्वीयः करपल्लवः,—हस्तकिसलयश्च तैः तेन च आवरणेन—आच्छादनेन, दुर्लक्ष्या—दुर्दर्शाम्।

(३१६) चक्षूरागेति।—चक्षुषः,—नेत्रस्य, रागः—प्रीतिः तेन विहसतिका—नम्रहासः ताम् इव, स्वनाथे राजनि प्रणयातिशयात् वसुधा करपल्लवेन निजमुखमाच्छाद्य हारप्रभाव्याजेन विहसतीवेति भावः।

(३१७) मन्त्रेति।—मन्त्रः,—मन्त्रणा, मन्त्रिभिः सह स्वकर्तव्याकर्तव्यावधारणमित्यर्थः, कोषः,—धनं, साधनं—हस्त्यश्वादिबलं, तत्र तन्माद्धे इत्यर्थः, यद्वा,—तेन, मन्त्रादिसहायेन इत्यर्थः, प्रवृत्तः,—उद्यतः अभीष्टसम्पादने निरतः इति वा तस्य। अन्यत्र—मन्त्रः,—देवादीनां साधनीभूतः तत्प्रतिपादकः शब्दसमूहः, ("मन्त्रो वेदांशभेदे स्यात् देवादीनाञ्च साधने। गुह्यवादेऽपि च पुमान्" इति मेदिनी) स एव कोषः,—अर्थसङ्घातः ("कोषोऽस्त्री कुड्मले पात्रे ०। जातिकोषेऽर्थसङ्घाते ॥" इति मेदिनी) तस्य साधनाय—सिद्धिलाभाय प्रवृत्तस्य—निरतस्य। अक्षमालामिव—जपमालिकामिव यस्य राज्ञः समीपे एषा रत्नमाला तिष्ठति तस्य मन्त्रादिकमप्रतिहतबलं भवतीति तात्पर्यम्।

(३१८) समुद्रेति।—समुद्रः—सागरः, तस्य अलङ्कारः—भूषणं तद्भूतां—तद्रूपत्वेन विराजमानामित्यर्थः, निखिलसागरसारस्वरूपामिति यावत्, अन्यत्र,—समुद्रः,—मुद्रया—स्वग्रीवादकचिह्नविशेषेण "शीलमोहर" इति वङ्गभाषया इति चिह्नितत्वं, अङ्गुलिस्थमुद्राङ्कनोपयुक्ताङ्गुरीयकचिह्नेन वा सहितश्च योऽलङ्कारः, तद्भूता—तद्रूपा, कुबेरकोषस्य—धनेश्वरभाण्डागारस्य महालेख्यपट्टिकामिव—महती—एतादृशी रत्नानि अस्मिन् कुबेरकोषे सन्तीति गणना, तस्याः लेख्यपट्टिका—"पाटा" इति वङ्गभाषया

आचार्य्यस्तु ताम् (३१९) उद्धृत्य बबन्ध बन्धुरे स्कन्धभागे भूपतेः। अथ नरपतिरपि प्रीतिम् उपदर्शयन् प्रत्यवादीत्,— "आर्य्य! रत्नानाम् ईदृशानाम् अनर्हाः प्रायेण पुरुषाः। तपःसिद्धिः इयमार्य्यस्य देवताप्रसादो वा। के च वयम् इदानीम् आत्मनोऽपि? किमुत ग्रहणस्य प्रत्याख्यानस्य वा? (३२०) दर्शनात् प्रभृति प्रभूतगुरुगुणगणक्रीतेन हृदयेन परवन्तो वयम्। (३२१) सङ्कल्पितम् इदम् आ मरणात् आर्य्योपयोगाय शरीरम्। अत्र कामचारो वः कर्त्तव्यानाम्" इति।

प्रसिद्धा त्रिपिटिका तामिव। एताम्—एकावलीम्। अत्रैकस्या एव एकावल्याः स्वैरमंशाम्बरोधकता द्वैधघटितानां मुक्तानामुन्मानानां सन्निवेशात् श्वेतशुद्धीर्णा कार्योपमालङ्कारः।

(३१९) उद्धृत्य—उत्तोल्य। बन्धुरे—नतानते, उच्चनीचसमे इत्यर्थः, रम्ये वा, ("बन्धुरं मुकुटे पुंसि । त्रिषु स्यादुन्नतनते ॥" इति मेदिनी)। अनर्हाः,—अयोग्याः। तपःसिद्धिः,—तपश्चर्य्यायाः साफल्यरूपा इत्यर्थः। इयम्—एकावली। देवताप्रसादः,—देवानुग्रहः, तपस्याप्रभावेण देवानुग्रहेण वा इयमार्य्येण लब्धा इति निष्कर्षः। के च वयम् आत्मनः,—स्वस्य, स्वदेहस्य इत्यर्थः, प्रभवः इति शेषः, न केऽपि वयमित्यर्थः, प्रत्याख्यानस्य—निराकरणस्य, अग्रहणस्येत्यर्थः।

(३२०) दर्शनात्—अवलोकनात्, भवत इति शेषः, [अत्र प्रभृतिशब्दयोगे पञ्चमी, "कार्त्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात्" इति दीक्षितोक्तेः]। प्रभूतेति।—प्रभूतानां—बहूनां, गुरुगुणानाम्—आचार्य्यगुणानाम्, यद्वा,—गुरूणां—महतां, गुणानां—दयादीनां, गणेन—समूहेन, क्रीतम्—आयत्तम् तेन। परवन्तः,—पराधीनाः, परतन्त्राः इति भावः।

(३२१) सङ्कल्पितम्—मनसा निर्द्धारितम्। आ मरणात्—मृत्युकालपर्य्यन्तम्, यावज्जीवमित्यर्थः, ["पञ्चम्यपाङ्परिभिः" (२।३।१० पा०) इति पञ्चमी] आर्य्योपयोगाय—आर्य्यस्य—भवतः, उपयोगः—व्यवहारः, इष्टकार्य्यसाधनमित्यर्थः, तस्मै आत्मानमुपयोक्तुमिति भावः, ["तुमर्थाच्च भाववचनात्" (२।३।१५ पा०) इति चतुर्थी] अभिहितमिदं शेषः। अत्र—शरीरे इत्यर्थः, वः,—युष्माकं, कर्त्तव्यानां—

(३२२) समतिक्रान्ते च कियत्यपि काले, गते च एकान्तनीवर्णनाऽऽलापे लोकस्य, अनन्तरं (३२३) लब्धविश्रम्भा राज्यश्रीः ताम्बूलवाहिनीं पत्रलताम् आहूय उपांशु किमपि कर्णमूले शनैः आदिदेश। दर्शितविनया च पत्रलता पार्थिवं व्यज्ञापयत्,—"देव! देवी विज्ञापयति,—'न स्मरामि आर्य्यस्य पुरः कदाचिदुच्चैः वचनमपि, कुतो विज्ञापनम्। इयं हि (३२४) शुचाम् असह्यता व्यापारयन्ती हतदैवदत्तादेशा (३२५) शिथिलयति विनयम्। अबलानां हि पतिरपत्यं वा (३२६) अवलम्बनम्। (३२७) उभयविकलानान्तु दुःखा-

---

कार्य्याणां, कामचारः,—यथेच्छगामित्वम्, अह मदीयेन शरीरेण भवत यावदिष्टं मनोरथं सम्पादयिष्यामीति भाव महेष्टे तवैव सम्पूर्णाधिकार इति फलितम्।

(३२२) समतिक्रान्ते—गते। लोकस्य—तत्रस्थस्य जनस्य, एकान्तनीवर्णनाऽऽलापे—एकान्तस्था,—मन्दाकिन्या, वर्णनमेव—विवरणमेव आलापः,—प्रसङ्गः तस्मिन्, ["यस्य च भावेन" (२।३।३७ पा०) इति सप्तमी] गते—निवृत्ते इत्यर्थः।

(३२३) लब्धविश्रम्भा—प्राप्तविश्वासा जनान्तराभावात् विगतसाध्वसा इति भावः। उपांशु—सुगूढम्। पार्थिवं—राजानं हर्षमिति यावत्। देवी—राज्यश्रीः। न स्मरामीति।—ज्येष्ठस्य ते समक्षम् अन्येन केनचित् सममपि उच्चैः भाषणमहं प्राक् कृतवतीति इदानीं वक्तुं न शक्नोमि तव पुरः साक्षात् आपदन्तु दूरे एव तिष्ठतु इति निष्कर्षः। आर्य्यस्य—मान्यस्य, भवत इत्यर्थः, ["षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन" (२।३।३० पा०) इति षष्ठी]।

(३२४) शुचां—शोकानाम्, असह्यता—दुःसहता। व्यापारयन्ती—विज्ञापयितुं नियोजयन्तीत्यर्थः। हतेति।—हतेन—दग्धेन इति यावत्, दैवेन—भाग्येन, दत्तः,—अर्पितः इत्यर्थः, आदेशः,—अनुमतिर्यस्यै तथाभूता, दुर्भाग्यायत्ता इत्यर्थः।

(३२५) शिथिलयति—शिथिलं करोति, ह्रासयति इत्यर्थः, यत भवतोऽग्रतः आलपितुं प्रवर्त्तते इति भावः।

(३२६) अवलम्बनम्—आश्रयः।

(३२७) उभयविकलानान्तु—उभाभ्यां—पत्या पुत्रेण चेत्यर्थः, विकलाः,—

ऽनलेन्धनायमानं प्राणितम् अश्लीलत्वमेव केवलम्। (३२८) आर्य्यागमनेन च क्लतोऽपि प्रतिहतो मरणप्रयत्नः। अत (३२९) काषायग्रहणाभ्यनुज्ञया अनुगृह्यतामयम् अपुण्यभाजन जनः' इति"। जनाधिपस्तु तदाकर्ण्य तूष्णीमेव अतिष्ठत्।

अथ आचार्य्यः (३३०) सुधीरम् अभ्यधात्,—"आयुष्मति! शोको हि नाम पर्य्यायः पिशाचस्य, रूपान्तरम् आक्षेपस्य, (३३१) तारुण्यं तमसः, विशेषणं विषस्य।

विरहिता तासाम्, अवीराणाम् इत्यर्थः, पतिपुत्त्रविहीनानाम् इति भावः, ["उभादुदात्तो नित्यम्" (५।२।४४ पा०) इति अयच्। "उभशब्दात् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे, तेन उभयत, उभयत्र "उभयपदविनीतनिद्रा" इत्यादि सिद्धम्" इत्याहुः तत्त्वबोधिनीटीकाकृत] दुःखेति।—दुःखमेव—मनःपीडा एव, अनलः,—अग्निः तस्य इन्धनं—काष्ठं, तदिवाचरत् दुःखानलेन्धनायमानं, शोकानलदाह्यभूतमित्यर्थः; ["कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च" (३।१।११ पा०) इति क्यङि शानचि च रूपम्] प्राणितं—जीवितं प्राणधारणमित्यर्थः अश्लीलत्वमेव—धार्ष्ट्यमेव, निर्लज्जत्वमेव इत्यर्थः, विधवाया जीवनं केवलं दुःखायैव, लोकापवादाय च इति भावः।

(३२८) आर्य्यागमनेन—आर्य्यस्य—भवतः, आगमनेन—उपस्थित्या, मरणप्रयत्नः,—मृत्युचेष्टा इति यावत्, प्रतिहतः—व्याहतः।

(३२९) काषायेति।—कषायेण रक्तं काषायं—रक्तवसनमित्यर्थः, भिक्षुधार्य्यमिति भावः, ["तेन रक्तं रागात्" (४।२।१ पा०) इत्यण्], तस्य ग्रहणम्—धारणम्, प्रव्रज्याऽवलम्बनमित्यर्थः, तत्र अभ्यनुज्ञा—अनुमतिः तया, अपुण्यभाजनः—पापीत्यर्थः। जनाधिपः,—हर्षः। तूष्णीं—मौनी, निर्वाक् इत्यर्थः।

(३३०) सुधीरं—प्रभूतधैर्य्यान्वितं यथा स्यात् तथा, धैर्य्यावलम्बनपूर्व्वकमित्यर्थः अतिस्वैरं वा, मन्दमन्दमित्यर्थः, ("धीरो धैर्य्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीवन्तु कुङ्कुमे" इति मेदिनी) पिशाचस्य—नीचाधमस्य देवयोनिविशेषस्य, चित्तविक्षेपकत्वादिति भावः, पर्य्यायः,—नामान्तरम्, आक्षेपस्य—वातव्याधिविशेषस्य, अचेतनतया भूविलुण्ठनरूपत्वस्य इति भावः, रूपान्तरम्—अन्यविधं रूपम्।

(३३१) तारुण्यं—यौवनं, तमसः,—अन्धकारस्य, सर्व्वाच्छादकत्वादिति भावः। विशेषणं—विशेषः, भेदभावमित्यर्थः, मोहोत्पादकत्वादिति भावः।

(२३२) अनन्तकः प्रेतनगरनायकः अयम्, अनिर्वृतिधर्म्मा दहनः अयम्, अक्षयो राजयक्ष्मा अयम्, (२३३) अलक्ष्मी-निवासो जनार्दनः अयम्, अपुण्यप्रवृत्तः क्षपणकः अयम्,

---

(२३२) अय—शोकः, अनन्तकः,—अन्त—विनाशं करोति इति अन्तकः, [तत्करोतीत्यर्थे अन्तशब्दात् णिच् स्वल्] स न भवतीति अनन्तकः,—अनिहन्ता इत्यर्थः, प्रेतनगरनायकः—यमः, अन्तक इति यावत्, अत्र अन्तकत्वरहिते प्रेतपुरनायके नितान्तमसम्भवदपि शोकस्य अन्तकादपि भीषणताद्योतनाय अनन्तकत्वरूपकाधिक्यवैशिष्ट्यमुपात्तं, तथा च अन्तकः केवलमन्तं जनयति, शोकस्तु तदजनयदपि दहति, इति शोके अन्तकतादात्म्याध्यासात् रूपकं, तत्राधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकमलङ्कारः— "अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत्" लक्षणात् विशेषणशेषाच्च श्लिष्टमित्यवगन्तव्यम् । शोकपक्षे तु—अनन्तकः,—अनन्तम्—अशेषं, पाररहितमित्यर्थः कायति—शब्दायते, कथयतीत्यर्थः इति अनन्तकः,—असीम इत्यर्थः । अनिर्वृतिधर्म्मा—अनिर्वृतिः,—अनिर्वाणं, धर्म्मः,—स्वरूपं यस्य सः, सदैव प्रज्वलन्नित्यर्थः, ["धर्म्मादनिच् केवलात्" (५।४।१२४ पा०) इत्यनिच्] दहनः—अग्निः, अत्र शोके दहनतादात्म्याध्यासात् रूपकं, निर्वाणरहितत्वञ्च दहने अत्यन्तासम्भवि इति तत्र तदारोपात् अधिकवैशिष्ट्यमुपात्तं, तथा च दहनः प्रज्वलन्नेव केवलं दहति निर्वाणभूतस्तु दहनात् विरमति, शोकस्तु सदैव समनस्कं देहं व्यथयति न तु कदाचिदुपशाम्यतीति शोकस्य दहनादपि भीषणत्वद्योतनात् पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अनिर्वृतिः,—अस्वास्थ्यम्, असुखमिति यावत् ("निर्वृतिः स्वस्थितावस्तं गमने च सुखे स्त्रियाम्" इति मेदिनी) धर्म्मः यस्य तथाभूतः, शोकस्य सदैव सन्तापकत्वादिति भावः । अय—शोकः अक्षयः—नास्ति क्षयः—नाशः यस्मात् तथोक्तः, क्षयरहित इत्यर्थः, राजयक्ष्मा—क्षयरोगविशेषः, तत्पक्षे तु—नास्ति क्षयो यस्य तथोक्तः, यावज्जीवस्थायी इत्यर्थः । अत्रापि क्षयरहितत्वं राजयक्ष्मणि अत्यन्तमसम्भवदपि शोकस्य राजयक्ष्मणोऽपि भीषणत्वद्योतनाय अक्षयत्वरूपमधिकवैशिष्ट्यमुपात्तम्, तथा च राजयक्ष्मा केवलं स्वात्मानमेव क्षिणोति, शोकस्तु सर्वानेव सपरिजनान् युगपत् विनिहन्ति इति शोके राजयक्ष्मतादात्म्याध्यासात् पूर्ववदलङ्कारः ।

(२३३) अलक्ष्मीनिवासः,—अलक्ष्म्याः,—निर्ऋतेः, "आलक्ष्मी" इति ख्यातायाः लक्ष्मीविरुद्धायाः इत्यर्थः, निवासः—आश्रयः, जनार्दनः,—विष्णुः, ["नन्दिग्रहि—" (३।१।१३४ पा०) इति ल्युः] । अत्र लक्ष्मीनिवासत्वाभावस्य जनार्दने अत्यन्तासम्-

(२२४) अप्रतिबोधो निद्राप्रकारः अयम्, अनलसधर्मा सन्निपातः अयम्, (२२५) अशिवसहचरो विनायकः

यत्र लोकस्य भक्ष्यत्वसंविततया ततोऽपि जनार्दनत्वातिशय अधिकं वैशिष्ट्य-मुपात्तमिति पूर्ववदलङ्कारः। श्लोकपक्षे तु—भक्ष्यौनिवास इति लोकस्यामङ्गल-विनाशभूमिसम्भूततया बोध्यम्, भक्ष्यौवन्तो हि केवलं शाकैरभिभूयन्त इति तात्पर्यम्। जनार्दन इति।—जनान्—लोकान्, अर्दयति—पीडयति इति व्युत्पत्त्या जनपीडक इत्यर्थः। अपुण्यप्रसूः—पापप्रसूः पापरत इत्यर्थः चपणकः,—क्षपणकः। अत्रापि अपुण्यप्रसूतत्व चपणके नितान्तसम्भवेऽपि लोके तत्सम्बद्धतदारोपात् पूर्ववदलङ्कारः। श्लोकपक्षे तु—अपुण्यप्रसूः—अपुण्येन—असुकृतेन हेतुना, प्रसूतः—आपतितः इत्यर्थः चपणकः,—चपयति—नाशयति देहमिति व्युत्पत्त्या देहनाशक इत्यर्थः।

(२२४) अप्रतिबोधः,—अपुनर्जागरः, निद्राप्रकारः—निद्राभेदः, निद्रानन्तरं पुनः जागरणस्य अवश्यम्भावात् अप्रतिबोधत्ववैशिष्ट्यं निद्रायां न सम्भवति इति तत्र तदारोपात् अत्रापि पूर्ववदलङ्कारः। श्लोकपक्षे तु—अप्रतिबोधः,—प्रबोधप्रतिबन्धकः, सान्त्वनावाक्येनानपनेय इत्यर्थः निद्राप्रकारः,—निद्रां प्रकिरन्ति—निरस्यन्तीति तद्दोषः, लोकस्य निद्रापहारकत्वादिति भावः। अनलसधर्मा—अनलसः—"अलसं चाप्यनु-त्साहं कर्मस्वालस्यमुच्यते" इत्युक्तलक्षणम् आलस्येन वर्जितः धर्मः—स्वभावो यस्य तादृशः सन्निपातः—विकृतानां वातपित्तकफानां दोषत्रयाणां मध्यक मिलनजनितः व्याधिविशेषः सन्निपाते हि तन्द्रामोहादिभिराच्छन्नतया निश्चेष्टत्वेन कस्यापि अरक्षणात् अनलसधर्मेति विशेषणं न युज्यते इति तत्र तदारोपात् पूर्ववदलङ्कारः। श्लोकपक्षे तु—अनलसधर्मा—अनलम् धर्मा यस्य तादृशः, अनलेन—अग्निना सधर्मा—सदृशः इति च, सदैव तापमुत्पादकत्वात् अन्तर्दाहकत्वाच्च इति भावः, ["धर्मादनिच् केवलात्" (५।४।१२४ पा०) इत्यनिच्] सन्निपातः,—सम्यक् निपातयति—भूमौ निक्षिपति, घातयति वा इति व्युत्पत्त्या मारक इत्यर्थः।

(२२५) अशिवसहचरः—अशिवम्—अमङ्गलम्, यद्वा,—अशिवः—शिव-व्यतिरिक्तः, तस्य सहचरः,—सहायः विनायकः—गणपतिः, अमङ्गलनाशके शिव-तनये वा गणपतौ अशिवसहचरत्ववैशिष्ट्यस्यैकान्तासम्भवेऽपि लोके तत्सम्बद्धतदारोपात् पूर्ववदलङ्कारः। श्लोकपक्षे तु—अशिवसहचरः,—अपमङ्गलसहायः, तथामङ्गलसम्बद्धत्वात्

अयम्, (२२६) अबुधसेवितो ग्रहवर्ग अयम्, अयोगसमुत्थो ज्योतिष्प्रकारः अयम्; (२२७) स्नेहात् वायुप्रकोपः, मानसात् अग्निसम्भवः, (२२८) आर्द्रभावात् रजःक्षोभः, रमात्

हिति बोध्यं, विनायकः,—विघ्न ("विनायकस्तु हेरम्बे तार्क्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ" इति मेदिनी), यद्वा,—विशेषेण नयति—मारयति यः स मारकः इत्यर्थः।

(२२६) अबुधसेवितः,—बुधः,—सौम्यग्रहः, तेन सेवितः,—युक्तः न भवति इति तथोक्तः, बुधवर्ज्जित इत्यर्थः, ग्रहवर्गः,—ग्रहाः—सूर्य्यादयः, ("ग्रहोऽनुग्रह-निर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमे। सूर्य्यादौ पूतनादौ च सैंहिकेयोपरागयोः॥" इति मेदिनी) तेषां वर्गः,—समूहः। अत्रापि ग्रहवर्गे बुधविहीनत्वस्यासम्भवात् पूर्ववदलङ्कारः। शोकपक्षे तु—अबुधैः,—मूर्खैः, सेवितः—शीलितः इत्यर्थः, ग्रहाणां—व्यसनानां, वर्गः अज्ञानिनामेव शोकोदयात् इति भावः। अयोगेति।—अयोगः,—चित्तवृत्तिनिरोधाभावः, तेन समुत्थः,—उत्पन्नः, ज्योतिष्प्रकारः,—परज्ञानम्, अयोगे ज्यानस्य समुदयस्या—सम्भवात् पूर्ववदलङ्कारः, अनेकार्थाभिधायित्वेन च सर्वत्र श्लेषानुप्राणितमेतदित्यवधेयम्। शोकपक्षे तु—अयोगेन—अननुकूलदैवेन, समुत्थः—समुद्भूतः, यद्वा,—योगे—प्रियसमागमे सति, न समुत्तिष्ठति इति अयोगसमुत्थः, ज्योतिष्प्रकारः,—अग्निस्वरूपः, दाहकतया इति भावः।

(२२७) स्नेहात—पुष्टिहेतुभूतघृतादेः, वायुप्रकोपः,—औद्धत्यं, वातप्रशमकात् घृतादिस्नेहात् वायुप्रकोप इति विरोधः। स्नेहात्—प्रणयात्, वायुप्रकोपः,—उन्मादरोगस्वरूप इत्यर्थः, इति तत्परिहारः। शोकपक्षे—स्नेहात्—प्रणयजन्यत्वात्, वायुप्रकोपपक्षे च स्नेहात् पुष्टिहेतुघृतादिजन्यत्वाच्च श्लेषानुप्राणितोऽयमित्यवधेयम्। एवमुत्तरत्रापि। मानसात—तदाख्यात् देवसरसः, अग्निसम्भवः—समुद्भूताग्निस्वरूपः अग्निनिर्वाणहेतुभूतात् जलात् अग्निसम्भव इति विरोधः, मानसात—चेतसः, अग्निसम्भवः,—अनलोत्पत्तिः, शोकस्य अनलदाहकत्वात् मनःसमुद्भवत्वाच्च इति परिहारः। शोकपक्षे—मानसात्—चेतसः, अग्निसम्भवपक्षे च मानसात—देवसरोविशेषजायमानत्वाच्च श्लेषानुप्राणितोऽयमित्यवधेयम्।

(२२८) आर्द्रभावात—सरसत्वात, आर्द्रीभूतस्थलादपीत्यर्थः, रजःक्षोभः—रजसा—धूलीनां, क्षोभः,—प्रसरः, धूलीप्रसरनिवारकात् जलाद्यार्द्रवस्तुनः रजःक्षोभ इति विरोधः, आर्द्रभावात्—वात्सल्यात्, रजःक्षोभः,—रजसः,—गुणविशेषस्य, क्षोभः, विजृम्भितं, शोकस्य रजोगुणकार्य्यत्वादस्यौ रजोगुणविकारस्वरूपः,

अभिशोषं, रागात् कालपरिणामः । (२३९) तत् अस्य अजस्रास्रस्राविणो हृदयमहाव्रणस्य, (२४०) बहुलदोषान्ध-

इति परिहारः, शोके हि चेतस आर्द्रभावादेव जायते, न तु काठिन्यात् इति भावः । अत्र साध्यस्य रजःशोषस्य साधनस्य आर्द्रभावस्य इत्युभयस्यापि श्लिष्टत्वम् । रसात्—रसाधिक्यात् पुष्टिकारकादित्यर्थः, जलादिरूपात् वा, अभिशोषं,—शरीरादि-शोषणम् इति विरोधः, रसात्—अनुरागात् अभिशोषं,—शोषणम् आत्मशोषणकारकं इत्यर्थः इति परिहारः, रसात्—रसायनात् अभिशोषं,—शरीरशोषणं तथा रसात्—अनुरागात् अभिशोषं—प्रणयिन पृथक्त्वात् जायत इति रसभूतस्य हेतो अभिशोषरूपसाध्यस्य च द्वयोरपि श्लिष्टत्वात् श्लेषानुप्राणितोऽयमिति ज्ञेयम् । रागात् —लौहित्यात्, कालपरिणामः —कालः—कृष्णः, कृष्णवर्ण इत्यर्थः, परिणामः— परिणतिः इत्यर्थः यस्य तथाभूतः लौहित्यात् कृष्णवर्णता इति विरोधः, रागात्— अत्यासक्तात् कालपरिणामः,—कालः,—यमः, परिणामः,—परिणतिः, शेषफलमिति यावत् यस्य तथोक्तः जीवननाशः चरमं फलमस्येति भावः, इति परिहारः । अत्रापि रागस्य अत्यासक्ति-लौहित्यरूपानेकार्थाभिधायित्वात् हेतौ साध्यीभूतकालपरिणामस्यापि जीवन-नाश कृष्णवर्णताप्राप्तिरूपानेकार्थाभिधायित्वात् श्लिष्टत्वेन पूर्ववत् श्लेषमूलकोऽयमिति ज्ञेयम् ।

(२३९) "तत् अस्य" इत्यस्य "आपातम्" इत्यनेन सम्बन्धः । अस्य—शोकस्य । अजस्रास्रस्राविणः —अजस्रम्—अनवरतम् अस्रम्—अस्रु शोणितञ्च ("अस्रं कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते" इति मेदिनी) स्रावयति—क्षारयति, स्रवति च— क्षरति च इति तथोक्तस्य [स्रवते "नन्दिग्रहि—" (३।१।१३४ पा०) इति णिनिः । "अजस्रास्रस्राविणः" इत्यत्र "अजस्रस्राविणः" इति पाठान्तरं दृश्यते, तत्र शोकपक्षे— अजस्रं स्रावयति, अश्रूणि इति शेषः यः तथोक्तस्य, व्रणपक्षे च—अजस्रं स्रवति, रुधिरादिकमिति शेषः यः तथोक्तस्य, इति णिजर्थघटिताघटितरूपेण व्याख्येयम्, शोकस्य अश्रुस्रावकर्तृत्वाभावादिति दिक्] हृदयेति ।—हृदयस्य—चेतसः, महत्— महत् व्रणः,—क्षतं तस्य, तत्स्वरूपस्येत्यर्थः, "रुणोति यस्मात् रूढोऽपि व्रणवान्न न गच्छति । आ देहधारणात् तस्माद् व्रण इत्युच्यते बुधैः ॥" इति व्रणनिरुक्त्या दुःखस्य स्वदकस्य तस्य यावज्जीवमनपनेयत्वात् व्रणत्वमिति भावः ।

(२४०) बहुलेति ।—बहुलदोषाः —मन्त्र्यदूषणानि बहवः अपगुणाः इत्यर्थः, पापानि च इति यावत् कृष्णपक्षस्य रात्रयः ("बहुला नीलिकायां ... । पुंस्यग्नौ कृष्ण

कालुष्यप्रवेशप्रसरस्य प्राणतस्करस्य, (३४१) शून्यताहेतोः महाभूतग्रामघातकस्य, (३४२) सकलविग्रहचण्डदक्षस्य दोषचक्रवर्त्तिनः, (३४३) कार्श्यश्वासप्रलापोपद्रवबहुलस्य दीर्घरोगस्य, (३४४) असद्ग्रहस्य सकललोकक्षयधूमकेतोः, जीवि-

---

पदे च वाच्यवत् प्राज्ञकृष्णयोः ॥" "दोषः स्याद्दूषणे पापे दोषा रात्रौ भुजेऽपि च" इत्युभयत्रापि मेदिनी) त एव अन्धकाराः, मोहाः, अज्ञानानि इति यावत्, तासु रात्रिषु ये अन्धकाराः,—तमांसि इति च ते तम्य,—प्राप्त प्रवेशप्रसरः,—अभ्यन्तरा-गमनावकाशः येन तथाभूतस्य, प्राणतस्करस्य—जीवनापहारिणः इत्यर्थः, प्राणविघातक-चौरस्वरूपस्य इति यावत् ।

(३४१) शून्यताहेतोः,—किं कर्त्तव्यताविमूढताकारणस्य, यद्वा —शून्यता—जनाभावता, निर्जनता इत्यर्थः हेतुः,—उद्बोधकारणं यस्य तथाभूतस्य, एकाकितायां शोकवृद्धिलाभादिति भावः, महेति।—महाभूतग्रामाणां महताम्—प्रभूतानां, सर्वेषा-मिति यावत्, भूतग्रामाणां—प्राणिसमूहानां, मानवादीनामित्यर्थः, घातकः,—नाशकः तस्य, तत्स्वरूपस्येत्यर्थः, यद्वा,—महाभूतग्रामाणां—क्षित्यादिपञ्चमहाभूतानां, घातकस्य प्रबलशोकावशेन कार्य्यभूतस्य देहस्य नाशात् कारणभूतस्य पञ्चमहाभूतस्य क्षित्यादिषु बाह्यपञ्चभूतेषु लयादिति भावः ।

(३४२) सकलेति।—सकलानां—सर्वेषां, सकला वा विग्रहाः—शरीराणि, विरोधाश्च, सङ्ग्रामा इति यावत्, ("विग्रहः कायविस्तारविभागे ना रणेऽस्त्रियाम्" इति मेदिनी) तेषां चण्डः—चण्डकरणः तत्र दक्षः—निपुणः तस्य दोषचक्रवर्त्तिनः,—दोषाणां—कामक्रोधादिरिपूणां, चक्रे—मण्डले, वर्त्तते—मुख्यतया तिष्ठतीति तथोक्तस्य, निखिलदोषाधिराजस्वरूपस्य इति भावः ।

(३४३) कार्श्येति।—कार्श्यं—कृशता, शोकेन रोगेण च इति भावः श्वासः,—दीर्घनिश्वासः, व्याधिविशेषश्च, प्रलापः,—अनर्थकं वचनं ("प्रलापोऽनर्थकं वचः" इत्यमरः) शोकेन बुद्धिविपर्य्ययात्, व्याध्यारम्भकदोषकोपाच्च इति भावः त एव उपद्रवाः,—उत्पाताः, व्याधेरुत्तरकालजाः अन्ये व्याधयश्च तैः बहुलः,—पूर्णः तस्य, उपद्रवलक्षणमुक्तं वैद्यके,—"व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः । उपक्रमविरोधि-त्वात् स ह्युपद्रव उच्यते ॥" इति, दीर्घरोगस्य—दीर्घकालभोग्यरोगविशेषस्वरूपस्य, क्षयादितुल्यस्येति यावत् आ देहधारणादस्यानपायित्वादिति भावः ।

(३४४) असद्ग्रहस्य—असति—असाधुविषये, निन्दनीये आग्रहः आदौ इति,

तापहारदत्तस्य अक्षणरुचेः अनभ्रवज्रपातस्य, (२४५) स्फुरदनवद्यविद्याविद्युद्द्योतमानानि, गहनग्रन्थग्रन्थिगूढगर्भग्रहणगम्भीराणि, (२४६) भूरिकाव्यकथाकठोराणि, बहुशास्त्रोद्वहनवहन्ति, विदुषामपि हृदयानि न अलं सोढुम् आपातम्;

भाव, ग्रह,—आविश्य यस्मात् तथाभूतस्य, उत्पातसूचकदुष्टग्रहस्य च, सकलेति।——सकलानां—सर्वेषां, लोकानां—प्राणिनां, धूमे—नाम्नि धूमकेतु,—उपग्रहविशेष, अशिव तस्य तद्रूपस्य इत्यर्थे, "उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थित" इति कुमारसम्भवे कालिदास। जीवितापहारदत्तस्य—जीवनवधकरणपटो, उभयत्रापि तुल्यम्, अक्षणरुचे,—नास्ति क्षणमपि—मुहूर्त्तमपि रुचि,—अनुराग, करणीयविषयेषु इति भाव, रुचि,—आहाराभिलाषो वा यस्मिन् तथोक्तस्य, क्षणरुचि,—क्षणप्रभा, विद्युदित्यर्थ, सा न भवति इति तस्य, अविद्युतश्च, विद्युद्विरहितस्येत्यर्थ, अनभ्रवज्रपातस्य—मेघासम्बद्धाशनिपतनस्वरूपस्य इति यावत्, अस्य—शोकस्य इति पूर्वेण सम्बन्ध। अत्र श्लिष्टविशेषणोपहिताना हृदयमहाव्रणादीनाम् अनभ्रवज्रपातान्ताना शोके तादात्म्याध्यासात् श्लिष्ट मालारूपकमलङ्कार।

(२४५) स्फुरदिति।—स्फुरन्ती—राजमाना, अनवद्या—अनिन्द्या, विद्या—ज्ञानम् एव, विद्युत्—सौदामनी, शोकान्धकाराच्छन्नहृदये तस्या विद्युदत् क्षणिकस्फुरणादिति भाव, तया उद्योतमानानि—उद्भासमानानि। गहनेति।—गहनानां—निविडानां, कठिनानामित्यर्थ, दुष्प्रवेशानामिति यावत्, ग्रन्थानां—शास्त्राणां, ये ग्रन्थय—कूटाशा, दुर्बोधसमप्रदेशा इत्यर्थ, तेषां गूढा,—रहस्या, गुप्ता इति यावत्, ये गर्भा,—अन्तर्गता भावा, पदार्था इत्यर्थ, तेषां ग्रहणेन—अवबोधेन, गम्भीराणि—गाम्भीर्यवत्तया अनाविलानि भावबहुलानीत्यर्थ।

(२४६) भूरीति।—भूरिभि,—बह्वीभि, काव्यकथाभि,—कविरचितसुभाषितावलिभि कठोराणि—कठिनानि, तत्तत्काव्यनिहितबहुशोचनीयव्यापारश्रवणपठनाभ्यामिति भाव, यद्वा,—विविधकाव्यकथाभि समुद्भासिततया संहतीकृततया च सहसा केनापि भेत्तुं द्रवीकर्त्तुं वा अशक्यानीत्यर्थ। बहुति। बहूनां—प्रभूतानां, शास्त्राणां—दर्शनादीनाम्, उद्वहनेन—धारणेन, धारणीकरणेनेत्यर्थ, वहन्ति—प्रसरन्तीत्यर्थ। आपातम्—आपतनम्, आक्रमणमित्यर्थ, अस्येति पूर्वेणान्वय, सोढुं—सहितुं, सह कर्त्तुमिति यावत्, न अलं—न समर्थानीत्यर्थ,।

(३४७) किमुत नवनवमालिकाकुसुमकोमलानां सरसबिस-तन्तुदुर्बलकम् अबलानां हृदयम्।

एवं सति (३४८) सत्यव्रते। वद, किमत्र क्रियते? कतम उपालभ्यते? कस्य पुरः उच्चैः आक्रन्द्यते? हृदयदाहि दुःखं वा व्याख्यते? सर्वम् (३४९) अक्षिणी निमील्य सोढव्यम् अमूढेन मर्त्यधर्मणा। पुत्रवति! पुरातन्यः स्थितय एताः केन शक्यन्तेऽन्यथा कर्तुम्? (३५०) संसरन्त्यो नक्तन्दिवं द्राघीयस्यः

---

(३४७) किमुत—किं पुनः, नवेति।—नवा—अभिनवमुद्गता, या नवमालिका—सप्तला, पुष्पवल्लीविशेष इत्यर्थः तस्याः कुसुमानि—पुष्पाणि इव, कोमलाः,—सुकुमाराः तासाम्। सरसेति।—सरस—आर्द्रं, यः बिसतन्तुः,—मृणालसूत्रं, तद्वत् दुर्बलकम—अनुकम्पार्हम्, अतीव दुर्बलमित्यर्थः ["अनुकम्पायाम्" (५।३।७६ पा०) इति कन्] किञ्चिदपि पीडनासहिष्णु इति यावत्।

(३४८) सत्यव्रते।—सत्यम्—अखण्डितमिति भावः, व्रतं—चारित्रमिति भावः, यस्याः तत्सम्बुद्धौ, यद्वा,—सत्य—सत्याचरणमेव, व्रत—नियमः दीक्षा वा यस्याः तत्सम्बुद्धौ। कतम,—को जन इत्यर्थः, ["वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्" (५।३।९३ पा०) इति डतमच्] उपालभ्यते?—तिरस्क्रियते? आक्रन्द्यते?—रुद्यते? हृदयदाहि—मनःसन्तापकरम्। व्याख्यते—कथ्यते, ज्ञाप्यते इति यावत्।

(३४९) मर्त्यधर्मणा—मरणधर्मवता मानवेन इत्यर्थः ["धर्मादनिच् केवलात्" (५।४।१२४ पा०) इत्यनिच्] अमूढेन शोकाविह्वलेन सता इत्यर्थः शोकेन नाभिभूयेति यावत्, ["अमूढेन" इत्यत्र "मूढेन" इति पाठे,—मूढेन—अज्ञेन, शोकविह्वलेनेत्यर्थः] अक्षिणी—नेत्रे, निमील्य—मुद्रयित्वा, सोढव्य—सहनीयम्। एताः,—वक्ष्यमाणाः जन्मजराद्याः इत्यर्थः, पुरातन्यः—चिरन्तन्यः, अनादिकालादागच्छन्त्य इत्यर्थः, स्थितयः,—मर्यादाः अन्यथा कर्तुं—विफलीकर्तुं लङ्घितुमित्यर्थः।

(३५०) नक्तन्दिवम—अहोरात्रं, नक्तञ्च दिवा च इति विग्रहः ["अचतुर—" (५।४।७७ पा०) इति द्वन्द्वे निपात्यते] संसरन्त्यः—प्रवहन्त्यः द्राघीयस्यः,—अतिदीर्घाः, अनन्ता इत्यर्थः, कदाऽपि न विच्छिन्ना भवन्तीति यावत्, प्रवाहरूपेण सदैव प्रवर्तन्ते इति तात्पर्य्यम्।

(३५१) जन्मजरामरणघटनघटीयन्त्रराजिरज्जवः पञ्चजनानाम्। (३५२) पञ्चमहाभूतपञ्चकुलाधिष्ठितान्तःकरण-व्यवहारदर्शननिपुणाः सर्व्वङ्कषा विषमा धर्म्मराजस्थितयः। (३५३) क्षणमपि क्षममाणा गलन्ति आयुष्कालाः

---

(३५१) पञ्चजनानां—मानवानां, ("मनुष्या मानुषा मर्त्त्या मनुजा मानवा नराः। स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः॥" इत्यमरः) जन्मेति।—जन्म च—उत्पत्तिश्च, जरा च—वार्द्धकञ्चेत्यर्थः, मरणञ्च—मृत्युश्च, तानि तद्रूपाणीत्यर्थः, घटनानि—व्यापारा एव घटीयन्त्राणाम्—उद्घाटनानां, कूपात् जलोद्धरणयन्त्राणामित्यर्थः, ("उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः" इत्यमरः) राजयः—श्रेणयः, तासां रज्जवः,—गुणाः, नियतमुत्थानपरिणमनपतनशीलानां जलोद्धरणरज्जूनां प्रसारा यथा अतिदीर्घा भवन्ति तथा उत्पत्तिवार्द्धकमृत्युधर्म्मिणां मानवानामपि संसाराः अनादिप्रवाहित्वात् अतिदीर्घा भवन्तीति समुदितार्थः, अतिदीर्घाः जलोद्धरणयन्त्ररज्जवो हि यथा अहर्दिवं जलानामुद्धरणकर्म्मणि व्याप्रियन्ते, तथैव जनानां जन्मादीनि रात्रिन्दिवं सततमेव संसरन्ति इति निष्कर्षः, अतः शोकं विजहीहि इति तु फलितम्।

(३५२) पञ्चेति।—पञ्चानां—पञ्चसङ्ख्यकानां, महाभूतानां—क्षित्यादीनां, तद्विकाराणामित्यर्थः मानवानामिति भावः, पञ्चकुलानि—चक्षुरादीनि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि इति यावत्, तानि अधिष्ठितम्—अध्यक्षतया स्थितं, ["पञ्चकुलं,—अध्यक्षः" इति केचित्, तथाच पञ्च महाभूतानि—महाभूतविकाराः चक्षुरादय इत्यर्थः, तान्येव पञ्चकुलम्—अध्यक्षः, तत् अधिष्ठितम् आक्रम्य स्थितमित्यर्थः] अन्तःकरणं—मनः तस्य व्यवहारः,—चेष्टितं तस्य दर्शने—अवलोकने, निपुणाः,—तत्पराः, सर्वं कषन्तीति सर्व्वङ्कषाः,—सर्व्वाकर्षिण्य इत्यर्थः, कर्म्मानुसारेण सर्वेषामेव अपक्षपातं दण्डपुरस्कारादिविधायिन्य इति भावः ["सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः" (३।२।४२ पा०) इति खच्] धर्म्मराजस्थितयः,—अन्तकव्यापाराः विषमाः—दारुणाः, मानवाः पञ्चेन्द्रियैः यद्यदाचरन्ति, सर्वान्तर्दर्शी धर्म्मराजस्तत् सर्वमतिनिपुणभावेन सूक्ष्मं विचारयति इति निष्कर्षः।

(३५३) क्षणमिति—निमेषकलापरिमितकालमपि अत्यल्पसमयमपीति यावत्, क्षममाणाः—सहमानाः, अपेक्षमाणा इत्यर्थः, गणयन्त्य इति यावत् मानवानामायुषाम् इयन्तो निमेषा इयन्त्यः काष्ठा अतिक्रान्ताः, इत्येवम् अतिसूक्ष्मकालमपि

कलनकुशला निलये निलये कालनाडिकाः। जगति (२५४) सर्व्वजन्तुजीवितोपहारपातिनी सञ्चरति झटिति चण्डिका यमाज्ञा। (२५५) रटन्ति अनवरतम् अखिलप्राणि-प्रयाणप्रकटनपटवः प्रेतपतिपटहाः। प्रतिदिशं (२५६) पर्य्य-टन्ति पेटकैः प्रतिपुरं प्रतप्तलोहलोहिताक्षाः (२५७) काल-कूटकान्तिकालकायाः कालपाशपाणयः कालपुरुषाः। प्रति-

---

विचारयन्त इति भावः, आयुरिति।—आयुष्कालस्य—जीवितकालस्य, आकलन—सङ्ख्यान, गणनाकरणमित्यर्थः, ["आयुष्कालाकलन—" इत्यत्र "आयुष्कलाकलन—" इति पाठे,—आयुषः कलायाः,—अंशस्य, अतिसूक्ष्मभागस्येति भावः, यद्वा,—काल-परिमाणस्य, ("कला स्यात्.. अंशमात्रके। कलनाकालमानयोः॥" इति मेदिनी) कलन—सङ्ख्यानम्] तत्र कुशलाः,—पटवः, कालनाडिकाः,—कालस्य—अन्तकस्य, नाडिकाः,—होराः, षट्क्षणमितः कालः इत्यर्थः, घटिका इति यावत्, ["नाडी नालिकायां षट्क्षणे" इत्यमरः। "नाडिका" इत्यत्र "नालिका" इति पाठेऽपि स एवार्थः] निलये निलये—गृहे गृहे, ["नित्यवीप्सयोः" (८।१।४ पा०) इति वीप्सायां द्विर्भावः] गलन्ति—अतिगच्छन्ति।

(२५४) सर्वेति।—सर्वेषां—सकलानां, जन्तूनां—प्राणिनां, जीवितमेव—जीवनमेव, उपहारः,—उपढौकनं, तत्र पतति—ग्रहणार्थं धावतीति तथाभूता, सर्व्वभूतजीवनापहरणनिरता इत्यर्थः, चण्डिका—भीषणा, रुद्राणी देवी च, यमाज्ञा—अन्तकनिर्देशः।

(२५५) अखिलेति।—अखिलानां—समस्तानां, प्राणिनां—जीवानां, प्रयाणं—परभुवनमभि गमनं, तस्य प्रकटनम्—आघोषणं, तत्र पटवः—कुशलाः, प्रेतपति-पटहाः,—प्रेतपतेः,—यमस्य, पटहाः,—वाद्यभेदाः, रटन्ति—नदन्ति, सदैव प्राणिनो यमपुरं गच्छन्तीति निष्कर्षः।

(२५६) पर्य्यटन्ति—भ्रमन्ति। पेटकैः,—समूहैः, अन्योऽन्यमेकीभूय इत्यर्थः। प्रतप्तेति।—प्रतप्तम्—अत्युष्णं, यत् लौहम्—अयः, तद्वत् लोहिते—रक्ते, अक्षिणी—नेत्रे येषां ते।

(२५७) कालेति।—कालकूटस्य—विषस्य, कान्तिरिव कान्तिः,—द्युतिः येषां तथाविधाः, अत एव कालाः,—कृष्णवर्णाः, कायाः,—देहाः येषां तथोक्ताः, काल-

भवनं भ्रमन्ति (३५८) भीषणकिङ्करकरघट्टितयमघण्टापुट-पटुटाङ्कारभयङ्कराः (३५९) सर्व्वसत्त्वसङ्घसंहरणाय घोराघातघोषणाः। दिशि दिशि (३६०) वहन्ति बहुचिताधूम-धूसरितप्रेतपतिपताकापतितगृध्रदृष्टयः (३६१) शोककृत-कोलाहलाकुलकुटुम्बिनीविकीर्णकेशकलापशबलशव-शिविका-सहस्रसङ्कुलाः (३६२) किलकिलायमानश्मशानशिविरशिवा-

---

पाशपाणय,—कालपाश,—यमरज्जु, पाणौ—हस्ते येषा तथाविधा, कालपुरुषा,—यमदूता इत्यर्थ, प्रतिपुर पटके पर्य्यटन्ति इत्यन्वय ।

(३५८) भीषणेति।—भीषणाना भयङ्कराणा, किङ्कराणा—भृत्याना, यमदूतानामिति यावत, करै,—हस्तै, घट्टिता,—धृता, ताड़िता वा, या यमघण्टा,—अन्तकस्य वाद्यविशेषा, तासा पुटाना—कन्दुकाना, घण्टाश्च स्वर्त्तुलाकारवस्तु-विशेषाणामिति यावत्, पटुभि,—उत्कटै, टाङ्कारै,—"टा टा" इत्यनुकरणध्वनि विशेषै भयङ्करा —भीषणा [भय कुर्व्वन्ति या ता इत्यर्थे करोते खच मुम् च]।

(३५९) सर्व्वेति।—सर्व्वषा—समग्राणा सत्त्वाना—प्राणिना सङ्घस्य—समूहस्य, संहरण—संहार विनाश इत्यर्थ तस्मै, घोरेति।—घोरा,—दारुणा, आघाता,—ताडनानि, यासु तथाविधा घोषणा,—राजाज्ञाप्रचारा, प्रजाभिरेताभिरचिरेणैव मरणमागन्तव्यमित्येव यमनृपतेरादेशप्रचारा इति यावत् प्रतिभवनं भ्रमन्ति इत्यनेनान्वय ।

(३६०) वहन्ति—विराजन्ते इत्यर्थ । बह्विति।—बहुभि,—प्रभूतै, चिताधूमै,—मृतदहनकाष्ठचुल्लयुत्थसङ्क्रिध्वजै, धूसरिता,—ईषत्कृष्णवर्णता, प्राप्ता, मलिनिता इत्यर्थ, या प्रेतपत,—अन्तकस्य, पताका,—वैजयन्त्य, तासु पतिता,—निबद्धा इत्यर्थ, शवभक्षणत्वात्तथा इति भाव, ["—पताकापतित—" इत्यत्र "—पताका पटुपतित—" इति पाठे,—पताकासु पटु—अत्यर्थं यथा तथा, पतिता] गृध्राणा—शवभक्षपक्षिणा, दृष्टय,—नयनानि यासु तथोक्ता ।

(३६१) शोकेति।—शोकेन—शुचा, कृत,—विहित, य कोलाहल,—कलकलरव तेन आकुलाना—व्याकुलाना, कुटुम्बिनीना—कुलाङ्गनाना, पुरन्ध्रीणा वा, ("स्यात् तु कुटुम्बिनी पुरन्ध्री" इत्यमर) विकीर्णै,—विक्षिप्तै, केशकलापै,—कुन्तलसमूहै, शबला —विविधवर्णा, या शवाना—मृताना, शिविका,—यानविशेषा तासा सहस्रै,—समूहैरित्यर्थ, सङ्कुला,—आकीर्णा ।

(३६२) किलेति।—किलकिलायमाना,—घनसान्द्रविष्टतया भ्रमन्त, किल-

शावकाः (३६३) परलोकावसथपथिकसार्थप्रस्थानविशिखा-वीथयः। (३६४) सकललोककवलावलेहलम्पटा बहला वहंलिहा (३६५) लेढि लोहिताचिता चिताङ्गारकाली कालरात्रिजिह्वा जीवितानि जीविनाम्। (३६६) तृप्ति-मशिक्षिता च भगवतः सर्व्वभूतभुजो बुभुक्षा मृत्योः।

किलेति सहर्षं शब्दं कुर्वाणा वा इत्यर्थः [किलकिला इव आचरन्त इत्यर्थे "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" (३।१।११ पा० इति क्यङि शानचि च रूपम्] श्मशानशिबिरस्य—पितृवनमण्डपस्य प्रेतावासस्य इत्यर्थः ("श्मशानं स्यात् पितृवनम्" इत्यमरः) यद्वा,—श्मशानमेव शिबिरं येषां तादृशाः, शिवाशावकाः,—शृगालशिशवः यासु तथाविधाः, मृतदेहभक्षणाशया इति भावः।

(३६३) परलोकेति।—परलोक एव—लोकान्तरमेव [आवसति अत्र इत्यर्थे वसते अथच] आवसथः,—वसतिस्थानम् आलय इत्यर्थः, तस्य ये पथिकसार्थाः,—पान्थनिवहाः, तेषां प्रस्थानस्य—प्रयाणस्य विशिखावीथयः,—रथ्याश्रेणयः, पुराभ्यन्तरस्थाः प्रशस्तमार्गसमूहाः इत्यर्थः, ("रथ्या प्रतोली विशिखा" "वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी" इत्युभयत्राप्यमरः) दिशि दिशि वहन्ति इत्यनेनान्वयः।

(३६४) सकलेति।—सकलानां—सर्वेषां, लोकानामेव—प्राणिनामेव, कवलानां—ग्रासानाम्, अवलेहः—आस्वादः तत्र लम्पटाः—लुब्धाः। बहलाः—दीर्घाः। वहंलिहाः—छिद्रान्वेषिणी, यद्वा,—वहः—स्कन्धः "वहः स्यात् वृषभस्कन्धे वाहे गन्धवहेऽपि च" इति मेदिनीवचनात् वृषस्कन्धवाचकस्य वहशब्दस्यात्र सामान्यतः स्कन्धार्थे एव प्रयोगो बोद्धव्यः, लेढि—आस्वादयति, स्कन्धशोणितं पिबतीति भावः वा सा, स्कन्धं मोटयित्वा रक्तपायिनीत्यर्थः, यद्वा,—वहः—गन्धवहः, प्राणवायुमिति भावः, लेढि या सा, प्राणघातिनीत्यर्थः, ["वहाभ्रे लिहः" (३।२।३२ पा०) इति खश्]।

(३६५) लेढि—आस्वादयति। लोहिताचिता—रक्तव्याप्ता, जीवानां रक्त-पानादिति भावः, चिताङ्गारकाली—चिताङ्गारवत्—शवदाहचुल्लिस्थाग्निरहिता-ङ्गारवत्, काली—कृष्णवर्णा कालरात्रिजिह्वा—कालरात्रेः,—यमभगिन्याः, सर्वभूत-प्राणापहारिण्याः मृत्युदेव्याः वा, कल्पान्तरात्रेर्वा, जिह्वा—रसना।

(३६६) सर्वभूतभुजः,—सर्वप्राणिभक्षकस्य, मृत्योः,—यमस्य ("मृत्युर्ना मरणे यमे" इति मेदिनी) बुभुक्षा—क्षुधा, तृप्तिं—सन्तोषम्, अशिक्षिता—न शिक्षिता,

(३६७) अतिद्रुतवाहिनी च अनित्यतानदी। (३६८) क्षणिकाश्च महाभूतग्रामगोष्ठ्यः। (३६९) रात्रिषु भङ्गुराणि गात्रयन्त्रपञ्जरदारूणि देहिनाम्। (३७०) अशुभशुभावेशविवशा विशरारवः शरीरनिर्म्माणपरमाणवः। (३७१) छिदुरा जीवबन्धनपाशतन्त्रीतन्तवः। सर्व्वमात्मनोऽनीश्वरं विश्वं नश्वरम्।

शिवाशप्राशा, तन्निश्चानाभावात इत्यर्थ, [श्विवते वत्यस्य औणादिकस्य कर्त्तरि निष्ठायां रूपम्]) बहुभोजनेनापि अस्या विरक्ता न जायते इति भाव ।

(३६७) अनित्यतानदी—अनित्यता—क्षयशीलता एव, नदी—सरित, अतिद्रुतेति।—अतिद्रुतम्—अतिशीघ्र, वहति—गच्छतीति तथोक्ता, अनित्यमिद जीवन द्रुतमेव क्षयतीत्यर्थ ।

(३६८) महेति।—महाभूतानां—क्षित्यादीनां पञ्चानां ग्रामस्य—समूहस्य, गोष्ठ्य,—समाजा, सङ्घा इत्यर्थ, पञ्चमहाभूतात्मका जीवसङ्घा इति यावत्, क्षणिका, —क्षणस्थायिन्य ।

(३६९) गात्रेति।—गात्र—शरीरमेव ["गात्र—" इत्यत्र "पात्र—" इति पाठे,—पात्रम—आधार, जीवस्येति शेष, शरीरमित्यर्थ, तदेव] यन्त्र—नियमन्त्रित वस्तुविशेष, तस्य पञ्जरा,—अस्थीनि एव, दारुणि—काष्ठानि, रात्रिषु—रजनीषु प्रतिरात्रि इत्यर्थ, भङ्गुराणि—भङ्गप्रवणानि, प्रतिनिशान्ते आयुष्कालस्य एकैकदिनक्षयादिति भाव ।

(३७०) अशुभेति।—अशुभाना—दुष्कृतानां शुभानाञ्च—सुकृतानाञ्च, आवेशेन—अधिष्ठानेन विवशा,—परायत्ता, सुकृतदुष्कृतकर्म्मानुसारेण शुभाशुभ फलभोगिन न तु स्वेच्छया शुभमशुभ वा भोक्तु समर्था इति भाव, इच्छाऽभावेऽपि पश्वादियोनिषु भ्रमणादिति तात्पर्य्य, शरीरनिर्माणपरमाणव,—देहघटकद्व्यणुकारम्भक पदार्थविशेषा, विशरारव —वि—विशेषेण शरारव,—परस्परमुपघातका, परस्परोपघातेन विश्लथात् चिरस्थायिन इत्यर्थ, ("शराद्घातुको हिंस्र" इत्यमर) स्वजन्ये देहे नष्टेऽपि परमाणूनामविनाशत्वादिति भाव, ["शृवन्द्योरारु" (३।२।१७३ पा०) [इ]ति विपूर्व्वकात शृणाते आरु]।

(३७१) जीवेति।—जीवाना—प्राणिना, बन्धनस्य—संसारबन्धनस्य, पाशानां—रज्जूनां, तन्त्रीतन्तव,—तन्त्रीरूपाणि सूत्राणि, यद्वा,—जीवाना बन्धनाय

एवम् (२७१) अवधृत्य नात्यर्थम् एव अर्हसि मेधाविनि। मृदुनि मनसि तमसः प्रसरं दातुम्। एको हि (२७२) प्रतिसङ्ख्यानक्षणः आधारीभवति धृतेः। अपि च दूरगतेऽपि हि शोके ननु इदानीम् अपेक्षणीय एव अयं ज्येष्ठः पितृकल्पो भ्राता

—संसारकारायां सम्बन्धनाय, पाशः,—मृगपक्ष्यादिबन्धनाय वागुरा इत्यर्थः, ("पाशः केशादिपूर्व्वे स्यात् तत्सङ्घे कर्णपूर्वक। सुकर्णे च खलासम्यान्मृगपक्ष्यादिबन्धने॥" इति मेदिनी) तेषां तन्तीतन्तवः. छिदुराः,—विच्छेदप्रवणाः, ["विदिभिदिच्छिदेः कुरच्" (३।२।१६२ पा०) इति कुरच्]। आत्मन,—स्वस्य, अनीश्वरम—अनायत्तम, नास्ति ईश्वरो यस्मिन् तत्, ईश्वरभिन्नमित्यर्थः, केवलमीश्वरस्यैव नित्यत्वेन तस्मादन्यस्य सर्व्वस्यैव चयिलादित्यपि व्यज्यते, सर्वं—कृत्स्नं, विश्व—जगत, विश्वस्थं वस्तुजातमिति यावत, नश्वर—नाशप्रवणं, जगति सर्व्वमेव ध्वंसशीलं, तेषां स्थायित्व-सम्पादने स्वस्य अण्वपि सामर्थ्यं नास्तीत्याशय।

(२७१) अवधृत्य—निश्चित्य।—अर्हसि—योग्या भवसि। मेधाविनि' इति राज्यश्रिया आमन्त्रणपद, धारणावद्बुद्धिशालिनि इत्यर्थ, ["अस्मायामेधास्रजो विनि" (५।२।१२१ पा०) इति मेधाया मत्वर्थे विनि, ततः ङीप]। मृदुनि—कोमले, दुःखसहनानर्हे इति यावत। ["मनसि" इत्यत्र आधारस्यैव वाच्यत्वात न चतुर्थी]। तमसः,—मोहस्य, प्रसर—विसर्पणं विस्तारमित्यर्थं, अवसरमिति यावत।

(२७२) प्रतिसङ्ख्यानक्षण इति।—प्रतिसङ्ख्यान—विवेककुशला मति तस्य क्षण,—समय, तदाविर्भावकाल इत्यर्थ, धृते,—धैर्यस्य, आधारीभवति—आश्रयतामापद्यते [अनाधार आधारः सम्पद्यमानः भवतीत्यभूततद्भावार्थे "कृभ्वस्ति-योगे—" (५।४।५० पा०) इति च्वि] विवेकिनी बुद्धिरेव धैर्य्ये विधातुं समर्था इति भाव, सर्वमेवेदमनित्यमिति विवेकिन्या बुद्ध्या आकलय्य स्वयमेव धैर्य्यमव-लम्बस्व, नाधीरा भव इति वक्तुराशय। दूरगते—दूरम—अतिवृद्धिं गत—प्राप्त, आरूढ इत्यर्थ तस्मिन् अतिवर्द्धितेऽपीति यावत। नन्विति सम्बोधन भो इत्यर्थे। इदानीम—ईदृश्यां दशायामित्यर्थं, वैधव्यदशायामिति यावत पित्रादेर्नाम-भावे, भ्रातुः परिचरणाद्यर्थं लोकाभावाच्च इति वा भाव। अपेक्षणीयः—अनुसरणीय इत्यर्थ, नारीणां भ्रातृत्वाभावादिति भाव, यद्वा,—अपेक्षणीय—द्रष्टव्य, एतादृशस्य भ्रातुर्मुखं प्रति दृष्टिपात कर्त्तव्य इति भाव। पितृकल्प,—पितृसदृश; ["ईषदसमाप्तौ—" (५।३।६७ पा०) इति ईषदूनार्थे कल्पप्]।

भवत्या गुरुः। (३७४) इतरथा को न बहु मन्येत कल्याण-रूपम् ईदृशं सङ्कल्पम् अत्रभवत्याः काषायग्रहणकृतम्? (३७५) अखिलमनोज्वरप्रशमनकारणं हि भगवती प्रव्रज्या। ज्यायः खलु इदं पदम् आत्मवताम्। (३७६) महाभागस्तु भिनत्ति मनोरथम् अधुना। यत् अयम् आदिशति, तदेव अनुष्ठेयम्। (३७७) यदि भ्राता इति, यदि ज्येष्ठ इति, यदि वत्सल इति, यदि गुणवान् इति, यदि राजा इति, सर्व्वथा स्थातव्यम् अस्य नियोगे" इति उक्ता (३७८) व्यरंसीत्।

(३७९) उपरतवचसि च तस्मिन् निजगाद नरपतिः,—

---

(३७४) इतरथा—अन्यथा, नो चेदेवमित्यर्थः, अत्रभवत्याः,—मान्यायाः, ईदृशं—काषायग्रहणरूपमित्यर्थः, कल्याणरूपं—मङ्गलरूपं, श्रेयोभूयिष्ठमित्यर्थः, सङ्कल्पम्—अभिलाषं को न बहु मन्येत?—आद्रियेत?।

(३७५) भगवती—सर्व्वशक्तिमती, प्रव्रज्या—सन्न्यासधर्म्मः, अखिलेति।—अखिलस्य—समग्रस्य मनोज्वरस्य—मनःपीडायाः, प्रशमनम्—अपनयनं, तस्य कारणं—हेतुः। आत्मवतां—मनस्विनाम्, इदं पदं—काषायग्रहणमित्यर्थः ज्यायः,—श्रेष्ठमित्यर्थः, ["ज्य च" (५।३।६१ पा०) इति ईयसुनि प्रशस्यस्य ज्यादेशः, "ज्यादादीयसः" (६।४।१६० पा०) इति ज्यादुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशश्च]।

(३७६) महाभागः—श्रीमान् हर्षः मनोरथं—सङ्कल्पं, भिनत्ति—खण्डयति, विफलीकरोतीत्यर्थः भ्रातुस्ते अवस्थां विलोक्य सङ्कल्पोऽयमिदानीं परित्याज्य इति भावः। अनुष्ठेयं—कर्त्तव्यम्।

(३७७) यदि भ्रातेत्यादि।—यदि भ्राता, अत एव अयं मान्य इति शेषः, इति, मन्यसे इति शेषः, एवं ज्येष्ठादिष्वपि योजनीयम्। वत्सलः,—स्निग्धः, त्वयि स्नेहपरायण इत्यर्थः, ["वत्सांसाभ्यां कामबले" (५।२।९८ पा०) इति लच्]। तदा सर्व्वथा—सर्व्वैः प्रकारैः, अस्य नियोगे—आज्ञायां, स्थातव्यं—वर्त्तितव्यम्।

(३७८) व्यरंसीत्—विरराम, ["व्याङ्परिभ्यो रमः" (१।३।८३ पा०) इति परस्मैपदम्]।

(३७९) तस्मिन्—दिवाकरमित्रे, ["यस्य च भावेन—" (२।३।३७ पा०) इति सप्तमी] उपरतवचसि—निवृत्तवाक्ये, नरपतिः,—हर्षः, निजगाद—उवाच।

"आर्य्याम् अपहाय कोऽन्य एवम् अभिदध्यात्? अनभ्यर्थितदैव-निर्म्मिता हि विषमविपदवलम्बनस्तम्भा भवन्तो लोकस्य। (३८०) स्नेहार्द्रमूर्त्तयो मोहान्धकारध्वंसिनश्च धर्म्मप्रदीपाः; किन्तु (३८१) प्रणयप्रदानदुर्ललिता दुर्लभमपि मनोरथम् अतिप्रीतिः अभिलषति। (३८२) धीरस्यापि धार्ष्ट्यम् आरोपयति (३८३) हृदयलघिमलङ्घितम् अतिवल्लभत्वम्।

अपहाय—त्यक्त्वा, आर्य्यं विनेत्यर्थः। अभिदध्यात—कथयेत। अनभ्यर्थितेति।—अनभ्यर्थिता,—न अभ्यर्थिता,—न याचिता, अथ च दैवेन—विधिना, अनुकूलनेति भावः, यद्वा,—अनभ्यर्थितम्—अप्रार्थितं, यत् दैवं—सौभाग्यमित्यर्थः, अयाचितत्वे वोपनतम् इति भावः तेन निर्म्मिता—सृष्टा, प्रचोदिता इत्यर्थः, विषमेति।—विषमा—दारुणा, विपत्—विपत्तिः, तत्र अवलम्बनस्तम्भाः,—आश्रयस्थानानीत्यर्थः, अयाच्यमाना अपि भवन्तः करुणाविवशाः विपन्नानामप्रत्याशितसौभाग्यबलेनैव अकस्मादागत्य विपदस्त्रायन्ते इति सरलार्थः।

(३८०) स्नेहेति।—स्नेहेन—प्रीत्या, तैलादिना च, आर्द्राः—सरसाः, स्निग्धाश्च, मूर्त्तिः,—आकारः येषां तथोक्ताः, मोहेति।—मोहः,—अज्ञानता एव, अन्धकारः—तिमिरम्, आवरकस्वभावादिति भावः, तस्य ध्वंसिनः,—नाशिनः, उपदेशदानेन आलोकदानेन च इति भावः, धर्म्मप्रदीपाः,—धर्म्ममयाः दीपाः, धर्म्माश्रिताः सर्व्वभूतेष्वेव दयापराः सदुपदेशदायकाश्चेत्यर्थः।

(३८१) प्रणयेति।—प्रणयस्य—स्नेहस्य, प्रदानेन—अर्पणेन प्रदर्शनेनेति यावत, दुर्ललिता—जनितस्पर्द्धेत्यर्थः अतिप्रीतिः,—अतिप्रणयः, दुर्लभमपि—दुष्प्रापमपि, मनोरथम्—अभिप्रेतम्, अभिलषति—आकाङ्क्षति।

(३८२) धीरस्य—प्रशान्तस्य, गम्भीरस्य इत्यर्थो वा, धार्ष्ट्यम्—उद्धतत्वं, वाचालत्वमित्यर्थो वा, आरोपयति—जनयति, [आङ्पूर्व्वकात् रोहतेः णिचि लटि रूपं "रुहः पोऽन्यतरस्याम्" (७।३।४३ पा॰) इति हकारस्य पः]।

(३८३) हृदयेति।—हृदयस्य—चेतसः, लघिमा—लघुत्वेन, चापल्येनेत्यर्थः, लङ्घितम्—अतिक्रान्तम्, अतिभूमिं गतमित्यर्थः, दुर्ब्बलचेतस्तया अहमेवास्य अतिप्रियान् इति निश्चयादतिप्रवृद्धमिति भावः, यद्वा—हृदयस्य लघिमा—लघुत्वं, सङ्कोचः इत्यर्थः, लङ्घितः,—अतिक्रमितः, दूरीकृत इत्यर्थः, वात्सल्यवत् समीपे कोऽपि सङ्कोचः न कर्त्तव्य इति धियेति भावः येन तत्, अतिवल्लभत्वम्—अतिप्रियत्वम्, अतिप्रियत्वज्ञानमित्यर्थः।

(३८४) युक्तायुक्तविचारशून्यत्वाच्च शालीनम् अपि शिक्षयन्ति स्वार्थतृष्णाः प्रागल्भ्यम्। (३८५) अभ्यर्थनाया रक्षन्ति च जलनिधय इव मर्य्यादाम् आर्य्याः। दत्तमेव च (३८६) शरीरमिदम् अनभ्यर्थितेन प्रथममेव आतिथ्याय माननीयेन भवता मह्यम्। अतः किञ्चित् अर्थये भदन्तम्,—इयं नः स्वसा बाला च (३८७) बहुदुःखखेदिता च सर्व्वकार्य्यावधीरणोपरोधेनापि यावत् लालनीया नित्यम्। अस्माभिश्च (३८८) भ्रातृवधापकारिरिपुकुलप्रलयकरणोद्यतस्य बाहोर्विधेयैः भूत्वा सकललोकप्रत्यक्षं

---

(३८४) स्वार्थतृष्णा—स्वकार्य्यसिद्ध्यभिलाषा, युक्तेति।—युक्तायुक्तयोः,—कार्य्याकार्य्ययोः, विचारे—वितर्के, शून्यः,—अक्षमः, तस्य भावः तत्त्वात्, शालीनम् —अधृष्टं धीरमित्यर्थः, विनीतमिति यावत्, जनमिति शेषः, ("स्यादधृष्टे तु शालीनः" इत्यमरः) प्रागल्भ्यम्—औद्धत्यं धृष्टतामित्यर्थः।

(३८५) अभ्यर्थनाया—प्रार्थनाया मर्य्यादामित्यनेन सम्बन्धः। ["अभ्यर्थनायाः" इति हेतौ पञ्चमी वा]। रक्षन्ति—पालयन्ति, नोल्लङ्घयन्ति इत्यर्थः, जलनिधयः—सागराः। मर्य्यादा—सीमा, वेलाश्च।

(३८६) इदं—दृश्यमानं, भवदीयमित्यर्थः। अनभ्यर्थितेन—अयाचितेन। आतिथ्याय—अतिथिसत्काराय, अतिथये वा, ("स्यादातिथ्यमतिथ्यर्थे त्रिलिङ्गमतिथौ पुमान्" इति मेदिनी) अतः—स्वशरीरस्याप्यर्पणात्, भदन्तं—बौद्धाचार्य्यं त्वामित्यर्थः, अर्थये—याचे।

(३८७) बहुदुःखखेदिता—प्रबलाऽऽधिक्लिष्टा। सर्वकार्य्येति।—सर्वेषां—सकलानां, कार्य्याणां—कर्म्मणाम्, अवधीरणम्—अवहेलनमेव उपरोधः,—क्षतिः तेन, यद्वा,—सर्वकार्य्यावधीरणे—निखिलकर्म्मपरित्यागे, यः उपरोधः,—अनुरोधः सर्वकार्य्यक्षतिं सहित्वाऽपीत्यर्थः, यावत् लालनीया—यत्नेन पालनीया एव, ("यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे" इत्यमरः)।

(३८८) भ्रातृवधेति।—भ्रातुः,—राज्यवर्द्धनस्य वधेन—हननेन, अपकारिणः,—द्रोहिणः, ये रिपवः,—शत्रवः, तेषां कुलस्य—वंशस्य प्रलयकरणे—विध्वंसने, तत्र उद्यतस्य—प्रवृत्तस्य, बाहोः—भुजस्य, विधेयैः,—वशंवदैः अधीनैरित्यर्थः, भुजबलगर्व एव भ्रातृघातिनां शत्रूणां समूलमुन्मूलनाय मामादिशदित्यर्थः।

प्रतिज्ञा कृता। (३८९) पूर्व्वावमाननाऽभिभवम् असहमानैः अर्पित आत्मा कोपस्य। अत. (३९०) नियुङ्क्ष्व कियन्तमपि कालम् आत्मानम् आर्य्योऽपि कार्य्ये मदीये। दीयताम् (३९१) अतिथये शरीरम् इदम्। अद्य प्रभृति यावदयं जनः (३९२) लघयति प्रतिज्ञाभारम्, आश्वासयति च तातविनाश-दुःखविक्लवाः प्रजाः, तावत् इमाम् अत्रभवतः कथाभिश्च धर्म्याभिः, (३९३) कुशलप्रतिबोधविधायिभिः उपदेशैश्च अरजोभिः, (३९४) शीलोपशमदायिनीभिश्च देशनाभिः,

(३८९) पूर्व्वेति।—पूर्व्वया—प्रथमया, अप्राप्तपूर्व्वयेति भावः मुख्यया वा, अवमाननया—अवज्ञया, आदर्शरूपया इति भावः, यः अभिभवः,—तिरस्कारः तम्, असहमानैः,—अक्षममाणैः, सोढुमशक्नुवानैरित्यर्थः, कोपस्य—क्रोधस्य, आत्मा—मनः, धैर्य्यं वा, ("आत्मा यत्ने स्वभावे च धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि॥" इति मेदिनी) अर्पितः,—दत्तः, कोपाकुलोऽस्मीति भावः।

(३९०) आत्मानं—शरीरं, मदीये कार्य्ये—मम हितकर्मणीत्यर्थः, नियुङ्क्ष्व—नियुक्तं करोतु ["स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्" इति वार्त्तिकात् युजेरात्मनेपदम्] यथा मम सुमङ्गलं स्यात्, तथा भवता आचरितव्यमिति भावः।

(३९१) अतिथये—गृहागताय, मह्यमिति शेषः।

(३९२) लघयति—लघूकरोति, अवतारयतीति यावत्, प्रतिज्ञां निस्तरतीति भावः। तातेति।—तातस्य—"पुत्त्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दः प्रयुज्यते" इति वचनात् ज्येष्ठस्येत्यर्थः, विनाशेन—अपायेनेत्यर्थः, यत् दुःखं—मनःपीडा, तेन विक्लवाः,—विह्वलाः, आर्त्ता इत्यर्थः, प्रजाः,—प्रकृतीः, आश्वासयति—सान्त्वयति। इमां—सरस्वतीम् अत्रभवतः,—पूज्यस्य ते, धर्म्याभिः,—धर्म्मादनपेताभिः, धर्म्मोपदेश-समन्विताभिरित्यर्थः ["धर्मपथ्यर्थ—" (४।४।९२ पा०) इति यत्]।

(३९३) कुशलेति।—कुशलानां—मङ्गलानां, प्रतिबोधः,—विज्ञानं, तं विदधति—जनयन्तीति तथोक्तैः, शोकविनाशदैरित्यर्थः, अरजोभिः,—रजोगुणवर्ज्जितैः, सत्त्वोद्रेककरैः इति भावः।

(३९४) शीलोपशमदायिनीभिः,—शीलस्य—स्वभावस्य, सर्व्वदा शोकदुःख-मग्नस्येति भावः, उपशमदायिनीभिः,—प्रशमकारिणीभिः, मनसः शान्तिजननीभि-रित्यर्थः, देशनाभिः,—कथाभिः, शिक्षाभिरित्यर्थः।

(२९५) क्लेशप्रहाणहेतुभूतैश्च तथागतैः दर्शनैः, (२९६) अस्मत्पार्श्वोपयायिनीमिव प्रतिबोध्यमानाम् इच्छामि। इयन्तु ग्रहीष्यति मयैव (२९७) समं समाप्तकृत्येन काषायाणि। अर्थिजने च किमिव न अतिसृजन्ति महान्तः? (२९८) सुरनाथम् आत्मास्थिभिः अपि यावत् कृतार्थम् अकरोत् धैर्योदधिः दधीचः। (२९९) मुनिनाथोऽपि अनपेक्षितात्मस्थितिः

---

(२९५) क्लेशेति।—क्लेशस्य—संसारसन्तापस्य, प्रहाणं—क्षयः, तस्य हेतुभूतानि—कारणरूपाणि तैः, शान्तिप्रदैरित्यर्थः, तथागतैः,—तादृशैः, दर्शनैः—ज्ञानैः, दृष्टान्तैः वा, यद्वा,—तथागतः—बुद्धः, ("सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः" इत्यमरः) तस्य इमे तथागताः तैः, बुद्धसम्बन्धिभिरित्यर्थः, दर्शनैः,—शास्त्रैः, बौद्धशास्त्रोक्तप्रबोधप्रदैः उपदेशवचनैरित्यर्थः, ("दर्शनं नयनस्वप्नबुद्धिधर्मोपलब्धिषु। शास्त्रदर्पणयोश्च" इति मेदिनी)।

(२९६) अस्मदिति।—अस्माकं पार्श्वं—समीपम्, उपयाति—उपगच्छति, तिष्ठतीत्यर्थः तथोक्ताम्, अस्मत्पार्श्ववर्त्तिनीं प्रतिबोध्यमानाम्—उपदिश्यमानाम् अस्मत्पार्श्वस्थितमेवात्मानं यथा बुध्यते तथा क्रियमाणाम् इत्यर्थः यावदहं रिपुकुलोन्मूलनाय प्रजावृन्दाश्वासनाय च व्यापृतस्तिष्ठामि तावन्मदीयभगिनीमिमां स्वपार्श्वमवस्थाप्य तथा प्रतिबोध्यतां, यथेयं मददर्शनात् न अधीरीभवति, परन्तु अस्मत्समीपवर्त्तिनीमेव, आत्मानं मन्यते इति भावः।

(२९७) समं—सह। समाप्तकृत्येन—कार्यं समाप्तवता, शत्रुविनाशरूपं प्रजासान्त्वनारूपञ्च कार्यं समाप्येत्यर्थः। अर्थिजने—याचकजने। अतिसृजन्ति—ददति।

(२९८) धैर्योदधिः,—धैर्यसागरः, दधीचः,—तदाख्यमुनिः, आत्मास्थिभिः,—आत्मनः,—स्वस्य, अस्थिभिः,—कङ्कालैः, सुरनाथम्—इन्द्रम्, यावत्—अवधारणे, साकल्ये वा, कृतार्थं—सिद्धमनोरथं, सम्पूर्णरूपेण कृतकृत्यमित्यर्थः। असौ हि दधीच्यपरनामा मुनिः वृत्रासुरवधोद्यताय इन्द्राय वज्रनिर्माणार्थं स्वदेहस्थास्थीनि सम्प्रादात्, वज्ररूपैः तैश्चासौ तं निजघानेति पौराणिकी वार्त्ताऽत्रानुसन्धेया।

(२९९) मुनिनाथः,—मुनीन्द्रः, सुगतः इति यावत्, ("सर्वज्ञः सुगतो, बुद्धः •। मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता" इत्यमरः) अनपेक्षितेति।—न अपेक्षिता—न विरचिता, आत्मनः,—स्वशरीरस्य, स्थितिः,—रक्षा येन तथाभूतः, स्वशरीररक्षा-

अनुकम्पा इति कृत्वा कृपावान् आत्मानं (४००) वठरसत्त्वेभ्यः कतिकृत्वो न दत्तवान्? अतः परं भवन्त एव बहुतरं जानन्ति" इत्युक्त्वा तूष्णीम्बभूव भूपतिः।

भूयस्तु बभाषे भदन्तः,—(४०१) "भव्या न द्विः उच्चारयन्ति वाचम्। चेतसा प्रथममेव प्रतिग्राहिता गुणाः कायबलिम् इमाम् अमुना जनेन। (४०२) उपयोगस्तु निरुपयोगस्य अस्य लघुनि गुरुणि वा कृत्ये गुणवदायत्त." इति।

अनपेक्षमाण इत्यर्थः, अनुकम्पा—दया, इति कृत्वा—इति मत्वा, अनुकम्पार्ह इति विविच्येत्यर्थः।

(४००) वठरसत्त्वेभ्य,—जडप्राणिभ्य, सिंहादिभ्य इति भाव, कतिकृत्व,—कतिवारान्, ["सङ्ख्याया क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" (५।४।१७ पा०) इति कृत्वसुच्] श्रूयते हि पुरा कामपि सिंहीं सद्य प्रसूता बुभुक्षया स्वशावकान भक्षयितु प्रवृत्ता दृष्ट्वा बुद्धदेव करुणापारतन्त्र्यात तस्यै स्वमांसप्रदानेन तान् शावकान् अरक्षदिति। बहुतर—प्रचुर, मदुक्ताभ्यामाभ्यामन्यविधम् अर्थिभ्य स्वदेहदानरूपमुदाहरणमित्यर्थ।

(४०१) भव्या,—साधव। द्वि,—द्विवार, द्विप्रकार वा, ["द्वित्रिचतुर्भ्य. सुच्" (५।४।१८ पा०) इति सुच्]। अमुना जनेन—अनेन लोकेन, मयेति भाव, प्रथममेव—दर्शनक्षण एवेत्यर्थ, गुणा,—धैर्यौदार्यादय इत्यथ, भवदीया इति भाव, इमा—परिदृश्यमाना मदीयामित्यर्थ, कायबलि—शरीररूपमुपहार, ["बलि. पूजोपहारयो" इत्यमर। "करोपहारयो पुंसि बलि प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्" इत्यमरोक्ते अत्र उपहारार्थकबलिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्व चिन्तनीय, तेन "इमाम्" इत्यत्र "इमम्" इति पाठ समीचीन] प्रतिग्राहिता,—कृतप्रतिग्रहा कृता, प्रतिग्रह कारिता इत्यर्थ, स्वीकरणमापादिता इति यावत, ("प्रतिग्रह स्वीकरणे सन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे" इति मेदिनी) अह भवद्गुणेभ्य शरीरमिदमुपहारीकृतवान इति निष्कर्ष।

(४०२) निरुपयोगस्य—निष्प्रयोजनस्य, परस्मादुपयोगमनपेक्षमाणस्येति भाव., अस्य, भवत इति शेष, उपयोग,—उपकार. गुणवत्—सम्यक् इत्यर्थ, आयत्त,—अधीन, अह यावच्छक्यमनेन कायेन भवत उपकार विधास्यामीति तात्पर्यम्, यद्वा,—निरुपयोगस्य—केनापि सत्कृत्ये अकृतोपयोगस्य व्यर्थीभूतस्य इति भाव,

अथ (४०३) तथा तस्मिन् अभिनन्दितप्रणये प्रीयमाणः पार्थिवः तत्र ताम् उषित्वा विभावरीम् (४०४) उषसि वसनालङ्कारादिप्रदानपरितोषितं विसर्ज्य निर्घातम् (४०५) आचार्येण सह स्वसारम् आदाय प्रयाणकैः कतिपयैः एव कटकम् अनुजाह्नवि निविष्टं प्रत्याजगाम।

तत्र च (४०६) राज्यश्रीप्राप्तिव्यतिकरकथां :कथयन् एव

अस्य—मम, मदीयकायस्य इत्यर्थः, लघुनि—स्वल्पायाससाध्ये इत्यर्थः, गुरुणि—प्रचुरायाससाध्ये इत्यर्थः, कृत्ये—कार्ये, उपयोगः—व्यवहारः, नियोग इत्यर्थः, गुणवदायत्तः,—गुणवतः,—गुणिनः भवतः, आयत्तः,—अधीनः, मया पूर्वमेव शरीरमिदं भवद्भ्योऽभ्युपहारीकृतम्, अतः शरीरेऽस्मिन् गुणिनो भवत एव पूर्णाधिकारः, अधुना लघुनि गुरुणि वा यादृशि एव कार्ये इह नियोजयसि, तदेवाऽऽविचारितं करिष्यामीति निष्कर्षः।

(४०३) तस्मिन्—दिवाकरमित्रे, तथा—तादृशप्रकारेणेत्यर्थः, अभिनन्दितप्रणये—अभिनन्दितः,—सादरं समर्थितः इत्यर्थः, प्रणयः—याच्ञा येन तस्मिन् ("प्रणयः प्रश्रये प्रेम्णि याच्ञाविश्रम्भयोरपि" इति मेदिनी) आदरेण गृहीताभ्यर्थने सति इत्यर्थः, प्रीयमाणः,—तुष्यन्, ["प्रीयते" इत्यस्य भावे दैवादिकस्य शानचि रूपम्]। विभावरीं—रजनीम् ["अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालः—" इति वार्तिकात् कालवाचकस्य कर्मत्वम्] उषित्वा—आसित्वा, अवस्थाय इत्यर्थः।

(४०४) उषसि—प्रभाते, वसनेति।—वसनानि—वस्त्राणि, अलङ्काराः—आभरणानि च, आदयो येषां तानि, वसनालङ्कारादीनि, तेषां प्रदानेन—अर्पणेन, परितोषितः,—प्रीणितः तं, निर्घातं—प्रागुक्तं शबरयुवानं, विसर्ज्य—परित्यज्य, स्वस्थानं सम्प्रेष्येत्यर्थः।

(४०५) आचार्येण—श्रमणगुरुणा दिवाकरमित्रेण। कतिपयैः,—स्वल्पैः, प्रयाणकैः,—यात्राभिः, स्वल्पैरेव दिनैः स्वल्पैरेव श्रमणैर्वा इत्यर्थः, अनुजाह्नवि—जाह्नवी—गङ्गा, तस्याः अनु—तटसमीपे इत्यर्थः, ["अनुर्यत्समया" (२।१।१५ पा०) इत्यव्ययीभावः, "अव्ययीभावश्च" (२।४।१८ पा०) इति नपुंसकत्वञ्च] निविष्टं—स्थितं, कटकं—शिबिरम्।

(४०६) राज्येति।—राज्यश्रिया,—तन्नाम्ना हर्षभगिन्या, प्राप्तिः—लाभः, व्यतिकरः,—व्यसनं, सर्वाङ्गसम्मेलनमित्यर्थः, यद्वा,—व्यतिकरः,—व्यसनं,

प्रणयिभ्यो रविरपि ततार गगनतलम्। (४०७) बहलमधुपङ्कपिङ्गलः पङ्कजाकर इव सञ्चुकोच चक्रवाकवल्लभो वासरः। (४०८) प्रकीर्णानि नवरुधिररसारुणवर्णानि लोकालोकजुंषि (४०९) यजूंषि इव कुपितयाज्ञवल्क्यवक्त्रवान्तानि निजवपुषि

राज्यप्रसङ्गानां विपत्तिरित्यर्थः, ("अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गयोः" इति मेदिनी) तयोः कथा—वार्त्ता, प्रणयिभ्यः,—सुहृद्भ्यः, ["क्रियया यमभिप्रैति—" (वा०) इति चतुर्थी] कथयन्—वदन्, ["लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" (३।२।१२६ पा०) इति हेतौ शतृ। "कथयन्" इत्यत्र "कथयत" इति पाठे—कथयतां इर्ष्यमनादृत्येत्यर्थः, "षष्ठी चानादरे" (२।३।३८ पा०) इति षष्ठी] ततार—अवततार, अस्ताचलमगमदित्यर्थः।

(४०७) बहलेति।—बहलेन—प्रभूतेन, मधुना—मकरन्देन, पङ्केन—द्रवेण इत्यर्थः, पिङ्गलः,—कपिलः, वासरोऽपि परिणतिकाले पिङ्गलवर्णो भवति, पङ्कजाकर इव—पद्माकर इव, चक्रवाकवल्लभः,—चक्रवाकाणां—रथाङ्गनाम्नां, वल्लभः,—प्रियः, मिलनसम्पादकत्वादिति भावः, वासरः,—दिवसः, सञ्चुकोच—सङ्कुचितवान्, शेषतामयासीत् इत्यर्थः। पङ्कजाकरोऽपि आवासभूमितया चक्रवाकवल्लभः, इति तेन सह वासरस्यावैधर्म्यं साधर्म्योपमाऽलङ्कारः।

(४०८) प्रकीर्णानि—विस्तारितानि, दिक्षु विदिक्षु च व्याप्तानीत्यर्थः। नवेति।—नवः,—प्रत्यग्रः, सद्योनिर्गत इत्यर्थः, रुधिररसः,—रक्तद्रवः तद्वत्, तेन च अरुणः,—लोहितः, वर्णः,—रूपं येषां तानि लोकालोकजुंषि—लोकालोकः,—स्वनामख्यातः सूर्यकिरणसम्पर्कसीमापन्नः इति यावत्, तस्य पार्श्वयोरालोकस्य तदभावस्य च सम्भवात् तथात्वमिति ज्ञातव्यं स जुषन्ते—सेवन्ते, आश्रयन्तीत्यर्थः तथोक्तानि, लोकालोकपर्वताश्रयीणि इत्यर्थः, लोकदृष्टिप्रीतिकराणि इति भावः, ["जुषते" इत्यस्य भौवादिकस्य कर्तरि क्विप्] अन्यत्र,—लोकानां—जनानाम्, आलोकं—दर्शनम् ("आलोको दर्शनोद्योतौ" इत्यमरः) जुषन्ते—सेवन्ते इति तथोक्तानि, लोकदृष्टिगोचराणीत्यर्थः, उद्गीर्य बहिष्करणादिति भावः।

(४०९) कुपितेति।—कुपितेन—क्रुद्धेन, गुरुं वैशम्पायनं प्रतीति भावः, याज्ञवल्क्येन—तदाख्यमुनिना, वक्त्रात्—मुखात्, वान्तानि—उद्गीर्णानि, यजूंषि—यजुर्वेदान् इव, वैशम्पायनशिष्या इति शेषः। निजवपुषि—स्वदेहे। पुरा वैशम्पायनशिष्यः याज्ञवल्क्यः गुरोः वैशम्पायनस्य सकाशात् वेदानधीत्य सर्वेषु शिष्येषु प्रमादिषु

(४१०) पूषा पापमुषि पुनरपि सञ्जहार जालकानि रोचिषाम् ।

स्वगुरौ ब्रह्महत्यापापक्षयकारकं व्रतमेकाकी एवाचरितुमिच्छन् गुरुणा विप्रावमानिना-ऽसहिष्णुना मदान् मत्परिगृहीतान् परित्यजेति उपालब्धः सन् स्वाधीतान् वेदान् मायामुद्वाम, उद्वान्तांश्च तान् मुनयस्तित्तिर्यो भूत्वा लोलुपतया तित्तिरीभूय आददुः, तत एते वेदभागाः कृष्णयजुर्वेदा इति उच्यन्ते। तथा हि विष्णुपुराणे—"शिष्यानाह च भो शिष्या । ब्रह्महत्यापहं व्रतम्। चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं तथा॥ अथाऽऽह याज्ञवल्क्यस्तं किमेतैर्बहुभिर्द्विज । क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥ ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामुनिम्। मुच्यतां यत् त्वयाऽधीतं मत्तो विप्रावमानक ॥

इत्युक्तो रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंष्यथ। छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः ॥ यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज ॥ जगृहुस्तित्तिरीभूता तित्तिर्यास्तु च ते ततः ॥ एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः । अयातयामसञ्ज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः ॥ यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम । वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्योऽश्वोऽभवद्यतः ॥" इत्यादि । एवमेवाह वाजसनेयिसंहिताभाष्यकृद्भगवान् महीधरः, तथा हि—"तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तत्कृपया चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यांश्चतुरो वेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमादुपदिदेश, ते च स्वशिष्येभ्यः । एवं परम्परया सहस्रशाखो वेदो जातः । तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र दैवात् केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच, मदधीतं त्यजेति । स योगसामर्थ्यात् मूर्तां विद्यां विधाय उद्ववाम । वान्तानि यजूंषि तल्लोभात् गृहीत्वा अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंषि अभक्षयन् । तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि । ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्यमाराध्य अन्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान् । तानि च जाबालबौधेयकाण्वमाध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदशशिष्येभ्यः पाठितवान्" इति ।

(४१०) पूषा—सूर्यः । पापमुषि—पापक्षयकारिणि, [पापोपपदात् मोषते मुष्यते स्म कर्तरि क्विप्] । रोचिषाम्—तेजसां किरणानामित्यर्थः, जालकानि—निचयान् सञ्जहार—संहृतवान्, तिरोधापयामासेत्यर्थः । यथा हि वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा याज्ञवल्क्यमुखोद्वान्तानि रुधिराक्तानि कृष्णानि यजूंषि स्ववपुषि समाहरन्नाम एवमेव पूषाऽपि स्वरोचिषां जालकानि निजवपुषि सञ्जहारेति यजुर्भिः सह रोचिषां जालकानां वैधर्म्यसाम्योक्तेरुपमालङ्कारः ।

(४११) क्रमेण च समुपोह्यमानमांसलरागरोचिष्णुः उष्णांशुः (४१२) उष्णीषबन्धसहजचूडामणिरिव वृकोदरकर-पुटोत्पाटितः (४१३) प्रत्यग्रशोणितशोणाङ्गरागरौद्रो द्रौणायनस्य,

---

(४११) "क्रमेण" इत्यादौ "उष्णांशुः . मुहूर्त्तमदृश्यत" इत्यनेन सम्बन्धः । समुपोह्यमानेति ।—समुपोह्यमानेन—सङ्ग्रह्यमाणेन आकृष्यमाणेनेत्यर्थः, चीयमानेनेति भावः ["सङ्ग्रह्यमाणेन—वर्द्धमानेन" इति केचित्] मांसलेन—सान्द्रेण, प्रभूतेनेत्यर्थः, रागेण—लौहित्येन, रोचिष्णुः—राजमानः, ["अलङ्कृञ—" (३।२।१३६ पा०) इति इष्णुच्] उष्णांशुः,—सूर्यः ।

(४१२) उष्णीषेति ।—उष्णीषः,—शिरोवेष्टनं बध्यते—संयम्यते, निवेश्यते इत्यर्थः अत्रेति व्युत्पत्त्या [बध्नातेरधिकरणे घञ्] उष्णीषबन्धः,—मस्तकं तत्र सहजः,—स्वभावोत्पन्नः, चूडामणिः,—शिरोरत्नं स इव । वृकोदरेति ।—वृकोदरस्य—वृकः,—तन्नामा तीव्रोऽग्निः, उदरे—कुक्षौ यस्य तस्य, "यस्य तीव्रो वृको नाम जठरे हव्यवाहनः । मया दत्तः स धर्मात्मा तेन चासौ वृकोदरः ॥" इत्युक्तस्वरूपस्य भीमसेनस्य, करपुटेन—हस्तद्वयेन उत्पाटितः—उन्मूलितः, आकृष्ट इति यावत् ।

(४१३) प्रत्यग्रेति ।—प्रत्यग्रम्—अभिनवं, सद्योनिःसृतमित्यर्थः, उत्पाटन-वेगादिति भावः, शोणितं—रक्तं, तेन सदृशं वा शोणं,—लोहितं, यः अङ्गरागः—अङ्गप्रभा तेन रौद्रः,—भीषणः । द्रौणायनस्य—द्रोणतनयस्य, अश्वत्थाम्न इत्यर्थः, ["द्रोणपर्वत—" (४।१।१०३ पा०) इति गोत्रे वैकल्पिकः फक्, पक्षे द्रौणिरिति] । पुरा सौप्तिके अश्वत्थाम्ना हतेषु पुत्रेषु द्रौपद्या भीमसेनोऽभिहितः, यद्यश्वत्थाम्नः शिरः छित्त्वा नानेष्यसि तदा अहं जीवितं त्यक्ष्यामि' इति । 'तथा करिष्यामि' इति प्रतिजानानम् आयान्तं भीमं दृष्ट्वा व्यासाश्रमे बदरिकावने स्थितो रणश्रान्तः हताश्वकोऽश्वत्थामा शस्त्रसामर्थ्याद्दीपिकां समन्त्रां ब्राह्मास्त्रं विधाय तद्वधिकं भीमवधाय प्रादुष्कृत । तदा च एकाकिनो भ्रातुर्भीमसेनस्य गमनात् विपदमाकलय्य भीतेनार्जुनेन कृष्ण-सारथिना तमन्वनुसरता ब्रह्मशिरोऽस्त्रं मुमुचे । अन्तरे समागतयोः नारदादिभि-र्मुनिभिः मध्यस्थैः कृते, द्रौणिरस्त्रमभिमन्त्रितं वज्रां उत्तराया गर्भे पततु इति, अर्जुने-नापि ब्रह्मवधो न कर्त्तव्य इति स्वमस्त्रं संहृतमिति च, ततस्तेषां वचनगौरवत् अर्जुनेनाज्ञप्तः सर्वैः भीमोऽश्वत्थाम्नः सहजं शिरोमणिं बलादुत्पाटितवान् भारतेऽयमर्थः अत्र अनुसन्धेयः । अत्र अप्रमतवैलावशात् प्रतीयमानोऽपि द्रौणिचूडामणिना सूर्यस्य सादृश्यमेवोपमालङ्कारः ।

(४१४) रुद्रभिक्षादानशौण्डपुरमथनमुक्तमुण्डशिरानाडीरुधिरपूरणकपिलः कपालकर्पर इव च पैतामहः, (४१५) पितृवधरुषितरामरागरचितः पृथुविकटकार्त्तवीर्यांसकूटकुट्टाककुठार-

---

(४१४) रुद्रेति।—रुद्रः,—भीषणः, भिक्षायाः,—प्रार्थितवस्तुन इत्यर्थः, आदाने—ग्रहणे यद्वा,—दाने—समर्पणे, भक्तानां वाञ्छितपरिपूरणे इत्यर्थः, शौण्डः,—तत्परः यः पुरमथनः,—त्रिपुरारिः, हर इति यावत् तेन मुक्तं—परित्यक्तं, छेदनेन पातितमित्यर्थः, यत् मुण्डं—शिरः, ब्राह्ममिति भावः, तस्य शिराणां—सूक्ष्मनाडीनामित्यर्थः, नाडीनां—स्थूलशिराणां, रक्तवाहिनीनां धमनीनामित्यर्थः, रुधिरैः,—रक्तैः, पूरणेन—परिपूर्णतया, कपिलः—पिङ्गलः, आरक्त इत्यर्थः, पैतामहः,—ब्राह्मः, कपालकर्पर इव—कपालं,—शिरःकङ्काल एव, कर्परः,—शरावाऽऽकारपात्रभेदः, कटाहविशेष इति वा स इव, ("कर्परः स्यात् कपाले च शस्त्रभेदकटाहयोः" इति मेदिनी) ब्रह्मणः शिरःकपाल इवेत्यर्थः। पुरा मेरुशृङ्गे महर्षयः पितामहं परं तत्त्वं पप्रच्छुः, असौ तु महेशमायामोहितः आत्मानं सर्वोत्तमं ब्रह्मभूतमवादीत्, अथ नारायणांशजः क्रतुः क्रुधा आत्मानमेव सर्वकर्त्तारमब्रवीत्, एवं तौ विवदमानौ प्रमाणभूतान् चतुरः आम्नायान् पप्रच्छतुः। ते तु रुद्रमेव तथाभूतमब्रुवन् तौ तु तच्छ्रुत्वा तं विनिन्दितुमारेभाते, तत्तावन्तरा एकं परमाद्भुतं ज्योतिः प्रादुरभूत् तत् दृष्ट्वा ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः आवामन्तरा कः स्यादिति विभर्त्स्योक्त्वा प्रजज्वाल। हिरण्यगर्भस्तु तं रुद्रं प्राक् स्वभालस्थलादुद्भूतमवादीत्, तच्छ्रुत्वा कोपात् शङ्करः कालभैरवं ससर्ज, असौ तु वामाङ्गुलिनखाग्रेण विधेः पञ्चमं शिरः चकर्त्त। तच्च ब्रह्मशिरःकपालं हरस्य करं नामुञ्चत्। ततः कपालमोचने तीर्थे काश्यां ब्रह्मकपालं तद्धस्तमुक्तमभवदिति काशीखण्डे एकत्रिंशेऽध्याये द्रष्टव्यम्। तथा हि,—"कपालं ब्रह्मणो रुद्र सर्वेषामेव पश्यताम्। हस्तात् पतितमालोक्य ननर्त्त परया मुदा॥ विधेः कपालं नामुञ्चत् करमत्यन्तदुस्त्यजम्। हरस्य भ्रमतः क्वापि तत् काश्यां क्षणतोऽपतत्॥" इत्यादि। अत्र पैतामहरुधिराक्तशिरःकपालेन साकम् उष्णांशोर्वैधर्म्यसाम्योक्त्याऽरूपमाऽलङ्कारः।

(४१५) पित्रिति।—पितुः,—जनकस्य, जमदग्नेरित्यर्थः, वधेन—हननेन कार्त्तवीर्यकृतेन इति भावः रुषितः,—कुपितः यः रामः,—परशुरामः, तस्य रागेण—वीररसोत्साहेन पितृवधजनितेन मात्सर्येण वा, असहिष्णुतया इत्यर्थः, ("रागस्तु मात्सर्ये लोहितादिषु" इति मेदिनी) रचितः,—सृष्टः, पृथ्विति।—

तुण्डतट दुष्ट-क्षत्रिय-कण्ठकुहर रुधिरकुल्या प्रणाल सहस्र पूरितो ह्रद इव दुरवगाहो रौधिरः, (४१६) भयनिगूढकरचरणमुण्ड-मण्डलाऽऽकृतिः गुरुगरुडनखपञ्जराक्षेपक्षपणविभिन्नलोहितोक्षितो व्यसुः विभावसुः कमठ इव च लोड्यमानो नभसि.

पृथु,—महान, पीवर इत्यर्थः, विकट,—उरु विशाल इत्यर्थः, ("विकटा वज्र-वाराह्यां त्रिषु विकरालयोः" इति मेदिनी) स कार्तवीर्यस्य—हैहयाधिपस्य कण्ठ-कूट,—स्कन्धशिखर, तस्य कुट्टाक,—छेदक, ["जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्" (३।२।१५५ पा०) इति कुट्टतेः षाकन] कुठार,—परशु, तस्य तुण्ड—मुख, निशितधारेत्यर्थः, तेन तटा,—तनूकृता, क्षपिता इत्यर्थः, निकृत्ता इति यावत, [तक्षोतेः कार्त्यार्थकस्य निष्ठाया रूपम। "तष्टत्वष्टौ तनूकृते" इत्यमरः] ये दुष्टा,—दुर्जना, क्षत्रिया,—राजन्या तेषां कण्ठकुहराणि—कण्ठरन्ध्राणि, रुधिराणि—रक्तानीव, कुल्या,—अल्पा सरिता सरित, ("कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित" इत्यमरः) तासां प्रणालसहस्रैः,—प्रवाहसमूहैः, पूरित,—भरित, दुरवगाहो—दुरवगाह्यः, ["नन्दिग्रहि—" (३।१।१३४ पा०) इति ग्रहेः कर्तरि ल्युनि]। रौधिर,—रुधिरमय, [रुधिरस्य विकार इत्यर्थे, "तस्य विकारः" (४।३।१३४ पा०) इत्यण्] ह्रद,—अगाधजलाशय इव, ("तत्रागाधजलो ह्रदः" इत्यमरः), परशुरामो हि पितुः जमदग्नेः निहन्तुः कार्त्तवीर्यस्योपरि प्रकुप्य आदौ तं सान्वयं निहत्य पश्चात् एकविंशतिकृत्व निखिलमेव राजन्यसमूहमपि व्यवधीत, निहततद्रौधिरह्रदेन पितॄन् तर्पयामास चेति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया। अत्र परशुरामनिहतक्षत्रियरुधिरह्रदेन साकम् तस्य शोणेन पश्यमाध्यालोकपमाऽलङ्कारः।

(४१६) भयेति।—भयेन—त्रासेन, गरुडदर्शनादिति भावः, निगूढ—सङ्कोचित, यत करचरणमुण्ड तेन मण्डला—वर्तुला, आकृति,—अवयवो यस्य तथोक्तः, गुर्विति।—गुरुणा—महता, गरुडस्य—वैनतेयस्य, नखपञ्जरेण—नखसमाहारविशेषेण इत्यर्थः, य आक्षेप,—आकर्षणम उत्क्षेपणम इत्यर्थः, तदेव क्षपण—भूमौ प्रक्षेप, तेन भिन्ने,—निर्भिन्ने, देहादिति भाव, लोहिते—रक्ते, ("रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम" इत्यमरः) उक्षित,—सिक्त, क्लिन्न इत्यर्थः, अत एव व्यसु,—गतजीवित विगतप्राण इत्यर्थः, ("स्त्रियां भूम्न्यसवः प्राणाः" इत्यमरः) विभावसु,—सूर्यः, कमठ —कच्छप, ("कूर्मे कमठकच्छपौ" इत्यमरः) नभसि—आकाशे, लोड्यमान,—घूर्णमान। कालेन पुरा विभावसुनाम

(४१७) अरुणगर्भमांसपिण्डाण्ड इव च खण्ड्यमानमानीतः, (४१८) नियतकालातिपातदूयमानदाक्षायणीच्छिन्नो धातुतट इव च सुमेरोः, (४१९) असुरवधाभिचारचरुपचनपिशुनः

कश्चित् महर्षेस्य चानुजः सुप्रतीको नाम, असौ तु ज्यायसा भ्रात्रा सहैकत्र स्थातुं नेच्छन् नित्यश एव धनविभागं कर्तुं भ्रातरमनुरुरोध, विभक्ता भ्रातरः नूनमभिवे-रामहन्यन्ते इति ज्येष्ठेन प्रबोधितोऽपि कनिष्ठः यदा तद्वचनं नाभिनन्दितवान्, तदा त्वसौ कनीयांसं सुप्रतीकं 'हस्तित्वमवाप्नुहि' इत्यभिशप्तवान्, कनिष्ठोऽपि ज्येष्ठं विभावसुं 'कच्छपत्वं लभस्व' इति अभिशशाप। एवं तौ सरसि अर्थार्थपूर्ववैरात् नित्यशः विवदमानौ गरुडेन भक्षितौ इति, तथा चोक्तं भारते आदिपर्वणि त्रिंशाध्याये — "तावुभौ युद्धसम्मत्तौ परस्परवधैषिणौ। भक्षयामास गरुडो तावुभौ गजकच्छपौ॥" इति। अत्र गरुडनिहतरक्तोपलिप्तकच्छपेन सह उष्णांशोर्वैधर्म्यसाम्यौक्तरूपमालङ्कारः।

(४१७) अरुणेति।—अरुण—रक्त, गर्भस्थ—कुक्षौ, अभ्यन्तरस्थ इत्यर्थः, भ्रूणस्य वा, ("गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ सन्धौ पनसकण्टके" इति मेदिनी) मांसपिण्ड—पिशितखण्डं यस्य तथाभूत, अण्ड इव—डिम्ब इव, खण्ड्यमान—खण्ड्यता, छिद्यमान-मित्यर्थ ["खण्ड्यमानम्" इत्यत्र "खण्ड्यमानम्" इति पाठे,—खण्डपरिमाणं खण्ड-स्वरूपमित्यर्थं] आनीत,—प्रापित, अण्डस्य खण्डनात् खण्डितवत् दृश्यमान इति भाव। खण्डितारुणगर्भमांसपिण्डाण्डेन साकमुष्णांशोर्वैधर्म्यसाम्यौक्तरूपमालङ्कारः।

(४१८) नियतेति।—नियतकालस्य—कल्पान्तस्य अतिपातेन—आगमेन, यद्वा,—नियतस्य—नित्यस्य, कालस्य—महाकालस्य सर्वभूतसंहारकस्येत्यर्थं, ('काली मत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयो" इति मेदिनी) अतिपात —अतिशयेन पतनम्, अवश्यमागमनमित्यर्थ तेन, अथवा—नियत,—शास्त्रविहित य काल —पूजनसमय, यस्मिन् काले देव्या पूजा शास्त्रकृद्भिरुपदिष्टा तथाविधसमय इति यावत्, तस्य अतिपात —उल्लङ्घन, तेन दूयमाना—सन्तप्यमाना, सृष्टिध्वंसकारणादिति भाव, दाक्षायणी—दक्षकन्या, कालीत्यर्थ, संहारराक्रिरिति भाव [दक्षस्य अपत्यं स्त्री इत्यर्थे दक्षशब्दात् फिञ् ङीप् च] तया छिन्न, विश्लेषित धातुतट —गैरिकप्रस्थ इव, ("धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकं तु विशेषतः" इत्यमरः)। दीप्तकषायितदाक्षायणीच्छिन्न-धातुतटेन साकमुष्णांशोर्वैधर्म्यसाम्यौक्तरूपमालङ्कारः।

(४१९) असुरेति।—असुराणां—दानवानां वधाय नाशार्थम् अभिचार,—श्येनकमारणादिक्रियाविशेष, तस्य चरु,—पायसविशेष, तस्य पचन-

शोणितक्वाथकषायितकुक्षिः अतिविशङ्कट कटाह इव च बार्हस्पत्यः, (४२०) सद्योगलितगजदानवदेहलोहितोपलेप-भीषणो मुखमण्डलाऽऽभोग इव महाभैरवस्य मुहूर्त्तम् अदृश्यत। (४२१) जलनिधिजलप्रतिबिम्बितरविबिम्बराजिभास्वराभ्राव-लम्बिनो गृहीतार्द्रमांसभारा इव चाबभासे वासरावसानवेला

पाक तस्य पिशुन—सूचक शत्रोरभिचारादिकरणप्रसिद्धे, शोणितेति।—शोणितस्य—रक्तस्य, क्वाथेन—निष्क्वाथेन, तापेन घनीकरणेन इत्यर्थ ('क्वाथ स्याद्दतिद्रु द्रेऽपि निष्क्वाथे च द्रवस्य च" इति मेदिनी) कषायित,—रक्तीकृत, कुक्षि,—अभ्यन्तरं यस्य तथाभूत अतिविशङ्कट,—अतिभीषण, रक्तोपलिप्तत्वादिति भाव, ["वे शालच्छङ्कटचौ" (५।२।२८ पा०) इति शङ्कटच्प्रत्यय] बार्हस्पत्य,—बृहस्पतेरयं बार्हस्पत्य कटाह इव—स्थालीविशेष इव। पुरा देवासुरयुद्धावसरे दवगुरु बृहस्पतिरसुरवधसाधनाय आथर्वणिकाभिचारक्रियामकरोदिति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया। अत्रासुररक्तोपलिप्तरक्तकटाहेन साकमुपगाशोरवैधर्म्यसाम्यात्तदुपमाऽलङ्कार।

(४२०) सद्य इति।—सद्य—तत्क्षण निपातक्षण एव इत्यर्थ गलित—निःसृत गजदानवस्य—गजासुरस्य, देहात—शरीरात यत लोहित—रक्त तस्य उपलेपन—अनुलेपनेन भीषण,—उग्र, महाभैरवस्य—महारुद्रस्य मुखेति।—मुखमण्डलस्य—वदनबिम्बस्य, आभोग इव—आयतनमिव अदृश्यत—अवलोकित, पूर्वोक्तविध उपरङ्गमिति पूर्वेण सम्बन्ध। महादेवकृतगजासुरनिधनवार्त्ता काशीखण्डे अष्टषष्टितमेऽध्याये उपवर्णिता, तथा हि—"महिषासुरपुत्रोऽसौ समायाति गजासुर। प्रमथन् प्रमथान् सर्वान् निजवीर्य्यमदोद्धत॥ ततस्त्रिशूलहतिस्तमायान्त दैत्यपुङ्गवम्। विज्ञायावध्यमन्येन शूलेनाभिजघान तम्॥ प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैत्यो गजासुर। छत्रीकृतमिवात्मान मन्यमानो जगौ हरम्॥" इति। अत्र गजदानवरक्तोपलिप्तमहाभैरव-मुखमण्डलेन साकमुपगाशोरवैधर्म्यसाम्योक्तेरुपमाऽलङ्कार, एकस्यैवोपगाशो भूयसामुपमानाना दर्शनादियं मालारूपा बोद्धव्या,—"मालोपमा यदेकस्योपमान बहु दृश्यते" इति दर्पणोक्ते।

(४२१) जलनिधीति।—जलनिधे,—समुद्रस्य जलेषु,—सलिलेषु, प्रतिबिम्बिता—प्रतिफलिता, या रविबिम्बराजि,—सूर्यमण्डलच्छायाश्रेणि, तया भास्वर—दीप्तिमान, यत् अभ्रम्—आकाश मेघो वा तदवलम्बिनी—तदाश्रयिणी, अत एव

वेतालनिभा। (४२२) ज्वलत्सन्ध्यारागरज्यमानजलप्रवाहः पुनरिव (४२३) पुराणपुरुषपीवरोरुसम्पुटपिष्टमधुकैटभरुधिरपटलपाटलवपुः अभवत् अधिपतिः अर्णसाम्।

गृहीत,—धृत, आर्द्र,—सरसं, तदुक्तमिह च इति यावत्, मांसभार,—पिशितराशि यया तथाभूतेव वासरावसानवेला—सन्ध्याकाल कृष्णवर्णा इति भाव, वेतालनिभा—वेतालसदृशी, आबभासे—शुशुभे, वेतालोऽपि आर्द्रमांसभार वहतीति भाव। अत्र समुद्रनीरे प्रतिफलितया लौहित्यात् आर्द्रत्वेन प्रतीयमानया, सान्ध्यकालिक सूर्य्यस्य अरुणप्रभया क्वचित् क्वचित् श्यामरुचे मेघपुञ्जस्य आरक्तीकृततया, ईषदन्धकारीभूतया वासरावसानवेलया गृहीतार्द्रमांसभारवेतालसादृश्यप्रतीते उपमाऽलङ्कार सुव्यक्त एव।

(४२२) ज्वलदिति।—ज्वलता—राजमानेन, सन्ध्यारागेण—सायङ्कालिकारुणवर्णेन, रज्यमान,—कुङ्कुमाण, प्रतिफल्यमानतया रक्तीक्रियमाण इत्यर्थ, जलप्रवाह —सलिलराशि यस्य तथाभूत।

(४२३) अर्णसा—जलाना ("सलिलं कमलं जलम्। अम्भोऽर्णस्तोय—" इत्यमर) अधिपति,—प्रभु, समुद्र इत्यर्थ, पुन,—साम्प्रत, पुराणेति।—पुराण,—सनातन, पुरुष,—पुमान् नारायण इत्यर्थ, तस्य पीवरे—स्थूले, ऊरुसम्पुटे—सक्थिरूपाधारे, सक्थियुगले वा, पिष्टयो,—निष्पेषितयोरित्यर्थ, मृद्गितेन इति भाव, मधुकैटभयो,—तन्नाम्नोरसुरयुगलयो, रुधिरपटलेन—रक्तसमूहेन पाटलम्—आरक्त, वपु —शरीर यस्य तथाभूत, अभवदिव—अजायतेवेत्यर्थ अर्णसामधिपति पुराणपुरुषपाटलवपुर्धुक बभूवेवेति भाव। अत्र उपमेयीभूते अर्णसामधिपतौ पुराणपुरुषपीवरोरुसम्पुटपिष्टमधुकैटभरुधिरपाटलवपुष उपमानभूतस्य तादात्म्याध्यासात् क्रटैककोटिकसंशयो दयात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कार। सृष्टिप्रारम्भे जलनिधौ शयानस्य भगवतो नारायणस्य नाभिकमलात् ब्रह्मा समुद्भवत्। तदानीञ्च तस्यैव भगवत कर्णमलात् दावसुरौ मधु कैटभश्च समुत्पद्य बुभुक्षया नाभिकमलस्थित ब्रह्माणम् अत्तुम् उद्यतौ तदवलोक्य भीतेन ब्रह्मणा स्तुता योगनिद्रा विष्णो शरीर तत्याज, ततश्च समुत्थाय भगवान् तौ तथाविधौ दृष्ट्वा पञ्चवर्षसहस्र ताभ्यां बाहुयुद्ध कृत्वा तयोरेव सन्तुष्टयोर्वरं लब्ध्वा ऊरुदेश निधाय चक्रेण निहतवानिति मार्कण्डेयपुराणे—"तदा दावसुरौ घोरौ विख्यातौ मधुकैटभौ।

विष्णुकर्णमलोद्भूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ॥" इत्यादि देवीमाहात्म्यम् अत्र अनुसन्धेयम्।

(४२४) अवसिते सन्ध्यासमये समनन्तरम् (४२५) अपरिमितयशःपानतर्षिताय मुक्ताशैलशिलाचषक इव निजकुलकीर्त्या, (४२६) कृतयुगकरणोद्यताय आदिराजराजतशासनमुद्रानिवेश इव राज्यश्रिया, सकलद्वीपजिगीषाचलिताय श्वेतद्वीपदूत इव च आयत्या, (४२७) श्वेतभानुः उपानीयत निशया नरेन्द्राय इति।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते राज्यश्रीप्राप्तिर्नाम

अष्टम उच्छ्वास ॥ ८ ॥

---

(४२४) अवसिते—समाप्तिं गते, अतिक्रान्ते इत्यर्थः।

(४२५) निजकुलकीर्त्या—पुष्पभूतिवंशस्य यशसा, अपरिमितेति।—अपरिमितानि,—प्रभूतानि यशांसि—कीर्त्तयः, तेषां पानाय—पेयविषयीकरणाय, अधिगमायेत्यर्थः, तर्षितः,—तृष्णार्त्तः, लुब्ध इत्यर्थः तस्मै, नरेन्द्राय इत्यनेनान्वयः, सर्वदिग्विजयेन इति भावः, मुक्ताशैलशिलाचषक इव—मुक्तागिरिप्रस्तरखण्डरूपपानपात्रमिव, ("चषकोऽस्त्री पानपात्रम्" इत्यमरः)।

(४२६) राज्यश्रिया—राजलक्ष्म्या कृतेति।—कृतं—सत्य युगं, तस्य करणे—विधाने, पुनः प्रवर्त्तने इत्यर्थः, पापाचारिणः उन्मूल्य चतुष्पाद्धर्मसंस्थापनद्वारा इति भावः, उद्यतः,—प्रवृत्तः तस्मै, आदिराजेति।—आदिराजस्य—प्रथमनृपतेः, मनोः वैवस्वतस्य वैण्यस्य पृथोर्वा इत्यर्थः, राजती—रजतनिर्म्मिता, शासनमुद्रा—राज्याधिकारमुद्रा, राजनामाङ्कितप्रचयीपादकमुद्राविशेष इत्यर्थः तस्याः निवेश इव—मुद्रितावयव इव। आयत्या—उत्तरकालेन, आगामिन्या शुभया नियत्या इत्यर्थः, ("उत्तरः कालः आयतिः" इत्यमरः) सकलेति।—सकलानां—सर्वेषां, सप्तानामष्टादशानां वा इत्यर्थः, द्वीपानां—जम्बुशाकादीनां समन्ताज्जलवेष्टितभूभागानां, जिगीषया—जयाकाङ्क्षया, चलितः,—प्रस्थितः तस्मै, श्वेतद्वीपदूतः,—श्वेतद्वीपस्य—अष्टादशद्वीपान्तर्गततद्द्वीपभेदस्य, दूतः—वार्त्तावहः, तद्देशस्वामिनो सन्देशमादाय आगत इति भावः, चन्द्रस्य अतिशुभ्रकान्तित्वात् श्वेतद्वीपदूतत्वौपम्यं सुसङ्गतमेवेति। दैवमिवानुकूलं श्वेतद्वीपग्रहणार्थं तद्देशीयदूतं हर्षाय प्रेरितवदिति निष्कर्षः।

(४२७) निशया—रजन्या, श्वेतभानुः,—शुभ्रांशुः, चन्द्र इति यावत्, नरेन्द्राय—हर्षाय, उपानीयत—प्राप्यत, उपायनीकृत इति यावत्, [नयतेर्द्विकर्म्मकत्वेऽपि उपपूर्वकस्य तस्य उपहारकरणार्थकत्वेन सम्प्रदानरूपत्वात् "नरेन्द्राय"

इत्येव चतुर्थी, न तु द्वितीयेति वेदितव्यम्]। निशा श्वेतभानुं निजकुलकीर्त्तिसमर्पितमुक्ताशैलशिलाचषकमिव, राजलक्ष्मीसमर्पिताऽऽदिराजराज्यशासनमुद्रानिवेशमिव, आयतिप्रदत्तश्वेतद्वीपदूतमिव च नरेन्द्रमानयदिति निष्क्रम्य चन्द्रोदयोऽभूदिति भावः। अत्रैकस्मिन्नेव श्वेतभानौ भूयसा तथाविधचषकादीनामवैधर्म्यसाम्यैरिति मालोपमाऽलङ्कारः।

इत्यशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चाननेन वात्स्यवंशावतंसेन पण्डितकुलपतिना बि ए,
उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायाम्,
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीमन्नित्यबोध
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाञ्चामलाख्यायां
श्रीहर्षचरितव्याख्यायाम् अष्टम उच्छ्वासः ॥ ८ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः।